

SISHUPALA BADIARI

& POEM

BY

MACHA

WITH THE COMMENTARY OF MALLINATH

EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA . B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College

CALCUTTA .

Printed at the Karyapalasha Press

1875.

१ व्याख्यान व्याकरणम्	२।०	२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड
२ धातुरूपादर्श	२	२५ अष्टकम पाणिनीयम्
३ शब्दसोम महामिथि— संस्कृत अभिधान	१०	२६ वाचस्पत्यम् (संस्कृतदृष्टदभिधान)
४ सिद्धान्तकौमुदी- सरलाटीकासहिता	११	२७ कादम्बरी-सटीक
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	१०	२८ राजप्रशस्ति
६ तन्त्रादावादि पद्धति (वद्वाचरै)	४	२९ अमुमानचिन्तामणि तथा अमुमानदीपिति
७ गवाश्याहादि पद्धति	१	३० सर्वदर्शनसंग्रह
८ शब्दार्थ रत्न	११०	३१ भाषिनीविलास-सटीक
९ वाक्यमञ्जरी (वद्वाचरै)	१०	३२ हितोपदेश-सटीक
१० अन्वयमञ्जरी तथा उत्तरमञ्जर- सटीक	११	३३ भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित
११ तेषीसंस्कार नाटक—सटीक	१	३४ बहुविधाहपाद
१२ उत्तराचम नाटक—सटीक	११०	३५ दयकृमारचरित सटीक
१३ रत्नावली	११०	३६ परिभाषेन्दुशेखर
१४ मालविकाग्निमित्र-सटीक	११०	३७ कविकल्पद्रुम (शोभदेवतत)
१५ पद्मज्ञय विजय-सटीक	१०	३८ चक्रदत्त (वैद्यक)
१६ महाशरीरचरित	११०	३९ उषादिमूल सटीक
१७ साङ्ख्यतन्त्र कीर्तनी-सटीक	२	४० मेदिनी कोष
१८ वैद्याकरणभूषणसार	११०	४१ अक्षतन्त्रम्
१९ शीलापती	११०	४२ श्रीविष्णु धर्म सङ्घटितम्
२० शीतलपत्र	१	४३ विद्मोदतरङ्गिणी (वसुधाव्य)
२१ शिशुपालस्य सटीक(भाष)	४	४४ आषडवसू
२२ शिरागार्जुनीय-सटीक(भारवि)	४	४५ तर्कसंग्रह
२३ शारदास्य पूर्णपत्रसटीक	११०	४६ राज्ञीअहपाद सहित

शिषुपालवधम्

महाकविमाघ विरचितम् ।

वि, ए, उपनिषद् धारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण

संस्कृत्य

प्रकाशितम् ।

कलिकाता नगरे ।

काव्यप्रकाशयन्त्रे मुद्रितम् ।

ई० ३५१५

॥ अथ टीकायां पाणिनिव्याकरणानुयायिभ्यां प्रमापकाः ॥

श्रुतिः	सज्जनः	मार्त्तण्डकोषः
श्रुतिः	भट्टोत्पलः	मेदिनीकोषः
पुराणम्	वल्लभः	त्रिकाण्डशेषकोषः
वाल्मीकिः	जैमिनिः	रत्नावलीकोषः
महाभारतम्	हरिकारिका	अभिधानचिन्तामणिः
पाणिनिः	बौद्धः	काव्यप्रकाशः
वार्त्तिकम्	अमरकोषः	अलङ्कारसर्वस्वम्
भाष्यकारः	हेमचन्द्रकोषः	दण्डी
कैयटः	विश्वप्रकाशकोषः	उत्तरत्नाकरः
माधवः	हलायुधकोषः	उत्तरत्नाकरटीका
शाकटायनः	शाश्वतकोषः	मीतिवाक्यामृतम्
न्यासोद्योत	वैजयन्तीकोषः	कामन्दकः
काशिका	शब्दार्णवकोषः	वसन्तराजीयम्
वामनः	यादवकोषः	हयलीलावती
चोरस्वामी	केशवकोषः	दृश्यरूपकम्

॥ इति टीकाप्रमापकाः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

शिशुपालवधम् ॥

॥ प्रथम सर्गः ॥

शिवः पतिः श्रीमति शासितुं जग-
ज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।

अत्र तमनवान् मावकविः काव्यं यस्मैऽर्पयति अत्रहारविदे मिते-
तरसतवे । इत्यः परमिहंतवे कान्तःकन्दिबतयोपदेमसुत्रे । इत्यादहा-
रिबबनप्रामाण्यात् काव्यस्य नश्चेद'मादनताहु।ब्यासायां च वर्क्येदिति
निशेषस्यान्वयाच्च विप्यताञ्च यद्गन् शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिशीर्दुः
विशीर्षितायां विन्नपरिबर्मात्तिसष्यदाविश्वेदखदपदपदवाधन्तात् आदी-
चैर्नश्चुवा वस्तुनिर्द्देशो वापि तद्गुणविश्यायीराद्यन्दतमस्य प्रबन्धस्य-
अत्रपायाञ्च काव्यरत्नं शिशुपालवधनीजम्भूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य भारद-
दर्शनस्य वस्तु आदौ श्रीकृष्णप्रदोगात् वर्णनस्यादिगुहोरभ्युदयः । तद्-
ज्ञम् । देवताशक्त्याः शक्त्या ये च महोद्विवाचकाः । ते सर्वे नैव नित्याः
सुर्विपितो गततोऽपि वेति । शिवः कृष्णाः पतिः कृष्णेन शक्तिपीडयया
श्रिया धमेतरति सूचितम् । राघवत्वे भवेत् सीता शक्तिपीडयत्रन्नीति
विश्वपुराणात् । जगन्निवासो जगताभाधारः इतिस्त्वाधिसम्भुवनं इति
यावत् तदापि जगत् बोधं शान्तिं इत्यपिपहृमिषानुपहाभ्यां
नियन्तुम् श्रीमति कृष्णीयुक्तेष्वमटेवद्वानि वसुदेवसद्मनिः कृष्णस्य वेत्तानि

वसन् ददर्शावतरन्तमम्बरा

द्विरख्यगर्भाद्भुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥

गतं तिरश्चीनमनूक्तसारथेः

प्रसिद्धमूर्धं ज्वलनं हविर्भुजः ।

वसन् जल्परूपेण तिष्ठन् हरिर्विष्णुः अम्बरादवतरन्तमायानं इन्द्रसन्देश-
कथितार्थमिति भावः द्विरख्यस्य गर्भो द्विरख्यगर्भो ब्रह्मा ब्रह्माण्डप्रभ-
वात् तस्याद्भुवं तनूजं अथवा तस्याद्भुदवयवाद्भुवद्भुवद्भुवतीति
द्विरख्यगर्भाद्भुः तं मुनिं नारदमित्यर्थः । अत्राङ्गावारदो जटो दत्तो-
ऽद्भुतास्त्रयम्भुवदिति भागवतात् । इदं कदाचिदिति शेषः । अन्तास्पी-
यसि बहुदेवसङ्गनि-सकलजगदाश्रयतया महीयसो हरेराधेयत्वकथनादधि-
कप्रभेदोऽलङ्कारः । तदुक्तम् । आपाराधेयगोरानुरूप्याभावेऽधिकोमत-
इति । जगद्विनाशस्य जगदेकदेशनिशाधित्वमिति विरोधश्च । तथा तकार-
सकारादेः कैलस्यासकदाहत्या जगज्जगदिति । सततज्ञानव्यवसाहत्याञ्च
उत्तरप्रवासेदो शब्दाङ्कारो । एणञ्चान्व स्यनैरपेक्षेयैकत्व समावेशा-
त्तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः । सर्गोऽस्मिन् पश्यस्यदत्तम् । जतौ तु पश्यस्य-
दीरितं जटा विति लक्षणात् ॥ १ ॥

तदानीं जनैर्विषयादीक्षितं प्रवृत्तमित्याह । गतमिति । अविद्य
मातां ह्यस्य सं जन्तूः स चारथिर्भूत् तस्यानूत्सवारथेः, सूर्यस्य गतं
गतः । भावेः । तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं विभावाऽश्चेदिति स्त्रियामिति
तिर्यक्पदान्दत्तव्यनात्मातिपदिकात् स्वार्थे खप्रत्ययः । हविर्भुजोऽग्ने-
रुर्ध्वज्वलनं जहृस्फुरणं प्रविष्टं इदन्तु मर्षतो विचारि धामाधः पतति
द्विभेददिति सूर्याग्निविलक्षण मरुत्पूष्यमिदं धाम किमात्मकं स्यादित्या-
वृत्तं विज्ञेयात् सम्भ्रान्तं यथा तथा जनैरीक्षितं देवतां एतम् । सकर्म-
कादर्थविशक्तिं कर्मणि क्तः । प्रविष्टेरवियत्तातः कर्मणोऽकर्मिका क्ति-
वेति वचनात् । केचित् कर्मणि ज्ञानं एता इक्षितं मुनिं ददर्शेति
एषं च योजयन्ति । अतोपमेयस्य मुनिधाम्नः सूर्याग्निभ्यामुपमानाभ्या-

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः २
 किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥२॥
 चयस्त्रिषामित्यवधारितं पुरा
 ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।

अध-प्रवरपथस्यैवाधिक्यमर्थनात् व्यतिरेकः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । उ-
 मावाद्यदन्वस्य व्यतिरेकः स एव स इति, धाम रम्यौ व्यहे हेहे स्थाने
 धनप्रभावयोरिति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥

दिगङ्गरस्तु उत्तरत्नाङ्गरीकायां प्रथमपठितेन

द्विषाहतात्मा किमर्थं दिगङ्गरो विधूमरोषिः किमर्थं कुतायनः ।

इति चरणद्वयेन सह इममेव शोकं घट्टपदच्छन्दसवदाहरण
 अर्थात् तत्राद्यनरपदद्वयेन सन्देहाकारो गतविति तद्विरावध बोध्य इत्यु-
 परिणतम् ॥

अथ कर्मवाचिरनैषीदित्याह । अथ इति । विभुंशत्वावधारण धर्मव्यः
 इति इतिः पुरा प्रथमं त्रिषाञ्चयद्वयवधारितं तेजःपुङ्गवमात्मनो न विनि-
 शितं ततः प्रत्यासत्ते विभाविता विमृष्टा आकृतिः संस्थानं यस्य तं त-
 येन अतएव शरीरी चेतनद्वयाधारितम् ततो विभ्रताः विविच्य क्वहीताः
 आत्मना सुखादयो संसृजं तं तथोक्तम् अतएव इमानि त्ववधारितं अक्षमाग-
 च्छनं व्यक्तियोगं नारदं वास्तवमिप्रायेत्येति पुंविभ्रतो निजाहः । क-
 मात् पूषोक्तं वाभाष्यविशेषज्ञानकमेव । लोकद्वेषेदुत्तमम् इतिस्तु
 सर्वं वेदैवेति तत्रम् । नारदइत्यर्थे नारदं बुद्धवानिच्छयः । नारदस्य
 कर्मव्येऽपि निरातयत्तेनाभिहितत्वात् द्वितीया । तिहासुपवसुपानस्यो-
 पववणत्वात् । अथाह रामनः । निगतेनाभिहिते कर्मणि न कर्म वि-
 भक्तिं परिगण्यस्य प्राविहतादिति । बुध्यते कर्त्तारि सुष्ठु दीपजने-
 न्यदिना विष्णु विष्णोनुमिति शुकु अत्र विभाविताकृतिं विभ्रतादयवमि-
 त्यादिना आकृतिविभाषनस्य विभावनयोः पदार्थयोर्विशेषव्युत्पत्त्या शरी-

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति

क्रमाद्मुं नारदइत्यवोधि सः ॥ ३ ॥

नवानधोऽधोवृहत्तः पयोधरान्

समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।

चयं चणोत्जिप्तगजेन्द्रकृत्तिना

स्फुटोपमंभूतिसितेन शम्भुना ॥ ४ ॥

दधानमम्भोरुहकेशरद्युती

जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ।

रित्वप्रस्तावपारण हेतुत्वेनोपन्यासान् मदार्यं हेतुर्कं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
हेतोर्जात्य मदार्यत्वे काव्यलिङ्गसदाहृतमिति चक्षणात् ॥ २ ॥

अथ उपनिर्दिष्टं विगिनर्त्तं । नशानित्यादि कोट्यमृत्तं नवान्
सद्यःसम्भूतवलिङ्गमिति यावत् इ इतोविपलान् पयोधरान् मेघान् अधो-
ऽधःमेघानां समोपासःप्रदेशे स्थितमिति शेषः । उच्यतेऽध्यधः सामीप्ये
इति विभावं तद्योगे द्वितीया चमपुष्पधरोः काव्यां तिष्ठुमीत्यादिषु
लिङ्गित्यादिवचनात् । समूढः पृथ्वीगतः - समूढः पृथ्वीते धूमने इति
विश्वः । कर्पूरस्य परागकर्पूरं तद्वत्पाण्डुरं अतएव चयं मेघसमीपा-
वस्थानवशे । अत्यन्तं संयोगे द्वितीया । चणोत् ताण्डवोत्सवेषु ।
निर्व्यापारस्थितौ कालधियेबोत्सवयोः चण्डरव्युभवत्वात्परः । भूत्या
भयना सितेन । भूतिभङ्गानि सम्पदीत्यपरः । शम्भुना स्फुटो उपमा
सादृश्यं यस्य सं स्फुटं शम्भूपमवित्यने । सापेक्षत्वे ऽपि समासः । सदृशप-
र्याययोस्तुचोपमासद्वयोरुत्तमोपमाभ्यामिति निषेधात्सादृश्यवित्यने मती-
येत्याहः । केचिदिदां लोके नयन्तिशामित्यतः प्राक् लिखित्वा व्याचक्षते
तेषां प्रस्तावधारणात् प्राक्तेजःपरिहृतात्स्य शम्भूपमोचित्यद्विन्यम् ॥ ३ ॥
दधानमिति । सुनेधशम्भोरुहकेशरद्युतीः पद्म किंठलज प्रभा

विपाकपिङ्गास्तु हिनस्थलीरुहो
 धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥
 पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम्
 वसानमेषाजिनमञ्जनद्युतिः ।
 सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बराम्
 विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥
 विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायत
 हिरण्यप्रोर्वीरुहवस्त्रितन्तुभिः ।

विशङ्ग इत्यर्थं जटा दधानं स्वदन्तं परधन्द्रमरीचिवि रीरिव्यस्य
 धवलनित्यर्थः अतएव विपाकेन परिणामेन पिङ्गा रिवसा तृहिनस्थ
 रोहनीति तृहिनस्थलीरुहं व्रतती ततोर्लताभ्यूहान् । शक्ती त व्र
 ततेत्यमर । दधानं धराधरेन्द्रोहिमगान् तृहिनस्थलीति विद्वात् ।
 रदोपमानत्वाच्च तस्मिन् द्वितम् ॥ ५ ॥

विशङ्गेति । पुनः सुडङ्गुषविशेषं तत्कथो मेखला मौञ्जी विशङ्ग
 मौञ्ज्यायुञ्जतइति विशङ्गमौञ्जीयुक्तम् । शङ्खु द्विषेत्यादिना क्विप् क्लिप्त
 पुं-रिति विशङ्गमन्दस्य पुं-वद्भावे । अञ्जुनच्छविं धवलकान्ति
 यत्प्रोभयलोऽञ्जुनइत्यमरः । अञ्जनद्युति अङ्गनस्यम् एषाजिन इ
 म्भगवत्सं वधानम् व्याख्यादयन्तम् । यत्र व्याख्यादमइति धातो याम्
 सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलायां व्याकलितं वद्मं व्यधराम्बरम् व्यनरी
 यस्यास्ता शितिवासमी नीलाम्बरस्य रामस्य ततु विडम्बयन्तमनुजुष्याप
 त्प्राधीयसुप्रभा ॥ ६ ॥

विहङ्गेति । पुनः विहङ्गराजाङ्गरुहैरिति गडकहोमहल्ये
 आयतैर्हीर्षैः हिरण्यस्य विकारो हिरण्ययो । दाण्डिनायनेत्वा
 मयटि यतोपनिपातः । तस्यां चर्थां रुहा रूपा ।

वृत्तोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकै
 र्घनं घनान्ते तडितां गुणैरिव ॥ ७ ॥ ८ ॥
 निसर्गचिद्वोच्चलसूक्ष्मपक्ष्मणा
 लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना ।
 चकासतं चारुचमूरुचर्मणा
 कुश्रेण नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥
 अजस्रमास्फालितवस्त्रकीगुणः ।
 चतोच्चलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया

॥ प्रत्ययः । तासां बद्धीमां तन्तुनिष्कतुल्यैः सुन्दरावयवैः उपपादानशुभात्
 'हरत्स्यैः वृत्तोपवीतं घोभापं कल्पितं यत्तत्स्य' इत्यं हिमशुभ्रम् अत
 एव घनान्ते भरदि तडितां गुणै र्घनान्तितम् । 'तडित्वौदाभिनीभ्यु
 'दयमर' । उच्चैरेव उच्चै र्घनान्तितं मेघमिव स्थितम् ॥ ७ ॥

निगुणैति । इमं निवर्णान् अभावादेव चिदाणि घनानि उज्ज-
 तानि भास्वराणि चरुकाणि चरुकाणि लोमानि यद्य तेन ननु यो
 ग्येदोषासाकषणः । हेतुः परलोकादियामिति लिखायवयवैः ।
 इन्द्रिये चरुं चरुमि चरुता चरुं चारुणा चमूरुचर्मणा चरुचर्मणा
 तेन चरुचरमेव । प्रयोग्याकारेण चरुं परिभोमः कुश्रेणोदयोदित्यमरः ।
 चरुवाहनं नागेन्द्रम् ईरावामिव चकासतं घोभमानम् इन्द्राय वाहन
 इति अस्माभिवाच्यतेन चरुवाच्यं वाहनमाङ्गितादिति न चरुम् ।
 चरुं वाहनम् । मेकवाहनदष्टे चरुवाच्यतासां चरुवाच्यतादिति ।
 चरुवाच्यः चरुं चरुवाच्यतादिति तुलनायः । चरुवाच्यः चरुं चरु
 चरुवाच्यम् ॥ ७ ॥

चरुचर्मिति । चरुचर्मणं चरुचर्मणा चरुचर्मणा चरुचर्मणा चरुचर्मणा
 चरुचर्मणा चरुचर्मणा चरुचर्मणा चरुचर्मणा चरुचर्मणा चरुचर्मणा

पुरः प्रवालैरिव पूरिताईया
 विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ६ ॥
 रणङ्गिराघट्टनया नभस्वतः
 पृथग्भिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

तन्वीणां जतेन सङ्घर्षेण उज्ज्वलं रङ्गुणसंयुग्मभिर्भिन्नया मिश्रया तद्भाग-
 ज्ञानेत्यर्थः अतएः पुरः पुरोभागे प्रवालैः विद्रुमैः अथविद्रुमः पुंसि प्रवालं
 पुद्गपुसकमित्त्वमरः । पूरिताईयेन स्थितया अच्छस्फटिकाक्षमालया अच्छ-
 स्फटिकानां मालया जपमालावेत्यर्थः । अथो मङ्गुले स्फटिकोऽनलेऽप्या-
 भिसुखेऽव्ययमिति हेमचन्द्रः । तथा प्रमिश्रस्फटिकपङ्क्त्यात् अथेभोऽरा-
 र्थित्वं व्यज्यते । स्फटिकोमोक्षदः परमिति मोक्षार्थिनां स्फटिकाक्ष-
 मालाभिधानात् । विभान्तं भाममानम् । भातेः यदप्रत्ययः अत्र
 नखांसुभिन्नवेति सगुणत्वानेनागुणसुखीकारवत्पङ्क्तिद्रुपावहार उक्तः ।
 तद्गुणः सगुणत्वागादिति ॥ ६ ॥

रणङ्गिरिति । पुनर्मभस्ततो वायोराघट्टनया आघातेन पृथग्व सङ्घीर्ष
 रणङ्गिर्धनङ्गिः अपुरणोत्पद्यमानैरित्यर्थः । श्रुत्यारब्ध मत्तरपनं स-
 रदति नक्षत्रात् । तदङ्गं रत्नाकरे । श्रुत्यनन्तरभाषो यः त्रिगुणोऽसु-
 रणनात्मकः । अतो रङ्गयति श्रोत्रचित्तं च सरवच्छत इति । श्रुतिर्नाम
 सरारम्भकानयवः यद्भविषेपः । तदङ्गम् । प्रथमथरपाच्छदः श्रूयते
 च्छ्रुत्मात्रकः । सा श्रुतिः सम्परिच्छेद्या सरावयनलक्षणेति । विभिन्नानि
 प्रतिनियतवङ्गुया व्यरिस्तानि श्रुतीनां भरद्वयानि ममूर्होदेभं तैर्विभिन्न-
 श्रुतिमण्डलैः श्रुतिवङ्गुयानियमय दर्शितः । अतयवशस्येन षड्जमध्यम
 पञ्चमाः । हे ह्यं निषादगाञ्जारौ त्रिस्त्रिंशत्पञ्चैस्तौ । सराः षड्जा
 दयः सप्तोक्तवक्ष्याः । तदङ्गं, श्रुतिभ्यः स्युः सराः षड्जपञ्चमाञ्जारम-
 ध्याः । पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते । तेषां संज्ञाः सरिग-
 मपयभोत्परा भताइति । तैः स्वरैः स्फुटीभवन्दो व्यामन्त्रिशेषां षड्जा-
 य परनामज्ञानां सरणङ्गातभेदानां त्वयार्थां मर्त्यानां सरारोहागरोहन्म-

स्फुटीभवद्भ्रामविशेषमूर्च्छना

भवेच्चमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

निवर्त्तन सोऽनुव्रजतः कृतानती

नतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभसदः । १० ॥

वेदा यस्यां ता महतीं निज बोधाम । निवारयोस्तु दृष्टती तन्मुरोस्तु
 कथाशती । महती कारदस्य स्यात् परस्परस्तु चक्षपीति वंजयन्ती ।
 उच्छर्त्तुं छरवेक्षमाणम् । तन्मुरोयोजनभेदबलवर्धनाहस्ता । इत्यप्रयत्नम
 न्तरेषु वापिषवाद् अन्तरीति कौतुकादनुवन्दधानमिन्दुः । अथ याम-
 चक्षयम् । यथा कुटुम्बिन' शब्देऽर्थेकीभूता यानि हि । तथा चरारा
 वन्दोहो यामश्नानभिधीयते । एज्जयापो भवेदादौ मध्यमयाम एव च ।
 गाभ्यारयामश्नोत यामस्यमुदाहृतमिति । तथाच नन्दाः कौ'य भी
 मूत सुमदो यामकाक्षय । प्रज्जमध्यमगाभ्याराक्षयाणा जम्बहेतवरति ।
 मूर्च्छनास्ययस्य । क्रमात्स्वराणां सप्त नामारोहस्यारोहणम् । १७ मूर्च्छे
 त्युच्यते यामस्या एताः सप्त सप्त च । यामस्येऽपि प्रथमे सप्तसप्तमूर्च्छेना
 इत्ये कविप्रतिमूर्च्छेना भवन्ति । तत्र नामानि त्रयानपेक्षितमुच्यते इति ।
 प्रतिज्ञाभयस्य सिध्यन्ते इति सर्वमवदातम् । अत्र तु व्यापारमन्तरेषु
 चराराद्याः विभावीक्याः कौ'पि लोकातिक्रान्तोऽयं तिस्रसौवर्षातिपयो' धी-
 यायाः प्रतीयते । तेन सप्त सप्त प्रविज्ञातिप्रयस्याभेदेनाध्यवहितत्वात्
 तन्मूर्च्छातिप्रयोक्तिरलङ्कारः । स च महत्या मुद्यापार विना मूर्च्छाद्य
 सम्बन्धेऽपि सम्बन्धाविधाभादसम्बन्धे सम्बन्धरूपतया सुव्यापारास्यरूप
 कारण विनापि मूर्च्छादिकाव्यो'त्पत्तियुक्तनाद्विभावना अज्यतद्व्यसद्वा
 रेणालङ्कारश्चिन्तिते सङ्क्षेपे ॥ १० ॥

निरत्येति । अतीन्द्रियाद्न्द्रियमतिज्ञानात् देशकालरूपादिप्रत-
 रायोः । अत्यादयः प्राक्काद्यर्थे द्विवीचयेति समासः । त्रिगुप्राप्तपद्माव
 पृथग्गतिसमाप्तेषु परनिष्ठताप्रतिषेधो यत्तन्व्यदतिविशेषविवृत्तम् । तेषां
 प्राग्गतस्य निधिः सम्बन्धेऽप्येवैः सतामन्तेन ततप्रणयान् अन्तव्रजतो

समासदत्सादितदैत्यसम्पदः

पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

पतत्पतद्गुप्रतिमस्तपोनिधिः

पुरोऽस्य यावन्नभुवि व्यलीयतः ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै

जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

ऽनुगच्छताः नभसि आकाशे घोरति गच्छन्तीति नभःघटः सुरान्
 वत्सु द्विर्दशत्यादिना द्विप् निवर्त्य प्रतिस्थि स भुविः सा. तदैत्यसम्पदं
 सादिताः निध्वस्तीकृताः दैतृणां सम्पदो येन तस्य पृथिव्ये कल्पस्य पदं
 स्वामं महेन्द्रालयचारु इन्द्रभक्तनिव भासमानं समासदत् । समास-
 पूर्वात् पदघातोर्लङ् । अत्र गतीनती पदः पदन्ति च द्वयोर्ध्वङ् ननु-
 गमयोरसलदादृश्या जेकाहप्रासः कस्यत्र इत्यनुप्रासः इतरनयोः
 संसृष्टिः ॥ ११ ॥

पतति । पतन् यः पतद्गुः सूर्यः स प्रतिमा उपमानं यस्य सः ।
 पतद्गौ पतिसूर्यो चेत्यमरः । तपोनिविर्मुनिः यस्य हरेः पुररुति पुरः
 प्रदेशे यावत् न व्यलीयत न तिष्ठत् । तडित् गत. तितिधातोर्द्विवादिवात्कर्त्त
 रि लङ् । तावदच्युतो गिरेः शैलात् तडितोऽस्य वर्त्तीति तडित्वान् भेद
 इव । मादुषभावाच्च मतोर्ध्वङ् इति मत्तपोमकारस्य वकार. तसौ
 मत्वर्ध्वङ् इति मधंशायामेकधंशा. क. रेणापटत्वाच्च जम्भम् । उच्चकैरुन्नतात्पी
 ठात् आसनात् जवेनोदतिष्ठत् । रुचिरणस्य भूषणार्थात्प्रागेव स्वयत् स्थितवान् ।
 अर्द्धभाषा ऋक्कादिनि यूनः स्वयिर आद्यति । प्रत्युत्थामाभिषादाभ्यां पुन-
 स्तान् प्रतिपद्यते इति शास्त्रमनुष्पर. निभाव । उदोऽनुर्द्ध्वकर्त्तपधि
 नियमादिहोर्द्ध्वकर्त्तपि नाकनेपदं पतत्ययद् इत्यत्र पतद्गुस्य पतनासम्भवा
 दिवमभूतोपमा इत्याचार्य दत्तिलप्रश्नोद्योवमण्डु । चतरगात्विहस्योपमा-
 नसायोगीदुष्मेहेत्याप्तुनिशालहारिकाः यच्च वरुदनि ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै
 द्वृते कथञ्चित्फणिनाद्गौरधः ।
 न्यधाधिघातामभिदेवकीसुतम्
 सुतेन धालुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १३ ॥
 तमर्घ्यं मर्घ्यादिकयादिपूरुषः
 सपर्यया साधु स पर्य्य पूजत् ।

अथैति । अथाप्युताभ्युत्थानामनरत्वात्सुतेन नारदेनप्रयत्नोन्न-
 मितान्फणामि सुनिपादन्व उभारादानमन्त्रः । कथा जेनं तेनं फणिनां
 गणैः अभोऽध.प्रदेये कथंविद्वृते स्वापिते भुवस्तले भूषणे अभिदेवकीसुतं
 अभिउच्छीकृतोत्तर्यः उच्यतेनाभिप्रतो आभिउच्छे इत्यव्ययीभाषः । चरणौ
 पदौ । पदङ्कित्चरणोऽस्त्रिवामित्यन्तरः न्यधाधिघातां निश्चितौ । दपातेः
 कर्मणे लुङ् । स्वदिपूषोत्थादिना विण्देदि युङ् । अत्र पणानां नम-
 नोन्नमनासम्बन्धेऽपि सुनिगौरवाय तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः ॥१२॥

तमिति । आदिपूरुषः पूरुषपूरुषः । अन्वैगमपि इत्यने इति
 वा दीर्घः । स कथाः अर्थं पूजाकर्तृतीति अर्थः । दण्डादिभ्यो वाः ।
 तं नारदम् । अर्घ्याभ्यां चेति यत्प्रत्ययः । मूर्त्यपूजाविभाषणैः षट् त्
 त्रित्यर्थं अर्घ्याभ्यां चेति आनरः । अर्थनादित्यंस्त्रास्तया अर्घ्यादिकवा ।
 शेषादिभाषेति विकल्पेन कर्त् प्रत्ययः । सपर्यया पूजया । पूजा
 मनस्यापचितिः सपर्य्यार्घ्याः समादन्वन्तरः । साधु यथा तथा पर्य्य-
 म्पूजत्परिपूजितवान् । यौ षडन्तं कर्त्तव्यम् । युक्तं चेतदित्यंघो-
 न्तरं न्यस्यति षट्कारमिति । मनस ईष्यो मनोविषयः कन् । प्रथोदरादि-
 त्यात्साधु । अथुत्थकृताभ्युत्थनप्रयत्नात् । शुक्लार्घ्याप मन्त्रपुर्य्येपु
 लज् इति भूते क्षिप् । षट्कान् प्रत्ययादप्येवमभोक्ष्यः प्राप्तु मिच्छवः
 आशोतेः एवनाडुपयवः आपुष्टम् धामोदितोच्चारः । न भवति किञ्च

गृहानुपैतुं प्रणयाद्भीषधो

भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणाः ॥ १४ ॥

न यावदेतावुद्दपश्यदुत्थितौ

जनस्तु पुराञ्जनपर्वताविव ।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-

श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत ॥ १५ ॥

महामहानीलशिलारुचः पुरो

निषेदिवान् कंसकृषः स विष्टरे ।

मुण्यगतामेव । अतः कण्वशब्दात् भग्नः पूज्यात्स्वयं ॥ १४ ॥

नयावदिति । उद्विगतावेतौ सुनिजशब्दौ । जनः सपाराङ्गनयोः प्रवृत्ताविव यावदुद्दपश्यदौत्थितौ चित्तवान् । तावद्विरन्तनः पुराणो सुनिः कण्वः पुरा विंश भगवान् यद्विस्तारयत्ते आरायथावतारेण तपवि स्थितवानिति पुराणान् । सायं चिरमित्यादिना श्रुतव्यं । वृद्धागमेव । स्वहस्तेन दत्ते आसने सुनिं नारदम् अभिन्यवीविशत् स्नानिसुखेनोपदेशितं तं तान् । अभिनिपुण्यात् विद्यतेत्येनाङ्गुलिं विधोति चट् ॥ १५ ॥

महामहेति । महत्या महानीलशिलायाः विंशसङ्घीपसम्भवेन्द्रमीशो- पतस्य रगिर-रुग्यस्य तस्यैव्युपमासङ्कारः । विंशसङ्घाभिराङ्गुता महानी- लास्तु ते स्तलादिति भगवान् भगवत् । कंसकृषोऽहरेः पुरोग्ये उच्यते इत्येते विष्टरे आसने । वृत्तासनयोर्विष्टर इति धत्वम् । निषेदिवानुपविष्टवान् । नाभाया षट्षष्ठवदिति कृष्टः । स सुचिरमित्यादिना श्रुतव्यम् । अथ्ययोभाक्ममाव-सायङ्गुलिभ्य काष्ठात् तस्योपमानत्वम् । अत्र आश्रित- उदयाद्विष्टवाचलो देव तस्य चन्द्रमणोऽभिरामतां योभामचूचुरत् चोरित- वान् प्राणवानित्यर्थः । पुरस्तये विधोति चट् । अन्यस्थान् धर्मै- स्वस्वामन्मनात् चन्द्रमणोऽभिरामतामिवाभिरामतामित्यौपम्यपर्यवसानाद-

अनन्यगुर्वीस्तव केन केवलः

पुराणमूर्त्तेर्महिमावगम्यते ।

मनुष्यजन्मापि सुरासुरान् गुणै

र्भवान् भवच्छैदकरैः करोत्यधः ॥ ३५ ॥

लघूच्चरिष्यदतिभारमद्गुरा

ममूङ्खिलत्वं विद्वाद्वातरः ।

अनन्योति । न विदितेऽप्ये शुद्धयंस्यात्कस्याः अनन्यगुर्वी । इत्यमीका-
 ११ पाठः संभाषात्प्राङ्ङीमि नद्युक्तेति कथञ्चनः स्यात् पशान्पुत्रपुत्र
 अधिकारात् वेतोऽप्युक्तवचनार्थात् न प्राप्नोति इति ह्यस्येति वा नदी-
 १२ न्यादत्यङ्गममः केचित्तु समासान् विधिरनिरुद्धति अर्थं
 पारयन्ति । तस्याः चर्कोत्तमायास्तत्र पुराणमूर्त्तेरमातृवस्वरूपस्य केवलः
 इत्युक्तः । केवल इति एक. स्य स्तेरस्यैवधारणे इति रिच । मङ्गिमा
 केनावगम्यते न केनापीत्यर्थं कुतः मनुष्य जन्म यस्य च मनुष्यजन्मा
 भवान् । अथैहि ११ नो ह्यर्थमिदं रूपो जन्मद्युत्तरपदइति
 नामन । भवच्छैदकरैः संघार निवर्त्तकैर्गुणैर्ज्ञानादिभिः सुरासुरान् सुरा-
 दुरिशीभ्यः का र्त्तैर्गभिरुत्तमायाश्चतितत्वाद्येपाश्च विरोधः प्राग्निहइति
 न ह्यर्थकवद्भावप्रत्याहः । अथ करोति । येने प्रथयइति प्रथमपुत्रपः
 नवच्छन्दस्य युद्धदण्डमन्वयेन ये इति । अतुष्येव ते मङ्गिमादुरव-
 गात् । अमातृवस्तु किमिति तावत्पर्यन्तं । द्वितीयाहोऽप्युक्तं मादृश्या
 देकातप्राथ ॥ ३५ ॥

लघूच्चरिष्यदिति । तस्य भारेण कर्त्तव्येन लघूचेण मद्गुरां स्वयं भ-
 ज्जमानाम् । मद्गुरावभिदोषुरत् । मद्गुर. कर्मकर्त्तरोति नामन. । अ-
 म्मूर्त्तमित्यर्थं । लघूच्चरिष्यन्ति निर्भरां करिष्यन्ति किन । लघ्वस्तीत्यादिका
 यभूततद्भावे चि. ११ १३ टार्थ । इत्योया दौष्टिदिधः स्वर्भक्षणात् ।
 धर्त्तैः मङ्गिमाव एतद्विषये लघूच्चरिष्यन्ति पुरणार्थत्वं लिभागादिपत् ।

उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतम्
 गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥
 निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहा
 मुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।
 समाहितैरप्यनिरूपितस्त्रतः
 पदं दृशः सत्राः कथमीश मादृशाम् ॥ ३७ ॥
 उपप्लुतं पातुमदोमदोद्धतै
 स्तुमेव विश्वम्भर ! विश्वमीशिषे ।

अवातरः अतीर्थेऽपि साम्प्रतं मन्त्रेण उदूढलोकत्रितयेन कुचाविति येषः
 त्वया धरित्री गुरुः पृष्ठा भारवती च क्रियतेतरां अतिशयेन क्रियते ।
 तिङ्द्येति तरप् किमेतिङ्भ्ययादिस्त्रादिना आसुप्रत्ययः । लघुत्वात् गुरु-
 कर्त्तृति विरोधाभाषोऽवहारः । आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्य-
 तइति चनपात् ॥ २३ ॥

निजेति । निजौजसा सतेजसा जगद्द्रुहो दुचनीति, जगद्द्रुहः कंषा-
 टय । सद्ब्रह्मिण्यादिना हिप् । तेषां उज्जासयित्तान् हिंसितमि-
 त्वाः । जासिनित्रङ्घ्येयादिना कर्त्तृणि शेषेष्ठी लस्य हिंसायाविति ।
 चुरादि । महीतलं नोपाजिहीथा यदि नावतरेचेत् । शोहाद्गतौ
 नडि यासि रूपम् । ननकार्हे समाहितैः समाधिभिर्इरपि सकर्मत्वाद्-
 ध्यायितादिद्वित्रविते कर्त्तृणि कर्त्तरिक्तः । अथवा समाहितैः
 समाहितचित्तैरित्यर्थः । विभक्तधनेषु विभक्ता अवातर इतिवदुत्तरपट-
 नोपो इष्टञ्च, गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोपइति कैवटः । अनिरूपितोऽ-
 ष्टहीतस्त्वमीग ! मादृशाश्चर्म चतुर्गामितिनायः । विनयोक्तिरियं दशोदष्टेः
 पदं गोचरः कथं स्याः न कथञ्चिदित्यर्थः । तथा अन्वाधाकारणवागमन-
 प्रयोजनमिति भावः ॥ २७ ॥

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः
 क्षपातमस्काण्डमलीमसं नमः ॥ ३८ ॥
 करोति कंतादिमहीभृतां वधात्
 जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।
 हरे ! हिरण्याक्षपुरः सरासुर
 द्विपद्भिः प्रत्युत्सा तिरस्त्रिया ॥ ३९ ॥

बहु कोऽयं नियमो यत्कर्मणां दुर्जनप्रहाधिकारदायाद्यज्ञानन्वा
 ध्यातमेवाह । उपप्लुतमिति । विश्वं विश्वकर्माति विश्वम्भरस्तत्त्वमुदो हे
 विश्वम्भरः विश्वज्ञानः । सप्तया अष्टद्वलीकादिना अन्वयतरे सप्तमम ।
 मदीकृतं कथादिनि उपप्लुत पीडन अक्षोविश्व प्राद्वन्वमेव ईद्रे
 यत्तोऽर्हि विश्वम्भरत्वादिति भावः । इयं ईशेभ्यं निदि याति
 रूपम् । अत्र वैश्वेभ्यं एव दृष्टान्तमाह । क्षपादादासस्काण्डौक्षणो
 वर्गो । काण्डोऽस्मी दृष्टवादादावैश्वानराविवारिनिष्यपर । कथादिभु
 मेति विश्वर्जनीयस्य क्षयम् । मलीमस शक्तिनम् । मलीमदन्तु मक्षिन
 कश्चर मरुदूभितमिष्यमरः । उदोऽस्मा तमिषोऽस्मादिना सत्तवीयो-
 निपातः । ममः क्षालयितुं रवे कते रवि ईशेभ्यः । अन्वयान्ता
 द्वितरते इति प्रथमी । क क्षमेत यत्कृत्यान् न कोऽपीत्यर्थः । अत्र
 वाक्यादये समानभर्म्यसौकस्ये शिषे वधेनेति प्रदहनेन वस्तुभावेन निर्दोषान्त-
 तापि अतिरेकमुच्यते इत्यर्थे प्रतियोग्यात्प्रकाराः । तदुक्तं वर्मस्य
 वाक्याद्येवतत्वेन यानाम्बुल वाक्यादये इत्यहं निर्दोषे प्रविस्तृता ॥ ३८ ॥

करोतीति । विश्वं प्रभोऽस्मात्तानि कथादिमहीभृतां वधा
 इतो अत्र कोऽयम् । सा क्षमेत इति सुविदिष्यम् । करोतीति
 यत् हे हरे हे कथं हे विश्वेति च यत्तते वा सुनिश्चिता हिरण्याक्ष
 पुर वरा हिरण्याक्षप्रभृतयो ये अक्षरास्त एव द्विप क्षेपं द्विप इत्य-
 त्तिप्रथं । अत्र तत्र प्रथमं वैपरीतोऽपि प्रथमते तत्रैवैपरोत्तरं इति मय

प्रवृत्तएव स्वयमुज्जितश्रमः
 क्रमेण पेष्टु भुवनद्विषामसि ।
 तथापि वाचालतया युनक्ति माम्
 मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ ४० ॥
 तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र ! यद्वचः
 क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।
 समस्तकार्येषु गतेन धुर्य्यता
 महिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

व्याख्यामात् । तिरस्त्रिवा अत्रमानः । वदति शमान्ते नष्टं चक्रम् ।
 चेति विधेदचिह्नम् । 'गजवातिनः सिंहस्य मृगवधवर्षेणमिव महासुरह-
 नुस्यस्य कदादिपुत्रहृदयवधवर्षेणं तिरस्कार एतेत्यर्थः । अत्रासुरद्विषाना-
 निति इति इतिरिति द्विष्टपरम्परित रूपत्वं अगाथाभिनेतृपमयाऽङ्गा-
 द्विभावेन बह्वीर्य्यते ॥ २८ ॥

एवं सुखा देवमभिसृष्टीकृत्वागमन प्रबोजनं बहुमुपोद्गतवति ।
 प्रवृत्त इति । स्वमुज्जितश्रमस्वस्तश्रमं सन् क्रमेण भुवनानि द्विषतीति
 भुवनद्विष इति तेषां पेष्टुं तान् हि सितनिश्चयः । जाविनिप्रहृष्टोत्सा-
 द्भिः कर्मविशेषे पत्नी । स्ववधपरमेति एव प्रवृत्तोऽपि एवं तदि-
 विष्टमेव्यं विदिति चेत्तत्राह । तथापि सन् प्रवृत्तोऽपि नियो रद्वि-
 त्यदमाग्ये त्वदा सह सत्वापे सोऽसुं बुद्धम् । सुखोऽभिवापुस्सृष्ट-
 सन्तो सोऽसुंनुभास्त्रियनर । मनो मां वाचालतया सह युनक्ति वाचालं
 करोतीत्यर्थः । वाचोवद्भोऽस्य वनीति वाचालः । आलजाटसौ बहुभा-
 षिणोऽवाहव । स्वाब्जस्यसु वाचालोवावाटो बहुभाषिणोत्वपरः ॥ ४० ॥

अथ स्ववकाशश्रमं संश्लेष्यते । तदिन्द्र । तत्तत्रादिन्द्र-
 प्रगत. सन्दिष्टः इन्द्रावरजः प्यतएनेन्द्रसन्दिष्टं चेतन्वदिति भावः ।

अभूद्भूमिः प्रतिपचजन्मनाम्

भियां तनूजस्तपनद्युतिर्द्विंतेः ।

यमिन्द्रशब्दार्थनिसृदनं हरे

हिरण्यपूर्वकृष्णिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

विश्वं जगत् इति विश्वजनीनम् । अकारनिश्चयन भोगोत्तरपदात्
 । सः । यद्वचः क्षणवत् त्वं चिरं भवोऽस्ते । - तद्वचोऽङ्घ्रिभोऽङ्घ्रिप्रः ।
 । सर्वं ह्यसासुरेऽप्यङ्घ्रिर्वा वंजयन्ती । समस्तं कार्यं पुं धुर्यता धुर-
 'अरत्वं' गतेन कृतोऽपि भगता नियम्यताम् । प्राचीनाया षोड् । धुरं
 रा वङ्गतीति धुर्यः । - धुरोयद्दृक्त्विति यत्प्रत्यय । स्फुटमत्र पदार्थहेतु-
 'कङ्काव्यतिष्ठमलङ्कारः ॥ ४१ ॥

अथ विशुपालोक्तव्यर्थेन वक्तुं न स्यात्तस्यैव शब्दोऽन्यथा शब्द-
 मा नौपयित्वा योऽत्र प्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तान्तं तावद् उवाच यति । अभू-
 टादिति । प्रतिपचाच्छब्दोऽन्व सावान्वावाभियामभूमिरपि य निधी-
 के कदम्बे । तपनद्युतिं सूर्यतापोदितेस्तनूजोर्द्वयोऽभूत् । कोऽसावत
 भायाह । हरेरिन्द्रस्य इन्द्रशब्दार्थनिसृदनं इन्द्रोति इन्द्रः । इति पर-
 वारैश्वर्यं अङ्गुलैस्तादिमा रनुप्रकृतानः शौचादिकनिपातः । तस्य इन्द्र
 इति यद्वसेन्द्र इति संज्ञापदस्य योऽर्थः परमैश्वर्यं लक्षणं तस्य निसृदनं
 न निवर्त्तकम् । कर्त्तरि ल्युट् । हरेरैश्वर्यमिह नारमित्यर्थः । य
 मेश्वरं हिरण्यं पूर्वं कृष्णिपुम्प्रचक्षते हिरण्यकृष्णिपुमाकुरित्यर्थः । अत्र
 गत्तरण्यपदं पूर्वकत्वं कृष्णिपुशब्दस्यैव न त्वं इति नक्तदर्थेति यद्वरस्य
 हेतुशुभेद्व्याप्येकतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनादयार्थदोषमाहः ।
 इहेतावाच्यवदनमवाच्यवचनं हि तदिति वशाभावात् यत्र विधिविधये यद्व-
 चरेषावैलक्षण्येति कथञ्चित्तस्य यमित्यत्र तस्यैव पूर्वं गिरित्ने इति
 मन्तुरपपदमर्थं वेदमभ्यादिहेतुत्वेन तदास्यानापसरे सङ्गीर्ष्यां षष्ठापथे
 विधेभ्यात्वार्यं दैत्वभपदिष्य हिरण्यं पूर्वं कृष्णिपुम्प्रचक्षते संज्ञात्वेन
 ॥ ४२ ॥

समत्सरेणासुरे इत्युपैयुषा ॥ ४५ ॥

चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।

भयस्य पूर्ववत्तरस्तरस्विना ॥ ४६ ॥

मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४७ ॥

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरा-

नपास्य तः रागहृताः सिधे विरे ॥ ४८ ॥

अवापुरारभ्य ततश्चलादिति ॥ ४९ ॥

प्रवाद्मञ्चैर्यशस्करं श्रियः ॥ ५० ॥

समत्सरेणेति । समत्सरेण अन्यगुणद्वेष सहितेन । मन्त्रोऽन्वय गुणद्वेषस्य
 मन्त्रः । अस्मृतीत्यसुरः । अस्मृतरन् । अस्मृतर, इति नाम्ना चिराय चिरका-
 खेन । चिराय चिररात्राय विरसाद्याचिरार्थका इत्यमरः । प्रथमाभि-
 धेयतासुपैयुषा अन्वर्थतया मुख्यार्थतां गतेन तरस्विना बलवता । तरस्वी यत्-
 रज्ज्वी इति विश्वः । येन हिरण्यमपि युता दिवि सीदतीति द्युसदान्दे-
 यानां मनःसु भयस्य पूर्ववत्तरः प्रथमप्रवेशः । अदोरम् । न्यधीयत नि-
 षितः । भाज् । कर्मणि लङ् । अस्मादेव देवानां प्रथमं भयक्षोत्वत्ति रभू-
 दित्यर्थः ॥ ४५ ॥

दिशामिति । श्रियः सम्पदः यतो यदेत्यर्थः दिशामधीयान् दिक्षु-
 तैर्नपि चतुरः चतुरान् इन्द्रश्चण्डमकुबेराण् अपास्य त्यक्त्वा तं हिरण्यक-
 मिषं रागहृताः रागहृताः सत्वः न त्व वनादितिभावः । सिधे विरे यतो वी-
 रप्रियाः श्रिय इति भावः । तत आरभ्य तदा प्रभृति अयमः करोतीत्यय-
 म्भरं उक्तीति चेत्तमित्यर्थः । लज्जो चेतताञ्छीलानुलोम्ये धिति टप्रत्ययः ।
 अतः लज्जमोत्यादिना विमर्जनीयस्य अत्वं । अत्रैः प्रचुरं चत्वा अस्तिरा-
 इति प्रवादल्लनापवादभावात् । दिशोमानःमपि सर्वश्वहारित्वात्तदौद्वन्द्वस्य-
 प्राकृष्टमित्ति भावः ॥ ४८ ॥

सुराणि दुर्गाणि निशातमायुधम्
 वलानि शूराणि घनाश्च कष्व,काः ।
 स्वरूपशोभैकफलानि नाकिनाम्
 गणैर्यमाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥
 स सश्वरिष्णुर्भुवनान्तरेषु याम्
 यहच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।
 अकारि तस्यै मुकुटोपलंखल
 त्कारैस्त्रिसन्धं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥ ४६ ॥

सुराणीति । किञ्च नाकिनां सुराणां षण्णः सं हिरण्यकशिपुं व्याघ्र-
 कृत्र बाभक्त्यै नोत्तमैश्च कान् व्यादिर्यैश्चिन् तदादि तदाप्रभृति स्वरू-
 पशोभैर्बैकं फलं मुखं प्रयोजनं तेषां सुरादीनां तानितयोक्तानि प्रागीह-
 गवाध्यपत्नोरभावादिति भावः । नपुंसकमनपुंसकेवेत्यादिना नपुंसकेकशेषः
 सुराणि दुर्गाणि प्राकारपरिष्ठादिना अगम्यानि चक्रिरे । सुदुरीरधिकारये
 इति गमेर्ङः । आनुर्धं निघातं निमित्तं कृते इति विभक्तिविपरिष्ठाभेदान्नयः ।
 यो तनूकरये इति भावोः कः शब्दो रन्वतरस्यामितीत्येव विवक्ष्यतात्पत्ते व्याप्तम्
 वलानि संन्यानि शूराणि शौर्यैर्वानि चक्रिरे इत्यादितानि कश्चुका वार-
 त्मायाः लोहवर्माभौतवैः । कश्चुकीधारवापोऽस्त्रीत्वमरः । वना इमेदा-
 चक्रिरे इत्यं निम्नं वधना आप्तिसौख्यं ॥ ४५ ॥

सटाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता

नृसिंह ! सै हीमतनुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै

रुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ ४७ ॥

विनोदमिच्छन्नथ दृष्यं जन्मनो

रणेन कण्डास्त्रिदशैः समं पुनः ।

जन्मवशाद्द्वयोरा येषान्नास्त्रिदशैरे । तिस्रः सन्ध्याः समाहृता-
द्विषष्टम् । तद्विनाशेऽन्तरपदेत्यादिना समाहारे द्विगुः द्विगुरेकव-
नं वा टावन्नरतिपक्षे जडुं सञ्चलं कल्पनसंयोगे द्वितीया । तस्यै दिव्ये वरै
हृत्ले । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । नमः नमस्कारोऽकारि हतम् ।
दृशः कर्मणि कुड् चिष् भावकर्मणोरिति चिष् । सन्ध्यावन्दनेऽपि
द्विद्वन्द्वमं परित्यज्य तदागमनमयासस्यै दिव्ये नमस्कारः हतइति
भावः । ४६ ॥

अथ सोऽपि त्ववैव इतरत्याह । सटाच्छटेति । हे नृसिंह ! नरः सिंह
इत्येणुपमितसमाश्रमं चामी सिंहस्येवपि प्रस्तावात् । सिंहस्ये मां सै हीं तर
द्वारं विभ्रता नृसिंहस्यतरभाजेत्यर्थः । किन्तुतं अतहं विस्तीर्णं अतएव
सटाच्छटाभिः केसरसङ्घैः भिक्षा घना केवा देन अस्त्रद्वयविप्रहृत्वादिति
भावः । सटा सटाकेसरयोरिति तत्र काये हयैऽत्ये वेति च विश्वः । त्वय
न दैत्यं मुग्धो नगौ । मुग्धः सौख्ये नवे भूटे इति वैजयन्ती । यौ कान्तास्तनौ
तयोः सङ्गेनापि मद्गुरैः कुटिलैर्नखैरुरोविदारं उरोविदार्यं । परिक्रिभ्रभा-
ने वे ति एतन्प्रत्ययः । प्रतिचस्करे इतः । किरतेः कर्मणि चिट् कश्च-
त्तृतामिति मुग्धः हिंसायां प्रतेयति सुहागमं । वज्रकठिनोऽपि नखैर्विदा-
रितइति वाङ्मनसयोरगोचरमहिम्नस्तो किमसाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

अथास्य लक्षानरवेष्टितान्द्यापणे । विनोदमिति । अथ च हिरण्यकपिपुः
पुनः मयोरिति त्रिदशैः समं सह । साकं साङ्गं समं सहेचमरः । रथेन द

सं रावणो नाम निकामभीषणम्

वभूव रक्षः क्षतरक्षणां दिवः ॥ ४८ ॥

प्रभुर्वभूषर्भुवनत्रयस्य यः

शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकर्त्तिषुः ।

अतक् यदिम्विषेष्टसाहसः

प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

पूर्वदन्त. धाराञ्जल्य यस्या ज्ञस्याः कर्णः मुजकण्डूतेर्विनोदमपभोदमिच्छन्
 प्राग्भवत्क्षत्रैकदपनोदाभापादित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य क्षतं महं रक्षणां र-
 क्षा येन तत् क्षतरक्षणादित्यर्थः । शान्तेषुऽपि गमकत्वात्प्रभासः । अने
 न देवर्षिस्त्रापहारित्पुत्रं । भीषयत इति भीषणः बन्धादित्यात् स्युः मि
 यो हेतुभये दुर्गतिं बुक् । निकामं भीषणः । सुप्तपेतिषमासः रावणो नाम
 रावण इति प्रसिद्धं दशोऽभूव राक्षसयोगौ जात इत्यर्थः । विश्वरतोऽपत्यं-
 प्रमानु रावण इति विषयः तस्यापत्यमित्यर्थे इति विश्वरतो विश्वरथरमणा इति
 प्रकृतेरुपपादेयः । धौराणिकास्तु रावणतो ति व्युपादयन्ति तदुक्तस्य र-
 कायदे यस्माद्भोक्तव्यं चैत द्रावितं भयमागतं । तस्मात्स्यं रावणो नाम नाम्ना
 वीरो भविष्यतीति । रौते खल्वन्नात्कर्त्तरि ल्युट् । रावणरक्षोर्भेदतत्ति-
 त्वात्त्वियेभ्यभावेऽपि लुङिङता ॥ ४८ ॥

यथाशौहृदमहादशसोकाचष्टे । प्रभुरिति । यो रावणः भुवनत्रयस्य
 प्रभुः स्वामी बुभूव भवितुमिच्छुः । भुवः स्रजनाडप्रत्ययः । अतिरागाद्व्याहृ-
 त्तं फलविलम्बननिर्दादिति भावः । दशमं शिरः चिकर्त्तिषुः कर्त्तितं
 हेतुमिच्छुः । इती हेदे इति धातोः स्रजनाडप्रत्ययः । रक्षसाहसः
 प्रियसाहसः अतएवेच्छासदृशमिच्छासदृशं पिनाकिनः प्रसादं वरं
 विभ्रमिवातर्कवत् उल्लेखितवान् इति परमसाहसिकत्वोक्तिः इत्यारभ्य
 श्लोकपटकेऽपि यच्छब्दस्य च रावणो नाम रक्षोऽभूवेति पूर्वोक्त्याशयः ।
 एतज्जस्य न चक्रमस्याक्रमताधिक्यव्यभिचि उपरिष्ठादस्य इत्याह तदस्य

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरम्

वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।

दत्तक्षुषाराद्रिसुताससम्भ्रम-

स्वयङ्गहाक्षेपमुखेन निष्कृत्यम् ॥ ५० ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्

मुघाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

पुष्यानां च परार्द्धादिति न्यायादावप्यादिवत्प्रत्येकं प्रधानान्वयिनां
मिथःसम्बन्धायोगादित्यलम् शाखाचङ्गनयेन । पुरा क्विच रावणः
कास्ये कर्माणि वसुप्रतिप्रीयनाय च शिरांसि व्यनो हत्वा दशमारम्भो
वन्तुष्टासकात् त्रैलोक्याभिपत्यं वज्रो इति पौराणिकी कथात्वात्सम्बन्धेन
॥ ४८ ॥

अथ कैलाशीतुषेपण्यहत्तान्मनाह । वसुत्क्षिपदिति । यो रावणः
पृथिवीभृतां धर्मातानां वरं श्रेष्ठं कैलाशं वसुत्क्षिपन् दत्तार्दिति पुत्रः ।
शूलिनो वरप्रदानस्य पूर्वोक्तस्य लसन्त्याः शूलचलनेन विभ्यत्यास्तुपारा-
द्रिस्ततायाः पार्श्वस्थाः समम्भ्रमो यः स्वयङ्गहः प्रियप्रार्थनां विना कण्ठ
पहणम् । क्षुभेति समासः । तेन व्याह्वेपः एम्बेडनं तेन यत्सुखं ।
तेन त्रैलोक्याभिपत्यसुखादुत्कृष्टेनेति भावः । निष्कृत्यं प्रायुषकारनिर्माति
चकार । निष्कृत्यो बुद्धियोने स्वात्मानर्थं निर्मातावपीति वंजयन्ती
यद्वा निष्कृत्यं चकार क्रयेण व्यनशारेण याच्ञादोषदेन्यं मनाज्जं त्यर्थ
अत्र सुखप्रदानयोर्विनिमयात् परित्तिरलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुरीमिति । यो मत्नी मलीशान् रावणः नमुविद्विषा इन्द्रेण विष्टव
विरुध्य पुरीमरावतीभवस्कन्द अवरोध नन्दनं इन्द्रवनम् । नन्दन
वनमित्यमरः । लुनीहि चिच्छेद । ईहृष्टो रितोकारः । रत्नानि
त्रेणस्तुति सपीतृवा । रत्नं त्रेणे सपावपीति निश्चः । उपाय समो

विगृह्य चक्रं नमुचिद्विषा बली
 य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिं वन्दिषः ॥५१॥
 सलीलयातानि न भक्तुं रश्मो
 न वित्तमुच्चैः श्रवसं पदक्रमम् ।
 अनुद्रुतः सद्यति येन केवलम्
 बलस्य शत्रुः प्रशशस शीघ्रताम् ॥ ५२ ॥

सुप लोथे इल अ शानज्भारिति अ शानजादेष । अमराजना इर
 लहार । सर्वल भौनः पुन्वेनेत्यर्थ इत्यमनेन प्रकारेण अहनि च दिवा
 चाहर्दिवस अहन्यहनीत्यर्थ । अचतुरेत्यादिना समस्यर्द्धतौ
 इत्ये समासान्तो निपात । द्विष सर्वास्वास्वास्वास्वास्वा चक्रं ।
 अलाभस्तन्नेत्यादी क्रियासमभिहारे छोट छोटोहिसौ च वा तद्धनोरि-
 यमुत्तौ ससुचयेऽन्वारस्या मिति विनश्येन कावचामान्ये छोट । तस्य
 शीघ्रता इ संतिडादेयो हिसौ च प्रकरणादिना लक्षणेमावसान
 सतोहेरिति यथायोग्य हिलुक भौन पुन्व भयापाना क्रियासमभिहार
 प्रवक्तव्यनादि क्रियाविशेषार्थां ससुचय क्रियासमभिहार तत्त्वामान्यस्य
 रीति । ससुचये सामान्यवचनस्यैवप्रयोगस्यक्रे इति । अत्र तिङ्-
 चित्तग्राह्योऽब्दाष्टौगुण । सुप तिङां पराद्धन्तिः शीघ्रमिति
 श्यात् ससुचयपालहारः ॥५१॥ ॥

सलीलेति । सद्यति युद्धे । समुदाय स्त्रियां यद्यदभित्याजि
 भित्तुभद्रत्यमर । येन रावणेन अमुद्रुतोऽनुधावितः बलस्य शत्रुभिर्द्र
 भ्रमोर्भक्तुं रैरावतस्य सलीलयातानि समझीकगमनानि न प्रमयस तथा
 चैः श्रवसः स्वाशस्य चित्त नानापिध पदक्रम पादविन्देय अर्द्धपुला
 त्रयितादिगतिविशेषमित्यर्थे न प्रमयस किन्तु केवल शीघ्रतां शीघ्रगामित्य
 न प्रमय स अन्वया शीघ्र नामास्तस्य यहीप्यतीति भयादितिभाव ५२

अशक्तु वन् सोढु मधीरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरम्

निनाय विभ्यद्विव तानि ^{इन्द्रा} कौशिकः ॥ ५३ ॥

वृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघटना-

द्विकीर्णलोलाग्निक्वाणं सुरद्विषः ।

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवम्

न चक्रमत्प्राक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥

अशक्तुवदिति । अधीरलोचनः अस्त्रिरदितिः कौशिको महेन्द्रः ।
 सङ्घस्येव यस्य रात्रस्य विक्रमकर्मणो दर्शनं सोढुमशक्तुवन् । हेमाद्रे-
 तुं चैव गृहान्तरम् प्रविश्य विभ्यत्तत्रापि नेपमानस्य । विभीतेः यतरि
 नाभ्यस्ताच्छतरिति तुमभावः । द्विन्द्वानि वाहराणि निनाय । वां तु
 द्वीये दिवसवाहरो इत्यमरः । यथा घेचक. सूर्यादये भीतः सन् तिष्ठति
 तथा भीतीति भावः । कौशिकइत्यभिधायाः प्रसूतैकगोचरत्वेनोभय-
 क्षेत्रेऽपि विशेषज्ञेऽग्न्यात् चतुर्दशिव्यस्यदयस्त्रिमूर्तोभ्यनिः सङ्घ-
 रश्मेरिवेत्युपमान निर्वाहकत्वात् वाच्यनिश्चयम् ॥ ५३ ॥

वृहच्छिलेति । वृहति यित्तेर निष्ठुरे कण्ठे घटनादभिधातादिकी
 र्णावितिभाः लोलाग्निक्वाणः स्फुलिङ्गाः यस्य तत् अतपराप्रसहिष्णु
 अमभिभावकम् । प्रसङ्गमभिभव इतिरत्तिकारः । अशक्तुञ्जिघादिना
 इत्युच् । वैष्णवं चक्रं सुदर्शनं जगत्प्रभोः इत्यन्तोर्ककलाभिर्न अस्य
 सुरद्विपोरात्रस्य कञ्चरायामधि अधिकञ्चरं अधिपीवन् । विभक्तार्थे
 इत्ययीभावः अत्ययीभावः अत्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वात् तुसोनपुंसके
 प्रातिरदितिश्चेति तुभ्यतम् । कण्ठोगलोऽथ पीनायां यितोधिः । कञ्चरे

विभिन्नश्रेणुः कलुषीभवन्मुहु
 र्मादेन देन्तीव, मनुष्यधर्माः ।
 निरस्तगाम्भीर्यं मयास्तपुष्यकम्
 प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५ ॥
 रणेषु तस्य प्रहिताः, प्रचेतसा
 सरोपहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।

कलुषीयमर । माकृताप्रतिहतं न मनतेषु न प्रसक्तैकं किन्तु प्रति
 हतमेवेत्यर्थः । इति उक्तं तावन्नेषु मया हतं वृत्तात्कारेण हस्तिर-
 प्रतिबन्ध ॥ ५५ ॥

विभिन्नेति । य रावणो मदेन द्यौःशोभदायेन च । मतोर्ध्वेन
 दानयोरिति विन्द ।, देन्तीव गजदन्त विभिन्नो विवदितः यङ्को निघण्ट
 कम्पुय वेन ए धनुः । यङ्कोनिध्यन्तरे कलुषकथाटाल्यि नखेणु चेति
 रिद । यनलुप कनुष शुभ्यमदितं च मनु कलुषीभरत् निरस्त
 गाम्भीर्यमविकारित्यमगाधित्व च यस्य तत् । अपास्तानि पुष्पाणि
 पुष्पक विमानश्च यस्मात् तत् । पुष्पवशे वैभाषिक कम् प्रत्यय ।
 मनुष्यस्यैव धर्मा इत्युक्त्यादिर्मस्येति स्वामी । तस्य मनुष्य धर्मो म
 धर्मादनिष् केलादित्यनिच ।, मीनः विस्र तदीय सरस । मानं
 सरसि स्थान इति विन्द । सुहृर्न कम्पयामास न लोभयामासेति न किन्तु
 कम्पयामासेत्यर्थः । कुवेरस्य महासहिमतया मन्धाविताप्रकम्पित्व-
 निशरणाय नञ् इत्य सम्भाव्यनिषेधनिर्वाहने नञ् इत्यमिति धामन ।
 कस्य दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेष ॥ ५५ ॥

रयेञ्जिति । किञ्च रणेषु प्रचेतसा वरुणेन प्रहिता प्रशुका
 उरगराजा महासर्पास्ते रज्ज्ववद्वा उरगराजरज्जवः नामपाशा इत्यर्थः ।
 तस्य रावणस्य सरोपहुङ्कारेण पराङ्मुखीकृता व्यावर्त्तिता । अतएव
 समयं सतः जयेन वेगेन प्रहृत्, प्रयोक्तु, प्रचेतस एव कश्चि प्रपेदिरे

प्रहर्तु रेवोरगुराजरज्जवो-

जवेन करुणिसभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥

परेतभर्तुर्महिषोऽमुना घनु-

र्विधातुमुत्खातविषाणेमण्डलः ।

हृतेऽपि भारे महतस्त्रपाभरा

दुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

स्फुशन्सशङ्कः समये शुचावपि

स्थितः कराग्रैरसमग्रंपातिभिः ।

अधर्मघर्मोदकविन्दुमौक्तिकै

रलञ्चकारास्य वधूरहस्कारः ॥ ५८ ॥

प्राप्ता । कत्र परहिंसाप्रयुक्तसायुग्ल वैपरीतेषु अचख्यपहषाटनर्धे-
त्यत्तिरूपोरिवमासङ्कारः ॥ ५६ ॥

परेतभर्तुरिति । अहना रात्रयेन धनः यादं विधातं निर्मातुं
छत्खातमुत्पाटितं विषमयोः शृङ्गोर्मण्डलं वलयं यस्य स परेतभर्तुः
यस्य महिषोनाहनभूतदति भाव । भारे विषाणरूपे । भजोपेञ् ।
हृतेऽपि महतस्त्रपैः भरसाक्षात्ततोऽपि दुर्भरादिति भाव । भृशः
क्रुंदादिहान् अदोरविति अप्यत्रय । अधमत्यर्थे मानतं नञ् शिरो दु-
खेनोवाह वदति अ । अयंयोगात्किट् कित्वाद्द्विस्त्रपीतत्रादिना
संप्रसारणम् । हृतेऽपि भारे नतमिति विरोधः तदनुप्राणिता चेदं
अहनतिहेतुतमाधर्म्यात् त्रपा भारत्वोत्प्रेषा ॥ ५७ ॥

भृशदिति । अह करोतीळहरस्कारः छर्ष्यः । दिशविभा
नियेत्वादिना टप्रत्ययः कस्तादित्वात्त्वम् । शुचौ समये धीशुशाणे
अनुपहते आचारे च स्थितोऽपि शुचिः शुभेऽनुपहते शृङ्गारागयोरपि
धीशु इत्येतेऽपि स्थादिति विश्वः । सभयाः यथाचार वाचशिवा-

कलासमग्रैश्च गृहानमुच्चता

मनस्विनीरुक्थितु पट्टीयसा ।

विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिम् ।

न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥ ५६ ॥

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका-

विधित्तया नूनमनेन मानिना ।

ननुविदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका । कला-
समग्रैश्च गृहानामुच्चता । मनस्विनीरुक्थितु पट्टीयसा ।
विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिम् । न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥ ५६ ॥
विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका-
विधित्तया नूनमनेन मानिना ।

कलासमग्रैश्च । कलासमग्रैश्च । कला-
समग्रैश्च । कलासमग्रैश्च । कलासमग्रैश्च । कलासमग्रैश्च ।
गृहानामुच्चता । गृहानामुच्चता । गृहानामुच्चता । गृहानामुच्चता ।
मनस्विनीरुक्थितु । मनस्विनीरुक्थितु । मनस्विनीरुक्थितु ।
विलासिनस्तस्य । विलासिनस्तस्य । विलासिनस्तस्य ।
वितन्वता रतिम् । वितन्वता रतिम् । वितन्वता रतिम् ।
न नर्मसाचिव्यमकारि । न नर्मसाचिव्यमकारि । न नर्मसाचिव्यमकारि ।
नेन्दुना ॥ ५६ ॥ नेन्दुना ॥ ५६ ॥ नेन्दुना ॥ ५६ ॥
विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका-
विधित्तया नूनमनेन मानिना ।

विदग्धेति । मानिना चतुष्टयारिण्या एतेन रावधेन विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका

न जातु वै नायकमेकमुद्भूतम्
 विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥ ✓
 निशान्तनारीपरिधानधूनन
 स्फुटागसायूखु लोलचक्षुषः ।

विहासित्य इत्यर्थः । तावत्तुविनाशता दन्तपत्रिकाय कर्णमूष्यानि विहासि-
 नीविषमदन्तपत्रिकेति बाधोवान् पाठः । अन्यथा विप्रकृतार्थप्रतीतिकारुण्येन
 कदाप्यार्थदोषादपत्तेः । कष्टं तदर्थोपगमो दूरायसोभवेदिति वक्ष्यात् । वि-
 हासिनीनां वा विषमदन्तपत्रिका विषमार्थानि यानि दन्तमयपत्राणि ।
 विषमदन्तशब्दोः महीसमासपर्यंशानात् तादर्थ्यं लाभः । तासां विविक्त-
 वा विधातुमिच्छया । विपूज्यांद्घातेः सति मिमीत्यादिना इकारः
 लोपोऽध्यासस्येत्यभासमोपपन्नतः स्त्रियामित्यनुवृत्तौ अप्प्रत्ययादित्युका-
 रप्रत्यये टाप् । धूनं निश्चितं जातु कदाचिदपि । कदाचिच्छातित्यमरः ।
 उद्भूतमुत्पादितं विनायकस्य गच्छेयस्येदं वैनायकं एकं विषयं दमः । विषयं
 मयुधुक्ते स्थात् क्रीडाद्विरददन्तयोरिति विश्वः । अद्यापि पुनर्न प्ररोहति न
 प्राङ्भवेति । प्रदुर्जात् इह प्रादुर्भावे इत्यस्मात् लट् । हिमन्यदुहाय्यं
 मस्येति भावः । एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्तवस्तुत्वे च ते नूनमिति ॥

निशान्तेति । निशान्तं गृहं । निशान्तं अहशान्तयोरिति विश्वः ।
 तत्र वाः नार्थः शुशान्तस्त्रियदन्तुर्वः । तत्रार्थपरिधानानि अनरीया
 षि । अनरीयोपबंध्यानपरिधानान्यधोऽगुक्कृत्यमरः । तेषां धूननं वाच-
 नम् । धूनोख्यत्वात् स्फुटं धूनप्रोञ्जोर्नृन्वक्तव्यइति सुक् । तेन स्फुटाग-
 सा व्यक्तापराधेनापि अनःपुरद्वीहस्य महापराधत्वाटिति भावः । अह्यु-
 तप्रां सकृदपि लोलचक्षुषः सक्ष्युः । सकृदि लोपे पुमानुत्तरिति
 लोलचक्षुषश्चक्षुषोरिति चामरः । अतएव तस्य रावणस्य प्रियेण प्रमोदास्पदमूलेन
 अद्गीकृता श्वानिर्न दोषावेति न्यायादिति भावः । प्रकम्पनेन दादुगा
 अनपराधे अपराधाभावेऽपि बाधिताः राजपुरुषैरिति शेषः । सुराः अतु-
 क्त्विरे र्ग्यसुपादेनात्वं प्रविश्याः नपराधबाधानिरेदनेन लोचयता वायुना ।

प्रियेण तस्यानपराधवाधिताः

प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना

मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।

बभार घाघ्यैर्द्विगुणीकृतं तनु

स्तनूनपाहुमवितानमाधिकैः ॥ ६२ ॥

परस्य मर्माविधमुज्झतांनिजम्

द्विजिह्वतादोषमजिह्वनामिभिः ।

अनुकम्पिता इत्यर्थः । एकस्य वेदस्वप्नाद्बहुरोजीवन्तीति भावः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृत इति । किञ्च तस्य राजपुत्रजनभिभाविना लोकातिरस्कृतिरिति महीयसामिति महतां महसान्तेजसां महिम्ना महत्त्वेन । पृष्ठादिभ्य इममिज्जेति इमनिष् । सुस्तितिरस्कृत, अतएव तनुः लभः तनुं न पातयति जाडरूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपाद्विरिति श्यामी । मन्वाः दिव्यादिद्वेषेण निपातनाद्भयो दोषाभावः । आधिकैः श्रेयैर्वापिः निद्यासोद्यभिः । घाघ्यौ वेदजलोद्ययोः । उ आधिमान्नी व्ययेति दिव्यामरौ । द्वौ गुण्या वाहती यस्य च द्विगुणः । ततः द्विः । द्विगुणीकृतं द्विराहतं । गुणस्तारुण्यदिद्व्यो म्द्विगुण्यस्तुल्यतनुविति वैजयन्ती । धूमवितानं धूममण्डलं बभार अग्निरपि तद्व्यधिधौ निम्नोऽस्कोधूमायमान व्याप्त इत्यर्थः । धूमः शुक्लोऽथवा सन्धेः सन्ध्याविधानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्येति । किञ्च इत्वं दीप्तमुपमित्यर्थः । इन्धो दीप्तौ कर्त्तरि क्तः । तं राजपुत्रारम्भितं वेदितं परस्य चेतस्य मर्मापि इत्यादिजीवस्थानानि कुलाचारमतानि च विद्वति भिन्नतीति मर्मापि । विध्यतेः किप् अहिष्येति धन्वसारुणं महिपतीत्यादिना पुत्रस्य दीपः । तद्दीपिर्निजं स्त्रीयं द्विजिह्वतायां इत्येते यो दोषो द्विजिह्वतायाः

तमिद्वमाराधयितुं सकर्षाकैः -

कुलैर्न भजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥

तदीयमातङ्गघटाविषद्वितैः

कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।

गृहीतदिकै रपुनर्निवर्त्ति भि

श्चिराय यायार्थं मलम्भि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

दिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वता पिपुनस । द्विजिह्वी चर्मक-
 चकारिभरः । तेन दोषसमुत्पत्तां व्यजतां फणिनां चन्विभिरजि-
 ध्गामिभिः करकरादिषड्विधधारितात् चतु गतिभिः अकपटपा-
 रिमिच तथा कर्षाभ्यां च ह वर्त्तन्वति चर्षकाः तेषु भ्रमस्वं विहा-
 याविष्कृतवर्त्तेरित्यर्थः । तेन सहेति तस्यशोने बह्वीहिः सेपादिभा-
 षेति कर् । अन्यत्र चर्षयति चर्षं मुखोतीति चर्षो नियन्ता । चर्ष-
 योर्त्तु ततः पूर्ववदमसे चर्षकैः सनियामकैरित्यर्थः इदंमौर्भु-
 जङ्गता चर्मता गितवच्च । भुजङ्गो विटचर्मयोरिति इत्यायुधः । मूढे
 लज्जा भुजङ्गोच्योति भुजङ्गा । गमेः सुपि अञ् च द्विहा वाच्यः ।
 तस्मिन्निवर्त्ति फलैः अतएवमपि चर्मैः चर्मत्वमपि विहाय वेधभावत्रि-
 याभिः शौच्यत्वं त्विमित्यर्थः । अत्र प्रसृतचर्मविषेपपराध्यादप्रसु-
 तचर्मव्यहार प्रतीतिः समासोक्तिः ॥ ६३ ॥

तदीयेति । तदीयमातङ्गानां घटामिष्युः हैः विषद्वितैरभिद्वितैः । ग-
 लानां घटना घटेत्यमरः । अतएव कटस्थलेभ्यः प्रोजितान्धरगतानि
 दानवारीषि देश तैः सहीताः पचाय्य वक्षिता दियो र्क्षौर्द हीतदिकैः ।
 सेपादिभाषेति कर् । अपुनर्निवर्त्तिभिर्मयात्ततैव स्थितैर्दिग्गजैः विराय
 यायार्थं दिनु स्थिता गजैः दि मज्जाइत्यनुगतादनामकत्वमलम्भि
 मथम् । चर्मैर्णनात्कर्मणि बुद्ध् मिनाय विष
 विह्वलाभुभागमः ॥ ६४ ॥

प्रियेण तस्यानपराधवाधिताः

प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना

मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।

वभार वाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनु

स्तनूनपाद्भूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥

परस्य भर्माविधमुज्जतां भनिजम्

द्विजिह्वतादोषमजिह्वगामिभिः ।

असुकम्पितादतर्कः । एकस्य वैदग्ध्यप्रादुर्बुद्धरोजोत्पत्तीति भावः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृत इति । किञ्च तस्य राजपस्य जनाभिभाविना लोकातिरस्कारि-
रिषा महीयसामिति महता महसान्नेजसां महिम्ना महत्त्वेन । पृथादिभ्य
इमनिजुवेति इभनिष् । उच्छास्तिरस्कृतः अतएव तनुं खयं तनुं न पात-
यति जाडरूपेषु शरीरे' धारयतीति तनूनपादनिरिति स्वामी । गभा-
दित्सादिस्त्रतेषु निपातनादजो भोषाभावः । आधिजैर्द्विः खैर्वाग्भिः निधा
सोद्गभिः । वाष्पौ नेत्रजलोद्गणोः । उ स्वाधिर्मांशो व्ययेति विश्रामरौ ।
द्वौ गुणा शङ्कनीयस्य स द्विगुणः । ततः द्विः । द्विगुणोक्तं हिराक्तं ।
गुणस्त्राष्टसिधन्दादिष्केन्द्रियासुस्थितवृद्धिति वैजयन्ती । भूमवितानं
भूममण्डलं वभार खगिरपि तत्त्वधिधौ निस्तेजस्कोधूमायमान
व्याप्त इत्यर्थः । भूमः गुणैर्वाग्भिः स्वस्वामिभानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्येति । किञ्च इदं दीप्तमुपमित्यर्थः । इन्वी दीप्तौ कर्त्तरि क्तः ।
तं राजपस्यभारं विहतं वेदितं परस्य स्वेतरस्य भर्मांश्च हृदयादिजी-
वस्थानानि कुलाचारप्रदानि च विद्वति भिनसीति भर्मांश्च । वि-
ध्यते । द्विगुं पचिज्जेति भस्मपारशं महिषतीर्थादिना पूर्वस्य दीर्घः ।
तन्-र्मांश्च निजं स्वीव द्विजिह्वतावां सपत्ने यो दोषो इतिरिपता-

तमिद्ममाराधयितुं सकर्षकैः
 कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥
 तदीयमातङ्गघटाविषट्टितैः
 कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।
 गृहीतदिकैरपुनर्निवर्त्तिभि
 श्विराय याथार्थ्यं मलम्नि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

दिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वता पिपुना । द्विजिह्वौ सर्पस्य
 च्छादित्वमरः । सैव दोषस्तुक्त्वात् त्वजतां फणिनां सन्निभिरजि-
 ह्वगामिभिः बरबरवादिमहिषहृषारित्वात् कञ्चु गतिभिः अकपटपा-
 रिमिद्य तथा कर्षाभ्यां सङ्घर्षं लक्षति सकर्षकाः तैश्चतुःशरस्त्रं विहा-
 यादिच्छृतस्यैरित्यर्थः । तेन सहेति सत्ययोगे बहुप्रोहिः शेषाहिभा-
 येति कम् । अन्यत्र कर्षयति सर्वं युषोतीति कर्षको नियन्ता । कर्ष-
 यणेर्लुक् ततः पूर्ववद्यभावे सहर्षकैः अनियामकैरित्यर्थः इत्येवमौ भु-
 जङ्गता सर्पता गिह्वस्तु । भुजङ्गो द्विसर्पयोरिति ह्रस्वायुधः । न नुनेडे
 लक्ष्णा भुजङ्गकनीति भुजङ्गाः । गमेः सुपि खञ् च टिहा वाच्यः ।
 तस्मिन्नियमरि खलैः खलत्वमपि सर्वे सर्पत्वमपि विहाय वेप्रमात्रक्रि-
 याभिः शौच्यत्वं श्रितमित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसर्पविशेषवशाभ्यादप्रस्तु-
 तस्यसम्पत्कार प्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ६३ ॥

तदीयेति । तदीयमातङ्गानां घटाभिव्युद्धैः विषट्टितैरभिहितैः । ग-
 जानां घटना घटेत्वमरः । अतएव कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यरगतानि
 शान्तारोषि देशं गैः गृहीताः पचाय्य संश्रिता दिगो यंस्तैर्घृहीतदिकैः ।
 शेषाहिभायेति कम् । अपुनर्निवर्त्तिभिर्भयात्तत्रैव स्थितैर्दिग्गजैः श्विराय
 याथार्थ्यं दिनु स्थिता गजाः दिग्गजैरनुगतार्थनामकत्वमसन्नि-
 बधम् । अथेवमनात्कर्षकैः लुक् विभाषा
 विह्वलाङ्गनामः ॥ ६४ ॥

अभीष्णामुष्णैरपि तस्य सोमणः
 सुरेन्द्रवन्दिश्वसितानिलैर्यथा ।
 सचन्दनाम्नः कणकोमलैस्तथा
 वसुर्जलाद्रापवनैर्न निर्ववौ ॥ ६५ ॥
 तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
 वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
 प्रसूनकृत्तिं दधतः सदत्तवः

सुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥ ६६ ॥

अभीष्णामिति । उष्णया अरज्वरेण सहितः सोमो मय्य सोमण-
 स्तस्य रावणस्य वसुर्जलात्प्रपवनैर्न भयसृष्टौ रपि शोकादिति भावः सुरेन्द्रस्य
 इन्द्रः वन्द्योऽस्यः स्त्रियः तासां अश्वितानिलैः मिश्रास्य मादत्तेर्यथा मि-
 र्द्वौ निर्दितम् । निष्ठां निर्द्वौ मोक्षे इति वैजयन्ती । तथा सच-
 न्दनाम्नः कणयाः चन्दनोदकविन्दुसहिताः ते च ते कोमला बहुला च तैर्ज-
 लाद्रोपां जलोक्षिततालवृत्तानां पवनैर्न निर्ववौ । भुवितं तालवृत्तं
 स्याद्वृत्तेपथ्यजनं च तत् । जसेनाहं जनाहं स्यादिति वैजयन्ती ।
 अथ वसन्तलक्ष्म्योपचारोद्भिर्दितिरिति कारणविद्वद्वाक्योत्पत्तिरूपो वि-
 दम्बलङ्कारः ॥ ६५ ॥

तपेनेति । यदा नित्यं ननु यथाकालं प्रसूनकृत्तिं वृष्टमसम्पत्तिम् ।
 प्रसूनं कुसुमं सममित्यमरः । दधते धारयन्तः अतसो वर्षाः प्राहृत् तपेन
 भीष्णेण । उष्ण उष्णानामस्य इति स्त्रियां प्राहृत् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ
 शरत् स्त्रियाभिति आमरः । तथा हिमागमो जेभन्तः शरदा तथा
 शिशिरोपसन्नलक्ष्म्या च समेत्य मिश्रुमीभावेन मिलित्वा अस्य रावणस्य
 सुरे वसन्तीति वाक्याभ्याः वकारः । वस्येत्तस्यत्कर्त्तरि षिञ्चेति तथ्यप्रत्ययः ।
 ते च कुटुम्बिनश्च तेषां भावं गच्छां प्रतिपादितमित्यर्थः । ययुः वस्येत्
 तययुरिति वसुदाय वसुदायिनोरभेदविरचया समानकृत्यम् । अथ सुरे

अमानवं जातमजं कुले मनोः

प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

मुमोच जानन्नपि जानकीन्न यः

सदाभिमानैकधनाहि मानिनः ॥ ६७ ॥

स्मरत्यदो दाशरथिर्मवन्भवा

नमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् ।

युगपत् सर्वं तु, इत्यन्वाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्ति ॥६६॥

स चावनासन्नविनाशस्तथैव हृतइति युष्मेवाह । अमानव मिति । मनोरथ मानः । तस्येदमित्यङ्गप्रत्यये पर्यवसानाज्जातावेकवचन अन्वया मनोज्जातमित्येव स्यात् । अमानवममातुषे न ज्ञायतइत्यजन्वेऽपि हृद्य- तइति उपसर्गः । तथापि मनो- कुले जाते रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति वि- रोधः । सचावनासत्वादुद्धार इत्याह । प्रभाविनमिति महातुभावे त- प्पिन्न कश्चिद्विरोध इति भावः । आसीच्छ्रेय विनिरिति विनिर्वा- मत्वर्थेऽयं भवनमिति शेष आत्मनः स्मृत्यान्त करोतीति अन्तम् । अन्तइत्यात्तकरोतीति एवतात्वचाद्यच् । भाविनं भविष्यन्तम् । भविष्यति भव्याद्य । जानन्नपि यो रावण- जनकस्यापत्य स्त्री जानन्ती सीता ता न मुमोच मासृञ्चदित्यन्वय आनतोऽपि अमोचने कारणमाह । मानिनः सदा प्राणाल्ययेऽपि अभिमानएवैक उपत्य धर्म वेग ते प्राणाल्ययेऽपि न मान मुञ्चनीत्यर्थः । कारणेन कार्यसम्पन्न रूपोऽर्थान्तरन्यास ॥ ६७ ॥

अरतीति । भातीति मवान् । भातेर्हवत् । दशरथस्यापत्यं उमान् दाशरथि । अतद्विजितोऽप्रत्याय । भवन् राम भविष्यर्थः । भवते- र्द्धट प्रकादेश वनान्ताहृद्यकारणत्वात् वनितापहारिण सीतापहर्त्तारि अमु रावणम् । यावद् प्रविश्याद्विभिर्दृष्टेत् अतएव चलन्ति ज्ञानि यस्य स च अतएव आविर्भूयत यावदुसृज्जलानिउ पयोधि

सतीव योवित् प्रकृतिः सुनिश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधे
विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम् ।

शुभेतराचारविपत्तिभापदो
विपादनीया हि सतामसायवः ॥ ७३ ॥

हृदयमरिवधोदयाद्दुदूढ

इष्टिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।

सता योविद्विष उभयपक्षा अतिस्विरा प्रकृतिः स्वभावो भवान्तरेष्वपि
पुमांसमभ्येति । यति' या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता । सा मर्त्युर्लो-
कमाप्नोति इष्टिः शम्भोति चोष्यते इति मनुः । उपभोपमेयपुरस्त्वृत्तोऽर्था
नरन्यासः ॥ ७२ ॥

तदेनमिति । तत्तथाहिधेर्नवातरपि उल्लङ्घितशासनं स्वयं विध तेत्याद्यं ह-
रीत्वा तज्जान्तदैवमित्यर्थः । सापेक्षत्वे ऽपि गमकत्वात्प्रसादः एव शिशुपालं
कीनाशनिकेतनातिथि कीनाशोयम तस्य निकेतन इह तत्र अतिथिं प्राचुषिक्तं
विधेहि कुरु यमस्यैर् प्रमेत्यर्थः । कीनाश कर्त्तुं शुभे इत्यालोपांशुवा-
तिनोरिति शब्दः । न चेदत् प्राचुषिकहर्त्तनं सर्वभारणं भवाहशानव-
श्यकर्त्तव्यत्वादित्याह । शुभेतराचारेण इराचारेण विपत्तिभा. परिपाकेन
निर्दिष्टाः काठपरिपाकेण प्राप्ता व्यापदोषेण ते तथोक्ताः । इतिः क्लिरिति
पद्येः क्लिपत्यय. क्लोर्भवेत्यभिति तद्धितो मनुप्रत्ययः । असायवो इटा. सतां
भवाहर्गा जगन्निघन्तृणां निपातनीया. वध्याह । न च नैर्वृष्यदोषः
स्वदोषैर्बवं तेषां विनाये निमित्तमात्रत्वादप्याकमित्याशयेन शुभेतराचारे-
त्यादिविधेयशोक्तिः । उभान्देव विद्येयसमर्थनरूपोऽर्थान्नरन्यासः ॥ ७३ ॥

विद्येयं इत्यभिपद्ये विद्यासुपहः आदित्याह । हृदयमिति ।
अरिवधोदयाद्रिपुनाशबामान् उदूढ इष्टिमर्षिन्यात् धृतदार्यं सत्यमिति

धनपुलकपुलोमजाकुचाग्र

द्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

ओमित्युक्त्वतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचनम् ।
स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं विभ्रति

यावत् । शृणादित्वात् इदमन्दादिर्मभिष्प्रत्ययः । रक्तोद्गतादेर्लघोरिति
ञकारस्य रेकादेशः पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरन्दरः इन्द्रो ।
पुनर्भूयोर्दोरिसहोः इति षष्प्रत्ययः अथ ह्यस्य इति उपधाह्रस्वः वाचं
यमपुरन्दरौ चेति निपातनाददन्तत्सुभागमञ्च । तस्य हृदयं पुनर्भूयोऽपि
पूर्ववदेवेति भावः । धनपुलकयोः सान्द्रौमाह्वयोः पुलोमोजाता पुलोम-
जा यची तस्याः कुचापयोः द्रुतपरिरम्भः शीघ्रक्यात् शीघ्रातिङ्गनं तत्र य-
त्पीडनं तस्य क्षमत्वं सङ्गतं दधातु प्राक् चित्तविषे पात्तत्तानोनेन यकोष
सम्पतिततप्रवादादिष्कष्टकं सक्तीयं राज्यं भुञ्जतामि त्वर्थः अत्र दार्ढ्यं पदा-
र्थस्योद्भृद्भक्तिमिति विशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वं प्रतिहेतुत्वीक्र्या पदार्थ-
हेतुत्वं काव्यलिङ्गम् । हृदयनिपीडनक्षमत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धे-
सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरिष्यर्थात्तद्वारो इत्यनुप्रासश्च तैरन्वोन्वं संसृज्यते ।
सुमित्तापाह्वयम् । अयुजि नयुगदेकतोयकारोयुज च नजी जरगाद्य
सुमित्ताप्येति लज्जान् ॥ ७४ ॥

ओमिति । तस्मिन्सुरसुनौ नारदे इति इत्यन्भूतां वाचं व्याहृ-
त्योच्चा नम उत्पतिते समुद्रते सुरोऽप्ये इन्द्रोः श्रियं विभ्रति इति अथ
सनिवाक्यामनरभोमित्युक्त्वत्सवास्तिस्यङ्गीकृतयत् । ओम्भश्चेऽङ्गीकृतौ
रौपे इति विद्युः । वेदीनां जनपदानामर्थं रैद्यः शिशुपालः दृष्टे-
त्को सत्ताजादाञ्ज्युद्धिति अग्रह्प्रत्ययः । तस्मिन् क्त्वात् शार्ङ्गिणो वदने
घोम्नीवानिर्णं सर्वदा अव्यभिचारोऽवेत्यर्थः । शत्रुणां विनाशस्य पिपुन
सूचकः । चन्द्रमभ्युदितं जेतुः विनीयानां विनाशक इति यास्तादिनि
भावः । जेतुस्त्यालशेषः । जेतुयुगौ पताकार्या यज्ञोत्पातारिणश्च
स्वित्तरः । धुः टिप्पणेन ध्रुव इत्यज्ञेनाप्यटं प्रतिज्ञां स्पष्टं चक्षा
याप्यटं प्रतिष्ठायाभिति निपातनात् सुडागमः । अनेन

शत्रूणांमनिर्गं विनाशविशुनः क्रुद्धस्य चैद्यम्पूति
 योन्नीवभ्रुकुटिच्छलेनवदने कीतुश्चकारास्पदम् ७५
 इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
 कृष्णनारदसम्भाषणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वीररवश्चकारिषो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः साहसभावेन शत्रूणां कारणभूतौ-
 अनुमेय इत्युक्तम् । तथा तदविनाशभूतस्याङ्गिनो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपमेय
 उक्त्वाङ्गोऽप्युत्पद्येयप्रयत्नमेवम् । इत्येव विषयं विभक्ति इत्यत्र सुने-
 रित्त्वाङ्गोऽयोमात्तत्त्वयोनि तेषां यथाज्ञानेपादसम्भवस्तु सम्बन्धयो नि-
 दर्शनात्पुनरः । वदने व्योमोनेत्युपमा । ॥ शुकुटिच्छलेन कीटरिति
 बलादिपण्डेनासत्यात्प्रतिपादनरूपोऽप्युक्तः । तत्र यत्नविनाशसूचके त्वमे-
 वितेऽनुधासिध्योनास्त्वानसम्पादकत्वे निदर्शनोऽस्योत्पन्नोपकार-
 सत्त्वाद्वाङ्गिभावेन वदत । चमत्कारकृतिरित्या मङ्गलाचरणरूपतया च
 उर्गान्त्यद्योकेषु शीघ्रपयोग' यथाह भयवानु भाव्यकारः । मङ्गला-
 दीदि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्मात्रि शास्त्राणि प्रथमं वीरउदघाण्यानु-
 प्रसुदनादि च भवन्ति अध्येतारस्य प्रवृत्तारो भवन्तीति । यादू'शक्ति-
 हित इत्यम् । सूर्याशु'मैतज्जलताः सगुरवः यादू'शक्ति'दितमिति
 उच्यन्ते । उर्गान्तिवाङ्गुत्तमेदः । यथाह दयती । उर्गैरु'तिवि-
 लोर्गैः प्राव्य इत्तै सुव'विभिः । उर्गैश्च भिन्नसर्गान्ति'रूपेत् सोऽरु'क-
 मिति ॥ ७५ ॥

एष कविः कश्चिदायवर्षेनीशास्त्रानप्यु'कसर्ग'समाप्ति' कथयति
 त्तीति । इतिषट्' श्यापो भाषतवापिति कवीनामकथनं महाकाव्ये
 इति मङ्गलान्देन लक्षणव्यपत्तिः । सुधिता शिशुपाल वधइति काव्यनाम-
 कथनं प्रथमं सर्वैरिति समाह्वइति शेषः । एषयत्नरा'पि इत्यम् ।
 इति श्रीमहो पाश्चायकोवाचन मन्त्रिनाथहरिविरचिते शिशुपालवधकाव्य-
 याख्याने सर्वज्ञास्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ।

यियच्चमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् ।

अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

साङ्गमुद्भवसीरिभ्यामथासावासदत्सदः ।

गुरुकाव्यानुगां विभ्रञ्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥ २ ॥

अभिनभः मन्त्रवर्षेणाय गीजं वपरि । यियच्चमाणेनेति ।
 अश्वेन्द्रसन्देहप्रधाननरं यियच्चमाणेन ददुभिच्छता । यजतेः सघना-
 इतः शानम् । पार्थेन पृथापुत्रेण दुभिष्ठिरेण । तस्तेदमित्यत्
 अन्यथा स्त्रीभ्यश्च स्यात् । व्याहृतः व्याकारितः । इयतेः कर्मणि
 श्लो मन्त्रमारपदीयी । तथा अभिचैद्यं विशुषानं प्रति । अथचैत्या-
 भिनभो व्याभिनभसदस्यदीभावः अभि रभागे इति कर्मप्रवचनीयाने
 तद्योगे द्वितीया वा । प्रतिष्ठापुः प्रख्यातभिक्षुः । तिष्ठते- सघनापुप्रत्ययः
 कुरं द्विन्दुरादिः । द्विगोऽभिधे इति प्रवचन्यवे द्विगुः घटमिति बंध-
 स्त्रिभः षोः प्रतिषेधः । अयं ह्येव पुरकार्यं पृथकार्यं रूपेणाङ्गुलिप्र-
 तिषेधादाप्युक्त्याद् द्वयोः इन्दिहान् व्याधीत् अतोमन्त्रम्याय मरपर इति
 भावः । १ ॥

एवं मन्त्रगोत्रवन्देकपुत्रवत्स मन्त्रोचितं देवमाह । एतन्नि । एव
 वन्दे इत्यनेन अशी इति अभिनभः । पूर्ववदस्यदी भावः कर्मप्रव-
 चीयाने वा द्वितीया । गुरुकाव्यौ इत्यस्मिन्नुक्ता वदुगवदुदादिनो दत्ता
 भावः । मीमांसिन्पुत्रेति दुर्जोऽस्यदुरः काव्यइति चापरः । च
 मन्त्रोक्तं चार्थं दिव्यं किम् । एव चोदकां दिव्यमिति निदर्शना
 चैव । अदुर्जोऽस्यो चार्थं चङ्गुलाभ्यां इत्येवम् । एतन्नास्ति एव
 क्व दास्यदसः साधारण्येति भावः । इत्येवुचि
 देवः । अथ चतुः । निदिहं एवंपर एवंपरं वा
 नि दकादि एव अन्वयेद्व्यभारित्वादि ॥ २ ॥

जाञ्चल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।

व्यद्योतिष्ठ सभावेद्यामसौ नरशिखितयी ॥ ३ ॥

रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृताद्भव ॥ ४ ॥

अथासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्वमी ।

तैरुहे केशरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

जाञ्चल्यमानेति । जगतः शान्तयेऽसुपद्रवाय समुपेयुषो मिक्षिता
जाञ्चल्यमाना-भ्रमं चलन्ती । भातोरेकाचो हतादे' क्रियासमभिव्यारे
यद्- ततोऽदः शान्त्यादेशे टाप् । अथौ नरा पुरुषाएव शिखिनोऽग्नय-
क्षीया त्वयी । द्वित्रिभ्यामित्यादिना तयस्यायजादेशे कृते टिड्ढाण-
जिद्यादिना ङीष् । सभा आस्थानी वैव वेदिः । वेदिः परिष्कृता भू-
मिरिष्यमरः । तस्यां व्यद्यो तिष्ठ दीप्यते अ । बुद्धरोक्षुकीत्यभाने तद् ।
रूपकाशङ्कारः ॥ ३ ॥

रत्नेति । रत्नानां नाम्नाः । इति पठं समासस्य विशेषे पर्यवसाना-
द्विकाराद्यत्वम् । तेषु सङ्क्रान्तप्रतिमाः सङ्क्रान्तप्रतिविम्बाः । प्रतिमात् प्रति-
विम्बं प्रतिमेत्यमरः । ते त्रयः एकाकिनोऽसङ्ख्याया अपि । एकाटाकिन-
वासङ्ख्यायः-इत्याकिनश्च प्रत्ययः । परितोऽभितः सर्वतः पर्यभिभ्या
वेति तमिन्प्रत्ययः सच सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते । पौरुषेयेण प्रतिवि-
म्बभूयन्वात् । पुरुष समूहेनावृता इत्येत्युत्प्रेषा । चकाशिरे । सर्वपु-
रुषाभ्यां षट्जो । उरुगोहविचार समूहक्षेपेण कृतेमिति वक्तव्यमिति स-
मूहे टञ् प्रत्ययः । एतेन विजनव मुक्तम् । यद्यपि निस्तम्भे निर्गशाचे
च निर्मित्यनर संशये । प्राधादाप्ये त्वरथ्ये पा अन्ववेद्वाशभाषिन रिति
भ्रासद्भीरे सन्तभूसेः इत्यप्राप्तुर्त्विजेषो गच्छते । त्वयापि त्वयापि रि-
जमोपलक्षणात्वादौष इति भावः ॥ ४ ॥

अथासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि प्राथमानि

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्य्ययोः ।
हरिर्विप्रतिषेधन्तमाचचचे विचक्षणाः ॥ ६ ॥
द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुङ्कुलाग्रदतः स्मितैः ।
क्षपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

पूर्वरङ्गप्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्द्दिशाम् ।

कार्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र सभतभावेदविष्यन् पण्डितमामित्यं तावत्परिहरति । भवद्भिरामिति । भवद्भिरां युष्मद्वाचां व्यवसरप्रदानाय इत्यनुनासिकार्थः मोऽप्याद्यं वचांसि विद्वान्मोक्षद्वयार्थस्य च तद् विद्वान्मोक्षोन्नेत्यर्थः । तथाहि । पूर्व रञ्जतेऽस्मिन्निति पूर्व रङ्गः नाट्याद्या तदस्य कर्मापि पूर्व रङ्गरति दशरूपके । अतः पूर्व रङ्गो नाम रङ्गप्रधानाद्योरङ्गविग्रहान्निकारी । आन्दीपाठगीतवादिताद्यनेकाङ्गविशेषो-नाट्यादौ कर्त्तव्यः कर्मविशेषः । तदङ्गं वधनरानीवे । यस्याथ वस्तुनः पूर्व रङ्गविग्रहोपधानवे । कुशोत्तमाः प्रदुर्बलि पूर्व रङ्गः प्रकीर्त्तित इति । स पूर्व रङ्गो नाट्ये भव नाटकीयं तत्र वर्यं मित्यर्थः । उद्देशः तस्यायनेवोपादेशः । तस्य वस्तुनः प्रविश्य प्रसङ्गाय प्रसङ्गनाम प्रवर्त्तनायेति यावत् । अत्र प्रथमवादी न दोषायेति भावः । पूर्व रङ्ग प्रजावनेति इदराज, तस्मिन्वयम्, पूर्व रङ्गं विद्यादौ स्रस्यधारे विनिर्गते । प्रविश्य तददपरः काव्यमास्यापयेदटः । प्रथमं पूर्व रङ्गस्य मत, प्रजावनेति च । आरभ्ये कर्मनाथाना नेतृत्वामान्यमिष्यत इति दशरूपकाद्युक्तभेदविरोधादिति । अत्र हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसङ्गकतस्वरूपशामन्दस्य वाक्यद्वये शब्दानरेण उपसर्गनिर्देशात्प्रतिवस्तुपमा-बद्धारः तद्वत्त्वं तूपम् ॥ ८ ॥

सकृति रूपतमाह । करदीकृतेति । दिशां निपरैः जयन शीतैः । इण्यविषयिभ्यः करप् कयोमात्कर्मासि प्रती । भ्रातृभिर्दीर्घादिभिर्हेतुभिः करदाः प्रथमाप्रदाः । भागधेयोवलिः कर इत्य-मरः । कतः दि, ल्यादिश्चिदाचवेति गतिसंज्ञायां कृगतिप्राप्त्य इति निवृत्तभावः । अहरदाः करदाः सम्यग्वाचानाः कृताः करदीकृता-

• यस्य सः वशीकृताराजमयइत्यः तपस, सुगोषर्मापुत्रः । तदप-

विनाप्यस्मदलक्ष्णु रिज्यायै तपसः सुतः ॥ ८ ॥

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समी हि शिटै राम्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च ॥१०॥

न द्वये तात्वतीसुनुर्य न्मद्यमपराध्यति ।

शायवादी ह्याहम्नो मोक्षान्तेऽपि चेति विद्वः । अथदिना व्यजाभि-
निभापीत्यर्थः । पृथग्दिनःनामेत्यादिना तृतीयाविहस्यत्यहमो । इत्यन्तौ
वागाय । वज्रेमात्रे क्यप् वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणं नमः अस्तीत्या-
दिना चतुर्थी । अथ' समर्थोभूनुर्भङ्गनीच' । भूनुर्भविष्णुर्भवितेत्य-
भाः । ग्नाजिस्वय उच्छुप्रस्य' द्विवि चेत्यत्र उकारप्रत्येयात् प्रुष्ठा-
भाः । तथा च अयादिभ्यः तस्यैव गकारोऽपि च तत्त्वभूतो निर्दिश्यते ।
अतोऽत्रैवयास्यैव वाच्यो न इत्येवमेति भावः । ८ ॥

अनु यदतोऽत्रैववासायाद्यथादुहरणं ज्यातस्वाह । उत्तिष्ठमान-
दपि । उत्तिष्ठमानोऽहंमानः । अतोऽनुर्भवंपीत्यात्मनेपदं । परः
अनुः अतोऽनवेतं अयं चित्तमारोग्य चेच्छता पु केतियेयः नोपेक्षो नी-
टापीत्येव इत्यत्राः पुनः हि यथाहकारात्नी वधिष्यमापी । अटः
इहेति अदादेरे इय' अथनोरिति निभाज्याः परकपदं न इत्युपसर्ग-
द्वयोऽर्थः । अथयेश्वरिः । रोग्याभिरुदायमाह्वयपरः । न प्रभुष
दिवर्भे'नदी' ततो दत्तइतो अथानाएयातो । अस्तीदतोऽप्यरे-
धुंविर्भे'नदी' रोग्यात् । अथवासादपेक्ष्यात्प्रमदादपुति। पुनरिति-
भाः । अथवासादपेक्ष्यात्प्रमदादपुति। पुनरिति-

अने'रं काटंनरततोऽत्रैववासादपेक्ष्यात्प्रमदादपुति। पुनरिति-
भाः । अथवासादपेक्ष्यात्प्रमदादपुति। पुनरिति-
भाः । अथवासादपेक्ष्यात्प्रमदादपुति। पुनरिति-
भाः । अथवासादपेक्ष्यात्प्रमदादपुति। पुनरिति-
भाः । अथवासादपेक्ष्यात्प्रमदादपुति। पुनरिति-

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥११॥

मम तावन्मातमिदं श्रूयतामङ्गवामपि ।

ज्ञातसारोऽपि खल्वेकं सन्दिग्धे कार्यं वस्तु नि१२॥

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३॥

•ततः सपत्नापनयस्मरखानुशयस्फुरा ।

काकर्त्तरि लट् । उत्तमपुरुषैकवचन । किन्तु लोके दन्दह्यते गर्हितं यथा ह्यदेव दहतीति यत् । सुपसदपरजपेत्यादिना महीयां वच् । सपत्नमदहदयमङ्गपथा चेत्यभ्यासस्य उपागम । यदोवीकदहनं सा दुःखाकरोति दुःसमनुभावयतीत्यर्थः । दुःखात्मातिलोभ्यं इति ज्ञान् प्रत्यय । अतश्चैवाभाषितव्यं पार्थस्तु प्रार्थनयापि पचात्प्रमाथेय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

समस्त निगमयनपरमते शुश्रूषं पृच्छति । ममेति । तावद्भवन्त-
न्वयपथ्यं नमित्यर्थः । मम मतमिदं । अङ्गेत्यानन्वयेऽप्यय । अथ
सम्बोधनार्थं वा सु श्याट् पाठश्च है हे भोरित्यमर । वा मययोः ।
सुपसदकदो पत्नीचतुर्थाद्यादिना वामादेयं मतं श्रूयतां । विधौ शोऽट् ।
तदिदं मया श्रोतव्यमन्यथा सन्देहानिहतेरिति भावः । विदुषस्ते कुत
सन्देहस्तत्राह । ज्ञातसारं ज्ञातं तत्पार्थोऽप्येकं । एकाकी कार्यं वस्तुनि
कर्त्तव्यार्थं सन्दिग्धे मयेते सन्तु निश्चये अतोमयापि सन्दिहृतइत्यर्थः ।
दिह उपचये कर्त्तरि लट् घत्वधत्वे । सामान्यन विशेष समर्थनरूपोऽ-
'शो नरन्यास ॥ १२ ॥

यावदिति । माधवो हरियांगान् वैवावदधम । यावद्वधवारणं च
'लब्धयोभावः । यावदर्थं पदानि यस्यास्ता अभिधेयसंज्ञितासुरामित्यर्थः ।
एवमुक्तं प्रकारेण वाचमादाय नृहीता उक्त्यर्थं विरराम तृष्णी-

शोष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुम्बुना ॥ १४ ॥

विवचितामर्थं विदस्तत्क्षणप्रतिसं हृताम् ।

प्रापयन्पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

धूर्त्वायन्नादिरास्वाद्मदपाटसितद्युती ।

भाष । व्याहृतिभ्योरनन्वति परस्मैपठम् । तनाहि मञ्जीयासः उ-
त्तमाः प्रहत्या नितमायिणः । हयाकापनिषेधादिति भावः पूर्ववद-
द्वारः ॥ १२ ॥

अपाटभिः कुसलेन रामं वसुवस्तदात्मवतारयति । तत इति ।
रतो रामो जगादेषु सरेषाम्बयः । वपञ्चोरिडुः । रिपुवैरिषपञ्चारीत्य-
मरः । तस्यापनयोऽपकारं तस्य स्वरूपेन योग्युपयः पञ्चाक्षयः । भवे-
दस्ययोग्ये पञ्चाक्षयानुबन्धवोरिति विश्वः । तेन स्फुरतीति अतुप-
यस्युः तेन स्फुरा ओष्ठोविम्बनिष्ठुपमितमभासः । रामायाः शोष्ठ-
विम्ब्य चुम्बनेन विम्बोरामौष्ठविम्बचुम्बन चुम्बुनेन विम्बुष्वप् चयमा-
यिति चुम्बुपदयः ओष्ठोष्ठयोः वपासि वा पररूपं वक्ष्यम् । तेनीडेनी-
पनसित मपरसुरतयोः ममत्वे इति भावः । अयमासुप्रापयो मं-
सृष्टिः ॥ १३ ॥

विचिन्तयामिति । विचिन्तयै हृत्त्वानिमानादपो वस्तुमिदाम् । पदे-
मूर्त्तौग वदनात्कर्मणि ञ् । तन्वये निश्चायये एव इत्यविभक्तौः
प्रतिबंधुतां रामानुरोधादसुखं दर्शयति । कार्यद्वय अतएव परमव्याधे-
रदस्य गिरमुत्तरपक्षतां विज्ञानपन्ता प्रापयन् अदमगतस्यारण्य-
दादिति भावः । अनेन रामस्य अयना उक्ता ॥ १४ ॥

धूर्त्वायति । उभं । अदिरास्वादेन अयमानेन योग्येन पाट-
निता रंशुहीतता द्युमिर्गोपो रेण्वा रेण्वाः एतेन द्युच्छिदं पद्यवेद-
नात्तुमादि अदिदुम्बनमद्वानिति भावः । तेन परिजते एते उदे-
दयोर्गो रमौ धूर्त्वायन् धावदिति इत्युत्तरादिः । अश्चरपनि-
-

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशी ॥ १६ ॥

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कं श्यसाक्षिणीम् ।

म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

दधत्सन्धारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।

द्विपद्मेपोपरक्लाङ्गसन्निहीः खेदविप्रुषः ॥ १८ ॥

प्रोक्षसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।

त्यत् । रतिकाले सप्त स्त्रीणां सुख भाष्येष्टके युनामिति खरणात् ।
उच्छिष्टस्य य विप्रजनकावनिरोधस्याभावत्वाद्बिरोधाभावोऽलङ्कार ।
आभामत्ये निरोधस्य विरोधाभावरुच्यतदति वचनान्त ॥ १६ ॥

आश्लेषेति । पुनराश्लेषलोनुपाया आश्लेषानुपाया बध्ना स्तनयो'
कार्कं गदस्य काठिन्धस्य साक्षिणी उपद्रुणी नित्य पोद्यमाना मिति भाव ।
साक्षाद्द्रष्टरि सप्रायामिति साक्षाच्छब्दादिन प्रत्यय । वनमालामभि-
मानोष्णै रलङ्कारतमैर्मुखानिलै निन्दावभासतैश्चापयन् म्लापयन् ।
म्लापयन्त्येताङ्गद गलादेश आदेश इत्यात्वे पुगायम* । अन्ताने
म्लानवन्त्यादतिषयोक्ति ॥ १७ ॥

दधदिति । पुन वध्वायावदधो व्योम्नि स्फुरन्तीक्षाराल्यदुर्ध्व-
नीति तपोक्ता कुत द्विपद गलोर्द्वेष्य क्रोधेनोपरोक्ते अङ्गे वपुषि
सन्निही मन्ना खेदविप्रुष खेदमिन्दून् । दृगिति विन्दु पृथगा पुमाशो-
विप्रुष क्रिय इत्यमर । दधद्भान । नाभ्यस्ताच्छदरिति तुभभाप ।
उपमालङ्कार ॥ १८ ॥

प्रोक्षसदिति । पुन प्रकर्षेणोच्छ्रिता कुण्डलयो मोताना सूताना पद्मरागदला-
ना माशिक्ष्य शक्तनार्गतिषा कान्या । प्रोतेति प्रवृत्त्यादेव कर्मणि क्त यजा-
दित्वात्प्रकारस्य । लण्योत्तराश्लेषोत्तरीयस्य । द्वौ प्रागरोत्तराश्लेषौ
समौ दृष्टतिका तथा सव्यानुत्तरीयश्चैयमरः । अथ च चूतपल्लदश्लेषा

कृष्णोत्तरासङ्गुचं विदधच्चैतपस्र्वीम् ॥१८

ककुम्भिकन्यावक्तान्तर्वासलध्याधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्दमन् ॥२०॥

जगाद् वदनच्छुद्भपद्मपर्यन्तपातिनः ।

शौचपूजां विदधत् कृष्णोद्दिप्तमिन्द्रपर्णैस्तपस्वपद्मैश्च कूर्चद्विधये
धूमधूमशौ कृष्णोद्दिप्तमिन्द्रपर्णैस्तपस्वपद्मैश्च । अत्रान्यदृशोऽन्यदीयत्वयोगा
स्वाहास्वामिनोनिदर्शनानुकार ॥ १८ ॥

ककुम्भेति । इत ककुम्भिकन्याया रेवत्या वक्त्रस्थान् अथ्यन्
पासिन् स्थित्या नञ्शोऽपिवाशो वासना यया तया तन्मुखधोरभवासितये
त्यर्थे । संस्कारो गन्धमाख्याद्यैरभिशासनमुच्यते । मदिरया कृतानुव्या
कृतमसर्गद्विषयागण्डपूगन्धिमित्यर्थे । अथप्रगौरतुपसर्गं इत्यनुपसृष्टा
दम्प्रत्ययविधानाडुपसृष्टाद्यर्थेऽप्यु प्रत्ययः । मुखामोदं अक्षयगन्धविशेष
यामोदं मोऽति निहारीत्यमरः । उद्दमन् उद्दिरन् । अत्र मदिरया
मक्षयगन्धयोः पगन्धतिरोधानेन रासासृगतद्वयदूषणं चान्धस्योका
सदुगुणयोक्तलोत्तरस्यात्प्रतिषेधकत्वेन पूर्वमापेक्षत्वाद्द्विभावेन कर्तृः
तद्गुण अगुणयोगादन्वोक्तुत्तुगुणात्कृतिरिति शब्दत्वात् ॥ २० ॥

जगादेति । वदनमेव चक्षुः कपटे दधत् तत् पद्म वदनमेव पद्म
मित्यर्थे । पद्मवदनेनाप्यन्यत्रतिपादनद्वयोऽप्यङ्गा । तस्य दस्यन्त्य
तिन प्राणमश्नारिष्य । मधु निहन्तीति मधुनिहन्तान् मधुदान् द्विपु
उत्तयेऽऽदित्ये दन्तागुम्भि र्थिभ्यं धास्यन् नदन् परं जगाद्
तद्गुणान्तरं तस्य मधुपसर्गप्रभाषणवदनाप्यङ्गमपेक्षताशेन कर्तृः ॥

राशोऽत्रगदेत्युक्तं किं तदित्याद्याज्ञायामात् । अदिति । वासुदे
म दानमिन्द्रेण अद्यत्तं नादे नशोऽदोऽत्तनादीन्व निर्वी । दो
यादेऽनशो मत्तद्वदमरः । ददुषा इति मत्तद्विधानम् परं इत्यादिपत्र

चिरं न सहते स्यातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥२६॥

आत्मोदयः परग्लानिर्द्वयन्त्रीतिरितीयती ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

वृत्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।

बहुधा चिरं स्यात् विनश्चित्तमित्यर्थं न सहते न क्षम । यकृष्टयैत्या-
दिना तदनुप्रत्यय । अतो न विनश्चित्तमित्यस्या मन्त्रभेदे कार्यं ह्यपि
स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

किञ्च नीतिमत्त्वमवयवोक्तमपि न विवक्ष्य कार्यं इत्यभिप्रे-
त्याह आत्मोदयइति । आत्मन उदयोदयि परस्य य-नोर्ग्लानिर्द्वयानि ।
वीक्ष्याद्वार्वरीभ्यो निरितीयोत्पादितो न प्रत्ययः । इति इय इद
परिमाणमस्याइति इदमो एतावती । किमिदंभ्या बोधइति पक्षपोषस्य यय
उपगतयेति डीप् । नीति नीति बहुह एतदुद्देशान्तिनो न कर्द्वनीति
पदार्थोऽस्तीत्यर्थः । यदस्यत् पाङ्गुय्यादिवर्धनं तत्त्वमन्त्रस्यैव प्रपञ्च
इत्यह । तदिति । तद् यमूरीकृत्यादूरीकृत्य उरीकृतगुररीकृतमद्वी-
कृतमित्यमर । अयोर्दिभुडाच्येति गतित्वादा पुगतिप्रादयइति
हमाधे क्लोत्वात् । कृतिभिः कुशलैः वाचस्पत्य वाग्मित्य । करकादिना
दनुक् मत्वे यस्याः मतिपुत्रेत्यादिना घटनिर्गि म्यामी तस्य तस्य अन्धो
विद्यमानं प्राङ्गुयादिना वावे व्यञ् प्रत्ययः । प्रतायते निवार्यते
कर्मणि घट् तभोतेर्यथीत्यात् । तस्मादत्तोदयाद्यभि अधिमन्याश्चत्सु
रुदोत्तय तत्रानरीयवात्तयेति भावः ॥ २० ॥

अनु उद्योदयस्य वि परोच्छिद्येत्यत्राह । तत्रियोगइति ।
महोदयस्य महात्मनां परेणानि प्रभूतेनापि महिम्ना ऐदम्येण तत्रियोग
अन्तोपजाभोत् अथ तत्रागतये इत्ये इत् इत् इत्येदयाकृष्टो इत्येति
भावः । महास्योदयान इद अन्तोपिययोदयिनु इदानीनिर्द्वयं
एवमाभिति यावत् रात्रा इदमवध इतिर्नकार्या । अन्तुदा द्विजा मदा

पूर्णांश्चन्द्रोदयात्काङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः । ३१
सम्पदा सुखिरमन्वो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्योविधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम् । ३२।

समूलघातभङ्गन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः ।
प्रध्वंसितान्यतमस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

वस्तुत्वाय मङ्गीमुञ्जः । इच्छा यविका महा निर्द्दोजना य इलाङ्गनेति
न्यायादिति भावः । नायं दृष्टान्तालङ्कारः । विश्वप्रतिविम्बभाषेभौषम्यस्य
गम्यत्वे तस्योदाहारात् । किन्तु दृष्टान्तगणेन तस्याभिधानाद्गुणभानुद्वारः ।
एतदेव दृष्टान्तोदाहरणनिर्द्देशरूपाः इच्छा न प्रयोक्तव्या यौगद्वय्या-
पक्षेतिरेवकास्यलङ्कारः ॥ ३१ ॥

तथापि वनोपे टोपमाह । सम्पदेति । यः स्वल्पयापि सम्पदा
सुखिरमात्मानं मन्यते इति सुखिरमन्वः सार्वभौमी भवति । व्याप्तमाने
सखेति सम्प्रत्यये उभाङ्गम् । तस्यात्यन्तुदस्य ता स्वल्पवम्बं जत-
तत्प्रस्तापतेन जतार्यं मिथिर्हेवमपि न वर्द्धयति अहमिति मन्ये प्रौरुपक्षे-
न ह्यैरुपि तुमुदुभक्ते तद्भङ्गत्वे । परमर्षिप्राप्तिरिति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च पराममन्वय एवेत्यो मान्दरतशह । समुद्येति । मानिनः
अभिमानिनः परान् यत्नान् समूहं कृत्वा समुत्थात् । अग्रजः
एतन्मन्वन् इत्यर्थः । समूहात्तनीवेणु १ मुक्तजुषह इति षष्टन्
प्रत्ययः । अत्रादिषु यदानिभ्युत्प्रयोगे इति षणो रद्व्ययोर् । एतेन
किञ्च एतेषु धीषु मूर्ध्नि, एते परमैरेवेत्ये वस्वपनीत्य एते तस्यो
ज्जगत्तः । धीर्धो मते वस्वतमसिगुपरः । यत्र सन्धेभ्यश्चमप-
एतेषु मपदा । एषु दिवसभ्यश्च देम म उरदाव्यादिति भावः ।
रविदग्धता इत्यर्थः यथापि दृष्टान्तोऽत्र महार्णव इति उदाहरण-
मन्वरे न तु दृष्टान्त इति दृष्टान्तम् ॥ ३३ ॥

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।
 अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥
 ध्रियते यावद् कोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम् ।
 पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैहिके योऽसुरद्रुहाम् ३५
 सखा गरीयान् शत्रुश्च क्वविमस्तौ हि कार्य्यतः ।

विद्याहर्षिप्रसक्तो प्रतिष्ठैव दुर्घटेत्प्राज्ञ । विपक्षमिति । विपक्षं
 शत्रुमखिलीकृत्य । खिलसत्त्वमस्य अतस्त्वत्प्राज्ञ प्रतिष्ठा दुर्लभा
 खलु । तथाहि उदकं धूलिं धूलिं खपरिभाविनी मिति भावः ।
 मद्गतमनीत्या भाष इत्येतदर्थं नार्थवन्ते शिशु नीत्वाैव तिरुतीतप्राज्ञं ।
 समरपविष्य स्पृष्टत्प्राज्ञनेपटम् । वासुभेदेन प्रतिविम्बनाभेदो वदन्वा-
 लङ्कारः ॥ ३४ ॥

तस्यै शिशुपाल एकाकी न ईडं करिष्यतीत्युपपन्नः । ध्रियत-
 इति । एकोऽपि रिपुर्वाप्य ध्रियते व्यर्जितवते । धृष्टं क्वस्मान् इति
 धूम्रोस्त्रीदादिकाकर्त्तरि षट् रिङ् शयान्तिट्शुदति रिङादेशः ।
 तावत्तद्वधिं सुखं । इतः शान्तावश्च साकल्ये स्वभावितप्रभर ।
 तथाहि किञ्चिदाया अपतयं इमान् सैहिकेयोराड । तस्य राड
 स्वर्गान् सैहिकेयो विष्णुद इत्युपर । स्त्रीभ्योऽङ् । अहुरद्रुहा
 देवानां पुरः शर्म, सोमं क्लिश्नाति धारते । प्राचुर्यात्सोमपङ्कतं सख्ये
 वेति भावः । तथादेकोऽपि शत्रुश्चैवत्यदिति भावः । शत्रु-
 नेपक्षान्धेय प्रसक्तो येषं न शेषवेदिति तात्पर्यं । विमेषेण वीर्याभ्य
 समर्थनद्वेषोऽर्थांतरन्यासः ॥ ३५ ॥

ननु कुत्रोऽयं चेद्य किं नः करिष्यतीत्यामह्वरत्तं मत्पत्तां वक्तुं
 मितामित्तत्त्वावबन्धिविषं तात्पर्येति । मत्पत्तां । शिशुवा यमकारा-
 पकारान्यतरत्त्वावबन्धिविषं तात्पर्येति । शिशुः शिशुः शिशुः शिशुः । एषा
 चहृत् शत्रुश्च क्वत्वमे गरीयान् इतः शिशुवाचौ क्लिश्नातिप्रभत्त्वा-

स्याताममित्रे मित्रौ च सहजंप्राकृतावपि ॥३७॥

उपकर्तृरिणा सन्धिन्न मित्रेणापकारिणा !

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥३७॥

त्वया विप्रकृतश्चैवोरुक्लिण्णो हरता हरे ! ।

येन उपकारापकाररूपकार्यव्याप्तौ निर्दिष्टाविति शेषः । उक्तदार्ढ्यं पाधेयांस्त्रीमनप्रायादनयोर्मित्राभिमित्रभावोऽपि धनपायोति गरीयांस्त्वमिति भावः । सहजप्रागतौ तु मैत्रिभिरिह । स्यातामिति । सहजातः सहजः एकगरीरावयवत्वात् तत्र मित्रं साहजस्येदपित्वस्येयादि सहज-यत्तुमुपिह्यतत्पुत्रादि प्रकृत्या विदुः प्राकृतं पुरुषैर्कृतमहजकृत्स्नमह-न्तरहित इत्यर्थः । तत्र विप्रान्नरः प्राकृतः यत्तुः तदनन्तरं प्राकृतं मित्रं च ये तयोर्गौमहजप्राप्तौ शत्रुमित्रे च स्यातां तागतदार्ढ्य-वशादनियमेनोत्पद्यमानाभवेति न ह्यत्रियत्तुमित्रे लविमं यत्तुः यत्तु-रेव मित्रं च मित्रमेवेति कथंभावेन मित्राभिमौ गरीयांस्त्री न तु सहजौ नापि प्राकृतात्त्वयेन अत्रैव कृत्स्नमत्वं भवतिप्रादीति किञ्च ॥ ३६ ॥

एवं वेदनात्तं मैत्रिभिरिति शिष्टान्तं सहजमित्रत्वादिभ्यामर्थो न तु दानस्य इत्यत्र आह । उपकर्तृरिति । उपकर्तृः उपकारहारिणा हरि-णापि सहजेन प्राप्तत्वेन वेति शेषः सन्धिः कार्यः अस्तिप्रापसादेन कृत्स्-नमिदमाया वरीयसा दारुणा-तद्विभक्त्याऽप्रमोत्सववति इति भावः । एतदपकारिणा मित्रेणापि सहजेन प्राप्तत्वेन वेति शेषः सन्धिः कार्यः मित्रद्वाराप्राप्तेन कृत्स्नमत्वं यत्तुः यत्तुः दारुणा-तद्विभक्त्याऽप्रमोत्सववति इति भावः । ननु प्राकारिणा कृत्स्न्यात् मित्रेण त्रयं विरम्यादित्या-दृष्टौ त्रियसा तयोर्विपरीत्यादौ न इत्याह । हि यत्तु इत्यत्रापकारात्वेन तदोभेत्तमिदयोर्भेदं च यत्तुं नक्तं इत्यन्तु । उपकर्तृः मित्रं अर-कृतेव यत्तुः इति । तस्मात्तद्विप्रान्तिषु चैव त्रियसा यत्तुः प्रा-पसादेन इति भावः ॥ ३७ ॥

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

धियते यावद्दे कोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम् ।

पुरः क्षिप्नाति सोमं हि सै हिके योऽसुरद्रुहाम् ३५

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृविमस्तौ हि कार्य्यतः ।

किञ्चासिद्धिप्रसन्नो प्रतिवैव दुर्घटेत्प्राह । विपक्षमिति । विपक्ष
 गतुमखिलीकृत्य । विपक्षस्य समकृत्वा अनुत्पत्त्येत्पर्यं प्रतिष्ठा दुर्लभा
 सन्तु । तथाहि उदकं कर्तुं धूलिं स्वपरिम रिनी मिति भाव ।
 पङ्कतामनीत्वा भाष्ये कृत्वा नावतिष्ठते किन्तु नीत्वाव तिष्ठतीत्यर्थं ।
 समप्रविश्य स्वदत्तात्प्रवेदम । नान्यभेदेन प्रतिविन्दमायेसो दृष्टान्ता-
 वद्वार ॥ ३४ ॥

नन्दय शिशुपाल एवाही न हि करिष्यतीत्प्राणद्वाराह । धियत-
 इति । एकोऽपि रिपुर्वापि धियते अवतिष्ठते । धृष्ट अस्त्वाने इति
 भूतोस्तीदादिकात्कर्त्तरि षट् रिङ् श्यमिङ् लुङ् इति रिङ्गादेश ।
 तावत्तदवधि सुखं । कुत यावत्तावद्वा हास्यो स्वभावितान्तर ।
 तथाहि सिद्धिकाया अपतत्र प्रमान सै हिकेयोराह । तमस्तु राज्ञ
 एवांत सै हिकेयो विधुमुद इत्यमर । श्रीभ्योटम् । असुरद्रुहा
 देवानां पुर अग्ने शोभ क्षिप्नाति भावते । प्राप्सुर्वालोमपद्वयं सुख्यं
 वेति भाव । तथादेकोऽपि शत्रुं दृष्ट्वा स्वयदिति भाव । अग्ने
 गेपद्वयान्तेषु शत्रो गेप न श्रेयोदिति तात्पर्यं । विशेषेण प्राणात्
 समर्थनद्वयोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

ननु सुप्तोऽप्य चेद्य किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य स्वस्वतां ननु
 नित्यामित्तवनावलविनेकं तावत्करोति । शक्येति । श्रियया उपकारा-
 पकारान्यतररूपवानिर्दत्तं कृत्विमः । इति नः क्लेशं मन्त्रियम् । एषा
 सुप्तं गतुं कृत्विमो गरीयान् कुत हि यज्ञात्तौ कृत्विममित्यतः ना-

स्याताममित्रे मित्रौ च सहजंप्राकृतायपि ॥३७॥

उपकर्तृरिणा तन्मित्रं मित्रेणापकारिणा !

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥३७॥

त्वया विप्रकृतश्चैद्योरुक्लिणो हरता हरे ! ।

व्यंतः उपकारापकाररूपकार्यव्यात् निर्दिष्टारिति शेषः । उक्तार्थो-
पाधेयांश्चीरमनयायादनयोर्भिन्नामित्त्वभावोऽपि चनपायीति गरीयांस्व-
मिति भावः । सहजप्राप्तौ तु नैवमित्याह । स्यातामिति । सहजातः
सहजः एकपरीराशयत्वात् तत्र मित्रं भाव्यमेवपितृत्वमेवादि सहज-
यत्तु स्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः प्रकृता मित्रः प्राकृतः पूर्वोक्तसहजकत्वमल-
क्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विप्रदानरः प्राकृतः यत्तुः तदनन्तरः प्राकृतं
मित्रं अपि तत्रैव ही सहजप्राप्तौ यत्तुमित्रे च स्यातां तायात्कार्य-
वशादनियमेशोभयरूपतामापद्येते न क्वचित्तुमित्रे क्वचित्तुमित्रः यत्तुः यत्तु-
रेव मित्रं च मित्रमेवेति क्वचित्भावेः निवामितौ गरीयांसौ न तु सहजौ
नापि प्राकृतात्प्रागैः अनेन क्वचित्तुमित्रं मयांप्राप्तोति निर्दिष्टम् ॥ ३६ ॥

एवं चेदत्राहं पैत्यमेव मिश्रणः सहजमित्त्वत्वात्तद्व्याप्तयो न तु
पातय इत्यत आह । उपकर्तृरिति । उपकर्तृ उपकारहारिणा अपरि-
त्यापि सहजेन प्राप्ततेन वेति शेषः मित्रं कार्यः अपरित्यापनादेन क्वचि-
तमित्त्वताया वहीयत्या यावञ्चोपाविश्यात्तत्रोत्पत्त्यादिति भावः ।
एवमपकारिणा मित्रेणापि सहजेन प्राप्ततेन वेति शेषः मित्रं कार्यः
मित्रेणापनादेन क्वचित्तुमित्रं यत्तुमित्रं यावञ्चोपाविश्यात्तत्रोत्पत्त्या-
दिति भावः । ननु माणाःरिणा मन्व्यात् मित्रेण कथं रिच्ययादिह्या-
रहा विदया तदोपरीत्याददोः इत्यतः । हि यत्तुमित्रं उपकारापकारादे-
न दोर्भित्वामित्त्वोर्भित्त्वं यत्तुमित्रं इत्यतः । उपकर्तृरिति मित्रं अप-
कर्तृरिति । तस्मात्सहजमित्त्वोर्भित्त्वं यत्तुमित्रं इत्यतः यत्तुमित्रं
यावत्तुमित्रं इति भावः ॥ ३७ ॥

वद्धमूलस्य मूलं हि महद्द्वैतरोःस्त्रियः ॥३८॥
 त्वयि भूमिं गतं जेतुमरौत्सीत्स पुरीमिमाम् ।
 प्रोषितार्थ्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥
 आलप्यालमिदं वक्षोर्यत्स दारानपाहरत् ।
 कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥४०॥
 विराड्रवन् भवता विराडा बहुधा च नः ।

अथ चैद्यस्य कविमयमुत्सं चतुर्भिराह । त्वयीति । हे इन्द्रेण-
 क्षिणी इरता वक्षुभिस्तथा प्रदत्तं राक्षसधर्मोद्योद्वेतेत्यर्थः । राक्ष-
 सोयुद्धहर्यादिति यावन्नुक्त्वा । मान्दर्व्योराक्षसश्चैव धर्मोराक्षसस्य तौ
 सृष्टवामिति मत्तः । त्वया चैद्योविप्रसक्तः तथाहि वद्धमूलस्य वद्धमूलस्य
 द्वैतरोः स्त्रियोमहत् प्रधानं मूलं हि निश्चये । रूपवत्संख्योऽयम् ।
 सामान्येन निषेधसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३८ ॥

अथ तेनापि त्वं विप्रसक्त इत्याह । त्वयीति । त्वयि भूमिरपत्यं
 पुमांसं भूमिं नरकासुरं जेतुं गते वति स चैद्य इमां पुरीं हारतां
 प्रोषितोऽर्थ्या सुख्यो वस्राक्षां मेरोस्तटीं सातुमन्वशाद्द्वारौत्सीत् इरोध
 इधेरनिद्रोमुक्ति रूपम् । उपमावद्धारः ॥ ३९ ॥

अपकारान्नरमाह । आशयेति । स चैद्योवक्षोयांदग्नेदस्य दारान्
 भाष्याम् । भाष्यां जायाव स भूम्नि दाराः स्नात्तु कुट्टिनीत्यमर-
 ध्वमाहरत् इति यदिदं दारापहरणं ध्यात्वोच्चार्यांलं नालपनीयमित्यर्थः
 अलं पत्नो प्रतिपन्धयोः प्राचां का इति साप्रत्यये समासो ल्यवादेशः ।
 यतः सादानो मापमनां कथनं सुधारणमपि । चिन्तिपूजिपुत्रुष्वीत्य-
 प्रत्ययः । अश्रेयसेऽनर्थायालं समर्थम् । नमःरुक्षीत्यादिना चतुर्थी ।
 अत्र निषिध्यमानालपन निषेधसमर्पणनात्कार्यं च कारणमर्थोऽर्थान्तर-
 न्यासः ॥ ४० ॥

निर्वर्त्तयतेऽरिः क्रियया सः श्रुतश्रवसः सुतः । ४१ ।
 विधाय वैरं सामर्थ्यं नरोऽरौ य उदासते ।
 प्रक्षिप्योदञ्चिं षं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ५२ ॥
 मनागनभ्यावृत्तया वा कामं चास्यतु यः क्षमी ।

फलितमाह । विराड् इति । एवं भवता विराड् विप्रकृतः । रन्ध्रे-
 रनिष्ठः कर्मणि स्तः बहुधा नोऽकारं च विराडा विप्रकृतां श्रुतश्रवा
 नामहरेः पितृष्वहा तस्याः सुतः षं कक्षेऽस्यत्वात्सङ्गजमित्तमपीति भावः ।
 स चैद्यः क्रियया पूर्वोक्ताभ्योऽप्यपक्रियया अरिः निर्वर्त्तयते इति मः श्रुः
 क्रियते अतो बलीयन्त्वादनुमेय इति भावः ॥ ४१ ॥

अत्राप्युपेक्षायां दोषमाह । विधायेति । ये नरः पुमावः । सु पु-
 मांसः पञ्चजनाः पुङ्गवाः पुरुषा नर इत्यमरः । सामर्थ्यं प्रायेण शरोरे
 अरौ वैरं विधाय सयज्ञापकस्येत्यर्थः उदासते उपेक्षन्ते ते नरः कर्त्तुं
 गुल्मे । कक्षसु गुल्मे दोर्मूलेषु शपे जीर्णवने लण इति वैजयन्ती ।
 उदञ्चिं अग्निं प्रक्षिप्य अभिमारुतं । आभिसुरस्येऽव्ययीभावः । शेरते
 सपति तद्वद्राघहेतरित्यर्थः । शोडोद इति इडागमः अत्र ये उदासते
 ते शेरते इति विशिष्टौदासीन्यगयनयो निर्दिष्टैकत्वात्सङ्गवात्साहचर्यं सपय
 यामसम्भ्रवद्वस्त्वाम्बुस्यो वाक्यार्थनिर्द्धारितिरिति निर्द्दयना- भेदः न चा-
 दृष्टान्तः पात्रभेदेन प्रतिविम्बकारणालोपे तस्योत्थानात् । अत्र च वाक्यार्थ
 वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यतायां तदभाव इत्यत्रद्वारसर्गसङ्कारः ॥ ४२

तदापि वाञ्छन्त्वात् शोडव्यदव्यायङ्गाह । मनागिति यः क्षमी म-
 हनः । यमित्यटाभ्योविभुनु प्रत्यय । स शोडा मनागत्यं अभ्याहृत्ताय-
 पीति भावः । केनभ्याहृत्या सङ्गहा अनश्रुत्वोऽपीति भावः विराध्यन्मर्मव
 कुर्याणं कामं अर्थं चास्यतु स्यता । कम्पावनायां शोड् । समाम
 टामा दीर्घः । क्रियापमभिहारेण मृगं पीन पुन्येव ऐत्यर्थः । न च पुं,
 वाक्यमनेऽदत्तं दोषाय । विराध्यन् कः क्षमेत श्रेते शोडु इत्युदात्तं

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं चमेत कः ॥ ४३ ॥

अन्यदा भूपक्षं पुंसः चमा लज्जेव योधितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

माजीवन् यः परावचादुःखदग्धोऽपि जीवति ।

तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

पादाहतं यदुत्थाय मर्द्धानमधिरोहति ।

कोऽपीत्यर्थः । शक्तिविक्रिति शक्यार्थे लिङ्, चमूपवचने दैरादिकोमौ-
नादिवच ॥ ४३ ॥

मर्तुं सर्वदा चमेव पुंसोभूषणं अनोऽपराधेऽपि चमव्यमत चाच ।
अन्यदेति । अन्यदा सुरतव्यतिरिक्ते काले योऽवतोलज्जेव पुंसोऽन्यदा
अपरिभवे चमा चमोभूषणं परिभवे तु योधितः, सुरतेषु वैयात्यं भार्गव-
मिव । धृष्टे ह्यनुर्विद्यातश्चेत्यमरः । पराक्रमः पौरुषं भूष्यतेऽनेनेति भू-
षण्यं आभरणं इत्थं च क्रियानयनत्वाविरोध इति बहुभोक्तं ण्यु-
क्तम् ॥ ४४ ॥

अथ परिभवेऽप्यपराधे त्विभिर्नन्दामाह । वा जीवति । य-
ररक्षापक्षर्तुरवश्या अपमानेन यदुःखान्तेन दग्धस्तप्तोऽतएव मा जीवन्
गर्हितकीनी सन् । माहात्मानोय इति शठः शलादेशः । जीवति प्राणा
धारयति जनन्या, क्लेशकारिणः गर्भधारणमवश्यादि वेदनाकारिणस्त-
द्वितिरिक्कार्यक्रियाहीनश्चेत्यर्थः तस्याजननमजननिरहत्याचिरेवास्तु । ज-
नीक्लेशनिवृत्त्यर्थमिति भावः । आक्रोये मञ्जु जनित्विति नञ् पक्षोऽज-
नेऽघातोरेति प्रत्ययः ॥ ४५ ॥

पादेति । यद्गजोर्धूलिः पादेनाहतं सन् उत्थायोद्धृष्टीय भूहनि
रहन्तरेव शिरोऽधिरोहति आक्रमति तद्गजः अचेतनमपीति

। अथमाने इत्यपि सस्यास्तुष्टाहोक्तिः, चेतनाहरं श्रेष्ठम् ।

स्वस्थाद्देवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत्पुंससञ्जायै जन्म क्षेत्रलम् ॥ ४७ ॥

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्ध्यावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयन्तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तचिरेण यत् ।

व्यतिरेकालङ्कार ॥ ४६ ॥

असम्पादयतइति । किञ्च जाति माङ्गलत्वादि क्रिया इत्याभ्य-
यमादिः गुण शौर्यादि तैः साधनैः । करणे तृतीया । कञ्चिदर्थं
सुप्रसक्तौर्त्यादिपौर्णपर्यन्तत्वात् गोत्वपापकृत्यैः प्रादिभिः स्वामिभ्येभूतैः
करणैः कञ्चिदर्थं व्यरहाररूपं प्रयोजनं असम्पादयत उभयत्र तादृग्ना-
त्याद्यसम्भवादिति भावः । पुंसो जन्म सञ्जायै यदृच्छाशब्दवत् इच्छा-
प्रकल्पितस्य चालादि प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य इत्यादिशब्दस्यैव । एत-
त्सर्वेति इति प्रत्ययः । खेच्छा यच्छा सच्छन्द खैरता इति तैः स-
मा इति केषुच । सञ्जायै क्षेत्रल रुद्रार्थमेव एकत्र परिभाषिकं कि-
ञ्चिन्नाम मास अनुभवित्त्वं व्यन्यत्र तादृक्त्वात् अनुभवित्त्वमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं भूषयति । तुङ्गत्वमिति । अद्रौ
पश्यते तुङ्गत्वमौघत्वमस्तीति शेषः । व्यक्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती-
त्यादिभाष्यात् भवन्ती पृथ्वाचार्याणां षट् सञ्जा । इतरा अगाधता नाम्नि-
सिन्धौ सञ्जा अगाधता गम्भीरतासि इदं तुङ्गत्वं नाम्नि अस्तिन्नि वीरे तु-
ङ्गत्वमौघताहेतुरुभयत्वं इत्यकारणं तुङ्गत्वमगाधता च । तथादिति
सिन्धुभ्यामधिकोभयस्येति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४८ ॥

सम्पत्तिं शक्यौ माह्वममर्त्यादेत्याह । तस्यइति । स्वर्भानु राज-
अपराधे तस्येऽपि भानुमन्त इत्यर्थे चिरेण ययते हिमायु चन्द्रमायु

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्मृदिम्नः स्फुटं फलम् ४८

स्वयं प्रणमतेऽल्पोऽपि परवायावुपेयुषि ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्वहुत्वं नरः ॥ ५० ॥

तेजस्त्रिमध्ये तेजस्वी द्वीयानपि गण्यते ।

‘शीघ्रं’ ग्रसते गिलनीति यत् । पविते गिलिते गोर्गुमिद्विभिधानात् । तत् अदिम्नो माह्वस्य फलं स्फुटम् । पृष्ठादिभ्य इमनिच् इतीमनिच् प्रत्ययः । तद्विपक्षे तीक्ष्णं भवितव्यं अन्वयात् षट्ठु. सर्वत्र बाध्यत इति भावः । एतच्च प्रस्तुतमप्रस्तुताङ्गेन्दुसथनेन साहचर्यात्प्रतीयते इत्यप्रस्तुत प्रथंशभेदोऽयम् । अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत् गम्यते । अप्रस्तुतप्रथंसेयं साहचर्याद्विभियन्त्रितेति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

एतदेव भङ्गप्रलयेणाह । स्वयमिति । अकारार्थो दुर्बलानां निदर्शनं दृष्टान्तः अतएव ईश्वरमात्रं त्वयं ब्रह्मत्वं तत्त्वकस्य मित्यर्थः । विभाषा सुपोब्रह्मच् प्ररक्षादिति ब्रह्मच् प्रत्यय प्रकृतेः पूर्व्वं च भवति । स्यादी-
श्वरमात्रो ब्रह्मच् प्रकृति लिङ्गक इति वचनान् प्रकृतिलिङ्गता । बहुनि-
ष्पौरुषो नरोऽल्पोऽपि परोनायुर्विवेक्युपमित समावः । ब्रह्मत्वमिति च
श्रीपमाहाह चर्यात्कस्यैतदेग्यदेगीयदेश्यादिति इतिङ्गना कस्यरादीनामौ-
पस्य वाचकैवभिधानात् । तस्मिन्नुपेयुषि प्राप्ते इति स्वयं प्रणमते स्वयमेव
प्रज्ञो भवति कर्मरत्नकर्मणा त्वय्यक्रिय इति कर्मवङ्गात् । भावकर्मणो-
रित्यात्मने पदं न सुहृद्भूतनां यश्च क्विन्वात्रिति यश्च प्रतिषेधः । यादुना
त्वयमिनात्पोयसापि रिपुणा लघुरङ्गे येन परिभूयत इत्यर्थः । उपमा
लङ्कारः ॥ ५० ॥

दुःखः पौरुषे गुणमाह । तेजस्वीति । द्वीयानपि दूरम्भोऽपि । स्थूलदूरेत्यादिना पूर्व्वं गुणव्यादिपरलौपी । तेजस्वी तेजस्विनां मध्ये
गण्यते ब्रह्मरायने तथाहि ब्रह्माग्निवाच्यं तपोयस्य स तथा तस्य पञ्च-

पञ्चाग्निमध्ये तपस्ततः तपनोऽर्द्धैर्जातनेदशाभ्यन्तीनां पञ्चमः प-

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनोजातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्भूर्ध्वसु विद्विषाम् ।
कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति ॥ ५२ ॥

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।
केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथोमृगाधिपः ॥ ५३ ॥
चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।

ज्ञानां पूरणः पञ्चभोजातवेदा भवतीत्यर्थः । विद्येवेख सामान्यसमर्पण-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

गुणानरञ्ज्यं व्यतिरेकेणाह । अकृत्वेति उच्चैर्ध्वतेषु विद्विषां भू-
र्ध्वसु हेलया पादमनस्ता यनिधाय । अतस्त्वं इति निरेधात्मना-
क्षीपि न ह्यवादेन । कीर्त्तिः कथङ्कारं कथमित्यर्थः । अन्वयैवं कथ-
मित्यंशुमिदा प्रयोगश्चेद्विद्वन्काण्डेन करोतिः कथम्पूर्वां यस्तन् । अना-
लम्बा निराधारा कीर्त्तिर्द्यां दिग्मधिरोहति न कथञ्चिद्विद्यर्थः किञ्चिन्नः
श्रेण्यादिक्रमना प्रबोधमौषस्य दुरारोहत्वादिति भावः । तस्यात्कीर्त्ति-
मित्यतः पौरुषमेशाश्रयणीय इति श्लोक्तत्वात्पर्यम् । कीर्त्तितद्वतोर-
भेदोपचारात्समान कर्त्तव्यनिर्वाहः । अत एव प्रस्तुतायाः कीर्त्तौ विषयम-
हिन्ना अप्रस्तुत प्राणादारोहणस्वीकृत्यश्चार प्रतीतेः समाशोक्ति ॥ ५२ ॥

पौरुषमेशाश्रयणीयमित्यत आन्यत्र व्यतिरेक इत्यान्वाशापत्ते । अद्वैति ।
कथङ्कारमधिरोपितोमृगोदेन स चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः मृगाहः तथा
निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो मृगयूथोमृगममूहोदेन स केशरी किञ्चो
मृगाधिपः उभयवापि स्यात्इति शेषः । तस्याश्रयौ मर्दं दुष्कोर्त्तये
पौरुषं तं कीर्त्तये इति भावः । अवाप्रस्तुत कथमान् प्रस्तुतापि प्रतीतेर
प्रस्तुत प्रतीते ॥ ५३ ॥

ननु सामादिसुरोपायपत्तेः किं सान्त्वित्किञ्चिदा दारुणेन यथाह ।

स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽभ्रसा परिपिञ्चति ॥५४

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत् दीपकाः ।

प्रतप्तस्यैव सहसा सर्पिर्षस्तोयविन्दवः ॥ ५५ ॥

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसञ्जिताः ॥५६॥

महः । साम्ना भेदेन दानेन समस्तैश्च वा वृषत् । विजेतं प्रयतेनारीच
युद्धेन कदाचनेति । तस्मात्साम्नामेव युक्तमित्यामपुत्रं हाभ्यां निराचष्टे । च-
तुर्थोवापेति । अतुर्थोवायथाभ्यो दण्डसाभ्यो रिपौ साम्नां वास । वाग-
साम्नास्तो वमे दक्षधरः । अपक्रिया अपकारः तथा हि सेद्य सेदाहं
। सेदनकार्यमित्यर्थः । सेदस्तु सेदने चर्मा इति विश्वः । आमज्वरम-
पकज्वरस्याप्य । आनोरोगे रोगभेदे आनोऽपक्वे ए वाच्यमिति विश्वः ।
क. प्राज्ञ परिपिञ्चतः अम्रसा ज्वरेण परिपिञ्चति न कोऽपीत्यर्थः । ज्वरि-
तस्मात्प्र वीकन्तु ऋतस्य साम्नासदीपकरं स्यात् अनोदण्डप्र यवेति भावः ।
वाच्यभेदेन प्रतिशब्दकरण्यानेनो इटान्तासद्धारः ॥ ५४ ॥

शामेति । सकोपस्य रूढगैरस्य तस्य चैद्यस्य सामवादाः प्रियोक्तव्यं
सहसा प्रतप्तस्य कथितस्य सर्पिर्गोपस्य तोयविन्दव इव प्रत्युत् वैपरी-
त्येन दीपकाः प्रज्वलनकारिणः न तु ज्ञानिकरा इत्यर्थः तस्माद्दण्डप्र एव
वः । मनुष्यनन्तपकटवैर विपद्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

एवं स्थिते केचिदुद्वादनं प्रत्याचलीरन् तान् प्रत्याह । गुणा-
नामिति । अम्रादीनां गुणानामायथातथ्यात् यथातथात् अन्तिकस्य
यथातथं यथायोग्यं इति यावत् । यथाथं तु यथातथं मित्यन्तरः । य-
थाथै इत्येवोभासः स मनुष्यसमीचीत नरं यत्कलं ज्ञेयो मनुष्यं संके इति ज्ञ-
स्यत्सु । ततोमज्जं समासे अवपातय तदप्रभावं व्यायपातयत् माङ्गला-
दित्वात् पञ्च प्रत्ययः यथातथ्यवा इत्यो, पर्यात्रिणेति विकल्पात्तन्म पर्यं

स्वशत्रुपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरं ।

यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्यापयति द्वयम् ॥५७॥

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्या न लघीयसः ।

पदार्थः । तस्मादाशयतयादयया योग्यत्वात्तत्र हासेऽन्यप्रयोगादित्यर्थः ।
 अर्थद्वयोजनं विज्ञावनि निम्ननि वायं हानिं दुर्बन्नीत्यर्थः । कम-
 त्यानां अहम् विद्धं येन ते तद्योक्तान्तेष्वधारिण इत्यर्थः । अत्रार्थो-
 ष्टमीहृद्यधिकरणजकाद्युत्तरपद इति शम्भुः । वस्तुतस्तु यत्पुरिति
 संज्ञा एनं मन्त्रात्ता इत्यु कश्चिन्ताः प्रत्ये एव ते कूटमन्त्रिणोराज्ञं दू-
 यितमर्त्तां दृष्ट्वा गर्त्ताः त्वाञ्जाइति यावत् । अस्यानां कर्त्तरि इति क-
 र्त्तरि षी । अतः श्लोकं न प्रतिरोद्धव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥ •

ननु यातव्येऽपि काले यातव्य इत्यत्रादृश्यामेव काल इत्यत्र ।
 सेति । केचिद्बुद्धाः सद्य मन्त्रुपचय शम्भुर्वातिरेके यानं यातामाहुः ।
 यथाह शम्भुः प्रायेण कालो व्यसने रिपसां यातव्यमित्येव समादिशति ।
 तथा रिपसे व्यसनानयेषी कर्मोद्दिष्टं उदितः प्रतीयादिति । अपरे ह्युः
 परस्य शत्रोर्व्यसने रिपसि । व्यसनं रिपसि भ्रंश इत्यमरः । यानमाहुः ।
 अथ मनुः । तथा यादाद्विष्यैः व्यसने शोच्यते रिपे गिति । तद्दुःखं
 मपश्यस्यं कर्त्तुं शम्भुर्नमनुष्युः कानं ईदाम इति शम्भुश्चाचारक्षेपारा-
 देण । तद्वत्तापरति श्रेयसि । तदुभयसाधनोद्वं कर्त्तुं न कदापि
 मन्दत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तत्र शत्रुपचयः तावद्धत्यति । लिङ्घयिषत इति । शोचान्
 अहंयितमिच्छतोऽलिङ्घयिषतः । अहंयतेः सध्वंशानटः यत्परि दम् अ-
 ह्यन्तु सयं इहं ह्यन्तु कृतः अलजोयमः अतिशुद्धं यतएव दादग
 अग्नीनभद्रहेतुदमित्तस्यमः तान् दादगशोनिधोन् भयतः समा
 तिरिष्य वेदेव मृत्पिच । वेना कृतेऽपि शारिषेरिति रिपः । सन्वे
 प्रतिगन्ति सम्यदा प्रायेण कर्म मङ्करोदृरिति भावः ॥ ५८ ॥

याद्वामोनिधीन् रुन्धे वेलेव भवत. क्षमा ॥५८॥

विजयस्त्वयि सेनाया. साचिनात्रेऽपदिश्यताम् ।

फलभाजि समीच्योक्ते बुद्धेर्भोगइवात्मनि ॥ ५९ ॥

हते हिडिम्बरिपुणा रात्रि द्वैमातुरे युधि ।

चिरस्र मित्तयत्तनी सुदमो दमघोपज. ॥६०॥

नीतिरापदि यज्ञस्य. परस्त्रन्मानिनोहिये ।

अमुञ्जयपायमपर यदतोषेनैवते विजयसाधदत्ताह । विजय इति । सेनाया कर्तुं विजय साचिनात्रे उदासीने एव फलभाजि त्वयि समीच्योक्ते फलभाजोक्ते साङ्ग्य समीच्यमिति त्रिकाण्ड । आत्मनि बुद्धेर्भोगइवात्मनि मूलप्रसते० प्रथमविचारस्तु कर्तव्या भोग सुखसुखादुभयस्य विद्वयता श्रवणियता भेदजयपराजययो स्ताभिसम्भवादिनि भा साङ्ग्य यथाह । एते च भगवादासीनइति सर्वे प्रद्युम्भेय यथास्युत्पन्न शपयति बुद्धिरिति च ॥ ५८ ॥

अथ परए व्यसनमाह । हतइति । हिडिम्बरिपुणा भीमन हयो मातोरपत्य पुमान हैमादर साहचरइशासक. पूर्वोक्तइत्यत्र प्रत्यय उपाख्यानोदेशोरेषपर । तत्रिन्दु रात्रि जराषन्ने क्षिताभ्यां मनीभ्या अर्हण प्रसूते जरया नाम शिशाच्या मन्थित येति कथयति । युधि हते कति विशस्य चिरसाधेव । चिराय चिरसाधय चिरहा शाचिरार्णकाइत्यत्र । मित्तयत्तनी कित व्यसनान् मित्तयत्तनादिना यान्तु । व्यसन विपदि भवइत्यत्र । दमघोपज ज्ञोदमोपजइत्येव सुखेन दम्यतइति एतन् एकारित्वा. ५९ ॥ ६० ॥

कथयय पयोऽभ्युदेनार दमोहा इत् । ५९ ॥ अथि म पररा ६० ॥ ५९ ॥ यथाह कथय य ५९ ॥ ६० ॥ मित्तयत्तनादिना यान्तु । व्यसन विपदि भवइत्यत्र । दमघोपज ज्ञोदमोपजइत्येव सुखेन दम्यतइति एतन् एकारित्वा. ५९ ॥ ६० ॥

विधुर्विधुन्तुदसेत्रव पूरुं स्तरुयोत्सवाय सः ॥६१॥
 अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्वितम् ।
 सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥६२॥
 इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ।

स्यो गमनाहं: नोतिरिति यत्तदापदि गमनं मानिनः शौर्याभिमानिनः क्षिुं
 मज्जाकारमित्यर्थः । किन्तु पूरुं उपचितगात्रः स यत्सुस्तस्य मानिनः
 शिषुषम्: शिषुं तदति हिनतीति विधुन्तुदोषकः । विध्वंसयोस्तुदरति
 षय, प्रस्यये सुभागमः । तस्येगोक्तस्य यतएव वक्षिणा वक्षरानेव यातस्यः
 वनिनय वदमिति भावः ॥ ६१ ॥

तर्हि नृषींशः हृतमथादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । अन्य-
 दिति । अन्यः; सुष्ठुनमनर्गनं प्रवृत्तं पीडनसममिति भावः सत्यं वत्
 पश्यन् गान्धेश्वरं मन्वादिगान्धेश्वरं नियन्त्रितं उदाहृतं परव्यसनवादे मन्वम-
 न्यं तयोः नापेक्षतनिरपेक्षताभ्यां मिथोविरोधाच्चैक्यास्तत्र संभ्रतो-
 त्तरं: । यत्र दृष्टान्तमाह । तेजस्तिमिरयोः सामान्यधिकरण्यं ययोस्तु-
 द्योर्भास, सामानाधिकरण्यं एकान्वयतं कुतः न यतदित् तयोः कदाच
 म्पन्तिरोधादिति भावः । तस्मादुभयोश्चदितातदितहोभवद्विद्वद्विद्ययाता-
 दितरेतरशास्त्रविरोधो न बाधक इति भावः ॥ ६२ ॥

तर्हि नः विनिदासीं कार्यमत आह । इन्द्रप्रस्थेति । इन्द्रप्र-
 स्थस्य चार्चनार्थं ग्रीकमवम् । इन्द्रप्रस्थनिर्गमपथेत्य प्रस्यदः । मा
 कारि तावत् शिषुषमिरेत्यर्थः । यावत्तःस्वरिच्छेदे चार्चुर्ग्रेमानावधा-
 रणे इति शिषुः । इन्द्रः बर्हस्पि शुद्धं मादि मुचिज्ञायोरथे न मा-
 द्दोग इच्छत् प्रतिषेधः । विन्तु वेदयः वेदिदेसां कक्षादिमे
 चापावाः । इन्द्रदेवदोरव्यतरस्यां इन्द्रं वेति शिषुस्त एषु प्रस्यदः
 तर्हिदपि च इन्द्रावाकाशादिदृष्टावादेयः । इन्द्रिधरेव माप्रिध्यत् ।
 माथे इन्द्रं प्रस्यदः । चापावाणां दमिणां वाधिध्यात् कामनी भूटाः ।

आस्माकदन्तिसान्निध्याद्दामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

निरुद्धवीवधासार प्रसारगाइव व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीष्माहिपती द्विपः ॥ ६४ ॥

यजतां पारुडवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।

वयं हनाम द्विपतः सर्व्यः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

शास्त्राभङ्गात् समीभूतामूर्च्छोदघ्नावेणं ते तयोक्ताः सन्तु चेदियात्वं च
क्रियतामित्यर्थः । वा च प्रसुता प्रसुतेनैव सकार्षेण गम्यतइति
पर्यायोक्तालङ्कारः । कार्थं गम्यते अत्र प्रसुतात् कार्थवर्चनात् ।
प्रदुतुलेन सम्बन्धात्पर्यायोक्तः स उच्यते इति सूचकात् ॥ ६३ ॥

निरुद्धेति । निरुद्ध दाशार्हाः वादराः वीरयो भान्वादि प्राप्ति-
प्रावारः उरुद्धं प्रसारकृष्णकाण्डेः प्रवेयः । भान्वादेशीरुधं मामि
रासारस्तु उरुद्धं प्रसारकृष्णकाण्डेः प्रवेय इति वैजयन्ती । ते
निरुद्धाद्यैस्ते तयोक्ताः अन्वय निरुद्धौ वीवधानां पर्याहारपरनाम्नां
सम्बन्धाद्दशीराद्याहरणपनभारविशेषार्थां आतर प्रवरी प्रवेय नि-
रुद्धी यैस्ते तयोक्ताः । विवधोवीवधोभारे पर्याहारोऽध्वरोरपीति हेर-
चन्द्रः । व्रजं गोष्ठम् । व्रज. स्याद्वोक्तं गोष्ठमिति वैजयन्ती । गा
इव माहिपती पुरी द्विपोऽरोरुपस्यन्तु व्रजे गाइव माहिपत्यामरीन्
आह्वयन्तित्यर्थः । इदियात्चरपीति द्विकर्मकत्वं अत्र पुरीव्रजानु-
यितं कर्म अन्वदीश्रियं कर्म । ६४ ॥

तर्हि प्रार्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशङ्क्य उपेक्ष्य गतिरित्याह य-
जतामिति । पारुडवोयुधिष्ठिरोयजतां यामं करोतु इन्द्रः स्वर्गपत-
रुत्तु इमोःर्षः । इमः पत्यौ नृपार्थवोरिति भेदिनी । तपतु प्रकाशतां
वयं द्विपोऽरीन् इवः अं चारयाम । आहुत्तमस्य पिच्छेत्वाद्गामः स-
न्त्ये प्राप्तावते बोद्धे । तथाहि सर्वजनः स्वार्थं सप्रयोजनं समीहते

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत्सम्पर्कादर्करोचिषाम् ।
 शस्त्रैर्द्विषच्छिरस्त्रेद् प्रोच्छलच्छोणितोचितैः ॥ ६६ ॥
 इति संरम्भिषोवाणीर्बलस्या लेख्यदेवताः ।
 सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥
 निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोच्चजः ।
 शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा ॥ ६८ ॥

अनुभवते । इन्द्रादि समानयोगधेनो नः पार्थ इत्यर्थः । अर्थांश्चर-
 न्यायः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतामिति । किञ्च त्रिपतां शिरस्त्रेदेन प्रोच्छलता उद्वृत्ता
 शोचिषोचितैः शस्त्रैः शस्त्रैर्करोचिषां सम्पर्काद्विद्युतां सम्पत् संक्षीः
 प्राप्यतामिति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६६ ॥

इतीति । इतीयं संरम्भिषः कुभितस्य बलमद्रस्य वापीराजेत्यदे-
 यतादिस विधित देवताः सभादाः यदीत्यदस्य भिषीनां प्रतिध्वानैः प्र-
 तिध्वानि ध्यातेनेत्यर्थः । भयादन्ववदन् अन्वमोदयसिनेत्युत्मेवा ॥ ६७ ॥

निशम्येति । अथ इन्द्रमन्त्रमिन्द्रियं ज्ञानं देव शोचोचतो-
 चरिः ताः शेषग वीरगतास्य बहवद्रूप माः वाचः शेष गवीः ।
 गौरतद्विभुषीति इत् इतिहाद् इति । निशम्य श्रुत्वा । निशम्यतीति
 श्राप्ते तथा निशम्यदद्यतीति बहुमन्त्रः । तत्र बाधतेरिदं रूपं अन्वया
 निशम्येति श्रुत्वा । अन्वय वाचनः निशम्य निशम्यत्यदौ प्रकृतिभेदा-
 दिति । उच्यतां वाचां पत्युः उच्यतेत्यस्य सिध्दाय उच्यतांभिधातुं
 वत् इत्या इच्छंत्या प्रकाशं अन्वयमदिशन् अतिवृत्तान् । प्रकाशः
 सादृश्य इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भाष्येति । अथ इन्द्रानुष्ठानमरं उच्यते आश्रितोपरोःपैः
 गौरं ददां वा तां तदां वदायां भारती वाचं अनुष्ठयन्ति तं ददा

आस्माकदन्तिसान्निध्याद्दामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

निरुद्धवीवधासार प्रसारागाद्वव ब्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हाः सुरीष्माहिष्मतीं द्विषः ॥ ६४ ॥

यज्ञतां पाण्डवः स्वर्गभवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।

वयं हनाम द्विषतः सर्व्यः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

शाखाभङ्गात् सर्वाभूताभूरुहोदघावेणं ते तद्योक्ताः वन्द्यं वंशिवर्धनं ।
त्रियतामित्यर्थः । वा च प्रसुता प्रसुतेनैव स्वकार्येषु गम्यत इति
पर्यायोक्तालङ्कारः । कारुण्यं गम्यते यत् प्रसुतात् कार्यार्थनिर्वाहः ।
प्रसुतुलेन सम्बन्धात्पर्यायोक्तः स उच्यते इति सूत्रेणात् ॥ ६३ ॥

निरुद्धेति । किञ्च दाशार्हाः वादनाः वीरधी भान्वादि प्राप्तिः
प्रासारः उद्धृष्टं प्रसारकृत्यकारादेः प्रवेष्टः । भान्वादेर्वीरधः प्राप्ति
रासारस्तु उद्धृष्टं प्रसारकृत्यकारादेः प्रवेष्ट इति वैजयन्ती । ते
निरुद्धाद्यैस्ते तद्योक्ताः अन्यत्पुत्र निरुद्धौ वीरधानां पर्याहारपरत्वात्
स्वस्वनाश्वीराद्याङ्गणवन्भारविशेषणं आसार प्रवरौ प्रवेष्ट नि-
र्गन्तौ वैस्ते तद्योक्ताः । निरुद्धोवीरधोभारे पर्याहारध्वनोरपीति छेद-
चन्द्रः । यज्ञं गोष्ठम् । यज्ञः साङ्गोक्तं गोष्ठमिति वैजयन्ती । ना
इह माहिष्मतीं सुरी द्विषोऽरीहवद्वन्द्वं यज्ञे गाद्वय माहिष्मत्यामरीन्
पाण्डवन्विकार्यः । इक्ष्वाक्षिरुधीति द्विकर्मकत्वं तस्य सुरीयजापठ-
यितं कर्म अन्वयोद्भिन्नं चन्द्रः ॥ ६४ ॥

तर्हि पार्थप्रार्थनायाः का भवितव्यागद्वा उपेक्षैव गतिरित्याह य-
जन्तमितिति । पाण्डुगोमुधिष्ठिरोयजन्तां यागं करोत इन्द्रः स्वर्गभवत्
रुह्य इतोऽर्थः । इन्द्रः परमै रूपार्थयोरिति मेदिनी । तपत्प्रकाशतां
वयं द्विषोऽरीन् हनाम आरयाम । आण्डुत्तमस्य विश्वेष्टादागमः स-
र्व्यं प्राणकाशे चोद् । तथाहि सर्व्यजनः स्वार्थं अप्रयोजनं समीहते

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत्सम्पर्कादर्करोचिषाम् ।
 शस्त्रैर्द्विषच्छिरस्केद प्रोच्छलच्छोणितोचितैः ॥ ६६ ॥
 इति संरम्भिणोवाणीर्वलस्या लेख्यदेवताः ।
 सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥
 निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोच्चजः ।
 शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा ॥ ६८ ॥

अनुभवते । इन्द्रादि समानयोगक्षेपी नः पार्थ इत्यर्थः । अर्थात्तर-
 म्नाथः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतामिति । विद्युत्सिप्यतां गिरस्केदेन प्रोच्छलता उद्वृक्ता
 शोदितेभोर्दत्तैः शस्त्रैः शस्त्रैर्कं रोचिषं सम्पर्काद्विद्युतां सम्पत् संज्ञीः
 प्राप्यतामिति निर्दर्शनानुहारः ॥ ६६ ॥

इतीति । इतीत्यं संरम्भिण्यः कुभितव्य इत्यमरस्य वापीरासेत्यदे-
 पतादित्त लिखित देवताः सभायाः सदीप्यद्वय भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्र-
 तिध्वानि ध्यानेनेत्यर्थः । भयादन्ववदन् अन्वमोदयस्त्रिवेत्सुत्मेवा ॥ ६७ ॥

निशम्येति । अथ इत्यमरस्यमिन्द्रियज्ञं ज्ञानं देन शोऽशोचजो-
 च्छतिः ताः शेषगवीरमण्यवदन्त्य गाः वाचः शेष गवीः ।
 गौरतद्द्विगुणीति इत् टित्वाङ्ङीप् । निशम्य श्रुत्वा । निशम्यतीति
 शब्दे तथा निशमयत्यतीति मङ्गमङ्गः । तत्र वाच्यतेतिदं द्यनं दन्वदा
 निशम्येति इत्यन् । अतएव वाचनः निशम्य निशम्यद्वन्द्वौ प्रकृतिभेदा-
 दिति । इत्यतां वाचां पत्युः इत्यन्वतेत्यस्य शिष्याय उद्दिशदाभिधातं
 पत्युं इत्या इच्छंत्त्या प्रकाशं अन्ववदन्तिदन्त्य अतिवृत्तान् । प्रकाशः
 आदन्तर इत्यमरः ॥ ६८ ॥

आर्त्तोभिति । अथ इत्यानुष्टुप्प्राम्भरं उद्दिशः, आर्त्तोभरोऽर्त्तः
 गौरं दत्तां वा तां दत्तां इत्याप्यं आर्त्तो वाचं अनुवदन्तिदं इत्या

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।

तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाथे गदाग्रजम् ॥६८॥

सुम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।

निर्द्धारितेऽथे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम् ॥७०॥

तथापि यन्मथ्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।

तथा गदसापजं ह्यथं अथे डुरत इति प्रागल्भ्योक्तिः । अतथ्यस्य महर्नरुजोष्टहसति । अतथ्यावरजोजीव इति विचः । तद्गु वत् तेनतल्लजंगादि । तद्वत्तेन तल्लयं क्रिया चेदितिरिति वतिः तद्वितनेवत्तपना ॥ ६८ ॥

किं जगादेत्याह । सम्प्रतीति । सम्प्रति सुसलपाणिना बलभद्रेण कैवलं शूरेणेति ध्वनिः । उक्ते सति वक्तुमवाप्तं अद्युक्तम् । अवाधू-
क्तात्वाद्भावे समानयोगत्वेन प्रसङ्गादिति ध्वनिः । वाच्यत एवसाहार्थ-
स्वात्तद्वोगे सकृद्वेत्त्यादिना तस्यम् । तथा हि लेखेन पत्तयेऽर्थे वाच्ये
निर्द्धारिते निर्धीते अंति वाचिकं व्याहृतार्थं वाचं हन्तेय वचनमित्यर्थः ।
हन्तेय वाचवाचिकं साहित्यनरः । वाचो व्याहृतार्थावामिति । उक् ।
उक्ता खलु न वाच्यं अस्तित्वर्थः । अनुवादः प्रतिषेधे अन्वोवाक्या
लङ्कारे । निषेधवाक्यालङ्कारे जिज्ञासातुनये खलु इत्युभयलाप्यनरः ।
अर्थखलोः प्रतिषेधयोः प्राचाञ्छीति ज्ञा प्रत्ययः । इह न पादादौ ख-
लादय इति निषेधस्योद्देशकानिप्रायस्यात् । मञ्जु खलु शब्दसातुवे-
जकत्वात् नञ् । अदेव पादादौ प्रयोगे न दूष्यतीत्यनुबन्धेयम् । निश्चितार्थे
वाचिकमित्य वक्तोक्ते मङ्गलिनरकायेति वाक्यार्थं प्रतिस्मिन्नरथात्
सदृशावहृदानः स्तुति व्याजेन निन्दावगमात् व्याजस्तुतिश्च उक्तं चार्थे
पश्यते ॥ ७० ॥

तर्हि किं तूष्णीमूत्तेन भाष्यं नेत्याह । तथापीति । तथापि
अथेन निश्चीतिर्निरि चैतत् अथयि अथयद् इत्येवमित्यन्वयः । गुरुरित्येव
यज्ञौरवमादरः तज्ञौरवं जलनः जलने प्रयोज्य कर्षणोमे प्रयोजकक-

तत्प्रयोजककर्त्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥७१॥

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥७२॥

बह्वपि स्त्रेच्छया काम प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धोदुसदाहरः ॥७३॥

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

हृत्त प्रेरकतत्परंति अनोपलभ्योत्थरं । न हि परिहृतै वादरं प्रष्टव्य
विदेशस्य अक्षरस्योन्मावेयुक्त इति भावः ॥ ७१ ॥

मनु रामेयं च सर्वं प्रपञ्चमेतत् सख्यति विन्ने वाच्यमन्तीत्यागच्छ हृदा
प्रबन्धोऽयमिति हृदि निधाय सुखाह । स्वैरित्यादि तदप्ये । कतिपयै-
वर्णैरिति पञ्चाशतैः शालकसदृशै कतिपयै वदन्तिरेव स्वैरिति-
दादिभि र्घनस्य शुष्कितस्य वाङ्मयस्य अल्पज्ञस्य । एवाचोऽपि
निच मयगनिश्चनि इति स्वार्थे मयत् । गीयत इति गीय तस्य गूण
सो निदिशना एवमा भेदादनुना अपरिनिता मवतीत्यर्थे एहो अल-
कोन शब्दोऽपि विषेयानक्यन्तु ममानि वदन्त्यमर्त्त्योऽपमान । एत
दुसदाहरस्योत्थरं । अक्षरस्यभिरोमादानादनेर्द्वयमपमा ॥ ७२ ॥

बह्वपि । अथवा अत्रतिभानुभारेण प्रकीर्णमइत बह्वपि काम
ददेष्वभिर्दते विन्नु अनुमिनोऽप्येव्यस्य एतापि बह्वपिरेति न
प्राप्य इत्थं दुसदाहरेदुसंथ । हरते धन् एतद्य । रामेय त
मदुसदरेऽह विनि नुति अनइतमेशोऽह विनि विन्दा य ए-
पते ॥ ७३ ॥

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।
तदा च एतदपि अनामर्त्तुर्गो अक्षरस्य शब्दां बह्वपि मयत् ।
अक्षरस्यैवैवमुत्थरं अक्षरस्यैवैवमुत्थरं इति विन्दा य ए-

प्रसारयन्ति कुशलाश्रितां वाचं पटीमिव ॥७४॥

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्राह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्यैर्यं वक्तुर्गुणनिकैवसा ॥ ७५ ॥

प्रज्ञोत्साहवतः स्वामी यते ताधातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसम्पदः ॥७६॥

विद्या शब्दादिविचित्रा विचित्र रूपा च वाच पटी याटीमिव प्रसार-
यन्ति रामभागधेय विधेति स्तुति रामराक् ह नैवं विधेति निन्दा च
गद्यते । अत्र ज्ञेयस्य शुद्धिपया सम्भवेन सर्वावधारवाधकत्वाद्दुपमा-
प्रतिभोत्साहित प्रकृताप्रकृतज्ञेयोऽर्यामलवद्धार सर्वज्ञकार । एवञ्च
पृथ्वीरुभाया निर्दिपयत् प्रवृत्त ज्ञेय प्रतिभोत्साहितेयस्यपदै-
त्यन्ते ॥ ७४ ॥

अथोद्गमः अविज्ञानं वर्णयिष्यन् स्तुत्या सर्वम्परिहरन् हरि-
मभिसृष्टीकरोति । विशेषेति । विशेषे वेत्ति विशेषविद्वान् तस्य विशेष
विदुषोविषयस्य । अतिगम्यादिपाठात् द्वितीयसमास । तत्र उलो-
ऽप्ये शास्त्रं नीतिशास्त्रमुद्ग्राह्यते उपन्यस्यत इति यत् । उद्ग्राहितस्य
अन्यस्तमिति वैजयन्ती । सा तद्ग्राह्यत्वं मिथ्येति । विशेषे प्राधान्यात्
स्त्रीविज्ञानम् । वक्तु उद्ग्राहयितुः परिचयस्यैर्यं अस्यासदाद्यं हेतुर्गु-
णनिष्ठा आन्नेडितमेवेति यावत् न ते यदुप्य प्रकृतमिति भावः । एष
आन्नेडने श्रीरादिकात् यथाच अन्वयुजितं युञ्जते स चायां कन्
कात्पूर्वस्कार ॥ ७५ ॥

सम्पत्तिं स्वमतमुपन्यस्यति । प्रज्ञेति । एतयोऽप्यात्कारणात् स्व-
मसाक्षीति स्वामी प्रभुः । स्वाभिर्द्वयं इति निपातः । प्रज्ञोत्साहो
अन्वोत्साहयन्ती व्यात्मनि स्वस्वियापात्त सम्पादयितुं यतेत स्वयत्प्रय-
यक्तिमान् भवेदित्यर्थः । कुत हि यन्मा नौ प्रज्ञोत्साहौ उदेष्यन्त्या-
नन्ता जिगीषोरात्मन सम्पदं प्रमुञ्चते भूलं निदानम् । अतोऽसा-

रत्तस्यै कस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥ ८७ ॥

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।

सुनिग्रहानरेन्द्रेण फणीन्द्राद्भव शत्रवः ॥ ८८ ॥

करप्रचेयाम्, तुङ्गः प्रमुशक्तिं प्रथीयसीम् ॥

प्रज्ञावलद्वहन्मूत्रः फलत्युत्साहपादपः ॥ ८९ ॥

७० वैरहभारैश्च शान्तिशैल्यभिषारिभिः । ध्यामीयमानः स्वाङ्गस्य स्थायि भावो रसः
 शून्य इति । तथा स्वायम्भुवः स्त्रिरस्य चान्त्वा कार्त्तं प्रतीकभाषस्ये-
 ष्यर्थे एतस्यैव नेतुर्विजिगीषोर्नायकस्यार्थं प्रयोजने भूदातो महीभृतो-
 राजानः प्रवर्तन्ते स्वयमेवास्य कार्यं साधयन्तीत्यर्थः । ततः शून्यव्यमिति
 भावः । केचित्तु भावपदस्यापि रक्षपरत्वसाधित्य यथा सङ्घारिणः प्रह-
 ङ्गादागन्तुकाः कन्वे रसाः स्वायम्भुवः स्त्रिरस्यैकस्य तुल्यस्यार्थं प्रवर्तन्ते ।
 यथा शिवेव काये वीरस्य मुहारादव इति व्यापद्यते । उपमालङ्कारः
 ॥ ८७ ॥

७१ ध्यानिशेष एव तुल्यान्तरमाह । तन्नेति । तन्त्रावापौ स्वपर
 राट्चिन्तनं अन्यत्र तन्त्रावाप शास्त्रीयप्रयोगश्च भेत्ति यस्मिन् तन्त्रावा-
 पविदा । तन्त्रं स्वराट्चिन्तावापवापः पर चिन्तने यास्त्रीयशान-
 त्त्येषु तन्त्रमिति वैजयन्ती । योगैः धामाद्युपायैः अन्यत्र देवतार्थी-
 नैश्च । योगः संज्ञमनोपायध्यान सङ्घटितयुक्तिविलम्बरः । मण्डलानि स्व-
 परराट्कारिण साङ्केन्द्रादि देवतायतनानि च अधितिष्ठता अतिक्रमता
 नरेन्द्रेण रात्रा विषवैद्येन च । नरेन्द्रेणार्त्तिजे रात्रि विषवैद्ये च कथ्यत
 इति विश्वः । शत्रवः फणीन्द्रा इव सुनिग्रहाः सुखेन निष्पाद्या, एवञ्च
 प्रज्ञताप्रज्ञतविषयः श्रेयः । उपमैवेति केचित् ॥ ८८ ॥

७२ प्रमोक्षादावतः ध्यामीत्यत्रैव तावेव प्रमुशक्तेर्धूर्त्तमित्युक्तमन्वदेप
 ध्यनक्ति । करेति । उत्तुष्टोमहोद्यतः प्रज्ञा बलं मन्त्रशक्तिरेव इन्द्रधामनं
 मत्तं तस्य सः एत्साह एव पादपः करेण बशिनः

अनल्पत्वात्प्रधानत्वाद्द्वंशस्ये वेतरे स्वराः ।

विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥ ६० ॥

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दाश्च विहायसः ॥ ६१ ॥

यातव्यपाणिं ग्रहादिमालायामधिकद्युतिः ।

प्रवेशं वृत्तौ वा ह्यन्यथा च । पवित्रत्वात्परः शरद्व्यपारः । प्रयोय-
 र्त्तौ वृत्तुतराम् । रश्मिर्वादेरिति रेखादेशः । प्रभुयतिं तेजोविशेषम् ।
 च प्रतापः प्रतापययनेनः कोपद्वयत्तमिदमरः । फलति प्रसृतदत्तार्थः ।
 फलनिष्पत्तौ मन्त्रदुर्भक्षणोक्ताहः स्यात् विपरीतसु द्विदमूषोष्ठस्य
 गुण्यतीति भावः । उपकामद्वारः ॥ ८६ ॥

विद्वन्शरिषसु विद्वन्पि विषेयं स्यादिति त्रयेणाह । अमत्सत्वा-
 त्क इति ह्यहोत्राधिकत्वात्तत्र एव प्रधानता ग्राह्यताभिन्नत्वात्तदन्वयत्वात्तदुच्चै-
 क्यरतात् प्रधानतासायक खरत्वाच्च वंशस्य वंशनीयस्यरस्य इतरे
 चरा नीपागनादियद्वा इति । अयम आश्रयत्वाहंशरत्वं वंशसत्त्वात्-
 निहितः चर उच्यते तस्य चरस्वेतराः पदज्ञादयः विजिगीषोर्नृपतयः
 अन्ये पण्डितनदिरिति नीराजानः परिवारतां दीपतां प्रयान्ति तन्कार्यं
 चैव साधनोपार्थः । तस्माद्विद्वन् चर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८० ॥

अतीति । द्विद्व दनारभमाणस्य अयमधिकद्विद्वत्पुर्गापसास्यापि
 विभोः प्रसोः प्रापदस्य च परैरन्यैर्नृपतिभिः शङ्कभेषादिभिर्नृपता-
 दिताः कर्मादिताः जनितःयायाः प्रयोजनानि विहायसः याज्ञादस्य
 यद्-इति दनार्तां विरेन्दतां चारपत्वा इत्यर्थं व्रजन्ति । यज्ञोप-
 रात्रा अर्थं उदासीन एतां याज्ञान् अयमधिकद्विद्वत्पुर्गापसास्यापि
 यद्दानीं यज्ञार्थोपनि चरहीयतां नयतीत्यर्थः । तुल्यत्वात्तद्विद्वत्पुर्गा-
 योऽपि दानस्य तन्मुक्तिं चैवदनी ॥ ८१ ॥

यातव्येति । द्विद्व एतापि दक्षप्रयोजनं इत्येव दन्तुः एतं तत्र

एकार्थं तन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥८२॥

षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षं रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थासूनि बलवन्ति च ॥ ८३॥

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

प्रोताया एकार्थोदाभिलाषिण्यामिदमेव । प्रपूर्वोद्देशः कर्मणि क्तः ।
 शिवस्वपीत्तादिनाः सम्प्रसारणम् । यातव्येऽभिप्रेष्यतिवच्यः अरिः शार्ङ्गि-
 गृह्णातीति शार्ङ्गिष्याहः । वृजानुधावो । कर्मघप्रतु । ताशब्देऽपेक्षान्ते
 परोक्ताः शक्तियः स्थिताः तदत्र भाष्ये रत्नसार्थका तस्यामधिवद्यति-
 मङ्गातेजाः नायकः शक्तिरस्यघो जितोपुनायकायते मध्यमविरिवाचरति
 स्वमनेऽस्योक्तं वक्षते इत्यर्थः । तस्माद्विमृश्य कर्त्तव्यमिति भावः ।
 नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमव्यापरीति विदुः । उपमानादाचार इति
 कथं अत्रास्मात्प्रभासकेति दीर्घं । नायकायते इत्युपमा अन्वयात्तुशास-
 नविरोधात् एकार्थतन्त्रियत्वं च कर्ममभिधानतिरो धानेन व्याप्यमात्र-
 तन्तुप्रोतायाः प्रोतात्मिनेऽप्येव मुक्तम् । तद्व्याप्यार्थोदाभिलाषि-
 मानायामित्यादि इत्यन्वये । तदत्र प्राथिता वैयर्थ्यमेतद्व्याप्यमात्रेण
 तयोः सङ्घटः ॥ ८२ ॥

अथ विद्वद्यत्करणप्रकारमाह । षाड्गुण्यमिति । शक्तिं प्रभासादित्यं
 वनं चापेक्षते इति शक्त्यपेक्षः सन् चत्तुःशतम् । शक्तिर्वैशे प्रभासादिति
 विदुः । षड्गुण्यमुपयुञ्जीत इति शिष्यादिषु । चातुर्वर्ण्य-
 दित्याम् एतदेव व्यञ्ज्य प्रत्ययः । तदेव रसायनकीचर्षयिष्युत्पद्यतीति धीवत
 रसायनं शिष्टैरेषिः अस्याधिमिदोपपद्यति विदुः । एवं मध्यम प्रयोक्तु
 रङ्गानि सास्यातीति मायावि च म्याद्यूनि विवराणि कानामरसमाप्ती-
 शब्देः । म्याजिष्यतेति शतुः । बलवन्ति च पर दीडासमाधि च भर-
 ति । शिष्टपरम्परितद्वचम् ॥ ८३ ॥

अने इति । विदुः व्याजे इत्यर्थे च मयतां समापता इति

अथवावेल्लमारम्भोनिदानं क्षयसम्पदः ॥ ६४ ॥

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।

निहन्यरीनेकपदे य उदात्तः खरानिव ॥ ६५ ॥

मा वेदि यदसावेकोजितव्यश्चेदिराडिति ।

सप्राक्त्रिणां राशं शरीरिषाञ्च यत्ना प्रमाणाद्यनुपादेण बलेन च ध्यायामि
 व्यापारे धातुस्यप्रयोगे गमनादौ च सतीत्यर्थः उक्तिरुपचयः राक्षस
 शरीरस्य चेति भावः । विपत्ते बाधकमाह । अथवावेल्लं यत्प्रतिश्रमेण ।
 यथासाहाय्यव्यवहारी भावे गन्धमासः । आरम्भो ध्यायामः क्षयसम्प-
 दोऽथानुदानेनिदानं आदिकारणं यत्प्रानामिति भावः । तत्कादृक्काक्षम-
 वसात्तया सन्दनमन्वेयस्करमिति भावः । अथ विद्येदस्यापि चिदत्वात्
 यदयतिभूभोस्तुना वस्तुध्वनिः । अतोद्वयानामप्रिणाशौमस्यश्च गम्यते
 इति चङ्गेप ॥ ६४ ॥

पठिन्माह । उदिति । तत्तत्कादृक्काशार्थत्वात्तं चेदीनामी-
 शितारं शिशुपालं भवान् आरम्भं क्त भावकन्वयः । अन्वयेर्भाडि चुट्
 अमुदात्तत्वात्तेऽगमः । कुतो यदैद्यः उदात्तः सारान् अमुदात्तानिवा-
 रीनेकपदे एकस्मिन्पदव्याप्तिं सुप्तिष्ठन् अन्वये च निहन्ति हिनास्ति नीचैः
 करोति च अतिशूरत्वान् अमुदात्तं पदमेकाक्षरमिति परिभाषापचाङ्गेति
 भावः ॥ ६५ ॥

न चायमेकाक्षी किं भं करिष्यतीति मनन्यमित्याह । मानेदीति
 एतौ चेदिराट् एकः एकाक्षी अतोलेतव्यः सुजय इति मा वेदि मा
 शायि । वेत्तेः कर्षा वि भाडि चुट् । यद्यथाव चेंदिराट् राक्ष-
 सस्य यथा राजा शायी यच्छेति वा राज यक्षा क्षयरोगोरोगास्था-
 शि महीभता समूहः समटिष्ठः । तथाह इग्भट् । अनेकरोगा-
 तुगतो पञ्जरीगुग्गुःशरः । राजयक्षा क्षयः शोशोरोगराडिति च स्मृतः
 गमनादीं द्विजानां च राक्षोग्भूयदयं इति । यश्च राजा च यक्षा च

राजयज्ञो व रोगाणां समूहस्य महीभृताम् ॥८६॥

सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परमो दनः ।

कार्मुके शेषे शुणिना वायुसन्धानमेप्यति ॥८७॥

ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।

तमः स्वभावास्तेऽप्ये नं प्रदोषमनुयायिनः ॥८८॥

उपजायः कृतस्तेन तानाक्रोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयिताल्पोऽपि साम्रीने धानिवा निलः ८९

राजयज्ञाः ततोऽपि इति भावः । एतेन विरक्तं
नित्यवृत्ती सुदभोदमभोऽपि इति विरक्तम् ॥ ८६ ॥

अथास्य सर्वराजसकटितानेषु हाभ्यां व्याचष्टे । सम्पादितेति
सम्पादितं फलं लाभो वाचायं च यत्नम् । फलं लाभमदाययोरिति
शाश्वतम् । सपक्षः सप्तहृत्कशादिपतयुतस्य परिग्रहार्थं दक्षः प्रवृत्तिदाराणः
शुणोवागतसुरः शरश्च । शुणिना शौचादिपुत्रेण वा अभिषेकेन च तेन
सैद्येन कर्मणे प्रथमतीति कार्मुकम् । सर्वेषु लक्ष्णम् । तेनैव सन्धानं
सन्निभेति च्यतेनैवाकीति भावः । अन्त्यापुत्रमा लोभो वा मतमोदात्
॥ ८७ ॥

ये चेति । ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयो राजान एत-
स्वभावः ततोऽपि कालयज्ञाः अतएव तेऽपि प्रदोषं मूढे दोग्धम् । प्रदोषोऽपि-
तालः प्रायिकं वैजयन्ती । तामसमेतेन चैवैतनु वायिन अनुयास्यति
उदर्यादिति भावः । न विप्यति मध्यादय इति विरक्तं विषयार्थं
यकेनोर्भ्रिस्त दाधमर्ष्ययोरेति च्छेप्रतिषेधम् द्वितीया । यथा ध्यान
जनीयुषमनुयाति वद्वत् इति वस्तुना अलङ्कारधनिः ॥ ८८ ॥

मनु वाचादयोऽस्माभिः कतरम्याना इदानीम विराध्यन्तीत्यत
प्राह । एवेति । तेन चैवैत न कतोऽस्योऽपि उपजायो भेदः । भेदो

वृहत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।
 सभूयाम्भोधिनर्भ्येति महानद्या नगापगा ॥१००॥
 तस्य मित्राण्यमित्रान्ते ये च येचोभये नृपाः ।
 अभियुक्तन्वयैन्ते गन्तारस्वामतः परे ॥ १०१ ॥
 मखविघ्नाय सकलमित्यमुत्याय राजकम् ।

पतापानित्यमर । त्वयाहापकस्तानुवासादीन् अनिल घानीनेषामि-
 म्यन नीर । काहं दारिद्र्यं त्वेष दामनेष समित् स्त्रियामित्यमर ।
 आपु दीपयिता उद्य मज्जमयस्यति दीपेष्वात्मानुट् । चान्वैरा-
 म हिना आपदि मति रत्नो मयो गिञ्जिप्यनीति माय ॥ ८८ ॥

तत विमलघाह । इहदिनि । इहसहायो महासहायवान्
 रोदीयान् कुइतरोऽपि । सूपदूरेत्यादिना यथादिपरलोपः पूर्व
 गुरुच । कार्यव्यान् पारङ्कति । तथा हि यथा समुद्र व्यापम् ।
 तस्य समुद्र इत्यम् । तेन -सभूयाम्भोधिनर्भ्येति । सुशोभ्येवं
 नदा गहादिभ्या सभूय गिनित्वा सभूयाम्भोधिनर्भ्येति । सुशोभ्येवं
 तादम् महावीरवं दाम् किमुपलभ्य इत्यवि शठार्थ । निवेपेय नामा-
 न्दाभर्तमहमोऽपीनरन्दास ॥ १०० ॥

द्विष्ट न केवलं दानोरनाभ्यसं निदतिरोधपाधिदोऽगर्हकर इत्याह
 तस्योत्तदिहदेन । ३ च तस्य वैश्वस्य मित्राणि यथा ये च ते तरान्ति-
 नदा ते उमदे त्वयाविदुक्तमभियातमेव चैव मनारी रनिष्यन्ति । गभे
 चर्त्त रि मुट् । अतः परे उक्तेभवत्यतिरिक्ताया मित्राणि तस्यामि-
 तापेत्तर्तः तां गन्तार ॥ १०१ ॥

तत विमलघाह । मध्येति । रत्नमनेन प्रवारेण । इदमप्यु रिति
 पकुपदयः । यथाविघ्नाय मखविघ्नाय इत्येव रात्रेव राज कुट्टम् ।
 भोभोभोत्यादिना बुम् । उत्याय चोभयिता इत्य इति धेदे यथातरे

हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ १०२ ॥

सम्भाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स वान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां धर्मराजोविवक्षते ॥ १०३ ॥

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्तग्रन्धिं सिन्धवो नगनिम्बगाः ॥ १०४ ॥

चिरादपि वलात्कारोवलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

अजातपत्नीदुर्घिष्ठिरस्य त्वया प्रथमेनारिणा जात मजनि । मनु-के
भावे त ॥ १०२ ॥

असु सोऽपि शत्रुं कौटोऽभवात् । उभाभ्येति । वन्धुरेण वाच्येन
व धर्मराजेन अतिभरक्ष सम स्कन्धोयमव त त्वां सहाय सम्भाव्यामिषभ्याय
पध्वरस्य धुरध्वरधुरां । अहं प्ररिखादिना समाहालोऽहंप्रसय ।
समाहालाभा प्रकृति विद्रव्याततत्पुंरूपे पररद्विद्रव्ये टाप् । विरुते
दोदुभिच्छति । वदते अरितेन वसन्तारहद् । तथाहि विरोधे
निश्चासपातोऽस्युं द्रोहश्च स्वाभाविकि भाव ॥ १०२ ॥

मनु प्रतिश्रुत्याकरणे दोष प्राप्तेः परिहारे तु कौटोप इत्यत आह ।
महात्मान इति । महात्मनो भजमानान् परस्पातान् रिपुन्वधुगृह्णन्ति
किमुत वन्धुं नति भाव । अर्थात्पररक्षति । विश्वधोमहात्मा उमान
एक पत्नियोवा ता वपत्नी । निज्य सयत्न्यादिविति षोऽ् नकारश्च ।
नगनिम्बगा त्रिरिनिर्केरिषी यमि प्रापयन्ति कौभोग्यं काभ्य प्रय
च्छन्तीति भावः । अत परिहारोऽप्यनर्थ इति भाव ॥ १०४ ॥

तर्हि इत्युपेक्षायाश्च वि पञ्चाशत्तर्कना चार्थमाजपेदेवविधित
आह । चिरादेति । त्विन अयं वधतोऽपरिषु रिप्वे वलात्कारो-
दण्ड चिराच्चिरात्वेनापि वयोभा भूदिति भाव । सिद्धये परस्पर-
विद्रव्ये भवतीति येन । अस्मिन्धो विषमव इत्यद्यमाना जता विषयीता ।
वैषम्यस्य प्रापिता इत्यर्थः । अर्थमवधुं, छेतोरहोरजसां शोपयति

छन्दानुवृत्तिदुःस्वाध्याः सुहृदोविमनीकृताः ॥ १०५ ॥
 मन्यसे ऽरिवधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।
 पुरोडाशभुजोमिष्टमिष्टङ्कु मलन्तराम् ॥ १०६ ॥
 अमृतं नाम यत्सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।

द्विप्रथयउगी वस्य वृत्तिवारः । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो-
 मित्त्विति । सुहृदुर्हृदा मित्त्वा मित्तयोरिति निगतः । अन्वयादि-
 प्रायस्यानुवृत्त्या वित्तानुरोधेनापि दुःस्वाध्या' व्याज्जिह्वित्तमयस्या
 इत्यर्थः । अमिप्रायश्चन्द्रशायय इत्यमरः । यन्मै. शत्रुदंष्ट्रेणाति वयो-
 भवति मित्त्वं वैमनस्ये न चान्त्रापीति भावः ॥ १०५ ॥

ननु सुहृत्कार्यात् सुरकार्यं वक्ष्ये इत्यत्राह । मन्त्रे इति ।
 न हिमान्देशानाम्भोतदोऽरिवधः श्रेयान् प्रयत्नतरः । प्रयत्नस्य न्य इति
 आदेयः । इति मन्यते येन तर्हि पुरोडाशभुजां हविर्भोजिनां अतएव
 नाकिनामिष्टमभीष्टमितं कर्तुं । इत्येः कर्मणि ऋः । इत् इति. याग
 इति यागः । यज्ञेभ्यो ऋः वक्षिष्पीत्यादिना दक्षस्यारणम् । अमलस्य-
 मनिर्गमम् । अम्ययात्तरत्प्रत्यय' व्याख्या गमथ । शत्रुवधादिप्रिय-
 क्तो याग एव नादिनां भुजादिदत्तु वक्ष्ये सुरकार्यादिति भावः ॥ १०६ ॥

तथापि यमृतामिनाम्भोषां देशानां जिह्वेभिः पितृभक्तयः प्रलोभनेरत
 आह । अमृतमिति । अमृतं नाम जनीर्हिांशः मनसा एव जिह्वा देवां
 तेषु मन्त्रजिह्वेषु मित्तु । मन्त्रजिह्वः मन्त्रजिह्वः सुजिह्वोहृद्व्याह्वन
 इति वैतयनी । यत्पुरोडाशादिर्षं जुह्वति तदेवेति श्रेयः यत्पुरोर्भि-
 त्त मन्त्रयान् । मन्त्र एव सुशोभयन् ददतः । सुशुध्यान्त्यादिना-
 अन्वये निगतताम् पितृम् । तेन सुभित्तय पदितस्य अमृतोपेर्षना
 दोर्षेण यत्कार एव । अमिपम्यवेना अतस्तत्त्यादिना किति दत्तः लोर्षि-
 कात् अतो अतश्चेनामृतमिति भावः । वायवार्थवोर्षेणवेतमद्वागादाव्यार्ष-
 नेदं वायव्यनिर्गमद्वारः ॥ १०० ॥

शोभैव मन्दरचुम्बचुभितासोधिर्वर्षना ॥ १०७ ॥

सहिष्ये शतमागांसि सूनोरु इति यच्चया ।

प्रतीक्ष्यन्तप्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्त्रे प्रतिश्रुतम् ॥ १०८ ॥

तीक्ष्णा नारुन्तुदा युद्धिः कर्म्म शान्तं प्रतापवत् ।

नोपतापि मनः सोम वागेका वाग्मि नक्षत ॥ १०९ ॥

खयङ्कृत प्रसादस्य तस्याहोभानुमानिव ।
 समयावधिमप्राप्यनान्तायालक्ष्वानपि ॥ ११० ॥
 फृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रविधयः पदम् ।
 विदाङ्कर्वन्तु महत्फलं विद्विपदभ्रसः ॥ १११ ॥
 अनुत्सूत्रपदव्यासा सद्वृत्तिष्ठात्रिवन्धना ।

अगस्त्यादाते चैद्यमथ इवाह । अथविधिः । अत्रिच अत्रो भा-
 तुमानि सयं कृतः प्रसादोऽनुपह । प्रसादय यस्य तस्य चैद्यस्थानाय
 समयावधि नियतकालावमानं अप्राप्य भवानपि मत्तं शक्नो न तथा च
 ह्यापयोर्तिरेकान्दस किञ्चित् फलं स्यादिति भावः ॥ ११० ॥

तर्हि विभवमुपेक्षा एव भवेत् । कालेति । अत्रिच एव विदः
 कार्यं प्रा' विधिदाय प्रविधीयन्त इति मन्विषयो गूढ आरिः । मन्वि-
 धिगूढरूप इति । इनायुधः । तत्पद्येभिरिति तीर्थानि मन्त्राद्युदाह-
 रणानामि ललायतारय । योमौ ललायतारे च मन्त्राद्युदाहरणम् ।
 पुन्येभ्यो तथा काले तीर्थं स्यादिति इनायुधः । तेजसः पदं स्यात्
 पादप्रवेवं च ह्याग महानोऽनुपगाहणं पुन्यं च विद्विधन्तु गतुरेवाम् ।
 तस्य तत्त्वं अद्वयं प्रसादाविति यावत् । अथः सत्परोरक्षी तवमिच्छ-
 मत् । विदां कर्तुं विदन्तु । विद प्राप्ते मोहः । विदा कर्तुंमिच्छन्त्य
 तस्याभिति । विद्वन्महा कल्पवृक्षम् । अथय इव शक्नोः कर्तवी-
 र्यं उपदेशान्त् प्राप्नवः प्रविधय परीण्य इत्यर्थः । अत्रिपरम्परित
 इत्यर्थम् ॥ १११ ॥

आगस्त्यं चैतद्विद्याह । अनुक्तिः । उक्तं च अस्याहो भेति
 अस्यावित्तं पदव्यासः अत्रिच प्रवेपोऽति अन्य अस्यावित्तं वि यावत् स
 मन्विता तस्यां वा अनुक्तं पदव्यासा भेति पुन्यं च अर्थं अस्यावित्तं ।
 अथयानुपगाहं पदव्यासा अत्रिच इत्यादि इत्यादि इत्यादि इत्यादि इत्यादि

शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पृशा ॥११२॥
अज्ञातदोषैर्दोषत्रैरुद्धुष्योभयवेतनैः ।

इत्यादिरेव सर्वादिप्रतिपादकोन्यायो वृत्तिव्याख्यानपञ्चविधेण यस्यां
सा तथोक्ता तथा सरो यत्रावे बलनया शोभना वृत्तिर्द्विधाया-
दीनामाजोरिका यस्यां वा बहुक्तिः अन्वय सती वृत्तिः कागिताक्ष
रूप व्याख्यान पञ्चविधेण यस्यां वा । वृत्तिर्पञ्चजोवनयोरिति
वैजयन्ती । सन्ति निरन्वयानि अनुचीत्यादीनां शिक्षापस तेषु दत्तानि
गोक्षिरण्य दिशाभक्त पारितोषिकदानानि यस्यां वा एतच्च दत्ता
भूमिनिर्वाहकश्लेषमहत्कम व्याख्याने पिताशरार्यां उद्धवम् । अन्वय
वद्विपञ्चनं भोग्य पन्थोदस्यां वा एव भूनापि राजनीति, राजवृत्तिः
प्रागतः अन्वयः आरोयस्यां वा अपसृष्टया चेत् । यथावेवैयं मन्वसः
सयोदुरक्त उच्यते इति इनायुधः । अन्वय वृत्तिश्चानामः पञ्चमः
यास्वारंशसमर्थक उच्यते इत्यर्थं यन्वोयस्यां वा अपसृष्टया वृत्तिः
वाकरण विद्ये । नोभाति न शोभते तथाचैर प्रोपसृष्टयायुक्तं तद्वृत्तस्य
पञ्चोऽश्वमायवादिनि शरः । अन्वयस्यमेवञ्च जज्ञवाश्वमेवयोरेव
विद्यतावृत्तस्येव बहुक्तिः अस्मिन्व्यवेत्तत्वे कश्चात्समसि फलद्वयवर्द्ध-
लेषः । अतस्तु त्वपदव्यापित्वात् त्वभयसन्निपादभय श्लेषः । शब्दविद्येति
श्लेषोऽयं व्याख्यानयोः सापेक्षवाक्यद्वयः ॥ ११२ ॥

न चैतश्चारुश्लेषेन वृत्तान्तज्ञानमपि ॥ उपजापस कर्तव्य इत्याह ।
प्रजातेति विद्याज्ञानदोषैः परैरज्ञातसकर्मिणोऽप्यैः स्वयं परममर्थं
पमिञ्चकानि भेदायापे प्रकटितानि यासमानि तद्व्याख्येयविद्यावृत्त-
यापि कूटलिखितानि वेदानैः उभय वेतनैः उभयत्र भेदो स्थापित
व वेतनं भवतिर्मेव के उभय चीनिकायाश्चितिः भेदानगरास्यैरे-
रित्यर्थः । अन्वयोऽस्मिन् वेतनमित्यमरः । अत्रोः शब्दभिनः समशय
पञ्चमसि इति सापेक्षयाः बहुश्लेषा अस्मिन्नादवः । अन्वयान् उप
नोति टच् । उद्धुष्य द्विषामेते दत्तवृत्ता, अन्वयिरेण विद्यिताये

भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः साम्वायिकाः ॥११३॥

उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजातशात्रवीम् ।

राजन्यक्रान्युपायचरे कार्यानि चरैस्तव ॥११६॥

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिः सन्वति ।

वैरायितारस्तरज्ञाः स्वयंभत्सरिणः परे ॥११५॥

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये

सह संवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।

कृत्वा तां एतद्भेदाय विपक्षीयाः ॥ ११३ ॥

उपेयिवासीति । कियुः कर्त्तारः । साव्यं वाचनं चरैः ॥ कुरन्तीति चरं भुङ्क्वतीति । पञ्चदश । राज्यानि स्वयां कुर्यात्प्रयोजनानि राजन्यं वा मरुद्धं राजन्यज्ञानि । गोक्षीघोषादिसां बुद्धं । अजातशत्रोरिनाभाजातशात्रवीं इते एन्द्रप्रसवउपेयिवांसि प्राप्नुवन्ति । उपेयिवासादिना कृतप्रयोजनानिवातः । कर्त्तारः करिष्यन्ते । कर्त्तव्यं कर्त्तुं । एन्द्रप्रसेवाकारं कर्त्तव्यं भवति तदभ्यस्त्याज्याजनेन एतद्भेदात्मनोऽपि नृदं सन्दिग्धं तत्र कर्त्तव्यं जेवयितव्यं कर्त्तव्यं ॥ ११३ ॥

एतद्भवत्पर्यन्तं विदुःशास्त्रात् एतद्भवत् पर्यन्तं भवत्पर्यन्तं रोजं भवत्पर्यन्तं । सविशेषं । पाण्डोः सुते मुधिनिरे भवति पुण्ये नृदं कर्त्तव्यं दया नदा भक्तिं कर्त्तव्यं नृदि तरसापपता मर्त्तव्येऽपि धनः परे दत्ताः अयमेव वैरायितारः वैरं कर्त्तारः इन्द्रप्रसवनेन विना नृदं ततः कर्त्तारि नृदं ॥ ११३ ॥

द्वितीयेऽपि धर्मं वैरायितारो जेव्यात् । यदिति । वे एव विपक्षे कर्त्तव्ये इत्युच्यते एतद्भवत्पर्यन्तं विपक्षे चरैः चरैः कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं । इन्द्रप्रसेवादिना कर्त्तव्यं । वे एन्द्रप्रसेवाः कर्त्तव्यं । विपक्षेऽपि कर्त्तव्यं । इन्द्रप्रसेवादिना कर्त्तव्यं । वे एन्द्रप्रसेवाः कर्त्तव्यं ।

वलि पुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः

पृथगस्माद्दचिरेण भाविता तैः ॥ ११६ ॥

सहजचापलदोषसमुद्भूत

श्वलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तव दुरासदवीर्यविभावसौ

शलभतां जभतामसहृद्गणः ॥ ११७ ॥

इति विशकलितार्थामौहवीं वाचमेना

मनुगतनयमार्गामर्गानां दुर्नयस्य ।

। त्रजां ह्यत्यमरः । अन्वपुष्टैः परध्वैरिया चिरेण सद्योऽस्मात् विमल-
। ध्यात् । अन्यैरादिकलान्धवद्भ्याम् परतात्पुथगादिप्रयोजितेषु पदेषु
। यभाविता पृथगन्विष्यते । भावे लुट् । चिफ्लक्षिति उच्यते । तेष्वपि
। केचिदस्माभिः सह क्लान्तो दलार्थः । श्रीरक्षन्धिकं उक्तम् ॥ ११६ ॥

सहृद्गणं निगमयत्तापि प्रयुक्तोः । सहजोतिः सहजं सभाविक्तं
। शपडं दुर्बलतात्वं सगर्भस्वतत्वं च । चपलः चारदे शीघ्रं दुर्बलतात्वं न-
। स्मित इति वैजयन्ती । तेनैव दोषेण सहजतो इप्रः पक्षः सहजो गच्छति ।
। पक्षः पार्श्वं गच्छत्याध्यक्षायवर्षाभित्तिविति वैजयन्ती । शलितोऽश्वितो-
। दुर्बलपक्षपरिग्रहोयस्य सः श्वलितदुर्बलः शत्रुवर्षाः तव दुरासदवीर्यविभा-
। वधी दुर्बलतेजोवद्भौ । वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजस्यापथ्यं योरपि ।
। स्वर्ग्यं वद्भौ विभावस्व इति विश्वामरी । शलभतां पक्षत्वम् । समौ
। पतङ्गश्चलभावितामरः । भावे तत् । सभतां गच्छतः रूपकावधारः ।
। इति विश्वामरी उक्तम् ॥ ११७ ॥

इतीति । सहृद्गणः इयं विशकलितार्थं विवेचितार्थं अनुगत
। नयमार्गो नीतिमार्गात्तत्परिधीं दुर्नयस्य शलभतात्पुष्टोत्पत्तेः । अर्गार्थं
। निवारयित्वा इति वैजयन्ती रूपकावधारः । तद्विष्णुगोऽर्गार्थं च वैजयन्ती ।

जनितमुदमुदस्यादुच्चकैरुच्छितोरः

स्थलनियतनिधसुश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अतएव जनितहरं हरेः कृतामन्दां उच्छ्रिते उच्यते हरःस्थले नियतं
निधसुश्रुया अविद्यालमात्रिनया त्रिधा श्रुतां नाम्बवति अन्नपुमिः
उद्वष्ये कर्मोद्वषो एनां पृथ्वीक्षां वाचं शुश्रुवान् श्रुतवान् ।
मायायां वदवसन्न इति कृतः । उच्चैरेवोचकैरुच्छितः सन् । अज्ययसर्व-
नाम्नामरुद् प्राङ् टेरित्युच्य प्रत्ययः । उदस्यादासनाइत्यितवान् ।
उदोऽनुर्द्धवर्षाणि प्रत्यय प्रत्युदाहरणमेवत् । रूपकाप्रगणाउद्धारौ ।
आशिनी इत्तम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमद्विनायकरिचिते भावकाव्यशास्त्राने शर्वाङ्गमाख्ये
द्वितीय सर्गः ॥ २ ॥

शिशुपालवधे ।

तृतीय सर्गः

कौबेरदिग्भागमयास्य मार्गं
 मागस्यमुष्णांशुरिवावतीर्क्षः ।
 अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो
 हरिर्हरिप्रस्यमथ प्रतस्ये ॥ १ ॥
 जगत्पवित्रैरपि तन्न पादै
 स्पृष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्कः ।

कौबेरेति । अयोद्धाव्यवधानतरमयेतोरुद्धे अर्धनिवेश आ-
 युज्योवस्य हः शान्तप्रोष इत्यर्थः । अतएव सौम्यः प्रवृत्तः अतएव
 कौबेर्यादिदोषाननुत्तपायव निवर्तकः । शिरया प्र वदित्वादिना पुं बह्वावः ।
 तमपास्यागस्यस्येकमागस्यं मार्गं सवतीर्क्षः दक्षिणा यमवत इत्यर्थः । उष्णां-
 शुरित् स्थितः । अनेन हरेः क्रोधः कार्यं वशादावाप्तमन्व सन्निहितो-
 न त्वेकान्ततो निवृत्त इति सूचितं हरिः अथः हरिप्रस्यमिन्द्रप्रस्यं प्रतस्ये
 प्रवचाल । इन्द्रोऽप्यः शोहरि रिति हलायुध । समवप्रविभ्यः स्य इत्या-
 त्तनेपदम् । देवकालाध्व गन्ध्या कर्मोपं प्राणतर्क्यार्थमिति गन्धकर्मत्वम् ।
 धरमारुहारः । सस्यं शिशुपिन्द्रोपेन्द्रवज्राभिनवावुपजातिहस्यम् । अमल-
 रोदीरितसक्तभाजौ पादौ यदीवावुपजातवशा इति मन्त्रस्याम् ॥ १ ॥

अथास्य प्रस्थानवद्वाहं वर्यवधादौ फलधारणमाह । जगदिति ।
 अर्द्धो जगत्पूज्यं तं हरिं अथएव जगत्पवित्रैरपि पादै चरुषः किर-
 ष्ये च स्पृष्टुं मायुज्यत माहृत । युजे देवादिभ्यस्तर्करि बह् । अतः

यतोवृहत्पार्वण चन्द्रचारु
तस्यातपत्रं विभराम्बमूवे ॥ २ ॥

मृत्कालसूवामलमन्तरेण
स्थितश्चलञ्चामरयोर्द्वयं सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धो

रभूतपूर्वां रुचमन्वुराशेः ॥ ३ ॥

चित्राभिरस्योपरि मौलिमात्राम्
भामिर्मखीनामनशीयसीभिः ।

केस इरेः इति इति चं पार्वण चन्द्रचारु पदेषु चन्द्रसिन्धुपमाङ्गहारः
पातपातुमादन इत्यातपत्रं चमम् । उपीति योगविभागात् सः । विभ-
राम्बुवे दधे । भूमः चमम् चिद् मोक्षीभङ्गमिति विह्वलादास-
स्यः । आतत्रमार्गार्थितम् इति रवि पादैः व्युत्पन्नमप्युत्पादिकर्षः ।
चमम् चमम् इरेः पादेन चर्मनिवेधादिति वाचः ॥ २ ॥

अथ चामरधारणमाह । मन्त्रावेति । 'मृत्कालसूवामल' विहृत-
मुनिहृदयिण्युपमा । चमनी च ते चामरे च चमदानरे वीजना दिति
भाषः । तयोर्द्वयमन्तरेण स्थितः इत्यत्र मध्ये स्थित इत्यर्थः । चमरा-
न्तरेण यद्वा इति विनियोगः । न इतिरभितः पातुका उपदत्तः पातिनी
विदुर्द्विभुपाचरन्त्या मय न तपोः । चमम्निध्यां चेति तद्विदुर्द्वयः
चमोऽप्युत्पादितं भाषाऽभ्याभियन इत्युपमावेतं चन्द्रसुरेति उपासः ।
पातुकेति । इत्यन्तेऽपि चमम् प्रत्ययः । तस्याम्बुराशेः सप्तम्य
उपमाङ्गुलिं रुचमन्वुराशेः । चन्द्रसुरेति उपासः । चमं चामिं भेजे ।
चामरं विदुर्द्वयं वा चाम्बुराशेः मन्त्रारण्यः चामोऽप्युत्पादितः पातुकविह-
रिण्युत्पादितः इत्युत्पादितः इत्युत्पादितः इत्युत्पादितः सोऽप्युत्पादितः यो-
नेन इत्यन्तं इति चमम् ॥ ३ ॥

अनेकधातुच्छुरितांश्वराशे

गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

तस्योक्तसत्काञ्चनकुण्डलाग्र

प्रत्युत्तगारुत्मतरत्नभासा ।

अवाप बाल्योचितनीलकरुण्ड

पिच्छावचूडाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥

तमद्गदे मन्दरकूटकोटि

व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम् ।

अमाहभिरस्य प्रवापनविधिं वर्षाद्यन्तु चक्रुटधारणमाह । चित्ता-
निरिति । अस्य हरेरपरि ऊर्ध्वदेये मौलिभागे मौलिभाजां चक्रुटग-
तानां मणीनामनखीयसीभिर्भङ्गतीभिश्चित्राभिरनेकवर्णाभिर्भाभिः प्रभाभिः
कलीभिः । स्युः प्रभाद्यमुच्चिस्त्रिज्ञा भास्वपिद्युतिदीपय इत्यपर । वा-
नमस्ये भोगो दद्यादिनारोयकारे तस्य इति सर्वैवाभिति लोपः । अ-
नैवेर्भाभिर्गैरिकादिभिश्चुरितानां कृतानां अश्रुना मणीनां दारि-
हम्भोयस्य तस्य गोवर्द्धनास्य पर्वतस्याकृतिरन्वकारि अनुसृता
तस्मात्पादग्र मभाजीत्यर्थः । पूर्वोपमेवम् ॥ ४ ॥

कुण्डले च इति इत्याह । तस्येति । तस्य हरेर उरस्य च चक्रुटन्या का
चक्रुटयुक्तामस्यो प्रत्युत्तगानां कृतानां मण्युत्तगानां मण्युत्तगानां मण्युत्तगानां
दीप्या उरसि प्रहरन्नेति भावः । बाल्यं शैशवम्, माझ्यादित्यात् व्यञ् ।
तत्रोचितमभ्यस्तं यदीलङ्कृतपिच्छ मयूरवर्द्धम् । अथ्यस्येऽप्युचित
न्याये इति यादव । पिच्छवर्द्धं नपुंसके इत्यपर । तेन निम्नि-
तावचूडा भास्त्रिज्ञा तस्याः कृतनामाधोपमस्योपम वा अवापेवेत्युत्तं च
यत्नान्यधर्मां ह्यत्र्यादन्यदेवोपतर्जितम् । प्रसृते हि भवेत्प्राप्तास्तासु
। अथ प्रसृत इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

बन्धीयता दीप्तिवितानकेन

चकासयामासतु रत्नसन्ती ॥

निसर्गरक्तैर्वलयान्नद्व

ताम्राश्लरश्मिच्छुरितैर्नखा

व्यद्योतताद्यापि सुरारिवक्षो

विक्षोभजासृक्क्षपितैरिवासौ ॥ ७ ॥

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा

वाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तत्रादे एति । न' हरिं कन्दरुटकोटिव्यावट्टनं मन्दरादल ।
विश्वरापनहृदंषं व' भोक्तोवना चापोलेक्षना तथा व' होवसा वल्लतरेष -
प्रियवितोकादिना वल्लदन्दयेयद्यपि व' हादेयः । वयोर्ना दीप्तिवितान-
नयेन प्रभापटयेन वल्लदन्तो दीपदाने । आन्धीनदोर् तुं विदि तुमी-
नयः । अइदे केवुरे । केवुरे वइदं तस्ये एतत्परः । अकाशयानो-
एत' योभवाह्वयतः अइदे धृतानिन्दर्यः । अकाशे व्य' न्वादिदि आक--
कटेःसो रदुपदोगः । अकाशदयोः प्राग्भवीयाइद भेदेऽन्धोदोक्तिस्तयो व्य
मनोमन्दरुटकोटिव्यावट्टनं इति नन्धोदोक्ता द्वयोरनिययोक्त्याः नइत ॥ १३

निसर्गात् । अयो हरिर्निसर्गरक्तैः सखाकोटिगतैः विह्व व-
यो वटके । वटके अकाशोऽस्ति यामिन्दपरः । तयोरेतद्व्याप्यं प्रकृत्यानां
अकाशमयी पट्टाकाशं एतिसिः हरितैः कन्दराद्यापि अकाशे ईद-
एतद्विनोः अकाशेऽस्ति यो व विदारणेन जाता वा अकृद् तथा अदिनैः
विह्वैरिष स्थिरिबुद्धोषा अकृतेर्त्यं जातु क्रः अर्ति होकादिना इना-
न्य. विनां वृषः । अकाशे व्य' द्योतत । वटके च धृतानिन्दर्यः ॥ ७ ॥
एतार्ति । तत्रादयश्चैवं आकाशे आसृजिते एतद्व्यते .।

तेनोपमीयेत तमालनील

मामुक्तमुक्तालतमस्य वचः ॥ ८ ॥

तेनाम्भसां सारमयः पयोधे

र्द्धधे मणिर्दीधितिदीपिताशः ।

अन्तर्वसन् विम्बगतस्तद्गङ्गे

साक्षादिवाल्लक्ष्यत यत्र लोकः ॥ ९ ॥

मुक्तामयं सारसनावलम्बि

भाति स दामाप्रपदीनमस्य ।

दीर्घवसास्येन भौक्तिकहारौ यस्मिन् तदस्य हरेर्वचः आकाशगङ्गायाः
 पयसः उभौ प्रवाहौ ध्योन्नि यदि पृथक् घतेतां प्रवहेता चेत् । सन्धा-
 वनायै सिद्धे । तेन ध्योन्नोपमीयेत समीक्रियेत वास्योपमानं किञ्चि-
 त्प्राप्तम इति भावः । उक्ताहारं हतवानित्यर्थः । यत्र ध्योन्नो गङ्गा-
 प्रवाहद्वयासम्बन्धेऽपि सन्धावनाया सन्ध्याकवशादतिशयोक्तिः । तदेतत्
 पृथक् प्रवाहोपहितं यदि सादित्याद्युदाहृत्यापिङ्गार सूर्यस्वकारः
 सहीवकार ॥ ८ ॥

तेनेति । तेन हरिणा दीधितिभिर्दीपिताः आशा येन सः दिगन्त-
 विश्रान्तमेवा इत्यर्थः । पयोधेरम्भसां सारस्य विचारः सारमयः मणिः
 समुद्रमन्थगत्यः कौस्तुभाभ्या इत्यर्थः । दध्ने ध्वनः ह्यङ्कारयो कर्मणि
 सिद्धे । यत्र मणौ विम्बगतः प्रतिविम्बगतो लोकः वाद्य प्रपद्युः तदहो
 तस्य हरेः शरीरे वापान् वद्विः प्रत्यन्नेषु पक्षमाद्य इत्यर्थः । अन्तर्वसन्
 अन्तर्गतो लोक इवा सञ्ज्ञत यत्र मणौ प्रतिगिम्बितो वाद्यप्रलोकः तदहो
 यत्र नैर्दन्त्यादृष्टिः प्रतिफलितः पुलिम्बलोक इवानुसूत इत्युक्तमेवा ॥९॥

मणेति । अथ हरेर्मुक्तामयं उक्ता प्रपुण्ड्रम् । तद्वस्तुत मपने

अङ्गुष्ठनिष्ठूतमिवोद्ध्वं मुञ्चै
 स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥
 स इन्द्रनीलस्थं वनीलमूर्त्तिं
 रराज कञ्चूरपिशङ्गवासाः ।
 विष्टत्वरैरन्वु रूहां रजोभि
 र्यमस्वसु श्चित्रद्वोद्धारः ॥ ११ ॥
 प्रसाधितस्थस्य मधुद्विषोऽभू
 दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

भवत् । भारमने कटिस्थेऽप्यनुवर्त्ते इति भारमनात्पत्त्रि । छीदि धार-
 धनं चाथ पुंस्त्वस्यं शृङ्गत्वं लिखित्यमरः । आप्रपदीर्णं आसमन्नात्प्रपदं
 प्राप्नोतीति खश् प्रत्ययः । पादायं प्रपदं पाद इत्यमरः । ठाम सन्तु-
 धारः अहुडेन निष्पूतं विष्टत् मित्यर्थः । गौणार्थत्वाद् याम्यत्वं यथाह
 टण्डी । निष्पूतोद्दीर्घं बालादिगौणं वृत्तियपान्ययम् । अति सुन्दर
 इत्यथ याम्यकणां विगाहत इति । कञ्चूरं कञ्चूरं प्रगाह रञ्चूरघटनि-
 क्षोतस्रोमन्दादिभ्याः सन्ततधारमपिच्छिन्न मन्नातमन्ना इव न ति श्लेष्यत्-
 प्रेक्षा ॥ १० ॥

१. वदति । इन्द्रनीलस्थमिव जीवमूर्त्तिः श्लाभाहः । संज्ञितायां
 रोतीति रेपलोपः ट्णोपैः - पूर्वस्येति दीर्घः । कञ्चूरं हरिताम्रमिव
 पिपद्धं वासोयस्य सः पीताम्बरोद्हरिः । हरिताम्रन्तु कञ्चूरमिति वै-
 लयनी । स हरिर्विष्टत्वरैः विष्टमरैः । इण् न इतिमूर्त्तिभ्यः ङरप् ।
 अन्वु रूहां अन्वुवाणम् । रूहेः ङिप् । रजोभिः परागैयिष्वपित्त-
 वर्तः यमस्वसुट्टेनुवायाः - भारः परः उटभारः स इव रराज ।
 मन्नेःदनेयादिना ०२

तेनोपमीयेत तमालनील

मामुक्तमुक्तालतमस्य वचः ॥ ८ ॥

तेनाभ्रसां सारमयः पयोधे

र्द्धभ्रे मणिर्दीधितिदीपिताशः ।

अन्तर्वसन् विम्बगतस्तद्गङ्गे

साक्षादिवाल्लक्ष्यत यत्र लोकः ॥ ९ ॥

मुक्तामयं सारसनावलम्बि

भाति स्य दामाप्रपदीनमस्य ।

दीर्घलक्ष्मणेन कौस्तुभकारो यस्मिन् तदस्य चरेर्वच आकाशगङ्गाया-
 पयस्य चभौ प्रवाहौ ध्योन्नि यदि ध्रुवन् पतेतां प्रवहेता चेत् । वम्भा-
 यनाया लिङ् । तेन ध्योन्नोपमीयेत ममीकियेत नाशोपमान सिद्धि-
 लीक्ष्यान इति भाव । सुक्ताकार इतशानित्यर्थ । यत्र ध्योन्नो गङ्गा-
 प्रवाहद्वयासम्बन्धेऽपि वम्भादनाया सम्बन्धकयथादतिशयोक्ति । तदेतन्
 दुष्यं प्रवालौपहित यदि स्थादित्यद्युदात्तस्थानद्वार सर्वस्वकार
 सदीचकार ॥ ८ ॥

तेनेति । तेन चरिष्या दीधितिभिर्दीपिता आशा येन च । दिगन्त-
 विभ्रान्ततेजा इत्यर्थः । पयोधेरभ्रसां सारस्य विहार सारस्य मणिः ।
 वसुधैव कुटुम्बक इत्यर्थः । दध्ने ध्रुव इत्यन्वयार्थे कर्मणि
 लिङ् । यत्र मणी विम्बगत प्रतिविम्बगते धोत्र वाद्य प्रपद्युः तदग्रे
 स्य चरेः प्रतीरे वाचात् नहि प्रत्यन्वयवत्त्वात् इत्यर्थः । अन्तर्वसन्
 तन्मौतो लोच इवा जस्यत यत्र मणी प्रतिविम्बगते वाङ्मौक्तः तदस्य
 मणीव्यापारि प्रतिफलितः पुदिष्यमोक्त इत्यन्वयः ॥ ९ ॥
 गणोति । यत्र चरेर्मुक्तामय सता उपरम् । तद्यत्न वधने

अङ्गुष्ठनिष्ठूतमिवोद्धुमुच्चै
 स्त्रिस्तोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥
 स इन्द्रनीलस्यत्रनीलमूर्त्ति
 रराज कञ्चूरपिशङ्गवासाः ।
 विस्तृत्वरैरम्बु रुहां रजोभि
 र्यमस्वसु श्रितद्रवोद्धारः ॥ ११ ॥
 प्रसाधितस्यस्य मधुद्विषोऽम्
 दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

मयट् । धारवने कटिखूलेऽवस्यते इति धारवनादलम्बि । ह्रीने धार-
 वने चाप इच्छयां मृष्टुत्वं त्रिष्विधमरः । ध्याप्रपदीनं ध्यावमलात्मपदं
 प्राप्नोतीति खग् प्रत्ययः । पादाप्यं प्रपदं पाद इत्यमरः । दाम उक्ता-
 चाः यद्गुणेन निरूपितं विन्दत इत्यर्थः । गौणार्थत्वाद् ध्याम्यत्वं यथाह
 टण्डी । निरूपितोद्गोर्णं वानादिगौणं वृत्तिव्यपयवम् । अति सुन्दर
 इत्यत्र ध्याम्यकृष्णं विगाह्यत इति । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं प्रगाह्य उच्चैरुच्चतन्त्रि-
 शोतसोमन्दाकिन्याः सन्ततधारमविच्छिन्नं शब्दात्सन्तत इति स्त्रोत्वुत्-
 प्रोथा ॥ १० ॥

इति । इन्द्रनीलस्यत्रनीलमूर्त्तिः श्यामाङ्गः । उद्धितायां
 रोरोति रेफलोपः टलोपैः पूर्वस्येति दीर्घः । कञ्चूरं हरितालमिष
 पिशङ्गं वाशोयस्य सः पीताम्बरोद्धारिः । हरितालन्त कञ्चूरमिति वै-
 लयन्ती । स हरिर्विस्तृत्वरैः विष्टुमरैः । इग् न चत्रिमर्त्तिभ्यः करप् ।
 अम्बुरुहां अम्बुजानाम् । रुहेः क्लिप् । रजोभिः परामैचित्तचित्त-
 वर्णैः यमस्वसुद्वेगनायाः उदकस्य भारः पूरः उदधारः स इव रराज ।
 मन्मोदनेत्यादिना उदकस्योदादेयः ॥ ११ ॥

न नीतमन्येन नतिङ्गदाचित्
 कर्त्तान्तिकप्राप्तगुणं क्रियासु ।
 विधेयनस्याभवदान्तिकस्थं
 शार्ङ्गं न्यनुमित्रमिव द्रढीयः ॥ २० ॥
 प्रवृद्धमन्द्रासुद्धीरनादः
 कृष्णास्रावाभ्यर्त्ताचरैकहंसः ।
 मन्दानिलापूरकृतन्दधानो
 निध्वानमश्रूयत पाञ्चजन्यः ॥ २१ ॥

न नीतमिति । अन्येन पुंसोऽप्येव नतिमाकर्षणं भेदेन स्वातकूल्यं
 न नीतं न प्रापितं क्रियासु रज्जुसर्पसु हितार्हिते अन्येषु च कर्त्ता-
 न्तिकं कर्त्तुमीचरं प्राप्तोऽशुभोऽर्त्ता आप्रणाभर्त्तुः यस्य विधेयं क्रियासु
 स्थं द्रढीयः दृढतरं योद्धा महतर मिति वायु मृदुस्य विचारः शार्ङ्ग-
 नाम धनुः मितमिवास्य चरैरन्तिकस्थं वद्विहितमभवत् ॥ २० ॥

प्रवृद्धेति । विद्यं रातीति धीरोमनोहरः मन्द्रो गम्भीरोऽसुद्धस्य
 मेघस्यैव धीरस्य नादः प्रवृद्धीयेन सः प्रवृद्धमन्द्रासुद्धीरनाद इत्युच्यते ।
 कृष्ण एवार्त्तुः, सस्रस्रावाभ्यर्त्ताचरोऽन्तिकचरः । उपकृतान्तिकाभ्यर्त्तु-
 र्त्तमरः । स चाकारेकहंसश्चेति त्रिष्टपत्तयति रूपकम् । मन्दानिल-
 प्रापूर व्यापूरयन्नेन कृतं अनिता निध्वानन्दधानः अनाभ्यातेऽपि म-
 द्दमादत प्रवेसादेव ध्वनतीति पाटवादतिशयोक्तिः ध्वन्यवन्ध्येऽपि म-
 न्दकथनात् । पाञ्चजन्यं नाम कवि दहरस्यैव भावः पाञ्चजन्योऽस्य यज्ञः ।
 हिन्देव यज्ञस्येभ्यश्च यज्ञव्यतिति आप्रत्ययः । अश्रूयत, अश्रूयते च
 पाञ्चजन्योऽपि वद्विहितोऽसूदित्यर्थः । योश्च अश्रूयते पुष्पाण्यः प्रापन्ते इ-
 ति वद्वर्त्तुर्भर्त्ताचरोऽभेदोपकारात् पाञ्चजन्यस्य अश्रयोक्तिः ॥ २१ ॥

रराज सम्पादकमिष्टसिद्धे
 स्वर्वासु दिष्ट्वप्रतिपिद्धमार्गम् ।
 महारथः पुष्यरथं रथाङ्गी
 क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥ २२ ॥
 श्वजाग्रधामा दृष्टश्रेष्ठ शौरे
 स्सङ्क्रान्तमूर्त्तिर्मणिमेदिनीषु ।
 फणावतस्तासयितुं रसाया
 स्तलं विविचन्निव पन्नगारिः ॥ २३ ॥

रराजेति । महान् रथो यस्य च महारथोरपि च श्रेष्ठः । अ-
 स्मान् कारुषिं च ज्ञानं रथं युद्धेन को नरः । च महारथ एव
 सादिवाङ्मूर्त्तिर्कोविदा इति । रसाङ्गसङ्गमस्तास्योति रसाङ्गी हरि-
 इति श्रेष्ठः सम्पादके च यथात्वात् । पुष्यः शार्ङ्गशब्द इति शब्दा-
 इति भावः । स्वर्गं च दिष्ट्वप्रतिपिद्धमार्गं अतिविद्ध मन्त्रमिष्टं चधि-
 ज्ञानवशे निरह्वयात् । इत्योक्तोऽयमस्या दिने च अन्तर्द्वारः श्रेष्ठ-
 दिग्द्वारवर्तिनि चान्तरिति भावः । क्षिप्रं क्षिप्रगतिनं अथवा क्षिप्र-
 नामधम् । क्षिप्रं चान्तरिनेय इत्येवमिति भावः । इत्यरथं श्रीहा-
 रथम् । अथवा इत्यरथं श्रीहावतं न चमराय अदिष्टमरः । अतिरूढ-
 चम् इत्योक्त इति तं इत्यरथमिष्टः इत्यन्यदन्तः सप्तमः चम्
 २२ रराज ॥ २२ ॥

अत्रेति । अत्र रराजोऽयमन्तरं शौरे, अथवा अत्रापं चाम-
 अन्तं यस्य च । अथवा चोऽपि अथवा इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् ।
 इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् ।
 इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् ।

यियासतस्तस्य महीधरन्ध
 मिदापटीयान् पटहप्रणादः ।
 जलान्तराणीव महार्णवौघः
 शब्दान्तराण्यन्तरयाञ्चकार ॥ २४ ॥
 यतः स भर्ता जगतां जगाम
 धर्त्ता धरिव्याः फणिना ततोऽधः ।

अनाहटः एतादृशः । दग्धो हरः । सोऽपि सखिहितो भूदित्यर्थः । २२ ।

यियासत इति । यास्यन्निष्कतो यियासतः । यातेः रुचनाहटः एतादृशः । तस्य हरेः सम्बन्धो महीधरन्धीति महीधरा पर्यता । मूषविभुगादिनाम्क इति वाचनः । महीधरादयो मूषविभुजादि दर्शनादिति । तेषां रम्भाणि विद्यानि द्वेषा निदा भेदमम् । भिद्धिदादिभ्योऽह् । तस्यां पटीयान् समर्थतरः पटहप्रणादशानकषीपः महार्णव-द्वौघः सप्तशतस्य प्रवाहः अन्धानि लज्जानि जलान्तराणीव । सुपुच्छेति सभावः । अन्धान् शब्दान् शब्दान्तराणि । पृथग्शतमास । अन्तरयाञ्चकार अर्त्तार्हतां चकार छादयामासेत्यर्थः । अन्तर शब्दादन्तर्ज्ञानादीन्तरोत्तेयं नाहितम् । अन्तरमाकाशावधिपरिधानानाङ्गिभेदतादर्थ्य इत्युभयत्राप्यमरः ॥ २४ ॥

यतइति । जगताम्भर्ता धारयिता फणिस्यासिद्धशोक इत्यर्थः । कर्तृकर्मणोः लगीति कर्मणि पटी । स इत्येतो जेन भूमागोष्य जगाम ततश्चासिन्नुभूमागे कथः पाताले धरिव्याः धरन्त्याः भर्ता धारयिता । पृथ्वीत् पटी । फणिना येषेण सङ्घता भरेण व्यासमनाहुः स्य कुञ्जी-भूतस्य गिरः सङ्घस्य वाङ्मायजे गङ्गाय कर्मणि । योपधाद्भुद्धपोत्तभाद्भुज् । न्ययाः तरमाणाः भुजा यस्मिन् तथाया तथा प्ररुषे प्ररुतम् । भावे

महाभरामुग्दशिरस्सहस्र

साहायकथ्यग्रभुजं प्रसस्त्रे ॥ २५ ॥

अथोच्चकैस्तोरणतद्गभङ्ग

भयावनस्त्रीकृतकेतनानि ।

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं

सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २६ ॥

श्यामारुणैर्वारणदानतोयै

रालोडिताः काञ्चनभूपरागाः ।

लिट् । हरिहचालेत्यर्थः । अथ शेरस्य विशिष्टप्रख्यासम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २५ ॥

अथेति । अथ हरिचक्रनामभरं उच्चैरुच्यते तोरणे द्वार दा-
दिह सङ्गेन महत्सङ्घाद्भेदादनस्त्रीकृतानि केतनानि अस्त्रानि हन्त्या-
द्योमहाश्वयुः सन्तानः तं सोमान्वयं हरिं सुनीतिभाजं सुभुनीतिभु-
क्रियाः सामाद्युपादप्रयोगास्तासां फलानि हरिस्तु भूमिदादिवा-
रणाश्वयुः अन्वयवन् । यातेर्गङ्गुलङ्कः शाकटायमस्तेति विसुब् ॥ २६ ॥

श्यामेति । श्यामानि चारुणानि च तं श्यामारुणैः कथ्यलौकितै-
र्योर्धनेनेति समासः । द्वारणदानतोयैर्गङ्गामदोदके रालोडिताः समि-
तिता अतएव शितिकङ्कशिष्टलोदाः मयूरवर्षचूरा इव द्योतन इति
गोप्याः । लिट् । उपमानद्वारः । काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूपरागा-
परागाः परंभवः श्यामेति नेमिसम्भिव्याथ । तस्यान्वे नेमिः स्त्रीत्वपरः
अङ् मन्त्रादानिविधोरेत्यतिविधा वच्ययोगावः । मन्त्रै रदोष-
पुत्रदिरे वित्त इत्यर्थः । परागाणां विशिष्टप्रख्यासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धं
तिरतशयोक्तिः । तत्र च महती गजरायवर्षतिर्यञ्जन इत्यनङ्कार-
सन्तुष्टिनः ॥ २७ ॥

अनेभिमयैः शितिकण्ठपक्ष

घोदद्यतश्चुदिरे रथौघैः ॥ २७ ॥

न लङ्घयामास महाजनानां

शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।

अचेष्टताटापद्भूमिरेणुः

पदाहतो यत्सदृशं गरिम्बुः ॥ २८ ॥

निरुद्धमाना यदुभिः कथञ्चि

न्मुहुर्यदुच्चिचिपुरग्रपादान् ।

नेति । अष्टौ भातपु पदं प्रतिष्ठा चक्षेति अष्टापदं सुखं नु ।
 दक्षं वात्तं शरं जातमनदमलापहोऽस्त्रयाविति सुखं परादिपमरः ।
 तस्य भूमिच्छायाः रेणुः कासुनभूरज यदा जडोरवाद्यादिपरपताविशोऽपि
 सुविद्यर्थः महाजनानां वृद्धजनानां पुञ्जानाह शिरांसि न लङ्घयामास
 नाक्रामति क किं वृद्धना चङ्गति सुत्यनन्धर्षं च नैवाजनास पुन
 दद्यकाह गरिम्बुवोपुदस्य सुपक्ष काङ्गात्स्य च । प्रियस्त्रिरेत्यादिना
 सुदोर्गतादेयः । अष्टमसदृशं यथा तथा अचेष्टत अष्टपुनन्धपदा
 पुदस्यस्यौदस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अनागौड्यादिप्रस्तुतधार्क्यपराग
 रिशे शषषाम्यादप्रस्तुतसुजनप्रतीतेः सपाशोक्तिरलङ्कारः । २८ ॥

निरुद्धमाना इति । तदवाः यदुभिराकृष्टेरिति भावः कथञ्चिदिति
 यदनेन निरुद्धमाना बलनाकर्षणेन दार्क्यमाया अथि यदक्षरादथाच ते
 तादाय तानपपादानु । हस्तायास्यहस्तादवीपुष्य शुशिनो रभेरभेदये-
 मदिति यामनः सामानाधिकरण्यात् सभावः । वृद्धवच्चिचिपुरदृविप्र-
 लः तस्यकाकार्गं दक्षतीति दार्क्यं दधः चन्दममेव धाम्नीरोदिनः ।
 कम् । एतन्मु अङ्गतः पुञ्जस्थानद्व्यालपीति भावः । अरीन्द्रात्सदृश

ध्रुवं गुरुन्मार्गं रुधः करीन्द्रा
 गुह्यं गन्तुन्तुरगास्तदीपुः ॥ २६ ॥
 अवेक्षितानायतवल्गमग्रे
 तुरङ्गिभिर्यत्ननिवृद्धदाहैः ।
 प्रक्रीडितान्नेणुमिरेत्य तूर्णं
 निन्युर्जनन्यः पृथुकान्पथिभ्यः ॥ ३० ॥
 दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यनीयु
 स्मुरारिमारादनघं जनौवाः ।

गन्तुमोमुदिशन्ति स्म । ध्रुवं मिक्षुर्गं चायाम् । गुरोःगपि वक्रांगरे-
 धकाः परैरङ्गुणैः इति अन्तद्वारेण यस्तुध्वनः ॥ २६ ॥

अवेक्षितानिति । आयता आकृष्टा वन्गा सुखरञ्जुयंस्विन्नु कु-
 म्भेण तद्य त तया यत्नेन दुर्गारवेगत्वात् अतिप्रवलेन निवृद्धा वाहा-
 धातिनोयैकोः । वाजिवाहाध्वं गन्तुं इत्यमरः । तुरङ्गिभिः अन्तवा-
 दिभिरथे इतोदेशेऽवेक्षितानासोक्तान् रेणुभिः प्रक्रीडन्तीति प्रक्रीडि-
 तान् पार्शुकीनाडरान् । कर्त्तरि क् । पृथुकान् मिथुन् । पृथुः
 यावत् । मिथुर्नन्दमर । जनस्य सूर्णमेत्य पथिभ्यो निन्युः अरवारयाद्य-
 क्रुत्ति स्वभेदेति ॥ ३० ॥

दिदृक्षमाणा इति । अनघमङ्कटं सुरारिं दिदृक्षमाणा इष्ट-
 मिच्छन् । अनेः कडुनाङ्कटः शानवादेशः काशुपरुर्षा एव इत्यादि-
 नेपदम् । अन्तद्वारेण रथ्यायां रथ्यायां प्रतिरथ्यं यथासौज्ययो भासः ।
 आरात् समीपे । आराद्दूर समीपयोस्त्वमरः । ईदुर्जन्तुः । रथे-
 मिदु दीर्घ इति । इतिव्यभ्यास दोषः । मनु निजनिरिषिते का टि-
 लेख ३५ ।

अनेकशसांस्तु तमप्यनलया

नवन्नवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३१ ॥

उपेयुषोवर्त्म निरन्तराभि

रसौ निरुच्छासमनीकिनीभिः ।

रथस्यतस्याम्पु रि दत्तचक्षु

र्विद्वान् विदामास शनैर्नयातम् ॥ ३२ ॥

मध्ये समुद्रं ककुभः पिशङ्गी

र्या कुर्वती काञ्चनवप्रभासा ।

इत्यारकादन्यतरस्यामिति धम्-प्रत्यय । संस्तुत परिचितमपि संस्तु उ-
तेनेति शेष । सजनः स्यात्परिचय इत्यमर । अथवा अत्रिका प्रीति-
रिम कालो वा नवम् । आभीक्ष्ण्येन नव करोति । निरुच्छीषुयोरिति
श्लोच । अहो शब्द पुराणस्यापि नूतनत्वनिश्चयार्थं यथा परमो मा-
स्यदं वस्तु निरुच्छीषमपि व्यदृष्टरश्मिप्र प्रविषया दिदृष्टते भगवत्सपि त-
देवेति भाव आमाद्येन विशेष उन्मथेन दृष्टोऽर्थोत्तरव्यासः ॥३१॥

उपेयुष इति । विद्वानभिः अतएव तस्मात्पुरि नवय्या दत्तचक्षु-
निरुच्छीषिरवौ हरिर्निरन्तराभिनीरन्त्राभिरनीकिनीभिः शेषाभिर्निरुच्छासं
शक्ति सङ्घट वरुं उपेयुषः प्राङ्मुख रथस्य शनैर्नयात सन्ध्यानिश्चलनं मन्द-
तमनं न विदामास न विवेद । अथपिद्वयाम्भ्योऽन्तरस्यामिति आश-
ययः । व्यासज्ञा दस वेदनं न ह्य तत्रवाप्राणादिति भावः । व्यासज्ञस्य प-
दार्थत्वात् मदान्तेतकं कायलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

यद्येकविंशत् श्लोकेद्वारकां पश्येति । मध्य इति । सप्तमस्य मध्ये-
मध्ये षष्ठम् । पारे मध्ये षष्ठ्या चेति विकल्पाद् दायीभागः मध्यमदस्य
तस्यसियोगादेकारान्तपम् । काञ्चनवप्रभासा इमे प्राकार प्रथया ककुभो-

तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाह

ज्वालेव भित्त्वा जलमुल्लास ॥ ३३ ॥

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रै

रुदन्वदम्भः परिवीतमूर्त्तिः ।

अनिर्विदा या विदधे विधात्रा

पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियाननेव ॥ ३४ ॥

दियः पिपत्नीः विदधवर्णाः । गौरादित्वात् ङीप् । कुर्वती या पूः
 कर्त्तं वसुद्रोदकं भित्त्वा उत्थितेति शेषः । तुरङ्ग कान्तायाः वङ्गवाया
 सुखे हव्यं वहतीति हव्यशहोऽग्निः । कर्मय्यञ् प्रत्ययः । तस्य नाङ्-
 बान्तेः ज्वालेव उल्लास उदभासि । अथ नमस्तान्त्वर्त्तनायां वङ्गानद-
 ज्वालायां वटावित्तम्भाय मानस मध्योक्तवनस्य इति दर्शनाभेदाध्यव-
 साये नास्याज्वालात्वसम्भवे इव शब्दोऽयमुत्प्रेषाया एव व्यङ्गको-
 भोषमाया इदं ज्वालाया अप्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगात् । अन्ये शब्दे
 ध्रुवं भूवं प्राय इत्येवमादिभिः । उत्प्रेषा व्यञ्जते शब्दैरिवशब्दोऽपि ता-
 दृश्य इत्याचार्यं ददर्शी ॥ ३३ ॥

कृतास्पदेति । भूमिभृतां राश्यां गिरीश्यां च सहस्रैः कृतास्पदा
 कृताधिपता । अस्मद् प्रतिज्ञायामिति निपातः । उदकं कृतास्तु-
 दन्वातुदधिः । उदन्वातुदधिः किञ्चित्त्वमरः । उदन्वातुदकाशेति नि-
 पातनात्काधुः । तस्याम्भोभिः परिवीता परिवेष्टिता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः
 सा पृथ्वी पृथुः । शीतोद्युष्य वचनादिति ङीप् । एवम्भूता या पूः न
 निर्विदाते न विदाते इत्यनिर्वित् । विदधेऽर्चनार्थत्वाच्चिः पूर्वान्स्त्वहोपे-
 त्वादिना ङिप् । तेनानिर्विदा अस्मिन्नेन अन्यथा शिल्पशौक्यादिभिरिति
 भागः विधात्रा प्रदत्त इति पृथिवी भूः । प्रदेरीणादिकः पिरन् पिपत्नी-
 रादिभ्येति ङीप् । तस्याः प्रतियावना प्रतिकृतिरिव विदधे विहितता ।

त्वद्गुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पं
 विज्ञानतम्यन्त्रसरस्य सीमा ।
 अदृश्यतादर्शतलामलेषु
 छाये व या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥
 रथाङ्गभवेऽभिनव वराय
 यस्याः पितृव प्रतिपादितायाः ।
 प्रेम्णोपकण्ठमुहुर्ङ्गभाजो
 रत्नावलीरन्वुधिरावबन्ध ॥ ३६ ॥

प्रतिपातना प्रतिपाद्या प्रतिशक्तिरित्यमरः । सुप्रतिनिधित्वोक्तेश्च इतो
 तेषाम् विचारदि वस्तु स्पष्टते ॥ ३४ ॥

त्वद्गुः । त्वद्गुर्विद्यकर्मण्य सदाभ्यासगृहीतो कर्मो रः शिल्प
 विज्ञान एवमद प्रसर प्ररुषे तस्य सीमा अग्रणि एतन्नेति याया वा
 परादर्शतलामलेषु दर्शय दृश्यक्षेत्रे । दर्शये सुकराट्यां विद्यमरः । जल-
 धेर्जलेषु च स्वर्गलस्य । सरस्य च स्वर्ग वाक इत्यमरः । छाया प्रति
 निम्बनशरद्वत इत्युत्पत्त्या । छायात्मनातपे कान्ती परिनिम्बनत्वात्
 शीत त वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

रथाङ्ग इति । अस्मिन्निधेः पितृव वराय प्रेम्णाय ज्ञानात्वे च । वरो
 ज्ञानवति श्रेष्ठ इति विश्वः । रथाङ्गभवे चमपराय वरस्य अधिनः यथा
 या प्रतिपादितायाः अदृश्य समीप उक्तङ्गप तद्गुणः । अदृश्य समीप
 उक्तं चिद्वे स्थानापराधवोरिति केषु । यस्या इत एवकण्ठम-
 नके । अथन सयोगे क्षितीया । अथय चरुडे । विभक्त्यर्थेऽप्यर्थ-
 ११ । अदृश्य प्रेम्णा रत्नावलीरावबन्ध आत्मनाद्वयम् । श्रेष्ठानुप्रा-
 षट् ॥ ३६ ॥

यस्याश्चलहारिधिवारिवीचि
 क्कटोच्छलच्छङ्कुलाकुलेन ।
 वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्राः
 सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥३७॥
 वशिक्पथे पूगकृतानि यत्र
 भ्रमागतैरन्वुभिरन्वुराशिः ।
 लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन्
 रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३८ ॥

यस्या इति । चञ्चलैः वा वारिधिवारिवीचि, न. च्छटासु परुम्बरासु
 चञ्चलद्विरत्यतः इ. यद्वा गामुद्धैः । इति न. सहीसै न वक्ष्य- इतो वने च प्रा-
 कारेण पर्यन्ते चरतीति तर्हे ताः यं चहुचक्रं नञ्चदमवृष्टं यस्तु वः
 सुमेरोऽप्रः सानुः । सानु प्राकारयोर्न प्र. बलु भयभापि सञ्जनः । अह
 न्य इमीलम्वहम् । अन्वयम् । विमलीत्यादिना यायायेऽन्वयोभावः यन्नु
 ननु वक्रादन्वतस्त्वामिति । समासालोऽष् चन्वकारि अहकृतः कस्यास्य
 प्राप्तिरिति रत्नैः । नैवमन्वनाहृत्स्य तत्तुल्यभौदस्य अञ्जते ॥३७॥

वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्राः इति यत्र यस्या इति वदितां यदि वदिष्ये व्यापये
 चपुगाः पूगाः सम्यग्मानानि कृतीनि पूग कृतानि पूगी कृतानि ।
 नैवप्रादयः-कृतादिभिरिति समासः । अथ्य.दिदुश्चर्षे वचनमतिशयता
 अथोन्वद्युतिभाञ्जि स्थिर प्रकाशनि रत्नानि लोऽन्वुः अन्वय भ्रमागतै
 जलनिर्मममागांशाम् । भ्रमाद्य जलनिर्गमा इत्यन्तरः । अन्वुभि-
 र्चान् अन्वुरान् अन्वुराशि रत्नैः अन्वयवशासोऽप्योऽति भासः । रत्ना-
 करतामवाप प्रापन्न तु प्राप्तिरिति भावः । अन्वुराशे प्राक् रत्नवन्वोऽप्यन्व-
 योऽन्वुभिरिति प्रयोक्तः तथा च दुष्ठाः कमुद्रातिशयिनी रत्नान्मृदि संसु
 अञ्जते । ३८ ।

स्फुरत्तु घारांशुमरीचिजालै
 विनिहृता स्फाटिकसौधपङ्क्तीः ।
 आरुह्य नार्थं क्षणादांसु यत्र
 नभोगतादेव्य इव व्यराजन् ॥ ४३ ॥
 कान्तेन्दु कान्तोपलङ्कटिमेषु
 प्रतिक्षपं हर्म्य तलेषु यत्र
 उच्चैरधः पातिपथोमुचोऽपि
 समूहमूहुः पदसां प्रणाल्यः ॥ ४४ ॥

स्फुरदिति । यथा प्रति क्षपणं रात्रिषु नार्थं स्फुरद्विस्तुशरंशोऽवच्छेप
 मरीचिजः इति विनिहृताः विनिहृताः अरुह्यताः तदेव स्फुरतापत्ते रम्यता-
 या इत्यर्थः । अतएव सामान्यावधारः । सामान्यं युष्मदर्थेन मन
 हस्तन्वैकतेति अथवात् । स्फाटिकायां स्फाटिकविद्यारथां शीघ्राना
 पङ्क्तिरादृश नभोगता देवोदेवाङ्गना इव । देवमद्रस्य प्रवादिषु देव-
 त्विति पाटात् टिड्ढात्पञ्चयादिना लोप् । व्यराजन् शीघ्रानामपङ्-
 वादगम्यतात्प तस्य अज्ञमायाः क्षिप्तः खेचये इव रेवुरित्यर्थः ।
 अत्र नभोगतलोऽप्ये आयाः पुष्पैः शशाङ्गान्यसामेषालात् एह्यः ॥ ४३ ॥

कान्तेति । यत्र प्रति क्षपणं रात्रिषु प्रतिक्षपम् । विभक्त्यर्थे
 अथवा । कान्तानि रम्याणि इन्दुकान्तोपलानां चन्द्रकान्त मरीचा
 ङ्कटिमेषु बहुभूमयोरेणु तेषु । उच्चैरधः अस्मिन् स्फाटिकविद्यारथाः ।
 इत्यतश्चेत् उच्चैरधः प्रधास्तोपलानां । इति प्रवाची यत्र
 । इत्यतश्चेत् । अत्र पातिपथोऽपि । अथोपलानां । यथा
 इव नभोगतलस्य इव अतएव स्फुरता अथवा । शिशुपालवधः ।
 यत्र समूहं पदसुपुष्पैर्विनिहृता अथवा । अथवा ।

रतौ ह्रिया यत्र निशाम्य दीपान्
 जालागताभ्योर्घिगृह गृह्णित्यः ।
 विभ्युर्विडालेक्षणभीषणाभ्यो
 वैदूर्यकुञ्जेषु शशियुतिभ्यः ॥ ४५-॥
 यस्यामतिस्त्रक्ष्णतया गृहेषु
 विधातुमालेख्यमशक्तुवन्तः ।

यत्र विट् पश्चिमपीठ्यादिना सङ्गमारणम् । यत्र वीधानां प्रपासीनां
 च ताडगौडस्य परःसम्भवेऽपि मत्स्यस्योक्तौ शतिप्रयोक्तः ॥ ४४ ॥

रताविति । यत्र पुंरि म्द्वेषविच्छेदम् । विमर्शार्थेऽप्ययीभावः ।
 म्द्वेष्य कुञ्जाङ्गनाः यतएव रतौ रतिकाले ह्रिया दीपान्निशाम्य
 निर्गम्य । शमेभिन्वाहं स्वादेशमावयित्वाः । जालागताभ्योगवाच्य
 मार्गं प्रतिशाम्य । जालं गवाचे ज्ञानाय इति शिष्टः । विदूराद्य
 भवतीति वैदूर्यादि बालरावजानि मपदः । वैदूर्यं बालरावज मिति
 शिष्टः । विदूरत् अपरति अप्रतयः । यत्र विदूरयदोवाच
 वावसादेणः पर्यायेना तत्रोपचरितो वा तेन वावसायाद्विरेरौ प्रभवति
 न विदूरात्तरात् न न वंश्चियग इत्यादिषु प्रयुक्तः । यदुक्तम् ।
 बालरावोविदूर च प्रभवन्तरमेव वा । न वै तत्रेति । वैदूर्याद्वि-
 त्तोऽप्युवाचदेति । तेन कुञ्जेषु शशियु कुञ्जानाभ्य इति शेषः
 यतएव तस्यावावसा वैदूर्यात् विडालेक्षणम् भीषण इति भीषणा
 भ्यो नदहराभ्य । मन्दादिवात्कर्त्तरि लुप्त्वये टाप् । शशियुतिभ्यो-
 ऽभ्यु भेता मीरुधा इति भावः । विभेतेर्दिट् । यत्र मत्स्यारण्ये
 टोऽपि निर्गमणे न वेरत्तं म्द्वेषिः प्रयुक्त मयद्वेष्यमिदमर्थोऽस्ति लुप्-
 षिप्त्वयेः । विदूरकार्ये लोत्पत्तिर्ज्ञानार्थं वा कर्तेत् । विदूर्य यतना
 या म्द्वेष्यमालङ्कितमिति लुप्त्वये ॥ ४५ ॥

यत्राविति । यत्र पुंरि म्द्वेषविच्छेदकतया रतविशीला मतिश्चि-

यत्रोऽप्ययीभावः

चक्रयुवानः प्रतिविम्बिताङ्गः

सजीवचित्राद्भव रत्नमितीः ॥ ४६ ॥

सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां

लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनानाम् ।

यस्यां कपोलैः कलधौतयाम

स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४७ ॥

शुकाङ्गनीलोपलनिम्बितानां

लिम्बेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।

सयन्तांश्च सङ्ग्रहानमृतंय सन्तो रत्नमितीः सजीवचित्रा. सवेतनचित्रमती
रिव चक्रु रित्युत्थे सा ॥ ४६ ॥

सावर्ण्येति । यस्यां पुरि कलधौतयामस्तम्भेषु हेमगारस्तम्भेषु
कलधौतं रौप्यहेमोरिति विष्णुः । प्रतिमागतानां सावर्ण्यभाजां तस्या-
वर्ण्योद्गच्छीत भेदनामिच्छन् । संतप्य वामान्यन्वहार सामान्यं पुण
साब्देन यत्नं यत्ननरेवैतैति नक्षत्रात् । अङ्गना अरापाण्डुतया स-
प्योर्बिम्बिषु वर्षत्वाद्भेदेन सङ्ग्रहमाणोरित्यर्थः । कपोलैर्भविदर्पणानां स्फटि-
कसङ्कराणां श्रीरिव श्रीभेजे प्राप्ता इति निदर्शना । सा सांज्ञा काम न्य
प्रवाद्भवति तेनास्या वद्वरः । ४७ ॥

शुकाङ्गेति । यस्यां पुरि शुकाङ्गनाः शुकाङ्गनीलोपला. श्रीमन
शयोभरकताभेदार्थः । उपल. प्रसारे मण्यवितं रित्यर्थः । । तैर्निर्म-
तानां गृहणाणां देहल्योप्यङ्गहार आराधारतादृशि । सङ्ग्रह पङ्करी
देहतीत्यपरः । सावर्ण्यभासा विष्णु प्यनिर्द्यु दारवर्षिणीतेषु । प्रधान
प्रपद्यालित्दारवर्षिणीरप्रसोक्त इत्यपर । गोः पुरीष गोभयम् । गोषु
पुरीषे इति नयत् । तस्य गोषुप्यानि विचेरनानि । गोषुर्षं वृष्टिवाकारे
प द्यभागते विच्छेदने इति विद् । न चक्रु रेव । अरकतप्रभायी विन्दन

यस्यामलिन्दे षु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गनागोमयगोमुखानि ॥ ४८ ॥
गोपानसीषु क्षणमास्थिताना
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणा कलापैः ।
हरिण्मणिश्यामवृणाभिरामै
गृहाणि नीधैरिव यत्र रेजुः ॥ ४९ ॥
वृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितान
मालापिनद्धैरपि चावितानैः ।

भ्रान्त्येति भावः । अतएव ज्ञानिमद्वहद्वार कविस्मृत साहस्यत्त्वस्वना-
रमतिर्हि यत् । स ज्ञानिमानिज्जलहोर सर्वस्वकार लक्षणात् ॥ ४८ ॥

गोपानशीर्षात् । यत्र पुरि षट्छाणि गोपानशीषु पलभीच्छादना-
धारेषु वंशपट्टरेखिचर्यः । अतएव गोपानशीषु बलभीच्छादने वक्रदाह-
णीत्यत्र पटलाधार वंशपट्टरे इत्याह स्वामी । क्षणमीप्सुकाणाम् । अ-
त्यन्त संयोगे द्वितीया । आस्थितावामामीमानां चन्द्रकाः सेवकाः । समी
चन्द्रकमेवकाः इत्यमरः । तद्वत् चन्द्रकिणां मयूराणां चालम्बिभिर्भ्र-
मणैः कलापैः बहैः । कलापीभूष्यो बहै इत्यमरः । हरिण्मणयो-
मरकतानि । गार्हत्यतं मरकतमशमगर्भं हरिण्मणिरिच्छमरः । तद्वत्
श्यामैस्तुलैरभि रामाणि हरितं हृद्यमयानोत्पद्यैः । तेषां नीधैः पटलप्रा-
नैरेव रेजुः । बलीकनीधे पटलप्रान्नेऽथ पटलं ऊदिरित्यमरः । छादनप-
र्यायो पटलप्रदी कृद्गुणुत्तरादिनी बलीकनीधे कृद्गुणुत्तरादिनी वंशपट्टरो
गोपानशीति विवेकः । अतएव च रेतस्वालम्बनादिमुण्डक्रिया निमित्तत्वा-
दीधैरिवेति चातिस्वरूपोत्प्रेषा ॥ ४९ ॥

एहदिति । या पुः एहद्व्यस्तुना उपरिम्याथदार्ताधार भूतानि
... ..
... ..

चक्रुर्युवानः प्रतिविम्बिताः,
 सजीवचित्राद्भव रत्नमिच्छीः ॥
 सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां
 लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाद्गनाद
 यस्यां कपोलैः कलधौतधाम
 स्तम्भेषु भजे मणिदर्पणश्रीः ॥
 शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
 लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनार

माञ्जारिमप्यायतनिश्चलाङ्गं

यस्यां जनः कृत्विममेव मेने ॥ ५१ ॥

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दै

वधुजनश्चन्द्रमधश्चकार ।

अतीतमक्षत्रपथानि यत्र

प्रासादशृङ्गाणि वृथाध्यरुचत् ॥ ५२ ॥

रम्याइति प्राप्तवतीः पताका

रागं विविक्ताइति वर्द्धयन्तीः ।

कारं विहासमपि । अतीतविहासोमाञ्जार इत्यमर । जनः कृत्विमं
श्रियानिर्दिष्टमेव मेने न तु वास्तव निश्चये । द्विजं क्षिप्तं क्षोभं वि-
न्दति इत्यमरः । अनेन कृत्विमात्कृत्विमभेदोद्दर्पण इति । यिस्य
न नातिमयोक्तिः अत्र कविकल्पितवाक्यान्माञ्जारजनयोः कृत्विमात्
क्षिमेयुः शिरसीति प्रतिवर्द्धनादुक्तान्मिदं शब्दः ॥ ५१ ॥

क्षितीति । यस्या इति वधुजनं क्षितीति प्रतिज्ञा यस्या नः भूमिभ्य
तोऽपि चन्द्रं दिशि क्षिप्तमिति भावः । त्वयापि वधुखरोवारविन्दैरवध-
कारेति विरोधः सखावप्यमहिम्ना अधरोवकारेति परिहारद्विरोधान
द्वार । अतीतानि नक्षत्रपथानीतनक्षत्रपथानि । अत्राद्यं श्रान्ता
व्यर्थं द्वितीयेति वभावः द्विगुप्राप्तपक्षेणादिना परवद्विद्वताप्रतिषेधः ।
प्रासादशृङ्गाणि वृथा अध्यरुचत् अधिरोहति अत्र अनधिरुहैत्रसाधिवर
पादिति भावः । रोहतेर्हुङ् इत्यत्र इगुपभादनित्त्वं वर्द्धति चोक्तादेशः ।
पताका इत्यत्राद्यर्थस्य अत्र विरोधोपजीव्यवैयर्थ्यं हेतुत्वमिदं चो-
क्तं च ॥ ५२ ॥

रम्याइति । यस्या इति युवानो रम्या रमणीया इति हेतोः पताका
प्राप्तवती उत्सृष्टमध्वना इत्यर्थः । अन्यत्र रम्या इत्येवं पताका प्राप्ता-
वती प्रविद्धिता इत्यर्थः । पताका वैजयन्त्यासु शौभाग्येऽर्धनेति

यस्यामसेवन्त नमइलीकाः

समं बधूमिर्वलभीर्युवानः ॥ ५३ ॥

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वा

विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ।

मधूनि वक्त्राणि च कामिनीना

मामोदकमव्यतिहारमीयुः ॥ ५४ ॥

च इति हेतौ प्रकरणे प्रकारादिसमाप्तिमित्युभयत्रापि विद्वः ।
 विविक्ता विजना विमलाश्च इति हेतौ रागं वर्द्धयन्ती । विविक्तौ इत
 रिजनावित्प्रमर । नमइलीका, नम भीष्माः । वलीकनीभे पटल प्रान्त
 इत्यमरः । अमृतं नमन्व्यो पस्यास्त्रिवल्पास्त्रा मध्यरेखा दाहान्ता न मह-
 लीकाः । मद्युतश्चेति कप्रत्यय । वली मध्यमरेखोर्मिर्जीर्णतन्मूङ्-
 दाद्विविति भैजयन्ती । वनभोः कूटागाराणि । कूटागारं तु मत्तभीतप्र-
 मरः । बधूनिः सममसेवन्त बधूवृद्धिता व्यसेवन्तीत्यर्थः । अत्र बधूना बधमीना
 च प्रसूतानामेव धर्मसाधर्म्येणौपस्थावगमात्केवलप्रकृतगोचरा इत्ययो
 गिता न ह्येवः तत्र विद्येव्यर्थापि द्विदत्वनिबन्धाम् यथाह । प्रसूता-
 नान्मयाग्नेषां केवलं इत्यधर्मतः । औपस्थं गन्वते यत्र वा मता इत्य
 योगितेति ॥ ५३ ॥

सुगन्धितामिति । यत्र इति न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वोदसा
 क्षामप्रतियत्नपूर्वामशक्तिमां स्ताभाविकीमित्यर्थः । प्रतियत्नस्तु संस्कार
 इति वैजयन्ती । योमनो मन्वोरेषां तेषां भावस्तदा तां सुगन्धितां धौरभ्यं
 विभ्रन्ति विमलाणामि । वा नपुत्रकश्चेति तुभागमः । मधूनि मद्यानि
 कामिनीनां वक्त्राणि च यूनं प्रमदाय प्रीत्यै ध्यामोदकमव्यतिहारमापा-
 तस्य व्यतिहारं परस्परकरव्यतीयुः व्यत्योऽन्यगन्नेन व्यत्योऽन्यं दासया-
 गणरित्यर्थः । इति विद्वः । अत्रापि मधूनां वक्त्राणां च प्रसूतत्यास्त-
 पूर्वोक्त एव इत्ययोगितामोदः तेन यूनं मधुवाहितबधूवृद्धनपानं वृद्धे

रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
 वितर्द्दिनिर्युहविटङ्कनीडः ।
 रतानि पृथक्त्वन वयसाङ्गणोऽन्ते-
 वासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५५ ॥
 छन्देष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र
 स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु ।

नशक्तिमण्डुग्मानञ्च वस्तु व्यञ्जतेतेन च निरःतद्भोगाः पौरा इति
 गम्यते ॥ ५४ ॥

रतान्तर इति । यत्र पुरि गृहान्तरेषु वितर्दयो विहारवेदिषाः ।
 स्नाहितर्दिस्तु वेदिद्वैतमरः । तासां निर्युहं मत्तगरणाख्या उमान्नयाः ।
 निर्युहोमत्तवारण इति वैशयमी । तेषां विटङ्काः उपरितन्धः क्वीत-
 पाविष्ठाः तेषु नीडाः कुलायाः यस्य सः । कुलायो नीडमस्त्रियानि-
 त्थमरः । वयसां शुद्धगारिकादियतिष्ठाङ्गण । वयः पश्चिपि वात्या-
 दानिति विश्वः । प्यङ्कनासां वितर्दिषु रममाणानामिति भावः । रता-
 न्तरे रतानि रतिक्रान्तानि गुणवन् यन्ते समीपे वसन् इत्यन्तेवाहिनः
 शिष्याः क्षामान्तेवाहिनौ शिष्य इत्यमरः । शयरावरावित्रकाद्यादित्यलुक् ।
 तेषां भावसात्त्वमाप । समीपे प्रतिशब्दं यथाद्वतमुष्पारणादेरुत्तरे ऋते ।
 अतएव स्फुटमिति व्यञ्जकप्रयोगः ॥ ५५ ॥

अत्रेति । यत्र पुरि अत्रेषु व्याख्यादितेषु । वा दान्तेत्या-
 दिना वैकलिकोनिपातः । स्पष्टतरेषु स्फुटतरं चक्षमाणे वित्त्वर्थः ।
 नारीकुचमण्डलेषु स्वच्छानि स्पष्टिकादिनदतिरोधायकानि अम्बरादि
 यस्तापि केवलं नामतोऽम्बरमिति वास्त्रैवाकायशास्यं न दधुः । अम्बरं
 ध्योम्नि वासधीति विश्वः । किन्तु अर्धतोऽपि अर्धं क्रिययापि तद्वास्य
 न्दधुः । अतएवविस्तरत्वादेव्यवभाषणत्वं इत्यादे सूक्तान्तरगन्धविवा-

आकाशसाम्यं दधुरन्वराणि

न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५६ ॥

यस्यामजिह्वामहतीमपङ्काः

सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।

जनै रजातस्त्रलनैर्न जातु

द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥ ५७ ॥

परस्परस्पर्द्धिपरार्द्धा रूपाः

पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः ।

तिवद्धेत्यादिनापि साम्यन्धुरिच्छरः । उपमावहारः ॥ ५६ ॥

यस्यामिति । यस्या उरि अजिह्वरः अमन्तः अम्यलाकमटाः दन्ता-
देरहिता इत्यर्थः । आचरेत्यर्थो इतिमजिह्वाममघटा तथेति पर-
मादिति भावः । जिह्वा कपटवक्रयोरिति विश्वः । अपङ्का कर्ण-
रहिता निष्पामाश्च । पङ्कोऽपे कर्ण इति श्लेषः । मङ्गली सीमानं
ऽसकलितचेदमानं मर्यादां कुलामतानुष्ठानस्थितिञ्च व्यत्यजन्तः अत्य-
मन्त्रामर्यादा इत्यर्थः । अतिमाला आरतिरावामः उत्तरभाष्य
नां ते अत्यायतवः । आरतिस्तूत्तरे काले संयमायामयोरपीति विश्वः ।
वे द्विरूपा अपि । प्रथम अरमतयेत्यादिना जसि विभाषया धर्मानाम-
क्षा । विनीतमार्गाः छरचितपुरवीषयः - सुविधिताचारपद्मतयस्य न
गतं स्वजनं पापाणादिप्रतिषातोविरुद्धापरक्षां च वेधां तैर्जनैः जातु
दाचिदपि नास्त्यन्त न न्यस्तारः न यदाचित् स्थितीकृता इत्यर्थः । अत्र
गर्भमन्दस्य बाधमादि कष्टान्तरलम्बिफलहयवदेकाद्भेगार्द्धद्वयप्रतीतेः
वानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतविषयोऽर्थेज्ञेयः । विषेष्-
पि श्लेषत्वाच्च तल्लययोगिता ॥ ५७ ॥

परस्परेति । यत्र उरि परस्परस्पर्द्धिन्यहमहमिकयान्योन्यमामर्षाधि

श्रीनिर्मिति प्राप्तधृत्तैक

वर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज्ज ॥ ५८ ॥

क्षुभं यदन्तःकरणेन वृक्षाः

फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।

अधुषुषोयामभवन् जनस्य

याः सम्पद्स्लामनसोऽप्यगम्याः ॥ ५९ ॥

कलाद्धानः सकलाः स्वभाभि

रुद्भासयन् सौधसिताभिराशाः ।

परांशानि चेदानीं रूपाणि सौन्दर्याणि यासान्ता । रूपं सहस्रं
सौन्दर्यं इति विच्यः । पुटे मनाः पौराः ताः स्त्रियः पौरस्त्रियः । स्त्रि-
याः पुंविद्यादिना मुंद्गावः । विधाय निर्माय वेधाः सदा त्रियोलप्सीदेव्या
निर्मिता निर्माणेन प्राप्तं यत् बुधेन उन्नतीटेन चतस्रोत्कीर्णस्यैववर्ण-
टपमया शम्भेन पाष्यमत्वादः तद्वत्तन्तं तदेव व्यभिक्तिं केचित्
ममार्ज्जं वृषावर वत् यादृष्टिकमिदं श्रीदेवतसौन्दर्यं मिलं न कौशल
मित्ययमः चालितकानित्यर्थः । अनया चातिशयोक्ता पौरस्त्रीणां रमा
रमानसौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

क्षुभमिति । यदन्तःकरणेन क्षुभमभ्यस्तं ममेदम्भूयादिति भूयो-
भूयः बहुस्त्रितमित्यर्थः कल्पयन्ति बहुस्त्रिताशानिति कल्पाः कल्प-
इत्युपपदं व्यावर्त्तकं येषां ते कल्पोपपदाः वृक्षाः कल्पवृक्षाः तदे-
फलानि निर्मायन्ति फलनिष्पत्ताविति धात्तोर्लट् । किन्तु यां इरम-
धुषुषोयस्यासृष्टित्वत् । उपान्वध्याह्वस इति कर्मत्वं भाषय-
सदवस्युव इति कर्तृप्रत्ययः । जनस्य याः सम्पदोऽभवन् तामनसोऽप्य-
गम्याः वाच्यमभूमय इति किमु वक्तव्यमिति भावः । गृहे गृहे-
कल्पवृक्षस्वभातिशयोक्ता पौराणां देवेन्द्रभोगो व्यज्यते ।
इत्युपपदं स्वर्त्तकदेशो येषामिति व्याख्यानं ॥ ५९ ॥

यां रेवतीजानिरिवेष हातुं
 न रोहिण्येयोन च रोहिणीशः ॥ ६० ॥
 वाणाहवव्याहतशम्भुशक्ते
 रासत्तिमासाद्य जनाद्देनस्य ।
 शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
 निशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

कला इति । मरुता समयः कल्पस्तु वनविद्याः षोडश भा-
 गाश्च द्वाभ्यम् । कला मित्ये फालभेद इति । कला तु षोडशोभाग इति
 गमरः । उपयानलिप्त भीषणद्वित्युताभिः असाभिराद्यादिचन्द्रामयन
 वतो ककुत्स्थित्या पृथक् मह्य आया यस्तु न रेवतीजानि । जायमा
 न इति घनावालो निडादेशे षोडशोर्दनीति यक्षोप । रोहिण्या
 इत्यु उमान् रोहिणेयः यत्पुत्रः । स्तोभ्योऽहम् । यां पुरोऽप्यन्यत्पु-
 त्रम् नैच्छति क्व । मित्रः । रोहिणीयश्चन्द्रश्च हातुं न इत्येव । अत्र
 रोहिणेयः रोहिणीययोः परोल्लङ्घनहर्त्वेन दयो प्रकृतत्वाद्दिग्यस्या
 लक्ष्याश्च कैलासगतविद्या हस्तयोगिता । गतमन्त्रश्च ॥ ६० ॥

वाचेति । यत्र उरि वाणाह्वये वाणासुरवृक्षे व्यङ्गता क्षयं बीता यन्मुष-
 ईये । तस्य हरिजयिनो जनाद्देनस्य हस्त्यामल्लिङ्गव्यावृत्तिमासाद्य
 तस्य प्राणव्यर्थं शरीरिणा विषह्वयता न त्वनङ्गेनेति भावः । मेतार
 । सैत्रा जयभीषा । हस्त्यामल्लिङ्गव्यावृत्तौ प्रथमः । ते शरा यत्र
 न मकरध्वजेन कामेन प्रसृष्टरूपेणेति भावः । निशङ्क निर्भीकमूषे
 पितृम् । यत्र निगमे भावे मित्रः शिवमपीत्यादिना कर्मधारयम् ।
 त्र विरहेभययोरिति चिन्त्य । यत्र शम्भुशक्ति व्यापातदृष्टापेन
 रेवतीजानि चन्द्रविशयज्ञेयत्वोक्तेः काव्यलिङ्गभेदः । परा विज-
 यन्तु मन्त्रारूपो धूर्तविशयज्ञेयुणा वाणाभिव्योधिना हरिभानुशुभ्र

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भि
 रथास्यमाना हरिणा चिराय ।
 उद्रस्मिरत्नाङ्गुरधाम्नि सिन्ध्या
 बाह्वान्तमेरावमृरावतीं या ॥ ६२ ॥
 स्त्रिग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो
 बध्वाद्वाध्वं सितवर्ष्म कान्तेः ।

निषेव्यमाणेनेति । शिवैर्मरुद्भिर्मन्दाकारैः, अथवा शिवैर्दुर्गैः
 मरुद्भिर्मरुद्भिर्गैः - विराय निषेव्यमाणेन हरिणा श्रीकृष्णेन यज्ञेय
 वाध्यास्यमानां वाधिभोग्यमाना उद्रस्मिन्नां रत्नाङ्गुराणां धाम्नि
 स्थाने एतन् रत्नाकरत्नादन्यत्र रत्नमानुष्याच्चेति भावः सिन्धौ
 स्थितेति शेषः या पुमेरौ स्थिताममरा यस्यां मनीत्यमरावतीमिन्द्र-
 मगरीम् । मती बह्वचोनाजिरेति दीर्घं संचायां कादुमधायाच्चेति
 पञ्चम् । आङ्गात्त अर्द्धवा आङ्गनगती अमरावतीमनु चकारेत्यर्थः ।
 सुयतेर्नुङ् अर्द्धायांभाङ् इत्यात्मनेपदं लिपिषिचिङ्गवेति आत्मने-
 पदेवन्धारस्यामिति च्छेरेड भावपथे विजादेशः । अथ प्रथमार्धे श्लो-
 केऽपि सिन्धौ वेरौ स्थितेति प्रतिनिम्नभावेन बाधस्यात्तो श्लोपात् प्रा-
 पितेयमुपमेति ऋद्धेप । आङ्गात्तेति सादृश्यप्रतिपादकः एन्दः सङ्गते
 सुयते द्वेष्टीत्यनुशासनात् ॥ ६२ ॥

द्विग्धेति । स्त्रिग्धं यद्द्वयं तद्वृत्तेन च श्यामरुचिः सुवृत्तं बहु-
 दत्तिः सुष्ठु गर्जुलथ । त्रयाणां भोक्तानां समाहारस्त्रिभोकी । तद्विजा-
 र्थेन्यतिना, म्पारः, अङ्गुष्ठाङ्गुरैति, पुर्नित, विष्णुर्न्या, ज्येष्ठात्तलोत्तरदे-
 द्विगुः स्त्रियामिष्यत इति स्त्रीत्वं द्विगोरिति ङीप् । तस्यास्तिलको भू-
 भग्भूत् स हरिरेव द्विगोकोवा तिलक इवेत्यर्थः । इत्यत्र यथाश-
 न्दा इत्यदृशानात् । तमावपत्तिलकचित्तकाणि द्विगोपकम् द्वितीयञ्च

विशेषको वा विशिषेय यस्याः
 श्रियं विलोकीतिलकः स एव ॥ ६३ ॥
 तामीक्षमाणः स पुरं पुरस्ता
 त्प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः ।
 वज्रप्रभोद्गासिसुरायुधश्री
 र्या देवसेनेव परैरलङ्कृता । ६४ ।
 प्रजा इवाङ्गाद्वरविन्दनाभेः
 शम्भोर्जटाजूटतटादिबापः ।

रौप्यस्य यस्या तस्या पुर अन्वताभ्र सितो वर्णो गौरादि कानिमा-
 वय्य च यस्यास्तस्या । वर्णोऽहिनादौ युक्तादावित्पुनदत्तायधर ।
 बन्धा एव शिव विशिषेय विशिष्टितान् । अनेकगन्धेयसुपमेत्ये के ।
 शब्दमात्रवाङ्मयात् जेगदत्तान्ते श्रीभोपमेत्याह दख्खी ॥ ६३ ॥

तानिति । अतस्तप्रताप स ह्रीर ता पूर्वोक्ता पुरमीक्षमाण
 पुरस्तात् पूर्वोक्तान्ति । सप्रसवै तदित् प्रसव । प्रतोली रय्याम ।
 रय्या प्रतोली विशिषेयधर । प्रापत् प्रापवान् । कुट्टि पृथाटिस्त्रादिना
 जे रटादेय । वज्राणा तीरणप्रासादादिगतह्रीरकादिषधीना प्रभा
 भिरङ्गादिनी सुरायुधश्रीरिन्द्रबापसत्तीर्यस्या वा । इह इव पश्य
 मणिसात्वोपसत्तण अन्वैन्द्राकुधासास्यादिति भावः । अन्वत् वज्रस्य
 कुट्टिस्य प्रभाभिरङ्गादिनी सुरायुधाभाभितरदेवतायुधाना श्रीट्स्या वा ।
 तज्जोऽस्ती हीरके पवावित्यमर । या प्रतोली देसेना सुरचमृति परैः
 मत्तुभिरलङ्कृता इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रजा इति । अरविन्दनाभेरिष्योरद्गात् प्रजा इव । यतो वा
 रमानि भूतानि जायन्त इति युतेरिति भाव शम्भोर्जटानूट तटादाय

मुखादिवाय श्रुतयोविधातुः
पुरान्निरीयुर्मु रजिद्धजिन्यः ॥ ६५ ॥
श्लिष्यद्भिरन्धोन्यमुखाग्रसङ्ग
खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।
परस्यरोत्पीडितजानुभागा
दुःखेन निश्चक्रमुखवाराः ॥ ६६ ॥
निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने
दूरं पृथि प्राणभृतां गयेन ।

श्लेषः पुरान्निरीयुः निर्गताः । जालोपमेयम् ॥ ६५ ॥

द्विर्वाङ्मिरति । अन्धोन्तेर्णं सुखाद्येषु सङ्गेन खलत्तः खलीनाः
कविका यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । कविका तु खलीनोऽस्त्रीत्वमरः ।
श्लिष्यद्भिः संश्लिष्यद्भिः दिलोभैः सुखरघुश्लिष्यद्भिर्हरिभि सुखरघैः करखैरन्धान्
वारयन्ति ये तेऽङ्गवाराः अङ्गारोद्गाः परस्यरोत्पीडित जानुभागाः
सन्तोडुःखेन निश्चक्रुः निर्जङ्गुः । अत्र सभावोत्प्रातिपद्योक्तैः स-
दूरः ॥ ६६ ॥

निरन्तराल इति । अत्रातिनिरेक्षेय प्राणभृताङ्गयेन प्राणिवर्गोऽथ
खलीनानिरन्तरालेऽपि पूर्वोत्पन्नैरादिदृष्टेऽपि पृथि सम्मति दूरं दूरत
एव विमुच्यमाने इति अत्रादिपदवादन्यत्र द्विपदवाद्येत्यर्थः । तेजो-
मङ्गलैर्बाधितैः प्रभासस्यैव । तेजोबलणभा तेज इति विद्वाः ।
द्विपैर्द्वैपरिवा सव्यापम बहुर्त्तुं मयाङ्गभूते जन्ते । न त्वैरिव सप्त्यादिति
भावः । अद्य गतौ भावे लिट् दृष्टान्त्य देव्यान्त्ययः । स्वतेनसैव दूगे-
स्वारिततमस्वे दीपा इव तयोऽङ्गारिप्रतिपद्ये पृथि निरर्गसं द्विधाः
प्रयदुरित्यर्थः । तनर्वाति एप्रत्यक्षपाठे तु तपस्य, पृथ्युपमानत्वे द्विपा-
यमनात्पद इव तयोऽङ्ग दीपायपत्तात् प्रत्यक्षं प्रादिप्यस्यैव निरन्तराल

तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपै

द्विपैरसम्बाधमयास्वभूवे ॥ ६७ ॥

शनैरनीयन्त रयात्पतन्तो

रथाः चितिं हस्तिनखादखेदैः ।

सयत्नसुतायत रश्मिभुज

घ्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्त्रुरङ्गैः ॥ ६८ ॥

बलोर्मिं भिस्तत्क्षणाहीयमान

रथ्याभुजायावलघैरिवास्याः ।

‘मथान्मुष्यमानाव’ च न समग्रतोष्युपमानोपमेययोर्वैकल्यं स्यात् । तृती-
यान्त पाठे तमसः प्राक्चिन्मोपमानत्वं तद्वाक्यवाकल्यात्पुन एधीया
नियान्तद्वारिकायां पन्थाः ॥ ६७ ॥

शनैरिति । रयात्पतन्तोऽपानोरथाः सयत्नैः सूत्रैः चारधिमि ।
सूतः सत्ता च चारधिरत्नपरः । धायता स्वातृता ये रश्मयः प्रपङ्गाः ।
निरणप्रमहौ रङ्गौ रत्यनरः । तैर्मुग्धेषु प्रक्षेपु घ्रीवाद्यानपेषु सं-
तप्ताः युगा युग्माः आश्रवाद्याः दासविधेयाः येषां तैरतप्यायेद्देर-
प्रसंः तारङ्गैर्हस्तिनखात् हस्तिनखः पृष्ठांरि मूलकूटः । कूटं पृष्ठांरि
हस्तिनखसिद्धित्वनरः । तस्मात्पन्थैः चितिं मनोयन्त मोता इति
उभाशक्तिः यथावदभुवर्त्तनात् ॥ ६८ ॥

‘बलोर्मिभिश्चितिः’ । मथान्मुष्यमाने इव तैर्बलोर्मिभिः बलघैः कृद्-
दैरिव तत्कथे हरिनिष्कृमणपथ एव हीयमाना धारयिष्यमाना
प्या भुजेव दस्यां जतपथास्याः शरोद्धारतन्वाचक्रपाथौ कथे निष्कृ-
ति निर्माश्रति कति धावेव भूम्ना हारततोत्वं हारकालं सत्यदप
नेति द्यावत् इहं नासीत् हरिविराजे तद्दंभस्यादिति भावः । हार-

॥ मद्भयं संघातवात् ततलोर्मुष्यदक्षमस्तेति न पुंश्रवणः ॥ कथय ॥

प्रायेण निष्क्रामति चक्रप्राणौ
 नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत् ॥ ६९ ॥
 पारेजलं नीरनिधेरपश्य
 न्मुरारिरानीलपलाशराशीः ।
 वनावलीरुत्कलिकासहस्र
 प्रतिच्छणोत्कूलितशैवलाभाः ॥ ७० ॥
 लक्ष्मीभृतोऽभोधितटाधिवासान्
 द्रुमानसौ नीरदनीलभासः ।

द्वारवतीत्वं द्वारवत्यं नेष्टं तस्य हरि निष्क्रामणहेतुत्वादित्युभयैर्यामु-
 पमितभुजवलयगहनहेतुत्वाद्गुपिता मन्दीर्यैवम निहत्तोर्त्तया प्रायेषेत्य-
 नेन व्यञ्जते ॥ ६९ ॥

अथासर्गसमाप्तेः सप्तद्वं वर्णयति । पार इति । सुरारिनीरनिधेः
 सप्तद्वस्र जलनां पारे परतीरे पारे जलम् । पाराशारे परार्वाचीतीर-
 इत्यमरः । पारे मध्ये पद्मो वेद्यन्वयीभावः । तस्य योगादे कारामत्यं
 च पारेगच्छेत् । आसमन्ताक्षीलाः पलाशानां पलाशाणां राशयोवाधानाः
 हरितपर्णपुष्पा इत्यर्थः । पत्रं पलाशं जदनमित्यमरः । अतएवोत्
 कलिका कर्मयः । लक्ष्मीरुत्कलिकोत्कूलितकूलोत्कूलस्यैति इत्यायुधः ।
 तामां सप्तद्वैः प्रतिच्छणोत्कूलिताः कूलसङ्घताः कूलं प्रापिता इत्यर्थः ।
 उत्कूलसङ्घातकरोतीति एणन्तात्कर्मणि ङः । तेषां शैवलानां आभेवाना
 वाधानाः तस्यःशीरित्यर्थः वनावलीरपश्यत् । अत्रोत्कूलितशैवदक्ष सतः
 सिंह मन्देद्वाङ्मोक्षोचयोः मन्देद्दृष्ट्वा ॥ ७० ॥

लक्ष्मीभृत इति । असौ हरिर्लक्ष्मीं शोभां त्रीदेशो च विभ्रतीति
 लक्ष्मीभृतमान् अशोधितटे अधिवासोयोगं तान् नीरदनीलभासः
 नीलरङ्गान् लतावध्व इवेत्यपमितसमासः अन्यत्र लता इव वध्व इति

लतावधसम्प्रयुजोऽधिवेलं
 बहुकृतान् स्वानिव पश्यति स्व ॥ ७१ ॥
 आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चै
 लोलङ्ग जाकार वृहत्तरङ्गम् ।
 फेनायमानं परतिमायगाना
 मसावपस्वारिणमाश्रद्धे ॥ ७२ ॥
 पीत्वा जलानान्निधिनातिगाह्या
 दृष्टिज्ञतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः ।

शकपार्थिवोदितान्मध्यपदलोदी वसाह । ताभि, सम्प्रयुज्यन् इति
 सम्प्रयुज्यन् बहुकृतान् । द्विन् । अधिवेलं वेलायाम् । विभक्त्यर्थेऽप्य-
 यीभासः । दुमान् बहुकृतान्मेकीकृतान् आन् सुकीव विघ्नानिवेश्यः ।
 एतच्च संश्लिष्टानिर्वाह । आकारपरमे ननु वक्षस्वापातः । लोचाना-
 पातानि च त्रिधाकीवे लोऽश्लिष्टं यत्र इत्यमरः । पश्यति च ज्ञेय-
 वहीत् यद्यत्रे वा ॥ ७१ ॥

आश्लिष्टेति । आश्लिष्ट भूमिमाश्लिष्टतभूतत्वं उच्चैस्तारं रसितारं
 मन्दितारं लोलङ्गं बहुलतावितकतं पततां कुजातं आकार इव
 आकारोवेशं ते वृहत्तरङ्गावस्य तन्मशोक्तं फेनायमानं फेनगुह्यमनम् ।
 फेनायमेति वक्ष्यन्ति वयम् । अयं समूह व्यापम् । तस्य समूह इ-
 त्यर्थः । तेन गच्छन्तीत्यापना तासां परितः सप्तहं असी हरिरपस्वारिण-
 मपस्वाररोगिण्य भाषयद्दे । तत्कर्मयोगात्तथा एतेषां वृत्ते इत्यर्थः ।
 यथाशुनैदानिकाः । कर्तृर्थात्तभिराहतेऽय इति प्राथो यत्र यन्नि-
 यन्तान् खादति फेनगुह्यरिति दो पादौ निपठ्युद्धरीः । यद्यन् यद्य-
 मत्त्वितो निघतति व्यपीहरोति क्रियां विध्यत्त अयमेव यास्यति एते
 वेने तपस्वारवत् ॥ ७१ ॥

नीलनि । जलानां निधिना गगुरेण यद्दृश्य भाङ्गम् । श्रीरम्या

क्षिप्त्वा इवेन्दोः स रूचोऽधिवेलं
 मुक्तावलीराकलयाम्बुकार ॥ ७३ ॥
 साटोपमुर्वामनिशं नदन्तो
 यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।
 तान्ये क्शदेशान्निभृतं पयोधेः
 सोऽम्भांसि मेघान् पिवतोद्दश ॥ ७४ ॥
 उड्ढत्य मेघैस्ततएव तोय
 मथं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।

द्विषणात्सर्वेषां दिव्यात् स्वार्थे व्यञ्ज् । तदतिमात्ममतिगार्हं तस्यै सृष्ट्या
 भरादित्यर्थः । 'स्त्र्योः पुनरोर्गुणः शान्तोयि प्रत्यये इति गार्हव्यमिति
 स्नात् पीत्वा सेषकक्रियापेक्षया पूर्वकालता अथ इति गते आत्मनि
 हेतुः । चन्द्रोदये कस्यस्य इति इतिव्यागमः । अथ शान्तीरमान्तीः अति-
 रिच्छमाना इत्यर्थः । मातेः शतरि लीप् आञ्जीमद्योर्लम् । क्षिप्त्वा
 उड्ढीच्छी अति इच्छावोक्तं पीत्वा अन्तरमाना इति इतिव्यागमः ।
 इन्दोः रचोमरीषीरिवेत्यर्थे वा स हरिरधिवेलमधितोरम् । वेला कूट-
 कारयो रिति विश्वः । मुक्तावलीराकलयाम्बुकार व्याकलयामास कलतिः
 कामधेनुः ॥ ७३ ॥

साटोपमिति अमी मेघाः साटोपं कस्यस्यम् । सम्प्रसाटोप सं-
 स्मरति यावत् । अथिय नदन्तोऽर्जुनोयैस्तोवैरम्भोभिरर्जुं समन्तः
 प्लावयिष्यन्ति तान्यम्भांसि पयोधेरेकदेशादेककोणादिभृतं नियलयया तथा
 पिवतोमेघान् स हरिर्ददश । एतेन कस्यस्यार्थोऽन्वयः सत्यं व्यञ्जते
 ॥ ७४ ॥

उड्ढतेति । मुनीन्द्रैस्ततोवेदात् वेदार्थमिव मेघैस्ततोऽम्बुराशे
 रेव तोयस्यस्य कस्यस्योवाः कृताः यस्मुराशिं मतन्तीः प्रविशन्तीर्नदी-

लतावधसम्प्रयुजोऽधिवेक्षं
 बहुकृतान् स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥
 आस्त्रिष्टभूमिं रसितारमुच्चै
 लोलङ्ग आकार वृहत्तरङ्गम् ।
 फेनायमानं पतिमापगाना
 मसावपस्यारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥
 पीत्वा जलानान्निधिनातिगाह्वरी
 दृष्टिभ्रतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः ।

शकपार्श्वीदित्वात्प्रध्वपदलोपी चकारः । ताभिः सञ्जयुञ्जन् इति
 सम्प्रयुजः, सङ्गतान् । क्लिप् । अधिवेक्षं वेकावाम् । विभक्त्यर्थेऽप्य-
 यीभानः । हुमान् बहुकृतान्नेकीकृतान् स्वान् स्वकीय विपदानिवेक्षतेः ।
 एवञ्च उर्विङ्गतामिर्वाहः । आकाररत्ने नष्टं चकत्वापातः । लोचता-
 मात्मनि च लिम्बाश्रीये लोऽस्त्रिवा भव इत्यमरः । पश्यति अक्षेप-
 सङ्घीर्षं वक्षते वा ॥ ७१ ॥

आस्त्रिष्टेति । आस्त्रिष्ट भूमिभाविङ्गितभूतत्वं उच्चैस्तारं रसितारं
 क्लिप्तारं लोचतां चञ्चलतामिच्छतः पततां हुमानां आकार इव
 व्याकारोदेषां ते वृहत्तरङ्गायस्य तन्वधोक्तं फेनायमानं फेनसुहृमलम् ।
 फेनाच्चेति इत्यभिहितं क्लिप् । अर्था समूह आपस् । तस्य समूह इ-
 त्यम् । तेन गच्छन्तीत्यापवाः तासां पतिं ससृष्टं चकौ हरिरपकारिण-
 मपकारो गिण् भावश्चे । तत्कर्मयोगात्तया लजेवाञ्चक्रे इत्यर्थः ।
 यथाङ्गनैदानिकाः । क्लृप्तं चक्रेति चक्रेत्येव मनसि प्रायो मन् धर्मि-
 न्त्वान् खादति फेनसृष्टिरिति दोःपादौ विपक्षदूषीः । पश्यन् रूपम-
 त्कृतौ निपतति व्यर्थाङ्करोति क्लिप्तां विध्यन् चयमेव यास्यति गते
 षे त्वपकारश्च ॥ ७२ ॥

पीतेति । जलानां निधिना ससृष्टे च नष्टं चकत्वात् । औपम्या

क्षिप्त्वा इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
 मुक्त्वावलीराकलयाञ्चकार ॥ ७३ ॥
 साटोपमुर्वामनिशं नदन्तो
 यैः प्लावधिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।
 तान्येक्षदेशान्निभृतं पयोधेः
 सोऽस्मांसि मेघान् पिवतोद्दर्श ॥ ७४ ॥
 उद्धृत्य मेघैस्ततएव तोय
 मर्धं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।

दिशः चार्धर्षादिनाम् स्तार्थं व्यञ् । तदतिमात्रमतिगार्हं तक्षात्पुष्यः ।
 भरादित्यर्थः । अश्वोः पुनरोर्गुणः बालोयि प्रत्यये इति गार्हव्यमिति
 स्तात् पीत्वा शेषमश्रियामेजया पूर्वकाशता कथं इति नते व्याख्यान
 हेहे । चन्द्रोदये षडङ्गस्य इतिरित्यागमः । नैव भान्नीरभान्नीः अति-
 रिच्यमाना इत्यर्थः । मातेः घतरि डीप् व्याख्यीयद्योर्हम् । क्षिप्त्वा
 उहीसा अति लक्षणयोक्तृकटं पीत्वा अन्तर्यामाहृष्टहान्ता इत्यर्थः ।
 इन्दोश्चोमरीषीतिवेद्यर्थे वा स हरिरधिवेलमधितोरम् । तेषां मूलवि-
 कारयोरिति विश्वः । मुक्त्वावलीराकलयाञ्चकार आकलयामास कवतिः
 कामधेनुः ॥ ७३ ॥

साटोपमिति अमी मेघाः साटोपं वसन्तकम् । सम्प्रसाटोप सं-
 स्मारति यादृक् । अनिशं मङ्ग्लोर्गर्जानोयैकोवैरम्भोमिच्छन्ति समन्ततः
 प्लावधिष्यन्ति तान्येक्ष्मांसि पयोधेरेकदेशादेककोष्ठादिभृतं निशं यथा तथा
 पिवतोभिवान् स हरिर्देहर्ष । एतेन षडङ्गस्यापरिच्छिन्नरूपत्वं व्यज्यते
 ॥ ७४ ॥

उद्धृत्येति । मुनीन्द्रैस्ततोवेदात् वेदार्थमिव प्रदिशन्तीर्ण
 रेव तोयमुद्धृत्य सम्प्रणीताः कृताः अश्वुराशिं पतन्तीः प्रदिशन्तीर्ण

विलोचनस्थानगतोष्णरश्मि-

निशाकरं साधु हिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥

कचिञ्जलापायविपाण्डुराणि

धौतोत्तरीय प्रतिमच्छ्वीनि ।

अवभ्राणि विश्वाणममाङ्गसङ्ग

विभक्तमस्मानमिव स्वरारिम् ॥ ५ ॥

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां

मदेन किञ्चिच्चटुलालसानाम् ।

अथोक्तं स्वानं योग्यदेशे तद्वतापुष्परश्मिनिशानरी यस्य तं यच्च न ने-
लोक्तताकेन्दुमिद्वयैः अतः साधु साधु हिरण्यगर्भम् ह्याम्निनेत्युक्तेषां
सङ्घट्टयोर्यथादिशते इति भावः । हिरण्यगर्भोनिधिनर्भम् ॥ ४ ॥

कचिदिति । पुनः कचिदेकदेशे जलानामपायेनापगमेन विपाण्डु-
राणि शुक्लाणि अतएव धौतं चाकिल बहुत्तरीयं तत्रतिवा तत्रमा
द्विर्देशान्नामि अत्राणि तेषान् विश्वाणं दधानम् । अत्र कर्त्तरि
रानच् । अतएवोपमायां पार्श्वस्थाः अत्रसङ्गेकार्त्तभागेन विभक्तं एक-
तामस्वापितं मयं यस्य तं स्वरारिं हरतिव स्थितमित्युपमात्-
॥ ५ ॥

जायामिति । पुनः निजस्त्रीणां चाटुषु प्रियवचनेषु कालेषु सो-
पामा । सोलुपोचोनुभोचोचोपम्पटोबावधोऽपि चेत्तदादयः । तेषा-
मजस्त्रीचटुलालसानामदेन निजिदीपञ्चटुसावपसाको अलसाप ।
येपण्योरदि मिषोमिषे मयविषेष्वावविषयतः विषेष्पदमावः ।
पाञ्चटुलालसानां विद्वज्जमानां हंसादीनां अस्मिन्मृगानि जालानि उत्सि-
ञ्जतामि । पुनर्वद्विषावः । तानि दद्याच्च तेषान् इति इलमा-
रुपिप्लोरोमूतदमैरिष्यथः । रजयोरभेदः । अद्वजातपत्तैः अद-

कुर्वीणामुत्पिञ्जलजातपत्रै
 विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥
 स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठा
 नुर्वीरुहः क्षिष्टतनूनहोन्द्रैः ।
 प्रनर्त्तितानेकलताभुजाग्रान्
 रुद्राननेकानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥
 विलम्बिनीलोत्पलकर्षपूराः
 कपोलभित्तीरिव लोधगौरीः ।

जैरंशतपत्रैः पत्राणां कुर्वीणम् । एतेन महती कर्मकाण्डरसमृद्धिर्वाञ्छते ।
 यमहरुपपत्रयोः कटुरः ॥ ६ ॥

स्वप्नेति । इतः स्वप्नं प्रकाशमधिपदाः उज्ज्वला नीलकण्ठा म-
 दुरा वेगलान् उज्ज्वल भ्रज्जाधिरूढाः कवस्मिताः गोत्राः कण्ठा वेग-
 लान् । अथ प्रकाण्डयोः स्वप्न इति सिद्धः । अहोन्द्रैः क्षिष्टतनून्
 व्याप्रदेहान् एवञ्च तदानीकत्वादन्यत् तद्वृन्दत्वाच्चेति भावः । प्रनर्त्ति-
 तानि अनेक लताभिः भुजाणां नतनर्त्तितः च भुजाणां अर्थात् वेग-
 लान् एतन्नामकङ्कान् रुद्रानिव स्थितानिमुञ्छेत्वा उर्वीरुहो वृषा-
 क्षारयन्तमुत्पलम् ॥ ७ ॥

दिग्धीति । दिग्धीरो बोधोत्पलान्तेषु वर्णयः कर्त्तव्यता दा-
 नानाः भोजेषु भोजरत्ना यौरोत्पलाः । इन्द्रोत्पदिभ्यश्चेति षोड् ।
 कपोलभित्तीः कर्त्तव्यां कर्त्तव्यवर्त्तितः स्थिताः । उदमानरमाह । नरा
 उदना इत्यत्र इति । उज्ज्वलं उज्ज्वलः प्रोला इति सिद्धः । तैरुत्प-
 लानां वेगलानामाभेदना यदानीः कुटः सुषोः सुहः ऐरिनीः रैर-

नवोलपालङ्कृत सैकताभाः

शुचीरपः शैवलिनीर्द्धानम् ॥ ८ ॥

राजीवराजीवश्लोलमृद्ग

मुष्णन्तमुष्णन्ततिभिस्तरुणाम् ।

कान्तालकान्ताखलनाः सुरार्णा

रक्षोभिरक्षोभितमुद्बहन्तम् ॥ ९ ॥

मुद्दे मुरारेरमरैः सुमेरो

रानीय यस्योपवितस्य शृङ्गैः ।

नवत्वे अपोद्धानम् । शुचिरपैवत्वाभ्या विस्वप्रतिविस्वभावेनो-
पमादयम् ॥ ८ ॥

राजीवेति । पुन राजीवराजीवा यज्ञपञ्जीता यथा कधीना भो
ला यलाभङ्गा यथिनु न राजीवराजीवश्लोलमृद्ग तद्वत्तं ततिभि वङ्गै
रुष्णभातप मुष्णन् इरन्त कान्ता रम्या अलकान्ताङ्गुलकान्ता यान
खान्ता कान्तालकान्ता । अलकाङ्गुलकान्ता इत्यमर । सुरार्णा ललनाः
क्षियोः पृथ्वः । रक्षोभीराचने यक्षोभिवमभिभूत ययातया उद्बहन्तम् ॥

नवत्वीकानय कथिद्रैवतकोनाम शिशोधय कथमियद्वर्षत इति
शङ्का निरस्यति । उद इति । मुरारेर्द्वे वनोपाय अमरं कर्त्तुंभि
सुमेरोः शृङ्गैः करचैरानीयोपवितस्य वर्द्धितस्य आभीते शृङ्गैरुपवितस्ये-
त्यर्थ । उपचजे करणाना मृद्गाषाभर्षादानयनकर्म्मणम् । यद्य चतस्र
उच्छ्राय औच्छ्राय औच्छ्रायस्तयो गुणा उत्कृष्टौ उद्दामगिरा प्रगल्भ-
वाया कवीनां मृगा उद्यन्त इति मृपोद्या मिथ्यावाच्या म भवन्ति मेरु-
शृङ्गेः सुवर्णगुणवन्नादिति भाव । रामस्यस्यस्यस्यपोद्येत्यादिना वद
क्यानीनिपात । उत्कृष्ट याव उच्छ्राय इति घञ्जेभोपसर्गस्य
मभाष मत्पसृष्टन् घञ् प्रत्यय । श्रीशोभुपोऽनुपसर्ग इति नियमात्

भवन्ति नोद्दामगिरां कवीना
मुच्छ्रायसौन्दर्य्य गुणामृषोद्याः ॥ १० ॥
यतः पराङ्गानि भृतान्यनूनैः
प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छिखानि ।
आद्यादिव प्रापणिकादजस्रं
जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥
अखिद्यतासन्नमुद्ग्रतायं
रविन्दन्धानेऽप्यरविन्दधाने ।

एतद् अद्यादिनोद्दामगिरौ यच्छ्राय इत्येवमैतः अ इत्यनेनाम्यः ।
भिरुच्छ्राया इत्यनेऽपि अम्यश्चाद्येनादातिवमोक्तिः ॥ १० ॥

यत इति । लोकाः पराङ्गानि ज्ञेयानि यन्नूनैर्भङ्गिभिः भूरिभिः प्र-
भूतैः । प्रभूतं प्राण्यं भूरीज्यवरः । प्रस्थैः शतभिर्मानसिदेषैश्च । प्र-
म्योऽप्यो शतुमानयोऽप्यवरः । भृतानि च वसूतानि मितानि उच्छि-
खामुद्ग्रमोनि अमितानि अपरिमितानि रत्नानि यतः धर्मादापाहनिचाह ।
इत्य आद्यो धनीज्यवरः । प्रस्थो अरुणः प्रयोजनमस्य प्रापदिकोर्विद्युत् ।
तदस्य प्रयोजनमिति उच्यते । अद्यादिनाः प्रापदिकाः देवानैगमाय ते वपिज-
इति वैजयन्तो । तदादिनाजस्रं सुश्रुजंयाह । उच्यमानद्वारः ॥ ११ ॥

अखिद्यतेति । आह्वयमीदृश्याह अखिद्यतेत्येतदप्यतान्मुद्ग्रता-
तवं इति दधानेऽपि अरविन्दधान इति विशेषः । अरविन्द्यानां धाने-
विधाने इति परिहारः । योऽनेऽखिद्यति धानम् । अखिद्यतेत्युत् ।
एतदेवमूकोऽपिऽप्यतद्वारः । अथ विशेषेण विदीतव्या निररापी-
त्यवदन्त्या । अथानि तामरानि एते इत्यादि धारभूतदा दद्या वा अथ-
नाःप्रादा । एते इत्यादिनामप्यतिशयः । अथएव एतत् अद्यादिनां-
निदानं च विद्या । निःश्रेयसिद्विद्याकर्तारि अहम् । अथएवमपि अदि-

भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीत
 रसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥
 यत्राधिरूढेन महीरूहोच्चै
 रुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रमाजा ।
 सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ल
 लीलान्धौ राजतगण्डशैलः ॥ १३ ॥
 विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन
 सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

धानेऽम्बरविन्दाकरविहाराङ्गधुकरास्तापं भावुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

यत्रेति । यत्र शैले रजतस्य विकारो राजतः । प्राथिरजतादि-
 भ्योऽनिलञ् प्रत्ययः । स चाधौ गरुडशैलश्च । गरुडशैलास्तु श्रुताः
 स्थूलोपलानिदेरित्यमरः । उच्छिराणि विकशितानि पुष्पायनदीपोषे-
 वेत्युपमितवशात् । तेषां वृक्षं भजतीति तद्वाजा अधिरूढेनोच्चै-
 र्महीरूहा इत्येव सुराधिपेन देवेन्द्रेण अधिष्ठितो यो वृक्षो मल्ल इव
 तस्यैवावतस्य लीलान्धौ शोभान्धौ ऐरावतस्य भावस्यादिति भावः । इति-
 मल्लोऽभ्रमातङ्गे इक्षिमल्लोविनायके इति विश्वः । अत्र लोलामिव
 लीलामिति सादृश्याच्चेपासिदर्थेनालङ्कारः ॥ १३ ॥

विभिन्नेति । गरुडापजनेनाद्येन विभिन्नवर्णा अन्यवाक्यतस्यां अह-
 लिमानमापादिता इत्यर्थः । सूर्यस्य सख्यन्विनो रथं वहतीति रथ्याः
 रथाश्वाः । तद्वदिति रथयुगप्राप्तइविति यत्प्रत्ययः । यत्र शैले वंश-
 करीरनीलैः वंशाद्गुरथ्यामैः रत्नैर्भरकतैरित्यर्थः । वंशाद्गुरे करीरोऽ-
 स्तीत्यमरः । वंशप्रवृत्त्याम्बानताद्देतोरन्वनायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वात्पौन-
 र्याक्यम् । अतएवैकार्यपदमप्रवोक्तमित्युक्त्वा करिकण्ठप्रकर्णावतंसादिपु-
 ष्पैर्विभेदोप न दोष इत्याह वाचनः । स विषेऽप्येदिति ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा
 मानिन्द्यरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥
 यत्रोज्जिताभिर्मुहुरन्वुवाहैः
 समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः ।
 वनं ववाधे विषयावकोत्या
 विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥
 फलद्भिर्गुणांशुकराभिमर्षात्
 कार्शानवं धाम पतद्भक्तान्तैः ।

परितः स्फुरन्त्या रुचा ह्यप्रमया करणेन पुनः स्वां रुचं निजह-
 रितवर्षमेव आनिन्द्यरे आनीताः । नयते द्विकर्माकाश्रयाने कर्माणि
 सिद्धि । प्रधानकर्माख्यास्त्रये लादीनाञ्च द्विकर्माभ्यामिति वचनात् । अत्र
 विभिन्नवर्षा इत्येकस्तद्गुणः । रथ्यानां सगुणत्यागेन गहटापजगुण-
 पदहृष्यात्पुनस्तत्यागेन मरुतगुण पदहृष्यादपरस्तद्गुणस्तदुपजीवीति सजा-
 तीययोः सङ्करः । तेन गिरे. सूर्यमण्डलपर्यन्तमौसल्यं वस्तु व्यज्यते
 तद्गुणः सगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणपरः ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र यत्रैव समुन्नमद्भिः समुत्पतद्भिर्न्वुवाहैरुज्जिताभि
 स्यक्ताभिरद्भिर्मुञ्चः समुन्नं सम्यक् उद्यं द्विषं विज्ञमित्यर्थः । उन्दी
 ह्येदने इति धातोः कर्माणि त्तः तुदनिदेत्यादिना मिजानत्वं । विपन्नगा-
 विगतगर्षा न भवन्तीत्यनियच्छगाः समधगाः इत्यर्थः । तेन मविपन्नगा-
 नामगानां वृत्त्याद्या वनं विषयावकोत्या विद्यामिसहत्या विपदापत् न
 ववाधे नित्यं वर्षानुपद्गाद्विद्यामिचोभो वृत्त्यापामकिञ्चित्कर इति भावः
 ॥ १५ ॥

फलद्भिरिति । यः यैवः उष्णांशुकराभिमर्षादङ्कुररुम्पद्भ्यात्
 तयानोरिदं कार्शानवं आम्नैयं धाम तेजः फलद्भिर्द्विरद्भिः अग्नि

शशंस यः पात्रगुणाद्गुणानां
 सङ्क्रान्तिमाक्रान्तगुणातिरेकम् ॥ १६ ॥
 दृष्टोऽपि शैलः स मुहुर्मुरारे
 रपूर्वं वद्विस्मयमाततान ।
 क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति
 तदेष रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥

उच्चारणज्ञोऽथ गिरान्दधान

मुञ्चारयत्पक्षिगणास्तटीस्तम् ।

करसाभ्यांभिव्यङ्ग्यैरिति भावः । यतश्च कान्तैः सूर्यकान्तैः दृष्टान्त-
 भूतैरिति भावः । गुणानां सङ्क्रान्तिमन्वत् सङ्क्रान्तं संक्रान्तगुणानित्यर्थः
 मालसुंथादाभारगुणसङ्कारादाक्रान्तः प्राप्तो गुणातिरेकः कार्यविशेषा-
 धानरूपो गुणोत्कर्षोऽयस्यास्तां यच्च प्रतिषादयामास चर्च्चत्विषां सर्वत्र
 सङ्क्रमणाविशेषेऽपि सूर्यकान्तोऽथैव ज्वलनजननदर्शनात् सूर्यत्रापि
 सङ्क्रमणकारिणा गुणानाभाभार गुणसङ्कारात्कार्यविशेषाभायकत्वमिति
 निश्चयोऽत्रैव ज्ञातय इत्यर्थः । ततश्च सङ्कारयन्तिविरहिणी सङ्कारात्ति-
 ररुपकारिणीति भावः । इत्यनुप्रासोऽत्रोच्चारः ॥ १६ ॥

दृष्टोऽपीति । सङ्क्रान्तोऽपि स शैलोऽप्यरेरपुष्पैश्च चार्चपूर्वैश्च
 तत्प्रमूर्खवत् । तेन तस्य किञ्चा चेदिति वति । निष्प्रयमाततान
 अतिरमणीयत्वादिति भावः । तर्वाहि क्षणे क्षणे प्रतिवक्षम् । वीक्ष्यायं
 हि मां । नवतामपूर्ववद्भावः उपैतीति यत् । तन्नवतोपगमन भेद
 रमणीयतायाः रूपं स्वरूपं सक्षणाभित्यर्थः । अत्र रमणीयत्व लक्ष्यस्य
 वाक्यार्थस्य विषये हेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गसङ्गहारः ॥ १७ ॥

उच्चारयत् इति । अथ हरिविषयान्नररक्षितं वाक्याना उच्चारयं
 जानातीत्युच्चारयत् इति श्रुत्यत् । अतोऽनुपगमने इति अत्रत्ययः

उत्कन्धरं द्रष्टुं मवेक्ष्य शौरि

मुत्कन्धरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥

आच्छादितायतद्दिगम्बरमुच्चकैर्गा

माक्रम्य संस्थितमुद्ग्रविशालप्रङ्गम् ।

नेपुपवेद्य, डिना आकारादनुपपदत्कन्धोपपदो भवति विप्रतिपेधेनेति वच-
नात् । दारुकः कृष्णसारयिः उज्जाः उन्नताः रथानः प्रविगणाः क्वच-
ताः रथत्प्रविगणास्तदीर्घानं तं पूर्वोक्तम् । धरतीति धरं पर्वतम् ।
पवाद्याच् । अहार्यधरपर्वता इत्यमरः । इत्तु, इत्तं उक्तम् । उत्क-
चम्पना इति निपातः उत्कन्धरमौत्सुक्यादुन्नमितकन्धरं शौरिमवेक्ष्य इति
वक्ष्यमाण क्रमेण वाचस्पवाच । नहीकृतप्रोऽवसरेऽवसीदतीति भावः ॥१८॥

इतः प्रभृति यमकान्धरसोक्तेषु वरन्वतिवकाहत्वं नियमे, नाप-
च्छाच्छादितेति । आच्छादिताम्बाहृतानि आद्यतानि दीर्घाणि दिगोऽम्बा
उच्च दिगम्बराणि येन तं अन्ध्रम् आच्छादितं वसितमायतं दिगेनाम्बरं
वाधो येन तं तयोक्तं उच्चकै रन्नतां गां मुवमान्मस्य व्याप्य संस्थितम् । तदा
उदपाणि उन्नतानि विघासानि च शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तं अन्ध्रम् उदधे
विभागे शृङ्गे निपाणे यस्य तं उच्चकै रन्नतङ्गां इप्पमाक्रम्या धिजाय संस्थि-
तमित्यर्थः । शृङ्गं विभागे शिखरं इति । गौः स्तनं इपमे रक्षौ बन्धे
चन्द्रमसि कृतः । अन्ध्रुनीनेऽदिग्याणमूवाग्यारिषु गौर्धत्तेति च विश्वः ।
मूर्ध्नि शिखरे अन्ध्रव शिखरि स्फुरन्ती तद्दिग् दीधितेरिन्दोः कोटिः रश्मिः
कृता च यस्य तमेनं मगेयं नगत्रेणं रंयतकं कौलासनायकमोक्षरक्षोहीक्ष
को न विस्मयते क्वोऽपि विस्मयतइत्यर्थः । नेयं तुल्ययोगिता प्रकृता-
प्रकृतविषये तदनुत्यानात् नापि समाधोक्तिः तस्याविषेयसुभाष्यजीवित्वात्
नापि श्लेषः उभयश्लेषे विषेयश्लेषयोगात् तस्मात्पाकरषिकार्दमात्रपर्य-
वधि ताभिधाव्यापारेणापि यद्देनायोन्तरधीकङ्कनिरिद्धाः । तदुक्तं
काव्यप्रणामे । अनेकार्थस्य यद्दक्ष वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगा-

इतस्ततोऽस्मिन्विलसन्ति मे रोः

समानवप्रे मखितानुरागाः ।

स्त्रियश्च पत्न्यौ सुरसुन्दरीभिः

समानवप्रेमखि सानुरागाः ॥२७॥

उच्चै र्महारजतराजिविराजितासौ

दुर्वर्णमिच्चिरिह सान्द्रसुधासवस्त्रा ।

अभ्ये ति भस्मपरिपाण्डु रितस्मरारे

रुद्धिस्त्रिलोचनललामललाटशीलाम् ॥२८॥

प्रहर्षिणी इतिम् स्त्री लो यन्निदयति प्रहर्षिणीयम् ॥ २६ ॥

इत इति । मेरोः समानवप्रे इत्यस्ये व्ययवाचिप्रकाशिते सतो-
मखितानुरागा रत्नतटस्थानयोविषमनि प्रसरति इत्यु न्वंप्रेम यस्य
तस्मिन्नवप्रेमखि पत्न्यौ चतुरागेण च ह वर्त्तन् इति सानुरागा चर-
सुन्दरीभिः सभा. सकृदा स्त्रियश्च इतस्ततो रिवर्गनि स्त्रीइति अन्ता-
न्यमनुरागियोऽतु रूपाद्ये ह विभावित सतनुकृपाधि च विहारस्यलामि
इतीति भावः ॥ २७ ॥

उच्चैरिति । रहादौ मान्दया सुधया वेपरिमेनेवाद्यतेन वा
‘दुर्वर्णा समानवर्णा । उद्योतिर्जपदेत्यादिना समानस्य वादेयः । वेप-
मेदेऽस्ते सुधेति भैजवनी । महारजतराजिविराजिता काञ्चन रेखायो-
मिता अथौ पुरोवर्त्तनी उच्चै रचता दुर्वर्णमिच्चि रजत मिच्चि ।
महारजतकाञ्चने इति । दुर्वर्णं रजवं रूपाधिक्यमातः । भस्मना
परिपाण्डु रितस्य करारदेवदङ्गि उद्गारिर्निर्गन्तमेव जलासम्भू श्च दस्य
दस्य ललाटस्य लीलां शोभाभ्येति भजनीति निदर्शनालङ्कारः । ललाटं
उच्छुण्डुत्वाभूषणान्यकेतमित्यमरः । २८ ॥

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वी

रलघु विलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।

सततमसुमतामगम्यरूपाः

परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्त्ति ॥२६॥

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णं

वसुनाम्नेः सदृशि तटे पश्यामी ।

अयमिति । अयन्निरतिजरठाः अतिकठिनाः अतिजरतीश ।
जरठः कठिने जीर्ण इति वैजयन्ती । प्रकामगुर्वीः श्रेयः स्वौख्य दुर्भ-
राय प्रकामगुर्वीः । गुरुस्तु गोमती चैवं गुरौ पितरि दुर्भर इति
शब्दार्थः । विलम्बितवत् मयूरव्यवसादयद्येति समासः अलघुभिर्विल-
म्बितस्वमानैः पयोधरैर्भेदः कर्मण्य । स्त्रीसमाहौ पयोधरावित्यमरः-
उपरुद्धाः आहताः निवृत्ताः सततं सर्वदा असुमतास्त्राणभतामगम्य-
रूपाः अत्युन्नतत्वात् डरारोहस्वरूपाः अन्वय इदत्त्वाद्भवमान ईविपहाः ।
त्यजेदन्त्यकुलोत्पत्तां इहं स्त्रीं वन्दे ज्ञानयेति गमननिषेधादिति भावः ।
परिणतस्तिर्यग्दन्त प्रहारिणोदिक्करिणो दिग्गजाः यासु ताः परिणतदि-
करिकाः । तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतोमत इति हलाद्युधः । इतः
स्त्रियामिति समासान्तः कप्प्रत्ययः । अन्यत्र परिणताः कृषीभूताः
दिशोदन्त इतविशेषाः करिकः मस्रव्याय वासान्ताः । दिग्दटे वस्तुला-
कारे करिका नखरेखिकेति वैजयन्ती । तटी विभर्त्ति । अत्र प्रकमतटी-
रिषेप्यमहिम्ना अप्रकमतटद्वाद्वाप्रातीतेः समासोक्तिः । पुष्पिताया-
उत्तउत्तम् ॥ २६ ॥

धूमैति । इ हाडौ गुरोऽप्ये अर्थेनाम्नेः सदृशि समाने अग्निस्मान्
वर्षे इत्यर्थः सौवर्णं सुवर्णविकारे तटे पुष्पमस्रुषे लीला स्थिता । स्वा-
दिभ्यवेति निगन्तव्यं । अनीनां भङ्गाणामालोमानलोम्बिभ्यायाः अतएव
श्यामीभूताः अमी नरयो धूमाकारमस्रुषास्यं दधति त्वं पश्य । स्वर्णतटं

श्यामीभृताः कुसमसुमूहेऽलीनां
 लीनामालीमिह तरवोविधाणाः ॥ ३० ॥
 व्योमस्फुग्ः प्रथयता कलधौतभिती
 रुन्निद्रुप्यचणचम्पकपिङ्गभासः ।
 सौमे र वीमधिगते न नितम्बशोभा
 मीतेन भारतमिलाहृतवदिभाति ॥ ३१ ॥
 रुचिरचित्तनरूहशालिभि
 विचलितैः परितः प्रियक्वत्रजैः ।

अग्निव्याति श्यामाक्षरवोधूषकान्नीशुपना । अक्षरमाता इत्यह ।
 योमस्फुग्ः श्यामवक्षरमाता शो आरिति वक्ष्यात् । २० ॥

व्योमेति । व्योमस्य योऽम्बुदृगाः उच्यन्ते विचलितैः प्रमैर्विजा
 उच्यन्तेऽप्यचणाः । तेन विज प्रति वक्ष्य प्रत्ययः । ते च ते चम्पकाव
 तद्विद्रुप्यचणाः पित्तवर्णाः कलधौतभितीः कलधौतः । कलधौतं टी-
 यज्ञेऽशोरिति विचः । प्रथयता प्रकटयता अतएव सौमेरवो सुमेरुत्व-
 श्चिनी नितम्बशोभं कटकलक्ष्मी अधिगतेन प्राप्नुवता । गत्वोद्यम-
 श्यादिना तमैः कर्त्तरि क् । एतेन रैकाकारिणा भारतं भरतस्य
 रात्र इदम्भारतास्यं वर्षं भूषणम् । श्यामूटी लोचधात्यंशे वक्षरे
 वर्षं पश्चिद्राधित्वपरः । इत्याहवगदित्वाशतर्षभिव विभातीत्युपमा
 नरवक्षस्य अम्बुह्रीपस्य हिवादेर्दक्षिणभूषणं कृष्यतापरापार्कं भार-
 तर्षं सुमेरुवीगात्सौमेरुपरास्यं मध्यमं अहविषाहृतवर्षं अतएव
 नाम्नेदम्भारतं वर्षं हिवादेकास्य दक्षिणे । तेन कृष्यतं नाम परेवयेव-
 सुप्तेत् । इत्याहृतं सौमेरुं सुमेरोः परितोऽहिति ईजयन्ती ॥ ३१ ॥

रुचिरेति । शशी गतिः रुचिरेः उच्यन्तेः चित्तौषाकार्ये कान्-
 यैः योमनिः शालम् इति वयोक्तैः परितः प्रचलितैः प्रवरङ्गैः प्रियकाः

विविधरत्नमयैरभिभात्यसा

ववयवैरिव जङ्गमतां गतैः ॥ ३२ ॥

कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता

मुदा रमन्ते कलभाविकस्वरैः ।

प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषिता

मुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥

आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा

दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ।

कलप्रकृतयोष्णविशेषः । त्रियङ्को रोमभिर्युक्तोऽद्भूत्तु स्वमद्यैर्धनेरिति
वैजयन्ती । तेषां द्रव्यैः समूहैः जङ्गमतां चरिष्णुताङ्गतैर्विविधरत्न-
मयैरवयवैः आसादितस्य प्रतिभातीत्युक्तं । द्रुतविश्व्वितं दत्तम् ॥२२॥

कुशेशयैरिति । अत्राङ्गौ जलाशयोषिता अत्राप्येषु त्रुदेषु उषिताः
यस्यतः । गम्यथाङ्गुलकेत्यादिना वदतेः कर्त्तरि क्तः सम्यकारणं मति-
बुद्धिं पूजार्थेभ्यश्चेति चकाराहुर्त्तमानार्थता । कलना स्त्रियप्रदं करिणः ।
स्त्रियप्रदं कलम इति वैजयन्ती । विकस्वरं विकसनशीलैः । स्वैरम-
सविश्वसोवरत् । कुशेशयैः शतपत्रैः मुदा प्रीत्या रमन्ते प्रीठन्ति करि-
विहारार्थां कमलाकराद्यामदभास्वर इति भावः । किञ्च कला अद्भूत-
सधुराः विकारो मानसोभावः स प्रयोजनमेवा भाविका एहीपका इत्यर्थात्
कला भाविकाश्च स्वराः पदञ्जाटयोषेणानैः कल भाविकस्वरैः सिद्धगणै-
रुत्सहैः योषिता अस्त्वोषामने समीपे उदारसुधैः प्रगीयते च भू-
स्वर्गोऽयमिति भावः ॥ ३३ ॥

आसादितस्येति । इहाङ्गौ अमूर्महौषधयः नियतेर्नियोगादस्त्रि-
काशे इदं भावीति देवशासनात् । तमसाऽन्वकारेण तत्रादेश व्यसनेन

पत्युस्त्रिषामिह महौषधयः कलत्र
 स्थानं परैरनभिभूतममूर्धहन्ति ॥ ३४ ॥
 वनस्पतिस्कन्धनिषण्णवाल
 प्रवालहस्ताः प्रमदा इवात्र ।
 पुष्पेक्षुर्लम्बितलोचकैर्वा
 मधुव्रतव्रातवृत्तैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥

आवाहितस्याक्रान्तस्य पुनरपक्रमचैव पुनराहन्त्या चालं समागमशासना-
 काङ्क्षः पुनरागत्य सद्गन्तविषयत इत्यर्थः । 'त्रिषां पत्युः सूर्यस्य स-
 म्बन्धि परैरशोऽनरैः' इत्याख्यैरानेभिभूत नतिरस्कृतमनुपहतस्य
 कलत्रस्थानं कलत्र भूतानां त्रिषां स्थानं स्थितिं यद्वन्दि निर्व्यङ्गनीत्यर्थः ।
 स्त्रीणां स्त्रीभेष रक्षणं कार्यमिति भावः । यथा केनचिदापि व्यासी-
 ष्णानि कवलाणि सरण्य कासान्ते शाश्वतस्यै प्रवक्ष्यन्ति ब्रह्मदोष-
 धयोऽपि त्रिषां त्रिषां पत्युरप्यङ्गनीत्यर्थः एतच्च तासां सूर्यास्तमये
 प्रवृत्तनाहुदये विषयं याज्ञोपवर्ष्यते । अत्र त्रिषेवञ्च साम्नादक्षादीना-
 मापन्नादि साम्य प्रतीतिः, समाधोऽङ्गिरसद्वारः ॥ ३४ ॥

वनस्पतीति । अत्रादौ वनस्पतयो वृक्षाः । वनस्पतिर्ह्यमात्रे वि-
 ना पुष्पफलद्रुम इति विद्मः । तेषां स्तम्भेषु शंखेषु च निषण्णाः वृक्षाः
 मातृप्रशान्ता बालपद्धया वृक्षा इव यातान्ता जायोक्ताः सधूमि प्रतयन्ति
 भुङ्क्ते इति मधुव्रतस्य मधुपाकोर्णं ज्ञातेन हन्देन वृत्तेः कर्ष्यैः अतएव ल-
 म्बिताः प्रापिताः लोचकासारकाणि कव्यखानि यैश्चैवोर्तैरिव स्थितैरिन्द्र-
 ज्ञेया । इत्यर्थे वाच्यः तद्द्रुमेषायाश्च वृक्षाः । लोचको भावविश्लेषे
 स्यादपितारे च कव्यस्य इति विद्मः । पुष्पेक्षुर्लम्बित पुष्पेक्षुर्लम्बित-
 सितः अतत्योलताः प्रमदा इव सप्यन् इति शेषः । न प्रमदो
 क्रियाध्याहारदोष इत्याह वासनः । लिङ्गाध्याहारदर्शित ॥ ३५ ॥

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः

कलयन्त्यनुक्षयमनेकलयम् ।

अमयन्नुपैति मुहुरव्त्रमयं

पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥

विहङ्गिरागमपरैर्विहृतं कथञ्चित्

श्रुत्वापि दुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः

श्रेयान् द्विजातिरिव हन्तुमघानि दृष्टं

गढार्थमेव निधिमन्त्रगणं विभर्त्ति ॥३७॥

विहगा इति । कदम्बः सुरभिः सुरगणैश्च कदम्बसुर भावि-
हारादौ विहगाः पक्षिणः अतुल्यप्रतिबन्धनेके बहुविधाः कथानि
च्छेदायस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गाः वाच. यद्वानिहृतं । कलयन्ति
अर्जुनीनेदिग्वाप भूया वारिषु गौर्यतेति विहः । विहङ्गिता
कथितानि मशानि नोपवनानि कदम्बकान्तानि देव स धूतनवनीपवन.
नोपप्रियकदम्बास्तु हलिप्रिय इत्यमरः । अयम्बरः सुहुरभ्रम्येभ्यमय
इति । प्रभिताक्षरा इत्यम् । प्रभिताक्षरा सजसर्वदितेति तद्वयात् ॥ २६

विहङ्गिरिति । एतेऽदिः श्रेयान् श्रेयः द्विजाति माह्वय एवा गमो
निधिकलोमन्त्रशास्त्रं कथं परब्रह्मणं वेदान्तरागमपरैर्विहङ्गिर्निधी
मन्त्राणां च शोधनविधानस्यैः कथञ्चिद्विहृतं स्वरूपतः प्रकाशितं नास्ति नि-
श्चिता इदं भिद्यति निश्चयात्किञ्च धीर्येणानैरनिश्चितधीभिरन्यैः तयाच्छ्र-
श्रुत्वापि इह निधिरस्ति इदं महिषा कसौ मन्त्र इति चाप्रसुखाद-
कल्याणं दुर्घं हन्तुं शक्यं अघानि इ वान्येनामि च हन्तुं इ-
वमर्थम् । दुःखेनो व्यसनेनपथिति वैजयन्ती । गूढः संततोऽर्धेवनमभिधेद
यस्मिन् तं गूढार्थं निधयो मन्त्रा इवान्दत्त निधयइव मन्त्रास्तेषां
विभर्त्ति द्विजातिर्मन्त्रगणमिव निधिमण्यमेव विभर्त्तीत्युपमार्थः ॥ २७ ॥

यिन्वौष्ठं तद्गुं मनुते तुरङ्गवत्
 श्चु मन्त मुग्धसिद्ध किन्नर प्रियायाः ।
 श्लिष्यन्त मुद्गुरितरोऽपि तं निजस्वी
 लुप्तुङ्गज्ञानदारभङ्गभीष्मध्याम् ॥ ३८ ॥
 यदेतदस्यानुत्तटं विधाति
 पद्मं ततानेकातमाखतालम् ।
 न पुष्पितात्र श्यागितार्क्ष रश्म्या
 धनन्तताने अतसा खतालम् ॥ ३९ ॥

दन्तोच्चवास विमलोपलमे खलान्ताः
 सद्रव चित्तकाटकानु वृहन्नितन्वाः ।
 अस्मिन् भजन्ति घनवामलगण्डशैला
 वार्थोऽनुरूपमाविवातनधित्यकास ॥४॥
 अनतिचिरोज्जितस्य जलदे न चिर
 स्थितवहुवृद्धस्य पयसोऽनुकृतिम् ॥

दन्तोच्चवासिति । अस्मिन् दन्ता निरुद्धा दन्ताश्च । दन्तोनि-
 त्वात् दमने इति शिष्टः । तैरुच्चलाद्यु र्द्विरासु वृहन्नैतिनापि षट्-
 र्दन्ति हासूनि कादाकि च याताजासु । कर्तुं वनये वाकारिति शिष्टः ।
 अधिकाकाटर्धभूमिषु । भूमिर्ध्वं च दत्तदीपनरः । उपाधिभ्यन्त्यद-
 क्षानप्राप्तवयोरिवगिद्विद्वान्प्रवन् प्रत्ययः । शिखोपलाः उच्चवमिदा
 उच्चवमपदोना भिराणाः काटो नितम्भ भूमदर । पेटटा एङ्गवने
 चानादीर्णैर्लान्द्योरेति शिष्टः । ताभिरनारणा । दन्तावनहिते
 रव्ये घनप्रान्न इत्यत इति इन्द्रादेरे । उच्चो नितम्बा । कटिपदा
 नाना शिष्टादि च दामानाः । नितम्बो रोधति खण्डे शिष्टरे ।
 षोरेप इति शिष्टः । यथा शिष्टाः कोष्ठा उच्चान्, इन्द्रादेरे, इन्द्र-
 न्य-गि स्त्रोदवाच यथासाः न दोऽनुद्वनमिन्ना षट्श' चास ए-
 श्य वाधिषर्धजनि । दत्त वारीयाधित्यजानासु प्रकृतानाज्जघन
 प्रकृतोचराज्जोपस्थापिता तद्वदोग्निता । एतद्वोभयदिष्टेष्यानि उ-
 न्यद्व शिष्टिनिद्रिएकेन योऽप्यति ॥ ४० ॥

अनतिचिरेति । इहादौ चिरव तथा तथा चिरेण उच्चवमला
 पदा एा धीता शुद्धा कर्णौत्पत्नी रत्नभूमिः जलदेकान्तं चिरोनित-
 त्वा एतन्नप्रश्च इत्येति भावः । चिरस्थिताश्चिरव्यापिनोऽनुद्व
 बुद्धा जगज्जोटा र्द्वानु एव पदयोऽप्युक्तः सकलाकृतवर्ति घनप्रान्नान्

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला
 मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥४१॥
 वर्क्यन्त्या जनैः सङ्गमे कान्तत
 स्तर्क्यन्त्या सुखं सङ्गमे कान्ततः ।
 योषथैष स्मरासन्नतापाङ्गया
 सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥
 सङ्कीर्णकीचकवनस्खलितैकबाल
 विच्छेदकातरधियथलितुं चमर्थ्यः ।

विदधाति अत्र मेघोष्णितजलस्य स्विट्पुद्गुदासम्बन्धेऽपि समारम्भया स-
 म्बन्धोर्गतिप्रसङ्गे । कुररीवता इत्यम् । कुररीवता वज्रमङ्गलैरा-
 युगिति उच्यते ॥ ४१ ॥

वर्क्यन्त्या इति । एकान्तः एकान्ते रहषीत्यर्थः । कान्ततः कामेन
 प्रियेणैवार्थः । उभयत्रापि चार्क्यन्त्यात्कथञ्चिदर्थः । सङ्गमे चरि सुखं स-
 र्क्यन्त्या उभयत्रापि चार्क्यन्त्या विस्तृतं विहारवशात्कथञ्चिदर्थः । अतएव
 जनैः सङ्गं वर्क्यन्त्या कृतः कुररीवतापाङ्गयि प्राप्रवराचि अत्रानि
 यस्यास्तया स्मरासन्नतापाङ्गया । अङ्गनाम् कथञ्चिदर्थे इत्यर्थेति
 विकल्पादिह यत्ते दाम् । यथासमाङ्गैः यस्यास्तया सन्नतापाङ्गया अर-
 तापात् कृत्वादेवया अनेकया योषया अनेकानिघोराभिरित्यर्थः ।
 जातावेकवचनम् । स्त्री योषिद्वया योषा भारी कीचकनिघो मधूरित्तरः ।
 श्लोकादिः सेव्यते इत्यादिभारस्यानि इह च नीति भावः । चामिषी
 इत्यम् । रैषुत्रिभुता चामिषी चमतेति उच्यते ॥ ४२ ॥

सङ्कीर्णैति । अथिचक्रं सङ्कीर्णः मियं मन्दसः कीचकाः वेदुनि-
 तेषाः । वेद्याः कीचकास्तो सुखं सन्नतापाङ्गयता इत्यन्तरः । तेषां
 वने स्वलितस्तो कथावस्तैकरोमयोविच्छेदत्वात् कातरा तत्रा योषासापाप-

अस्मिन् मृदुश्वसनगर्मतदीयरघ्न
 निर्यत्खनश्रुतिसखादिव नोत्सहन्ते ॥४३॥
 मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवावम्भै
 र्वापीष्वन्तर्लीनमहानीलदलासु ।
 शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ
 ऋायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

मर्थः मृदुश्वसनेनन्दमादतो गर्भे वेणुनेम्यस्तदीयरत्नेभ्यः क्षीरकविर-
 रेभ्यो निर्द्यतो निर्गच्छत. खनस्य रुद्धा चरणेन यत् सुख तस्मादिवेत हे-
 त्त्वपेक्ष। चक्षितं मोक्षहम्ने वस्तु तस्य बाल प्रियत्वादिति भावः ।
 शकश्चेत्यादिना तुल्यप्रत्यय ॥ ४३ ॥

सुप्तमिति । इहाहावन्तर्लीनानि मङ्गाभीलदलानि इन्द्रनील विष्णो-
 पलङ्कानि यासु तासु । सिङ्खलस्याकरोद्गमामङ्गानीलासु ते मता इति
 मगगनगस्य । वापीसु दीर्घिकासु अर्द्धभेभैर्गर्भैर्दृष्टं सुप्तागौरं
 मौक्तिकसुभं पतएवक्षीरमिव स्थितं शस्त्रीहरिवा । स्याच्छस्त्री वादि-
 प्रती च क्षुरिका वापिधेतुकेत्यमर. । वङ्गादिभ्यश्चेति ङीप् । शस्त्रीरत्
 श्यामैरंशुभिरम्भैर्नेन्द्रनील मरीचिमिः आशु तत्क्षयमेव द्रुतं लोचितं
 सत् क्षुरितमित्यर्थः नीलीसलिलस्य नीलास्यौपमिपरुषस्य । नीली काका
 ल्हीतकिकेत्यमरः । अर्द्धां ऋया कान्तिमृच्छति तस्यैर्धौं ऋया गच्छ-
 तोत्यर्थः । व्यतो निर्दर्शनाकहारः । य च सक्तागौरं क्षीरमिव शस्त्री-
 श्यामैरिति चोपमात्वेणान्तीनमङ्गानीलदलासु वापीत्विति पदार्थहेतुकं
 काव्यविद्गं तेनोत्पापितेर्गारुभिर्द्रुतमिति तद्द्रुतोत्पापित इत्यङ्गादिभावेन
 मङ्गरः । क्षीरमिवेत्यनेन्द्रनीलाया सौम्यं सूचितम् । क्षीरमध्ये वि-
 पेक्षीत् क्षीरस्येक्षीलतां प्रजेत् । इन्द्रनीलमिति स्नात इति लक्षण क-
 म्भवात् । तेनात्त नीलीसोपमानेन तद्वर्णं एवेति सूचितम् । नीलीस-

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला
 मिह विद्धाति धौतकलधौतमही ॥४१॥
 वर्ज्यन्त्या जनैः सद्गमे कान्तत
 स्तर्कयन्त्या सुखं सद्गमे कान्ततः ।
 योषथैप स्मरासन्नतापाङ्गया
 सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥
 सङ्गीर्णकीचकवनखलितैकवाल
 विच्छेदकातरधियश्चलितुं चमर्थ्यः ।

विद्धाति अत्र धेवोन्मिक्तजस्य विरबुद्धुदापन्त्रोऽपि वस्त्रागवा स-
 ल्मन्वोर्ज्ञे रतिप्रयोक्तिः । कुररीवता इक्षुम् । ऊ रीवता वज्रधर्मैर्वाग-
 तुगिति कथय्यात् ॥ ४१ ॥

वर्ज्यन्त्या इति । एकान्तः एकान्ते दृष्टीत्यर्थः । कान्ततः कान्तेन
 प्रयेत्येवार्थः । अथवापि चार्थमिच्छित्कथयिः । सद्गमे वरि सुखं त-
 र्कयन्त्या अर्थावभाषया विचक्षे विहारभाषाह्वयार्थः । अतएव
 जनैः सद्गं वर्ज्यन्त्या इतः अरेपासन्नतापाङ्गि प्रपन्नवररथि अद्धानि
 स्यात्तया अरासन्नतापाङ्गया । अद्गतात् अर्थेभ्यदेति अकथयति
 अत्सादिह मत्ते टाप् । अथावपाङ्गैः यस्यावपाङ्गैः अथतापाङ्गया अ-
 पाम् कूलिपत्रेणया अनेकया योषया अनेकामिर्वीर्यभिरित्यर्थः ।
 तावेवप्रथमम् । स्त्री योषिदवता योषा नाती श्रीपतिनी बभूवित्प्रथमः ।
 योऽत्रिः सेवते इत्याविहारव्यागानि इह मनोति भासः । शशिवी
 नम् । रैवठमिदुंनः शशिवी मण्डतेति मण्डयाम् ॥ ४२ ॥

सङ्गीर्णः । अङ्गिर्णः सङ्गीर्णः । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः ।
 गः । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः ।
 । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः । अङ्गिर्णः ।

अस्मिन् मृदुश्वसनगर्भतदीयरध
 निर्यत्स्वनश्च तिसुखादिव नोत्सहन्ते ॥४३॥
 मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवावध्र
 वीपीचन्तर्लीनमहानीलदलासु ।
 शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ
 श्वायामच्छामच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

मर्थः मृदुश्वसनगर्भतदीयरधेभ्यः वीचक्षिर-
 रेभ्योनिर्यतोनिर्गच्छत. स्वनस्य दुःखा अपरधेन यत् सुख तथादिर्भेत् हे-
 तुत्प्रेषा । अचित्तं गोमूत्रेण वस्तु तस्य वाच प्रियत्वादिति भावः ।
 यत्कश्चेत्यादिना तत्तन्प्रत्ययः ॥ ४३ ॥

सुश्रुति । इहाहावन्तर्लीनानि महानीलदलानि इन्द्रनील विर्ये-
 पखण्डानि यासु तासु । लिङ्गलक्ष्यारोह, तापजाभीलासु ते मता इति
 भगवानगक्ष्य । वापीषु दीर्घिकासु अर्धभेमेसुक्तं वदं सुतागौरं
 मौक्तिकशुभ्रं पतएवक्षीरमिव स्थितं शस्त्रीशुक्रिका । श्वाच्छस्त्री वाधि-
 उली च क्षुक्रिका वाधिचेतुकेत्यमरः । वद्वादिभ्यश्चेति ङीष् । शस्त्रीपत्
 श्यामैरंशुभिरन्वर्गनेन्द्रनील करोचमिः आशु तत्क्षयमिव द्रुतं लीजितं
 वत् क्षुरितमित्यर्थः नीलीश्लिष्टस्य नीलास्यौषधिरुत्तरस्य । नीली वाच
 ह्योतकिकेत्यमरः । अथा ज्ञाया कान्तिच्छक्ति तद्वर्धनी ज्ञाया गच्छ-
 तीत्यर्थः । अतोनिर्दग्नासुह्वारः । स च सुक्तागौरं क्षीरमिव शस्त्री-
 श्यामैरिति शोषमात्रदेषानर्चीनमहानीलदलासु वापीपिति प्रदार्थहेतुर्कं
 काव्यलिङ्गं तेनोत्थापितेनाशुभिर्द्रुतमिति तद्गुणोत्थापित इत्यङ्गाङ्गिभावेन
 मङ्गरः । क्षीरमिवेत्यनेनेन्द्रनीलानां सौष्टवं सूचितम् । क्षीरमध्ये क्षि-
 पेप्रीलं क्षीरक्षेप्रीलतां प्रजेत् । इन्द्रभीलमिति स्वात इति उच्यते इ-
 मन्वत् । तेनात्र नीलीसोपमानेन तदर्थं एवेति सूचितम् । नीली

या न यथौ प्रियमन्यवधुभ्यः
 सारतरागमना यतमानम् ।
 तेन सहेह विभर्त्तिरहः स्त्री
 सा रतरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥
 भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-
 रश्चावचैरुपगतेषु सहस्रसङ्घातम् ।

विनाः केचिन्मनुष्यमिहाः पर इत्यादिना अगस्त्येन रत्नपाके
 एवमेवाद्यत्रिभङ्गावाभिधानादिति । मत्त मयूरं इत्यम् । नेदौःश्रैः
 यमनात्त मयूरमिति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

या नेति । इहाहाःश्रैःश्रैः क्वचनदेभ्यः । पक्ष्मीविभर्त्तेरिति
 पक्ष्मी । सारतरं नेत्रमगमनं वक्ष्याः हा सारतरागमना ज्ञात्वाह-
 ष्टं चर्यः । या स्त्री यतमानं सत्ताप्रयै प्रवतमानं प्रार्थयमानमित्यर्थः ।
 यती प्रयत्ने शायम् । प्रिवं न यथौ हा तथा प्रतिश्रुत्वापि स्त्री रत्न-
 कोन प्रियेण वधु अनायतमानमदीर्घरोव' यथा यथा रतरागं' इत्या-
 श्रित्वाचं विभर्त्तिं व्ययमतितामवतीरपि क'द्य'रोहीपयतीति भावः । दोष-
 शङ्कतम् । दोषकइत्यमिदम्यवभागाविति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

भिन्नेविति । रत्नकिरणैः किरणेषु उदस्यशाश्वस्य तं रत्नैः-
 चैरनेकविधैरित्यर्थः । उद्यत्तत्वं नैकभेदमित्यमरः । अतूरय्येषकादिपूत्रो-
 श्नीशेष पराङ्गोच्चावचकिञ्चनात्तोमवाभीति तस्य रवे निपातनात् शाय् ।
 रत्नकिरणैर्भिन्नेषु भिन्नेषु घातएव सहस्रसङ्घातपगतेषु वधु मतिम्य-
 प'ज्ञाय । मत्तं इच्छे मत्तं इत्यमिति धादतः । अदौ प्रकाशमाभोऽहिमायु-
 जेयेति सहस्र किरणत्वात् सूर्य्य एवेति वग्नापनानुच्छेत्यर्थः । यार्तां व-
 भाभ्ययोःकिजेत्यमरः । दोषादि रात्रावपि । सप्तम्यर्थेऽप्यवम् । दिवा-
 मीत्यप दोषा च मङ्गस्य रजनावित्यमरः । ध्याङ्गोवक्रोक्तवदार्तां शिकपद-

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोशनदतां दधते नलिन्यः ॥ ४६ ॥

अपशङ्कमङ्कपरिवर्त्तनोचिता

ञ्चलिताः पुरः पतिमुपेतुमात्मजाः ।

अनुरोद्वितीव करुणेन पत्रिणां

विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥ ४७ ॥

मधुकरविटपानमिता

स्तरुपङ्कीर्विभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

मृदा दधते नूनमिन्दुल्लेखायाम् । अथ रत्न सरोरुहम् । रत्नौल्ल
कोकनडाभिति व्याकोशकचस्फुटा इति चामर । इह देवमूमितादि-
तप्रदानश्चिन्म इति भावः । इह मन्दिनीनाम्नोऽशतनविधाया सख्येऽ
यि तद्व्यवहृत्पदात्रिययोक्त्या तद्वेन्दुमर्म्भानिमङ्गहारो व्यञ्जते ॥ ४६ ॥

अपशङ्कमिति । अपशङ्कं निःशङ्कमङ्कपरिवर्त्तनेषु उक्तङ्कमुत्पन्नेषुचिता-
परिचिताः पतिश्चर्त्तारमुपेतं पुरोऽप्ये चलिताः प्रयाताः आत्मजा
सतन्मजा इहितृष निम्नगा नदीः करुणेन दीनेन पत्रिणा पत्रिणा विरुतेन
श्लेषनेन विभ्रतेनैषोऽद्विर्वरुह तदा वात्सल्येन सौ हनेत्यर्थः । श्रीमान्
स्त्रिभ्रस्तु वदत इत्यमरः । वदताभ्यां कामवते इति वदत् प्रत्ययः ।
अनुरोद्विती वातुकोशतीनेदुल्लेखा । इत्यपङ्कमङ्कमिति रूपे इटादिभ्य
सार्वाभातके इतोत् ॥ ४७ ॥

मधुकरेति । मधुकरा एव विटासौ षं घानशुष्यनमिता प्राणाः ।
इत्यर्त्तमिति ऋः । इत्यै यासांविहारैरानमिता विटपानमिता ।
विटपारोऽद्वितीवियामिदमरः । तरुपङ्कीर्विभ्रतोऽस्मादे रोधोन्तिष्ठो रत्ना
पतता परिपानेषु विपङ्कीना लतना रजं पुञ्जरेषु तेन परिपानमितिदह-

परिपाकपिशङ्गलता

रजसा रीधश्चकास्ति कपिशङ्गलता ॥ ४८ ॥

प्राग्भागतः पतद्दिहेद्मुपत्यकासु

शृङ्गारितायतमहेभकराभमम्भः ।

सुलक्ष्यते विविधरत्नकरानुविद्ध

मूर्द्ध प्रसारितसुराधिपचापचात् ॥ ४९ ॥

दधति च विकतद्विचित्रकल्प

द्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानिवैताः ।

नतारजसा कपिशं पिशङ्गं चकास्ति । भात्यावृत्तिष्वियमाख्यागीतिरिद-
मथा । अर्द्धं वसुगणा आख्यागीतिरिति पिशङ्गभागः ॥ ४८ ॥

प्राग्भागतइति । इहाहो प्राग्भागत. अर्द्धं प्रदेशात् उपत्यकासु
अधःप्रदेशेषु । उपत्यकादेशोऽवलोत्तरः । अथाभिभ्यामित्यादिभ्यो धब्दात्
सकन्प्रत्ययः । पतत् । शृङ्गारः सिन्दूरादिभ्यश्चङ्गमस्य शृङ्गात्
रितः । शृङ्गारः सुरते नाथे रसे दिग्गजमसङ्ग इति विश्वः । आदती-
दीर्घः तस्य महेभकरस्याभेदाया यस्य तत् विविधरत्नायां करैरंशुभरति-
शमवृत्तिर्नदमम्भः अर्द्धं प्रसारितं यत् सुराधिपचापमिन्द्रचतुस्तद्व्याघ-
रं लक्ष्मते । अमोन्द्र चापसोर्द्धत्वात्तन्मन्वेऽपि इन्द्रमोक्तैरतिशयोक्तिः ।
अमृतोपमेति अतानरसु । तिरौहितविशेषायां तूपर्मानस्ये प्रसिद्धत्वाद्दुपमे-
नेयम् ॥ ४९ ॥

दधतीति । किञ्चेति आर्थः असुप्याहरेताः शिखरानि शृङ्गापथेव
सुखाः केशपाशः । शिखा चूडा वीरपाथीत्यमरः । विकतद्विचित्रैः
गभावर्धैः कल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितान् ध्ययिता विर स्थितानित्युत्प्रेक्षा ।
अमृतानि तिरौहीनि उम्भमानानि च विष्काच्येन दामानि सज्जोषेषु तान्

क्षणमलघुविलम्बिपिच्छदान्नः

शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥ ५० ॥

सवधूक्ताः सुखिनोऽस्मि-

न्नवरतममन्दरागतामरसदृशः ।

नासेवन्तेरसव

न्नवरतममन्दरागतामरसदृशः ॥ ५१ ॥

आच्छाद्य पुष्पपटमेष महान्तमन्त

रावर्त्तिभिर्दृहकपोतशिरोधरामैः ।

विपिनः केचिन् एव श्रेष्ठान् आसीद्गन्धं चपं दधतीर । शिखीरानः
शिखी येतीति शिखासापीडशेखरा रविषामरः । अथ इत्थमगुम्फे गो-
ष्ठीशान्तिद्वेन पिच्छादीनां दामादिरूपवर्षिकद्विस्तदुत्थापिता मोक्षे हेति
बद्धरः । इतिवापाटसंज्ञकम् ॥ ५० ॥

मरधूकरादिति । अकिञ्चिदावरे न भवतीत्यवराः श्रेष्ठाः अनवर-
तमाः श्रेष्ठतमार्थं मन्दरागतामरसः सदृशः स्वरूपाय अनवरतम मन्दरागता-
मरसदृशः मन्दरागाद्यन्तरक्तानि तामरमानि यद्वा रक्षासीय दृश्ये वे
पान्ति अमन्दरागतामरसदृशः रक्तश्रेष्ठाः । यद्वा रक्षन्तामरसमित्यमरः ।
सुखिनोर्भे गिनः सद्यः सधूमिः सवधूक्ताः वलः । तेन सहेति तल्लययोगे बद्ध-
श्रीङ्ग, मद्यन्त्येति कम् । रस रक्षानुरागम् । शुभे रागे इवे ररद्व-
मरः । नारतं नूतनगुरतथा श्रेष्ठमिति न किञ्चासेत्न एवेत्यर्थः । मन्थाद्य-
निषेधनित्तने ह्यौ प्रनियेधाति वादनः विशिष्टसुरतानां श्रेष्ठस्य कामान्वयः
प्रवहोः । उपमानद्वारः । गतेवमाद्योगोतिः ॥ ५१ ॥

आच्छाद्येति । एतेऽर्द्धमन्थान् पुष्पाद्येव पटद्वयि रूपकान् मा-
च्छाद्य अन्तः पटःअन्तरे आवर्त्तिभिरभीक्ष्य भवद्भिः । वञ्चन मानीष्ये

सतां जवनिकानिकामसुखिनाम् ।

विभक्तिं जनयन्नयं मुद्गमपा

मपायधवलावलाहकततीः ॥ ५४ ॥

मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्म विदोविधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसवीजयोगाः ।

सतां निकामसुखिनां अत्यन्तसुखिनां सतां पुण्यसतां सुदुष्कृतयस्य मद्रिरपा-
मभ्रमामपायेनापगमेन यवनावलाहकततीमेषपङ्कतीरेव जवनिकान्तिरस्त-
रिणीर्विभक्तिं । अनाद्यतेष्वपि पिच्छेषु क्रीडने भेषैरेवावरणतां वन्वाद्य
सुदुष्कृतयतीत्यर्थः । अत्र अलाहकततिष्वारोपभाषाणां जवनिकानां सुद-
दुष्कृतयति प्रकृतोपयोगिवर्षणात् परिष्णामाह्वारः । आरोपभाषस्य
प्रकृतोपयोगित्वे परिष्णाम इति लक्षणात् । रूपके त्वपरदुष्कृतयतिभिति
भेदः । लक्षोद्गतगतिर्दत्तम् । रसैर्जसजवाभसोद्गतगतिरिति लक्ष-
णम् ॥ ५४ ॥

नैत्रीति । इहाहो समाधिं योगविक्षतीति समाधिभूतो योगिनः ।

मैत्री करुणा रुदिता उभेतेति चतस्रश्चस उक्तयः । तत्र पुण्यकृत्य
मैत्री इ-पिपु करुणा सुखिपु रुदिता अतुभोदनं पापिपु उभेजा । नैत्री
आदियैपालानि चित्तस्य परि कर्म्मोणि प्रमाधकार्नि शोधकानीत्यर्थः तानि
विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तद्वाजस्यैः शीषानःकरणसखाइत्यर्थः अत-
एतः क्लेशप्रहार्यं विधाय । अविद्याकृतारोगहोषाभिनिवेशाः पञ्च
क्लेशाः । तत्रा नित्येषु नित्यत्वानिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादानै-
कधीरित्यादिनिम्बोऽविद्या । अस्मिता अहङ्कारः । रागोऽनिभतपि-
पयाभिलाषः । हेपोऽनभिमतेषु रोपः । अभिनिवेशः कार्याकार्येष्वपहः ।
ते हि पुरुषं किञ्चिन्तीति क्लेशाः क्लेशहेतवः । पचाद्यच् । तेषां प्रहार्यं
उच्यते । लब्धवदति अत्रम् । तद्विधाय क्लेशान् हित्वेत्यर्थः । अतो लब्धः
सवीजः सात्वत्स्वभो योगोयैस्ते लब्धसवीजयोगाः सन्तः आत्मस्वभवेन व्य-

ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्वतयाधिगम्य
 वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥ ५५ ॥
 मरकतमयमेदिनीषु भानो
 स्तस्विटपान्तरपातिनो मयूखाः ।
 अवमतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मी
 मिह दधाति स्फुरिताणुरेसुजालाः ॥ ५६ ॥
 या विभर्त्ति कलवस्तकीगुण
 स्वानमानमतिकालिमालया ।

मङ्गलं । अस्वेति । सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्वयस्य अन्यत्वेन मिथो-
 निवृत्त्येन ख्यातिं चान् अधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ मिथोविति ज्ञाने-
 त्वर्थः । प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात्संसार । विवेकपङ्कणामुक्तिरिति
 साङ्गताः । अथ ता ख्यातिमपि निरोद्धुं निरसयितुं वाञ्छन्ति
 वृत्तिरूपानां भिन्नं अयमकाशतयैव स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः । प्रततापुद-
 रनायाम्पुरुषलक्षणेणस्वान् चक्रिरिति साङ्गतादित्येव । न केवल-
 म्भोगसूरिय किन्तु भोगश्चेदभर्षीति भावः ॥ ५५ ॥

मरकतेति । इहाश्रौ मरकतानां विकारा मरकतमय स्थासु मेदि-
 नीषु । क्षियः पुस्तिकादिनां पुस्तकाव । गदया विटपा-
 पङ्कया तेषामनरैरपकायै प्रतनोति तथोक्ता । विटपः पङ्कये वि-
 त्तारैः साक्षशास्त्रयोरिति शब्दः । स्फुरिताणुरेसुजाला इत्यत्ररजसा-
 ज्जालानि तेषु ते भानोर्मयूखा अवमतस्य शितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीस्यदूरव्यराया
 लक्ष्मीं दधतीति मिथोवित्यलङ्कारः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ५६ ॥

येति । अत्राशावत्वन कान्दिषा कार्ण्यं यस्या सा अर्थाकार्ण्यं
 यतिश्लाभेयर्थः । न विद्यते लयो लयन परिधत्तव्यान् यस्या सा अलया

नात्र कान्तमुपगीतया तथा
 स्वानमा नमति कालिमालया ॥ ५७ ॥
 सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त
 निस्रन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः ।
 अर्क्योपलोलसितवह्निभिरङ्घ्रि तप्ता
 स्तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः ॥ ५८ ॥
 एतस्मिन्नधिकपयः त्रियं वहन्त्यः
 संक्षोभं पवनभ्रुवा जवेन नीताः ।

भ्रमन्तीत्यर्थः । अतएव वक्षतेति भावः । या अतिमात्रा कलोऽव्यक्तमधुरः
 बहुकोमुपस्थानस्य वीषातन्वीषब्दस्य भागवतपदानं विभक्तिं तन्वीवृत्तती
 त्वर्थः । उपमालङ्कारः । उपगीतया एतौपे गातृग्रहणवै न तं पूर्व-
 द्वायन्त्येवेति भावः । आदिकर्माणि क्तः । अर्क्येति चेति क्तः । तथा
 अलिमालया भ्रुवुषुल्या स्वानमा एखेनानमयितुमाशुं यन्ता । १९६-
 रिप्रादिना अन्वप्रत्ययः । का वा स्ती कान्तं त्रियं ॥ नमति सर्वापि मानं
 विहाय कान्तं यथा प्रणयत्येव तथाहीपकत्वाद्मानसोऽर्थः । रघोइता
 वक्षन् । रोम रात्रिं रघोइता वगाविति वक्षणात् ॥ ५७ ॥

शायमिति । शशाङ्गी वप्राः सानाः । वप्रोऽस्त्री सातुमानयो रिप्य-
 मरः । कायं रात्रौ शशाङ्ककिरपैराहतेभ्यश्चन्द्रकान्तेभ्यो निस्रन्दिना
 प्रत्याश्रिता नीरनिकरेण अत्रपूरेण कृताभिषेकाः कृतज्ञानाः दङ्घ्रि रघो-
 पवैभ्यः सूर्यकालेभ्यः उद्धनितैरुत्थितैर्बङ्घ्रिमिक्षाणाः सन्तः तीव्रं उप-
 ड्वरं मन्दावर्तं मन्दावर्तवर्तनीवेत्सुत्वेचा ॥ ५८ ॥

एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नधिकपयः त्रियमधिकपयस्य सन्तस्त्रिं
 वहन्त्यः अन्वत्सु त्व अधिकाः कपयः सुपीतादयो वर्णान्वेन यात तुङ्

वाहमीकेररहितरामलक्ष्मणानां
 साधर्म्यं दधति गिरा महासरस्यः ॥५६॥
 द्रुह मुहुमुं दितैः कलभैरवः
 प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ।

अधिकपयः शिर्यं गुणाकङ्कारादियोभां वृक्षस्यः पशनाङ्गतीति पवनभूम्नेन
 पवनभुता वायुजन्मेन जरेण वेतेन संशोभसुखनदीता अन्वत्त ह जनेन
 कविना । जने जनिनि वेगे ह्यादिति शिवः । पवनभुवा हनुमता संशो-
 भमौज्ज्वलं नीता हनुमद्देगपर्यन्तया प्रागल्भ्या नीता इत्यर्थः । वाक्पले
 सर्वेत् पृष्ठाविपरिष्णमः कार्यः । महासरसो महाशरानि अरहितान-
 पर्जितौ रामलक्ष्मणौ यामिकाकां अन्वत्त ह रामो रमणः अरहितरामा-
 अविशुद्धरामालक्ष्मणाः शारदयोक्तिं यासु तां श्रेष्ठिस्वरहितरामाः
 अविशुद्ध श्लोकाः लक्षणाः शारदादिति संरविपरत्वेन व्याचक्षते तेषां
 शंसस्य शोभिदृष्टा शारदस्य ह लक्षणा लक्ष्मणौपशिवारसोरित्याद्यमर
 विश्वप्रज्ञाद्यादिमाकृगतनिवतक्षप्रथंताविरोधः । तासां वाक्श्रीशैर्गैर
 साधर्म्यं सादृश्यं दधति । अत्र पवनभुवा जनेनेत्यत्र कर्तव्यात् शिव-
 पलद्वयवदभग्नैकमादगतत्वे नार्थद्वयप्रतीतेरर्थज्ञेयः । अन्वत्त पदभङ्गेनार्थ-
 द्वयप्रतीतेर्जठकावच्छब्दयोरेव निय शिवत्वात्तद्वत्त्वे द्रुत्युभयसाहित्या-
 द्भयज्ञेयोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः उपमात्सङ्गमिति बहुरः । ५६ ॥

इति । इहाशौ सुदितंरिष्ठाविचारमन्तुः, कलभैः करिभैः ।
 कलभः करियावकइत्यपरः । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । अथाथौ
 ऽप्ययोभायः अययोभावे शरत्प्रभृतिभ्यदिति एमावालोऽच् प्रत्ययः ।
 कनयासौ भैरव्य कलभैरवोमधुरभीषणः । विशेषणयोरपि कुरापिचद्वर-
 दैविकोपसर्जनत्वविषयया विशेषणसमासः । रवो दंष्ट्रध्वनिः सङ्घ-
 क्रियते अनुपमं वने वने चरतीपदः चमरी मृगसङ्घः स्फुरति । शिव

स्फुरति चानुवनं चमरीचयः
 कनकरत्नमुवां च मरीचयः ॥ ६० ॥
 त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति
 रस्मिन्नसौ मृदितपद्मत्वरत्नकाङ्गः ।
 कस्तूरिकासृगविमर्द्दसुगन्धिरेति
 रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः ॥ ६१ ॥
 प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः
 प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।

कनकरत्नाणां वा ध्रुवसाकां मरीचयश्च स्फुरन्ति कस्तूरिकासृगसुगन्धिना
 इदानीन्तनकारे यमकसाध्युचयः ॥ ६० ॥

त्वगिति । अस्मिन्नसौ त्वक्सारो वेगान् त्वक्सारारंघ्याः । रंघ्ये
 त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति । तेषां रन्ध्रापि तेषां परि-
 पूरणेन आपनेन उच्चा गीतिर्गानकृषंटेन चः मृदितानि समृद्धानि
 पद्मनि सोमयानि रत्नानां कस्तूरिकासाकां कस्तूरानां वाङ्गानि घरी-
 रापि देव मः । रत्नकः कस्तूरकृते कस्तूरे परिशीर्षित इति वैजयन्ती ।
 एतेन सृगविमर्द्दसुगन्धिः कस्तूरिकासृगसाकां विमर्देन संघर्षेण सुगन्धिः सोम-
 नाश्वः दद्यमि । गन्धस्तेषु तदेकान्तं यद्दृष्टं कर्त्तव्यमित्युक्तं तत्रापि
 निरङ्कुशाः कथय इत्यपर्वद्वययोगः । अस्मिन्नसृगविमर्द्दसुगन्धिः कस्तूर-
 नेषु प्रदेयेषु च । विषयः स्वादिन्द्रियार्थे देये जननदेऽपि चेति विद्वः ।
 अधिकां कर्त्तुं व्याकृतिर्भवेति गच्छति ॥ ६१ ॥

प्रीत्यै इति । इहाशौ युवानश्च युवतश्च तेषां यूनाम् । इमान्
 स्मिन्नेषु च येषः । प्रीत्यै व्यवहिततपनाः तिरोहितार्थाः यतएव
 हरतान्तेव श्रीशक्त्याभिर्य आयासोव्यादाभस्त्येन यः श्रमः श्रेयः । यमः

दोषामन्यं विदधति सुरत
 क्रीडायासश्चमशमपटवः ॥ ६२ ॥
 भक्तोनिवासोऽयमिहास्य पुष्पैः
 सदानतोयेन विषाणिनागः ।
 तीव्राणि तेनोञ्जति कोपितोऽसौ
 सदानतोयेन विषाणि नागः ॥ ६३ ॥
 प्रालेखशीतमचलेखरमीश्वरोऽपि

। खेदोऽध्वरत्नादेरिति लक्षणात् । नख धमे वारणे पटव ममर्षाः जलदाः
 प्रोढध्वान् मेघानरथाद्वाढाब्धकार दिन द्विसन्धोपा राक्षसात्मान मन्य
 तदिति दोषामन्य राक्षसाग्निन विदधति मेघानरथभक्तिना द्विसत् स्वय-
 मप्यात्मान राक्षि मन्वते किञ्चन व्य इत्यर्थ । दोषेण्यमनडपपा
 मन्वतेर्भातीराक्षभाने खम् खेति खम् प्रत्यय । इह यूना दोषाव-
 हिवापि विलम्ब विहारा सन्भवन्तीति भाव । भ्रमरविलसित इत्तम्
 म्भौ मूलोगः स्याद्भ्रमरविलसितमिति लक्षणाद् ॥ ६२ ॥

भक्त इति । इहाद्भवस्य नागस्य निगत व्याच्य सदा पुष्पा-
 त्तो मन्वोऽय न मन्वतीत्यगोहव दानतोयैर्दोदकै मङ्ग वर्त्तत य-
 स्मिन्सदानतोयेन सत्तेनेत्यर्थः । येन विषाणिना दनिना भक्तो न
 विषाणिना कोपित कोपम्रापित, असौ नागः सर्पन्तीराक्षि विषाणि
 मरसासुञ्जति ममति परपतीकाराक्षमस्य क्रोध. श्चान्य भेन व्याह-
 र्तीति भावः ॥ ६३ ॥

प्राप्तेयेति । ईश्वर शिशोऽपि किञ्चिताम्य इति भाव । सान्द्र
 यदिमचर्म तदेव वसन यदेवावराय सादनो यस्य सः तथा सदायना
 रथोगादि विधिलावरण इति भाव । प्रथवादागतं प्राप्तेय इतिम् ।

सान्द्रे भ्रूचर्मवहनावरणोऽधि शिथे ।

सर्वं तु निर्वृत्तिकरे निवसन्नुपैति

न इन्द्र दुःखनिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥ ६५ ॥

नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः

स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येष शैलः ।

अहिपरिकरभाजोभास्यनैरङ्गरागै

तत आगत इत्यपि केचमिच्छन्पुत्रदानां चादेरिय इति यादव्यै
 दातेभ्यः । तेन शीतं-शीतलमचवेदर किमस्त्वमधिपते तस्मिन् ये
 इत्यर्थः । अथिषोडश्यामा कर्मेति अर्थात् । सर्वं तु निर्वृत्तिकरे इति
 वदासुखकरो इच्छाशौ नियन्तु पुनर्लोक किञ्चनास्तेऽपि जह्मो नि-
 श्चि । अज्ञानेत्यादिना अदूर-य-वच्छादितु निरातवास्तुत्प । कि-
 द्विदलमपि नृन्दुःखं शीतोप्यदुःखं न-पैति । नद्यं कर्त्तव्यताया अ-
 नामस्योन्मत्तशोपनिगरकतादिति भावः । इत्यं बुद्धि-होप्यादि मिदुन-
 क्त-होरइति वृजवन्ती । अयोपनायात् किमाचवाडुमुदप्याविश-
 वन्तादुश्चतिरेकः ॥ ६६ ॥

नवेति । एष शंभोरैतकोनया मत्तवेत्या तद्वनमङ्गलो
 श्यामोमधोमध्यामोदावानप्रभिरभिः स्वट्टिवाता इत्यमभूमिः तद
 प्रदेयैः कर-रुचिरेव परिकरोमाविशान्दकम् । मज्जतीति तस्य अङ्कि-
 परिकरमात्रः । नवेत्परिकरोवाते पर्यङ्गपरिवायोः प्रगाथे शान्तिवा-
 म्बो विवेकारमयोरपीति विश्वं । मज्जोपिः । भास्वर्नः सधमयो ।
 वैचारिबोऽम् प्रचयः अन्विति प्रकल्पितस्य अन्विति इति तिनोदो न ।
 अङ्गरागैरद्वेष्टनैरधिगतधमिन्ः प्राप्तादानस्य मूर्त्तं दास्यौ यत् तस्य
 मूर्त्तनापेरिदरस्य । प्रहरणाद्यैः परे निजकल्पयौ भवत । अन्विष्टां
 शीतम् । अन्विष्टा नामशोभयोस्तिमरः । अन्विष्टोपयै इत्ये-प्र-

रधिगतधवलिम्बः शूलपाणोरभिख्याम् ॥ ६५ ॥
 दधङ्गिरभितस्तत्रौ विकचवारिजाम्बू नदौ
 विनोदितदिनतामाः कृतस्वश्च जाम्बूनदैः ।
 निषेथ मधु माधवाः सरसमद्य कादम्बरं
 ह्युन्ति रतये रहः प्रियतमाङ्गकादम्बरम् ॥ ६६ ॥
 दंपणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरम्, धि

शयः । भाट्यव्यक्तकरोति निदर्शनात्तद्वारः । सन्निही हस्तमितद् ॥ ६५ ॥

दधङ्गिरिति । अत्राहौ माधवस्य हमे चाधवाः वादशः विकचानि
 कारिजानि येषु तान्यम्बूनि ययोक्तौ विकचवारिजाम्बू आभित उभय-
 तस्तत्रौ दधङ्गिः नदौ । अम्बुप्रवाहैः प्राक्क्षोतदोनद्यः प्रत्यङ्क्षोत-
 षो नदाः नर्मदा विनेत्याहुः । विनोदितोद्दिगक्रमो येषाम्ने विहारापनी-
 ताङ्गिजवनापा इत्यर्थः किञ्च जाम्बूनदस्य विकारैर्जीम्बूनदो कन-
 कभूषणं, कृतस्वो जनितायोभाः वनः रवस्तु आदस्तु । रथोगिम्बे रसे
 सत् इति शिवः । कादम्बू रेणुः । कादम्बः कथं ह्येत्येति शिवः ।
 कादम्बं एति रमयोरभेदात्तात् प्रकृतित्वेनादत्त इति कादम्बरसंघ-
 यम् । पानसन्द्राद्यभाषुषं चाङ्गुरेनात्तभैक्षवमिति अरथात् । आतो-
 ऽस्तुपर्वणं क' । मधु मद्यम् । एवञ्च मधुकादम्बरस्यन्दोः सामान्यवि-
 शेषपरत्वात्पौनरुक्त्यम् । विवेक्य पीत्वा । सन्निवाणं संस्थाप्य निषे-
 धादिति भावः । रतये सुरतायै रहः प्रियतमायां प्रिययोगिनाम्बु-
 देवाङ्गकाङ्गकादम्बरं वक्ष्यं हरन्ति वादशायेह मधुपानरजोत्सर्गिण्यम्
 विहरन्तीति भावः । शुषो हस्तम् । जसौ जस्यनामस्तुपत्यवतिष्य शुषो
 शुषरिति कल्प्यात् ॥ ६६ ॥

दर्शयेति । अत्राहौ रधिदर्शनिर्माणाय प्ररः रौष्यभित्तियु ।
 काञ्चमकन्दराप्यसत्तरजतवातुषु पतिते संक्रान्ते यन् सान्द्रं यत्तिमिर-

ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः
 ब्रीडमसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
 काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥६७॥
 अनुकृतशिखरौघयोभिरभ्यागतेऽक्षौ
 त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिरुच्चैः ।

नन्दुष्याति हरतीति तदुट् । क्विप् । तस्मिन् ज्योतिषि सतेपमि
 काञ्चनकन्दरासु रुद्रः प्रतिफलति सम्मूर्च्छति सति रमणै रपहृतवसना-
 सरपीरपहृतोऽपि कन्दराभित्तिषोऽपि ब्रीड लपाम् । यद्यपि पु-
 रोय षड इति स्त्रियाऽपप्रत्ययः अतएव मन्दाहं श्री रूपा श्रीदेवुनर-
 तथापि तत्र स्त्रीत्याविनद्यादा वाञ्छुवनगदपुंषक्तव च । अतएवावि-
 विधौ पुरो स्त्रिया बभ्रुवविवहेति वाचन । नयति प्रादयति । नीच-
 घोर्हरतेषु वेति द्विकर्मकता । यस्मिन् सुखं कन्दरासु श्रीडाये प्र-
 विनः स्त्रियोऽन्वष्टु इति क्त्वा पुंरुपरपहृतवक्ता एव पुर स्थि-
 तरौक्षभित्तिनेनवाचनं प्रतिविम्बवत्प्रकारे सति रुद्रका इति भाव ।
 यत्र काञ्चनकन्दरासुमसुखाहं ज्योति प्रतिफलनसमयेऽपि सख
 न्बोद्धे रतिपयोऽस्ति । वसपत्रपतित वृक्षम् । दिङ् ह्रिं च वसपत्रपतित
 सरभसमभ्युत्तिष्ठतीति हेतुव्याम् ॥ ६७ ॥

अनुकृतेति । अहाजुष्टैरधृतोऽद्रि रैवतश्च त्वयि अभ्यागते इति
 अनुकृता दिग्बरीषाया आदौस्तैस्तयोक्तैः शिखरौघभ्रमकारिभिरिति
 भाव । अतएवाव श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनया भान्तिवदन्द्वारो-
 वञ्जते । द्रुतमवता श्रीमहावतेनीपनुचै प्रेरितै अतएव सखेव
 सनेऽनुकृतमद्भि उत्पतद्भि धरतीति धरः । यदा द्यम् । इवसु पक्षे
 वनमद् दस्य परिधानानि अम्बराणि तद्वत् श्यामलैः श्यामैरभ्युवाहै
 निमित्तेन सरभसमभ्युत्तिष्ठतीव प्रकृत्यान् करोतीवेति स्त्रियनिमित्ता

द्र तमरुदुपनुन्नै रून्नमङ्गिः सहैलं
 हलधरपरिधानश्यामलैरम्बु वाहैः ॥६८॥
 इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे
 महाकाव्ये रैवतकवर्णनं नाम
 चतुर्थः सर्गः ।

द्विवास्वपोत्तरेण निगिन्नेषोत्सवमङ्गिना वैश्वस्य मङ्गियोत्तरे संज्ञात्
 सा चोक्तनिदर्शनानुगणितेति सङ्करं यावत्तु इत्यनुगाय । सर्वद्विमी
 वृत्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भोगध्यायकोलाचलमणि नापत्परिवरिचिते माघ
 काव्ययाज्ञाने सर्वद्विमीवृत्ते चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चम सर्गः ।

इत्यङ्गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः
 शुश्राव स्रुततनयस्य तदा व्यलीकाः । ७५-३
 रन्तुन्निरन्तरमियेष ततोऽवसाने
 तासाङ्गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥
 तं स द्विषेन्द्रतुलितातुलतुङ्गशृङ्ग
 मभ्युक्षसत्कदलिकावनराजिमुच्चैः ।

इत्यमिति । उ इतिरित्यमनेन प्रकारेण । इदमस्यप्रति पशु-
 प्रत्ययः । अम्यलीका, अप्रियदरहिताः । व्यलीकन्प्रियेऽन्धते इत्यमरः ।
 प्रियतमाः प्रियस्य इव स्थिताः कान्ताशम्भिता इत्यर्थः व्यलीका विग-
 तान्धता चत्वाः स्रुततनयस्य शारविह्वमारक्ष दारकस्य गिरः तदा
 शुश्राव ततः श्रय्यामन्तरं वासाङ्गिरामवसाने समाप्तौ निरन्तरं शीर-
 न्युवनराजिरेव पटलं वसाने व्याख्यादयति । वम व्याख्यादन इति
 धातोः कर्त्तरि लट् । वामजादेवः । गिरौ रंवेतशशी रन्तुं श्लोडित-
 मिद्रेव तत्र वसतिं कर्त्तुं मिच्छति खेत्वर्थेः उपमावमकयोः संश्लिः ।
 सर्गेऽङ्गिन्नु वसन्तिलका इत्यम् । लक्षा वसन्तिलका तमजाजगौ ग
 इति ॥ १ ॥

तमिति । कदस्य एव कदलिकाः वैजयन्त्यो रम्भातरवथ । कदली
 वैजयन्त्या च रम्भायां इतिरित्यामरे इति विश्वः । अम्युक्षन्त्य कद-
 ल्योवैजयन्त्यो वनराज्ये इव यस्य वः अन्यत्र रम्भावन प्रकृवीयस्य त-

विस्ताररुद्धवसुधोऽन्वचलञ्चाल

लक्ष्मीन्दधत्प्रतिगिरेरलघुर्वलौघः ॥ २ ॥

भास्वत्करव्यतिकरोल्लासिताम्बरान्ताः

सापत्रपा इव महाजनदर्शनेन ।

संविध्यु रन्ध्रविकाश्रि चमसमुत्थं

पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः ॥ ३ ॥

मिति योज्यम् । उच्चैरुन्नतः, विस्तारेण रुद्धवसुधः आप्रभृतिः अतएव प्रतिगिरेर्वैष्णवीन्दधत् अयमथन्यां गिरिरिव क्लृप्त इत्यर्थं अलघुर्वलौघानु व लघौघः सेनाबहु. द्विपेन्द्रैस्तुलितान्यतुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तं प्रतिभारहितानि उच्चुद्ध युद्धायि यस्य तन्वयोक्तमनुचलं दैशत-सप्ततु चचाल तस्मिन् यथा विद्यते; । अतुर्लघुत्व इति कर्त्तव्यप्रवचनी-वत्तासद्योगे द्वितीया । अत्र प्रतिगिरेः अस्तिचिदप्रतिवृत्त्यात् गिरिच-र्मादोगी लघौघः प्रतिगिरेर्वैष्णवीनिव लक्ष्मीन्धधातीति निदर्शनामुखेन प्रतियोगित्वे नीम्ने च्छते इत्युत्प्रेक्षेनेयं श्लेषादुपप्राप्तितेति कथ्यते ॥ २ ॥

भास्वदिति । आद्या दियो भास्वत्करव्यतिकरेण स्वर्वांशुव्यापना उद्ध-रिताम्बरान्ताः प्रकाशिताश्चायदेशाः अन्वयं भास्वान् भास्वत् अम्भि-रूप. । भास्वान् भास्वरस्यैवोरिति विश्व. । तस्य इत्यस्य अर्थनेन उद्धरिताम्बरान्ताः अस्त्रावकाहनाः अतएव महाजनदर्शनेनसाध्यमाएव मञ्जा सापत्रगम्यत इत्यमरः । अम्बर विकाश्रि व्योमव्यापि वाए; गोभि च । अम्बरं व्योमवाससोरिति विश्व. । चमसु चमसं करभ उच्यते. । उच्चैः क्रमेणकथयमहाकाः करभः शिशुरित्यमरः । तस्य कञ्ठ इव कडारं कपिमम् । कडारः कपिभः पिङ्ग इत्यमरः । पृथ्वीरजः । संविध्युः संवयुः राक्षसादद्यामासु रित्यर्थः । वेद्यः संवरणे तिट् कित्वात्तु अकारणे द्विर्वाचः परनेकाच इति यथादेशः । क्षिप्रैरुक्तापकारे

आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः
सम्यन्नदेवमणयोभृतरन्ध्रभागाः ।

मञ्जया यत्किञ्चिदाश्चादयन्तीति भागः । अदाचेतनास्त्रायाश्च त्रिदवि-
शेषमहिम्ना स्त्रीप्रतीकैः तदभेदाध्यवसायेन संस्थानव्यवहारसमारोग्यात्
समासेक्तिः । सा च सापत्न्यपत्नोर्वासात्तपाणितैति सङ्करः ॥ ३ ॥

आवर्त्तिन इति । आवर्त्तिनः दयावर्त्तवन्तः । प्रयंसावर्त्तमिति
यिनि । ते च ह्यगुरस्यौ मिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः । एवौ माने
ह्यमाने च दयावर्त्ताध्रुवाः अहताहन्तुक्तादय भ्रुवास्या विवक्षिता । अन्ये-
पामनन्तरमेव प्रथमभिधानात् । अन्यत्र तु जलध्ववनः । स्यादावर्त्त
ऽश्वत्थाम्भ्रुम इत्यमरः । रोमसंस्थाने तु तद्व्याहृत्पदेशः तदुक्तम् ।
आवर्त्तमास्यादावर्त्तोरोमसंस्थानमङ्गिनामिति । शुभफलानि रीच्य-
लाभादीनि प्रददतीति शुभफलप्रदाः । प्रेदायि इतिवः । ताभिः
शुक्तिभिः संस्थानरावर्त्तवियेपैर्युक्ताः । तदुक्तम् । वचस्याः शुक्तयस्ति-
भ्रुवोरोमा जयापहा इति । अन्यत्र शुभफलानि सुक्ताफलानि तत्रपदाः
शुक्तयो सुक्तास्फोटाः वाभिर्युक्ताः । सुक्तास्फोटे इयावर्त्ते शुक्तिं यद्वह-
पाद्ययोरिति यादवः । सम्यन्नाः स्वया देवमणयो निगासावर्त्ताः कौस्तु-
भादिदिव्यमणयश्च वेदान्ते । आवर्त्तोरोमजोदेवमणिस्येप निगासजः ।
निगासस्तु गणोद्देशे वक्तु इति वैजयन्ती । अताः पूर्या रन्ध्रभागाः
पार्श्वदेशा निगासपदेशश्च वेदान्ते अतिप्रथिता रोचमानाः कण्ठावर्त्तायेपान्ते
अतिरोचमानाः । अथस्त्रो रोचमानश्च सामिसौनाम्यवर्द्धनदिति वैज-
यन्ती । अन्यत्र तु अथन दीप्यमाना इत्यर्थः छर्भिभिर्गतिवियेपैर्विचि-
भिय पतनः आषान्न । पट्टीकृतानामश्वानां नसनीचमनाकृतिः ।
अतिवेगमभायुक्ता गतिरुर्ध्विहदाहृतेति वैजयन्ती । दृष्टयोऽन्धा. प्रयोधय-
इव तस्यै बहुमतीं षष्ठुः आदयन्ति अ । अदिधानतिरोधान् पिधानञ्च द-
नानि चेत्त्वमरः । अपिपूर्व्याहृधातेर्लुट् वटि मायुरि रन्ध्रोपमवाप्योरप-

अश्वाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना

सूखां पयोधय इवोर्म्मिरापतन्तः ॥ ४ ॥

आरक्षमगतमवमत्य सृष्टिं सिताग्र

मेकः पलायत जवेन कृतार्त्तनादः ।

अन्यः पुनर्मुहुर्दुदुवतास्तभार

मन्योन्यतः यथि वताविभितामिभोद्वी ॥ ५ ॥

आयस्तमैक्षत जनश्चटुलाग्रपादं

गच्छन्तमुञ्चलितचामरचारुमश्वम्

सृष्टिं योरित्कारणोप । इहमाहावन्मिफल इवदेतयन्देनार्चयप्रतीते
रर्षिभ्योऽय प्रकृतामकृतगोचरं उपमानकृतिरि वद्वर ॥ ४ ॥

व्यारणेति । पथि धानो रभोदावच्योन्वतः अन्योन्यकाद्
विभितामभितवन्तौ । मिमी भवे अङ् मिथोऽन्यतरस्यामित्येव । वतेत्-
न्योरपि भोतिरिति खेदेऽतिविषये वा । खेदात्तुल्यत्वात्तौप दिग्दयाम
न्वये वतेत्तमरः । तत्र विद्वभाह । एक रभश्चारणं कुम्भयोरभक्तव
मन् प्रविष्ट घितापतीक्षतश्चं सृष्टिमदुर्ध । अङ्घोऽस्ती सृष्टिर्धयोरि-
त्तमरः । अइमत्वावधूय कृत वार्त्तनादीयेन वः अतिकरस कन्दवित्तरं,
अदेन प्रकायत पलायितवान् । परापूर्वैदयतेर्लङ् उपसर्गं स्वायताऽिति
रेफस लाम् । अन्य पुनरदृस्तु चकानारदिरक्षभार यथा तथा सुष्ट-
रदहवत अवृष्टितवान् । पुनरताविति लङ् । खपावोक्तिः ॥ ५ ॥

आयस्तमिति । जनश्चटुलाग्रपादं चञ्चलदूर्ध्वचारणं यथा तथा
गच्छन्तं यीमं भाग्नमित्यर्थं, उच्येति उच्चरितं चामरैश्चारुमश्वं मायसं
पयत्वमाहृतं यथा तथा । यद्य प्रयत्ने कर्त्तरि क्तं ज्ञानं क्रियादिचेप-

नागं पुनर्मृदु सलीलनिमीलिताक्षं-
 सर्वः प्रियः खलुं भवत्यनुरूपचेष्टः ॥ ६ ॥
 वस्तः समस्तजनहासकरः करेणो
 स्तावत्खरः प्रखरमुल्ललयाञ्चकार ।
 यावञ्चलासनविलोलनितम्बविम्ब
 विस्रसावस्त्रमवरोधवधूः पपात ॥ ७ ॥
 शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा
 निष्प्रिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णागर्भाः ।

एम् । देवत ईक्षितवान् । ईक्षतेर्लङ् अडशादीना माटश्चेति इङिः ।
 नागं पुनर्मृदं वलीलं निमीलिते वल्लिषी यस्मिन् कर्मणि तत् ।
 वड्डीहो वृक्ष्यस्योः साङ्गादच् । मृदु मन्दहृत्कृतमावस्तमैश्च कथं
 धीमनन्द्योस्तुत्यादिरित्याह सर्वः प्राणी अत्ररूपचेष्टः सजात्युचित-
 व्यापारः सन् प्रीणातीति प्रियः प्रीतिशरो भवति खलु । इहपक्षमातीति
 कर्त्तरि क्तः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

तस्मिन् । करेणोरिभ्याः । करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे इत्यमरः ।
 भीष्मादीनां मयश्चेत्प्रियपादानत्वम् । तस्मिन् भीतः खरोगर्दभः समस्त
 जनस्य हासं करोतीति तत्करः सन् । लम्बो ज्येष्ठित्यादिना टप्रत्ययः ।
 तावत्तदपि प्रखरं अथमुल्ललयाञ्चकार अत्यपात यावत् कलात् स्था-
 चवितादाशनात् विलोलीऽपस्तस्रस्त्रावितस्वनिम्बादिभ्यस्तं वल्लं यस्मिन्
 कर्मणि तद्यदा तथा अत्रोधवधूः पपात । स्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥

प्रैक्षेति । शैलस्यैवतश्चाद्रेरुपशल्यं प्रान्तं । यद्यपि ग्रामान्
 उपशल्यं स्थादित्यमरः तथापि उपचाराददोषः । तत्र निपततान्ना-
 श्वा रयाना नैषय यज्ञान्ताः । चक्रं स्त्री स्थाप्रधिः

भूरेणवो नभसि नङ्गपयोद्चक्रा
 श्चक्रीवद्ङ्गरुहधूम्ररुचोविससुः ॥ ८ ॥
 उद्यत्कृशानुशकलेषु खुराभिघाता
 ङ्गुमीसमायतशिलाफलकाचितेषु ।
 प्रथ्यन्त वर्त्मसु विचक्रमिरे महाश्वः
 शैलस्य दर्दुरसुटानिव वाद्यन्तः ॥ ९ ॥
 तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्त्रा
 सम्यक्कशात्रयविचारवता नियुक्तः ।

इनाभित्थेभरः । तासांभारमिः निष्पिटायां चूर्खितायां विदुरशिला-
 तलायां चूर्खा भर्मे वेगान्ते तयोक्ता. अदि नशानि यद्योदचक्राणि
 पयोदाकारमण्डलानि यैस्ते चक्रवङ्गमवमस्यास्तीति चक्रोवायुं गर्दभः ।
 चक्रीवन्तस्तु शालेय राक्षसा गर्दभाः खरा रथभरः । धादन्त्याः श्चक्रीवद्गी-
 वदित्यादिना वाधुः । तस्याङ्ग रुहाणि रोमाणि तद्वत् धूम्ररुचः कण्ठलो-
 ङ्गितवर्णाः । धूम्रधूम्रवो कश्चलोङ्गितान्तिभरः । भूरेणवो विषसुः
 प्रसृता. ॥ ८ ॥

उद्यदिति । खुराः शकानि । शकं क्रीवे खुरः प्रथान्तिभरः ।
 तेराभभिघाताउद्यन्तः कशात्रयवन्तः स्फुनिद्राः शैभ्यस्तेषु उद्युप्राया
 श्रुता इति भावः भूखां कमानि वसतलानि आदतानि च यानि विनाः
 कवकापीर शिठाकतकानि तेराचितेष्यास्तृतेषु गैमस्य धर्मन्तार्त्तं च
 प्रान्तभार्गेषु मकाशा दर्दुराणां वाद्यनिषेपणां पुटाम् सुपानि वाद-
 यन्त इव विचक्रमिरे जगुः धादन्त्याः तादृशं मन्दमकुर्वन्तिवर्धः ।
 ० तादृशित्थे रथान्तरेपदम् । दर्दुरा फोयनेकेषु तादृशभारता-

आरटृजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चै
श्चित्तं चकार पद्मर्द्धपुलायितेन ॥ १० ॥

तेज इति । तेजो नाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकं
 ज्ञानःकारसिद्धेः यथाह भोजरत्नः तेजोनिवर्जनं सुप्तं वाजिनं
 स्फुरणं रजः । मोक्षसम इति चोद्याह्वयोऽपि सहासा गुणा इति
 तच्च द्विविधं वगतोत्थितम्भवोत्थितश्चेति । यथाह ए एव भारद्वा
 योजितानाञ्च निषयांछरेणं दिना । अत्रिच्छिद्वनिवाभाति तसेजः
 सततोत्थितम् । कथापादादिघातैर्द्यत् साभसाव् स्फुरितं त तदिति
 क्वत् तेजःपश्येन तत्कार्यं वेगो ज्ञाप्यते तथा च तेजोर्व वेगे निरोधे
 तद्विचारये समतायां वेगलाभ्यो चावाहितेन वन्गाभिभागदुयवेनेत्यर्थः ।
 कथा ताहिनी । अथादेस्ताहिनी कथेत्यमरः । अथ कथाः कथाघाता-
 स्ताः तयसुत्तममध्यमावमेयु यथासङ्गं सद्गुणनिष्ठुर द्विविधं वि-
 तयन्त्ये निवारः इतिदु निमित्तेषु अङ्गेष्वेवनाद्य इति विवर्तः तद्वत्
 तज्जनेन । यथाह भोजः । सद्गु वैदेन मातेन दण्डभासेषु ताडयेत्
 तीक्ष्णं मध्यं पुनर्वाभ्याङ्गवन्दश्चिदुरैस्त्रिभिः । उपवेयेऽथ निद्राय
 नवहिते दत्तेहिते । वटवाचोऽनोऽङ्गुकी वडुर्गर्भितर्होपिते । सन्नापे
 च दुष्ट्याने विमार्तगमने भये । शिवात्वागस्त समये सञ्जाते चित्त-
 त्त्रिभे । दण्डः प्रयोऽथो वाहानां कावेदु ह्यादयस्त्रि । धीमायाम्भी-
 तमाहत्यात् लक्ष्मणं च वाजिनम् । विभ्रानचित्तमपरे स्तुष्टिद्वय
 ताडयेत् । प्रहेपितं स्तुष्टिवाङ्गोवटवाचोकिर्णं वया । उपवेये च नि-
 शया कटिदेशे च ताडयेत् । दुषेऽपि तं सुखे हन्दाडनुमार्गप्रस्मितं
 तथा । कथने सवचितं हन्दात्रेवमार्गे डुस्मितम् । यः कुष्टप्र-
 कृतिर्वाञ्छो वं सर्वत्रैव ताडयेदिति । एतन्मूत्रेन दन्ता वा-
 दिना सध्यम्यपाशास्तं नियुक्त इतिरः उर्थैश्चतः चारुणोऽत्रयो-
 नित्यैर्बर्षैः तज्जोऽह्य याट्टन । विगेष्वनात्प्रलोने ।

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः

कुर्वन् वधूजनविलोचनपद्ममालाः ।

क्षुसा. क्षणं यदुवलैर्दिवमातितांसुः

पांशुर्दिशां मुखमलुत्य यदुत्थितोऽद्रेः ॥११॥

वसन्तैर्विषेधप्रतीतिरित्याह वासन विषेधेण प्रयोगो विषेधप्रति-
पत्ताविति । अटमचपलोनिष्ठुर पदपद्य यात मनेयो यस्मिन् कर्मणि
तद्यथा तथा । अर्द्धपुलायितेन मण्डलगतिसिधेयेण चित्रमङ्गुतस्यद-
क्रमञ्चकार । अताडांशुं ममादूनेभंगुनावितवन् गितेः । उन्मुष
स्यावहृष्यस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति लक्षणात् । पुला नाम शूताद्य-
नेकापरमासा जयान्नाङ्गति विशेष । तदुक्तं जयलोलावत्यां शूतां
हवङ्गितामाञ्जयां धारा पुलनाभिधाय । पुनरेता रलोपात्ता पुलाभि-
त्याह देशिक । तद्वचनञ्च तल्लोक्तम् । धियति समर्थेशानुतपि-
पक्षपपादान प्रवर्तति उरतोऽहं वाय धारा पुलास्या । विश्वतिं सम-
पादोतकेपद्याङ्गुनाया कश्चिन्निह गतिशाः प्राङ्मुखे पुलास्यामिति
पार्थिवप्रधान प्रविधाय रागाहन्त्या लथीकत्व वहेदुनारजाभित्यादि ।
शुभाख्यया व्यमित गति पुलायितम् । व्ययगती भावे ऋ तच्छताङ्ग-
त्वाद्युक्तरोत्या अनुष्ठितमर्द्धपुलायितमित्यवमतिविकारेण ॥ १० ॥

नीहारेति । नीहारजालवत् तद्विनध्युत्पन्नमलिन वधूजन विभो-
वनाना पद्ममालाः पुनरुक्तसान्द्रा. द्विगुणसान्द्रा कुर्वन् मभायतोऽपि
सान्द्रतादिति भावः । मयूरव्य वक्रादिताद्विष्यत्पञ्च वक्ष्यमाणः । यथ
यदूनां वने सैत्ये क्षुष्यं अत्रैरुत्थितं शिवभाकाशपातमित्तमयतनिष्ठ-
निष्कुं ध्यातितान् । तनोते वचनाडु प्रत्यय वनीऽन्नेत्यत्र तनिप-
तिदरिद्राभायमण्डपानाहं कल्पिक इहमात्र तनोतर्विभावेति दीर्घ)
पांशुर्दिशां मुखमलुत्य यदाद्यादयति य । तस्य चाब्दादने इति धातो-
चोटादिभाष्य ॥ ११ ॥

उच्छिद्य विद्विषद्व प्रसभं मृगेन्द्रा
निन्द्रानुजानुचग्भूपतयोऽथवात्सः ।
वस्ये भमस्तकनिखातनखाग्रमुक्त
मुक्ताफलप्रकरभाञ्जि गुहागृहाणि ॥ १२ ॥
विभ्राणया वहलयावकपङ्कपिङ्ग
पिच्छावचूडमनुमाधवधाम जग्मुः ।

उच्छिद्येति । इन्द्रानुजयोरेकस्य इरेरुचरा अनुजीविनी भूपतयो
भूपतयोऽग्रेन्द्रानु सिंहानु विद्विषः शत्रुनिव प्रसभं प्रवक्ष्यति च कृत्वा शब्दे-
भ्यामसक्तकेपु निघातनिघिप्रै नैसांयैः विहनयससैर्ज्ञानुविधीर्णुं सुखा
मकरचरान् मज्जतीति जयोऽज्ञानि गुहागृहाणो वैष्णुपमितसमाहः ॥
विद्विष इवेति विद्वान् 'अध्यासुरध्युचितयनः । उद्यमध्याङ्गुन
इति कर्मण' वसनिगमे मुचि निषि इडिः ससाईधातव इति तत्तम् ।
विभ्राणयेति । अन्ते भूपतयः यावन्त यत्तपोत्तमः । राधा
शाशा जठ शीवे यागोऽकशोद्रुवाक्य इत्यन्तरः । दानादिभ्यः कर्त्तित
भावे चन् । वदनेन यावन्तयेन पिङ्गं पिङ्गं पिङ्गं वईमेगावचूटं
अधोर्त्वि कनापनिभाषया । अक्षोषूदारचूडास्या वृद्धीपोरुचचूट-
काविति अत्राङ्गेऽनु इनावुधः । बहुलोडिः । बहुलोडिरेने किदा-
मित्यन्तरः । एषा अथेव दसा चरुना अङ्गरेव पताका दद्यान्मया
उत्पादयो मरुदस्य वेतयत्तिसर्पितो अजदण्ड इत्यन्तः तदा अमि-
शानेनेति भावः अनुमाधर धाम इतिदिगिरमनु आगवधामं अग्नि-
मदेयङ्गुः प्राङ् दूरादेव मरुदभजेन साधायाम दाता तद्वदि-
दितादिदन्दिद्वानु साधवांसिद्विद्व जग्मुः ॥ ११ ॥

दादाविति । एषानां वचुदा, जग्ताः । यावन्तवचुदकादेभ्य
चन् । मरुदां शोषानां सिद्धवानां वदन्तिदि दाताः मरुदास मरुदा

चञ्चद्दृष्टचटुलाहिपताकयान्धे
 स्वावासभागमुरगाशनकेतुयध्या ॥ १३ ॥
 छायाभपास्य महतीमपि वर्त्तमाना
 भागामिनीं जगृहिरे जनतास्तस्मिन् ।
 सक्षीं हि नोपगतमप्यपचीयमानं
 वहिष्युमाश्रयमनागतमभ्युपैति ॥ १४ ॥
 अथ गतेन वसतिं परिगृह्य रथ्या
 भापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।
 यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा
 दुद्बुधाहुनां जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ १५ ॥

आगामिनीं आकां अर्धहरीं वहिष्युत्वादिति भावः । न च प्राप्त-
 मागो दोषक आगमिनीकारयोः अथ हि प्रवृत्तत्वादिति भावः । अथ
 इति । तथा हि सर्वो जनः उपगतं प्राप्तमप्यपचीयमानं अथिष्यमानम् ।
 अर्धहरीति प्रयोगः । आश्रयदोपैति च अह्नाति हि स्वनागतम-
 प्राप्तमपि वहिष्युं अर्धहरीं आश्रयमुपैति । आकाशेन विद्येपव-
 मर्धमहर्षोऽर्धहरीत्यालः ॥ १४ ॥

अथ इति । अथ गतेन इतः प्रयातेन रथ्या वसतिं निराकृतम् ।
 वहिष्युमाश्रयमिति वसेरौष्यादिकोऽतिप्रत्ययः । परिगृह्युपगतनीत्या
 प्रत्याः सयमाकृतमतामच्छन्तः । भव्योदेव्यादिना कर्त्तारि अथदन्तो नि-
 पातः । तेषां वैमहात्म्य निराकरणे निरवने आकुलेन व्यपेच उद्-
 वाहना उद्यतकृतेन केनचिदिति शेषः कथ्यते अन्तोऽन्यतः आकाश्याः
 अथः अन्तर्निवात्रिभं यथा तथा हतः अरोनाद आह्वानं

क्षिप्त्वा द्रवामृतरसेन मुहुर्ज्जनानां
 क्षान्तिच्छिदोवनवनस्यतयस्तदानीम् ।

शाखावसक्तवसनाभरणामिरामाः

कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः ॥ १६ ॥

यानाञ्जनः परिजनैरवतार्यमाणा

राज्ञीर्नरापनयनाकुलसौविदक्षाः ।

स्वस्तावगुणहनपटाः क्षणलक्ष्यमाणा

यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । दूराद्वृत्तेति दूरादाङ्गाने शुद्धविधाना
 दिति भावः । आणु दूरान्मुञ्चराज्जुञ्जविरे आङ्गता । इत्यतेराङ् पञ्चा-
 ल्कर्मणि लिट् आभ्यस्तस्य वेति समधारणे द्विर्वचनस्यडादेशश्च ॥ १५ ॥

विज्ञादिति । अमृतरसेन विज्ञादरेभ्युज्जेदा मुहुर्ज्जनानां क्षान्ति-
 क्षिदः अमृतराः कल्पद्रुमवदमृतवकाभावादपि तद्वदाङ्गादकादिति
 भावः शाखावसक्तवसनाभरणामिरामा एकल सेनास्थादितै-
 रन्त्यथ म्यप्रसूतैरिति भावः दनदनव्यतयो दन वृक्षाः विचित्रफलैर्विज्ञानर-
 पाद्यनेकफलयुक्तैः कल्पद्रुमैस्तत्सैरिति शेषः सह तदानीं विरेजुः
 तद्गुह्यैरेतुल्यैः । गच्छेति सादृश्ये । सह साकस्यवाहय्ययौगपद्यसक्त,
 द्विविति विद्मः । तथा शोधमानह्वारः ॥ १६ ॥

यानादिति । परिजनैर्घोषाहाङ्गादन्तार्यं भाषा स्वर्गोपभाषा ।
 श्रेण्डमान्कर्मणि षट्ः यानत्रादेशः-रुद्रः पौञ्ज्यतरस्या मिति प्रकारः ।
 नरापामासो क्षिपमानामपनयनेऽन्वकारथे आङ्गताः शौविदक्षाः क-
 क्षुक्षिमी यासान्ता । शौविदक्षाः अक्षुक्षिभ इत्यमरः । अक्षा अङ्गो-
 पयनसौभाटपक्षता स्वगुणहनपटा यानान्ताः अतएव अथ अक्ष-
 माणः अक्षत्रियो यासान्ताः तयोनाः राक्षीः राजक्षीः । उंभोनाटा-

वक्तुश्चियः समयकौतुकमीक्षते स्म ॥ १७ ॥

कण्ठावसक्तमृदुवाहुलतास्तुरङ्गा

द्राजावरोधनवधूरवतारयन्तः ।

आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव

गुण्डस्यलीः शुचितया न चुचम्बुरासाम् ॥ १८ ॥

दृष्टेव निर्जितकलापमरामधस्ता-

हाराकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः ॥

स्यायामिति ङीप् । समयकौतुकमीक्षते स्म । ताङ्गनाङ्गयं कामागु-
कौतुकम् ॥ १७ ॥

कथंति । सरङ्गाद्राजावरोधनवधूः राजावरोधनवधूरवतारयन्तेऽ-
वरोधननोद्विगताः अनाङ्गराधिकारिणः कण्ठेषु चरीवेणवसन्ता मृदु-
वोवाहुलतास्तदीयानेनाने भवोक्ताः वनः स्फुटं जलमानि ॥ न. आपुरेव
अथवा उरवरोहतासु ध्यानात्तेति भावः । शावावधूनाङ्गयस्यलीः शु-
चितया स्वयं शुद्धचित्तित्वाङ्गयस्यलीः नैवेद्यस्य न चुचम्बुः वात्कर्त्तव्यता-
रिणः पुत्रात्मनो प्रतिशरतीति भावः अन्वस ह वावाचारा प्रापि-
ज्ञानि प्रकाशयतीति भावः ॥ १८ ॥

दृष्टेवेति । अधनासक्तने निर्जितः कलापभारोर्हं भारो यथा
तःम् । कलापो मूत्रवे वहे रजसपरः । व्यासोक्तं निचिह्नं माल्येन
कवरा वारम् । कवराः कर्तुर वारः इति ह्यभायुषः । तरुण्याः
कवरीं केवलायम् । कवरीं केवलायामेवत्यपरः । जालपदेत्यादिना ङीप् ।
दृष्टेवेत्यङ्गुल्या. १. व. परि. चन्द्र. वा. अथ. मलीति चन्द्र. वा. म. र. दृष्टे
पादाङ्गुल्या प्र. प. वा. । दृष्टेवती मृदि मिथीयादिना चरेटादेश
यच्च प्र. वा. ति. चादिना चरेटादेशः । तथा हि चं. परि. वा. म. र. न-

दृष्टेव निज्जितकलापभरामधस्ता
 द्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुग्याः ।
 प्रादुर्द्रवत् सपदि चन्द्रकवान्द्रुमाग्रात्
 संहर्षिणां सह शुणाभ्यधिकैर्दु रासम् ॥१९॥
 रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशा
 वंशध्वजैर्जलदसंहतिमुत्तिखन्त्यः ।
 भूमर्त्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः
 पादा इवाभिवभुरावलयोरथानाम् ॥ २० ॥
 छायाविधायिभिरनुज्जितभूतिशोभै

रिया कर्मा शुणाभ्यभिर्गुणोत्कृष्टैः सह इरावमावित्त मयज्जनिव्ययैः ।
 व्यासैरुत्कर्षादीपदुरियादिना अन् प्रत्ययः तयोरेव कल्पद्रुमपादति
 नियमात् । अत्र भवहेतुकस्य धरायनस्य करीदर्यनहेतुकस्यस्ये
 तत्त्वमर्त्तनामर्त्तौऽयं अर्थात्तरुग्याः कत इत्यस्यानयात्वेन सहारः । न हि
 जितैर्जैतरये न्यातमुचित मिति भावः । १९ ॥

- रोचिष्णुति । रोचिष्णो रोचनयोः । अन्द्रुजिद्यादिना इष्णु
 प्रत्ययः । तेषां द्वास्तनवसानाद्गुणवसानार्थशुभिः पिशङ्गिताः पिशङ्गी-
 कताः आशा शान्तिहाः वंशान्तिवशाज्जलानां ध्वजैः प्रतिनियतद्वार-
 नामद्रुमादिष्विन्द्रजैर्दतिः अन्त्य वंश वेधवदीरेव ध्वजैर्जलदसंहतिं
 वेधवशात्तदुत्तिखन्त्यः आयतन्दीर्घं निरन्तराद्योरन्तुश्च सन्निविष्टाः संस्तिताः
 रथानामावलयः भूमर्त्तुरैवकाहेः पादाः प्रचलन्पर्यन्ता इराभिवभुः मानि
 क । आयापि यद्वीरुत्कर्षादिप्रियाभिसत्ता स्तान्निभरूपोत्पेशा ॥ २० ॥

कारेति । क्षितिभृतां रासं निरन्तरमेति निगाथाः निगाथ
 देहाकायाविधादिभिः कानिहरैरनातपप्रत्याहर्षेण । निगाथानामर्थे

रुक्त्रायिभिर्वहलपाटलधातुरागैः ।
 दृष्यैरिव चित्तिभृतां द्विरदैरदारः ।
 तारावलीविरचनैव्यरुचन्निवासाः ॥ २१ ॥
 उत्चिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानं
 मन्दानिलप्रशमितश्रमवर्म्भं तोयैः ।
 दूर्वाप्रतानसहजास्तुर्येषु भेजे
 निद्रासुखवसनसङ्घसं राजदारैः ॥ २२ ॥

कात्यायिनिति विश्वः । अथुज्जिता भूतीबान्धव्यरचनानां सम्मदां च शो-
 भा यैः । भूतिर्भवति सम्मदीत्यन्तः । उष्णायिभिरुचमद्भिर्वहलः शान्द्रः
 पाटल आरक्तधातुरागो गैरिकादिरङ्गनं वेपथुः उदारा तारावलीनां
 शुद्धमुक्तावलीनां विरचना येषु नैः मुक्तावारभूषितैरित्यर्थः । तारा मुक्ता
 दिवंशुश्री तरुषु शुद्धमौक्तिके इति विश्वः । दृष्यपद्ये तारावलीरञ्जुवन्-
 तिरिति केचित् द्विरदैर्दृष्यैः षट्मण्डपैरिव । दृष्य वस्त्रे च तदुद्वह
 इति विश्वः । व्यरुचन् रोचन्ते अ । इव शोभते इन्द्रोनुजीति
 परस्मैपदं पूषादीत्यादिना सुरेण्यदेयः । अत्र द्विरदानाम्प्रायास
 प्रकृतत्वाद्योपमा नापि ज्ञेयभेदं विशेष्यस्य विशेषणानां च केषाञ्चिद-
 च्छिद्यमानं तस्मात् केशवप्रकृतत्वात् तस्य योगितेर्व एवमव्यस्युः धातुप्रमा
 त्वात्तुसादृश इति षष्ठेः ॥ २१ ॥

उत्चिप्रेति । उत्चिप्रे उद्भूतो यः काण्डपटपत्र काण्डपटकः
 दृष्याधोलम्बि वायुषञ्चारार्यः षट् । अषटः काण्डपट्टी सादिति रीज-
 यन्ती । तस्यान्तरेण्यकार्थं शीयमानेन मन्दानिधेन प्रशमितं श्रमेणाथ-
 सेदेन यत् वर्म्भतोयं रोदासु तद्योगन्तराजदारैः राजावरोधैः दूर्वाणां
 प्रतानं प्रथम ॥ अथुज्जिताविषमास्यरुः तस्यं येषु तेषु षट्मण्डप
 षट्मण्डपेषु विश्राण्यभोजे ॥ २२ ॥

प्रखे द्वारिसविशेषविपक्तमङ्ग

कूप्यासिकं चतनखचतमुत्क्षिपन्ती ।

आविर्भवह्वनपयोधरवाहुमूला

शातोदरी युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् ॥ २३ ॥

यावत्स एव समयः सममेव ताव

द्व्याकुलाः पटमयन्यभितो वितत्य ।

प्रखेददति । अहे गात्रे प्रखेदवारिणा वविशैर्वां क्षातिप्रथं यथा तथा विपक्तं अतिक्षिप्तं कूर्पासिकस्योत्कर्षं कक्षुक्तमित्यर्थः । अथः कूर्पासिकोऽस्त्रियामित्यमरः । अतानि पुनर्विदीर्घानि मध्यवतामि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उत्क्षिपन्ती उत्क्षोचयन्ती अतएवाविर्भवह्वनकायमानं घनपयोधरवाहुमूलाह्वनी पयोधरी बाहुमूले च यस्याः सा शातोदरी । नादिकोदरेत्यादिना ह्यीम् । युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् । एतेन दूर्वा स्वराविनादिकरमित्त्वं स्वस्वरलोकात्मनिमित्तद्वालास्यमत्वलक्ष्यमौत्सव्यं व्यज्यते । नादिकाभिवारिणी प्रगन्भा वा । २३ ॥

वापदिति । विपक्षो व्यवहारः स एवामकीति । विपक्षिनो वक्षि-
तो यावत् स एव समयः येनाविनेयवक्ष्यएव तावत्स एव धर्मं युगपत्
दन्त्याहुताः अत्ययाः घनः पटमयानि पटविकाराणि पटमण्डपानी-
त्यर्थः अभितो जित्त्य उभयतः श्रेण्या जित्त्य विपक्षार्थं प्रदेष लोन्तीति
कविः । वस्तुप्रयत्नदादिति ठक् । पर्यापतन् परिणी धावन् क्वचित्क-
मीडः क्लेशजनो यस्मिन् कर्मणि तत् अगण्यैरकक्षेयैः पर्यैः पर्य-
दृष्यैः पर्या व्यापताः पथ्य प्रहारसम्भावानि यासु ताः विपक्षीः पर्य-
धीधीः । आदपस्तु निन्द्यामां विपक्षिः पर्यतीदिकेदमरः । विभेतुर-

पथ्यापतत्कृयिकलोकमगस्थपस्य
 पूस्त्रापसाविपखिनोविपशीर्विभेजुः ॥ २४ ॥
 अल्पप्रयोजनकृतीरुतरप्रयासै
 रुद्रुर्मा लोष्टलगुडैः परिनोऽनुविद्धम् ।
 उद्यन्त मद्द्रुतमनोकहजालमधा
 दन्यः शशं गुणमनल्पमवन्नवाप ॥ २५ ॥
 त्वासाकुलः परिपतन् परितोनिकेतान्
 पुम्भिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।

सङ्कीर्णनिर्ममुपिचर्यः । संभावोऽत्रात्प्राप्तौ ॥ २४ ॥

अस्तेति । अल्पप्रयोजनेनाल्पकथेन निमित्तेन कृत उद्यतो
 भूयान् प्रयासोयैतोः अल्पसैकस्य शयपिचर्यस्य भूयसा अतिद्विकल्पत्वादिति
 भावः उद्भूया उद्यताः लोष्टानि चतुश्चर्याः सगुडाश्च द्युष्टाङ्गानि
 वैस्तैः इन्धिरिति शेषः परितोऽनुविद्धमनुद्वं अथवाः प्रकटसाकृतिं
 ज्ञानीकनोकहा इत्याः तेषाञ्जावमध्यादुद्यत्कृतिम् । उद्यन्तवदितेः क-
 र्त्तरि ताः । उद्यन्तमवाधितं शशं मृगशिशेवं अन्यः परः अथन्
 हनुचिन्त्यं रथन् अथसं गुणं महान्तुत्कर्षनवाप । दयाशोरनाभि-
 यलोपस्य सुकीर्तः, सुवभेति वाः अत्रार्थान्तरञ्चाहः अन्योद्युष्यं
 पाशमवन् प्रयुञ्जानः शशमवाप जघाह यो हन्ता तस्यैव अग दिति
 व्याधस्ययोदिति भावः ॥ २५ ॥

त्वासेति । त्वासाकुलो जगदर्थनाङ्गयविह्वलोऽतएव निकेतान्निवे-
 शान् परितः सर्वतः । अन्धितः परितः इत्यादिना द्वितीया । परिप-
 तम्यावन् मृगो हरिणः कैश्चिदपि धन्विभिर्ननुशङ्किः । धन्वीधनुशा-
 न्यात्तस्य इत्यमरः । शीघ्रादित्यादिनिर्दिष्टे स्थायी । पुम्भिर्नाम्बन्धि

तस्यौ तथापि न मृगः क्वचिद्भ्रानाना
माकर्णपूरुर्नयनेषु हतेचरणश्रीः ॥ २६ ॥

आस्तीर्षु तल्परचितावसथः चणेन
वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्म्मकाम्यः ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्
प्रत्यग्रहीच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ २७ ॥

सस्रुः प्रयः पपुरनेनिजुरम्वराणि

नानुयातः । वप्रातेः कर्मसि मुहुः । तथाप्यङ्गनामाहर्षं पूर्णां वि-
स्तीर्णां आहृष्टाद्य वे मयनान्येवेप्रवक्तुं हुता ईश्वरश्री र्यस्य सः अतः
क्वचिदपि न तस्यौ किन्तु वीरविशिखापाताभावेऽप्यङ्गनःपाह्वविगिसपा
तात्पनायित एवेति भावः । अत्र जनासोकनोत्पन्नय हेतुस्य मृगान
वभ्यानस्याङ्गनापाहे मु इति हेतुकत्वोर्ध्वं चणाङ्गेतुर्ध्वं चा मा च व्यङ्गका-
प्रयोगात् प्रतीयमात्र । हेतोश्च इतेरेण्यश्रीरिति दिग्देष्यगत्योक्तत्वात्
काम्यलिङ्गमिति मद्रुः ॥ २६ ॥

आस्तीर्षुति । चणेनास्तीर्णतस्य वेगदाहतेः शय्याप्रधानत्वात्
प्रागेव सञ्चितशय्यं यथा तथा रक्षितावसथः कस्मिन्निवेतः । स्वाना-
वमथवासु चेति श्लेषः । हतेन नःप्रतिकर्मेषा मृतनेन प्रदाधनेन काम्यः
मृहृषीयः अस्तिस्वमतिरन्वानश्चिः अगणितध्वषेद् इत्यर्थः । वेगदा-
हनः सिद्धानध्वानानापतत काम्यतो मनुष्यान् पुत्रयान् चिरनिविष्ट
इत तत्रैव निवसन्त्येव इत्येवमर्थेऽप्युच्यते । श्रीगाम्युक्त्या मृहृषीय-
दिव्यकारैः प्रत्यपहीत् वशीचकारेत्यर्थः ॥ २७ ॥

सस्रुरिति । सेनायां मपेताः सैन्याः सैनिकजनाः । सेनादाह्वेति
एवमन्वयः । मगनिमृगानां याः द्विद. मद्रुद्वयः तासांमनुष्यभेदः उप-

जक्षुर्विसं घृतविकाशिविसप्रसूनाः ।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व

दोषप्रवादमसृजन्नगनिम्नगानाम् ॥ २८ ॥

नाभिहृदैः परिगृहीतरयाणि यत्र

भोगाभावः । क्वचित् प्रसव्यप्रतिषेधेऽपि मञ्जु समास दृश्यते । यथाऽद-
 र्शनमश्वत्थमनुस्मारणं अशुपलश्विरभाव इत्यादि । तेन यच्चिरर्पकत्वं
 निष्कृतत्वं तदेव दोषः तेन च प्रवादो निन्दा तस्यञ्जन्व व्यमाञ्जन् ।
 मज्जन् सुद्धौ घटादित्याह्वदि यपोक्तुक् सृजोरजादी कृति विभाषा-
 घटिर्वह्येति विक्रसाद् उद्गृभासः । भाव्यप्रकारमाह । सक्षुः
 क्षानक्षुः पयः पापीयं पयः । ष्या घौचे पा पाने विट् । अम्बरा-
 एमवेनिजु. काकालयन् । खिजिर घौचे सृष्टोत्यादित्याह्वदि क्षाविति
 द्विभासः शिजभ्यजनिदिभ्यवेति भेर्नुवादेशः शिजान्नयायां टुण ।
 क्षाशिविभ्यश्च टुण । घटांन विकारविषप्रक्षुप्तानि विक्रसितइष्क-
 राणि यैस्ते । निचप्रक्षुप्तराजोव पुम्भराम्भोदङ्गाणि चेत्यनरः । विस-
 म्रुषातङ्गुः भवयाञ्जुः । महेर्निटि तस्यनेकादिना उपधाकोपे
 चतुत्वं घाशिविषमीना वेति इत्वम् । क्षानाशुपभोगेनोक्तनिरर्थकं निराच-
 क्षु रित्यर्थः । अत्र दोषभावनस्य क्षानादिनाक्षतत्वाद्वाकारोहेत्वकं काव्य-
 लिङ्गमलङ्कारः । क्षानादिक्रिया वमुषेवस्वप्नमस्येति इङ्करः ॥ २८ ॥

नाभीति । श्लोकां नाभिपिरेव हृदैः परिगृहीतरयाणि प्रति-
 पिह्वेगानि इङ्गिर्जनेरेव मेतर्भिर्निवारितानि प्रतिघृतघतिकानो-
 ग्यर्तः । पश्चात्तन्वः श्लोकस्थाः छीने त लघनं इर इत्यनरः । जल-
 मेरु मरुदु कपादां वासविषे च ; जलमेवेन पाणिनोत्यापितमपरेण तान्नि-
 तमरुदु कपत् ध्वनतीति प्रतिघनेन वक्षु सुन्दरं वन्मद्विषमं च नैः
 नतटैः सप्ततानि स्वलनङ्गतानि गमितानि वा जलानि वृषोक्तान-

स्त्रीणां वृहज्जघनसेतुनिवारितानि ।
जामुर्जलानि जलमण्डु कवायवल्गु
वल्गद्वनस्तनतटस्खलितानि मन्दम् ॥ २९ ॥
आलोलपुष्करमुखोत्सितैरभीक्ष्ण
मुक्षान्बभूवुरमितोवपुरम्बुवधैः ।
खेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्ध
मूर्ध्न्यरत्ननिकरैरिव हास्तिकानि ॥ ३० ॥
ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिङ्गतास्ते

मिन्नगाधलिकानि मन्दमम्बुः । अत्र जलमन्दगपनस्य विद्येपणगत्या
रयपतिवन्धादि पदार्थहेतुत्वात्काव्यविद्मम् ॥ २९ ॥

आलोकेति । हस्तिनां समूहा हास्तिकानि । अचित्तहृदिधेर्भो
वम् । आलोलानि यानि पुष्कराणि हस्तापायि । पुष्करहरि हस्ता-
प २९ मरः । तेषां मुखैरम्बुद्वलितानि उत्सितानि तैरम्बुवधैः । खेदे-
नाश्वभगेषायतेन हाषीयका अमितश्लोष्ठासमावृतस्य भेजेन निरस्ताः
वहिरत्सिन्नाः ये मुग्धाः मुन्दराः मूर्धन्याः मूर्धनि भवाः । शरीरा-
वधराज्ञेति यत्प्रत्ययः । ये आभावकर्मणोरिति प्रकृतिमाशादज्ञाहित इति
दिकोपाभादः । रत्ननिकरास्तक्ताफसप्रकगासैरिवेत्युत्प्रेसा वपुरभीक्ष्ण-
वम्बुवधुः सिपुषुः । उक्त केषुने राजादेश्य मुग्धमतीन्द्रस्य इत्याकृत्ययः ।
गजेन्द्रजीमूतकराह गद्वमत्सुहाहिसुम्बुद्वनयेषुजानि । स्तक्ताफसानि
प्रदितानि लोके तेषां यं सुकुम्बुद्वनयेषु भूरीति गजानां स्तक्ताफसमे
प्रमापम् ३० ॥

य इति । ये पक्षिणः पक्षान् इन्द्रोपाण्डिस्यपदा इदर्थः । वृह-
जं इति प्रत्ययः । तेषां प्रथमो भेदाकाटयः प्रथममम्बुनिधिङ्गताः प्रथिवाः

येऽपीन्द्रपाशितुलितायुधलूनपक्षाः ।
 ते जग्मु रद्रिपतयः सरसीर्विगाढु
 माक्षिप्तकेतुकुयसैन्यगजच्छलेन ॥ ३१ ॥

आत्मानमेव जलधेः प्रतिविम्बिताङ्ग
 सूर्मो महत्यभिमुखापतितं गजेन ।
 क्रोधाद्धावद्पभीरभिहन्तुमन्य
 नागाभियुक्तद्वय युक्तमहो महेभ ॥ ३२ ॥
 नादातुमन्यकरिम् क्लमदाभ्युतिक्रं

येऽपि धे वै इत्यर्थः । इन्द्रस्य पाशिता इति तेन प्रीतिवशमुक्तेन यज्वेष
 मूनपक्षाः क्षिप्तगदतस्तोऽद्रिपतयः आक्षिप्ता अपनीताः वेतवो ध्वजाः
 कुपाः पृथक्तरपाणि च येषाम् । प्रवेण्यास्तख्यं वयं परिस्तीनः कुषो-
 हयोरित्यन्तरः । तेभ्यो सैन्यगजानां श्लेणेन सरसीर्विगाढुं विगाहितम् ।
 खरतिभ्रूतीनि विकल्पाद्युत्तमः । जम्बुः अत्र मज्जन्नेति अत्र-
 भ्रन्देन गजत्वमप्युत्तमिन्द्रोपवाक्यवादिभ्यः खल्वन्यप्रतिपादनरूपो-
 ऽप्युत्तमद्वारः । तेन पञ्चवतामद्रीणां शगरामनाहमदर्यवानु मङ्गरात्
 श्वदमपि सन्निवमगाहपागाः साक्षाद्भूयपथाः पर्वता इत्येवमुत्प्रे-
 ष्यन्ते ॥ ३१ ॥

आत्मानमिति । महेभोजलधेर्जलाशयस्य मङ्गल्युक्तो प्रतिविम्बित-
 मङ्गल्यस्य तमभिसुखापतितमभिसुखमागतमात्मानमेव आत्माप्रतिविम्बमे-
 त्यर्थः निरीक्ष्यान्यगतेन प्रतिगजेनाभियुक्तोऽभिहित इवातिसूर्मपभी-
 निर्भीकः सन् क्रोधाद्धावत् अहो इति मोक्षेन विश्वये तच्च युक्तं
 महेभ्योर्ति नागः । अभियुक्त इत्येवमेवापाः प्रतिगजप्रतिविम्बित-
 म्नात् आन्निमडुकोऽखोरहाद्विभावेन सह ॥ ३२ ॥

नेति । अभ्यकरिषा प्रविगजेन युक्तेन मदाभ्युत्तमं तिक्रं सु-

21524

धूताङ्गुशेन न विहातुमपीच्छताम्भः ।

रुद्धे गजेन सरितः सुरुषावतारे

रिक्तोद्पात्रकरमास्त चिरं जनौधः ॥ ३३ ॥

पन्यानमागु विजहीहि पुरः स्तनी ते

पश्यन् प्रतिहिरदकुम्भाविशङ्किचेताः ।

स्तम्बेरमः परिणिंसुरसावुपैति

धिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेव काचित् ॥ ३४ ॥

रमि । बहुनिष्ठकगयास्तु शौरभ्योऽपि प्रकीर्त्तिता इति बोधः । अत्र
 आदात्तं पङ्क्तौ नैच्छता विहातुमन्वन्तु नपि नैच्छता अलिङ्गता श्लोभपि
 पासाभ्यामिति भावः । धूताङ्गुशेन वरुणा वशोधेन मजेन गगसरितो
 वतारे शीघ्रं रुद्धे इति लक्ष्यः । रिक्तान्मुदपात्राणि देयु ते करा न
 किन् वदया तथा चिरमास्त अतिष्ठत् । आस उपवेदने छद् । एवङ्-
 खादौ पर्यित्त्येऽन्वयरस्तामिच्छुदक्यत्तस्त्रोदादेयः ॥ २१ ॥

पन्यानमिति । पन्यानमागु विजहीहि । यो ह्यङ्गुशेनो शोडि-
 शिर्षाच्छदेयः आ न ह्यमिति किङ्कलादीकारादेयः । उरोऽपे ते स्तनी
 पश्यन् प्रतिहिरदस्य कुम्भी विद्यत इति तद्वियङ्कि चेतो यस्य सः
 कुम्भघानिमानिचरं । अतएव आनिमदसङ्कारः । स्तम्बे तस्यै रमत
 इति स्तम्बेरमः । इयः स्तम्बेरमः पङ्क्तौत्तरः । स्तम्बर्चयो रमि-
 त्तपोरित्यष्ट प्रथमः । तत्पुत्रये इति बहुवचनमित्युक्त् । परिण्यन्तुं तिर्यङ्
 प्रहर्षुमिच्छुः परिण्यन्तुः । ममेः कस्यन्तादुत्पद्यः एकाच उपवेदने
 अनुदात्तादितोत्प्रतिषेधः । असावुपैति पुरेति पाठे उरोऽपेतीत्यन्वयः
 उपैत्यतीत्यर्थः । आसत्युरा विनाशयोर्नैदिति अविष्यदुं नत् । धिङ्गै-
 र्विदुः । धिङ्गः पञ्चविधो विदइति बोधः । काचित्देवसुहृतीत्या
 वसम्भ्रमं वहातरं अमद्यत इति ॥ १४ ॥

कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानां

हस्तैर्विगाढमदतापरुजः शमाय ।

भाकर्णमुल्लसितमम्बुं विकाशिकाश

नीकाशमाप समतां सितचामरस्य ॥ ३५ ॥

गण्डू पमुञ्जितवता पयसः सरोयं

नागेन लब्धपरवारणमारुतेन ।

अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभाग

कीर्णमिति । अनेकपाना द्विपाना विगाढ प्रकटो यो नदेन ताप-
 संहर रक्त रोग तस्यां रक्त शमाय शनैर्बन्धुकरस्तकयोश्च कर्मो-
 । शयो कीर्णं शिष्टं भाकर्णं कर्णपर्यन्तम् । आरुमर्त्यादिभिर्भ्यो
 रित्यवधीभवाः । उल्लसितमम्बुमिति विकाशिकाश अस्मात्प्राप्तमम्बुमेन
 स्यात्प्राप्तनीकाशम् । गिणपानाशलादस्त्रपदविपक्ष । अतएव कुरत्तर-
 पदे तमी । निभयप्राप्तनीकाशप्रतीकाशोपमादय इत्यमर । अम्बु
 सितचामरस्य यथा वास्तवमाय । इत्यादिदित्यादिना गती । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ३५ ॥

गण्डूःमिति । लब्ध परवारणस्य प्रतिगजस्य वास्तो यदगम्-
 दाहो देन तैव अतएव सरोयं यथा तथा यथा शानोयस्य गण्डू पमुञ्ज-
 पुरश्च मुखान्तर्गतमय इत्यर्थे । गण्डूषो सुलभपूर्य इति हन्नायुध ।
 द्विलिङ्गत्वे ऽपि पुलिङ्गमेवाह वामनोलिङ्गाध्याहारविवक्षित । अज्जित
 यथा लब्धवता नागेन बजेन । मतङ्गजो गजो नाग इत्यमर । अम्भो-
 धिरोधसि सार्वभौरे । दन्तदोरुस्योर्गन्ध्यादित्यादिति सूरदास ।
 पृथुना प्रतिमानभागेन बहु प्रतिबद्ध अरु दन्तौ सुवडावित तयोः
 प्रहर प्रारो यस्मिन् कर्मिण्यु तद् । अयोपोस्तमोऽस्ती श्लादित्यमरः ।

रुद्धोरुद्धन्तमुसलप्रसरं निपेते ॥ ३६ ॥

दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे

कोविद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ।

यद्दन्तिनः कटकटाहतटान्मिमञ्चो

र्मञ्चूदपाति परितः पटलैरलीनाम् ३७ ॥

अन्तर्जलौघमवगाढवतः कपोलौ

हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरीक्षे ।

निपेते निपतितम् । भावे लिट् । श्लोचवेगादवधरोषां प्रकृत्य पारवशं
अवस्थाधीशुभः, अघातेत्यर्थः । श्लोकाश्वाः विश्वं कुर्वन्तीति भार्गवः ॥ ३६

दानमिति । दीयत इति दानं धनं मद्रथ । दानं मजमदे त्या
इति विश्वः । मद्दति विकल्पयि दानस्यधीत्यर्थः । मद्रथा मद्र
छात् । सत्तादित्यादव्ययमिति भाष्यकटायनः । अन्तर्जलैर्नीरैश्च
जलद्वीपकृते नीरे ह्यीमेरे च जडेऽन्यत्रदिति विश्वः । अधिरूढे ज
माने इति सिद्धमानमिति गजानरवान् समर्थश्च अः पुमानातिष्ठन्
न्यासप्रत्ययेन न कोऽधीत्यर्थः । यकृत्वेत्यादिना ठत्तन् । यथा
मिमञ्चोर्मञ्चुमिच्छोः । मञ्चोः सप्तमाहुप्रत्ययः । दन्तिनः कटो गण
स कटाङ्गः अर्धरश्मः । कटाङ्गः अर्धरस्तुप इति वैजयन्ती । त
तटाद्यदेयादधीनां पटलैः परितो मद्गु शब्दु शब्दु मद्गु उपदि द्रुति
त्यनरः । उटपाति उत्पतितम् । भावे लुङ् लिट् भार्गवर्षोदि
धित् । विधेयेषु सामान्यवर्धनरूपोऽर्थान्तरत्वात् ॥ ३७ ॥

एनरिति । जलौघे एनर्जलौघम् । विश्वार्थेऽव्ययीभार । अ
वा जलौघञ्जन्तूरधनरध्वनरे अघमादस्तः प्रविर्यतः । गार्होर्मिजा
वत्प्रत्ययः टात्तुत्पटनोपाः । मजस्य कपोली हित्वा जलमनरे
एपर्याशादे विततपक्षतिरिच्छतपक्षमूयः व्याभूजान् विततपक्ष-इत्यर्थः

द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराजनीलो
 वर्णः पृथग्गत इवास्त्रिगणो गजस्य ॥ ३८ ॥
 संशयिभिः पयसि गैरिकरेगुरागै
 रश्लोजगर्भरजसाङ्गनिषङ्गिणा च ।
 क्रीडोपभोगमनुभूय सरिन्महेमा
 वन्योन्यवस्त्रपरिवर्त्तमिव व्यधत्ताम् ॥ ३९ ॥
 याञ्चन्द्रकैर्म दजलस्य महानदीनां

श्लो पयसिः पयसूलमिवकर । पञ्चाक्षरिति तिप्रत्ययः । अविगणो
 षुषोषु रूपादिषु द्रव्यभाष्यवो वेद्यत्वेषु द्रव्याश्रयेषु अपि अयुतवदत्वात्
 दृश्यहमवेतत्वात् इत्याधीन वत्ताकेषु सश्लपोल्लर्षः । पृथग्गतं जलम-
 ज्जातमदात् स्वाश्रयपरिहारेण स्थितो श्रीश्लोखैर्षोषरूपद्रव्यस्य नीलि-
 येन रराज । गुणे शुक्लादयं पृथीत्यमर । अत्रास्त्रिगणो वादद्याद्रज-
 शीकचाश्रयादम्बर उपसम्भिनिर्गताव पृथक् स्थितिगिषित्वसुखे-
 प्रसते ॥ ३८ ॥

संशयिभिरिति । वरिद्व महेमश्च सरिन्महेभौ पयसि संशयिभिः
 गजस्यरिक्काठे विद्वत्परैः गैरिकरेण एव रागास्तैः । करणे चञ् ।
 अङ्गनिषङ्गिणा गजाङ्गङ्गिणा अश्लोजगर्भरजसा पञ्चान् । परागेषु च
 निमित्तेन श्लोडया श्लोडया उपभोगं सुश्लोडमनुभूयान्योन्यस्मिद्यो व-
 स्त्रयोः परिवर्त्तं विनिमयं व्यवप्तामङ्गुस्तामिव । दधातेर्छदि परस्मै-
 र्दे तमह्याभादेशः । अत्र सरिन्महेभयोः प्रतीयमानाधिकारेभेदा-
 ध्यावादेन दक्षविनिमयोऽप्येषा ॥ ३९ ॥

यामिति । मङ्गेन्द्राः विद्वत्परैः समनात्मयवि देवविन्दुवद्वर-
 णो मदजलस्य चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्मङ्गावदीनां वाप्यंश्विवं दिदुः
 पञ्चानां नेतयिवसचरन्तो जलादिगं जलोद्योतेषु चावित्तमङ्गेषु शयैः

ने त्वश्रियं विकसतो विद्ध्युर्गजेन्द्राः ।
 ताम्रात्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्ते
 धौताङ्गलग्नवनीलपयोजपत्रैः ॥ ४० ॥
 प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्कुशदूरभिन्न
 निर्यङ्गानिर्यदृष्टजं चलितं निपादी ।
 रोद्धुस्महेभमपरित्रिडिमानमागा
 दाक्रान्ति तो न वशमेति महान् परस्य ॥ ४१ ॥

मन्त्रेणैवैवददोजरनेनैवगीरोत्पदवैरशिवस्वितस्त्रिमैः प्रत्युत्पुः
 प्रतिभेजिते । अथ गजानां महीनां च समनेत्रश्रीविनिमयोक्त्या
 ममपरिदृष्टिरमदारः । ममन्दूनाधिकानाञ्च यदा शिवमवो भवेत् ।
 माहं समाधिकन्तैः परिदृष्टि रमो ऋतेति मथवात् ॥ ४० ॥

प्रतीति । अन्वदन्ति मन्त्रेण प्रत्युत्पुः प्रतिगजाभिमुख निवृत्तेः ।
 मन्त्रेणैवैवददोजरनेनैवगीरोत्पदवैरशिवस्वितस्त्रिमैः प्रत्युत्पुः
 प्रतिभेजिते । अथ गजानां महीनां च समनेत्रश्रीविनिमयोक्त्या
 ममपरिदृष्टिरमदारः । ममन्दूनाधिकानाञ्च यदा शिवमवो भवेत् ।
 माहं समाधिकन्तैः परिदृष्टि रमो ऋतेति मथवात् ॥ ४० ॥
 प्रतीति । अन्वदन्ति मन्त्रेण प्रत्युत्पुः प्रतिगजाभिमुख निवृत्तेः ।
 मन्त्रेणैवैवददोजरनेनैवगीरोत्पदवैरशिवस्वितस्त्रिमैः प्रत्युत्पुः
 प्रतिभेजिते । अथ गजानां महीनां च समनेत्रश्रीविनिमयोक्त्या
 ममपरिदृष्टिरमदारः । ममन्दूनाधिकानाञ्च यदा शिवमवो भवेत् ।
 माहं समाधिकन्तैः परिदृष्टि रमो ऋतेति मथवात् ॥ ४० ॥

सेव्याऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा
 नीतेन वन्द्यकरिदानकृताधिवासः ।
 नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
 नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥ ४२ ॥
 अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाय
 सङ्क्रान्तदानपदसोवनपादपस्य ।
 सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनै
 र्मन्त्रै यथागतमगामि कुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥

'सेव्य इति । यन्त्रा निगदिना व्याकृतधाय बन्धनाय कारुण्य
 मधाम्' नीतेन कर्मोपकाराधितेन 'गजेन वन्द्यगजदामैः कर्तोऽपि वायो-
 पासना यस्य स' गङ्गोत्थः शाखी इत्यर्थः । श्रीकृष्णादित्यात् एषाम् ।
 सेव्योऽपि सन्नाभाजि मासेषि । भक्त सेवाया कर्मणि लुटि चिष्योभुगु-
 दित् । किन्तु क्षेत्रमभाज्यमङ्गीत्यर्थः । मन्त्रै व्यासर्दने मन्त्रैः विधीत
 विभाषननोपः शेषपूर्ववत् । तथाहि मानभृतोऽङ्गहारिणोऽग्न्यस्य
 गन्धमपि न कृहन्ते परं किह्वेति भावः । यतो वचमङ्गं दुष्टमेत्यर्थः ।
 पूर्ववदलङ्कारः ॥ ४२ ॥

अद्रीन्द्रेति अद्रीन्द्रस्य रजतवस्त्रं कुञ्जैः चरति यत्नस्य उन्न परस्य
 कुञ्जरस्य गण्डकायेषु कर्मोपकाराधितेन सङ्क्रान्तं दानपदो भद्रास्य दस्य
 तस्यातएव सेनागजेन मथितस्य मन्त्रस्य एनपादपस्य 'निजैरालीनैः प्रदुर्न,
 इत्यर्थः । निजमाळीयानिययोरिति वैजयन्ती । मन्त्रे यदानम् । भुव-
 तेभ्योऽपि लिट् । एतेना पुनैस्तु यथा गतमगामि गतम् । व्यागतमन्त्रैः
 गतं न तु गानमिदमेव । व्यापदाळीयापाळीययोर्द इति भावः ।
 गमेत्यर्थेऽस्माकमर्थकस्य विजयपादात्ते भुट् । इमभनपादपादोनां विधेय-

नोच्चैर्यदा तरुतलेषु ममुस्तदानी
 माधोरशैरभिहिताः पृथुमूलशाखाः ।
 बन्धाय चिच्छिदुरिभास्तरसात्मनैव
 नैवात्मनीनमथ वा क्रियते मदान्यैः ॥४४॥
 उष्णोष्णशीकरसृजः प्रवलोष्णोऽन्त
 रत्फुल्लनीलनलिनोदरतुल्यभासः ।

एषाम्पादापन्ना द्यौषस्य प्रगीते कथञ्चित्तमाशोक्तिरद्रेया ॥ ४२ ॥

नेति । इभा उदा ॐ इक्षतपुत्ररुतलेषु न ममनां र्त्तल तदानीं द्या-
 धोरशैर्वियन्तुभिरभिहिता इमांश्चिन्नेभ्युपदिष्टा पृथुमूलशाखा बन्धाय
 स्वबन्धनायैव तरुता बन्धेनात्मना स्वयमेव चिच्छिदु न चैतद्व्यक्तमिति
 भाव । यद्वा मूढानां दुर्लभमेवेत्याह । अथ वेति । अथ वा मदान्यै
 रात्मनीनमात्मने हित न क्रियत एव । द्यात्मन्विदुजमभोगोत्तरपदान्
 पदति उपप्रत्य अ, क्त्वा नौ चै इति प्रकृतिताशादन्ति इति
 द्वितीये न । पूर्वैर्दद्यान्नरन्त्याम् ॥ ४४ ॥

उष्णोष्णोति । मनुजा नरा उष्णोष्णा उष्णप्रकारा । प्रकारे
 तुपवचनहेति द्विवचन कर्मधारयवत्त्वुपोनुह् । तान् शीकरान् सृजन्ति
 उष्णोष्णोति मनुजान् । क्लिप् । अन्त प्रवलोष्ण प्रहृतादान्
 तामुद्ग-महुदुताफुल्ल विरुचयोश्चपसद्भाननि ॐ व र्त्तये च्छेभिर्द्वि
 नतम् । तस्य नमनननस्य मोमोत्पन्नसोदरेण तुल्यभावं समानदानीन्
 लक्ष्यतामिदं दिगात्तरसो गिदुममक्षान् एकान् कतिविद्यागान्
 ममानिदं च्छिन्दन्ते चन्त्नकोषेण । त्वपदिक्कमोमीपे
 च्छिन्दन्तश्चिदामिदम् । क्वम्पु यजन्त्यागन्तश्चिदं ।
 ५० ॐ इति च्छिन्ना मन्ता इत्युभयद्वयं च्छिन्दन्ती । निरुत्त विद्यापदानात्

एकान् विशालशिरसो हरिचन्दनेषु
 नागान् ववन्धु रपरान्मनुजा निरासुः ॥ ४५ ॥
 कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन
 स्तन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य ।
 स्थूलेन्द्रनीलशकलावलिकोमलेन
 कण्ठे शुण्ठत्वमलिनां बलयेन भेजे ॥ ४६ ॥
 निर्धूतवीतमपि बालकमुल्लङ्घन्तं
 यन्ता क्रमेण परिसान्त्वन्तर्ज्जनाभिः ।

अस्यैर्निर्धूतः । अत्रोभयेनामपि नागानां प्रकृतत्वात्कौबल प्रकृतहोषे ॥ ४५ ॥

कण्डूयत इति । कटभुवं कण्डूयत इत्युच्यते । कण्डूयतः कण्डूयतः कण्डूयतः
 भ्योयन् मत् शक्यत्वव । कण्डूयतेर्भ्योऽत्राह प्रकृतित्वाद्भवदिति ।
 करिणो मदेन सुगन्धिं गोभनगन्धम् । गन्धयेत्ये तदेकान् पक्ष्ण
 नाद्रिदन्ते कश्यः । नगस्य एतस्य स्तन्धं प्रकारम् । अमुलीनता तस्य
 धंशित्वेनेत्यर्थः । लीयतेर्निर्धूतं तत्र प्रकृतय स्तोदभ्य इति निर्धूतम् ।
 स्थूलेनामिन्द्रनीलशकलाया आवलित्कोमलेन मनोहरेणादिना दनयेन
 कण्ठे शुण्ठं कण्ठवदन्तम् । मूर्ध्नि मस्तकान् स्वाहादकाय इत्यनुक्तं ।
 भेजे प्राप्नुम् । कर्मणि क्तिट् । अत्रार्ति इत्ये इन्द्रनीलमयशकलभूषण-
 त्वारोपाद्गुणकण्डूयत ॥ ४६ ॥

निर्धूतेति । यन्ता निर्घाटी निर्धूतं निरस्तं धीत पादपलाङ्गु-
 नारण्यं यस्मिन् कर्मणि तद्व्याया तथा उल्लङ्घनन्तु प्रकृतमपि । पाद-
 कर्म दत्तं प्रोक्तं यतश्चुयशरत्म् । एतद्य धीतपारद्व्यातामिति इना-
 युष । बालकमुल्लङ्घयन्तम् । यस्मिन् धीतपारद्व्यातामिति इना-
 इति ईदयन्ती । शिशुपालयेन अर्जुनेन मजपाद्भ्याम्यावस्थेन प्रभेय

जज्ञे जनैर्मुकुलिताचमनाद्दाने
 संरथहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ।
 गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे
 मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥४८॥
 द्विसं पुरो न जगृहे मुहुरिच्छुकाण्डं
 नापेक्षते स्य निकटोपगताङ्कुरेणुम् ।
 सस्मार वारणपतिः परिमीलिताच्च

जज्ञरति । गम्भीरमन्द वेत्तीति गम्भीरवेदी । स्वभूमेदाश्लेषित
 श्वावाकासस्य च्यवनादपि । आकाश यो न आनाति तस्य गम्भीरवेदि
 तेति राजपुत्रीये । चिरकावेन योवेत्ति विश्वाम्परिचितापि । गम्भीर-
 वेदी विप्रोयः स गजो गजवेदिभिरिति मृगचर्मीये । तस्मिन् गम्भीर-
 वेदिनि करीन्द्रे करः कुपित इक्षिन् प्रातीति वृत्तिप वय इति
 प्रकीर्तिगदी । आधोरणः इक्षिपका इक्ष्यारोहानिपादिन इत्यमरः ।
 तस्य निदुराभिचोदनाभिसर्जनाभिरपि सुकुलितास विनीशितनेत्र
 यथा तथा पुर करमं यास अनाददाने सति । मन्दो मूढोऽपि ।
 मूढात्सापटुनिर्गम्या इत्यमरः । गजभेदोऽपि । भद्रोमन्दोमृगवैव
 विप्रोयास्त्रिविधा वजा इति । महान् वजाधिकोऽरम्भश्च निगडश्च
 माध्यो न नाम न छल्विति जवैर्लघुं प्रागम् । आनातिः अर्भोणि लिट् ।
 मन्दोऽधीशादिनाकार्यः कर्म ॥ ४८ ॥

द्विप्रभिति । वारणपतिः करिवरोमृह पुर द्विप्रभये न्यस्त
 निशुकाण्डमितुदण्डं न जगृहे न सौचकार निकटोपगतां वनोपस्यां
 करेणुङ्करिणीञ्च नापेक्षते स्य नेच्छति च । छट् प्ररति भूतापे मट् ।
 शिन्त परिमीलिताश्च यथा तथेति गृह्यतुभामः इच्छया निहारा देषु ते
 पनयाया एव महोत्पाकोर्षां मयार तानेव चिनयापारिचयः । अर्भी-

चन्द्राकृतीनि गजमण्डलिकाभिरुच्चै
 नीलावभ्रपङ्क्तिपरिवेशमिवाधिजामुः ॥ ५२ ॥
 गतूनममार्गगतयोऽपि गतोरुमार्गाः
 स्वैरं समाचकृषिरे भुवि वेत्तनाय ।
 दृष्ये दियोत्क्षितितफेनजलानुसार
 संलक्ष्यपल्ययनवर्ध्रं पदास्तुरङ्गाः ॥ ५३ ॥

नेत्राणि दृष्याणि । निरन्तराभिर्वीरत्वाधि रूचैर्गजमण्डलिकाभिर्ग-
 जपरिधिभिः । आद्ये कप्रत्ययः कौस्तुभस्येकारः । नीलावभ्रपङ्क्तिभिः
 परिवेशमिवादिभ्यस्त्विह निति यावत् । परिवेशस्तु परिधिरित्यमरः ।
 अधिजामुः परिवेत्तु लोका ॥ ५२ ॥

गतूनेति । गतूनामिह गमनघोनामार्गा गतयोऽध्वगमनाभि
 वेपान्ते तथापि गतोरुमार्गाः प्रस्थितदूराध्वान इति विरोधः । अपि
 विरोधे गतूना मार्गा खगलव्यभिची जतिर्वेपान्त इति विरोधपरि-
 हारः । अतएव विरोधाभावोऽलङ्कारः । दर्पश्च तेजसोऽन्नः सारसो-
 दयेनीकश्चेर्नोद्गसिदस्योद्गतश्च फेनजलस्य फेनोभूतोद्गतस्त्वदोदरुलाह-
 सारेण संलक्ष्याणि पल्ययनवर्ध्रं पदास्तुरङ्गाणां पदाणि ततो-
 दनात्सिन्धी भूतस्तुतानि वेपान्ते ततोऽत्राः । स्तुरङ्गा भुवि वेत्तनाय-
 क्तुपरिवर्तनाय स्वैरं कन्दं समाचकृषिरे समाकृष्टाः व्यभ्यस्यमापनोद-
 नार्थमिति भावः । वर्द्धते दृढव्यवनादीर्षो भवतीति वर्द्धं दृष्टिपरिध्या र-
 शिद्यौषादिके रन्प्रत्यये लघूपधगस्यो रपरः । वर्धं लघुप्रत्ययोरिति
 विश्वः । अमरस्तु नभी वर्धो वरत्वा स्यादित्याह । तदा इक्षिवौषा-
 दिके इन्प्रत्यये पूर्ववत् शुभोरेपरः प्रत्ययतकारस्य भफत्तावोर्दोष इति
 धत्ते पित्वात् स्त्रीलिङ्गे ङीप् ॥ ५३ ॥

आजिघ्रति प्रगातमूर्द्धनि वाह्निजेऽश्वे
तस्याद्भ्रसद्भ्रमसुखानुभवोत्सुक्तायाः ।

नासाविरोकपदनोह्लसितं तनीयो

रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥५४॥

हेन्वः स्थलीषु परितः परिवृत्य वाजी

धुन्वन्धपुः प्रधिततायतकेशपङ्क्तिः ।

प्राजिघ्रतीति । वाह्निरश्वयोनिर्देवविशेषः तन्त्रो वाह्निर्जोऽश्वे
वाह्निर्देवो रति पाठे विशेष्याप्रयोगोत्पत्त्यसाम्बन्धादिशुद्धम् । गर्गादि
श्वे वाजति भगवन् वधुप्रसवः । तदन्वविधिस्तु श्चम्यः । प्रगातमूर्द्धनि
मन्वधिरसि कृतपदाने च आजिघ्रति गन्धं छद्मति कुम्भति
च इति स्थावाकाङ्क्षामाज्ञेतिभावः । नासाविरोकं नासाख्यन्तस्य
पदनो निश्चयः तेनोद्भवितसुद्गुणनीयस्तुतरं रत्ननासाश्चस्माद्
सङ्घमेन वेदुनप्रसुद्धेन यस्तुन्ननस्यानुभवे चतुस्तुक्तायाः उल्कच्छितायाः
पृथिव्याः रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः । वा च भृतरत्नमयो
पृथीयमानमेव नायसाश्चभेदाध्यवसायादिस्वरभेदम् । विरोपतोऽनेनेति
विरोधम् । रज्जुप्रसवः । चमो. इ पिण्णतीरिति पुत्रं निद्रमभिम्यं
मोहाप्रदयात्रिहमेति मधुं सकृत्वाविरोधः । अतएव शिवाश्चिद्यं यत्नं
रोडमिदमाः । रोडोरश्वी विते च रतिरति ईकृष्णी । रोको डीप्री
तिं रोडमिति शिष्टः । वे तु केनाप्यभिप्रायेण विरेकपरनेति पटलि
तेनाम्परोऽकम्पेकप्रोविनामिति वदपानीयपदप्रयोगेरेखीनाप्यो दोः
अर्द्धमनटमहस्यपुगुष्ठा दोःर्द्धोकरिति अटप्यात् ॥ ५४ ॥

१५४ रति । रेशुः स्थलीषु रज्जुमृषिषु । अतएवदेव्यादिना अह-
विभाषे दोःप्रसवः । परितः परितस्त परितति कृतान वपुषुंस्तु
धुन्वन्धपुः अतएव प्रधितता विधिना आधना च वेदवर्द्धि-

रेजे जनैः स्वपनसान्द्रतरार्द्रमूर्त्ति
 देवैरिवानिसिषट्ठिमिरीक्ष्यमाणाः ।
 ओसन्निधानरमणीयतरोऽश्वत्थ
 रुद्धैः श्वाजलनिघेरिव जातमात्रः ॥ ५७ ॥
 अथापि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै
 रश्वत्थपुरोहरितकं मुद्माद्धानः ।

ग्रीवाग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनाद्

मिश्रं दधद्गणचुर्चुरशब्दमश्रुः ॥ ५८ ॥

उत्थाय दृष्यं चलितेन सहैव रज्ज्वा

कीलं प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण ।

आकुल्यकारि कटकस्तुरगेण तूर्या

मंश्वेति विद्रुतमनुद्भवसाश्वमन्यम् ॥ ५९ ॥

अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म

धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।

रश्मिः कृतः अश्रुः च टोऽप्यभीष्टं । वीणा. श्रुत्वा भेद्यः श्रुत्वा
- इत्यादिषु शब्दधर्मः शब्देषु चर्षते । अभावोक्तिरनङ्कारः ॥ ५८ ॥

उत्थायेति । दृष्यं चलितेनोच्चलितेन अतएव रज्ज्वा पाशेन सह
कीलं गतम् । शङ्कादि द्वयोः कीलेत्यन्तरं । उत्थाय उत्थाय तं
शिशुवन्नामन्तं अश्रुमन्त्रं अश्रुत्वात्प्रयत्नात् परवेति आम्बानुपासना प्रयत्न
पर्यन्तं हीतुमश्रुत्वात्परि मानसैर्भुव्यैः प्रयेव तदन्वेष कटकः शिर-
रसाकुल्यकारि आकुलीकृतः । व्याकुल्यशब्दादभूततद्भावे चि जग
व्यापितोऽकारः । करोतीः कर्माणि मुञ्चि विष्णोर्मुञ्च ॥ ५९ ॥

अव्याकुलमिति । कन्वा सपरकः वा शोऽस्तिमादिभेदेन चत
शिशुः । तदुक्तं श्रुत्वाभीनाशब्दात् । उत्थायान्नामिना तपोत्तरतो
पन्दा च वैश्यायणी विधिर्ब्रह्मराजं ब्रह्मरमभेकीयो शिवाहा तथा ।
ः तदुक्तमिप्रानोऽने सन् तथा व्याकुलोऽर्त्तिते वाह्यात्वाद्द्विगतापदर्-
विधा कन्वात्तभेदा अमीनि । तदुक्तमिति तं मत्तं च इत्यव्यानि विहार-

॥ ५९ ॥ तस्या विभावोक्तिरनङ्कारयोगः तस्य दृष्टयोऽव्यापि

वति अतिशयोक्त्यामित्युक्तं । अत्र व्यापकत्वात् वाह्यात्

मुक्तास्तृणानि परितः कटकं चरन्त
 स्तुद्यदितानतनिकाव्यतिषङ्गभाजः ।
 सस्तुः सरोपपरिचारकवार्थं माया
 दामाञ्चलखलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥६१॥
 उत्तीर्णं भारलघुनाप्यलघूलपौष
 सौहित्यनिःसहतरेण तरोरधस्तात् ।

रथे निर्यात् अगवायां सुदं त्रजोदिति । अन्ते तु उरसास्त्रादयो मतिवि-
 शेषा वीथय इत्याहुः । उरसालीवरवाली उच्यते मध्यवामनः । आधीवः
 शोभनैरुदः प्रत्यालीवस्तथापरः । उपधेनव उक्तं च वादवाली च वर्तनः ।
 निर्दिष्टा वीथयस्तोता इति ॥ ६० ॥

उक्ताः इति । उक्ताविचारार्थं तु सदा अतएव उक्तं विविरम्परितः ।
 अभितः परितः इत्यादिना द्वितीया । अस्मात् चरन्तो मत्तयन्तः स्तुद्य-
 नीतु द्विवाद्य विमानतनिकास्तु घटमण्डपवस्तुषु अतिप्रसङ्गं इत्युक्तं-
 नीति तथोक्ताः । अतएव सरोपैः परिचारकैः सिद्धैर्वार्थं मायाः
 अर्थार्थं मायाः । तरगादात्माञ्चल विवादवायाः । दामाञ्चलम्यादप्य
 इति वीथयनी । इत्युक्तं तन्वमशक्य इति केचित् । तेषु स्मृतिभे-
 दानामिदानीं यद्विदुः कर्मणि तद्यथा तथा वस्तुवस्तुः ॥ ६१ ॥

उत्तीर्णं इति । उत्तीर्णं भारलघुना उत्तपानां मत्तयन्तानां लोभेन कर्तुं शक्यं इत्युक्तिः ।
 पय्यां प्रमुपसम्पत्सूक्तिः कौटिल्यसुच्यत इति कृष्णायुधः । तेन निःसह-
 रेणात्तनसहकृतेश्च यद्यप्यारोक्तारोप्यनरयुवभोजनादुत्तुर्ध भवते-
 त्वर्यः । सधेः निःसहोत्पत्त्याद्याभ्यां अरम् प्रत्ययः । उत्तपानां मत्तयानां
 प्रोक्ता इति विदुः । लोपकेव उक्तं उपधेन । योत्तीर्णत्वादिना इत्
 प्रत्ययः । तरोरधस्तात्तत्तथे दोषमन्तः यद्युक्तं तत्रैव चोक्तं

रौमन्थमन्थरचलद्गुरुसास्त्रमासा

श्वक्रो निमीलदलसेक्ष्यमौचकेण ॥६२॥

सृत्पिरण्डशे खरितकोटिभिरर्द्धचन्द्र

मृङ्गैः शिखाग्रगतलक्ष्ममलं हसद्भिः ।

उच्छृङ्खितान्यवृषभाः सरितां नदन्तो

रोषांसि घोरमवचस्करिरे महोक्षाः ॥ ६३ ॥

मे दस्विनः सरभसोपगतानभीकान्

भङ्क्त्वा पराननडुहो मुहुराहवेन ।

इत्यन्तो पृथः वासागवधवसानि यकिन् कर्मणि तद्यथा । वासा उ
गतवन्धव दन्तमः । विह्व निमीलनि सुषाङ्गुलीभयनि अहसानि
पेक्षयानि यकिन् कर्मणि तत् वधा तथा आवाहक्ये आवितम् । वास
उपरिगते भाने विट् । दयादाकरोन्नाम्नयः । अङ्गातुप्रमुञ्चते दि-
टीति ह्यमोऽहप्रयोगः । एतः प्रथम्याचतुष्टयात् सभावोक्तिः । ॥२॥

अनुपिण्डेति । अतुपिण्डैरेप्रक्रीडाकर्मैर्द्धचन्द्रैः यैश्चरिताः
अज्ञातप्रेक्षराः शीटयोऽप्यादि वेगान्नेरत एव शिखाग्रगतप्रथमशोडश-
मंतं मच्छैर पक्षं वक्ष्ये व एतन्मं हेमवर्षचन्द्रं हृदङ्गिरिभक्तिवदो-
क्तिरेव एतन्मम् । अमूर्त्तारमेति अतान्वारम् । मृङ्गैरिषाक्षैरच्छुङ्गा
उत्पतितमृङ्गाः कृता उच्छृङ्खिताः अन्दरम्बाः प्रतिरुग्णादेषो अदृष्ट
भोरुमोदं नदन्तोर्ध्वः पङ्कान् उहाषो महोक्षाः । अचतुरेखादिना
मिगतात् वायुः । सरितां रोषांसि अचचस्करिरे यार्जिनक्षुः
वर्षादुत्तरिष्येः । आर्षाञ्जिरतेः अर्षादि विट् चिरतेर्षंभो-
रिषाङ्गुलाठकरणेति वज्रस्य मिसाङ्गनेचरम् अचक्षुर्गामिति
उपः अणवप्रत्याकङ्कित्या वेचने प्रति उहागमः ॥ ६३ ॥

ऊर्जस्वलेन सुरभीरनुनिःसपत्नं :

जगमे जयोद्भुरविशालविपाणमुच्छ्वा ॥६४॥ :

विभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधि

प्रत्यग्रतामतिरसामधिकं दधन्ति ।

लोलौष्ठमौद्रकमुद्ग्रमुखं तरुणा -

मवुभ्रंलिहानि लिलिहे नवपञ्चवानि ॥ ६५ ॥ :

मेदस्मिन् इति । ऊर्जस्वलेन सुरभीरनुनिःसपत्नं इति । ऊर्जस्वलेन बलिना । जयोद्भुरविशालविपाणमुच्छ्वा इति । उच्छ्वा इत्यनेन मेदस्मिन्ने मांसान् कृत्वा यानि धानानि । अतएव सुरभश्च सत्वरसुपमत्तान् । अतिकाम-
शल इत्यमीकान् कासुकान् । उच्यते कर्मविताभीक इत्यनेन । अनुका-
मिकाभीकः कर्मिणेति विपातः । परान् बहुशो बलीवदान् उच्छ्वा इत्यनेन
युद्धेन मच्छ्वा निर्मित्य ऊर्जेनोद्भुरनिर्भरे । अन्वपूरित्वादिना उच्यते-
हानि । विशाले च विपाते यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा नि वपञ्चम-
प्रतिपक्षं सुरभीरनु गवां पृष्ठतः । कर्मप्रवचनोय युक्ते द्वितीया । जगमे
जगम् । भावे सिद्धे ॥ ६४ ॥

विभ्राणमिति । व्यावहितोर्दैर्घ्यवर्ते न च इत्या दैर्घ्यमित्याह ।
अहोति । उच्छ्वा इत्यनेन कृत्वा यानि धानानि । शिरोधीयते स्त्रा-
मिति शिरोधिं धीवाम् । शिरोधिः कर्मरेत्यधीत्यनेन । कर्मण्यधि-
रप्ये चेति किप्रत्ययः । विभ्राणन्दधानं उदपसुखं पञ्चवपकृषार्त्तमू-
र्ध्वेति प्रवृत्तौ भौद्रकमुद्ग्रमुखः । गोशोषे त्वादिना युष् । अतिशयि-
तो रसः स्नादोयस्नानामतिरसात्कृत्वा यानि धानानि दधन्ति दधति । या
नदुःखस्येति वैकल्पिकोत्पन्नमसः । अन्वपुं विह्वलीत्यन्वपुं विह्वली-
त्यन्वपुं । यद्वा अन्वपुं विह्व इति अन्वपुं प्रत्यय अन्वपुं इतित्यादिना उ-
त्पन्नमसः । तरुणा नवपञ्चवानि । पञ्चवोऽस्ती विह्वलवमित्यनेन । धी-

साईं कथञ्चिदुचितैः पिचुमर्द् पत्रै
 रास्यान्तरालगतमाम्बदलं मदीयः ।
 दासेरकः सर्पादि संवलितं निषादै
 विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६ ॥
 स्पष्टं वहिः स्थितवतेऽपि निवेद्यन्त
 श्चैष्टाविशेषमनुजीविजनाय राज्ञाम् ।
 वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चै
 भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेटुः ॥ ६७ ॥

लौक यथा तथा कोतोष्ठो. समासि वेति पररूपं वक्तव्यम् । त्रिबिधे
 व्यासादवामास जडासित्यर्थः ॥ ६६ ॥

साईंमिति । उचितैरभ्यस्तैः । अभ्यस्तोऽप्युचितं न्यायमिति या-
 दवः । पिचुमर्द्पत्रैर्निम्बदलैः साईंम् । पिचुमर्द्स निम्ब इत्यमरः ।
 सर्पाद्विषमादादास्यान्तरालगतं सुखामर्गतं मदीयो मृदुतरमाश्व-
 द्मद्वुतपद्वरं दासेरकः उद्गः पुरा निषादैः श्वेच्छैः संवलितं विप्रस्यतग-
 राट् गदकागिरि निर्जगार उद्गोर्लगात् । इरा चिव इतदिर्कारणात्
 श्वेच्छमश्वे तैः सहानः प्रविश्य गदन्दहनं विप्रहरत उज्जगारेति
 पौराणिकी कथायानुसंधेया ॥ ६६ ॥

स्पष्टमिति । वहिःस्थितवतेऽपि अनुजीविजनाय राज्ञोऽप्यर वा-
 द्विष इति भावः । राज्ञं चैष्टाविशेषमन्काभोचितपरिवृष्टियं स्पष्टं
 निवेद्यन्तः तदुच्यतेऽवसरेषु पेटुः इति भावः । कलगिरो मधुरवाचो वै-
 तानिका मद्रमपाटकाः अन्तरेषु तद्वेवासु प्युटैः प्रविष्टैः पटैः प्रकटः
 प्रकाशोऽसौऽभिधेव यच्चिन्नु कर्मणि तद्यथा तथा उद्गैः भोगावलीः

उन्नम्रताम्रपटमण्डपमण्डितन्त
 दानीलनागकुलसङ्कुलमावभासे ।
 सन्ध्यांशुभिन्नघनकर्बुरितान्तरीच
 लक्ष्मीविडम्बि शिविरं शिवकीर्त्तनस्य ॥६८॥ ;
 धरस्योर्द्धर्त्तासि त्वमिति ननु सर्वत्र जगति
 प्रतीतस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापियिषुः ।
 उपालब्धे वोञ्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ

प्रभवान् वेदुः पठन्ति यः । यत एक इन् मध्येवादेवादेर्बिंटीत्येत्वाध्या-
 स्योपौ ॥ ६७ ॥

उन्नमेति । उन्नम्रपटमण्डपः भास्वरत्नः । उन्नम्रपटमण्डपं धर्मव्युत्त
 व्यासनाम्नीर्धर्मोत्तमैर्गणैर्गणैः । उन्नम्रं यतएव उन्नम्रांशु भिन्नः उन्नम्रा-
 रागवन्धिस्यैर्धर्मैर्धर्मैः । कर्बुरितस्त विनीततम्यान्तरीचस्य मर्त्तं विडम्ब-
 यस्तनुकरोतीति तत्तत्तत्तं शिवकीर्त्तनस्य मङ्गलदोषैः । तत्तत्तत्तं तत्तत्त-
 विरद्वृत्तकमावभासे मनोहरमभूदित्यर्थः । उपमावद्भासः ॥ ६८ ॥

धरस्येति । मनेः ईश्वरैराकाशानो, गिरिपतीरैश्वरः । श्रीपतिर्विष्णु-
 मास्यैर्द्विर्देवैर्द्वितामाध्यामावाहरींरुहावां रुहावां रुहेः । यद्दं विभिन्नेन
 श्रीपतिं कृत्स्नम् । मन्त्रद्वयं धरस्य धर्मतमोदृतां उन्नम्रपटमण्डपेति धर्म-
 जगति प्रतीतं । मण्डपः गोचरं भोक्तरपादिति चारः । तत्तत्तं किं वि-
 मर्धं यतिभरमतिभरमधः प्रापियिषुः प्रापियिषुः प्रापियिषुः प्रापियिषुः ।
 प्रापयतेः सप्तनादुत्पद्यते । इत्युच्चैरयामर्थे च यात्रुर्षदिरेयुत्तमेष्टा ।
 उपालब्धे द्यावभुम्भुत् । एषा च उपदेश इति भेदुः मन्त्रावधौष्य इति ।

... धरस्यैः वि भेति विष्णु उन्नम्र मण्डपे । विष्णुविकी इत्यम् ।

षष्ठ सर्गः ।

अथ रिरंभुममुं युगपत्तिरौ
 कृत यथास्वतरूपसवश्रिया ।
 ऋतुगणेन निषेवितुमादधे
 भवि पदं विपदन्तकृतं सताम् ॥ १ ॥
 नवपलाशपलाशवनं पुरः
 स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

अथ कतव्यं कथं चोति । अथेति । अथ रीनाभिवेद्यान्तरं गिरौ रंभुमके
 रिरंभुं रन्तुमिच्छुम् । रभेः खन्नादुप्रत्ययः । एतेन अक्षयर्षेणप्रसक्तो
 प्रमुचिस्तद्विज्ञानपूर्वकतयुक्तम् । यतां साधूनां विपदाधनं करोतीति
 विपदन्तकृतः । कृष् । त विपदन्तकृतं सेव्यमिति भावः । अद्यं हरिं
 निषेवितुं क्षतं कृतं अस्वनिगतपदान् अन्तर्निवृत्तं यथास्वतरः । यथास्व-
 त्त्वदीभारः ; यथास्वतरस्वित्ता प्रवक्तव्येः शुभ्यस्तद्व्यपत्तिः यथास्वतर
 प्रवक्तव्ये । प्रवक्तव्ये फले शुभे इत्यन्तरः । याकपादिवादिषु इत्यन्तः ।
 ता कता येन तेन कतव्यमास्वतरप्रवक्तव्यया यथास्वतरस्वित्ताप्रवक्तव्येः ।
 प्रवक्तव्येन युगपद्भुवि पदमादधे अर्हितं युगपद्व्यपत्तयः प्रादुरभूदि-
 त्तः । नष्टाद्वरं सेवकाः विपनीति भावः । अद्य र्गं सर्वत्र यम-
 द्वाचकारः । तद्व्यपत्तं तद्वं चतुषे । अर्थात्कारस्तु यथास्वतर-
 र्गः । अस्मिन् सर्गे कृतवित्तमितं इत्यम् । कृतवित्तमितभाषु नभो
 र्गविति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ लोकेदयोः प्राथम्येन व्यवहारात् पञ्चमादौ वर्तयति ।

मृदुलतान्तलतान्त मलोकय

त्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥ २ ॥

विलुलितालकसं हतिरामृशन्

मृगदृशां अमवारि ललाटजम् ।

तनुतरङ्गततिं सरसां दल

त्क वलयं वलयन् रुदाववीं ॥ ३ ॥

तुलयति स्र विलोचनतारकाः-

कुरवकस्त्रकव्यतिषङ्गिणि ।

नरेति । स हरिः पुरोऽप्ये प्रथमं वा नश्यत्कामि मृतमयग्यामि पुलका-
 वमर्शन- किंशुकनामनि-स्यकिंस्तं नश्यत्कामपलागयम् । वडमोडि
 पूर्वपदो वडमोडिः । पनाथ किंशुके पथे पनाथि नि विन्दः ।
 स्फुटानि विक्रान्ति परागै रजोभिः परागताभि व्याप्ति । स पदुजाति
 यस्मिन् तं स्फुटपरागपरागत्तद्दृजं मृदुनाः कोरुलः अतएव तान्ताः
 व्यातपसमदे किञ्चित् पृथगाः सतान्ताः पदवा यस्मिन् तं मृदुलतान्त-
 तानं सुमनोभरैः इत्यमृतिः । सुरभिं सुगमिं सुरभिं वनस्पतलोकयट-
 मयन् ॥ सुरभिप्रत्यये सखी-जातीकनरकन्दोः । सुगमौ च पनाथो
 च वाच्यवदिति विन्दः । इह-परिवादं प्रथमात्परदयात्परतोःपरदवा-
 दित्वात्परदयप्रक्रम-इत्यर्थपादेऽपि तदेव दमकम्- । एवञ्चादपरपरमति
 सहातीव संसृष्टिः ॥ २ ॥

विनुमिनेति । विलुलितानकसं हतिर्विधुनविधुनविधुनः मृ मृग-
 इयां मलाटकं अमवारि स्येदमान्यन् परिच्छेदकन्द इति भावः ।
 सरसान्ततरङ्गततिं दलनि विक्रान्ति कुप्येयाभि यस्मिन् धर्म न पदुदटा
 तथा यमयु चालयु मोरु इति भावः । मरुत्पननादुराशी व्या-
 वाति च ॥ २ ॥

प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सर

श्चिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः ॥ ८ ॥

मधुकरैरपवादकरैश्चि

स्मृतिभुव, पथिका हरिणा इव ।

कलतया वचसः परिवादिनी

स्वरजिता रजितावशमाद्युः ॥ ९ ॥

समभिष्टृत्य रसाद्वलम्बितः

प्रमदया कुसुमावचिचीषया ।

इमदुरपेयामासु । ददंतेर्नुडि गातित्वेत्वादिना विचोलुक् । कोकिषा
कूजितप्रपणाननरभेशाङ्गार्पिका दौतस्यवेदेष्वार्यन्तरङ्गवद तथा किमपि
बोधिता इत्युत्प्रेषा ॥ ८ ॥

मधुकरैरित । मधुकरै कर्तृभि अपवाद अगवहनाय वष्टादि-
कुञ्चितवाद्य कुर्मन्नीश्वपवादकरा व्याधाशैरित् पथिका इ रणा इव
परिवादिनीस्वरजिता वीशाविशेषध्वनिजयिन्वा । समभि परिवादिनी
त्वपरः । -जं किमि त्नुक् । वचसोगीतस्य कलतया माधुर्येण करणेन
रजिता व्यापका इत्येवम् । रञ्जेर्व्यन्तात्मनिषि त्त रङ्गुरौ अग-
रभण इति उपधानकारलोपः । इहोपमानमनघाटश्यादीपचारिक
मृगत्य उपभेदेषु पथिकेज्जसोद्विरोध कृतिभुव अरस्य अगपार्तिपना
विषयत्वान् मृगवहपगत्त देशस्य च वशमाद्यु यथा व्याधगाना वज्रा
गत्त मृगा घतन्ति तद्गुणधुकरङ्गुडाराकटा माया अर वारवध
श्रेज्जु रित्त्वर्ष । अनेकैवयमुपमा ॥ ९ ॥

समभिष्टृत्येति । प्रमदया कलत्रां कुसुमानामरविचीष्यावचेदमि-

चविनमन्न रराज वृथोच्चकै
 रन्वृतया नृतया वनपादपः ॥ १० ॥
 इदमपास्य विरागि परागिणी
 रलिकदम्बकमम्बु रुहान्ततीः ।
 स्तनभरेण जिनस्तवकानम
 न्नवलते वलतेऽभिमुखं तव ॥ ११ ॥
 सुरभिनिखसिते दधतस्तृपं
 नवसुधामधुरे च तवाधरे ।

अथा विरमयेति भावः । विनीते वक्षन्नाटप्रत्ययादिति स्त्रियामकार
 प्रत्ययः विभाषाचेरिति विवक्ष्यान् कथाभाषः । रराजशगात्कमभिष्टस्य वना-
 गन्धारवितो हृदये न गृहीतकथायाप्यदिनमन् वयनगच्छन् अतएव इषी
 चैर्ष्यैर्मुक्षतोऽनपादपः न तु वागरिक इति भावः न अतस्त्वयता
 अहत्या तथा अन्ततश्च तुभावे अता तथा अतया पुष्पेन रराज । सु
 उभाव पञ्चजना उदयाः दूरथानर इत्यपरः । य क्षान्ताकरभङ्गीतो
 ऽपि न इति च नउ वच इव श्रीकृष्णस्य पुष्पव्यपदेशो नियमिति भावः
 ॥ १० ॥

अथ कपिलसद्वृत्तान्तेषु वार्त्तान्तिदानविवदतेन भोग्यमन् विभि
 कृष्णेनाह । इदमित्यादि । क्षान्तरेण भावनेन विताप्या क्षरवाध्या-
 भानमनो नरकता यदा सा तयोक्ता तदाः सम्बुद्धिर्जित क्षात्राननक्षरकते
 क्षरदानमक्षरमतीपमे इत्यर्थः । अतस्त्वेदं विरागि निर्द्वेषदतिवदम्बक
 परागिणीः परमगतीरिति निर्द्वेषैर्ष्येण चम्बु रुहान्ततीरपाय तशभि-
 नुप इति चर्त्त विवितरताम्वादिति भावः । तथा च भानिमद-
 चङ्गरो मन्ते ॥ ११ ॥

अलमलेखि गन्धरसावमू
 मम न सौमनसौ मनसोमुद्रे ॥ १२ ॥
 इति गदन्तमनन्तरमङ्गना
 भुजयुगोन्नमनोच्चतररुनी ।
 प्रणयिनं रभसादुदरश्रिया
 वलिभयालिभयादिव सस्वजे ॥ १३ ॥

अथ, वेस्तदभिसुखागमने कारणमाह । उरतीति । तत्र सुरभि निवृत्ति
 तिवाहमाहते नमस्तथावन्धुरे अथरे च त्वं त्वयास्त्वतोदधामस्तासेर्भन-
 रस्य मनेगाम् उपलभ्यमानौ सुप्रमत्ता प्रणयिणी सम्बन्धिनी सौमनसौ गन्ध-
 रसौ वीरममाधुर्ये मनसोऽन्तःकरसस्य कुद्रे भाव न यथांग्री अतस्त्वद-
 नरसगम्भजोभादागच्छतीत्यर्थः । वनाः सस्त्रीत्यादिना चतुर्थी । अथ का-
 नाकर्त्तृत्वं अथवाहाहतेपुच्छार्थिनः, प्रियस्य वद्वयद्वेतोरचेरेवैरागमनहेत्येवमात्र
 इत्यालो न सुप्रमत्तोरभरसलोभजुसुप्रमदीराग्वयोर्भवेतिवन्तौचित्याद्यमत्र तुसा-
 रेण विप्रमत्तेनादि वनमन्त्रेनेत्यद्वैतान्वयः इत्येतिवत्तुत्वनत्र अलिभया-
 दिव वस्वजे इत्युपक्रमोपसृष्टराध्यायते प्रकृतत्वेनोपमेवत्प्रावगात् ।
 अन्वया मध्ये तद्वैपरीत्ये तद्विरोधादियत्तत्तद्विषयवार्थान्ध्यायार्थेन अतो-
 पमात्प्रावयमशानान्वावृत्तिकातीवानां वृत्तिः सत्त्वे तदा वनमना
 तयाथा चतुर्थपरदादा वेकजादकारात् द्वाभ्यान्वियमत्र परतोऽप्यर-
 याः इतिवत्तयाणां स्थितत्वात् वजातीयवृत्तिषेष्टा ॥ १२ ॥

इतीति । इतीत्यद्वैतं प्रयत्नं अन्तर भुजयुगस्योन्नमनेनो-
 त्तराव्युत्थतो हागौ यस्याः वा । साङ्गायोपलब्धिनादधवोयोपभादिति
 हीत् । वलिभया वनयोविद्यन्ते यस्यास्तथा वलिभया । इन्द्रि-
 वदेर्भे इति भप्रत्ययः । -उदरश्रिया मध्यमोभया उपलक्षिता अङ्गना
 अलिभयादिव रभसाव्ययजे आलिभिवत् । वस्तुतस्तु रागादेनेति भावः ।

वदनसौरभशोभपरिभ्रम
 द्भ्रमरतम्भ्रमसम्भ्रुतशोभया ।
 चलितया विद्धे कलमेखला
 कलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥ १४ ॥
 अजगणन गणशः प्रियमग्रतः
 प्रणतमप्यभिमानितया न याः ।

ध्वज परिषद्वे इति भातोः कर्त्तरि विट् । सञ्जानकवचमध्यस्था मध्येय
 नायिका कता ॥ १२ ॥

वदनेति । इदमल्ल सौरभे शोभन्ते लोभेन परिभ्रमता भ्रमरेषु वै-
 तुगा यः सङ्गमज्ञेन संभ्रतशोभया नम्यादितन्रिया चलितया अस्मिन्भ्रमा-
 प्रस्वितया अतएवालकलकलोऽलकलोलदृशया चञ्चमास्या अन्यथा ध्वन-
 रेण क्वचो मेखलायः कलकलः कोलाङ्गुली विद्धे विद्धितः चलितया-
 टपशरन्त्याः काङ्क्षीगुब्धनिरजनीलः । एतेन चञ्चितसङ्गम् । चञ्चि-
 तशयः । भ्रमः । अनुप्रासवचनकवीः सजातीयमदावह्वारयोः संछटिः
 अहं च तावन् तथा यमकयोश्च हयो सजातीययोः चतुर्थपादादावेकका-
 दचरान् हास्या च परतोऽचरत्वावहितमशचयोः स्थितानाम् संदृष्टिः
 ॥ १३ ॥

अजगणदिति । याः कुञ्जरस्त्रियो यादवाङ्गनाः गवयो बहुव ।
 बहुव्याधीकम् कारकादश्चारस्त्राविति शब्द प्रत्ययः । अघतः प्रणतमपि
 प्रियद्वानावेकवचनं प्रियानित्यर्थः । अभिमानिनाम्भारोऽभिमानी
 कया । एतन्मोर्षु अचनस्य पुं वद्भागे वज्रव्य । नाजगणस्यगवयनि च ।
 गदेचौरादिकासौ चञ्चि ई च गव इत्यभ्यास्य पाठिक इत्याधारः ।
 ताः कुञ्जरस्त्रियो मयो वचने इति प्रवर्त्तयान्ते । अमुचैत्रे वदने चेति
 सिद्धः । मदनमयचान्भुरता विष्णुजनः शयः धुरि अयोऽनरक्षरत्न

सति मघावभवन्मदनव्यथा
 विधुरिताधुरि ताः कुक्कुरस्त्रियः ॥ १५ ॥
 कुसुमकामुं ककामुं कसंहित
 द्रुतशिलीमखखण्डितविग्रहाः ।
 मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे
 किमु मुहुर्मुं मुहुर्गतमर्हकाः ॥ १६ ॥
 रुदिषा वदनाम्बुरुहस्त्रियः
 सतनुं सत्यमलङ्करणाय ते ।
 तदपि सम्प्रति सन्निहिते मघा
 बधिगमं धिगमङ्गलमश्रुणः ॥ १७ ॥

सत्यमेव पुरः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कुक्कुरेति । नतमर्हका' विद्योगिन्यः कथं तवेति कम् । अपराः
 क्वापिद्वयनाः कुसुमकामुं कसु कायस्य काठके वृद्धितः द्रुतं ध्वंसैः
 शिलीमुखैः मर्तः खण्डितविग्रहाः पाटितवरीराः सखोपरपथपि उवि-
 पेदिरे उग्रः पुनः पुनः कुक्कुरं मुहुं रिति क्विन्न वक्तव्यमित्यर्थः । १६ ॥

अथ कल्याणशिरः, नितमर्हकाया कम्बुजमघभात्रावनं विष्टेऽन्वेष्टाङ् ।
 रुदिषेति । हे सतनु ! शुभाङ्गि ! अथार्थनयोर्धुत्स इति तुल्यत्वं दीपे-
 त्तरपदो बहुमीहिः अथवा शुभः स्यात् । रुदिषा रोदनेका अ-
 शुभिमोचनमित्यर्थः । रुदः सद्यन्ताडुमन्वरे टाप् । ते तत्र वदनाम्बुरुह-
 स्त्रियः अलङ्करणाय सत्यं रघ्यायां विकृतिरपि प्रियमनोतीति न्याया-
 दिति भावः । मन्वयानक्रियाभेदात्वाङ्गुली । अर्द्धं तथापि सम्प्रति
 मधौ वदन्ते सन्निहिते वधिहितोत्सवे वति अशुभोऽधिगमस्यादिमन-

त्यजति कष्टमसावचिरादसुन्
 विरहवेदनयेत्यघशङ्किभिः ।
 प्रियतया गदितास्त्वयि वान्धवै
 रवितथावितथाः सखि मा गिरः ॥ १८ ॥
 न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते
 महमसाविति वन्धु तयोदितैः ।

पूजं विद् । विद्वन्मैत्रेयं नन्दयोरित्यमरः । धिगुपयादिषु त्रि-
 प्विति द्वितीया । अतो मारुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्यजतीति । प्रियतया इत्यत्रा व्यचगद्धिमिरमर्षोऽप्ये शिभिः । प्रेम
 पश्यति मयान्यपदेऽपीति भावः । वान्धवैस्त्वयि विषये गदिताः सखा-
 रिताः कष्टं वतु कधी वाया विरहवेदनया कविराटसूनु प्राप्तांस्त्यजति
 त्वय्यति । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानाहेति अट् । इत्येवंविधा गिर
 उत्तरी; हे सखि ! विगतलघातं यावन्नाः सितना क्वयताः । सितं
 लम्बन वच इत्यमरः । बहुब्रीहौ विद्येय विव्रता माङ्गुषादित्याङ्गु-
 ततो नञ्प्रमासः । अस्मिन्मा' कथा. मा सितया. मा कथा; इत्यादि-
 गोष्ठेन मा कथा इत्यर्थः । सिद्धार्थस्योत्तेर्मुञ्चि धाम् तमादिभ्यन्वाया-
 चोरिति विभाषाविधौ मुञ्च क्वदुदासीपदेयेत्यादिनामुनामिहभ्योप न
 माङ्गुणे इत्यङ्गागमप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

नेति । विहायी ते प्रथयो दूरगतो दूरस्थोऽपि मङ्गं इत्यनी-
 काम् । मङ्ग उडु उड्वा इत्यमरः । नातिवर्त्तते नातिक्रामति यत्
 इति इत्यादा बहुब्रह्मूत्तम् । यामप्रमस्तुवहादेभ्यस्तुम् इति टन्प्रत्ययः ।
 उदितै इति । इति. कर्मणि क्तः । अतैः कथाकर्मैः । एतन्व्याप्तं
 कथयित्वा । अङ्गु प्रपदिनवदेः दंशदाग्न्याः प्रियाः परं कथा-
 ग्गं इत्वं विदमन्तु युवा । अमु कदर्शने इति चौरादिनाम् अङ्गु

प्रणयिनोनिशमय्य वधुर्वेहिः
स्वरसृतैरसृतैरिव निर्वधौ ॥ १९ ॥

[विशेषकम्]

मधुरया मधुवोधितमाधवी
मधुससृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुस्सुन्द
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥
अरुणिताखिलशैलवना मुहु
र्विदधती पथिकान् परितापिनः ।

मिथ्याऽप्यः स्वपि लघुपूर्वादिष्वयादेशे । मधुरसृतैः सुधाभिरिव नि-
र्वधौ निर्वधार । वातेर्बिन्दु । निर्वाणं निर्गतिः सुपथित ॥ १९ ॥

मधुरयेति । मधुरया मधोहरया मधुना वसन्तेन बोधिता विज्ञा-
विताश्च ता माधव्यश्च । इत्यर्थं मुष्णिनासूपवर्धते । तासां माधवीना-
मतिस्तुतवतामाम् । अतिस्तुत इत्युक्त्वा स्याद्भक्त्यो माधवीनतेत्यमर
मधुससृद्ध्या ककरन्दसम्भवा समेधितमेधया सवर्द्धितं प्रतिभया अतपसो-
न्मदयतीत्यत्र प्रदो मदकर । पथाद्यच् । त ध्वनिं विभक्तिं इत्युक्त्वा-
ध्वनिभृत् तया मधुकराङ्गनया अङ्गनिभृताक्षर उच्चयया स्थिरनाद यथ
तद्येत्यर्थः । अथवा सर्वं शब्दो वर्णाक्षर एव व्यङ्ग्यकारिणोपाभावात्स्फु-
टति मतमाश्रित्योक्तं वर्णपथो । कथय इति । उज्जगे उच्चैर्गोतम्
गायतेरविश्रितकर्मत्वाद्वाङ्मने लिप् । वसुधैवकुर्वन्नाहृत्यं समता पदगुम्फने
इति उच्यतेत्यस्य तास्वीयुष्ण ॥ २० ॥

अरुणितेति । अरुणितान्यरुणीकृत नि अखिलानि शंठनां

मरुति वाति विलासिभिरुन्मद्
 भ्रमदलौ मदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥
 निदधिरे दधितोरसि तत्क्षणा
 क्षपनवारितुषारभृतस्तनाः ।
 सरसचन्दनरेणुरनुक्षणां
 विचकरे च करेण वरोरुभिः ॥ २४ ॥
 स्फुरद्धीरतडिन्नयना मुहुः
 प्रियभिषागलितोरुपयोधरा ।

तस्मिन् उक्तदभ्रमदलौ मरुति पीप्लानिभे वाति वदति इति । वातेभ्य-
 ः शवादेशः । विलासिभिर्विलासिनीभिः । वासिभिः । यौ जललसकल्पमभ्र
 इति विदुषा प्रकृत्यः । भ्रमेण भौल्लक्षणापस्थापदादे भक्त्यौतमित्यर्थः
 । २३ ॥

निदधिरे इति । वरोरुभिः स्त्रीभिः । तद्वचनप्रत्ययेन वराः शिबेन
 वारितुषारभृतो जलनीकरधारिण इत्यर्थः । वृषारौ द्विपतीकराविति
 शान्धतः । क्षना दधितोरसि निदधिरे निद्विताः शिशुं मन्नाय यालमे
 क्षानार्त्ता एव कर्त्तव्यमित्यर्थः । किञ्च करेण पाणिना एतेन चार्त्त-
 चन्दनरेणुः चन्दनवद्दधानुचयं विचकरे विधीर्युः । 'क्षरते' कर्मणि
 लिट् अक्षत्युत्ताविति तुल्यः । करेणुवरोरुभिरिति वाटसु उदकरप-
 दादीपस्य इत्येत् प्रवृत्तार्थः । इति पीप्लानिभ्यम् ॥ २४ ॥

यद्य पयोधरापराङ् । स्फुरदिति । स्फुरन्ती यधीरे चक्षुसे तद्विती
 मयने इव तद्विद्यमाने यस्याः सा चक्षुषिणा अरिज्ञा उदधयोधरा निदा
 रक्षा अन्वय उदध ययोधरी च उदधयोधरम् । प्राण्यज्ञानादुदध-
 रक्षाः । न मन्ति न पतित यस्यां वा उदधराग्निर्द्वेषाद्भिः यद्य

जलधरावलिरप्रतिपालित

स्वसमयासमयाञ्जगतीधरम् ॥ २५ ॥

गजकदम्बकमेचक्रमुञ्चकै

र्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुद्मम्बरे ।

अभिससार न वल्लभमङ्गना

न चकमे च कमेकरसं रहः ॥ २६ ॥

अनुययी विविधोपलकुण्डल

द्युतिवितानकसंवलितान्शुकम् ।

जलधरापदेः पद्मोपरायाश्चावदनावयनिभावात् ध्रुवसुन्दरेण । अप्रति-
पालितसमयरा कनपेशित निजवेला धती एवम योगपदादभ्युत्थार्थ्या-
श्चेति भावः । जगतीधरं रंजितकम्बूधरस्त्रियमिव समयात् समागच्छतु ।
वातेर्नन्द । पयोजगतीशब्दयोः पचाद्यञ्जनेन धरपद्मेन पद्मीममाह ।
अत्र विशेषमहिम्ना जलधरापदी नाविद्यात्प्रतीतेः समाधोक्ताः सा तु
त्रियामरेद्वयमयादेन सङ्गीर्यते ॥ २५ ॥

गजेति । अत्रि प्राणमयादि । नभः प्राणिकश्च स एवमरः ।
एवरे ध्योःश्च गजकदम्बकमिव निचक्रं गदासलम् । आलस्यामसंभवा
एवमरः । उच्चैरेगोच्चैरेदलं नान्बुदं वीक्ष्य व्यहृन् एवः एवायनः
रसो रामोयस्य तं एकरं तिरच्छनरसानर विखर्ये । कं दलभ-
न्वियं रह एवाने न चकमे न कामयते अ तथा नाभिसधार च सर्व-
वृक्षं संयापि तत्तद्वृक्षा चकमे अभिसधार वेति । नराभ्युदयोद्दी
पचयादतिशयोक्तिः रह कामना सुखेष्टयादधिकरक्षस तयोरेकमवली
दम्बपद्मेन दम्बकरा यत्तयाटकपराधेन योजना अत्यैर ॥ २६ ॥
अनुययादिति । एतदनुययादस्य हतेभ्युत्थापमस्तु नरा पयोसुधोमेवस्य

जलदपङ्क्तिरनर्त्त यदुन्मदं
 कलविलापि कलापिकदम्बकम् ।
 कृतसमार्जनमर्दलमण्डल
 ध्वनि जया निजया स्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥
 नवकदम्बरजौरुशिताम्बरै
 रधिपुरन्धि शिलीन्धुसुगन्धिभिः ।
 मनसि रागवतामनुरागिता
 नवनवा वनवायुभिराद्ये ॥ ३२ ॥

जलदेति । निजया व्याप्तीयया स्वनसम्पदा कृतः यथाकर्जलस्य वा-
 र्जनाख्यसंस्कारसहितस्य नर्तनमण्डलस्य ध्वनेर्जयोपया वा तदोक्ता
 मार्जनं नाम महान्नाम ध्वन्यापेक्षयाभूदित्याद्यः इन्वर लेखनम् जल-
 दपङ्क्तिरनुमदस्तु कदम्बं कलविलापि मधुरावापि कलापिकदम्बकम् य-
 रद्वन्द्वमनर्त्तयत् ॥ ३१ ॥

नवेति । नवकदम्बरकोभिरुचितमरुषोततमन्वरवासाद्यै रंशैः पि-
 लीन्धुणां कन्दोक्तुगुणानां यः सुगन्धः स एवमस्तीति शिलीन्धुसुगन्धि-
 नैः । गन्धोत्पत्ते तद्देशान्तपङ्क्त्यादिनुप्रत्यया व्ययम् । कदम्बाद्य
 शिलीन्धुं श्यादिति शब्दाद्यैः । वनवायुभिः पुरन्धोः शीघ्रं विप्रे
 कधिपुरन्धि । मिश्रणैः श्यवीभाषः । रागवतां वासिनां मनसि ना-
 म्नां मरुकारा । प्रकारे सुवचनस्येति द्विभौः कर्मधारयबद्धावात्सुषो-
 तुक् । अनुरागिता आद्ये अतराम उत्सादिन इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यमिति । अमुष्यो जेवाः प्रविरभैरुषयाअवमरिन्दुभिः यमि-
 तापमपोऽमहीरओ निरस्तपूषिकं न तु महितमिति भावः । सुगन्धि
 वनप्रसिद्धाङ्गुतवीरमम् । इह तद्देशान्तराह्वयेत्यम् । अथनाम्न

शमिततापमपोढमहीरजः

प्रथमविन्दुभिरम्बुमुचोऽम्भासाम् ।

प्रविरलैरचलाङ्गनमङ्गना

जनसुगं न सुगन्धि न चक्रिरे ॥ ३३ ॥

द्विरददन्तवलक्ष्मलक्ष्यत

स्फुरितभृङ्गभृगच्छवि केतकम् ।

घनघनौघविघट्टनया द्विवः

कृशशिखं शशिवृण्डमिव च्युतम् ॥ ३४ ॥

दलितमौक्तिकवूर्याविपाण्डवः

स्फुरितनिर्भरशीकरचारवः ।

रैश्वराङ्गनम् । अङ्गनञ्चत्तराजिर इवमरः । अङ्गना लज्जया हृष्येन
गच्छति इति सुगं सुधमङ्गारमिन्द्रः । सुदुरो रक्षिकरणे इति
नभेर्द्वेन्द्रये दिवोषः । न च चक्रिरे चक्रिरे इत्यर्थः । ही मञ्जी प्रह-
तमर्षद्वयतः ॥ ३३ ॥

द्विरदिति । द्विरददन्तवमङ्गजदन्तवयम् । वलक्ष्मणोऽङ्गुलि
इत्यमरः । भृङ्गोऽङ्ग इव भृङ्गमङ्गः तस्य दक्षिणः ना स्फुरिता दक्षिण
तस्योक्तं वेदक्या इत्य वेदकम् । प्रथमनेष्टु वृक्षविन्दुधोमुष्टु नादि-
एति मुष्टु तद्विन्दुधीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि मुष्टु । घनघनौघविघट्टनया
निघट्टमेवमुष्टु इत्येव दिशोऽन्तरिगतम् अत एवविधं अत्राप्ये घ-
नित्यत्तु निघातमस्तु अत्रेथा ॥ ३३ ॥

दलितेति । दलितमौक्तिकानां निमित्तमुक्तिकानामाङ्गुली इव विपा-
ण्डवीतिशुभाः स्फुरिता इव निर्भरारणा दीष्टाः अन्तः इव चारवः

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
 विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम् ॥ ३५ ॥
 नवपथः कणकोमलमालती
 कुसुमसन्ततिसन्ततसद्भिः ।
 प्रचलितोडुनिभैः परिपाण्डिमा
 शुभरजोभरजोऽलिभिराददे ॥ ३६ ॥
 निजरजः पटवासमिवाकिर
 द्रुतपटोपमवारिमुचां दिशाम् ।
 प्रियवियुक्तवधूजनचेतसा
 मनवनी नवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटन्धिरेणुविडम्बनान्धिचूर्णानुचर विदधिरे
 वजिरे तद्वधुभुविर्षः । पूर्वापमानद्वयानुप्र वितेयसुपमेति रङ्गरः ॥ २५ ॥

नवेति । नवपथः कणकोमलमालती कोमलाया साकती वृष्ट-
 म नाञ्जातीपुष्पाणां सन्ततिपु सन्ततसद्भिः निरन्तरासक्तैः । सुमना
 साकती जातोत्सहर । अतएव प्रचलितोडुनिभैः परागभूषणान्तर-
 क्तवन्वैस्त्रेद्युत्तैः । अलिभिः शुभाद्भोभरात्परागपुष्पाणां, पु-
 भरजो भरजः परिपाण्डिमा धवनिमा आददे श्वेततः ॥ ३६ ॥

निजेति । प्रियवियुक्तवधूजनचेतसाम् । कर्मणि षठी । जननी
 अरवणी किन्तु हन्तीत्यर्थः । अयते कर्त्तरि ल्यटि ङीप् । नवनीपव-
 नायति । नवनीपवनायति । पुताः पटोपमाः पटकत्या वारिमुचो भेषा-
 याभिन्ताः शेषपटाशता इत्यर्थः । तावान्तिष्ठां निजरजः रूपराग-
 म्पटपास विधानभिवेद्युत्तैः अकिरन् अचिपत् षष्ठीः द्वितीया ॥ २७ ॥

प्रणयकोपमृतोऽपि पराङ्मुखाः
 सपदि वारिधरारवभीरवः ।
 प्रणयिनः परिरञ्चुमथाङ्गना
 ववलिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥
 विगतरागगुणोऽपि जनोनक
 श्वलति वाति पयोदनमस्वति ।
 अभिहितेऽलिभिरेव मिवोच्चकै
 रनन्वते नन्वते नवपल्लवैः ॥ ३९ ॥
 अरमयन् भवनादचिरद्युतेः

प्रणयेति । प्रणयकोपमृतः अतएव पराङ्मुखाः विमुखा अपि
 व्याङ्गाश्लेषमर्कनाटसंयोगोपघादिति विद्वत्पादाकारः । सपदि वारि-
 धरारवेभ्योगर्कितेभ्यो भीरवो भीताः क्षियन्ति येन । अथ अमनर-
 दृक्किंतावर्तुमानरमेष प्रणयिनः प्रियान् परिरञ्चुभाविद्विष्यन्निरेच-
 नाभ्यामिदमर्कमद्रप्रकारणाच्चिर्बनिरिक्तोऽज्ञानानि मध्यमान्या मन्वानि
 यामानाः सद्यो ववलिरे प्रवृत्ताः । ववलिरेवारादित्याद्य दवदवदिगु-
 ष्णामिन्त्रेत्वाभ्यासकोपप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

विगतेति । पयोदनमस्वति अथमाहते वाति वहति सति । वातेर्दं
 गवादेवः । विगतरागगुणोऽपि को मरो न चनति क्वोऽपि चम-
 स्तेवेदः । एवमभिनिवृत्तैरेवैकरामस्तमस्तं नमरतोऽनन्वते नन्वते
 अमनते मन्वते अभिहिते इति नापदुर्लभेभ्य एव मन्वते इतिमिरेपु-
 ष्णेवा । मतेभ्यो विदुः ॥ ३९ ॥

अरमयन् भवनादचिरद्युतेः भवनादिति न तं तत्

किल भयाद्पयात्तुर्मानच्छवः ।

यदुनरेन्द्रगणान्तरुणीगणा

स्तमथ मन्मथमन्थरभाषिणः ॥ ४० ॥

ददतमन्तरिताहिमदीधिति

खगंकुलाय कुलायनिलायिताम् ।

जलदकालमवोधकृतं दिशा

मपरथाप रथावयवायुधः ॥ ४१ ॥

किल रागादेवेति भाषः । किवेत्तमीके । भयनाद्रमथ म्हादपयात्
निर्गन्तुमिच्छतः भयव्याजात्तत्रैव स्थिता इति भावः । विन्दुरिच्छु-
रित्युपुष्ययान्तो निषातः । मन्मथेन मन्थरमथसम्भाषन् इति मन्मथमन्थर-
भाषिणः कामवशा इत्यर्थः । तरुणीगणाः तन्मन्त्रतं यदप्यत्र नरेन्द्रास्तेषा-
म्प्रथमरमयन् रमयन्ति च । अत्र मथेन रागनिगूहनास्त्रीसनासहारः ।
सौन्दर्यं रस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनमिति अथवात् । धोऽध्यागन्तुमेव
भयेन सङ्गज रागतिरोपानादागन्तुकेन सङ्गजविरोधानरूपः ॥ ४० ॥

अथ शरहर्षणमारभते । ददतमिति । रथावयवायुधसक्राद्युधो हरि-
रन्तरिताहिमदीधितित्तिरोहितोष्णांशुलघो अगङ्गुलाय पश्चिमपुत्राय क-
लादेष्टु नीडेष्टु निधीयन् इति कुलायनिलायिताम् । कुलायो नीडेष्टुस्त्रिवा-
मित्यमरः । तेषाम्भाषणत्वात्तान्ददतमथच्छन्नं पश्चिमपुत्रायतिवन्न-
मित्यर्थः । मन्मथकात्परितरिति तुम्भामिच्छेत् । दिशाभिति । कर्मणि.८७ ।
अवोधकृतं अवोधकारिणं भेषाशरणेन प्राच्यादिगिरेकं शुभ्यन्मित्यर्थः
जलदकालं प्राडट्कालं अपरथा प्रकारः नरेष व्याप प्राप । भेषोदयोदा-
धिना प्राडट्कालेन प्रहारभाजनमेव कालं भेषात्प्रयोषाधिना शरत्संज्ञयोप-
सेधे इत्यर्थः काष्ठोऽङ्ग एकएव सप्तनेत्रोपाधि सम्बन्धाद्यानात्संशोपचर्यत
इति तद्विदः ॥ ४१ ॥

स विक्रचोत्पलचक्षुषमैक्षत
क्षितिभृतोऽङ्गतां दधितामिव ।

शरद्मच्छगलहंसनोपमा
क्षमघनामघनाशनकीर्त्तनः ॥ ४२ ॥

जगति नैशमशीतकरः करै
वियति वारिद्वन्द्वमयन्तमः ।

जलजराजिषु नैद्रमद्विद्रव
न्न महतामहताः क्व च नारयः ॥ ४३ ॥

उच्यते । अथानां नाशन निरर्त्तन कीर्त्तनं यत्प्रभोऽवनाशन कीर्त्तनः
ए इति विक्रचोत्पलमेव चक्षुषमैक्षतं सुभङ्गनत् संसमानं यद्दहन
तस्योपमा सादृश्यलक्षणाः समा योस्या घनामेषा यस्यां न लं कतएव
क्षितिभृतोऽङ्गतासुङ्गतान्द्विनामिगेत्तु अथ । शरदमैक्षतः ॥ ४२ ॥
जगतीति । अशीतकर उच्यतेऽयुः करैः शरदयुभिः जगति मोक्षे निशा
यात्परं नैशम् । निशाप्रदो नश्चाधेति विद्वत्सादृश्यप्रत्ययः । तमश्चामि-
रद्विद्रवत् इत्यर्त्तन एव निरक्षयानिर्दयः । इत्युक्ती एषी चरि उच्यते
सुखं सन्महाः शान्तिं यद्येति इति उच्यते प्र. विच्छरतीति वेद्यभ्यासस्य
विद्वत्सदृश्यम् । वियदाकाशे वारिद्वन्द्वमयं सैवजगत्सुदम् । साधे
मयम् । तमः अदिद्रवत् जलजराजिषु निशामैक्षतं निशामैक्षतं तद्वत्
तमः अदिद्रवत् । तथा हि महतां महत्त्वम् । अरदः क्व च न न
न माहताः अहता न विभु सर्वत्र इति अथानोऽर्त्तनं द्विगोदविशेष प्रा-
दिभ्यः प्रकृतार्थस्य इत्यस्य लोकोपेय निशेषः पुनः क्वेति अरद्वद्वान-
दोऽवनाशनोऽर्त्तनम् । वैश्वानरं नाम अदिद्रवत् इत्येवमर्त्तनोऽर्त्तन-
रन्व. ४ ॥ ४३ ॥

समयएव करोति बलाबलं
 प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।
 शरदि हंसरवाः परुषीकृत
 स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥ ४३ ॥
 तनुरुहाणि सुरोविजितध्वने
 र्धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ।
 जगत्सुरक्षमयेव शिखण्डिनः
 परिभवोऽरिभवोहि सुदुःसहः ॥ ४५ ॥

समय इति । समयः कालएव शरीरिणां बलाबलं बलाबधे । विप्र-
 तिमिहं चानपिकरगुणापीति विहत्यात् द्रुक्कषणात् । करोतीति
 प्रणिगदन्तः प्रतिपादयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । नेर्मदमदपतेत्यादिना अन्तम् ।
 शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वराणि सुरोक्तनादा मयूराविक्रम कर्मणि तत्
 परुषीकृतस्वरमयूरं यथा तथा रमणीयतामयुः प्राणाः । यातेर्बहि
 लङः शाकटायनसंज्ञेति जेजुंशयेषः अस्व घदानादिति पर इषं क्वि-
 तायां ट्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽपि । शरत्वाङ्गोर्हंसमयूरकूजिते माधुर्या-
 माधुर्यविपर्यय दर्शनात्काल एव प्रादिनां वनःवननिटान् व्यक्तमभूत्सदृशं ।
 ॥ ४३ ॥

तनुरुहाणीति । सुरोऽपि शक्यमप्यनिहङ्गमाः हंसरवाः । हं-
 धास्तु अतगत इत इत्यपरः । तेषां कूजितैर्विजितध्वनेः विजितध्वनौ
 मयूरस्य तनी रहाणि इदानीं तनुरुहाणि वहीति । इत्युपरमस्य
 कप्रत्ययः । अथमया इह कूजितैर्विजितैः जगत्सुरक्षमिति च । कावत्सु-
 त्तम् इहं गन्तव्यावयाहेतुवत्तद्व्येव इति सुपरैतत्त्वेण । सुत्तुं

अनुवनं वनराजिवधुमुखे
 वहलरागजवाधरचारुणि ।
 विकचवाणदलावलयोऽधिकं
 रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥ ४६ ॥
 कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्द्धे
 सरजसारुणकेशरचारुभिः ।

दिव्याङ्ग । अरिभयः परिभयः सुद महं अत्युत्तमो हि । पराजयद-
 भित्तव्याङ्गमादो युञ्जत इति भाव । आरपेन कार्यवमर्दनरूपेऽर्थात्तर
 न्य सः व च अत्यमोत्येकया वहीर्यते ॥ ४५ ॥

अनुवनमिति । अनुवनमिति । अनुवनं रागोदय्या वा चरौ जग
 च । औदुम्बरं अनेदमरः । इमे पृ जातीप्रभृतितान् सतिङ्गता ।
 मैशधरसोम चारुणि रणे वनराजितेन बहुक्षुष्टासुषम्माभागः तदे
 रुचं वङ्गमिति श्लिष्टरूपकनाडिन् रुचिरावाधीन्याना दिग्भय इव
 विभ्रमं शोभा दाशान्ता दिग्भयस्य तमावमदोमोवभिष्टीपत्रपट्टय ।
 वाचोऽक्षी मोवभिष्टीया चेति वैनयनी । अर्धं रुरुचिरे रुद्रुचिरे ।
 उपमादुपपद्यो महुरः ॥ ४६ ॥

वनमिति । वनमिति । अनुवनं रागोदय्या वा चरौ जग
 च । औदुम्बरं अनेदमरः । इमे पृ जातीप्रभृतितान् सतिङ्गता ।
 मैशधरसोम चारुणि रणे वनराजितेन बहुक्षुष्टासुषम्माभागः तदे
 रुचं वङ्गमिति श्लिष्टरूपकनाडिन् रुचिरावाधीन्याना दिग्भय इव
 विभ्रमं शोभा दाशान्ता दिग्भयस्य तमावमदोमोवभिष्टीपत्रपट्टय ।
 वाचोऽक्षी मोवभिष्टीया चेति वैनयनी । अर्धं रुरुचिरे रुद्रुचिरे ।
 उपमादुपपद्यो महुरः ॥ ४६ ॥

प्रियविमानितमानवतीरुषां

निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥

मुखसरोजरुच मद्पाटला

मनुचकार चकोरदृशां यतः । .

धृतनवातपमुत्सुकतामतो

न कमल कमलभयदम्भसि ॥ ४८ ॥

रासहे । अस्मिन् कर्त्तरि ल्युट् । अयनं प्रियकप्रसूने । सप्तकाह
नदम्भूत्पुष्पप्रियकजीरका दत्तमर । अदृशावता मानविराशकत्वाद्दस्य
नीत्यसनानीत्यन्वर्थनामकत्वं दध दम्भे । दधाते कर्मणि लिट् । ४७ ॥

छन्देति । धृतो भगतपौ येन तद्दृत्तनवातप वाजातपतापमित्यप
अम्भसि कमल अम्भ स्व कमलम् । अम्भोपह्वय स्वम्भस्यनिःश्लेष
अम्भानताद्योतनार्थं वा यतो मद्पाटलाचकोरदृशा स्त्रीषा मुखसरोज
रुच सुखारविन्दयोभामनुचकार । अतुपराम्या कञ् इति परस्मैपद
निश्चयः । अतोऽसुखरथादेतो वम्भुमाससुत्सुकताम्भेयसी सुखाश्लोक
मत्तौततिना कालम्भयत वागमयत् सर्वस्वासम्भयदेव तत्कारकावादि
त्यर्थः । एतेनीत्सुकवस्तुवा कार्येण कारकभूता कस्यददर्शनोत्था मस्य
कृतितर्कजगत् इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः । एतेन स्त्रीसुखसादृश्यात् कमल
स्वाधारेऽम्भसि इह उतुसुकतामलम्भयदिति रद्दसाञ्जव्याख्यायान् कारकस्य
काण्यप्राप्त्यस्य प्रसाद इति वदसकृत वल्लभमिति । अलम्भयदिति लभेयर्ण-
नाञ्जङ् लभेयेति लुपागम अलम्भयत् प्राप्तुपसञ्जनकवत्त्वत्साङ्गतिः
हीत्यादिना अणिवर्त्तुं कमलम् द्विकर्मता । यत्पुसञ्जनकप्राप्त्यर्थेने
त वैपरीत्यामित्युक्तं सितं द्वितीयेत्यम् ॥ ४८ ॥

विगतशस्यजिघत्समघट्टय

क्लमगोपवधूनं रुगव्रजम् ।

श्रुततदीरितकोमलगीतक

ध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ॥ ४६ ॥

कृतमदन्निगदन्त इवाकुली

कृतजगत्त्रयमूर्त्तमतद्भ्रजम् ।

ववुरयुक्छद्गुच्छसुगन्धयः

सततगास्ततगांनगिरोऽलिभिः ॥ ५० ॥

विगतेति । इय आश्रयुपनामे । स्यादादिन इगोऽप्याह युञ्ज
 व्यमर । क्लमगोपो शाक्तिगोप्त्री वा वावो बधूय क्लमगोपवधू-
 क्षियाः इवदिथादिना युगद्भावः । श्रुत आश्रितताया बध्ना इरितक
 आश्रयितस्य कोमलगीतकस्य मधुर गानस्य ध्वनयेन त श्रुततदीरितको
 मलगीतकध्वनि अतएवाग्रतो इये न निमिषति विषयानन्दाध्यामिय
 निमिन् । इगुपधलचय कप्रत्यय । तदीमस्य यस्य तमनिमिषेऽस्य
 धनुमत्, वेद्या निषन्दा । इदिरदादेशाद्वा सन्ननाटप्रत्ययार्थि
 क्षियामप्रत्यय । विगताऽस्यस्य निषन्दा इत्ये त विगतस्यजिघत्सम् ।
 उदमूर्त्तनाइत्ये । मृगव्रजं गणहृदन् मानाहृदन् विश्वे शाश्वताप्रयोगा
 ऽति भाव । इव इहवाध्ने मृगनिशरणे वाक्यभेदभेदात्तेन पुष्या
 र्थस्य गानस्य कारयत्यकरवत्कृमाधिरसद्धार । कारयान्तरयोगा
 वायं पुष्यराव कमाधिरिति कुमात् ॥ ४६ ॥

इति । अयुजोऽन्वयान्तरावेगने अयुक्त्वात् मृगव्रजं कोरां
 पुष्ये सार्धं पुष्यस्य कोमलगीतकजघटकस्विकरति भाव इति । इति
 एत विष्णुतामःनगिरोऽग्रते अलिभि र्शेदमना इत्ये । सततइत्यनेति

विगतवारिधिरावरणाः क्वचि
 दृष्टशुक्लक्षितासिलतासिता ।
 क्वचिद्विबेद्भ्रगजाजिनकञ्चुकाः
 शरदि नीरदिनीर्यद्वोदिश ॥ ५१ ॥
 विलुलितामनिलैः शरदङ्गना
 नवसरोरुहकेशरसम्भवाम् ।

सततगा वदाततवोरावदति यावत् कृतमईर्जा तमद धतएशाउचीज-
 तगङ्गप्रय जङ्गल कार्तिक । वाञ्छबोञ्जो वार्त्तिवित्तपञ्चवर । एव
 मतद्भ्रति रूपकम् । त निमदलद्वय अयमागञ्जनीत्यावेद्यनएव वसु
 वानि का । अतमागङ्गामनेऽम्बेभित्तव, सुवङ्गनसगगादिवसुत्तमेका रूपक
 मङ्गनसा ॥ ५० ॥

विगतेति । शरदि दद्वो वादना वदुमब्देन एषुमब्दत् तदपक्ष-
 जगणा जनपदघट्ट नामेव तद्वाजस्य वृष्टिभिरि सुक्वम्भवादिभि । क्वचि-
 द्द्विगतवारिधिरावरणा विगत्तमेवावरणा धतएवोक्लक्षिता बोधादुक्त-
 सिलतेराक्षिता तद्वद्विता श्याका इत्युपमा क्वचिदीरदिनीर्यद्वो
 शुभाभू पटलकवाद्दद्वे; अतएवेन्द्रगजाजिन शिरावतवर्षे तदेव कञ्चु, न
 कूर्पासहोमासालाएव सितता इत्युत्पत्ति । दिवो दद्वय । अज्ञानद्व-
 रयो वृष्टि ॥ ५१ ॥

विलुलितामिति । शरदेवाङ्गना इति रूपक ध्वनिवैविध्यमिति विद्यो-
 मिति नवसरोरुहकेशरसम्भवा धूनि धराव परिहाव विधित्तया नर्मरी-
 त्तिचकीर्षका । दृष्टान्ते उच्यन्तात् द्विवाभप्रत्यय टाप् । अरिबभू
 विकरितु विलेप्तुश्चि । तसुम्भुश्चौ क्रियावा क्रियावायामिति तसुम्भ
 थय । उद्विपत् प्रेरितमती । रूपको जीवितेयसुत्तमेका । किर-

विकरितु परिहासविधित्तया

हरिबध् रेव धलिमुद्विपत् ॥ ५२ ॥

हरितपत्रमयीव मरुद्गणैः

• स्वगवनइमनोरमपल्लवा ।

मधुरिपोरभितान्त्रमुखी मुदं

दिवि तता विततान शुक्कावलिः ॥ ५३ ॥

स्मितसरोरुहनेवसरोजला

मतिसिताद्गविहद्गहसद्विम् ।

निरय होयमपदवर्णा । यथा एव विरति मारुतः । हविष्कारबो-
हेग्न कर्णा यथा, नैरति विवेक ॥ ५१ ॥

हरितति । अभितान्त्रमुखी हरपमुखी । मरुद्गणैः मरुद्गणैः
दिवि तता विद्वलान् होत् । शुक्का विम्वरुधै सुमनोये रिति ततं ह
रिप्रजायनावाणे वितता हरितना हृदयेषांवा पलाया विहारो हरि
नपत्रमयी । विद्वलान्त्रिहादिना विद्वलान्त्रिहादिना होत् । तयाऽऽनया यदित
मनोरमं यद्वनं यथा ना सति यदुल्लेखा । मधुरिपो उच्यते यद
विततान ॥ ५२ ॥

स्मितम् । अ हरि स्मितानि विवर्जितानि सरोरुहण्येव नेत्रादि
दपु तानि सरोजनांन दद्यान्नालकहृत्सतिदिग्द्वा धानपदा य विह-
ङ्ग इनासौ ईदनी अदमानेय म्दिना दीयिद्या तान्त्रयोज्ञां परैःसु-
चेरदन्तुत्तसुत्तदन्तानि हृत्तादवाय ददन्नेति यावत् । दन् अदन्
अत्रिन्दुरब् प्रदोषयधीद । तानि विद्वसुषानि दद्या ना दरदन्तु-
रद्विद् मुषा दरद सुधयो म्दिनामिनाकवयन् कर्ष्य नेत्रविहादादिन-
द्वैर्हृत्तामिनामत्त इत्ये । अत्र सरोजहृत्सरोरु नेत्रहृत्सरोरु-

अकलयन्मृदितामिव सर्वतः
 स गरदं गरदन्तुरदिद्भुखाम् ॥ ५४ ॥
 गजपतिद्वयसीरपि हैमन
 स्तुहिनयन् सरित्, पृषताम्यतिः ।
 सलिलसन्ततिमध्वगयोपिता
 मतनुतातनुतापकृतं दृशाम् ॥ ५५ ॥
 इदमयुक्तमहो महदेव य
 इरतनोः स्मरयत्यनिलोऽन्यदा ।

रोपणार्थं प्रकाशकारः । तदुपान्तनीयभावाद्गुणभेदाध्ववसायाच्छादि
 रदित्तो ज्ञेयति कहरः ॥ ५४ ॥

अथ हैमन वर्णयति । गजपतीति । गजपति प्रमाथनात्
 गजपतिद्वयोः महान्गजप्रमाणा । प्रमाथे ह्यवच्छिन्नमात्रं इति
 प्रमाथार्थे इयवच्छिन्नवधः टिक्टावज्जिवादिनाडीम् । ता अपि सरितस्तु-
 हिनयन् हिमोत्सर्जन् । तत्करोति एतन्नाशुटः बलदेशः । हैमने
 भरी हैमनः । इध्वं त्वायं च तलपदेति हैमनशब्दाच्छैपिकोऽन्प्रत्ययः,
 तकारलोपश्च । पृषतां विन्दूना पतिर्वायुः । पृषन्ति विन्दुपृषताद्व्य-
 मर । अध्वान्ध्वनीयध्वगाः पयिकाः कनात्त्वनाभ्वदूरशरसर्वा-
 ननेषु च । तदोपिता प्रोषितमर्तृकाया इया मतलुतावकृत महा-
 मनापहारिणी सलिलसन्तति इतनुत । उष्यमयूत्यादयाभासित्यर्थः ।
 हैमनमाहोपिरदिषीदु सहो जनीति भावः ॥ ५५ ॥

सर्वदापि वियोगिनासुहीयकवायोर्हैमने वैदिश्यावचरे । इद
 मिति । अनिनोवातुरव्यदाऽन्वकिन् काले यीष्टादावित्यर्थः । सर्वका-
 लोत्पादिना दास्यस्य । वियोगिनो वियुक्तान् । गविपुत्री त्यादिना

सुतसयौवनसोपपयोधरान्

सतुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिनः ॥ ५६ ॥

प्रियतमेन यथा सहपास्थितं

न सहसा सहसा परिरभ्य तम् ।

अग्निवर्तुः कर्मत्वम् । वरतनौवरेतसुमित्यर्थः । अधीमर्षेणादिना
 कर्त्तव्ये येने पत्नी । अरयतीति यन् अरतेराध्याने निश्चाङ्गत्वम् ।
 इदं आरक्तमपि मङ्गलव्यनमयुक्तमेव महकारि विरहादिति भावः ।
 अहो अद्यन्वादिद्विकृतत्वस्यैव । हेमन्ते तु हनूत्वमप्यस्य सन्ना-
 तोन्वाह । सतुहिनस्तु हिनस्तु गयौवना यौवनयुक्ता, अतएव सो-
 पपयो धे पयोधराः उपास्ये कृता ये स्नानु अतसयौवनसोपपयोधरान्
 वियोगिनो वियुक्तान् । तथा युक्तं चामोपूषितमिति कर्मत्वम् । हिनस्तु
 हन्तु । सन्नासनाया शोभ । हेमन्ते हि हिमसङ्कारात्कुषोष्णिका
 ध्युःशोभादम कामव्याद्वियोगिभारकान्तमपि सन्नाज्यते पीप्सादौ तु
 नाटकगङ्गाकारि विरहात् आरक्तमप्ययुक्तमित्यर्थः । अमारथे मार-
 क्तमप्येवोक्ते इति गयोक्तिभेदः इह सङ्गलङ्घिप्रौढोक्तिविद्योरभेदाध्य-
 यमाय इति रहरम् ॥ ५६ ॥

प्रियतमेति । अज्ञातव्याप्तिं कृत्वा इति लोधा विभाग-
 क्तत्वं महसेतेऽनं परं सहसा मरोन्वा यथा न्दिद्या कव्यो प्रिय-
 तमेन सङ्ग न म्दितम् । नयुक्ते भवेत् । सा अज्ञाता स्त्री सङ्गसा
 मार्गशीर्षतारिण । मार्गशीर्षे सङ्गामार्गे इत्यन्तरः । इतवेपथुः कर्मित-
 कस्या कती । इतिोऽयुलित्युष्प्रत्ययः । तं पूर्वमगणितमेव प्रिय स-
 केन सङ्ग वक्तव्य इति महसा सङ्गसा स्त्री । अतो हयो हाथो हास्यं
 रेत्यन्तरः । सनसङ्गोऽति विरहादमृप्रत्ययः । सङ्गसा सौमम् । मरा-
 दिपाठादव्ययत्वम् । परिरभ्याद्विष्य एषं हस्यमधीत्यर्थः । अन्वेषा
 रैरं भात् । अतएव कामव्याद्विभारकान्तमप्येवप्रयोगः । सङ्गमितं ना-

क्षययितुं क्षणमक्षमताङ्गना

न सहसा संहसा कृतवेषधुः ॥ ५७ ॥

भृशमदूयत याधरपल्लव

क्षतिरनावरणा हिममारुतैः ।

दशनरश्मिपटेन च शीकृतै

निवसितेषु क्षितेन सुनिर्वधौ ॥ ५८ ॥

ब्रह्मभृता सुतनोः कलशीकृत

स्फुरितदन्तमरीचिमयं दधे ।

स्फुटमिवावरणं हिममारुतै

मृदुतया दुतयाधरलेखया ॥ ५९ ॥

असत विधिनीकर्तुं प्रोक्तवते खेत्तवै । शान्तिनीसान्धरुवमकोऽयं
भास इति भावः । कलशान्दितेऽयं शान्तिनी । शोपात्काल पराङ्मुख
प्रयात्ताप कर्माकृतेषु सख्यार ॥ ५७ ॥

भृशमिति । भृशमवस्था शान्दरुवमकोऽयं वा शान्दरुवमकोऽयं क्षति
शोपात्कालमारुतैर्भृशमदूयत यतयत । दूयतेऽस्मिन्काले शान्दरुवमकोऽयं ।
वा क्षतिर्यत्तदोर्निवृत्तमप्ययम् । शोकीकृतैः शोकीकृतैः कर्तव्यं क्षितेन शुभेण
दशनरश्मय एव घटकोऽकारेण नृनिवसिते वाच्छादितेवेत्युक्तं वा । अथै
राच्छादनाद्यर्थात्कर्मणि नृशोकावयवम् । सुनिर्वधौ शुभु निर्वधार । शोकावु-
राच्छादयत इति भावः । हिमपृताधरनिर्गम्य शोकारकारणकस्य द-
शनरश्मिपटाच्छादने ऐतत्त्वोक्तं शान्दरुवमकोऽयं यो सख्यार ॥ ५८ ॥

धृततुषारकणस्य नभस्वत
 स्तरुलताङ्गुलितर्जनविभ्रमाः ।
 पृथु निरन्तरमिष्टभुजान्तरं
 वनितयानितया न विषेहिरे ॥ ६० ॥
 हिम ऋतावपि ताः स्म भृशस्विदो
 युवतयः सुतरामुपकारिणि ।

उक्तमिदं भाङ्गुलनरेणाह । अथेति । अदतया माह्वेन हेतना
 हिममाहर्तुं तया घीहितया । इ इज् उपतापे इति घातोर्भावादि-
 कात्कर्माणि ऋः । अथभता टनमग्राद्या सुतयोः स्त्रियाः कपूरो से-
 भेव तथा अक्षरनेषया कर्म्या कषयीकृतेन हेतना स्रुतिः प्रकाशि-
 ता ये टनमरोषयन्तान् यन्तुपं स्फुटमाप्रदमाकादनं दध इव इति-
 नेत्युक्तेषा । दधातेः कर्मणि सिट् ॥ ५६ ॥

इति । धृतामुषारकणान्मुञ्चिन्मयीकरादेन तस्य नभस्वतः प-
 नस्य मन्वन्निनः तद्वचना एवाङ्गुलमस्ताभिक्षर्जनानि आनि तान्मेव विभ्रमाः
 विनासा पृथुनिमानमिष्टस्य दमितस्य भुजान्तरं भुजमध्यं वसःश्वमं नि-
 ग्गन्तरनितया अग्राप्रया गाडाङ्गिद्रनमलभमानया दधर्षः । दधः क
 र्माणि ऋः । वनितया स्त्रिया न विषेहिरे न शोदाः विरञ्चिष्यस्तर्कि-
 ता इव नभस्वतीदिभ्यतीति भावः ॥ ६० ॥

इमेति । अरभयं करादागतं करप्रयुक्तमिच्छते । तत आगत
 इति भवत् । अर्कमममनुरामं मङ्गलं प्रेम द्रष्टव्यति प्रकटी कुरांसे
 त्त्वादौव जेतेनेति भावः । अतएव सुतरामुपकारिणि मुनां रिरंभाज-
 न्नाशेभ्यः मानुरामप्रकाशनाद्वाङ्गुलमकर्षी कर्षः । एतद्भूते
 हिमदती हेमने इति घेटकमादनरहिष काशेऽपीच्छते । माहित
 एतदिति पठतिभादः । अयं सिट्नि रामोक्तया अयस्विट् इति

प्रकटयत्यनुरागमकृतिम्

स्मरमथं रमयन्ति विलासिनः ॥ ६१ ॥

कृसुमयन् फलिनीरखिनीरवै

मदविकाशिमिराहितहृङ्कृतिः ।

उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्

वियुवतीर्युवतीः शिशिरानिलः ॥ ६२ ॥

धार्मिकोक्तिः । कृष्णं हेमन्तोऽपि रागिण्यं खेदहेतवेर तद्वेत्तरागपेत
त्वादिति भावः । तद्वत्तथा धीरायुवतयो विभर्त्सन, प्रियान् रमयन्ति
य इत्यन्तस्त्रोद्दीपकत्वादिति भीष्मा चमत्कार्यु दीर्घरात्रित्वाधीभयमेका-
वदपसरसन्तोऽप्ये, ॥ ६१ ॥

अथ शिशिरं पर्ययति । कुसुमयन्तित्यादिना । उपवनं वनं इत्यर्थः ।
विभर्त्सयन् इत्यर्थः । द्वितीयोऽप्यर्थः । विकलादम्भाय ।
फलिनोः प्रियङ्गुलताः । प्रियङ्गु, फलिनी फली स्मरन् । कुसुमयन्
कुसुमयतीः कुर्वन् । इत्युद्दीपनसामर्थ्यं पर्य-म् । कुसुमयतीर्भयन्-
प्रकटयति इत्येतेति । मयात् नटः शलाघेः आविष्टवदुभावे दिङ्गो-
र्नुत् । मदविकाशिमिर्मदेन रिङ्गुममाधैरविमीरवै । धर्त्रीऽङ्कारैरङ्-
तङ्कृतिः कृतङ्कारः साधुर्वायुद्दीपकयातिमयद्येताथैभिवीति स्त्री
सिद्धनिर्देशः शिशिरानिलः प्रियाभियुजोः कोपादियुद्गाना । यीते
शरि शमोऽङ्कारादेशः चनितयेति ङीष् । युतीः वधू इत्याक्षरिति
तिप्रत्ययः । निरभर्त्सयत वतर्त्सयत । तन्निभम्भोर्धोरादिष्योरनु
दात्तत्वादात्तपठम् । यत्र धावो व्यपेतवे चेतनभोर्निर्भर्त्सं न इत्ये-
ष्यते ॥ धाविनीऽङ्कारककाराञ्जीवितेति रूपकण्टीर्वा इत्युद्गारयोः
गात्रम्या च ॥ ६२ ॥

शिशिरमासमपास्य गुह्योऽस्य नः

क इव शीतहरस्य कुचोष्णः ।

इति धिवास्तरुपः परिरिभिरे

घनमतोनमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥ ६५ ॥

अधिलवङ्गममी रजसाधिकं

मलिनिताः समनोदलतासिनः ।

स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽस

त्सपदि कुन्दलता दलतासिनः ॥ ६६ ॥

• शिशिरिति । शिशिरमासमपास्यापहाय योत चर्तति योतहरस ।
हरतेरहस्यमन्वेऽजिज्वत् प्रत्यय । नोऽकारश्च कुचोष्णश्च कुचोष्णस्य
क इव इव क्रिमिलस्य म्पाद्यत इति शेष । रजसाधिकं क्रियापेक्षया
जातिर्द्वय । रजस्यद्वेषोऽन्वयात् इति धिवातोऽस्मिन् शिशिरमासे ।
वार्त्तिकमिति चर्त्तिक । प्रिया कान्ताश्चक्षुषो विरक्षारोण मन्वीन-
मत प्रसवतामनुमतान् सप्रियान् घन निविडं परिरिभिरे आर्त्तिक-
इति धिवाते तुषार्त्तिक परिरिभवस्य कुचोष्णस्य चर्त्तिकोऽस्मिन् इति चर्त्तिक-
प्रयोगाद्गन्तव्यम् ॥ ६५ ॥

अधीति चरद्वेषितवङ्गम् । लिङ्गात्तुऽद्ययोमात् । सुगर्हा
पुष्पाणां रसेषु कान्तवन्ति प्रतिविम्बित इति समनोदलतासिनः । कान्तोऽस्ये
धाम्नीस्ये वा चिन्ति । अधो अधिनो मधुषा रजसा चरतेणार्त्तिकेन
च अधिर्त्तिकमिति । मलीषसा पादिभ्य लता मलिनिता इति प्रेतो-
पुरोऽस्ये सपदि कुन्दलता काव्यवृत्तौ । काव्य वृन्दमित्यपर । रजसा
विह्वता प्रसवेन निजपुत्रभेन षड्भात् चर्त्तिक स्फुटमिति चर्त्तिकेण
रजसामाङ्गनात् कार्त्तिक उपपत्तौ चर्त्तिकेण च । कुन्दलतासिनः धाम-
न्यादावर्त्तिकोऽस्ये ॥ ६६ ॥

जातप्रीतिर्या मधुरेखानुवनान्तं
 कामे कान्ते शारसिका कां कुरुते न ।
 तत्सम्पर्कग्राह्य पुरा मोहनलीलां
 कामे कान्ते सा रसिका का कुरुते न ॥ ७६ ॥
 कान्ताजनेन रक्षसि प्रसमंगृहीत
 केशे रते स्मरसहासवतोषितेन ।
 प्रेम्णा मनःसु रजनीष्वपि हैमनीषु
 क शेरते स्म रसहासवतोषितेन ॥ ७७ ॥

श्लोकस्येति भावः परिरक्षणमनासिद्धने-कां भाषितं च विभेदः । या-
 रक्षे दस्मात्प्रवृत्तया प्रहीयांस्वाङ्गुलिद्वयव्यादिः सपत्न्युद्धारा वि-
 जयस्य इत्यर्थः । अतएव रक्षसिः शब्दात्प्रवृत्तव्यादिः । अथ च उक्तं
 पूर्वोक्ते । श्लोकस्येति इत्यम् ॥ ७५ ॥

जातेति । या श्ली अन्तःशान्तम् । शिशुपादवतेऽप्यश्रीभारः । मधुरेषु
 शब्देषु शारसिकाकारवत्त्वेन धारस्य एव शारसिकाः शारकाङ्गमाः । या
 त्वं ह्येत्वम् । तासां काकुरतेऽपि शिशुपादवते । काङ्गुलिद्वयं शिका-
 रो यः शोभनीयैः शिनिर्धनेरिच्छपरः । काङ्गुलिद्वयं त्वेन । कामे
 कामवत्त्वे । शिन्धौ देन्दुत इति श्लोकाप्रयोगः । कान्ते प्रिये जातप्रीतिः
 कामस्ये इति प्रभूत् । रक्षिका रक्षणी राव क्लीबार्थः । अतश्च रक्षसा
 इति इत्युपप्रत्ययः । या का क्ली शकान्ते रक्षसि तस्य कान्तस्य सम्पर्क-
 ग्राह्य पुरा इत्युपप्रत्ययवत्त्वेन का मोहनलीलां पुरातनोद्धां न कुरुते
 सर्वाणि श्ली मर्दानि सुरत निवेद्यन् कामतन्त्रप्रविशन् विषयश्चकारेत्यर्थः ।
 तेन शृङ्गारस्य परा काणाप्राप्तेत्युम् । अन्तमदूरं इत्यम् ॥ ७६ ॥

गतवतामिव विस्मयमुच्चकै
 रसकलामलपल्लवलीलया !
 मधुकृतामसकृद्गिरिमावली
 रसकलामलपल्लवलीलया ॥ ७८ ॥

• अथैकेन हेमलमाहे । का नोति । उच्यते इति षष्ठः । पद्याद्यं ।
 अथैकं षष्ठः कामोद्दीपक इत्यर्थः । तेनाद्येन तोषितः तेन अरुणहं-
 सान्तोषितेन अतएव रसकलावत्यस्त इति रसकलामवता । रोगहास्यवता
 अतएव प्रेम्णया ममः तु पुनर्न विस्मये उच्यते इत्यतः विस्मयतेः कर्त्तरि
 क्तः वनतिसुधो रट्टिनोऽनामः । नोति चक्षुष्यादिदृश्ये चकाराहुत्त-
 मानार्थता । काले चक्षुष्येण कालं जनेन । जातारोपणम् ।
 प्रथमं रसवि चकाराहुत्तं कालं गिरौदहे रते सुरते हेमले
 भगवैमन्यत्रात् हेमलीषु केषु रसविषयोऽप्येव भावः । सर्वथा
 च तपोपद्येति हेमलशब्दा रसप्रेम्णया हेमलारोपणे टिट्टाण्यजिद्या-
 टिणा लोपः । रसलीषु के युगात् गेरति अ सुपान् अ न केऽपीत्यर्थः ।
 मद् क इति भूते मद् । एतेनामिमीदृशता चकार इति अच्यते ।
 वचनतिक्ता इत्यम् ॥ ७७ ॥

• अथैकेन विगिरं वर्णयति । गतवतामिवि । अथैकं ममपद्विषयो-
 दया अथैकं अथमप्यविकाशितोऽमना निभेऽप्ये पद्विषयोऽप्ये मीता
 तदा अथैकं अथैकं विष्णवद्वतवतामिव स्थितामाभिवेद्य अर्था मधुकृता
 मधुकराणां मधुश्रयो कामोषु अताविषयेषु अयोऽयम इत्यतिदंष्ट्राः
 वा कामोददा अर्था रसिः रसकलां रसेन मध्याम्यादेन मधुमयं र-
 सधुराम् । ध्वनी तु मधुराच्छुटे वन इत्यमरः । गिरं वापपमद्वि-
 रमन् । मधुकरादेरुच्यते मधुकराणां पद्विषयोऽप्ये वचनतिक्ता
 हेमलशब्दात् इति इत्येवमर्थः । इत्येवमर्थः इत्यम् ॥ ७८ ॥

कुर्वन्तेमित्यतिभरेण नगानवाचः
 पुष्यैर्विराममलिनां च न गानवाचः ।
 श्रीमान्सुमस्तमनुसानुं गिराविहत्तुं
 म्विभ्रत्यचोदि स मयूरगिरांविहर्तुम् ॥७८॥
 इति श्रीमाघकृते शिशुपालवधे महाकाव्ये
 ऋतुवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥-

अनगिरमृतुभिर्विंतायमाना

मथ सविलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम् ।

निरगमद्भिराहुंमाहृतानां

भवति महत्सुं न निष्फलः प्रयासुः ॥ १ ॥

दधति सुमनसोवनानि वद्ध

र्युवतियुतोयंदवः प्रयातुमीषुः ।

इत्यं अत्रमथप्रादुर्भासनिधाय तत्पक्षतया भगवतः सानुचर
 एतद्विहारवेषावर्तनमारभते । अनुगच्छति । अदत्तुं प्रादुर्भास
 नरं व हरिः निराव्यनुगिरम् । विभक्त्युपेक्ष्ययैभावः । गिरे
 सेनद्वयेति वमाहोन्तुः । अत्रविंतायमानां विनयमानाम् । मनोते
 कर्मणि अटः शान्त्यादेः । तन्नेतेदेकोति वैभाषिक व्याकारादेः ।
 वनान्तलक्ष्मीं विभोदयितुं निरगमन् निर्गतम् । उगदीत्यादिना गमे
 क्त्वि छेदकादेः । अत्रमथभक्तिं श्रीकण्ठेति वाच । तयः हि
 अभिरारुमारुधयितुमाशानामाचारं क्वेतामाप्यासेतामित्यर्थः । कर्त्त
 ऋ । प्रयासः शिवायाः अहन्त्यु शिखे निष्कण्ठो न मति न नि
 म इन्द्रविविगेमहान्तानुवेतां अदेवनीति भावः । अतोहरेरप्युत्तम-
 चानुपचकारे निम्नोदुक्त इति । वापान्तेन विभेवमर्तनरूपोऽपान्ते
 अ व । कामात्विनेवार्थकारणभासोभ्यां निर्दिष्ट एतत्तादेवमर्तन-
 टर्षानरन्ताव इति कर्मस्युत्तम् । अत्र वने उद्विगताया इत्यम् । अ-
 दुक्ति न दुग्नेनोद्विगतोद्विगि च मन्त्री अत्रमाथ उद्विगतायेति अद्वयः
 । । ।

एवमेति । अत्रोद्विगतः । व्याख्यानं चेतु । वदोद्विगतः अद्व-
 विधा एवम् । अद्विद्विगतं विद्वत्कारोकायः । एवमेव उमायि
 विद्व एवम् । उद्विद्विगतः । एवम् एवम् । व मर्त्यवद्वेति
 अद्विगतायतोर्विद्विगतायः । एवम् एवम् । अद्विद्विगतः

मनसि शयमहास्रमन्यथामी
 न कुसुमपञ्चकमप्यलं त्रिसोढुम् ॥ २ ॥
 अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो
 हृदयमयत्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः ।

एष प्रतापमयीपुरिच्छानि च । अत्र हेतुमाह । अन्यथा युवतं जना-
 भावे अमी यदवोमनसि शेते इति मनसि शयः वाच्यः । अधिगम्ये
 येतैरित्युच्यते प्रत्ययः इत्यन्वयः प्रत्याः संशोधादित्यनुक् । तस्य महा-
 स्त्रभूतं कुसुमपञ्चकमपि वसुधापि कुसुमानीत्यर्थः । पञ्चानां पञ्चः प-
 ञ्चकम् । वसुधायाः संज्ञासङ्घट्टनाध्ययनेति च प्रत्ययः । त्रिसोढुं
 मालं न शक्ताः । अत्र चतुस्रमवर्णां वामर्थ्यं तत्रारविन्द्यादीनामेव प-
 ञ्चवाप्यवाप्यप्रमाणावित्यादिति भावः । अतो युवतिभिः बहु प्रयार्थं
 पुक्तमिति वाक्याद्यैम वक्तव्यार्थमर्थभावात्प्राप्तव्यर्थमर्थरूपकाव्यलङ्घन-
 द्वारः । अरविन्दमयोक्तुं चूतञ्च नवनदिका मीलोत्पलस्य पञ्चैते
 नञ्वाप्यस्य सार्वजा ॥ २ ॥

अवसरमिति । तत्र अवसरं बहुजिगमिषावाचं अधिगम्य हृदयं
 हरन्त्यो हृदयङ्गमा भवन्त्यः अर्थं हि प्रार्थनानामेव प्रियभक्तनीत्यर्थः यत्र न
 मतं न भवतीत्यर्थं तत्र तत्र तदाप्युच्यते स्वरूपं वाचानां कर्माहृत्-
 मूर्त्तय इत्यर्थः अङ्गनास्तादीनां किञ्चित्काले अत्रापि मदं अङ्गना
 महितप्रत्ययः प्रादुर्भावोपैव हेतुरित्यर्थः । दधातेर्बकप्राप्तनेपदैवमत इति
 तस्यादादेय । अङ्गनात् विधमसम्पदोविधाससम्पदं घटं अदधत त-
 नीं त्रिलासां प्रदत्ता इत्यर्थः । अङ्गनात्वात् त्रिलासस्य दं चोम-
 नासपि प्रदत्तानामेव हृदयहरणादिना वर्णनावाच्येनोदधत्त गत्य
 नत्वात् केवलप्रदत्तविषया तस्ययोगितालङ्कारः । वाच्यभेदेनाथा ना-
 लाससम्पदासत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वात्तस्मादेका एकीभेदोऽप्युच्यते ।

अवनिसु पदमङ्गनास्तदानीं
 न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥
 नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं
 ललितगतेषु गतागतं दधानां ।
 मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे
 भुजलतिका मुहुरस्वलत्तरुण्याः ॥ ४ ॥
 अतिशयपरिणाहवान् वितेने
 बहुतरमर्पितरंलकिङ्कणीकः ।

इत्यलङ्कारेषाञ्जलारम्भः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्त्वित्युक्तं ता एव प्रवक्ष्यति । नखैति
 ललितगतेषु मन्दगमनेषु नखानां रुचिभिः प्रभाभिः रचिता इन्द्रचा-
 पलेखा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गतागतं यातायाते । विप्रति-
 यिषुं चानभिकरणशीति रंभाधिकोत्सवैक वङ्गावः । दधाना तरुण्याः
 भुजलतिका सुखराः लता इति सुखरिताः ध्वनिता वलयावस्ति । कर्मणि
 तद्यथा तथा । कटकोवलयोऽस्त्रियामित्यमरः । पृथौ नितम्बे मुहुरस्वल
 क्तु चम्पलः । अत्र नखरुचौत्यावधनगुण उक्तः । गतागतं दधाना
 अस्त्ववदिति तथै हा । मुखरितश्लयमिति तद्वद्वृत्तिः । तटस्याङ्गना-
 वधनादयः अन्यत्र विस्तारत इति चतुर्विधोऽप्युद्दीपनक्रम उक्तः । उक्तं
 आलवनगुणायैव तथै हा तद्वद्वृत्तिः । तटस्याचेति विज्ञेयाः चतुष्को-
 द्दीपनक्रम इति । तत्रालम्बनं रसस्य समवायिकारणं नायिका नाय-
 कस्य । तद्गुणोऽस्त्ववदिति । तथै हा 'भारतवर्तित्तिः' । अत्रैव
 गमम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ४ ॥

अतिशयेति । अतिशयेन परिणाहवान्तिविशेष इत्यर्थः । अन्वया

मनसि शयमहास्त्रमन्यथामी

न कुसुमपञ्चकमप्यलं त्रिसोदुम् ॥ २ ॥

अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो

हृदयमयन्नकुतो ज्वलस्वरूपाः ।

एव प्रयात्तमोपुरिष्कान्ति का । अत्र वैठमाह । अन्वया युवति जना-
भावे अमो यदबोमनसि शेते इति मनसि शय- शयन । अधिगम्ये
येतेरित्यप्रत्ययः हृदन्नात्प्रत्याः संज्ञोयामित्यनुक् । तस्य महा-
स्त्रभूतं कुसुमपञ्चकमपि येषामपि कुसुमाभीत्यर्थे । पञ्चानां बहुः प-
ञ्चकम् । अङ्गुलीयाः संज्ञासङ्घसुमाध्यवनेभित्ति रूपस्य । त्रिसोदु-
नात् न यज्ञाः । अवसरमन्वसं वानर्थं तत्तारविन्वादीनामेव प-
ञ्चबाणबाणत्वप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अतो युपतिदिः सङ्घ प्रयायं
युक्तमिति वाक्याथैव वाक्याथैवमर्गनादाकार्यैवमर्थनरूपकाव्यलङ्घनस-
ङ्कारः । अरविन्दमशोकस्य चूतस्य नवमल्लिका नीलोत्पलस्य पञ्चैते
पञ्चबाणस्य वाक्या ॥ २ ॥

अवसरमिति । तमवसरं सङ्घर्षमिथाकाशं अधिगम्य हृदयं
हरन्त्यो हृदयङ्गमा भवन्त्यः नरं हि प्राथ्यं कानमेव प्रियन्वयतीत्यर्थः, अत्र न
हतं न भवतीत्ययत्नकृतं तद्याप्युत्पलं सख्यं यासानाः समासुन्-
दभूतैव इत्यर्थः, अङ्गुलीयाः संज्ञासङ्घसुमाध्यवने अत्रैव पटं न्यायत
निहितप्रत्याः षादचारैश्चैव सेलुरित्यर्थः । दधातेर्बङ्गप्रात्मनेपदेष्वत इति
अस्यादादेशः । अङ्गुलीया विधमधमपदोविधासस्यपदं पटं न्यदधत त
दानीं विधासां प्रदत्ता इत्यर्थः । अङ्गुलीयां रिताः समदां शोभ-
योनामपि प्रकृतानामेव हृदयहरणादिना वरुणाधारेणीदस्य गत्य
मानत्वात् केषासप्रत्ययविषया तस्ययोगितासङ्कारः । याव्यभेदेनाप्यः ना-
विनाससमदासत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वावगमादेका एकीभेदोपपन्नः ।

अवनिषु पद्मङ्गनास्तदानीं
 न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥
 नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं
 ललितगतेषु गतागतं दधाना ।
 मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे
 भुजलतिका मुहुरखलत्तरुण्याः ॥ ४ ॥
 अतिशयपरिणाहवान् वितेने
 बहुतरमर्पितरंत्नकिङ्किणीकः ।

इत्यङ्गनारेखाङ्गनाभिः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्त्रियुक्तं ता एव प्रपञ्चवति । नखेति
 ललितगतेषु मन्दगमनेषु मञ्जुनां रुचिभिः प्रभाभिः रचिता इन्द्रचा-
 पलेखा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गतागतं यातावाते । विप्रति-
 विहं चानभिहरणवाचीति वैभाषिकोद्वेकं बह्वारः । दधाना तरुण्याः
 भुजलतिका मुखराः कृता इति मुखरिताः ध्वनिता वलवावलि । कर्मणि
 तद्यथा तथा । कटकोवलयोऽस्त्रियामित्यमरः । पृथौ नितम्बे सुन्दरख-
 लत् चतुर्वाच । अत्र नखरुचौष्ठाद्यमनगुण उक्तः । गतागतं दधाना
 अस्त्रवदिति तथैवा । मुखरितवलयमिति तद्वद्वृत्तिः । तटस्याङ्गना-
 वलनादयः अन्ये विचारत इति चतुर्विधोऽप्युद्दीपनक्रम उक्तः । उक्तञ्च
 आलवनगुणायैव तत्रैवा तद्वद्वृत्तिः । तटस्याङ्गनेति विज्ञेयाः चतुष्को-
 दीपनक्रम इति । तत्रालम्बनं रमस्य समवायिकारणं नायिका नाय-
 कय । तद्गुणोद्दपवापण्यादिः । तत्रैवा भाषाङ्गादिः । अन्यत्
 गमम् । एतच्चरत्वादि ॥ ४ ॥

अतिशयेति । अतिशयेन परिणाहगतिविशाल इत्यर्थः । अन्वया

अतिरभसकृतालघुप्रतिज्ञा-

मन्वतगिरं गुणगौरि ! मा कृथामाम् ॥ ७ ॥

न च सुतनु ! न वेद्मि यन्महीया

न सुनिरसस्तव निश्चयः परेण ।

वितथयति न जातु महचोऽंसा

विति च तथापि सखीषु मेऽभिमानः ॥ ८ ॥

पद्यमीये वक्तृमानप्रत्ययः कर्त्तरभप्राये व्याख्येनेपदम् । इति यथा
तस्यापतोऽभ्यधादि अभिहितम् । दधातेः कर्मणि लुङ् चातोयुङ्
चिण्लतोःरिति युगागमः । हे गुणगौरि । गुणैः सौभाग्यदाि । यदादि-
भिर्गौरि पार्थीति रूपकम् । अतिरभसे जातित्वरया कृता असर्तुर्भङ्गती
प्रतिज्ञा त्वदानयनायो यथा तां कामन्वतगिरमसत्यराचं मा लघाः मा
कापीं । महत्त्वं सर्वथा कर्त्तव्यमित्यर्थः । करोतेः लुङि चाद् न मा-
दग्रीमे इत्यङ्गागम प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

मनु मत्प्रतिज्ञापि दुस्वाक्येति विप्रतिषेधमायङ्गाङ् । न चेति ।
हे सुतनु ! शुभाङ्गि ! दीर्घान्तोत्तरपदात्त्वमुद्दि. अन्यथा गुणः स्थात् ।
अहं न वेद्मि ॥ किन्तु वेद्योऽवेत्यर्थः । किन्तु वेद्योऽवेत्यर्थः । मही-
यान्कृत्तरत्वात् निषयः तदनेक्ये प्रतिष्ठापरेश्वे जनान्तरेश्वे सुनिरसः
सुसमोष्यः । अस्यतेः अल्पप्रत्ययः । स न भवतीत्यसुनिरस इति यत्
तदित्त्वर्थक्यम् । एद्देश्येन विधेयाश्लेषाद्य ऊन्दस्योत्तरमाक्यस्यात्वाच्च न
पूर्वाक्ये त ऊन्दप्रयोग इति निवृत्त्यः । तथापि विदितत्वे ऽपि अमौ मत्
मयी जातु कदाचिदपि महत्त्वं न वितथयति नाज्जतीकरोतीति मल्लीपु
मध्ये मेऽभिमानः रूपप्रतिज्ञा महत्त्वेऽपि मत्प्रतिज्ञामेव वाक्यदधीत्यहङ्कारा-
दिः महत्प्रतिज्ञातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति वदति सखी जनेऽनुरागा
 ह्यिततमामपरश्चिरं प्रतीक्ष्य ।
 तदनुगमवशादनायतानि
 न्यधत मिमान इवावनिम्पदानि ॥ १३ ॥
 यदि मयि लघिमानमागताया
 न्तव हृतिरस्ति गतास्त्रि सम्प्रतीयम् ।
 अनिभृतपदपातमापपात
 प्रियमिति कोपपदेन कापि सख्या ॥ १४ ॥

०
 इत्यनुगमवशादिति न किञ्च वेत्येवेत्यर्थः । अतः कथं शीघ्रमायास्यतीति
 भावः । स ख्यात्प्रतिवेधनिर्वाहने इति प्रतिवेधादिति वाच्यम् ॥ १२ ॥

इतीति । सखीजने इति वदति इति अर्थः कश्चिद्व्यतिरक्तमा
 अनुरागात् स्त्री इति इति प्रतीक्ष्य तदनुगमवशात् तस्याः प्रियायाः कतत्रा
 अनुगमः पश्चात्तन्मं तस्य वशादनुसारादानि विमानानि सखी
 इत्येवुत्थेषा । भाङ्गोत्तः कर्त्तुं शान्त्रादेश्च अस्ति इति ।
 कदाप्यत आननरानानि पदानि न्यधत निरुद्धतान् । भाजो मुष्टि
 तदु स्यान्नोरिद्वेनीकारः विष. कित्वाद्युक्त्वात् इति सखा-
 इत्येव । एषा च मायिका स्यातीति वा । स्याधीनपतिता वा तु या
 न सुखति बहुभक्ति लक्षणम् । इति चेत् ॥ १२ ॥

अथ काचित्पुरु प्रयातप्रियमेवनाय शीघ्रानुषणम् प्रार्थयन्
 मन्वीमाङ् । इतीति । स्त्री सखी मयि लघिमानमागताया स्वयङ्गमेव
 भावः प्राप्तायास्तव धृतिरस्ति यदि सन्नोयोभवति चेत् । धृतिः
 सन्नोयोर्भवति । इत्येवमिति । सखी इति । अथ गताः
 इति । इति वा मय्यभावात्प्राप्तप्रयोगः । इति वा ।

अविरलपुलकः सह ब्रजन्याः
 प्रतिपद्मेकतरस्तनस्तरुण्याः ।
 घटितविघटितः प्रियस्य वक्ष
 स्तटभुवि कन्दुकविभ्रमं वभार ॥ १५ ॥
 अशिथिलमपरावसज्य कण्ठे
 दृढपरिरम्यवृहद्विस्तिनेन ।

पौनश्चादिबालहारिका । सखा सह कोपपदेन कोपव्यानेन
 धनुतस्तु रागादेवति भाव व्याजोऽपदेयोलक्ष्यञ्च निमित्त व्यङ्ग्यम
 स्यदमिति प्रामर । क विस्त्रायिका इतराः शीघ्रतरा घदपाता
 पाटिण्यासायक्षिन् कर्माणि तद्यथा तथा प्रिय वल्लभ भावभात अनुभा-
 वति च । एत च न्ययमदत्ता अलापरयहितया पूर्य निवासिताप्रिया
 अघेदानो स्वयमग्नौ घदात्तप्रा चेति गम्यते । अत कण्ठान्तरिता ।
 कोपातकाल परासुद्य प्रयात्तापसमन्वितेति सञ्चयात् ॥ १४ ॥

अदिरलेति । सह ब्रजन्या पार्श्वभाङ्गित्य गच्छन्त्याइत्यर्थे तरुण्य
 सन्धी अविरलपुलक प्रियाङ्गुसङ्गमात्तान्द्रोभाङ्गः एकतरोऽन्यतर
 द्वयोरन्य सद्विज्ञप्ति भाव । एकाञ्च प्राचामिति द्वयोरेकस्य निर्वी-
 रणे तरप् प्रत्यय । स्तन प्रियस्य वक्षस्तट निर तस्य भू प्रदेशस्तस्या
 वक्षस्तभुवि प्रतिपट घटितविघटित सयुक्तवियुक्त पतितोत्पतित
 सञ्चिति दात् । विशेष्ययोरपि विशेष्युत्प्रधानभावनिवक्षथा विशेष्य
 विशेष्य बद्धसमिति समास । कन्दुकविभ्रमङ्गेन्दु, कयोभाम् । गेन्दु, क
 कन्दु, कन्दुमर । वभार । अन्व प्रभमस्याव्यवस्थवायोगात्प्राज्ञेमे
 टिर्गना । एत च प्रियपार्श्वभाङ्गिनी । इत प्रभति चदनरसेत्यत
 प्रावृष्टमासा षट् न विद्याः स्थायीवतिद्याः चूटा प्रगन्भायेत्वनुद्य
 न्येयम ॥ १५ ॥

अथापरस्था अपरइतिविशेष विशेषकेषाह । अशिविवमित्यादि ।

हृषिततनुरुहा भुजेन मत्सु
सुदुमसुदु व्यतिविद्धमेकवाहुम् ॥ १६ ॥

मुहुरसुसममाप्रती नितान्त
प्रणदितकाञ्चि नितम्बमण्डलेन ।

विषमिनष्टु हारयष्टि तिर्य
क्वचमितरन्तदुरस्थले निपीथ्य ॥ १७ ॥

गुरुतरकलनूपुरानुनाद्
सललितनर्त्तितवामपादपद्मा ।

प्रपरा स्त्री इत् परिरेणोऽस्त्रीतोह इति चित्तमोमेन तेन हृषिताभ्युद्भूतानि ।
। इह हि लोभाणि यस्य तेन प्रकृतिनेत्यर्थः । निःशोभोत्तरपदोऽस्त्रीतोह ।
हृषेत् । सन्वितोऽङ्गम । भुजेन मत्सु । यामपादना व्यस्यद् गतं यथा तथा
प्रतिशङ्कं व्यतिपठितं इत् स्त्रीमममेकवाहुविशदद्विषयाहुम् । कस्ते
परिथितं हृदयमण्डलासक्तं जगामेति भाविष्या इत्यभ्यते ॥ १६ ॥

सुन्दरिति । पुन किं कथा नितम्बमण्डलेन करणैश्च नितान्तमति
शयेन प्रणदितं प्रकर्षेण मदनी काञ्ची यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा ।
उपसर्गादसमासेऽपि शोभदेवस्येति षत्वम् । सुन्दरस्य संप्राप्येनाप्रती
ताडयन्ती । इत्येराह् पुन्याद्वटः प्रसादेये स्त्रीपुंसकर्षकत्वात् ॥
आङ्गीयमकथयत्यात्मनेऽदम् । विषमिना विषमोक्तता प्रष्टुहारयष्टिर्यष्टिन्
कर्मणि तद्यथा तथा इतर पूर्वतोऽस्त्रीतोह । स्यात्सम्बन्धविषयिण्यर्थः
उच्यते मत्सु । इर । स्थले तिर्यक् निपीथ्य पूर्ववत्प्रत्ययः ॥ १७ ॥

गुरुतरिति । पुनर्गुरुतरः कान्दतरः कपोमपुरय भूपुरस्था पुनारो भ-
निर्यसिन् कर्मणि तद्यथा तथा सललित सलीलं नर्त्तितं व्यापारित
वाम इत्यन्नादपद्मा यथा सा इतरहृषिष्यदमनितोऽस्त्रीतोह । इत्येराह् पुन्याद्वटः
उच्यते मत्सु । इर । स्थले तिर्यक् निपीथ्य पूर्ववत्प्रत्ययः ॥ १७ ॥

इतरदनतिलोलमादधाना
पद्मथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥ १८ ॥

विशेषकम् ।

लघुललितपदन्तदंसपीठ
द्वयनिहितोभयपाणि पल्लवान्या ।
सकठिनकुचचूचकप्रणोदं
प्रियमवला सविलासमन्वियाय ॥ १९ ॥

जघनमलघुपीवरोरुकृच्छ्रा
दुश्निविरीसनितम्बभारखेदि ।

मङ्गलजगाम । एषा च पार्श्वगामिनी ॥ १८ ॥

अथान्वासान्धेर्ककेन गतिविशेषमाह । अल्लित्वादि कम्पा अथवा स्त्री तस्य प्रियस्त्रांगौ पीठे इव तयोर्दंत्रे निहितानुभौ पाण्यपङ्कवौ यथा वा सती । उभाद्गुदात्तोनिद्वयमिति अहस्यस्योद अयोजनं इत्तिविषये उभयदस्य प्रयोगोभाभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्त्रादित्युभयमेत्यादि भवतीति । लघुनी हुते ललिते च पदे अस्मिन् कर्मणि तथाथा तथा कठिनाभ्यां कुचचूचकाभ्यां स्तनापाभ्यां अ प्रणोदोनिपीठनलेन अह यथा तथा । चूचकन्त कुचाग्रं स्त्रादित्यभर । तेन सङ्केत्यादिना समासे षोपल्लान्शेति अहस्यस्य स भावः षोपदेशत्वात्प्रणोद इति अथम् । करिषासं च प्रियमन्वियायानुजगाम । एषा पृष्ठगामिनी ॥ १९ ॥

अथगति । आबिन् स्त्री अथपु गुरु पीरती पीमौ चोह यस्य तत् उचमं हान् निविरीशोनिविडः । निविडं निविरीषं च इडं गाढं प्रचपते इति वैजयन्ती । नेर्विज्वरीषचागिति निषन्दाद्विरीषच् प्रत्यय । इ च यो नितम्बः स्त्रीकटिपचाङ्गाः । पचादितम्बः स्त्रीकृच्छ्राः

दधिततमशिरोधरावलम्बि

स्वभुजलताविभवेन काचिदृष्टे ॥ २० ॥

अनुवपुरपरेण बाहुभूल

प्रहितभुजाकलितस्तनेन निन्द्ये ।

निरितदशनवाससा कपोले

विषमवितीर्णापदं बलादिवान्या ॥ २१ ॥

अनुवनमसितभ्रुव सखीभिः

सह पदवीमपर, पुरोगतायाः ।

जीव तु नयन इर इन्दमर । व एव भारस्तन शिद्यन इति तद्ये-
क्तन । आभीक्ष्ण्ये विनि । लक्ष् । कनेपुरोभाग दधिततमस्य शिरो
धराया योऽयामासखिन्व्यान्निम्बमानयो स्वभुजलतयोर्विभवेन सामर्थ्येन
लक्ष्णादृष्टे उवाच । इहे स्वरितेष्वात्कर्मभिप्राय एव त्वनेपदम् ।
इयञ्च पृष्ठगामिनी प्रियकल्लोहलम्बा ॥ २० ॥

अनुवपुर इति । अस्या इती वपुष पचादनुवपु स्त्रीपृष्ठभाग ।
अव्यय शिभन इत्यादिना पचात्प्रेत्ययीभाव । बाहुभूलयो स्त्रीक
शयो प्रहिततावध प्रसारितौ भुजौ ताभ्या आकलितस्तनेन भङ्गीतस्तनन
कपोल निहितदशनवाससा न्यस्ताधरेण विश्विदा इत्तरश्या सस्याः
कपोल चुम्बितेत्यर्थः अपरेण का मना विष्मन्क्रियाद्विसङ्घणत शिष्ट नि
तीर्णापद न्यक्राङ्गि यथा तथा बलादिव निन्द्ये नीता आरोप्य नीय-
मानेव गमयाद्युक्त इत्यर्थ । एषा पुरोगामिनी ॥ २१ ॥

अनुवनमिति । अपर कामी अनुवन वन प्रति सखीभि सह
पुरोगताया अविभ्रुव स्वकान्ताया पदवीमुरवि वल्लि मरन
आर्द्र रागेवानारडुन यस्य तस्य पादस्य या रेखा विन्द्यास वा

उरसि सरतरागपादलेखा

प्रतिमतयानुययावसंशयानः ॥ २२ ॥

मदनरसमहौघपुंसिनाभी

हृदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ।

सरित इव सविभ्रमप्रयात

प्रखण्डितहंसकभूषणा विरेजुः ॥ २३ ॥

श्रुतिपथमधुराणि सारसाना

प्रतिमा उपमानं यस्याः सा तर्जतिमा तस्य भावस्तत्ता तया तद्वद्वयत
येत्यर्थः असंशयानोऽवन्दिहान् । शोढोऽतः वर्तन्ति गानकादेशः ।
असुययी । - अत्र पादरेखाप्रतिमइवेति साहस्यवस्तुना सुरतकालीनं
पादताडनं वस्तु सरागपदार्थमहिम्ना प्रतीयत इति पदगतः स्वतःसि-
द्धार्यपक्षिभूषणवस्तुध्वनि संलक्ष्यकध्वनेनेदः ॥ २२ ॥

मदनेति । मदस्य रसः मृदुत्तरः अत्यन्त रसोज्ज्वलं तस्य महौ-
घेन मञ्जापूरेण मृत्पां नाभ्य एव हृदास्तेषां परिवाहाः कृताः परिगाहि-
ताजनोच्छासीजना रोमराजयोयाकानाः । जलोच्छ्वासा परीषाङ्गा
इत्यमरः । बरिञ्ज्यानि हृदानापर्यं परितः उच्छ्वसन्तीति प्रविष्टिः ।
सविभ्रमैः सविभ्रमैः प्रयातैः प्रकृष्टगमनैः प्रखण्डिताः सिद्धिताः ये हं-
सकाः पादकटकाः । हंसकाः पादकटका इत्यमरः । अमृतं हंसा-
मम कटका मराजास्त एव भूषणानि यासान्ताः स्त्रियः परित इव वि-
रेजुः । मदनरसपूषण्यनेन नाभीनां तदुद्वोषणत्वं व्यज्यते । परिवाहि-
तरोमराजय इति रोमराजीनां परिवाहत्वरूपणात्ताभ्य एव हृदा इति
रूपकादयमन्ताः सरित एवेति सिद्धिस्थेभ्योऽयमुपमाज्ञेय एवेत्यन्ते ॥ २३ ॥

श्रुतिपथेति । अनुनदि नदीनां समीपे । समीपार्थेऽप्यमीमांसाः ।

मनुदि शुश्रुविरे रुतानि ताभिः ।

विदधति जनतामनशरव्य

व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥

मधुमथनवधूरिवाह्वयन्ति

अमरकुलानि जगुर्यदुत्सुकानि ।

तदभिनयमिवावलिर्वनाना

मतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥

अश्वदीमारथेति मधुमथने च सुभात्वम् । ताभिः स्त्रीभिः जनानां समू-
हो जनता । पानजनेत्यादिना पालङ्कितकृष्णत् प्रसवः । तस्याः प्रभावि
एव धरव्यं लक्ष्यम् । सज्जं शरव्यं वेद्यपरः । तस्य व्यधः वेधः । व्यध-
जधोरत्तपरमं इत्यधुप्रत्ययः । तत्र पटुः समर्थोवीर्यशय चापनादः व
इति शङ्का भ्रमं विदधति विदधामानि । वा मधुमथयेति वैकल्पिकोत्पत्त्य-
तिशेषः । श्रुतिपद्यमधुराशि आम्नाथीत्यर्थः । शरवानां वनानि सुश्रुविरे
श्रुतानि । शरवत्तत्रव्याकल्पबोधोदीपनवासीदित्यर्थः । अत्र शरवत्ते
मन्मथचापनादश्चाङ्गुलीनिबदलद्वारः । अविश्रुतवाहय्यारुतिभेदेपि-
ङ्गितात्मनि । आरोग्यमाथास्तुभशोवत् स आनिबाल्यतः इति शक्यत्वात्
॥ २४ ॥

मध्विति । अङ्गुलान्युत्सुकीति अमरकुलानि मधुमथनस्य हरेर्धू-
राह्वयन्याकारवन्मोवेदुत्थेणा । इतिराकारपाङ्गानिर्मल्यरः । मधुम-
थोर्निर्वाणिति स्रवतेः मत्सुभात्मनः । जगुरिति यत् । गायतेर्किट् ।
वनानामावलिर्नूतनपल्लवा एवाङ्गुल्य इत्येकं देशवर्तिशरवत्परमु-
त्थस्यैव वनारली मत्सुकीत्यह्वयनमकत्सादिति । ताभिस्तदभिनयं व्यङ्ग्य-
चेहामतस्तुतेव । व्यङ्ग्यकाभिनयौ समाविश्रमर । अङ्गुरावन्वेद्गीतं
इत्येताभ्यां प्रदर्शयेदिति वचनात् । गीतावन्वेद्गीतस्य व्यङ्ग्यमङ्गुलिभर-

असकलकलिकाकुलीकृतलि
 खलनविकीर्णविकाशिकेशराणाम
 मरुद्वनिरुहां रजोवधूभ्यः
 समुपहरन् विचकार कोरकाणि ॥ २६ ॥
 उपवनपवनानुपातदक्षै
 रलिभिरलम्भि यदङ्गनागणस्य ।

कार्णिकेति श्रिया सहस्रोत्पत्ता । पूर्वोक्तवृक्षानुप्रायिता साहायो-
 त्त्रि चावायेति सजातीयवृक्षोऽपीति ॥ २५ ॥

एवमेति । मरुद्वनिरुहां यद्वना यद्वनपा यद्वनिकृता इ-
 त्यर्थे ताभिः कलिकाभिः कोरकैराकुलीकृतानां सक्षीयितानां मलिना
 सवनेन विवृतेन विकीर्णां विचारा विचामिन केशरा विङ्गुला
 देगनेगमनिरुहाम् । विट् । रजः परागवधूभ्यः समुपहरन् प्र-
 षट् । यथा कश्चिन्मोति भाव । धनमङ्गलवन्मोतिवत् उच्यतेति
 क्रियया इति हेतुर्न यत्प्रत्यय । कोरकाणि कुहमलानि । कलिका
 कोरक पुमानिदमरुकोपे पुन्वाभिधानं प्रायिवाभिप्रायम् । कोरकं
 कुहमस्यपि स्यात्कडोसकमृदासयो रिति विश्वप्रवायादौ मपुसकतस्या-
 भिधानम् । विचकार विचायदाभासेत्यर्थः विप्रांतिरते करोतेति
 विट् । यत्र कोरकविचायपरणस्य समुपहरन्ति इत्यर्थेन वधूभ्यदा-
 नञ् परागोपहरणार्थावगमात्पुनोत्पत्ता व्यङ्ग्याप्रयोगाद्भ्या ॥ २६ ॥

उच्यतेति । वने उपवनम् । निम्बोऽभयोभावा । तत्र यः
 पवनस्यानुपातेनानुसारेण दक्षैर्विचक्षैरलिभिर्यदङ्गः कारणात् कृ-
 म-जन्मस्य सवस्यो परमभोग्यविशेषः । विप्रांतिरते परिमतो गच्छे
 लनमनोहरे इत्यमर । य एव विप्राभोग्यार्थः । रूप व्यर्थो गन्तर-
 क्यदाप विचक्षयती इति । कश्चिन्मोति इत्यर्थः । वने वनेऽपि मृदु वि-

परिमलविषयस्तदुन्नताना

मनुगमने खलु सम्यदोऽग्रतःस्थाः ॥ २७ ॥

रथचरणाधराङ्गनाकराज

व्यतिकरसम्यदुपात्तसौमनस्याः ।

जगति सुमनसस्तदादि नूनं

दधति परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् ॥ २८ ॥

भाषाङ्गिष्ठसोरिति विकृत्यान्वयः अत उपधाया इति उच्यते ।
तस्मादुन्नतानां मनुगमने पदाहारने अत्रुत्तौ च सम्यदोऽग्रतः स्था
इतिोर्तिव्यं च नु । अत्रि एव इति कप्रत्ययः । अथातुगमनयोर्द्वयो
रनेदाध्यवसायात् स मोत्यापित्तिगमोक्तप्रतिपत्तोऽवयवार्थान्तरव्याप
मानान्येन विद्येयमनर्दनह्यः ॥ २७ ॥

रथेति । सुमनस इत्यादि रथचरण चक्रनस्य परोधारयिता
इति । पदाद्यन् । तस्मात्तन्नाशं करान्त्वैर्व्यतिकर सम्यक् । स
एव सम्यत् तथा उपात्त इत्यं शौचतल सुमनस्कृत सन्तुष्टिनाय या
मिच्छा इत्यं अतएव सौमनस्य इत्यं आदिवैश्विनु कर्मणि तत्तदादि तत ।
मन्वतीत्यर्थः अर्थाः पूर्वोक्तप्रयत्नात् परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् इति-
थान सुमनस इति नाशधेय दधति । पूर्वोक्तप्रयत्नादि स्फुटमिति
नाम । आस्याङ्गे चाभिधानं च नामधेयं च नाम धेयवत् । इत्यं
प्रत्याख्या वेत्तव्यत्वा इति कर्मणोऽर्थः । पूर्वोक्तप्रयत्नात् । अतो-
पात्तसौमनस्या इति नौदमश्लोकादानस्य पदात्तस्य विद्येयव्यक्त्या सुमन
पदात्तस्यार्थोक्तप्रयत्नात् आर्थाङ्गम तदुत्तरायता चेत्यन्वदादित्योक्त्येति
वदर तत्र चाङ्गकारणापत्तिं प्राप्यत व्यज्यते ॥ २८ ॥

अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्षा
 दवजितमुद्वृत्तिमुज्ज्वलां दधानैः ।
 तरुकिस्तलयजालमग्रहस्तैः
 प्रसभमनीयत भङ्गभङ्गनानाम् ॥ २६ ॥

मुद्वृत्तमधुभुजोभुजेन शाखा
 श्वलितविमृङ्खलशङ्खकं ध्रुवत्याः
 तरुतिशयितापराङ्गनायाः

शिरसि मुदेव मुनोच पुष्पवर्षिम् ॥ ३० ॥

अभिमुखेति । अभिमुखपतितैः भङ्गनादेभ्योऽभिमुखपतितैः उज्ज्वला-
 मुद्वृत्तमुद्वृत्तिमुद्वृत्तिप्रकारसौन्दर्यस्य दधानैरङ्गनाया अप्यापि च ते ह-
 स्ताद्येति ममानाधिकरूपदृष्टमात्र । अतएव हस्ताद्याप्यहस्तयोर्गुणगुण-
 नोरभेदादिति वामनः । तैरप्यङ्गनाः कर्णभिः पुष्पवर्षिणां तोरुजि-
 तमवधीरिततरुकिस्तलयजालं प्रददन्त्यत्वं मङ्गं खेदं पराजयज्ञानोदत
 नोतम् । प्रधानवर्षिणां स्त्रेये वादीनामुद्वृत्तमधुभुजोभुजेति विमनवजावस्य
 माभान्यादभिधानम् । अथाप्यहस्तेषु विशेषवर्षिणां जिगीवुत्स
 विमलवजावसेतेत्यन्तस्य च प्रतीतेः समाप्तोक्तिरवहात् ॥ २६ ॥

मुद्वृत्तेति । मुद्वृत्ता हृता मधुभुजोमधुदा यावत् ताः यावामुजेन च-
 स्त्रेण श्रितानि विमृङ्खलानि अयतिहतरवादि शङ्खकानि वरदानि द-
 क्षिणु कर्णवि तद्यथा तथा ध्रुव्याः कल्पदन्त्याः । ध्रु विधुनरे इति
 धातोस्तौटादिवाच्यतरि ह्रीम् श्रिडति चेति मुद्वृत्तिप्रतिषेधादुद्वृत्ता-
 टय । कर्तव्यदता सौन्दर्येणातिङ्गना अघराङ्गना न्या वा स्यात्
 शिरसि मरुद्देव तदभिभवस्तनोपेक्षेनेति मुद्वृत्तवृत्तेषां समाप्तं
 उभयदि सुमोच ॥ ३० ॥

अनवरतरसे न रागभाजा
 करजपरिचितलभसंस्तवेन ।
 संपदि तरुणपङ्कवेन वध्वा
 विगतदयं खलु खण्डितेन मन्त्रे ॥ ३१ ॥
 प्रियमभि कुसमोद्यतस्य वाहो
 नवनखमण्डनचारु मूलमन्या ।

यनारतेति । अनवरतरसेनाभाविस्तरवेण यन्वात्ताहवङ्गुहादेन
 रागभाजा रत्नेन मीतभाजा च करजपरिचितम् नखगतेषु लभसंस्तवेन
 प्रागपरिचयेन । संस्तवः स्थाप्यपरिचय इत्यमरः । वध्वा विगतदयं नि-
 द्यं वधा तथा खण्डितेन विघ्नेन निरागतेन च तरुणपङ्कवेन भाङ्गि-
 तवेन युक्तिनेन च । मङ्गल विजहरे विटे इति विष्ट । संपदि मण्ड-
 नानं चतु प्रतिहो । वधायतेभवि लिट् । अत्रात्रिधायाः प्रहनायै
 नियन्वितत्वात्पञ्चमसंज्ञायाः । यन्वयस्त्रिभुवोर्ध्वाना न स्त्रीतेन चो-
 भयोः । इहारीपञ्चमसंज्ञायाः । ३१ ॥

अथार्वा पुष्पावधे मृगारवेणः वदन्तु वधादिर्षेण विघ्नेभ्य-
 क्षेवाङ् । प्रियमभि । यन्वा वती प्रियमभि प्रियतायाम् इत्यर्थः ।
 यभिरभागे इत्यर्थेर्लक्षणादर्थवर्तमानवनीयतास्योक्ते इति या । इहारी-
 यतः । इहारीयतः । इहारीयतः । इहारीयतः । प्रत्ययविधायि-
 वाभावात् । तादर्थ्ये चतुर्थीकृतम् । तथा वाङ्मयं इत्यर्थं मङ्गलम्
 तदेव मण्डनं तेन वाच्यम् इत्यर्थं मङ्गलं च भाग्यमिच्छतेः । तद्वदितरवेण
 मण्डपादिका वाङ्मयेन विघ्नेनादुष्टेनापरीरेण्ये वीर्यं च मण्डं इत्यर्थे
 धीमत्तमद्वरोचि महावरं यत् तथा निरोद्धे निरुच्यार । अत्र-
 चार्वावधे वधादिर्षेण । अत्रात्रिधायिनो चेत्ता रागादेव च वं ३२
 इति लक्षणात् । प्रोवा चेवम् ॥ ३० ॥

महुरितरकराहितेन पीन
 त्तनतटरोधि तिरोद्धेऽंगुकेन ॥ ३२ ॥
 विततवलिविभाव्यपाण्डुलेखा
 कृतपरभागविलीनरोमराजिः ।
 कृशमपि कृशतां पुनर्नयन्ती
 विपुलतरोन्मूखलोचनावलग्नम् ॥ ३३ ॥
 प्रसकलकुचवन्दुरोद्बुरोरः
 प्रसभविभिन्नतनूत्तरीयवन्धा ।
 अवनमदुदरोच्छसद्कूल

अथापरस्याद्येष्टाविशेषेण षड्भिः कृशवेनाह । विततेत्यादि । क
 चिद्धितताभिर्गोत्रोचमर्गाद्वाश्लेषाभिरं विभिस्त्रिष्विभिविभाव्याः संलक्ष्य
 पाण्डुरेखा रेखाकारा वलीनवान्तराद्यभागा ताभि कृतपरभागाह
 नितकर्मोत्कर्षा अतएव विशेषेण लीना विलीना रोमराजिर्दक्षा
 तदोक्ता कृशमपि कृशता एवेति भाव अवनम मध्यम् । मध्य
 चावहन् च मध्योऽस्त्रोत्थमरः । पुन कृशतां नयन्ती अयदुदरोच्छसद्कूल
 गात्रविजृम्भकादिति भाव तथा विपुलारे उच्छुषे उच्छ्रित
 च लोचने यस्या सा अयप रम्यपङ्कशाश्चैर्मित भाव ॥ ३३ ॥

प्रसकतेति । प्रसकताभ्यामतिरमपाभ्या कुचाभ्या -भ्रुवृत्तानतम
 वन्तर तूक्ष्णतानतमित्यमर । उद्बुर निर्भर इदमिति यावत् । अक्षुपूर
 त्यादिना समामन्त । तथादुरस प्रसमाहलाकारादिभिन्नोविज्ञितक
 नूत्तरीयवन्धोयस्या सा गात्रविजृम्भका द्विरक्षकचावरकेत्यर्थ । कि
 अवनमतेऽनर्थां यथानादुदरादुच्छसत विज्ञित्या -कूल यस्य तत् कृतए

स्फुटतरलच्युतभीरनाभिमूला ॥ ३४ ॥

व्यवहितमविजानती किलान्त

वैशुवि वल्लभाभिमुख्यभाजम् ।

अधिविटपि सलीलमशुष्य

ग्रहणपदेन चिरं विलम्ब्य काचित् ॥ ३५ ॥

अथ किल कथिते सखीभिरत्र

क्षयमपरेव ससम्भ्रमा भवन्ती ।

शिशिलितकुसुमाकुलाग्रपाणिः

प्रतिपदसंयमितांशुकावृताङ्गी ॥ ३६ ॥

स्फुटतरं यथा तथा लक्षं, गभीरवर्णार्धं नाभेर्कृतमन्तराल यथा. वा ३४ ॥

व्यवहितचित्तं । काचित्स्त्रीविशेषविशिष्टा अङ्गना अन्तरार्धं
भुवि वनाभ्यन्तरप्रदेशे । प्रविशन्तीरन्त्यादिना वनमन्तराल यत्नम् । व्यव-
हितं निरोद्धित आभिममुख्यभाजं आभिमुखावस्थितवित्यर्थं । त वल्लभा शिष्य
श्यामलं नरो किल स्वकानायाज नाभेः अधिविटपि विटपिनि इत्ये
विभक्त्यर्थं इत्यपीभावः । वलीकं यथा तथा क्षयो दृष्टाप्ये यानि पुष्पाणि
। तेन ग्रहणस्य श्रेयं विवेकं चिरं विचिन्त्य प्रियया साङ्गप्रकाशवार्धभिति
भावः ॥ ३५ ॥

अथेति । अथ विषयानुसरं अवाञ्छितं प्रिये सखीभिः कथिते उच्यते ।

किल दमनैवाकाशत विवेकिते सति क्षय मत्संभ्रमा अपरेव नृच्यैरिपरोत-
व्यापारकारणादचेव भवन्ती कृशपूर्णकृतिव सज्जाननादयेन वदयन्तीत्यर्थः
विचिन्वित पुष्पपङ्क्त्यादिवर्तितं । वल्लभावन पक्षव्यापणोऽप्यपारिपर्यया
। ता तथोक्ता प्रतिपदं प्रतिस्वयान संव्यभिक्तेन नियमितैर्नामुक्तेन । अशुष्य
दृष्ट्यास्त्रे स्यादिति विना । वस्तीष्वाहतमदं यथा. ना नयोक्ता इती ३६

कृतभयपरितोषसन्निपातं
 सचकितसस्मितवक्त्रवारिजश्रीः ।
 मनसिजगुरुतत्त्वज्ञोपदिष्टं
 किमपि रसेन रसान्तरं भजन्ती ॥ ३७ ॥
 अवनतवदनेन्दुरिच्छतीव
 व्यवधिमधीरतया यदस्थितासौ ।

कृतभयेति । किञ्च कृतं भवपरिणोपयोः महद्वर्गं नोत्पन्ना भवत् इति-
 यो सन्निपातः सङ्करोपेततत् मनसि ज्ञातो मनसि ज्ञः अर । सप्रव्या जने-
 र्ति । कृतवन्तास्तप्रव्या । संज्ञायामित्यनुच् । सप्तमं गुरुराचार्यस्यैव तैश्च
 उपाधिः (अन्ते) कहेतुश्च इत्यर्थः । विमत्यनिर्वाच्य रसान्तरं सप्तम्या
 भवान्तरं तच्चेत् किञ्च किञ्च तावत् विवक्षितं ज्ञतमयेत्यादिविधेयत्वेन प्रो-
 धात्वात् इति शब्दादेः कर्तुर, किञ्चकिञ्चित्मिति सप्तम्याश्च प्रतीतेः । रसेन
 रागेण हेतुना भजन्ती ज्ञतएव स-स्थिता समयसम्भूता । चकितश्च
 सन्मदत्ततर । कश्चिन्ना ज्ञानं त्वमन्वेष्टाया वक्त्रवारिजश्रीर्थासा-
 ना मते । अथ चकितकारयोः पूर्वोक्तभयहर्षानुभावात्वेनेति ॥ ३७ ॥

अवनतेति । अवनतवदनेन्दुः सप्तम्या भवसुखीत्यर्थः । अधीरतया
 अधीरतया अर्थात् किञ्चिद्गुरुराणम् । सप्तम्या शोः शिरिति किञ्चिद्व्यः
 इत्यती शान्तीव तथा व्याकुटा समीत्यर्थः । व्याकुलीनद्योर्मुमिति
 विश्वान्नुमभावः । अर्थे प्रियाय अस्म्यत् आत्मानं प्रकाशयन्ती स्मिते-
 त्यर्थः । तिउते, चर्त्तुरि नुष्ट् । प्रकाशयन्त्येयास्तयो योत्वात्तनेपदं
 म्याञ्चोरिञ्चेति विचः किञ्चमिकारश्च चातोरन्वादेशे कित्वात्तं गुण ।
 इति यदतोहेतोस्ते प्रियस्य चेत- सुतरा महतर । तर्थाह स्वयं
 स्मिदोऽभिभूयति स्फुटस्फुटिद्विद्विद्विद्वः । यतोऽस्मा अपि स्वयंभूति-
 ततादतिमनोहरत्वं दुर्लभं इति भावः । उच्यते चानन्वयौ । मध्या

अहरत सुतरामतोऽस्य चेतः

स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्रयैव ॥ ३८ ॥

घड्भिः कुलकम् ।

किसलयशकलेष्ववाचनीयाः

पुलकिनि केवलमङ्गके निधेयाः ।

नखपदलिपयोऽपि दीपितार्थाः

प्रणिद्धिने द्यितैरनङ्गलेखाः ॥ ३९ ॥

कृतकृतकरुषा रुखीमपास्य

त्वमङ्गुशलेति कयाचिदात्मनैव ।

चेद भाषिका । अस्मात्कृतकृतकरुषाभ्यस्योदितयौवनेति नक्षपात् ॥ ३८

किञ्चनवेति । किञ्चनशकलेषु कर्षणामा दिति शेषे कयाचनीया

प्रविष्टुतिर्भिर्दलकप्याहार्यमवृत्तवर्त्ता किन्तु के न पुलकिनि द्यितम्

दत्तवत्तस्त्रयोदिव रोमाश्चरन्त्येके ऽपि निधेयाविरक्ततापत्र नवर्षाः—

योदा मन्थपदानि मन्थाद्वा एत लिपयोऽपर्यायि वेपु ते न तु प्रविष्टा-

करा अतोऽवाचनीया इत्यर्थः । मैताशवाहतापकारित्ये चेत्वाह त-

थापि दीपितार्था घट्टितवद्विवेकव्यादेव द्योतिताभिधेया विश्वम् इति

लेखा । कर्षणिकङ्क प्रत्ययः । अङ्गुशलेखाः तन्मयुक्ता इत्यर्थः ।

द्यितैः द्यितार्थि इति शेषः । पुर्वास्त्रियेभ्ये कथेषु । प्रविष्टिरे प्रवि-

ष्टिता लिखिता इत्यर्थः । दधाते कर्षणिकङ्क । नेर्गदनेत्यादिना

मकारेण यत्नम् । लोकप्रविष्टलेखैस्त्वैवमन्थाद् व्यतिरेकात्कार ॥ ३९ ॥

कृतेति । कृतकृतकरुषा कृतकृतिभरोव्या कयाचिदात्मनैव

कुर्यात् भास्यपद्यते कुर्यात् भाषीति सप्तोपधास्य निदस्तात्वना स्वयमेवा-

भिमतमभिप्रायाभिपुष्य भाषिष्यात्प्रायिष्णुतद्गुञ्जन् प्रकृत्यितकदप्र-

अभिमतमभि साभिलाषमाविः

कृतभुजमूलमवन्धि मूर्द्धिं भाला ॥ ४० ॥

अभिमुखमुपयाति मा स्म किञ्चि

त्त्वमभिद्धाः पटले मधुव्रतानाम् ।

मधुसुरभिमुखाब्जगन्धलब्धे

रधिकमधित्वद्नेन मा निपाति ॥ ४१ ॥

सरजसमकरन्दनिर्भरासु

प्रसवविभूतिषु भूह्रां विरक्तः ।

देयं यथा तथा मूर्द्धिं भाला यवन्धि बद्धा । अथञ्च स्वाभिप्रायञ्चङ्गुलैश्चेष्टा-
रूपवाचनात्सः सञ्चारिनिषेधः । भायिका प्रौढैव । करमन्दीकृतप्रौढा
प्रौढा सम्पूर्णेयौवनेति उच्यते ॥ ४० ॥

अथ काञ्चिद्भायिकास्मति सखीवचनं विवेक्येष्टाह । अभिमुख-
मिति । मधु मकरन्दं इत्यन्ति मुहुत इति मधुव्रताः मधुपाः । कर्म-
स्वल्पप्रत्ययः । तेषां पटले अभिमुखमुपयाति आगते सति त्वं किञ्चिन्ना
काभिद्धाः न किञ्चिदावप मौनं भजेत्कथं । औत्तरे लङ् न मा-
ङ्गीग इत्यट्प्रतिषेधः । मौनस्य मधुकर वाचनिवृत्तिरेव पठसित्याह ।
पठिति । मधुना कटोः कुरभे मुखात्कस दो गच्छस्यस्य लब्धेर्भात् ।
स्त्रियां ङिन् । कनेन मधुव्रतपटलेन अधिसत् त्वयि । विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययी भावः । समावेकवचन इत्यत्रैकवचन इत्यर्थेनिर्देशादिह विभक्त्य-
भावेऽप्येकार्णवत्तेषु द्वौमपर्यन्तस्य तादेश्च चत्वर्य विभक्त्यभावाच्च ता-
देश्चोऽत्र चिन्त्य इति बहुवचनं चिन्त्यम् । अधिकमत्वनं सर्वत्रे-
त्यर्थः मा निपाति मा नियद्यतःम् । भावे लुङि विपर्ययः । अथनि
पातासम्बन्धे ऽपि तत्सम्बन्धीति रतिपदोक्ति रजडाः ॥ ४१ ॥

ध्रुवममृतपनामवाञ्छयासा

वधरममुं मधुपस्तवाजिहीते ॥ ४२ ॥

इति वदति सखीजने निमील

सरजमेति । किञ्च मधु पिबतीति मधुपोमधु लिट् मद्यमथ । आ-
 तोऽहृषणं क । भुवि रोहनि जायन्त इति भूइहाभ्रूइहादा भौ
 मानाश्च देहिना सर्वस्वनीपु सङ्ग रजसा भराहम । अचतरेत्यादिना
 हाइत्यार्थेऽप्ययीभाष समासान्निपातः । तेन सरजस्क इति बहुव्री
 षोर्लुक्क सुप्तो य महाकविप्रयोगवाङ्मयात् अत्ययीमश्वदर्शन त
 प्रायिकमित्युक्तं प्राक् । तथा च सरजस सरजसो वा यो मरुतस्त्विति
 निर्भरासु पृथोक्तं न तु त्वदधरासुतेन नाथरजस्त्विति भाव । अन्वत्
 रज स्त्रीपुमन् । स्याइज पुमन्मात्तवमित्यमर । तत्त्वाङ्घ्र्यान्मकर-
 न्दमर्त्तेन शुक्र प्रतीति तेन शुक्रयोषिठसङ्घपातप्रायास्त्वित्यर्थं प्रवृत्ति
 भूतिषु पुप्यनसृष्टिषु लक्षपरम्परासु च विरक्त मिसृष्ट सन अमृत
 पिबतीति अमृतम इति नाम्नोवाञ्छयाताकमुन्ववाधरमोव प्रति आजि-
 हीते आगच्छति ध्रुवं मत्स्यमित्युत्प्रेषायाम । अन्वत् ॥ अमृतपोदेव
 इति नामवाञ्छया देवभूयाषेत्वयत्यर्थं । अथ वा 'अ श्रेयसप्राप्तीच्छदेव
 र्थं । श्रेयो ॥ श्रेयसासुतमित्यमर' । ध्रुव शान्तत अधरञ्जरासुत्वन्व-
 रङ्गित अमृतरलोकपदम् । शुभमिह चासुत्वं चाम्बेति इत्यादौ लोके
 त्रिदे चेदमदसोर्लोकेश्वरे रुद्रिप्रदर्शनात् । आजिहीते अन्विष्यतीत्यर्थं ।
 को हाइताविति धामोर्नटि श्वाविति द्विर्भावा ई इत्युपार्तिकार ।
 इह नादिका वदनकीरभहेतुकस्य मधुपानामागमनस्यामृतपनामव ज्हा-
 हेतकत्वोत्प्रेषा सा च भ्रुवमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या कती मधुपस्याधरो-
 द्वेशस्यामम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तुप्रत्यापिषतेति सङ्कर । पूर्वो
 क्ताप्रकृतार्थप्रतीतिस्तु मधुपादिगदानामभिधया प्रकृतार्थान्वितत्वाच्छ-
 न्दशक्तिमूलोध्वनिरेव न श्लेष इत्यल विस्तरेणेति ॥ ४२ ॥

इतीति । इति इत्य मध्येन जनस्तस्मिन् सखीजने वदति इति निमी-

द्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्ष्ममाला ।

अपतद्वलिभयेन भर्तुरङ्क

भवति हि विक्लवता गुणोद्भनानाम् ॥४३॥

[विशेषकम्].

मुखकमलकमुन्नमथ्य यूना

यदभिनवोढवधूर्वलादचुम्बि ।

अन्यौ भवानुत्तुवीभान्यौ अथएव हे आहती ययोस्तौ द्विगुणे द्विरा-
 दृष्टे । गुणान्वाहतिप्रब्दादिज्जेन्द्रियानुस्यतन्तुत्विति वैजयन्ती । ते तते
 द्विगुणिते अतएव सान्द्रतरे अचिरात्प्रभाते नेत्रबोमपङ्की यस्याः सा
 काचिदिति शेषः । अक्षिपक्ष्मशब्द पक्ष्मइत्यहैगुणवक्त्रीरजगोरेवेति द्यो
 तनार्थत्वात् घौनशब्दम् । अक्षिभयेन भर्तुरङ्कच्छन्दस्रमपतत् प्राप्तती ।
 अङ्को मङ्कोत्कः यत्कोटकादपि भवमित्याशङ्क्याह । अङ्गानां न तु
 दुंसाभिति भावः विक्लवता भीरता गुणोभवति हि न तु टोप इति भाव
 अतएव जनउमशं भर्तुरङ्कारोहणमपि न टोपः पार्श्वस्यालम्बनादीन
 भवानुमाशब्दात् । कुम्बेऽलहारोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

उत्प्रेत । यूना अभिनवोढवधूर्वलादिति बलात् बलात्कारात्
 सुखं कषमनिवेत्युपमितप्रभासः । तदस्यं सुखकमलम् । अस्यासौ क
 प्रकयः । उन्नमथ अद्यम् । स्वपि कषुपूर्वादिशब्दादेयः । कचुम्बि कु
 म्बिनेति यत् तदुम्बनं विदग्धकस्या अतरसस्या कस्यपदः पाया यद्यो
 यक्ष्मम् । यक्ष्मनिद्विगुणितप्रकयः । तत्परया तदाशङ्कया मन्
 अहितान्द्रं कस्यदन्तेत्यर्थः न विविदे अथि हिन न प्रकाशितमिति
 विभुत वक्ष्यमिदपि दृष्टाद्यैः । विवेकशोभे यस्मृतो विदित्वाद्यविदि
 शेष मितं वैदग्ध्यं यान् अन्य न तयोर्विश्वसिङ्कारविचातादिति भावः
 कचुम्बेव मादिहा । उददद्योऽना सुग्धा अस्याविदित मनुमतेति न

तदपि न किञ्चिदानीमपन्नपाद्य
 यत्पर्यायिषिटे पिद्गुप्तसस्या ॥ ४४ ॥
 व्रततिविततिभिस्तिरोहितायां
 प्रतियुयती यद्गन् प्रियः प्रियायाः ।
 यद्ध्ययद्धरावल्लोपस्तुत्य
 त्करयन्त्रयस्वनितेन तद्दियत्रे ॥ ४५ ॥
 विलसितमनुकुर्वती पुरस्ता
 हरगिरुहाधिरुहोयधूर्लतायाः ।
 रमणस्तुतया पुरः सप्तमीना

अथानु ॥ ४४ ॥

जगतीति । प्रतिपूना युधिः प्रतियुयतिः यत्पत्नी तस्यां जगति
 विततयो जगताजानामि । वही तु प्रवृत्तिर्भेदेत्यर्थः । माभिस्तिरोहितायां
 कदां प्रियाः प्रियाया यद्गन्प्रियम् अपिपत्तदिति यत् । येडोभीनादिवा-
 छद् । तद्गन्गामं यत्पर्यायोपेनापर्यायत्वेन तत्कथितं व्यपदेश्यैः
 यत्पत्नीपत्नीः करयोर्भेदव्याप्तं बहुवचनं स्वनितेन ध्वनिना विये वि-
 दतम् तदेव तस्याकादतुभापञ्चमभूदित्यर्थः । अथैवा हृदा यत्पत्नी-
 यानिर्देशनीत्युच्यते ॥ ४५ ॥

निवृत्तमिति । वचः चावित् क्वी पुरस्तादप्ये धरणिष्व् वरिरो-
 क्तोति यद्विषयव्यवहृद् एवाविहृदा । इष्टेः क्विप् । तस्या कलाया
 विवृत्तं चेटितम् । भाषे क् । अतुर्गती एवमिवात्तं प्रकारमभिन-
 यन्ती अज्ञतया अज्ञितव्युद्भितया यथांर्गं पुरोऽप्ये अकथितः अविषा-
 रितवाचनमनुवितकरणमेव दोषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा इमणं

मकलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥

सललितमवलम्बत्र पाणिनांसे

सहचरमुच्छ्रितगुच्छवाञ्छयान्या ।

सकलकलभकुम्भविभ्रमांभ्या

मुरसि रसाद्वतस्तरे स्तनाभ्याम् ॥ ४७ ॥

मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वा

दसहतरा कुचकुम्भयोर्भरस्य ।

उपरि निरवलम्बनं प्रियस्य

प्रियमालिलिङ्ग । एषा हर्षोत्प्लव्यती प्रौढा च ॥ ४६ ॥

सललितमिति । अस्या स्त्री उच्छ्रितगुच्छवाञ्छया उद्धतस्तवस नि
पश्यया सकलितं सलिलाद्यं यथा तथा सहचरं प्रियम्पादिना शौचि
वृत्तिनेति शेषः । अंसे अत्रलम्बान्तरभ्य सकलयोः सभषयोः कलभकुम्भ
करिकुम्भयोर्विभ्रम इव विभ्रमः शौन्ध्यं ययो स्तनाभ्यां स्तनाभ्यां रस
क्रागादुरसि अस्तस्तरे आच्छादयामास सहचरमित्यनुपङ्गः । अमित
पारम्यानादिति भावः । स्तृष्यतेः कर्त्तरि लिट् । अतश्च सयोगा
र्ण्यः । यदूर्वाः अथ इत्यभ्यासवकार शेषः । इत्यञ्च प्रौढं च ॥ ४७ ॥

मृद्विति । अस्या स्त्री उद्धतराणामत्युद्धतहृत्तुमाणाद्युद्धेव परेषु
समिच्छया उद्धतगोच्चिष्या । विभोतेः सननान् स्त्रियाम प्रत
टाप् । विभाषा चेरिति कुत्वधिकृत्य । मृदुचरणतलाग्रेण दुःस्थितत्वा
दुःखेन कुचकुम्भयोर्भरस्य । पुषि संज्ञायां षः प्रायेणेति यप्रत्ययः ।
सहतेत्यनमित्यसहतरा । सहतेः षष्ठाद्यजनाद्यञ्प्रमाणात्तरप्रत्यय
भरमस हमानेत्यर्थः । उद्योगात् कर्मणि षञी । अत्राग्निद्वय
निरवलम्बनं यथा तथा इत्यस्योपरे न्यपतन् निरवलम्बनत्वादिपपातेत्यर्थः

न्यपतद्योच्चतरोच्चिचीपयान्या ॥ ४८ ॥

उपरिजतरुजानि याचमानां

कुशलतया परिरमलोलुपोऽन्य ।

प्रथितपृथुपयोधरां गृह्णात्

स्त्रयमिति मुग्धबधुमुदास दीर्घ्याम् ॥ ४९ ॥

इदमिदमिति भूरुहाम्यसुनै

मुहुरतिलोभयता पुरः प्ररोऽन्या

अनरहसमनायि नायकेन

त्वरयति रन्तुमहो जनं मनोभूः ॥ ५० ॥

वा च प्रौढा । स्वभावोक्तिरलङ्कार ॥ ४८ ॥

उपरिजेति । उपरिजानि उपरिजानानि तरेर्जातानि तरुजानि
स्तुमानि तानि याचमाना अपचित्य देहीति प्रार्थवन्तानां प्रथितपृथुप-
योधरां प्रथस्तपीवरकुशा मुग्धबधू अकृटिनधिवं स्त्रिय परिरमलोलुपु-
प्राक्षेपहासवीऽन्य कुशलतया वक्ष्यता घटुतया स्वयं गृह्णात् स्वपेरा-
चतुस्रैः स्वयं इति गम्यमानार्थत्वाद्भवेति न प्रयुक्तं धीनरत्नात् । दी-
र्घ्यास्तदाव उच्यन्तेति । अथयैकायत्तत्त्वादनुसन्नावक. वाधिषा ॥
साधीनपतिषा प्रौढा च ॥ ४९ ॥

इदमिति । अन्या स्त्री इदमिदमिति इदं याज्ञमिदं पाद्य-
मन्त्रजैत्यर्थं भूरुहा उवाचा प्रसूने इमं इत् इत् मुहुरतिलोभयता
लोभयता नायकेन रहोऽत अनुरहस्येकान्तम् । अन्वस्तमिल्लययी-
पारतमावान् । अनायि नोवा । तथा हि मनोभूः कावो जनं रन्तुत्व-
यत्त देवकाक्षानवेक्ष्येति भाव । अनुरहाचयैमहो इति । पूर्ववदायि
निति च । अघोनेर न्याय ॥ ५० ॥

विजगमिति वलादमुं गृहीत्वा

क्षणमथ वीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या ।

अभिपतितुमनालघुत्वभीते

रभद्रदमुञ्चति वल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ५१ ॥

अधिरजनि जगाम धाम तस्याः

प्रियतमयेति रूषा स्रजावनदः ।

विजगमिति । अस्या स्त्री विजगमेकानमिति हेतोरमुं उल्लभं चणं
वलादुगृहीत्वा आलक्ष्य अत्रान्तिके विपक्षं सवल्लीजनं वीक्ष्य लघुत्वभी-
ते लुब्धत्वभयादभिपतितं मनो यस्याः वा अभिपतितुमनाः । तद्दामन-
भवेरपीति मकारलोपः । अपसर्त्तुं कामेत्यर्थः वल्लभे अलक्ष्यत्यजति
सति तस्य विपक्षान्वेषणादिति भावः । अति गुर्वी अतिगौरवत्त्वभवत्
स्वयङ्गलापवतिरोधानात् भर्तृवल्लभत्वं प्रकाशनाच्चेति भावः । भाग्य-
वतां सर्वं श्रेयसे भवतीति रहस्यम् । एषा स्वतिप्रगन्भैर ॥ ५१ ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्याम् । विभक्तार्थेऽभ्ययीभावः । तस्याः

सपत्न्या इत्यर्थः । बुद्धिस्वत्वादानपहृणासहत्वाच्च तच्छब्देन निर्देशः ।
धाम इह जगामेति इषा हेतुना प्रियतमया कल्प्यां स्रजा करणे ना-
पमद्वीयुषा पदमपि । अत्यन्तसंबन्धे द्वितीया । अलितं न सेहे न ग-
याक । तथा हि मसाध्वशानां भयपक्षानां किमिह किंवा । इषयदो-
षान्वाचद्वार इवेतीपदार्थोपभोक्तृघाशयंवाचद्वारेऽिति मथन्नाप्याने ।
शक्तिं हरतीति शक्तिहरम् । हरतेरनुद्यमनेऽजित्यचप्रत्ययः । न भव-
तीति शेषः । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुञ्जमानोऽप्यधीतिवचनात् भवन्तीति
वदः दूरीचार्याणां संज्ञा । सर्वस्यापि भीरुणां शक्तिहरत्वादवनाहतः
प्राक्स्रोऽपि दूनः शक्ति हरति युक्तं इति कामान्ये परिगेष्ममर्द-
मक्षुपोऽर्थान्तरव्यञ्जः कश्चित्तेयं नाविका चातेऽन्यः सद्भिरुतेष्विदिते-

पद्मपि चलिषुं युवा न सेहे
किंस्व न शक्तिहरं ससाध्वसानाम् ॥ ५२ ॥

न खलु वयममुष्य दानयोग्याः
पिबति च प्राति च यासकौ रहस्वाम् ।

व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै
भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ ५३ ॥

तव क्तितवक्तिमाहितैर्वृथा नः
क्षितिरुहपल्लवमुष्य कर्णपूरैः ।

प्रातिप्रातिवितेति लक्षणात् । नावकसु टल्लिष्य । अयममुष्यसङ्घनादिभिरुष्या
नैकत्वं ददस्व इति लक्षणात् । नक्षत्रार्थप्रतीतिरिति ॥ ५२ ॥

अथ कावितृत्वविद्वाना निजकाममावस्वार्थिणं पञ्चरदानेन प्रसाद-
य न' चतुर्भिर्भक्तैर्विस्तारयति । नैतत् दि । अयममुष्य दानयोग्या न भवामः
खलु क्षिणु वा असावेवासकौ लक्षिणा । अथय चर्वनाशामत्तम् प्रा-
दुर्तेरिन्द्रम् । रहो रहति । रहवोपायुवा निद्रो ददस्वतः । त्त-
पिबति प्रात करोति । या-प्राते भौषादिद्वान् कर्त्तरि क्तिप् प्रोत्सा-
दिना पिपादेयः । प्राति रक्षति च अन्वयो कारयति वेत्तयः । या
एवमेव अदादित्वात्प्रातोरुक्त् । तस्यै खलु विटानुपातीति विदपं पद्वरम् ।
विटप' पद्वरे विद्रो इति-विद्वत् । ददस्व प्रवक्ष्ये । दद दाने इति
तीव्रदिवाहोर्दृ । व्रज नक्षत्र वानोदावा द्विपाम्, विरवाभात् । विरा-
वो' इत्यत्र सद्रोरेनुष्ययोर्द्वौगोभवत् एवयोरपि "विदेप्रेत्यादिति धारः ।
ज्वालहारो-यम् । वा-वधा अङ्गित्तौगो वसुधोरेनुष्ययोरेति
वक्ष्यात् ॥ ५३ ॥

तदेति । से क्षितः । धूर्णः । इवायर्थे चर्त्तयतिः इत्यर्थे व्याख्या

ननु जनविदितैर्भवंद्व्यलीकै

श्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ ५४ ॥

मुहुरूपहसितामिवालिनादै

र्वितरति नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।

वत्तिसुपगतेन धाम्नि तस्याः

शठकलिरेष महांस्त्वयाऽथ दत्तः ॥ ५५ ॥

सिद्धत्वादिति भावः तत्र सम्बन्धिभिः मितिरुहाणा पदवाः पुष्पाणि च
तान्येव वर्णं पूर्यन्तीति कर्णयुग्मं कर्णावतमां च कर्णयुग्मम् । तत्रै-
वैकं किं तदाध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । मय्यभाननाभनक्रियादेवय
कर्णयुग्मां करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्योते न देवसं च्युत्मा
एव क्रिया निमित्तं कारणभावेण यमि तु मय्यभानापीति । किन्
ननु जनविदितैर्भवेत्यति प्रतिज्ञैः । जनेषु विदितैरिति सप्तमीसमास
प्रत्यय वत्तमानदति कृत्योगे षष्ठीप्रतिपदसत्वेऽपि क्लेन च पूजायामिति
षष्ठीसमास निषेधात् जनानामाधारत्वविषयायां तदप्राप्तेः । भवद्वयतीक्ष्ण-
का प्रियवचनैः कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितं कित्यं पूर्यं मेव यतः परि-
पूरितस्य पूरणाद्योगादस्मिन्निमित्तार्थः । अलोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववा-
क्यार्थहेतुत्वेभ्योऽप्रतिपद्याहाक्यार्थहेतुकं वाक्यविह्वल्यङ्कारः ॥ ५४ ॥

उत्तरिति । अदिनादंस्तु सुखवृत्तिर्वा प्रत रथाद्यैत प्रहृद्यन्ना
मिष स्थितामेवा अदिनां कोरकं अस्मिन्निह्वल्यङ्कारः । अत्र हे च तुमे
अतिरिति वैतयनी । षष्ठीप्रत्ययस्य अतिरिति चोपे नोऽप्याहं किमर्थं दित-
रति चे शठ गूढगोप्रयचारिन् तस्याभ्युत्थनादाऽऽश्व भाने वन्ति स्थिति-
सुपगतेन तत्र द्यै वत्तमानो महान् लजि वनशोदस्य चटसदय
वदति षष्ठी स्थिते कि वन्दनरेवेदं । यथापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्त-
रवाक्यार्थहेतुत्वादाक्यार्थहेतुकं वाक्यविह्वल्यङ्कारः । अतिरिति चोपे नोऽप्याहं

इति गदितवती रूषा जघान
स्फुरितमनोरमपद्मकेशरेण ।
श्रवणनियमितेन कान्तमन्या
समसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ ५६ ॥

कलापकम् ॥

विनयति सदृशोदृशः पराग
अशायिनि कौसुममाननानिलेन ।
तदहितयुधतेरभीक्ष्णमक्षौ
ईयमपि रोषरजोभिराणुपरे ॥ ५७ ॥

तथा कोरकसलङ्कयोर्भेदे अनेददृशपातिशयोक्तिरावृत्ताप्यतिवर्धिते वदन् ॥ ५६ ॥

इति । इनीत्य गदितवती, जघनी अन्त्या स्त्री जघा कानं
स्फुरिताम्बु, केशानि मनोरमाय च यस्याधीव केशराय अन्वयः केश-
राधीव पद्माय अन्वयः तेन श्रवणनियमितेन श्रोत्रे हृतेन निक्षेपे च
अदितव्युदृहेण भीक्षुत्वहेन चक्षुषा च एक युगलं जघाम तादृशमाशु ।
एषा सपिडिता भावकस्तु इह । व्यक्रान्ते निर्भयोदृष्टति सत्त्वपात् ।
अत्र स्फुरितेत्यादित्यवर्धनं गच्छोपमानवो रक्षिताम्बु इत्युच्यते धीरुधरो-
रपि तादृशगणनतयोपान्तत्वेन प्रकृतत्वात्केशप्रकृतत्वात्पदादित्यवोगिता ।
सचयं तूक्तम् ॥ ५६ ॥

विनयति । प्रशोयिनि, प्रिये-सुखे, प्रियया, इति लोचनान्
इह च देति भावः कुरुमेतु भवं कौसुमस्यरागं रजः कुरुमि इति भावः
प्राप्तमभितेन विजयप्रसङ्गकारेण विनयस्य एतदिति इति तदहितयुधते
त्वरत्नरा, अन्तो ईयमपि न त्वं कथयेति भावः रोषः एव रजोति तंती

स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव
 प्रनियुवतेरभिधानमङ्गनानाम् ।
 वरतनुरमुनोपह्वय पत्या
 सृदुकुसुमेन यदा हताप्यमूर्च्छत् ॥ ५८ ॥
 समदनमवतंसितेऽधिकर्मा
 म्रणादवता कुसुमे सुमध्यायाः ।

एवमाऽपूरे नैवेन रजः कथेन विहित् स्फुटमात्मनि वि भावः । पूर्यते
 कर्मणि मिदं पूर्णमिच्छते ॥ ५७ ॥

स्फुटमिति । एतन्प्रनियुवतेः सपत्न्याः व्यभिधानं न. मध्येयं व्य
 नानामभिचारः परमारणकर्म यदा श्येनेनाभिचरन्ञ्जेतेति तस्य मन्त्रो
 ऽभिचारमन्त्रः स एव स्फुटमिच्छुञ्जेत् यदा ब्राह्मणतनुः स्त्री पत्न्या भ
 यमुक्ता सपत्नीनामभेदेनोरहूय सृदुकुसुमेन सृदुयइत्यभिचारावचित्तस्यो
 त्तमः य देवताभिचारमन्त्राणां नदी संस्कारभावं द्योतयति तेनाप्याह
 = यमूर्च्छत् यदुच्चारणपूर्वकं वृत्तमताहनमपि भार्गव ओऽभिचारमन्त्र
 मद्य' अन्वया वेऽन्वयमेऽपि तत्रान्वाहार्तिच्छेदः ॥ ५८ ॥

समदनमिति । प्रत्ययज्ञा प्रियेण सुमध्यायाः प्रियायाः व्यभिचा
 रणे । विशङ्कार्थः व्ययीभावः । वृत्तुषु सपत्न्यं यदा तदा यत्संभिते व्य
 भीष्टते एति सपत्नी मङ्गलां स्त्रीनामगुरुर्य' च ब्रजदपि सपत्न्यद्वयः पतिर्द
 क्त्याः सपत्न्याः । निम्नं सपत्न्यादिति स्त्रीणु नकारेण सपत्न्या
 निर्वैशङ्कमानस्यस्य सपत्न्या निम्नः । इत्यत्र विचारोदिरत्यदम्
 दितिनामनेत्यदित्तर निम्नः । तन्मन्त्रम् भार्गवम् । यत्स्फुट
 प्रेम्ना मन्त्रेण सपत्न्यादकं प्राप्यं परतुम् यति अन्वयज्ञावधि
 सं. नं भार्गव न तु सपत्न्यादिति । सपत्न्यादुपनिषत्तु स्त्रीनामं

ब्रजदपि लघुताम्बभूव भारः
 सपदि हिरण्मयमण्डनं सपत्न्याः ॥ ५८ ॥
 अवजितमधुना तवाहमज्ज्यो
 रुचिरतयेत्यवनम्य लज्जयेव ।
 श्रवणकुवलयं विलासवत्या
 अमररुतैरुपकर्णमाचचक्षे ॥ ६० ॥
 अवचितकुसुमावहाय वल्ली
 युं वतिसु कोमलमाल्यमालिनीषु ।

परिहाराद्दिरोषभासभेदः ॥ ५८ ॥

अजितमिति । विनाशगत्याः श्लेषः श्रवणकुवलयं श्रवणोदयलं
 वलं अहमधुना तवाहमज्ज्यो रुचिरतया रुचिरस्य भावः रुचिरता । भावे
 तत् । तथा सौन्दर्येणाशक्तिमिति वक्ष्यातामुदा । अतएव लज्जया श्र-
 वण्य अमररुतः तन्निषेधेत्परिः उपकर्णद्वारं । विमलपुण्ड्रश्रीभारः ।
 आचचक्षे इत्येत्वोच्चेत् ॥ ६० ॥

* अचचक्षेति । अलीनां कुशानि अचचितानि युवतिभिरुपाप्तानि कु-
 सुमानं वासां ताः रिक्ता इत्यर्थः वल्लीः पुष्पलताः विहाय कोमलानि
 माल्यमिति मतके धारयतीति तासु कोमलमाल्यमालिनीषु । अथ मङ्ग-
 लारणे इति धातोर्लुङिः कश्चेत्तु लोप् । युवतिसु पदसुपदधिरे नि-
 द्युः तथा हि अलिनात्मनां कण्ठदेहानां इत्युचितानां च परिचयदि-
 कानशाङ्कपर्यन्तं प्रधानं न मवोज्ज्वलं चिन्तु भुक्तिरेवेति भावः । अतः
 परिचयकताद्यायोभापर्यन्तित्यर्थः । अथ अलिनात्मनामिति कण्ठाङ्-
 रण्य इत्युचितमेव ब्रह्माभेदाध्ययसादेनाद्यान्तरन्याससोत्यापनात् तेष-

21524

पद्मपद्मधिरे कुलान्यलीनां
 न परिचयोमलिनात्मनाम्प्रधानम् ॥ ६१ ॥
 श्लथगिरसिजपाशपातभारा
 दिव नितरां नतिमद्भिरंरुभागेः ।
 मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दै
 र्यनमहतामिव पद्मणाभरेण ॥ ६२ ॥
 अधिकमरुणिमानमुदहद्भि
 विंकसद्शीतमरोचिरश्मिजालैः ।
 परिचितपरिचुम्बनाभियोगा

प्रतिनोत्पापितःतिथयोक्तप्रुत्तुप्राप्तितोऽवमिति कदुरः ॥ ६१ ॥

अयोत्तरमगै चक्रकोडाप्रयंताव तदुपोहातचैनाशं दनविहारोद्भव
 न्रमातिरेकं मप्रभिः कुक्केन दर्शयति । अथेच्याटि । गिरसि जाता
 गिरोरुहाः । मप्रत्यादनेर्हः इवदन्तादिन्दादिना मप्रव्या अतुम् । ते
 पायः कनापः अथप्य तस्य यः पातः तस्य भारादिवेति हेतुल्लेखा ।
 पादादौ चन्वाद्य इति वाचनीय निषेधेऽपि इवगन्दस्य पादादौ मयोग
 कवे शोर्दृष्टम् । निगरामतिथयेन । अथ्ययादासुप्रलयः । नतिमद्भिरंरु
 भागेरुपदक्षिताभिर्नितम्बिनीभिरिति भाविना कम्बन्धः एवत्तरमार्
 योक्तम् । मर्गावतसुसमस्तोऽवशम् । इनर्धनमहतां मान्द्रदोषांसां प-
 द्मणाभरेणवेति पूर्ववदेतुत्वेना मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैः । अत्रो
 ल्लेखयोः संसृष्टिः ॥ ६२ ॥

अधिकमिति । इतः परिचितानां प्रथयिनां परिचुम्बनैरभि योगा
 न्दर्शनःतरगतकुङ्कुमरेषुभिः अतएव विकसन्ति वैमन्थात्मनिकल्पनि अयो
 तमरीवेरुगांशेऽप्रिष्णुजालानि वेपु तैः । अथमन्थे समन्तोक्त्यातिथ-
 योक्तः । अतएवाधिकमरुणिमानमुदहद्भिः कुङ्कुमा पादेषुपातपदह-

दपगतकुङ्कुमरेणुभिः कपोलैः ॥ ६३ ॥
 अवसितललितक्रियेण वाह्वो
 ललिततरेण तनीयसा युगेन ।
 सरसकिसलयानुरञ्जितैर्वा
 करकमलैः पुनरुक्तारक्तभाभिः ॥ ६४ ॥
 स्वरसरसमुरःस्थलेन पत्यु
 विनिमयसङ्गमिताङ्गरागरागैः ।
 भृशमतिशयखेदसम्पदेव
 स्तनयुगलैरितरेतरं निषसैः ॥ ६५ ॥
 अतनुकुचभरानतेन भूयः
 अमजनितानतिना शरीरकेण ।

नादतिखोचितरिख्यं कपोलैर्गदह्वयै ॥ ६३ ॥

अत्रवितैति । पुनरुक्तिना अनेष परिषयाप्रा'भक्तिना जिया । सु
 कमारणेण अपि यस्य तेन ललिततरेण अदुतरेण तनीयसा तनुतरेण वा
 भोर्दुतेन पुनः करकैर्वा किानरुक्तारुक्तैर्वा अतुद्वयं वास्तिरेण
 पुनरुक्ताङ्गिगुणा रक्ताभाभो येनाम् । पुनरुक्तारक्तभाभि । एतन्नेण-
 मिति यकारपीय । करकमलै वासिपदुत्रै । अत्रेतरजनशरापेणवा
 पुनरुक्तारक्त भाभाविद्यमेव तत्र विमलदरद्वयैतुजगत्तु अत्रे दए-
 वा मन्दः तदुक्तेषावाभ्युक्त ॥ ६४ ॥

अत्रेति । पुन अरेष परत नातुराम यथा तथा यन्मुरर जनेव
 कर्वा विमलतेन अविशारेण अत्रवितोद्गारागोदुतेपेन तेन रागोरद्वय
 वेदु ते अविशयोतिधदिभो वः वेदुसस मन्दा अदिधे अत्रेणा
 अमभिनरेतरविषयै परपरं अत्रिने अत्रयुगलै ॥ ६५ ॥

अनुचितगतिसादनिःसहत्वं
 कलभकरोरुभिहूरुमिद्धानैः ॥ ६६ ॥
 अपगतनवयावकैश्चिराय
 क्षितिगमनेन पुनर्वितीर्णरागैः ।
 कथमपि चरणोत्पलैश्चलङ्घि
 भृशविनिवेशवशात्परस्परस्य ॥ ६७ ॥
 मुहुरिति वनविभ्रमाभिघङ्गा
 दत्तमि तदा नितरां नितम्बिनीभिः ।

अतन्वित । पुनः अतनुता मङ्गता कुचमरेणावतेन मन्त्रेण प्रागे-
 वेति भावः । भूयः पुनश्च अमज्जनिता आनतिर्यस्य तेन प्ररीरकेण सुह-
 कारप्ररीरेण किञ्च अनुचिता अवध्यस्ता । अभ्यस्तोऽनुचितं न्याय-
 मिति यादवः । तथा गद्या घादीचारेण यः वाडः कार्श्वीन्नेन यतिः
 सङ्गतं अचमत्वं तद्धानं गन्तुमचमैरित्यर्थः । न सङ्गत् इति निःसहो
 पचाद्यज्जन्तो नोपसर्गस्य समासे त्वप्रत्ययः । कलभकराः कुरिहृष्टा एवोर-
 वोमङ्गान्तै हूरुभिः मूर्ध्निभिः मूर्ध्नि ह्रीन्ने इवानुहृत्यमरः ॥६६॥

अपगतेति । पुनः चिराय चिरं क्षितिगमनेनापगतोभयपारका मन्त्रा-
 चारारगोमेषान्तैः पुनश्चोमेव वितीर्णरागैः सौकुमार्यादुत्पादितरागैः पर-
 स्परस्य अश्वविनिवेशवशात् स्थिरस्थासवलायु एकं स्थिरं निवेश्य तद्वद-
 म्भेनेतरचालमक्रमेणेत्यर्थः कथमपि मङ्गता प्रयत्नेन । कथमादि तथा-
 म्यत्वं यत्रमौरवभेदयोरित्युत्पलः । चर्चङ्गपरशोत्पलैः ॥ ६७ ॥

मुहुरिति । नितम्बिनीभिश्चक्रुधर्मापनक्षिताभिः स्त्रीभिर्भङ्गित्येवं
 दन्विभ्रमामिषङ्गात् रमधमणसङ्गात्तदा । नितरामतमिनीन्तम् । तमे-
 र्गर्जनाद्धाने नुहृन् भोदात्तोपदेशस्य चान्तस्यावाचमैरिति दृष्टिप्रतिषेधः ।
 मुहं च तदित्याह । अदुतरतमोऽतिदोमलाङ्गुष्ठा. क्षिप्रं प्रकृत्या क-
 सहा; लडा. अथ विरमप प्रयासभाजयेत त्रिहृत सुतटीमदधाः सुति-

मृदुतरतनवोऽलसाः प्रकृत्या
 चिरमपि ताः किमुत प्रयासभाजः ॥ ६८ ॥
 प्रथममलघुमौक्तिकाभमासीत्
 अमजलमुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु ।
 कठिनकुचतटाग्रपाति पश्चा
 दथ शतशर्करतां जगाम तासाम् ॥ ६९ ॥
 विपुलकमपि-यौवनोद्गतानां
 घनपुलकोदयको मलचकशे ।

अर्थः अत्राप्रकृतनैर्घर्षिकासुखस्य कथनेनावन्तुवस्य कैतुल्यव्यायतः विद्वत्-
 पर्णनादृशोपसिरलङ्कारः । एतस्य वस्तुनोभाराद्यं वस्तुत्वदापत्तौ । कै-
 तुल्यस्य यतः सा सादर्या इतिरसद्विधेति लक्षणात् । अमजल एवमपि
 शब्दः । अमः सौन्दर्यधराणे इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

अथ अमातुभावं स्नेहं वर्णयति । प्रथममिति अत्र तासां स्त्रीणां
 अमजलं प्रथमसुज्ज्वलवस्त्रमण्डलेषु उज्ज्वलगण्डस्वलेषु अमपु मौक्ति-
 कामं स्फूर्जस्तुक्तापलउदधमासीत् । पश्चात्कठिनतरकुचाग्रपाति मत् पञ्च
 पतनागनारं यतं शर्कराः यतशर्करम् । समाहारे द्विपुरेकवरनं वा
 टावन् इति अर्थसकलम् । तस्य भार फलता वा यतशर्करतां यतमजलम्
 जगाम । अर्द्धकस्य अमजलस्य क्रमेणानेकावयसम्भ्रमिभ्रमवात्पर्याया-
 लङ्कारभेदः क्रमेणैकमेकैकधाकारे वर्तते इति । एकस्मिन्वय वानेकम्प-
 र्यायालङ्कृति भेदेति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

अथैवमपि कुचमण्डलमविततयोभमिच्छाह । विपुलकमिति । यौव-
 नोद्गतानां काङ्क्षिणीनां कुचयुगं विपुलकं पुलकरहितमपि घनपुलकोद-
 येन सान्द्रोरोमोद्भवैव कोमलं इदित् विरोधः विपुलकमिति तदेव विपु-
 लकमित्यविरोधः प्रियैः प्रकामम्यरितो ममसखेति मरिचकं तत्कृतं पर-
 ममितं मलिनीकृतं तथाप्युज्ज्वलं विमलमेव चकार इति विरोधः परि-

परिमलितमपि प्रियैः प्रकामं
 कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनाम् ॥ ७० ॥
 अविरतकुसुमावचायखेदा
 त्रिहितभुजालतयैकयोपकराष्टम ।
 विपुलतरनिरन्तरावलम्ब
 स्तनपिहितप्रियवक्षसा ललम्बे ॥ ७१ ॥
 अभिमतमभितः कृताङ्गभङ्गा
 कुचयुगमन्नतिवित्तमन्नमथ्य ।

मलयस्कृत परिमलितमित्यन्तिरोधः । भाष्यमाचक्रोतीति स्थिति कर्मणि
 क्तः काचित् ब्रह्मणे विभक्तोक्तुक् । अपिर्विरोधे । विरोधाभासुल्लङ्घा-
 रयोः संसृष्टिः ॥ ७० ॥

कथैरस्याः प्रियकण्ठावलम्बने श्रमानुभारमेकेनाह । अविरतेति ।
 अविरतो यः कुसुमागमवचायोक्तोक्तौ लक्षणम् । इहाशने चेरस्येय-
 इति यञ् । तेन यः खेदस्तस्माद्गुणैरुपकण्ठं करोति । विभक्तार्थेऽप्ययी
 भावः । त्रिहिते भुजालते यथा तथा । दोः प्रचोक्तोभुजांवाङ्गभुजा
 च अर्दते इधेरिति वैजयन्ती । विपुलतरौ निरन्तरमवलम्बौ सञ्चितौ च
 यौ स्तनौ ताभ्यां पिहितम्हादितस्त्रियस्य वचो यथा तद्वैक्या स्त्रिया
 ललम्बे ललम्बम् । भावे लिट् ॥ ७१ ॥

अथापरस्याः कृताङ्गभङ्गाश्लेषपरमनुभाषमाह अभिमतमिति । तदुः
 काचित्तस्यो । वीतोमुच्यतेनादिति विकल्पादनीकारः । अभिमतमभितः
 प्रियमभिनन्दनैः उत्सवित्विषं कौशलेन प्रवीतम् । विदेभार्याद्योद्विरोधोगप्र-
 त्ययवोर्गति प्रत्ययार्थे निष्ठानत्याभास निपातः । कुचयुगमुद्वमथ्य उच्यु
 द्वीकृत्य क्तोऽङ्गभङ्गो भास्य विभृम्भणं यथा सा तथा वेदिते निपद्येदिते
 वाङ्मवर्द्धो भुङ्गते यथा सा । नद्युतयेति कप् । इमथ्येन अमापनो-
 दक चेशयाजेनेत्यर्थः अभिउपितमास्त्रिनाद्यभिसन्ति अथपुन प्रकटि-

तनुरभिलषितं क्लमच्छलेन

व्यवृणुत वेक्षितवाहुवह्नरीका ॥ ७२ ॥

हिमलवसदृशः अमोदविन्दू

नपनयता किल नूतनोढबध्वाः ।

कुचकलशकिशोरको कथञ्चि

चरत्तया तस्येन पस्पृशाते ॥ ७३ ॥

गत्वोद्रेकं जघनमुलिने रङ्गमध्यप्रदेशः

क्लामन्नरुद्रमभुजलताः पर्शनाभीहृदान्तः ।

यतरी । इषोतेर्द्ध । प्रौढेयप्लुका च ॥ ७२ ॥

अथ कस्याश्चिन्मुग्धायाः प्रियवापसोक्तिद्वारा सौदोहममकटवति
 विभेति । हिमलवसदृशो हिमकणविभान् अमोदविन्दून् चोदविन्दून्-
 श्यर्थः । मन्वीदमेत्यादिना चटकरोदादेशः । अथपनया किल प्रमाजती
 न ह्य मम तात्पर्यमिति भावः तद्वत्त्वेन यूना नूतनोढबध्वाः कुचौ कलया-
 विव गौ च किशोरकाजिन उल्लसन्वाभ्यादत्रचापारविन । अथपार. कि-
 शोरेक इत्यमरः । गौ कुचकलशकिशोरकौ । कथयत्याप्युपचितवमासः ।
 कथञ्चिन् स्त्रियेन सप्रतिषेधमेवेत्यर्थः तरत्तया चपनतया उल्लसन्वाभ्या-
 श्यर्थः पस्पृशाते स्पृशौ । स्पृशेः कर्षेणि लिट् । सुग्धेयम् ॥ ७३ ॥

अथ सर्वाङ्गमेव सौदोहकं वर्णयति गत्येति । सुवतवद्वर हरित-
 स्तासां सौदोहवापूरः प्रसाहः अघनमेव उल्लिखं तलोद्देकं गत्या रङ्ग-
 व्याडलोत्तमध्यप्रदेशोऽवनन्ममायः प्रसाहदेशच येन स' यूनांभीहृदान्तः ।
 रिकान्तमकरान्तं वा । स्पृशेति स्पृशेणान्तात्कर्षणि क्तः वा दाभ्योश्वादिना चि
 मुगिट् प्रतिषेधनिपातः । अत्रैवधुतो कुचावेव गठौ तनोर्मुदच्छदेमस-
 हङ्गु रोमरूपान् रोमाधि रोमरभ्याश्च दाभ्योः रूपान् ज्ञापयन् पुरदन्
 गच्छकलानि कपोधवागतान् उद्यतमूषागन्धं प्राप । अम् युञ्जितु र्द-

उल्लङ्घ्यो वैःकुवतटभुवं प्रावयन्नोमकूपान्
 स्वेदापूरोयुवतिसरितां व्याप गरुडस्थलानि ॥७४॥
 प्रियकरपरिमार्गाद्भ्रानानां यदाभ
 त्पुनरधिकतरैव स्वेदतोयोदयश्रीः ।
 अथ वपुरभिवेक्तुस्तास्तदाभोभिरीषु
 र्वनावहरणखेदस्नानमस्नानशोभाः ॥ ७५ ॥
 इति श्रीमाधकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
 वनविहारोनाम सप्तम सर्गः ॥ ७ ॥

अथ तदशयवेत्तायगतां च निहृत्वात्त्वमस्तुविषयसायवरूपकं स्त्रीपा-
 तुप्राप्तम् । मन्दाक्रान्ता दत्तम् । मन्दाक्रान्ता जलधिप्रदगीर्णा मती
 ताद्दुःखेति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

एवमध्यमास्तुमात्रं सौदोद्रेकं वर्जयित्वा तत्फलभूतां जलविहारे-
 ष्यामासान्दर्शयति । प्रियेति । यदा अङ्गनानां प्रियकर परिमार्गात्
 प्रियकरस्येति । मन्नेमेह् प्रत्ययः । स्वेदतोयोदयश्रीः स्वेदोदय-
 मन्तु पञ्चभूयोऽप्यधिकतरैवाभूत्तदा अस्नान शोभा अक्षीणस्नानयः वपुषि
 स्नानेऽपीति भावः ता अङ्गनावनिहरणखेदेन स्नात्सु । स्नायतेः कर्त्तृ-
 ङ्ग संयोगादेरातोभातोऽप्येत इति निश्चयत्वम् । वपुरङ्गं अथ कात्-
 स्येन । मङ्गनानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्येन अथो अथेत्यभरः । अम्भोभिर-
 भिवेक्तुं ईपुः दञ्जलि ऋ । इप्रेर्लिट् । अथ पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्या-
 र्थसमर्पणहेतुत्वात् नोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुत्वं काव्यलिङ्गमलद्वारः । मालिनो
 म्पान् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिषासुरविरचिते मात
 कव्यास्थाने मङ्गलायने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

स्त्रीलोक. परिकलयाञ्चकार तुल्य
 पल्यङ्गैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः ॥ ८ ॥
 आघ्राय श्रमजमनिन्दागन्धबन्ध
 निश्वासश्वसनमसक्तमद्गनानाम् ।
 आरण्याः समनस ईषिरे न भृङ्गै
 रोचित्यं गणयति कोविशेषकामः ॥ १० ॥
 आयान्त्यां निजयुवती वनात्सशङ्क
 वर्हायामपरशिखण्डिनी भरेण ।

मदीनां विकृताभय संकत पुच्छिनम् । तोषीमिति तन्मुक्तिव संकत
 निरुताभयमित्यपर । विकृतासंक्रान्त्या श्लेषशुप्रत्यय । विगलितै-
 र्विशोर्ल्लिङ्गैरे चारुभिः स्त्रीः पल्यङ्गैः श्वनैः । श्वनं मक्षुपयैहपरस्तद्वा
 सट्टया वना इत्यपर । तुल्य सद्य परिकलयाञ्चकार मेने । पूर्वोप
 भेदम् ॥ ८ ॥

आघ्रायति । भृङ्गै कर्त्तुमि श्रमजमभयमोल्य वनिन्दागन्धस्य
 ज्ञाद्यगन्धस्य मनु सङ्घवर तद्गनमित्यर्थ । अङ्गनाया निश्वासश्वसनसि-
 खासुभारत धनक्तमप्रतिषिद्ध आघ्राय अरण्ये भवा आरण्याः सु-
 मनस पुष्पाणि नेषिरे नेष्टा । इतु इच्छाना कर्मणि मिट् । * तृषितो-
 ऽयमकारञ्जे एरिचितपरिख्याय इत्याह । विशेष कामवते इति विशेष
 काम । शीतिकाभिमिकावरिभोज इति णप्रत्यय । क कोविन्सङ्घ
 यति न कोऽपीत्यर्थः । कर्थांनरन्वाय ॥ १० ॥

आयान्त्यामिति । निजयुवती वनादाय न्यायामकृत्वा एता ४-
 शङ्क वभय लहरिशिखण्डिनीं आरिणीं वर्हायां भरेण व्यदधतस्त्रा-
 दयन्त मसुर सुर आलोक्य कामिन्ध शिरेष्वनाजंन कोटिल्य द्रु
 व्यधुर्विश्वसन्तः कटिला इवया इति विशिष्यु रिच्छर्ष । दधानेर्नुडि
 गातिस्योऽद्याद्विना निषोनुष् फात इति फेर्नुषादेश । कर्त्तुरोरप-

आलोक्यं व्यवर्धतं पुरोमयूरं
 कामिन्यः अद्धुरनार्जवं नरैषु ॥ ११ ॥
 आलापैस्तुलितरवाणि माधवीनां
 मांघ्र्यादिमलपतत्रिणां कुलानि ।
 अन्तर्द्वामुपययुरुत्पलावलीषु
 प्रादुःष्यात्कद्रव जितः पुरः परेषु ॥ १२ ॥
 मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्या
 निःशङ्कं दयिततमेन चुम्बितायाः ।
 प्रायेगानभि विद्ध्युविधूतहस्ताः
 शीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥ १३ ॥

वर्गैरदुःखितं क्रम्येति अत्रन्द्य भागोः प्राच् प्रयोगः ॥ १२ ॥

आलापैरिति । माधवीनां हरिवधूनां कन्यैः कर्त्तव्यं माधुवी-
 नेतोलुडितरवाणि तिरस्वृतगतानि अमलपतत्रिणां कर्त्तव्यं कुलानि
 चतुःशतकीमलह्वाम् । अमःशब्दस्यात् विविधित्वत्वेऽप्यर्थात् वाच्य-
 मिति अमःशब्दोपसर्गान्वादात्तस्योपसर्गो द्रव्यत्वं प्रत्ययः । उपययुः ।
 शुकं चेतद्विवाह । तथा हि परेषु जितः अ द्रव्यन्दो वाक्याद्विवाहे
 इत्येतेतरपे प्रादुःष्यात् प्रादुर्भवेत् । उपययुःप्रादुर्भवेति च पर इति
 वाच्यम् । अन्तर्द्वारम्बाहः ॥ १२ ॥

सुग्धाया इति । इतिजतमेन नि इहं निश्चिन्तयेत् चुम्बिताया इ-
 टायाः अरुचिनेषु चुम्बितायाः अरुचिनेषु शीत्कारादिषाम् चेतितेषु
 सुग्धायाः अरुचिनेषु चुम्बितायाः अरुचिनेषु शीत्कारं शीत्कारात्पर-
 मपरं अमं तरुण्यः अमं प्रचिन्तयेत् अमि इत्युच्यते । अमोचिदु-
 तात्तदुवाचवा अमं ददा इव शीत्कृत्यति शीत्कारात्परमं अम-
 म् अविद्वेदता मयावाच्येतिवाच्ये इत्युच्यते ॥ १३ ॥

उत्क्षिप्तस्फुटितसरोरुहार्थमुच्चैः
 सस्त्रेहं विहगरुतैरिवालपन्ती ।
 नारीखामथ सरसी सफेनहासा
 प्रेत्येव व्यतनुत पादमूर्मिहस्तैः ॥ १४ ॥
 नित्यायानिजवसतेर्निरासिरे य-
 द्रागेण श्रियमरविन्दतः कराग्रैः ।
 व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्द्य रस्याः
 सापत्न्यं क्षितिभुतविद्विषोमहिष्यः ॥ १५ ॥
 आस्कन्दन् कथमपि योषितो न याव
 ङ्गीमत्यः प्रियकरधायं मांयाहस्ताः ।

उत्क्षिप्तेति । अथानन्तरहृत्क्षिप्तं स्फुटितसरोरुहं रिकृषारवि-
 न्दनेवाध्यमंशुभ्यं यस्मिन्नसथा सस्त्रेहं विहगरुतैरावलपन्ती आगता-
 दिवचनं व्याहरन्तीव स्वता इत्युत्प्रेषा । एतेन इव हासनेन स-
 द्दिता सफेनहासा स्मितप्रसंगिभाषिणीत्यर्थः । सरसी पुष्करिणी
 नारीणामूर्मिभिरेव हस्तैः पादमूर्मादौदकम् । पादार्थाभ्याश्चेति यत्
 प्रत्ययः । प्रोक्तं वेद्युत्प्रेषा व्यतनुत रूपकानुप्रासिगोत्रं शाह्वयस्य वायेन-
 त्वात् संसृष्टिः ॥ १४ ॥

नित्याया इति । क्षितिभुतविद्विषोमरकविषोहरेः महिष्यः कराग्रैः
 प्रातिपक्षरैः कराग्रैः रागेण रक्तवर्णेन इत्युत्प्रेषा च श्रियं शोभां रसां च
 निशामा सटातव्याः निजवसतेः सागवाहरविन्दतोऽरविन्दादिराहरे
 नभ्याः प्रदात्तम् । निजमुचेति यावत् । उपसर्गादस्य लूचीवो वचननिर्गत
 रक्तव्यादात्मनेपदम् । अनेन निरास्मेमास्ताः श्रियं सापत्न्यं वपत्नी-
 यम् । माङ्गलादिनस्य व्यम् प्रत्ययः । व्यक्तत्वं निन्द्युच्छंतीवन्तु रि-
 त्यर्थः । अः लीवन्देन रमायोमयोत्प्रेदाध्यवसायेन श्रीनिवाहस्य वाप

औत्सुक्याच्चरितममूस्तदम्बु ताव
 त्संक्रान्तप्रतिमतया दधाविवान्तः ॥ १६ ॥
 ताः पूर्वं सचकितमागमय्य गाथं
 कृत्वाथो मृदुपदमन्तराविशन्त्यः ।
 कामिन्योमन इव कामिनां सरांग
 रङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयां वभुवुः ॥ १७ ॥
 संचोभं पयसि मुहुर्महेभकुम्भ
 श्रीमाजा कुचयुगलेन नीयमाने ।

त्वय्यत्री इरचादंशोखे एवात् च प्रतिभोद्यापितातिययोत्पुमावितेदं
 मनोमेवेति वदतः ॥ १६ ॥

व्याख्येदिति । मोभयः प्रवेपथीरयोः शोभितः प्रियकरैर्दीर्घमाव-
 चसः । प्रियकरारण्यथाः बन्धः यास्तु कथमपि न. च्छन्दु म प्राप्तिन्
 तावत्संक्रान्तप्रतिमतया संक्रान्तप्रतिमितया तदम्बु कर्तुं शौक्युक्ता-
 दुक्कण्डनया चरितममूस्तदंशोखे चानः प्रावेपथ दिवेत्यर्थः । प्रतिभि-
 म्वसंक्रमणादनर्धानोखे नृचात् त्रिदामिनिता त्रिदामिनिता ॥ १६ ॥

ता इति । ग. कामिन्यः कामिनः वासुदस्य यम इव तज्जल
 पूर्वाभ्यसं सचकितं सचकं यथा तथा जावत्तानमानयस्य सचनेन
 एताव ३८. प्रसिद्धइत्युक्तेन गाथं तदिति पराभ्यमेत्यर्थः । चन्दु
 दूतदुपेन प्रावेत्यर्थः । अथोमनरं मृदु मन्दमृदं एताव एतं मृद
 यन्मृद ए मृदं वभागादिषुं तावेत्यर्थः । चन्दुमृदमरपादिचन्दु
 प्रसिद्धः सचः क दम् रज्जुस्य चर्मसि प्रसृता इत्यर्थः । सरांगैः सङ्ग
 रागैः कादुरागैश्च शौक्यैर्गौरीवनुरदृढात्मभुवुः तदुक्थी माने चम्बु
 चन्दु तदुक्थं चम्बु इत्यर्थः । चोम्बुदोदंशुमा ॥ १७ ॥

मंशोमिति । चोम्बुदोदंशोमः ता तदुक्थः चन्दुः तावेत्यर्थः । एता

विश्वेभ्युगमगमद्रथाङ्गनाम्नोः ।

कृद्दृत्तः कृद्भव सुखावहः परेषाम् ॥ १८ ॥

आसीना तटभुवि सस्मितेन भर्ता ।

रम्भोरुवतरितुं सरस्य निच्छुः ।

धुन्वाना करयुगमीच्छितुं विलासान्

शीतान् सलिलगतेन सिध्यते स्म ॥ १९ ॥

नेच्छन्ती सप्तसमुना सरोऽवगाढुं

रोधस्तः प्रतिजलसीरिता सखीभिः ।

एशासम्भवस्तुष्टम्भोऽपिदृशंभाह्वारः । कुचयुगलेभोऽङ्कितैवेति भावः ।
पयसि कृद्दृत्तः संचोर्भं नोयमाने प्राप्यभाचे सति रथाङ्गनाम्नोर्युगसङ्गताक-
युगलं विश्वेभ्यं विभोगमगमत् विभोगावह मयीति भावः । तथाहि
उद्दृत्तवदतोऽदृत्तश्च उद्दृत्तं नं यसेति वा-उद्दृत्तः अन्वतोद्दृत्तजन्मानं वकीति
बापत् स कदर कोवा परेषां क्षेत्रेणं सुखावहः सुखकरः न कोऽपीत्यर्थः
अथच्च क्षेत्रं मूलातिद्वयोतिजीवितोऽर्षीन्तरन्वाहः ॥ १८ ॥

आसीनेति । शीतं न सङ्गतइति शीतान् शीतपीडः । शीतो-
प्याभ्या लदवहने आनुत् वक्तव्यः । अतएव सरसि रुवतरितुं प्रवेष्टुं
मभिष्चुरमभिलाषुका अतएव तटभुवि आसीनां उपविता । आसेःकर्त्तरि
शानच् ईदावइतीकारः । रम्भे कदलीसन्धाविधेरु यस्याः सा रम्भोऽहः
भृती । लक्ष्मरपदादौपम्यइत् लक्ष्मप्रत्ययः । सलिलगतेन स्वयं समित्तं
प्रविष्टेन सस्मितेन भर्ता विलासानीच्छितुं करयुग्मधुन्वाना कल्पयन्ती ।
धुनोतेः कर्त्तरि शानच् प्रत्ययः । सिध्यते च वित्ता ॥ १९ ॥

नेति । अस्तुना धममनेन भर्ता सह सरोऽवगाढुमवगाहितम् ।
उरतिस्त्रितस्त्रयतिषुञ्जदितोवेति विद्वत्साधेहागमः । नेच्छन्ती
इच्छया शानिच्छन्ती । नददंस्तु नयन्दस्तु सुप्तुपेति सभायः नञ् समाधोवा ।

आश्लिचद्भयचकितेचरां नवोढा
 वोढार विपदि न दूषिताऽतिभूमिः ॥ २० ॥
 तिष्ठन्तम्यसि पुमांसमंसमात्रे
 तद्भ्रन्तद्वयती किलात्मनोऽपि ।
 अभ्येतुं सुतनुरभीरिवेष मोग्ध्या
 दाह्येषि द्रुतममुना निमज्जतीति ॥ २१ ॥
 आनाभिः सरसि नतभ्रुवावगाढे
 चापल्यादय पयसस्तरङ्गहस्तैः ।

अथ कस्योभि प्रत्तिनन जलम्युति रोधसो रोधव । पञ्चम्यसिन् ।
 इतिता नुवा नवेडा नवभू भवेन चकितेचरा मन्थनहति यदा तदा
 वोढारम्यसोरमाह्वितम् । आदिह्विततो । तत्र आह्वितने इति
 धातोर्नहि छे आदेय । न च धातुदोषपरिहारात् । विपदि
 विपत्तौ चकितेचरा भूमि रतिभूमिरमयाता न दूषिता । आपस्थाथे
 नाभि मयादिति अथ दिति भाव । अयान्तरन्यासामह्वर ॥ २० ॥

तिष्ठन्तमिति । सुतनु शुभाह्वी क्वी वनः प्रमाथमस्येति अथमथे
 अथप्रमाथे । प्रमाथे इयवन् उद्भ्रज्मासञ्चित भावश्च प्रत्यय । यदनि
 लथे तिष्ठन्त पुमान् वीक्ष्येति छे । आत्मनोऽपि तद्वद तद्भ्र
 तारकावमममत्वं अद्यती नागतो विद तदा सध्यायनीत्यर्थे । धातु-
 वगाव्यथो विवेचनर । दाह्येषादिय इतरि इमोऽदिति ददादय
 उचितयेति इति । विवरद्वया मोग्ध्याये मोग्ध्यायेति । अतएव
 मीध्यादिविहादर्थे मीध्यादा इति अथ्येत्वं पुमानमभिरनुभवे इत्येति
 च । अमुना पुना निमज्जतीति द्रुतमाम्नेषि आह्वितता ॥ २१ ॥

अनाभिरिति । नतभ्रुवा इतिदा वरवि आनाभिरभिर्यनम ।
 चाप मयादिविहादर्थे इति विद्वत्कारकमात्र । अनाभे इति इति ।
 तथे ममंति ॥ अथ यद्वद्वन्द्याहीत्यत् । आह्वितेति

उच्छ्रायि स्तनयुगमध्यरोहि लब्ध

स्पर्शानां भवति कुतोऽथवा व्यवस्था ॥ २२ ॥

कान्तानां कुवलयमप्यपास्तमच्छोः

शोभाभिर्न मुखरुचाऽहमेकमेव ।

संहर्षादलिविस्तृतैरितीव गाय

स्ते लोमौ पयसि महोत्पलं ननर्त्त ॥ २३ ॥

भाऽत् पयस् पल्लवः । तरङ्गरेव हसैः सारङ्गहसैः सङ्क्रायो ऽस्यास्तीष्णु-
च्छ्रायि उच्छ्रायितवत् स्तनयुगमध्यरोहि व्यधिरुद्धम् । भिक्षुकषादप्रसार-
णव्यायादिति भावः । रोहणेः कर्मणि कुब् । अथ वा तत्राङ्गी-
कृतैः । लब्धस्पर्शानां लभ्यप्रवेशानामित्यर्थः । कुत. कुत वा । वार्ध-
रिभक्तिवस्तमित् । व्यवस्था मय्योदा भवति न कुतोऽपि भावः प्रायेण
सर्वोऽप्यवन्मन्त्रमङ्गलचारिण्येवेति भावः । अत्र चापख्यादिति इयोरपि
लौक्यवीरभेदाध्यवसायमूलाति मयोक्त्या तरङ्गहसैरिति रूपकेण च
पयसि कानित्वप्रतीतेः समासोक्तिः तदुपजीवी चार्थान्तरव्यासदिति
सङ्करः ॥ २२ ॥

कान्तानामिति । लोमौ चपलोर्द्विवि । द्वतीयादिषु भाषित-
पुष्कं पुवद्वाचस्पतेति विकल्पाभ्युत्प्लावः । पयसि महोत्पलं ननर्त्त
कर्म । अरिन्दं महोत्पलमित्यमरः । कान्तानां कुस रचा ध्यमेक-
मेव नापास्तं किन्तु तासामच्छोः शोभाभिः कुवलय मप्यपास्तं इति
संहर्षात्प्रोषाद्देशोत्तरनिश्चितैर्मायान् व्यनिरुत रूप मानं कुर्वदिति रूप-
कम् । इत्यभूतसद्यश्चदिति द्वतीया । ननर्त्तैव । न दुःसम्पन्नैः
सहेति म्यादावृत्त्यति एव । व्यतीर्थं चमनहेतुके महोत्पलचमने अवि-
भादस हर्षहेतु कर्मभानवच्च यो त्रे सुपात्किञ्च निमित्तक्रियासङ्कपोत्पेदा
राध्या ॥ २३ ॥

वस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरु
 र्वाभोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।
 क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो
 र्जीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥ २४
 आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैस्तरङ्गि
 स्तस्यास्तद्व्य सरोमहाणवस्य ।
 अक्षोभि प्रसृतविलोलबाहुपक्षै
 योषाणामुरुभिरुजगण्डशैलैः ॥ २५ ॥

तस्यन्तीति । यथाः शफरीः वायुवामा मनुष्यः । प्रोमे त मफरी
 हयोस्तिमरः । त निर्विघट्टितो विशङ्कू यथाः वा अतएव मस्यन्ती
 विभ्रती । वा भायेत्यादिना विघट्टान् यानि यत्परि कीप् । यामी
 एन्द्रावृष्ट यथाः वा यामोष्टः स्त्री । संहित शफरदशमादेशे म्
 प्रलयः । विभ्रमस विघटावस्तातिशयमाप तथा हि रमण्योहेतोर्गि
 नापि कारणं विनापि । वृथायिनेत्यादिना विघट्टान् पक्ष्मी । जीला
 निर्विभ्रतैः प्रसभमहामं क्षुभ्यन्ति यथो निष्कारपक्षीमादायर्षनि
 श्ये । शरदे वति विभु वहुम् । अशाप्रकृतनिष्कारपक्षीमहयना
 अकारपक्षीमस्य कै एन्द्रावृष्टवस्तु शर्षमादेषांपरिचरुहारः । दण्डावृ
 विघटाद्येनरणापदमेषांपरिचरिति श्यम् ॥ २४ ॥

वास्तुतेति । यदानन्तरमाठटाः मठमोशम् येष वतादसौ क
 र्त्तु इत्यनेनः प्रसृता वायता विघोवापदा शङ्करेन यथा मरुति के
 ते । निरिषमंय पदापस्य तदादनेवपुषारः । अक्षमिर्भङ्गिर्दो
 मसं सोपां उरोउरेव म्पुर्दंर्गिर्भुनेः म्पुर्दोमैरस्य मर हा
 पदापस्यस्य तद्व्य अक्षोभि । क्षुभ्यतेत्येनादयनादा यर्षदि मुद्
 मरुतामुर्विघट्टं वायवां यनयन् ॥ २५ ॥

गाम्भीर्यन्दधदपि रन्तुमङ्गनाभिः
 संचोभं जघनविघटनेन नीतः ।
 अम्भोधिविकृतितवारिजाननोऽसौ
 मर्यादां सपदि विलङ्घयाम्बभूव ॥ २६ ॥
 आदातुन्दधितमिवावगाढमारा
 दूर्माणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणः ।

गाम्भीर्यमिति । गाम्भीर्यमनापत्यं चरित्पारिविस्तृत्य च दध-
 दपि गम्भीर सपदि रन्तु विहङ्गुं सङ्गन्तुसङ्गनाभि जघनस्य विघट-
 नेन सङ्गवेधं प्रथोभं सुसमञ्चितविकारश्च नीतः अतएव विकृतित वारिज-
 जाननसिद्धं वारिजमिव जानन्न यस्य स अम्भावि भोयनेऽपिचिति
 अम्भोधिविललासयः कश्चित्पुमाश्च तज्जुल्यो गम्यते । कर्मव्यभिचारश्चो चेति
 क्रियत्यय । सपदि मर्यादा सीमाम् शौचितीञ्च विलङ्घयाम्बभूव सङ्घितमानु ।
 भीरोऽपि श्लोडविकर्माद्विक्रियते इति भावः । अतः गाम्भीर्यादिप्रयत्ना
 भौधिविघेष्य हास्यादप्रयत्नस्येत्पुद्गलप्रतीति समादेशक्तिरमद्धार । सा
 । प्रतीयमानानेदाभ्यन्तरेणयसूक्तप्रतिषेधोक्तानुप्राणितेति च ह्वरः ॥ २६ ॥

आदातुमिति । सरदि शिशुपालः प्रसारितासुखन्यस्य शिष्टा अस्याणो-
 ताङ्गुल्योयस्य यः । मद्युतवेति क्वप् । सञ्जीवान् गोभवाशम् । मद्युप-
 तायाश्च मत्तोनेयशादिभ्य इति मत्तशोभकारस्य वत्सम् । कस्याधिकं घ-
 इक्षः केषपायः । धामः पक्षय इत्यय कलापादां कथात्परे इत्यमरः ।
 इक्ष इति करश्च ध्वज्यते । आरात्तुभीये आराहूरुवभीययोरित्यमरः
 रागाटमन्तर्मन्त दन्तितमादात् घञीत्यमिव जभीषानन्तमि त्स्मृष्टैर-
 भवार्थमाशोऽधितोव्यापार्वणाथ. वन् रराज । आसाटातुभिय प्रवा-
 नाथ इति प्रनारव्यादाभार्यस्योत्प्लेषणादियं क्रियानिभित्ता क्रिया-
 लोत्प्लेषा । सा च चतुर्विधाहूः

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि
द्विश्वोक्तैर्वक्रनहवासिनां परोक्षैः ॥ २९ ॥
पृष्ठाणि द्रुतकनकोज्वलानि गन्धाः
कौसुम्यं पृथुकुचकुम्भं द्विवासः ।
मार्दीकं प्रियतमस्त्रिधानमास
द्वारीणामिति जलकेलिसाधनानि ॥ ३० ॥
उत्सुङ्गादनिलचलांशुकास्तटान्ता
त्रे तोमि, सह भयदर्शिनां प्रियाणाम् ।

स्त्रीविभक्त्या । अन्वेषणपरौ ख्यातं अन्वेषणवृत्तियुक्तं भवति उक्तवान् ।
श्रीः यत्र निवस्योक्तैर्निधयान् ॥ २९ ॥

अथ जलक्रीडाव्यवहाराणां च । शृङ्गाणोति । कृतेन तप्तनिर्मलेन
जलकेनीज्वलानि निक्षिप्योति । पृष्ठाणि क्रीडाण्युत्पन्नानि । शृङ्गा
प्रभृतौ शिखरे विष्टे क्रीडाण्युत्पन्नक इति शिख । मन्वाद्यन्तं द्रु-दि-
गन्धस्त्रयानि । अथपठं पुंश्चि वृत्तानं च । मन्वाद्यु चोत्पन्ने धोते मन्वादि
गन्धैः प्रयोः । अथ द्रुत्पन्ने मन्वाद्यु पुंश्चि च अथ द्रुत्पन्ने मन्वाद्यु ।
पृष्ठाणि च कुचकुम्भं द्विवासरं च मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु । तेन
एतं द्वादिद्वयं प्रत्यय । मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु ।
क्रीडाव्यवहारं प्रत्यय । मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु ।
मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु ।
मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु ।
मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु चोत्पन्ने मन्वाद्यु ।

उक्तुङ्गादिभिः । अन्वेषणं वेगान्वेषणं चलांशुका चलांशुका चलांशुका
उक्तुङ्गादिभिः । अन्वेषणं वेगान्वेषणं चलांशुका चलांशुका चलांशुका
उक्तुङ्गादिभिः । अन्वेषणं वेगान्वेषणं चलांशुका चलांशुका चलांशुका

योग्यस्य विनयनलोचनानलार्चि
 निर्दग्धस्वरघृतनाधिराजलक्ष्मणाः ।
 कान्तायाः करकलशोद्यतैः पयोभि
 र्वक्त्रोन्दोरकृतं महामिषेकमेकैः ॥ ३३ ॥
 सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुभुञ्जन्त्य
 प्रेयांसं मनसिजदुःखदुर्वलायाः ।

कर्णवधम् । अथाविदितमैत्रप्रयोगस्य नियेष्यतया परानवहेतुत्वादर्थ-
 चेतनकृत्याप्यलिङ्गमच्छारः ॥ ३२ ॥

योग्यस्येति । विनयनकृत्याप्यस्य । अस्मादिदु चेति विधेधात्पूर्व-
 पदात् संज्ञायामिति अत्रागतम् । तस्य लोचनानलार्चिर्वाग्निर्दग्धस्य करक-
 लायाः घृतनासासामधिराजलक्ष्मणाधिपत्वनहेतुः अस्तीत्यस्याः । योग्यस्यार्चस्य
 मूर्ध्नोः कर्णवधोऽपि । कान्तायाः तावद्यस्यैव स्थाप्यत्वादिति भावः । कान्ताया
 मूर्ध्नोः अक्षरस्यत्वात्सर्वेति भावः । करकलशोद्यतैः कथमपि नोद्यतैरनु-
 क्षिप्तैः पयोभिर्महाभिषेकमेकैः अस्तिवापी अजतं अतवान् । करोती-
 र्द्वि तस्य तन्नादिभ्यस्तथा चोरिति विभोक्तुम् । अत्र अस्तीत्यार्चस्यै
 नङ्गामिषेकमेकैश्च प्रतीयमानकरकलयोति रूपकानुप्राप्तितेति वदन् ॥ ३३

सिञ्चन्त्या इति । अन्वितजदुःखेन अरयोदया इर्मन्थाया अतएव
 कथमपि बाहुभुञ्जन्त्येति अत्र प्रेयांसं प्रियतमम् । प्रियस्मिन्नेत्यादिना
 प्रादेशः । सिञ्चन्त्याः क्षयवन्त्याः अङ्गनायाः अरायात् लीक्यं हिरण्य-
 मयं वलयं कङ्कणम् । मलयोऽश्रियामिषमरः । अथचैव अथएव चा-
 निनियेष । चाहुर्बन्ध्यादित्यात् स्यात् अन् प्रत्ययः । अरयो ररररयो-
 धिभेदेष्टुः सवया विभेति विभः । अहा अज्ञाकवेणु कायायास्तारवत-
 भिवानरा । प्रविभाति च अद्ये तद्वाप्यस्य निश्चिप्यते । तस्य प्रोः ४-
 , मेपधतिरिक्तं अरीरस्यद्वयमित्येति यावत् । ऐषः अङ्ग-
 -

सौवर्णं वलयमवागलत्कराग्रा
 ल्लावण्यश्रिय इव शेषमङ्गनायाः ॥ ३४ ॥
 स्त्रियन्ती दृशमपरा निधाय पूरां
 स्मृतेन प्रणयरसेन वारिणेव ।
 कन्दर्पप्रवणमनाः सखीसिसिद्धा
 लक्ष्येण प्रतियुवमञ्जलिञ्चकार ॥ ३५ ॥
 आनन्दं दधति मुखे करोदकेन
 श्यामायादयिततमेन सिध्यमाने ।

ऐश्वर्यं चंद्रयुक्तेनरेऽन्वयऽिति विद्वः । तदिवावागलत्कमतत् । येऽनिति
 पुबनिमित्तज्ञानिभक्ष्योत्प्रेया ॥ ३४ ॥

स्त्रियन्तीति । कन्दर्पप्रवणमनाः अरपरवमचिन्ता अतएव दृश्यं
 निभाव मुख्ये व दृष्टिं कृत्वा त्रिस्तनी दृष्टिविषयेषु स्नेहं प्रकामयन्ती-
 तर्षः । अमरा स्त्री कल्याः विविधा वैशुमिच्छा तस्याः कक्ष्ये च व्या-
 ख्येन वदाङ्गनिरेव तिङ्गनी न ह स्त्रियन्तीति शोभनाय विविधे तीक्ष्णार्वा
 वनः प्रयोगः । प्रतियुगं युवानं प्रति । अत्यन्तप्रययीभाववशात्कान्तः ।
 मूर्त्तेन मूर्तिमता प्रणयरसेनेवेत्युत्प्रेया । पाठादर्शस्य वकोयस्वादिभ्य-
 न्दस्य व्याहृतेनाश्वः वाटिषा पूणेभङ्गनिश्चकार प्रादेयानामेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

आनन्दमिति । आनन्दं दधति प्रियवभाषणवदा हर्षेण्ठधाने श्या-
 मना मध्यमयौवनायाः स्त्रिय । श्यामा यौवनमध्यस्थेऽनुत्पम । मुखे
 पटने दृष्टिवदमेन अनिबदेन दक्षितः प्रिय । अतमने तमपु प्रत्ययः ।
 तेन कर्मा करोदकेनाङ्गलिङ्गनेन विषयबानेवति ईर्ष्यन्याः अस्वइमा-
 नाया । करोत्कर्त्तमेयां सादिति लक्षणात् । इतरस्ता. पदव्या व-
 टनमनिहमपि प्रियेस्तेति चेत् । अत्यन्त स्नेदाङ्गुना स्रपितं विहृम-
 नाङ्गाभम् ईश्याङ्गुपबादेत्तात् स्नेदादीनामिति भावः । अतिह-

ईर्ष्यं न्यावदनमसिक्तमप्यनल्प

स्वेदाग्वु स्रपितमजायतेतरस्याः ॥ ३६ ॥

उद्दीच्य प्रियकरकुड्मलापविद्धै

र्वक्षोजहयमभिषिक्तमन्यनार्थाः ।

अम्भोभिर्मुहुरसिचद्वध्रमर्षा

दात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ॥ ३७ ॥

कुर्वद्भिर्मुखरुचिमुञ्जलामवृक्षं

यैस्तोयैरसिचत वल्लभैर्विलासो ।

तैरेव प्रतियुवतेरकारिदूरा

कालुष्यं यशधरदोषितिच्छटाच्छैः ॥ ३८ ॥

अपि सिक्तमिति विरोधः । तस्य स्वेदाखकारथोक्तेराशाशयम् ॥ ३६ ॥

उद्दीच्येति । प्रियस्य करकुडमवाभ्यां पाविष्युटाभ्यामपविद्धैः
वित्तैरम्भोभिरभिषिक्तं आश्रयायैः उपठ्या । वक्षोजहयमसिक्तं वपु-
र्मादिभ्यः आश्रयादीर्ष्यात्कनकोपादात्मीयं वक्षोजहयं पृथुतरनेत्रयुग्ममेव
मुक्तैः अम्भोभिर्मात्रैर्मुहुरसिचत् अभिषिक्तयते । तस्मिन्मर्यादितेति भाषा ।
उत्तोवस्तुनालङ्कारध्वनिः । सिपिषिषिभवेति विद्वतेर्बुद्धि चरेदा
देशः ॥ ३७ ॥

कुर्वद्भिरिति । मुखरुचिं मुखकानि उञ्जलामवृक्षं कुर्वद्भिर्मुखैर्वि-
भानी विवभनयोः कानी । यौ वक्षसेत्यादिना धिनुष् प्रत्ययः ।
वृक्षमामत्रमभिवचत विकृतान् । स्मरितेत्वादात्मनेपदं आत्मनेपदेन्य-
तरस्यामिति सिद्धतेर्बुद्धि चरेदादेशः । यशधरदोषितिच्छटाच्छैः यधि-
करनिशरमृच्छैः तैरेव तोयैर्दूरात्प्रतियुवते अपठ्या कालुष्यं चाविलसं
वैरस्यं ह्याकारि अस्मत्तोये कालुष्यं लक्ष्मिति सिद्धतेर्बुद्धि चरेदादेश-
प्रसङ्गे । तत्र न्येति शक्यति । वैरस्यं कालुष्यं वैरभेदाध्यासादादिति-

रागान्धीकृतनयनेन नामधेय
व्यत्यासाद्भिमुखमीरितः प्रियेण ।
मानिन्या वपुषि पतन्निसर्गमन्दो
भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ ३९ ॥
प्रेम्णोरः प्रणयिणि सिञ्चति प्रियायाः
सन्तापं नवजलविप्रु षोऽगृहीत्वा ।
उद्धृताः कृठिनकुचस्यलाभिघाता
दासनां भृशमपराङ्गनामघातुः ॥ ४० ॥
संक्रान्तं प्रियतमवचसोऽङ्गरागं
सांघ्वस्थाः सरसि हरिष्यतेऽधुनाऽम्भः ।

प्रयोक्तृस्तद्व्यापितेति उद्धरः ॥ ३९ ॥

रागेति । रागेण विपक्षात्तरागेणान्धीकृतनयनेन प्रियेण नामधेय-
व्यत्यासाद्भिमुखमीरितः प्रियेण वपुषि पतन् निसर्गमन्द-
समावजडः तथापि हृदयभिन्दानो विदारयन्नुदकमेव बन्धोऽप्यनिहृदवज्रः
मन्वीटनेत्यादिना विक्रत्याडदादेशः । मानिन्या विपक्षनामपहृष्यजनि-
तसोऽवत्या नायिष्या नासाहि नूषोड । तीक्ष्णयोगादतीक्ष्णमपि तीक्ष्ण
भवतीति भावः । उदवज्र इति केशवनिखववरूपवचम् ॥ ३९ ॥

प्रेम्णेति । प्रणयिण्य प्रेम्णा प्रियाया उरः सिञ्चति इति कृठि-
नमपस्यनाभिघाताउद्धृता उत्पतिताः नवजलस्य विप्रुषो विन्दुः ।
पृथनि विन्दुः पृथता सुदीर्घोऽपि प्रुष स्त्रिया मित्त्वमरः । तस्याः सिक्तायाः
सनापं गृहीत्वा आट्यासदां सवीपम्यामपराङ्गनां सपत्नीम्भृदम-
घातुः सनापयन्ति च । दहतेर्नु हि वदनज्रेत्यादिना सिक्तरि चत्यादि-
वार्थम् । तन्प्रेम्णाट्यापरेत्या तापोऽद्यात्तत्तापस्यैवाद्वाधानसुखे च्छते
मा व व्यङ्गकारयोगाद्व्या ॥ ४० ॥

तुष्टैषं सपदि हृतेऽपि तत्र तेपे
 कस्याश्चित् स्फुटनखलक्ष्मणः सपत्न्या ॥ ४१ ॥
 हृतायाः प्रतिसखि कामिनान्यनाम्ना
 शीमव्याः सरसि गलन्मुखेन्दुकान्तेः ।
 अन्तर्दिन्दुतमिष कर्त्तुमश्रुवपे
 र्मानं गमयितुमीपिरे पर्यासि ॥ ४२ ॥

संज्ञान्वयिनि । प्रियतमपद्ये^{३३} बर्त्तायात्^{३३} कानं^{३३} वादादिनास्तु^{३३}
 तद्वचनं^{३३} अस्याः^{३३} रिक्तौया^{३३} अत्ररागवधुनैव^{३३} सरसि^{३३} अर्भ्यः^{३३} कर्त्तुं । वापु
 निःशेषं^{३३} इदिव्यते प्रमाद्वैति^{३३} यस्मिन्ना^{३३} इति तुहा सपदि^{३३} तत्^{३३} तसिष-
 क्तरागे^{३३} हृतेऽपि^{३३} स्फुटनखलक्ष्मणोव्यक्तमनिष्ठाया^{३३} कस्याश्चिद्विद्यायाः
 सख्यन्विनि सपत्न्या^{३३} तेपे गमम् । भावे तिङ् । तदिदमातपात्तं^{३३} अया-
 मन्विद्यतोदाहृदवदहृमवेहनं^{३३} यदत्ररागमेव प्रमुसवनायानखलतवाद्या-
 त्कार इति । अत्र घनाप शान्त्यर्थेन विषयात्तत्ररागमवाचनेन तद्वि-
 द्युवन्मुपोत्यादगादिदइकावोद्वितिक्रपोरिष्यात्तद्वारः ॥ ४१ ॥

हृताया इति । प्रतिसखि अस्याः^{३३} अमीरे^{३३} सखीधनधर्मिण्यर्थः ।
 सखीपौषाव्यधीमामे^{३३} कर्त्तुमश्रुवपे^{३३} । कामिना प्रियेभ्यामस्याः^{३३} सपत्न्या-
 नाम्ना^{३३} अन्धनाम्ना । सर्वभाक्त्रोद्वितिवार्त्तौ पुंशद्भावः । हृतायाः^{३३} यतएव
 गलन्मुखेन्दुकान्तेः^{३३} शीमव्याः^{३३} कञ्जितायाच कस्याश्चिदिति शेषः ।
 सरसि^{३३} इतं^{३३} शीमवन्तर्दि^{३३} अन्तर्दिन्दुम् । अटन्तरोत्तरसर्भसर्भोत्तवत्तनाद-
 पर्वते^{३३} योः^{३३} तिरिति निषव्यवः । कर्त्तुं^{३३} मसुर्यैः^{३३} कर्त्तुं^{३३} मि । एयाश्चि^{३३} शरो-
 जस्तानि भूमात्^{३३} मर्षवत्तं^{३३} इदिव्यापयितम् । तत्रितुहीत्वादिना^{३३} अग्नि-
 कर्त्तुः^{३३} कर्म्मथं^{३३} प्रापान्वादिषिषान्च^{३३} । इपिरे^{३३} एव^{३३} इतानि^{३३} किञ्च^{३३} इत्यु-
 वेयमश्रुपात निमित्ता तथा अत्पदुःखादधि^{३३} इः^{३३} कर्त्तुं^{३३} सपत्न्याः^{३३} इ^{३३} अन्विनि
 रसुध्वनिः ॥ ४२ ॥

सिक्तायाः क्षणमभिषिच्य पूर्वमन्या
मन्यस्याः प्रणववता वतावलायाः ।
कालिन्ना समधितं मन्युरेव वक्तुं
प्रापाद्गोर्गलदपशब्दमञ्जनाम्भः ॥ ४३ ॥

उद्बोदुं कनकविभूषणान्यगक्तः

संधीचा बलवितपद्मनालसूत्रः ।

सिक्ताया इति । प्रणववता गङ्गरेण क्षणं पूर्वमन्यां सपत्नीं अभिषिच्य
पश्चात् सिक्ताया मन्यस्या अत्रलायाः क्षिप्या वक्तुं कर्म मन्युः कोपय
कर्त्ता काश्चिन्ना कालिन्ना चैवप्रेन सहेति यावत् समधित वन्दधे वर्ते
खेदे । सम्पूर्णाद्भाते कर्त्तरि लुङि तद् स्वाभोरिहेतीकारः विश्व
दित्वाच्च युष्मः उक्तादङ्गादिनि उकारलोपः । गलन् क्षवदङ्गोः सम्बन्धि
पद्मनाम्भः कञ्चोदकनपशब्दं वर्षस्याप्रवादस्याप कोपकाश्चित्तिरो
धानेन स्वकालिन्नेव प्रकाशनादिति भावः । पूर्वेषु वाक्यार्धेनोत्तरवा
क्यार्धेनसर्वनाहाकार्यहेतुवद्वाक्यलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

उद्बोदुमिति । कनकविभूषणान्युद्बोदुमाक्तः सौकुमार्यादिति भावः
अतएव सञ्जाहतीति सञ्जुह् तिन सहचरेण सत्वा । क्वचित्प्रादिना क्तः
प्रणवः सहस्रं क्विरिति सहस्रदस्य सभ्यादेशः अनिदितामिति नकार-
लोपः अथ इत्यङ्कारलोपे चाविति दीर्घः । बलवितानि श्लयीकृतानि
पद्मनालसूत्रादि शृणालनशोथस्य सः शृणालगतकङ्कण इत्यर्थः । तथापि
आहूतः आहूतान् प्रतिवनितायाः सपत्न्याः कटाक्ष एव भारोयस्य सः
तथा मासुष-इद इत्यर्थः । अतरुं तरुण्यामुज्जोवाहः साधोर्ध्यामदत-
रविति क्रिया शिष्यणम् । अनिकरादयोर्नटमाभाविनि वाटयदस्य हा-
धादेशः । गुरुभारवान् ज्ञाश्रयाभवत् । अथ कनकविभूषणानामेवैपि तनु-
कार्यगुरुत्ववर्णनादिभावेन हा च गुरुविति चोत्प्रतिभोत्तापितः त्रिपयो-
नात्तुप्रवितेति कङ्करः ॥ ४४ ॥

आरूढप्रतिवनिताकटाक्षभारः
 साधीयो गुरुरभवद्भुजस्तुरुण्याः ॥ ४४ ॥
 आवद्धप्रचुरपरार्द्धकिङ्किणीको
 रामाणामनवरतोद्गाहभाजाम् ।
 नारावं व्यतनत मेखलाकलापः
 कस्त्रिन्वा सजलगुणे गिरां पटुत्वम् ॥ ४५ ॥
 पर्यच्छे सरति हृतेऽशुके पयोभि
 लोलाक्षे सुरतगुरावपत्रपिण्डोः ।

आनठेति । उदकस्य गङ्गोऽवगाहनं उद्गाहः । अन्वीदनेत्या-
 दिना उदादेशः । रामनवरतमज्ञानि वाचा रामनवरतोद्गाहभाजा रा-
 भार्णा स्त्रीणां मन्वन्ती वाचद्वा प्रोताः प्रचुरा भूयिजा, वराध्यां, चो-
 द्वाय किङ्किण्येवस्त्रिन् स तथोक्तः । मद्युतयेति कप । मेखलाक-
 लापः पौराणं ध्वनिं च व्यतनुत । तथा हि कसेन चङ्ग वजनोक्तसा-
 द्दीपुषः सूर्यं यस्तु च, तथा अस्त्रयोरभेदात्कठगुणोजडधर्मोऽजाद्यनीम
 मर्तेति च अठगुणोजडय तस्त्रिन् कस्त्रिन् वा मेखलाकलापे पुंवि वा गिरां
 वाचा ध्वनीमश्च पटुत्वं क्षालणं च कलापोत्तरं । छेपकामभेदाति
 योऽज्ञानुप्राप्तोऽयमर्थांतरत्वात् ॥ ४४ ॥

पर्यच्छे इति । परि परितोऽर्क्षं सख्यं अमर्षं त्राम्यतिरोभाय-
 कमित्यर्थः । तस्त्रिन् शेरति पयोभिरशुके स्त्रीपरिधाने सुते स्तान्मुदय-
 कारिते वति सुरतगुरौ रमणे च भोऽर्थे चोपयसत्तदर्थे शक्यत्वं ।
 लोतककठवयोरेत्यभारः । वज्रमीडौ चक्यकानो, आदोत्, रत् ।
 यथापिपयोत्पदपयमापयत्वा, अस्त्रा, चपित्तपायत्, इत्यभरं, । यत्तु, च
 त्यादिना इत्युक् प्रत्ययः । सुशोभनाः मिवावापसुनोचितनिर्दोषोऽयं अजिनी
 मभिनी इतं वीचिरेव हस्तकोन न्यकीन द्दोषं पर्यच्छेव यवनत्येव तदा-

सुश्रोग्यादलवसनेन वीचिहस्त
 न्यस्तेन द्रुतमकृताजिनी सखीत्वम् ॥ ४६ ॥
 नारीभिर्गुरुजघनस्थलाहताना
 मास्य श्रीविजितविकाशिवारिजानाम् ।
 लोलत्वाद्पहरतां तद्भ्ररागं
 संजज्ञे स कलुष आशयोजलानाम् ॥ ४७ ॥
 सौगन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानां
 दूरत्वाद्गतमहमाननोपमानम् ।

नेनेत्यर्थ । सखीत्व अहृत सखीत्वमवकारेण्यर्थ । अनाजिन्यादिषु
 सखीत्वाद्यारोपात्मसत्त्वसुवृत्ति सावयवकल्पम् ॥ ४६ ॥

नारीभिरिति । नारीभि क्लीभि गुरुजघनस्थलराहताना आस्य
 श्रान्तिर्दुष्प्रसोभाभि विजिताग्नि विकाशीनि वारिजानि दक्षानि येषाम्नेषा
 लोलवाञ्छत्रत्वात्कष्टत्वात् । लोलचलवद्व्ययोरित्यमर । तावानङ्ग-
 रागनपहरता चलयताञ्च जलाना मोयाना जलानाञ्च स आपयोसु-
 दोद्दृश्यञ्च कलुषोऽमवञ्च चुभितञ्च सङ्गधे सञ्जात अपहृत्तुंजाडम-
 पहरणाक्षितिराशयं कलुषो भवतीति ध्वनि । अभिधिया प्रकृतार्थे
 निघन्त्रणाच्च श्लेष ॥ ४७ ॥

सौगन्ध्यमिति । काम प्रयाप्त सौगन्धा सुरभिगन्धित्व दम्बन्धित्व
 च गन्धोगन्धक यामोदे वेगे दम्बन्धित्वयोरेति विश्व । दधदपि अह
 दूरत्वात् ३ दूरस्य त्वादङ्गनानामाननोपमानं सुख सादृश्य गतम् । दूरत्वा
 पर्यतारण्या इति षट्ठिति भाव । सम्प्रति पुनश्चाथा जेदीयोनेदिष्म
 निकृतम सत् । अनिकृपादयोर्दधाधागित्तिदधदस्य जेदादेम ।
 जितभेरिभृतमभूर्वमिति लज्ज देव भवोत्पलकरविन्द व्याभोले चले पयमि
 मर्षेण यथा दूरेषाम्येन दृश्यमानं सख्यस्वी सविधावरमानित कृषिद्वयजय
 विलीयते तद्ददति । अथ दययलनकृतेऽजमञ्जने सञ्जाहेतुकृतमुपेक्षत

नेदीयोजितमिति लज्जयेव तां जा
 मालोले पर्याप्त महोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥
 प्रभ्रष्टैः सरमस्तमम्भसोऽवगाह
 क्रीडाभिर्विदलितयुधिकापिशङ्गैः ।
 आवाल्पैः सरसि हिरण्यमयैर्वधुना
 मौर्वीग्निद्युतिशकलैरिव व्यराजि ॥ ४९ ॥
 आस्याकी युवतिदृशामसौ तनोति
 क्ष्मायैव श्रियमनपायिनीं किमेभिः ।

इति श्रीमत्कालिदासोक्तिहेतुप्रसवोः संस्कृतः ॥ ४८ ॥

प्रभ्रष्टैरिति । सरमस्तमम्भसोऽवगाहा एव क्रीडाक्रीडाभिः
 प्रभ्रष्टैरेतावगाहवोनाद्भ्रष्टाणि श्रुतैरेदिविधाशक्तिना युधिका पीत-
 द्युधिकाहेतुयुधिकापरम्यं यानिर्गताः अन्वयाधिग्रहत्वायोगात् । न-
 पिता युधिकावशा वा पीता हेतुयुधिकावशात् । तद्वदुपिष्ठां हिर-
 ष्टमयैः शीवसैः । द्वाविहगावनेत्यादिना निपातः । कथं नामाह-
 ल्यैर्भूयसैः सरसि श्रीरामिन्दुतिशकलैर्जलाशयनादलाभं मन्त्रिणैरेव-
 वानमन्वाकाशयद्दृष्टिरित्युक्तेषां । व्यराजि विराजितम् । भावे शुद्ध-
 ॥ ४९ ॥

आस्याकीति । अन्वयात्समवगाहाकी अन्वयात् युधिकादि-
 तेत्यर्थे युद्धदशदोरभासरक्षां लक्ष्मि चकारादन्वयः । तद्विद्वि
 च युष्माकासाकाशमि प्रकृतेरपाकादेषः द्विदत्ताजित्यादिना टीप् ।
 क्रीडा क्रीडा काः श्रुः श्रियेति यावत् सैव युवतिदृशामनपायिनीं स्थादिनीं
 श्रियमनोति अनिरुद्धं, किं एतत् साध्यं किञ्चिदशौचं । मन्त्रिणां
 मन्त्राभनेपेक्षया करणानां तृतीया दन्वृत्तिं प्राक् । एवं मन्त्रा लक्ष्मि-
 कारेणाहमहेक्षणं निश्चित्यर्थः । अदरा मन्त्रोत्तरे चोद्यम् । अगुण

मत्त्वैवं स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः
 पानीयैरिति विदधाविरेऽञ्जनान्नि ॥ ५० ॥
 निद्वैते सति हरिचन्दने जलौघै
 रापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनायाः ।
 अहाय स्तनकलशद्वयादुपेये
 विच्छेदः सहृदययेव हारयष्टग ॥ ५१ ॥

ध्यानिपक्षनदृङ् नैर्भल्यगुणस्य पिधान तिरोधानम् । अविधानतिरोध
 विधानाच्छादनानि चेत्यमर । अन्नि धातुरित्कूपमवाधौ रूपसर्गं धोरि-
 त्यकारलोप । तेन साभ्यसूयै वेधे पातनहे प्राणीयै । अन्निोऽ
 र्णस्तोयपानीयनीरलीराम्ब शम्बरमित्यमरः । तव्यस्तव्यानीयर इति पि ते-
 रनीयर प्रत्यय । अङ्गनानि अञ्जनानि इति अन्नेन स्तगुणप्रकाशनयो-
 म्यनवा विरहितेन प्रकारेण नि शेषत्वरूपेभ्येत्यर्थ । विदधाविरे निधौ-
 तानि चाक्षिताभोत्यर्त् । धानु गतिगुणोरिति धातो कर्मणि लिट् ॥ ५० ॥
 निद्वैतइति । हरिचन्दने रत्नचन्दने जलौघैर्निर्गुणैत चालिते
 इति । धाने कर्मणि क्त लो श्रुतनुनासिके इति एक र झोटादेश
 एत्वेभद्वलिति द्विविधैकार । आपाण्डो पाण्डु वणादङ्गनाया कनक-
 खगहयान गतपरभागया शीतपत्रादिगतपर्णो लक्ष्यया । अतएव सामा-
 न्य दृष्टार । सामान्य गुणसाभ्येन यत्र यन्मन्त्रैकतेति अक्षयात् ।
 हारयष्टा कत्र्यां सहृदयया सचिन्तयवेत्युत्थेवा । निजपरभागहा-
 निपरदानात्वेवेत्यर्त् । अहाय उपदि । हाङ् अटित्यन्धाहाय भाङ्
 मद्गु नाः इतएत्यमर । विच्छेदस्तु ननपेदे प्राप्त । हीननीव-
 नादनीवने व वरमिति भाव । उपपूर्वादिषु कर्मणि लिट् । विच्छो
 भवेत्तस्य हार विच्छेदस्य सहृदयहेतुत्वात्वेत्वा वा शीतक सामान्योत्प-
 तिते त इदम् ॥ ५१ ॥

नेदीयोजितमिति लज्जयेव तांश
 मालोल्लेपयति यहोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥
 प्रध्वष्टैः सरभसमम्लसोऽवगाह
 क्रीडाभिर्विदलितयूथिकापिशङ्गैः ।
 आकल्पैः सरसि हिरण्मयैर्वधुना
 मौर्वान्निद्युतिप्रकलैरिव व्यराजि ॥ ४९ ॥
 आस्माकी युवतिदृशामसौ तनोति
 च्छायैव श्रियमनपायिनीं किमेभिः ।

इति श्लेषमूलातिथयं लिङ्गैर्लोकैः उच्यते ॥ ४८ ॥

प्रध्वष्टैः इति । सरभसं नमस्वरं यन्मनोऽवगाहा एव क्रीडास्ताभि-
 प्रध्वष्टैः क्रीडावगाहयोरादम्यति अतैर्विदलितयूथिका यूथिका पीत-
 यूथिका हेमयूथिकापरपथं याविरतिताः अन्वयापिप्रवृत्त्यायोगात् । ग-
 थिका यूथिकाशब्दाश्च पीता हेमयूथिकाश्च । महत्पिशङ्गैर्हिर-
 ण्मयैः कौर्वैः । दासिष्ठनायनेत्यादिना निपाठ । यधुनामान-
 ल्यैर्भूयैः सरसि और्षान्निद्युतिप्रकलैर्ललाप्रयत्नादमांषं सदाचितैर्द-
 वानमज्जामाच्छुद्धैरित्युक्तेषां । व्यराजि विराजितम् । भारे दुष्-
 ॥ ४९ ॥

आस्माकीति । अस्माकं शिवनास्माकी अस्मादीया अस्माकारि
 नैत्यर्थं युद्धदण्डोदरम्वरणां चञ्चेति अकारादण्डप्रत्ययः । अस्मादि
 च युष्माकास्माकाशिवि प्रकृतेरस्माकादेशे टिट्ठाच्चञ्जिकादिना ङोप् ।
 इतीत्याया आन्निद्युतिमेति धातुं चैव युवतिदृशामनपायिनीं स्थायिनीं
 श्रियमनोति स्मिरण्णैः किं एतत् साध्यम् किञ्चिदस्मीत्यर्थः । मन्वना
 मन्वनादेशेभ्यश्च कर्णत्वात् ङतोया इत्युक्ते प्राप् । एषं धत्वा उल्लव-
 तादेशेभ्यश्च कर्णत्वात् ङतोया इत्युक्ते प्राप् । एषं धत्वा उल्लव-
 तादेशेभ्यश्च कर्णत्वात् ङतोया इत्युक्ते प्राप् । एषं धत्वा उल्लव-
 तादेशेभ्यश्च कर्णत्वात् ङतोया इत्युक्ते प्राप् । एषं धत्वा उल्लव-

मत्स्यैवं स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः
 पानीयैरिति विद्धाविरेञ्जनान्नि ॥ ५० ॥
 निर्वृते सति हरिचन्द्रे जलौघै
 रापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनायाः ।
 अहाय स्तनकलशहयादुपेये
 विच्छेदः सहृदयैव हारयष्टग ॥ ५१ ॥

आदिपुत्राण्डुर्नैर्भक्ष्यगुणस्य पिधानं तितोवानम् । अविधानतिरोभ
 निधानाच्छादनानि चेत्तद्वत् । अदि सागुत्तिरुद्धोपनवाथोदपसर्गधोरि-
 त्तकारलोपः । तेन साभ्यसूयै चिभै पाठनर्हेः प्राणीयै । अम्भोः-
 र्णस्योवपानीयगौरवीराभ्युत्तरमित्तवत् । तस्यमव्यागीयर इति पितृ-
 रनीदत् प्रसवः । अङ्गनानि अक्षयानि इति अयेन सतुषमभ्यागनयो-
 ग्यनः) विवृतिर्न प्रकाशेय निःशेषत्वपरिषेत्तर्थाः । विद्धाविरे विधि-
 तानि आदिनामीत्यर्थः । सागु कतिपुत्रोरिति भासोः कर्मणि चिट् ॥ ५० ॥
 निर्वृते इति । हरिचन्द्रे रत्नचन्द्रे जलौघैर्निर्वृते आलिते
 इति । धारेः कर्मणि क्तः शोःश्रुतमुक्तिसिद्धे इति वकारः श्रोतार्थ-
 यत्ने भर्तुत्विति द्वितीकारः । आपाण्डोः पाण्डु वयोदङ्गनायाः कानक-
 कतदयान् गनपरभागया वीरव्यतीहितवर्षोः लक्षणा । अतएव भाग-
 यः अङ्गनाः । साभ्यसूयै गुणसाभ्येन इव अन्वयेतेति अन्वयान् ।
 हारयष्टग अन्वयैः सहृदयैव अविभवेभ्युत्तरेण । निजपरभागया-
 निररत्तनाभ्येत्तर्थाः । अहाय इति । इहात् अटित्प्रवाहाय अट्
 यत्, कर्त्तुः इत्यन्वयः । विच्छेदस्तु नमपदे प्रादः । अङ्गना-
 नादन्वयेव शक्तिर्न भासः । अङ्गनाः अन्वये कर्मणि चिट् । निर्वृ-
 त्तैर्गुणैश्च इति विच्छेदग सहृदयैर्गुणैः अन्वयेन च अन्वयेन अन्वयेन
 इति अन्वयः । ३२३ ॥

हाराणां मणिभिरुपाश्रितौ समन्ता
दुत्सूतैर्गुणवदुपमकाम्ययेव ॥ ५३ ॥
आरूढः पतित इति स्वसम्भवोऽपि
स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति ।
कसौभ्यश्चुप्रतमसितोत्पलं वधूनां
वीचीभिस्तटमनु यन्निरासुरापः ॥ ५४ ॥
दन्तानामधरमयावकं पदानि
प्रत्यग्रास्तनुमविलेपनां नखाङ्गाः ।

एतत् उपमस्य काव्याव्याख्यानरक्ता गुणवदुपमकाम्यया तया गुणवदुपमका-
स्यया व्याख्यानोपगुणवदया काङ्क्षेत्यर्थः । काव्यश्चेति काव्यप्रत्यया-
नधातुत्वादप्रत्ययादिति स्थित्याभप्रत्यये टाप् । समन्तादुपाश्रितौ संश्रितानि
रेजाते राजते क । कस्याञ्च उपानाश्रिति विकल्पादेकाराभ्यासबोधो ।
गुणवदुपमकाम्ययेव इत्यर्थे कृतमर्थे कृतान्तरमभिप्रेयन् इति प्रतीतिः
त्रैभानुप्राप्तित्वातिप्रयोक्तृणादुप्राप्तित्यसम्भवेना ॥ ५२ ॥

आरूढ इति । स्वसम्भवोऽपि आरूढ उच्चस्वानगत-
उत्समाश्रय पतितताया भ्रष्ट इति हेतोः आरूढपतिततायादित्यर्थः ।
स्वच्छानां निर्मलानां परिहरणीयतां व्याख्यातुमुपैति । प्रमज्ज्यादितो-
राश्रोटाहत्यामरपानिक इति शरणादिति भावः । वीचीभिस्तटमनुतटं
प्रति निरासुरादिषुः । कुतः दक्षादायः वधूनां कसौभ्यश्चुप्रतमसितो-
त्पलं भ्रष्टमन्वयति भावः विशेषेण सामान्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्दासः
स्मर्येनवाङ्गतश्चेत्सुखातिप्रयोक्तृणा कहीर्षः ॥ ५३ ॥

दन्तानामिति । तोयेष्वपि यदितोयम् । विभक्त्यर्थेऽप्यदोमातः ।
एतन्नामकाव्यं प्रकाशितहास्यारामं अधरन्दनानां पदानि दन्तानि
तथा कान्तेयनां वीचाङ्गराणां तनु धरीरं प्रदयाः नसा तथाऽप्यत्रिभ-

आनिन्युः श्रियमधितोयमङ्गनां
 शोभायैविषदि सदाश्रिताभवन्ति ॥ ५५ ॥
 कस्याश्चिन्मु खमनु धीतपत्रलेखं
 व्यातेने सलिलभराऽवलम्बिनीभिः ।
 किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभि
 श्रित्यथीरलमलकाग्रवह्वरीभिः ॥ ५६ ॥
 वल्लोभ्योघनमनुलेपनं यदूना
 मुत्तंसानहरत वारि मूर्धजेभ्यः ।

आनिन्यु प्रापयामासुः । नीचप्रोर्धरतेष्वेति वचनात् द्विर्गर्भकत्वम् ।
 तथा हि वृतः लल्लवान् सुन्दराद्यान्विता । सदर्शकतां दे केवदिति
 शेषः । विषदि विभवाभाववासेऽपि 'योभायै वैभवाय भवति । ऋषेः
 वस्यदायाने चतुर्थी वक्तव्येति ऋषेरर्धनिर्देशाद्द्वितीया । अर्धान्तराद्याः
 ॥ ५५ ॥

वल्लोभ्योघनं । धीतपत्रलेखं वाकित्यन्वयः । वलीक कस्यापि मुकुटमदु
 सुखेन धम्बद् यथा तथा सुखे इति यावत् । ततोऽर्थे इत्यभेदं धर्म-
 प्रापयामीत्यात् द्वितीया । सलिलभरेषावलम्बिनीभिर्बन्धनानाम् । अ-
 र्धवह्वरीभिरित्यर्थः । किञ्जल्कव्यतिकरेषु केसरश्रियतेषु पिञ्जराप-
 न्तराणि मध्यभागा यामाशाभिः । अलकायापि वल्लोभ्योघनं यदूनापनित-
 । उच्यते । वह्वरी मञ्जरी स्त्रिया श्रित्यथरः । ताविरलकाग्रवह्वरीभि-
 श्रित्यथीर्मकरिकावधयोभा अलं व्यातेने वन्मादिता । ततोऽर्थे कर्मण
 श्रित् । अथ श्रित्यथ श्रीरिष श्रीरिति निर्दयनाभेदः ॥ ५६ ॥

यद्य लोकाद्वेषेण पुंसाप्यप्यस्ताभेदं कर्तव्यति । वचोभ्य इत्यादि ।
 वारिभर उदङ्कर्म वदूनां वादवावा वल्लोभ्योघनं वान्मभतुसेपन म-
 रागमइरत । अित्याप्तम् । अत वधुभामिति आकिल्लः पाठ वशीः

नेत्राणाम्मदरुचिरचतैव तस्थौ

चक्षुष्यः खलु महताम्परैरलङ्कृतः ॥ ५७ ॥

योवाह्यः स खलु जलैर्निरासि रागो

यश्चित्ते स तु तदवस्थैव तेषाम् ।

धीराणां व्रजति हि सर्वैव नान्तः

पातित्वाद्भिम्भवनीयताम्परस्य ॥ ५८ ॥

फेनानामुरसिरुहेषु हारलीला

चेलश्रीर्जघनतलेषु शैवलानाम् ।

जातुमेवम वचोमात्रनिर्देशादुत्तरलोके तेषामिति भुंक्तिरूपरामर्ण्ड न
 पाद्यः । मूर्ध्निभ्यः विरोहभ्यः उत्तंसान् शेषराजकृत नेत्रार्थ
 मदर्चिर्निरासि रागोऽस्तैव तथैव तस्थौ चारिविहारस्यापि रागजनकत्वा-
 दिति भावः । अतएव रागद्वयस्याप्यभेदाध्यवसायेन तदवस्थानिर्देशाद-
 तिप्रयोक्तिः । तथा हि महताञ्चक्षुषि मनस्यक्षुष्यः प्रियोऽसिजघ । प्रि-
 येऽसिजे च चक्षुष्य इति विश्वः । यतीराज्यवासेति यत् । परैरलङ्कृ-
 त्कृतैः खलु । चक्षुष्य इति श्लेषश्लोक्तिप्रयोक्तिः तथा पूर्वोक्त्या च
 उद्गीर्णोऽयमर्चोत्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

य इति । तेषां यदनां वद्विर्भवोवाह्यः । वहिर्गणितोपोयङ्
 चेति वचनात् यञ् प्रत्ययः । यो एगोऽङ्गरागः स रागोज्ज्वल्यो
 जं ईदृशं निरासि निरसः खलुः । अस्त्यतेः कर्मणि कुङ् । चित्ते यो
 रागः स तु सैवावस्था यस्य स तदवस्थ एव न निरस इत्यर्थः । अत्र
 रागयोर्भेदाध्यवसायादितिप्रयोक्तिः । तथा हि सर्वोऽपि धीराणां
 महतामनःपातित्वादनर्गतत्वादेवेति यावत् परस्याभिभवनीयतां न व्रजति
 अन्वया व्रजत्येवेत्यर्थः पूर्वदलहारः ॥ ५८ ॥

फेनानामिति । अधुनां अलम्बुष्णानामपीति भावः पयसि विभूषणं

गण्डे षु स्फुटरचनामपत्रवल्ली
 पर्याप्त पयसि विभूषणवधूनाम् ॥ ५८ ॥
 भ्रश्याङ्गिर्जलमभि भूषणैर्वधूना
 मङ्गेभ्योगुरुभिरमज्जि लज्जयेव ।
 निर्मात्थैरथ नन्वतेऽवधीरिताना
 मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धार्ष्ट्यम् ॥६॥

नेत्राणाम्दक्षिणैश्चैव तस्वी
 चक्षुष्यः खलु महताम्परैरुक्त्वाः ॥ ५७ ॥
 योवाद्यः स खलु जलैर्निरासि रागो
 यश्चित् स तु तदवस्थेषु तेषाम् ।
 धीराणां ब्रवीति हि सर्वेषु नाम्नः
 पातित्वाद्भिभवनीयताम्परस्य ॥ ५८ ॥
 फेनानामुरसिर्बुधेषु हारलीला
 खेलथीर्जघनतलेषु शैवलीनाम् ।

आहुवेभ्यः प्रसोक्तानिदेवाहुमरयोके तेषां चित् पुंविहृत्पदानर्थाः ।
 पाद्यः । पूर्वशेषः विरोधशेषः कर्त्तव्यं शेषपानहृत्य देवेषु
 मद्दक्षिणैरामोऽद्यैव तेषु तस्वी धरिनिहारस्वादि- रागजनकता-
 दिति भाः । अनन्त रागद्वयसाध्यभेदाभावादेव तदस्मान्निर्देशाद्-
 निश्चयोक्तिः । तथा हि महताञ्चक्षुषि भवत्क्षुष्यः प्रिवोऽधितव । प्रि-
 वेऽधितव च चक्षुष्य इति शिबः । अरोपान्वयाच्चेति इव । परंरक्षुषी-
 इति शिबः चक्षुष्य इति श्लेषमूलातिशयोक्तिः तथा पूर्वोक्तत्वा च
 मद्दक्षिणैरामोऽद्यैव तेषु तस्वी ॥ ५७ ॥

इति । तेषां इदं चक्षुष्योऽद्यैव । अहिरण्यकेशोपय-
 चेति चक्षुष्य इव प्रवचनः । सो एगोऽहिरण्यः च रामोऽहोऽसौय-
 म् इति निमित्तं निरुक्तः चक्षुः । कस्तुतेः कर्त्तव्यं मुहः । विप्रे दो-
 रागः च त्रयोऽप्येता तस्य च तदस्म एव च निरुक्त इत्यर्थः । अत्र
 रामोऽहोऽसौयमिति श्लेषोक्तिः । तथा हि चक्षुषि धीराणां
 मद्दक्षिणैरामोऽद्यैव तेषु तस्वी इति वाच्यं परस्मादिभ्यश्चोदतां च जज्ञति
 चक्षुष्य इति श्लेषोक्तिः । इति चक्षुष्यः चक्षुष्य इति भाः इति चक्षुष्य-
 ॥ ५८ ॥

गण्डे षु स्फुटरचनामपत्रवल्ली
 पर्याप्तं पयसि विभूषणं वधूनाम् ॥ ५६ ॥
 भ्रश्याङ्गिजलमभि भूषणैर्वधूना
 मङ्गेभ्योगुरुभिरमज्जि लज्जयेव ।
 निर्मात्यैरथ नन्दतेऽवधीरिताना
 मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धार्ष्ट्यम् ॥ ५७ ॥

पर्याप्तं वनपत्रादीनि । कृतं कौनारा चिह्नोरायां उरति रुच-
 र्नात्पु रतिरुचा- रणा । सुधीति योगविभागात्कप्रत्यय पृथदनादित्य-
 नुक् । तेषु चारणीना सुक्तावलिनी जातेति शेष । शैवनामा न
 चनतरेषु चेतसीर्धनशोभा जाता । गण्डेषु वपोरेषु गैवसां इति वि-
 भक्तिविपरिणामादनुपङ्गः । स्फुटरचना व्यक्तविन्यासात्पत्रवल्ली मधुर-
 तलता जातेति शेष । अत्र केन वा चारकोवेव कीला शरणाया चेत-
 श्चौरिव श्रीरिति निर्दग्गनाभ्या शैरणा, पत्रवल्लीति रूपकेन च वाक्या-
 दैवत्तुर्दशक्याचममर्गनाशे देशङ्गाङ्गिभावेन सङ्गीर्षं वाश्यार्षहेदकङ्गाङ्गि
 इम ॥ ५६ ॥

भ्रश्याङ्गिरिति । वधूना मङ्गेभ्योभ्रश्याङ्गि पत्राङ्गिर्बुधभि सौख्या-
 र्ण, इत्यनुक्तेर्भूषणैरेज्याया भ्रशप्रयुक्त्या चिह्नैरेत्युक्तेषा अलमभि अ-
 मज्जि लजे मज्जम । भावे मुङ् । कृपानन्तरमेव न तु निर्भयेनेति
 भाव निर्मात्यैर्भुक्तोन्मत्तमाल्यैर्वन्दते लजे अभक्तिं भ्रशोऽपि निर्भ-
 क्षौरित भाव । तथा हि अथधीरिताना तिरस्कृतानावपि लघीयसा-
 नु क्षानाहृष्टैर्धार्ष्ट्यैर्दिल्लज्जत्वमेवाधिकम्भगीति अर्थान्तरव्यास १ मङ्गल
 पदभ्रगे लज्जिता क्वचिद्विरीयते तुल्यास्तु निर्दुःखाविजृम्भना इति
 भाव । अन्तु बुद्ध्या मज्जामि मज्जामि प्रवच इति परमावर्ष ॥ ६० ॥

आसृष्टास्तिलकरुचः स्रजोनिरस्ता
 नीरक्तं वसनमपाकृतोऽङ्गरागः ।
 कामः स्त्रीरनुशयवानिव स्वपक्ष
 व्याघातादिति सुतराञ्चकार चारुः ॥ ६१ ॥
 शीतार्त्तं न्वलवदुपेयुषे व नीरै
 रासेकाच्छि शिरसमीरकम्पितेन ।
 रामाणामभिनवयौवनोप्सभाजो
 राक्षेपि स्तनतटयोर्नवांशुकेन ॥ ६२ ॥
 श्वप्रोतङ्गिः समधिकमात्तमङ्गसङ्गा
 स्नाधयन्तनुमद्दिवास्वुवाससोऽन्तैः ।

आसृष्ट इति । तिलकरुचः पद्मयोमा, आसृष्टाः स्रजोनाना
 निरस्ताः गहनं कौमुद्यं वासोनौरक्तमरक्तं निरसरागदित्यर्थः । इतिमिति
 शेषः । अङ्गरागोऽपाकृतः सर्वत्र लक्ष्मैरिच्छर्षः । एतौत्वं स्वपक्ष्या-
 यानात् स्वर्गं वयादनुमयशान्नुतापशानिवेतुत्वेवा । कामः स्त्री, क्रियः ।
 कामुषो रतीवडादेगविकस्यात्से वरखे टोर्ष, । सुतरां चारुः पूर्व-
 तोऽपि रमणीयाहकार स्त्रीर्षां काम एव भूषणमन्यद्रैरुपमेवेति धारः
 ॥ ६१ ॥

शीतेन । नीरैस्तोवैरासेकाटीवेधनात् शीतार्त्तं, शीतव्यदास्वह-
 वत् सुदु उवेदत्रेड प्राप्रगतेवेच लो ग । अथएव शिथिरसमीरकम्पितेन
 र्शनागतवेधितेन नवांशुकेन कर्त्ता अगिनयो यो यौष्मेद्वा एष्यत्वं त-
 द्वाजेः रामाणां स्तनतटयोराधारदोराक्षेत्रि आङ्गिणं संवक्तम् । भावे
 नुम् । सेवसेठस्वांपुक्तेःस्य शीतार्त्तं हेतुकत्वत्वेऽस्त इति दु-
 पचेतत्वेवा ॥ ६२ ॥

एधनं वा जनहीङ्गाहृत्वा जगदुत्तरणं वक्ष्यति । श्वप्रोतङ्गिरिति ।

उत्तरे तरलतरङ्गरङ्गलीला
 निष्ठांतरथ सरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥
 दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता
 दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
 उद्दीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती
 मस्यार्थी ज्वलनिधिमन्यनस्य शौरिः ॥ ६४ ॥
 स्रज्ज्वा यत्परिहितमेतयोः क्लिप्तान्त
 र्द्धानार्थन्तदुदकसेकसक्तमूर्ध्नाः ।

अथ सङ्ग्रीह्यान्तरमङ्गलान्तात् गान्धर्वमङ्गलान्तात् शान्तमुपात्तं संज्ञकमिति
 यार्थम् । समधिकमतिरिक्तननुवत् भूतिभत् सावयवमेव कामिवाट-
 सिनेत्युष्मे वा चान्मुष्मताङ्गि. धरङ्गिः । भीमादिकलाङ्गुपुपुष्पा ।
 तस्मात्परवासात् एव रङ्गान्धर्वस्यागानि तेषु लीलावर्तितानि ताव
 निष्ठातै कृपणैः । निन्दोष्मैः स्नातेः क्रोधे इति यत्नम् । पादयो-
 ऽन्तैः पक्षसाङ्गैरपवधितैः प्रिया समूहैः स्त्रीसङ्घैः परयोद्गुदाङ्गते
 उत्तीर्णं निर्गतमिच्छैः । तरतेभवेति विद् ॥ ६२ ॥

दिव्यान्मिति । दिवि भवा दिव्यास्तोषामपि कृतविस्मयां धीन्दर्श-
 निरेकेषु जमिताङ्गतरसां स्फुरदरविन्दाभ्याश्चाह इती यस्यांसा र-
 न्नाह तामिधर्गः पुरस्तादयतः अन्धलो जघान् । बहुस्यास्तमित् ।
 ए रतीक्ष्णामन्तैः काञ्चित् क्षिप्तं मध्यमाणात् दृष्टुदात् वदा. प्राडर्भ-
 यन्तो श्रियंभर स्रज्ज्वाभिशोद्दीक्ष्य ज्वलनिधिमन्यनस्य समुद्रमन्यनमित्यर्थः ।
 मन्थने. तादिकस्येदिन्वाप्तुमागमः अधीमर्षेत्यादिमा कर्तव्यि ष्ठी । अ-
 र्थापीत् स्रज्ज्वात् । अत्र समुद्रमन्यनस्य रिक्त्याश्चयविवेकपमया वाङ्मना
 श्री. स्रतेति अरथान्द्वारप्रतीतेरध्वनिः ॥ ६४ ॥

स्रज्ज्वाभिति । एतयोर्द्वारप्रतीतेरध्वनिः क्लिप्तान्तं स्रज्ज्वाभिति

नारीणां विमलतरौ समुल्लसन्त्या
 भासान्तर्द्धधतुरुरु दुकूलमेव ॥ ६५ ॥
 वासांति न्यवसत यानि योषितस्ताः
 शुभ्राक्षद्युतिभिरहासि तैर्मुदेव ।
 अत्याक्षुः स्रपनगलज्जलानि यानि
 स्थूलाश्रुस्रुतिभिररोदि तैः शुचेव ॥ ६६ ॥
 आर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिवद्भिः
 संसक्तिं भृशमपि भूरिशोऽवधूतैः ।

यत् इकूठं परिहितनाम्नादितमुदकसेवेन संवक्तं संखटं तत् इकूठं क
 विमलतरौ नारीणासुहृ पीवरी जहृ एव वक्षारौ समुल्लसन्त्या उरु, रक्त
 भावा निजकान्त्या अन्तर्द्धधतः आदितवन्तौ तदेतद्गुणमिति भावः ।
 अत्र इकूठस्योच्छ्वादादकूलोऽपि तदभावोक्तोरसम्बन्धोऽपि सम्यक्स्वरूपाति
 योक्तिः । तद्मेववा चोर्वो इकूठानां आदकयोरुच्छ्वादादकत्वोक्तोरसम्
 बन्धस्वरूपातिप्रयोक्तृप्रानुप्राप्तितेति सजातीयसङ्करः तदनुप्राप्ति
 विधत्तसङ्कार इति विजातीयसंस्कारः तेन चोर्वोर्वोक्तोक्षरं कावच
 व्यश्वत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६५ ॥

वासांतीति । ताः योषितो यानि वासांसि न्यवसत निवसितवत्यः
 पसन्त्याच्छादनरति धातोः कर्त्तरि लुट् । शुभ्राभ्यां युतिरिष यु
 र्द्वै गन्तः वायोभिर्मुदा नारीनिषमानन्देमाहासोव हसितमिव । भ
 लुट् । स्रपनेन गलज्जलानि स्रवन्तीयानि यानि वासांसि अत्या
 त्यक्तवत्यः तैः शुचा स्थूला अश्रुस्रुतिर्बोधानैः चरोदीप रोदनं कतमि
 भावेऽलुट् । अत्र भावस्त्वपुण्यजलग्नन क्रियागनिमित्तयोर्होरोदनमि
 ययोः सजातीयोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ६६ ॥

आर्द्रत्वादिति । अर्द्रत्वाज्जलेन प्रोमुष्पा च सरसत्वादतिशयि

अङ्गेभ्यः कथमपि वामलोचनानां
 विल्लेपो वत नवरक्तकैः प्रपेदे ॥ ६७ ॥
 प्रत्यसं विलुलितमूर्द्धजा चिराय
 स्नानार्द्रं वपुरुदवापयत् किलैका ।

ततिशयधनी' कसत्ति' संक्षेपं परिचयं चोभेयिःङ्गिः माप्रवङ्गि' अतएव
 इयं भूरिणी बह्वप्रोऽवधूनौर्भरसैरपि यन्त्रज्ञ निष्काशिनै रपि नवरक्त-
 देव नवरक्तकैः मृतनरकाररञ्जैर्नवाचुराभिभिद्य पाशलोचनानां सुप्रयासङ्गे-
 भ्योविल्लेप इत एदे कथमपि प्रपेदे प्रऽः । एकतातिङ्गेऽटव्यत्पुति-
 परिचयाङ्गे ति भाव' । अत्यावज्ञा. काशिनोधनपरायण्याभिर्वै स्नांति-
 यधूनाः कवस्त्रिज्जुनीय मीनरप्रतीति' एह विशेष्यस्यापि द्विष्टया-
 कब्दप्रक्षिप्तोभ्यैरेव ॥ ६७ ॥

प्रसंहरिति । एका स्त्री प्रसंघर्षवती । विभक्त्यावैध्ययो भाव' ।
 विलुलितमूर्द्धजा त्रिकीर्णकेशा शरी स्नानार्द्रवपुः चिराय चिरसुदरापयत्
 नरापयत् अशोभ्यदिति यावत् वयतेर्लान्ताङ्कत् । अस्ति स्त्रीत्यादिना
 गगाम' किल एतु पुनस्तः एव अभिनत प्रिवमनिखेऽभिधीय्य केदाम्बु-
 षोद्वन्द्ववाब्द शुक्रादिवत् गुण्ये पुंसि गुण्यिनि भेदाविह' । आपोद्वयाः
 स्त्रीषु द्रवादि ढद्दत्तुखेन जुष्टोनीत्यादिप्रयोगात् । अथक्षररादिभेदेना-
 र्द्रदिशब्दः । तिङ्ग्ये ति वरप् क्रिमेत्तिङ्ग्यादिना तिङन्तादाष्टप्रत्ययः ।
 त्रितयाद्यैर्निभक्तिरिच्यवत्वम् । भाजानात् वाक्याद्यैः कर्म तद्दृश
 जन' नाज्ञासीदित्यर्थः अस्मिन्तस्ते हार्द्रतामजानती स्नानार्द्रमेवेति अन्ध-
 गाना पुनः पुनः इव ब्रह्मपयन्त्येवास्मदिति वात्मयार्थः । अत्र वपु इत्य-
 कस्य वीक्ष्यण्य बभूव्य, पचारात् इवष्यद्वियायाः समान कर्तृक्यात्पूर्वका-
 तानिगोष्ठः एष च गर्वोत्सुः स्यादिसञ्चारिसङ्घीर्षसे दरोभावादिषात्सि-
 यम्यज्ञा द्विष्टाश्च पुमान्स्त्री भेदनुषयेयम् । अलोहापनद्वरकारणे-
 ति द्रवत्वनिर्घटितरूपध्यायानुत्पत्तेरौद्विष्य इवसप्रतिपादनदुष्टेनाभिः

नाजानादभिमतमन्तिकेभिवीक्ष्य

स्वे दाम्बुद्रवमक्षवत्तरां पुनस्तत् ॥ ६८ ॥

सीमन्तं निजमनुवय्यती कराभ्या

मालक्ष्यस्तनतटवाहुमूलभागा ।

भर्तान्या मुहुरभिलष्यता निदधे

नैवाहो विरजति कौतुकं प्रियेभ्यः ॥ ६९ ॥

स्वच्छाम्नः स्रपनविधौ तमङ्गमोष्ठ

न द्विषेयोऽङ्गिराद्वारः । तस्याममया मनुवतिर्विशेषोऽङ्गिर्निगद्यनरति-
एवेषाम् ॥ ६८ ॥

सामन्तमिति । निजमात्मोर्ध्वं सीमन्तं मूर्ध्नि जमध्यपङ्क्तिम् । सी-
मन्तमस्त्रिया स्त्रीणां द्वेषमध्ये तु पङ्क्तिरिति वैजयन्ती । कराभ्याम-
नुवय्यती गृह्णन्ती निजजन्तोर्ध्वं । अथएव व्या ६८ ननु लक्ष्याविभा-
षः स्रपनटे बाहुमूले च तेषां भागाः प्रदेशा यस्याः सा अथवा स्त्री अभि-
नयप्रकारित्युत्तरी । वा आदेशादिना वैकल्पिकः खलुप्रत्ययः । भर्ता
सृष्टिर्निदधे अथ तां निदोऽन्तेषु । निरुत्थनं तु निज्यामं दर्शना-
नोत्पत्तेरवसिक्तपर । अहो आश्चर्यं कौतुकं सभित्तायः प्रीयन्तीति
प्रिया । द्विष्याः । इयुमधस्ताप्रौढिरिति च । तेभ्योऽन रिमन्त
उभयोऽपि न निवर्त्तते इति आश्चर्यम् । न जातु कामः कामानामुप-
धीनेन शान्तिरिति भावः । जुगुप्सा विराम प्रमादार्थानामुपसङ्गप्रामिति
पश्यती व्याहृ-परिथोरमरुति परस्परपदम् । अर्थान्तरन्त्यासः ॥ ६९ ॥

अथेति । अथेनात्पहा स्रपनेनाभिषेकेण विधौतं विमन्ति मद्रं
वदन्त्याम् सुदुःखा ताम्बुलरागेण विरट्ट एव चोडोऽधरः प्रतप्त स्रपदं
विमन्ति विमन्तं वाप्य अथवा विमन्तिमेकान्तमथनम् । विमन्तौ इति विज-
नविद्यमरः । इत्येवंरूप इत्यानेताशनेव विनासिनीनाभाकस्तौ नेष्यमस्तु

स्ताम्बूलद्युतिविशदोविलासिनीनाम् ।
 वाउश्च प्रतनु विविक्तमस्त्रितीया ॥ ७० ॥
 नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्य ॥ ७० ॥
 इति धौतपुरन्धिमत्सरान्धुरसि मञ्जनेन
 श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ।
 अथलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः
 शिशिरेतररोचिषापान्ततिषु मङ्गुमीये ॥ ७१ ॥

विमतीरितेः । कुसुमेषुणा कायेन शून्यो यदि न स्यात् । अथवा
 अद्विजितानामिह कनक भूषणमपि भारयत एवेति भावः । इतेन विविक्त
 स्यात्स्य आसम्भन चेदाह्वय उहीमनविभार उक्तः । अत्र भूषणयोगेऽपि
 विविक्ति रिति मद्यत इति लक्षणात् । अथ ज्ञाननाम्बूषादिपटादीमित
 विशेषणमत्ता अङ्गीकादीनामाकल्याणप्रतिपादनायैतत्तद्वाच्यमित्यन्वयः ।
 ॥ ७० ॥

अथोत्तरवर्णं सूर्याक्षमवादिष्येनं प्रक्रीति । इतीत्यं
 वरवि मञ्जनेन ज्ञानेन धौतपुरन्धिमत्सरः । अविशतमाविनीपानात्
 अमीच्छति विवेते अतिशायिनीम् । आमीच्छे चिभिः । श्रियमाप्तवतः
 अपमलाङ्गभासो विमलाङ्गजानीन् यादवानलोक्य तदैव शिशिरेतररोचिषा
 स्याद्युनाअपरवारिराशेः पदिमाये रपान्ततिषु इरेषु मङ्गुं प्रवेष्टुमीये
 इत्यम् । भावे लिट् । परवेष्टा काष्ठाकारो विपक्षिणां तादृग्विषया-
 भिः अमनराधत्त इति भावः । अत्र धानोः काष्ठाप्रमल्लमस्य वाद-
 मञ्जनालोक्य अङ्गीकृतम इत्येव्यते । अतिशायिनी इत्यम् । सवजामज-
 मोऽतिशायिनी भवति यो दिक् ईरिति अन्वेषणात् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमाधकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
जलविहारवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भोपाध्यायहोषाचरुमहर्षिणादस्युक्तिरचिते माध-
काव्यदासनामे सर्गोऽष्टमः समाप्तः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

अभितापतम्पद्मथोऽणुवि
निजतेजसामसहमान इव
पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधे
रधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥
गतया पुरः प्रतिगवाक्षमुखं

अथ सर्वास्तनयं वचंयति । अभितापेति । अथ मिमङ्गाननर
एव रधिः सूर्यो निजतेजसावभितापवम्पद्मं वनापातिरेकमवहमान इव
पराम्बुनिधेः पञ्चमाब्धेः पयसि प्रपित्सुः पयसि विष्णुः । पततेः
सनादप्रयवः सनि मोषेऽदिना इसादेवः नोपोऽभ्या भ्येत्तभ्याम्भोप
अस्तगिरिमस्तादिम् । अथस्तु चरमजाभ्यदिल्लमरः । अधिरोढुमभ्य
तन् अभ्यधावन् । अथ सहमान इवेति कान्तप्र. प्रस पयसि प्रमा
निजतेजोऽवहनहेतुवचमुच्यते । अस्मिन् सर्गे प्रमिताक्षरा हस्त
प्रमिताक्षरा मज्जसंदिनेति सद्रथात् ॥ १ ॥

मनवे न । रतेन रददौ । प्रसितोऽबु. अथां हरोदा चेति स

दृधती रतेन भृगमत्सुकताम् ।

मुहुरन्तरास्रभयमभ्रगिरेः

स वेतु य योपिदमिमीत दृशा ॥ २ ॥

विरनातप छविरनुणवपुः

परितोयिपाण्डु दृधदभ्रगिरः ।

अभयद्वतः परिणतिं शिथिलः

परिमन्दसुर्यनयनोद्विषतः ॥ ३ ॥

अंपराक्लृणीतलतरेण ग्रनैः

रनिखेन लोलितलताङ्गुलये ।

ये गतेषु । भवन्तु रक्षां कामाच तत्रत्यपथीसु ह्यन्दरनी वे धि
 रोऽवे गताशुसुद्वाराद्वारम्भति गीतया यपसूतया वषा यस्त-
 गरेः वरिषुचानराभम् । मध्याभावेण मुहुरविमीत माति क । च-
 रात्रमाशिलभरतिमात्रमभ्रगिरेः इति नामकरणेन ज्ञायते । प्रतीति-
 रोऽवे । माहोन्निह स्यादिति द्विर्भावः । अत्रानिद्विषाभ्यावर्णनम् ।
 तथास्तपसपतीसुभ्रमादौऽस्मात्तुभ्रान्तरौरवस्ये । अत्रोत्सुकभर-
 वनात् प्रोदोऽन्वहारः ॥ २ ॥

विरतेति । परिणतिं परिणतिं अथवा जराश्लेषात् यतः यत
 विरता यस्या जातपसु र्द्विषसु यः अथवा योपिप्रभः अतुण्यपु-
 यः प्रोदवादीपुण्ड्रदेवः । अत्रत्या वसन्तूरिति यत् अत्र्यावे मन्
 योगः । परितोयिपाण्डु एतत् शुभ्राभ्रपटनश्लेषादपरत् परितैव
 एतु रमभ्रमाकाशधरे विरोडचदुद्वत् परिमन्द प्रशान्तं अर्धदृषा-
 नयेन सूर्ये एव नवनं यद्ये च दिवसः शिथिलं शिथिलवृत्तः शिथि-
 त्वाभवत् । अत्राभ्रविर दन्त्याशायाकृपणाद्विष एव अथवा दृश-
 विरता इति अत्रत्यपादे कदेयद्विषपदं यो भाः प्राप्तिम् ॥ ३ ॥

निलयाय शाखिन, द्वाह्वयते

द्दुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥

उपसन्धमास्त तनु सानुमतः

शिखरेषु तत्क्षयमशीतरुचः ।

करजालमस्तसमयेऽपि सता

मुचितं खलु वतरमेव पदम् ॥ ५ ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अपराहोति । अपरोऽपरमागोऽङ्गोपराङ्गोदिनाः । पूर्वापरा
रोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इत्येकदेशिसमासः राजाहः शक्तिभ्यः
पङ्कोङ् एतेभ्य इत्यङ्गादेशः अङ्गोऽदन्तादिति चत्सु । तस्मिन्परा
धीनलनरेणानिधेन यन्त्रैर्लोकिना चाकिता कता एवाङ्गुलयो यस्य तस्य ।
पुन निजयाय निशङ्कावाह्वयते अङ्गुलिमग्नया चाङ्गानं कुर्वाणाय
स्थितावेचुल्लिका । शाखिने वृक्षाय खगकुलानि पंचरङ्गा आङ्गुला
शुभाः गिर इदमागन्त इति प्रत्युत्तराश्च ददुरित्वनुषङ्गादुत्प्रेता ॥

उपसन्धामिति । उपसन्ध्यां सन्ध्यायाः कसीपे । सन्ध्यायाऽप्य
भावे नपुंसत्वाद्बहुत्वम् । अशीतरुच टण्यांशोः तनु करजाल
तुल्यलक्षिन् क्षये तत्कालेऽपीत्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सादुम-
ष्टेः शिखरेष्वामातिवर्णः । आसेः कर्त्तरि लङ् । सतापस्त समये
यायवेऽप्युत्तरमेव पदमुद्यतस्थानमेवोचितं खलु । अर्थान्तरन्यासः ॥

प्रतिकूलतामिति । विधौ दैवे प्रतिकूलतामुपगते घनि बहुसाध-
ननेऽसाधनता विफलत्वमेति बहुत्वमपि साधनव्यसक्तिर्निष्कलैवेत्यर्थः
तया हि घनिव्यत आनम्रपातस्य दिग्भक्तुः करा व्ययगे हस्ताय । ॥
हस्तायः करा इत्यमरः । तेजं बहुमपि अत्रलक्षणायाः इत्यर्थः

दधती रतेन भृशमत्सुकताम् ।

मुहुरन्तरालप्रवमस्तगिरेः

स वेत्तु य योषिद्भिमीत दृशा ॥ २ ॥

विरलातप छविरनुष्यवपुः

परन्तोविपाण्डु दधदभ्रशिरः ।

अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः

परिमन्दसूर्यनयनोदिवसः ॥ ३ ॥

अंपराक्लृशीतलतरेण शनैः

रनिलेन लोलितलताङ्गुलये ।

ई तनीया । अथानुदुर्भावां काशाच एतन्नयस्यौक्त्यान्धधी योषि
रोऽपि मनाशुखद्वेनाहहारमति नैतया ययदतवा दया अस्त-
ते क्वचित्तानरात्तभूयं मध्याहापदेशं सुन्दरनिमीत माति क । ४-
। मनाशुखद्वेनाहहारमति नैतया ययदतवा दया अस्त-
त्यर्थः । माडोक्त्वाह स्यादिति द्विर्भावः अथाविदित्वाभ्यासलोत्तम् ।
इत्यमयप्रतीत्यस्यमादौक्त्यात्तुभ्यान्तरोमदवचनं अतोक्त्यात्प्रभा-
रात् प्रीयोऽतद्वारः ॥ २ ॥

विरलेति । परिणतिं परिहृतिं अथवा अरात्रस्याह गत कत
विरला अस्मा अतिपक्ष परिर्वस्य व. अथवा योषप्रभः अहृत्पण्ड-
न सी शोदयादीपडुण्डेष्टः । अथवा ययमूर्ति वत् अस्मापे मण्ड-
न. । परिवे विपाण्डु एतन्न भुभ्राभ्रपटनच्छलादपरत्न पतिनेष्ट
दुरवभ्रमाकाशमेव विरोदधदुहृत् परिमन्द प्रणान् अर्थयद्वशा-
। य सूर्य एव नवनं यस्य स त्रिभवं विविच विविचत्तः विवि-
चानयत् । अत्राभ्रविर दद्याद्यत्रयवच्छादिवस एव स्वविर रत्न-
परिवेत्तु इति अदकृषवादेकदेशत्तिस्य च ज्ञेयानुप्रादितम् ॥ ३ ॥

निलयाय शाखिन इवाह्वयते

ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥

उपान्धमास्त तनु सानुमतः

शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः ।

करजालमस्तसमयेऽपि सता

मुचितं खलु वतरमेव पदम् ॥ ५ ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अत्राहंति । अपरोऽग्रभागोऽङ्गोपराङ्गोदिनाः । पूर्वापरा
नेतरनेकदेशिनैकाधिकरुचो इत्येकदेशिषमासः राजाहः शशिभ्या
अङ्गोक्त एतेभ्य इत्यङ्गादेशः कङ्कोऽटनाटिति अत्रम् । तस्मिन्परा
दीनलनरेषानिबेन यमैर्जातिना चालिता कता एवाङ्गुलयो यस्य तस्य
पुत्र निवयाय निवासाप्राह्वयते अङ्गुलमप्यया आह्वानं कर्षाय
स्विनादेशुत्तरेषा । शाखिरे इत्यादि खगकुलानि पंचवह्वा आदृष्टा
सुताः गिर इदमागम्यत इति प्रत्युत्तरादि ढडुरित्यनुपद्रादुत्तरेषा ॥

उपसम्प्राप्तिमिति । उपसम्प्राप्तं सम्प्रायाः कर्षाये । कर्षायाऽस्य
भावे नपुंसकत्वाद्गुणत्वम् । अशीतरुच उष्णांशोः तनु करजाच
तुष्णलक्षिन् क्षणे तन्कावेऽपीथर्यः अखलसंयोगे द्वितीया । सादमत
ष्टेः शिखरेष्वाम्नातिवहं । आसेः कर्षाये लङ् । सतापस्त समये
मायरेऽस्य अतरेमेव पदमुदतस्मानवेवोचितं खलु । चर्षान्ता न्यासः ॥

प्रतिवृत्तामिति । विधौ दैवे प्रतिकूलतामुपगते घनि बहुसाधन
त्यदेवसाधनः सा विफलत्वमेति महत्यापि साधनव्यतिर्निष्कलैवेत्यर्थः
तथा हि पवित्रत आनसपातस्य दिनस्युः करार्यमशो इत्याय । द
इत्यांशः करार इत्यमरः । तेषां बहुसाधनपि अखलमनायाः उक्तं

अवलम्बनाय दिनमर्तुं रभू
 न्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ ६ ॥
 नवकुङ्कुमाख्यापयोधरया
 स्वकरावसक्तश्चिराम्बरया ।
 अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा
 भृशमन्वरज्यदत्तुषारकरः ॥ ७ ॥
 गतवत्यराजत जपाकुसुम
 स्तवकद्युतौ दिनकरेऽवर्तितम् ।

रभू यमोदैवमेव प्रवर्तमिति भाव । विद्येयेव वामान्यवर्धन-
 योऽर्थांगरव्यास ॥ ६ ॥

मर्तेति । अतुषारकर उच्यते । नवकुङ्कुमवदरुचययोधरया नवस-
 रावसेयया च स्वाम नवकुङ्कुमारुचयया स्वकरावसक्तश्चिराम्बरया
 किरपाकानश्चिराकायया अन्वत्त सहस्रसम्ब चारुणया वरुणस्य
 या पश्चिमदिशा वद्वेत्तर्षे । वरुणस्यैवात्पराङ्गभावं च गत्यर्ते ।
 यो मूर्तेति सुमादौ सहाय्याप्रयोक्तव्यहाय्यानाभयवोदेऽपि वद्वेत्तौ-
 धाने इति सहाय्ये इत्यादि । अतिसक्तिमिति वद्वेत्तर्षेययासक्तिश्च
 य प्राप्य भृशमन्वरज्यन् शोङ्कितरत्नाद्याभयत् । रज्जे देवादिकात्क-
 र्ति कर्त्तुः । कुशिरमो प्राणं स्तनु परस्मैपदस्येति कर्मकर्त्तरि
 । अथ वादवादिनकरादिदिशेयवद्विन्दुः तयोर्गारभावप्रतीते व-
 ायोक्तिरव्युत्तर ॥ ७ ॥

गतवत्यिति । जपाकुसुमस्तवकद्युतौ लोहितवर्णे दिनकरेऽवर्तित
 स्तवकस्तवति इति अन्वयाने यतीत्यर्थः । दिम्बस्य दिग्-मन्वसं क-
 षण् अन्वति । अङ्कितानुरागे वान्दुरागे कुशविन्दुस्यै । पद्मारागवर्षं
 तिवद् प्रत्युभोमधोवस्य वदिवारजत इत्युक्तेश्च । कुशविन्दुस्य

चहलानुरागकुर्विन्ददल
 प्रतिवद्धमध्यमिव दिग्वलयम् ॥ ८ ॥
 द्रुत्शातकुम्भनिभमंशुमतो
 वपुरर्द्धमग्नवपुषः पयसि ।
 रश्चे विरिष्विनखमिन्नवृह
 ज्जगदण्डकैकतरखण्डमिव ॥ ९ ॥
 अनुरागवंतमपि लोचनयो
 दधतं वसुः सुखमतापकरम् ।

सहायो इह भावप्रीतिभेदयोः इहोदे पद्मरागे च सङ्घेऽपि सङ्घीरित
 इति विद्यः ॥ ८ ॥

इति । इतन्मत्तं यत् शतकुम्भानपनीयम् । तदनीयं यातकुम्भ-
 मिति सुषर्षमयविवेकपरः । तेन सट्पन्नस्त्रिमिति नित्यवभासः । प्रयसि
 सत्तदोदके कर्षं यथा तथा भव्यं वपुर्यस्य तस्मात्सु मतोऽर्द्धस्य मण्डलं
 विरिष्वेवं ज्ञपो नखेन विनिवृत्त्य ईषा विद्विषस्य दृष्टतो मङ्गतोजगद-
 दण्डस्य जगदान्नवकोयस्य मङ्गाण्डकस्यैकतरखण्डमन्दतरदलमिव रश्चे
 रराज । अस्मीपमानस्य इराथ प्रमिहत्वाद्गुणमात्रद्वारः ॥ ९ ॥

अनुरागवन्तमिति । अपरदिक् पदिमा देव गच्छिका वेद्या अतु-
 रागीश्रीहृत्कर्मभिन्नाद्यत् तद्वनमपि शोचनयो सुखयतीति सुखं सुषर्षं
 यान्तादाभिरुप्याच्च दर्शनोयं वपुर्यस्यमपीति अतापकरमनीष्यादय-
 दन्ताज्ञानापकारिणं सुषर्षं वा तथाप्य येतन्सुधीरसिद्धिं निर्धनश्च ।
 देवभेदे नते रक्षो वसुरत्वे भवे यस्त्रिभ्रमरः । रजिः सुर्वोविष्टश्च गच्छते तं
 पियदाकायमेवालयो दृष्टान्साधिरकाययत्निष्काधिरवती । धनमण्डि हि
 वेद्या निर्दुष्यमपि धनिकमायं सुहरषादलनुरागदनुवर्तते । पुष्पान्नमपि
 हृतवर्षं निर्गोहवन्ति सद्य एवेति भावः । असङ्गतोऽर्द्ध इति श्लोकार्थः ।

निरकाशयद्रविमपेतवसुं
 वियदालयादपरदिग्गशिका ॥ १० ॥
 अभितिग्मरश्मि चिरमाविरमा
 द्बधानखिन्नमनिमेषतया ।
 विगलन्मधुप्रतकुलाश्रुजलं
 न्यमिसीलदजनयनं नलिनी ॥ ११ ॥
 अविभाव्यतारकमदृष्टहिम
 द्युतिविन्मरुस्तमितमानु नभः ।

श्लोक । वियदालयादपरदिग्गशिकेऽन्वये कदेव रूपवाद्भवेर्धिः ठत्वरूपणात्तन्मातृ-
 कदेववर्तिरूपकं चैषोऽपि तदुच्चापितत्वादन्तराम एवान्दरागोरसवर्षं प्र
 रसूनोति रूपकप्रयंश्रित एवेत्याहुम् ॥ १० ॥

अर्थात् । नलिनी अभितिग्मरश्मि सूर्याभिष्टुषद्विरणविरसाद-
 स्तपयादनिमेषतया अपरद्वयात्तया दल ह्येव एतत्त्व निचेत् । अरभा-
 मेनाभिष्टुषावस्मान्तर्बन्धेन खिन्नमलम् अतएव विन्मरुश्च हरकधु-
 म्रतकुलमेवाश्रुजलं यस्य तदजमेव नयनं न्यमिसीलत् । मोक्षयति च ।
 भाजभासित्वादिना विगलान्प्रभासुलम् अतएव नाभ्याग दीर्घम् । अत्र
 रक्षा हि कान्ता कान्तमविमेषं पादन्वी तदपाये कति निर्मंतितापी
 स इति भावः । अत्राप्यजनयनमिच्छाद्वाश्रुजलं पलादव्यदिनोर्नीर्मीति
 मरुद्गुणोर्नायिकावायकत्वरूपकसिद्धेरेकदेशवित्तिरूपकम् ॥ ११ ॥

अविभाव्येति । अविभाव्यतारकमदृष्टत्वम् अदृष्टं विन्दयति
 रिन्दोर्विन्मं मन्दिन् तत् अद्याप्यमुदितचन्द्रतारकसिद्धये । अस्तमित्यद-
 र्भनेऽप्ययम् । अविभवतोऽकृद्रतोभासुर्यपिन् तत् एवावता विष्णुपल्लवम् ।
 अथ निर्दोषेणमाह । अथसत्तया अज्ञानमवात्मधान्तनाथं अति-
 तदितात्कारं नभोऽन्वरीक्ष्यमात् भावि च । भातेर्दृष्टं वा

अवसन्नतापमतमिस्रमभा
 दपदोषतैव विगुणास्य गुणाः ॥ १२ ॥
 रुचिधाम्नि भर्त्तरि भृशां विमलाः
 परलोकमभ्युपगते विविशुः ।
 ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा
 सुलभोऽन्यजन्म न स एव पतिः ॥ १३ ॥
 विहिताञ्जलिर्जनतया दधती
 विकृतकुसुमकुसुमारुणाताम् ।

निगुणस्य का घोभेति न वाच्यं निर्देयताया अपि गुणत्वादित्यर्थान्तर-
 न्युक्तेनाह । विगुणस्य गुणहीनस्यापदोपता निर्देयत्वमेव गुण्यं अतो-
 गुण्यत्वाच्छोभा युक्तेति कारणेन कार्यसमर्पदनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

इतीति । रुचिधाम्नि तेजोनिधी सूर्ये भर्त्तरि पत्न्यौ पशुभ्यो
 देवान्तरमभ्युपगते मृते च इति विमलाः शुद्धास्त्रियोज्वलनं विविशुः ।
 अग्निं वावादित्यं भायस्त्रिविशतेति मृतेरिति भावः । अन्यत्र मृते वा
 चियते पत्नी वा स्त्री प्रेया पतिव्रतेति चरत्यादिति भावः । अग्निप्र-
 वेगज्वलमाह । इतरथा ज्वलनाप्रवेगे अन्यजन्मि जन्मान्तरे च एव
 च सूर्येण पतिः अन्यत्र तु यौगिकान् जन्मि पतिः च एव कथं सुलभोऽन्य
 कथञ्चिदित्यर्थः । ज्वलन्- वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति मृतेः ।
 तेनैव च भोदत इति चरत्यादित्ये भावः । अतोऽग्निप्रवेगोयुक्त इति
 समर्पनाहाकार्यं हेतुबहुव्यतिहयलङ्कारः ॥ १३ ॥

अथ सन्नताप्रादुर्भावाह । विहितेति । जनतया जनसमूहेन ।
 पामजमेत्यादिना समूहाद्यै तत्प्रत्ययः । विहिताञ्जलि- इत प्रणामे-
 ल्यर्थः । विहृतकुसुमकुसुमारुणात्पत्नी राजसत्यादिति भावः । तदुक्तं
 इत्यादि तत्र रजोपहं चिन्तयति । प्रकृत इति प्रसूयिता । जनदिवी-

द्विवां वसानिपैटुनस्तंमसो
वहिरेत्य चाधिकममक्तं गुह्यः ॥ १९ ॥

किमलम्बताम्बरविलम्बमधः

किमवर्द्धतोर्द्धमवनीतलतः ।

विससार तिर्यगथ दिग्भ्य इति

प्रचुरीं भवन्न निरधारि तमः ॥ २० ॥

युग्मम् ।

स्ययिताम्बरकितितले परित

स्तिमिरे जनस्य दृशमन्धयति ।

दधिरे रसाञ्जनम्पूर्वमतः

प्रियवेश्मयत्नं सुदृशोद्दृशुः ॥ २१ ॥

भटोरुतीति उकारस्रोम । अथ व्यापकत सहाय्यात्तमसोऽमर्षद्विरपा
दानेकत्वान्तेहादृशुः ॥ १९ ॥

द्विनिमित्त । प्रचुरीमवद्ववहुतीभवत्तमः कर्त्तुं द्विसम्बरद्विसम्बन्धा
यस्यं हतु व्यधोभतउत्थति अलम्बतासंघत द्विमिव अवनीतलतो भूतवाहु-
र्द्धुपरिटादवर्द्धतं किं अथ दिग्भ्यस्तिर्यग्विषयार विस्तृतमिति न निर-
धारि अथोलम्बनादीनामन्तमन्वावधारितमित्यर्थः । आरयते । कर्त्तुं वि-
बुद्ध । अत्रापि पूर्वदृशुन्देहादृशुः ॥ २० ॥

न. सगितेति । स्यागतेति तिर्योहिते अम्बरविक्रितितले येन तस्मिन् तिर्य-
मिरे परितोजनस्य दृशमन्धयति अन्वाहुर्वति यति सुत्यः क्रियोऽपुत्र
युतनं रसाञ्जनं त्वं रागमेगाह्वनं विशद्वन्त्र दधिरे दधुः अतो-
र्द्धतोः प्रियवेश्मयत्नं दृशुः । अत्र रसाञ्जनं वाक्याद्येन प्रियवेश्मयत्न-
मप्यदर्शाकाकाप्रहेतुद्व्याज्जिह्वमदृशुः । तेन रवः विश्वाकृन्मिनेत्तु-
दप्यध्वनददृशुःवाक्यादृशुः ॥ २१ ॥

दपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा ।

प्रथमप्रबुद्धनदराजिसुता

वदनेन्दुनेव तुंहिनद्युतिना ॥ ३० ॥

अथ लक्ष्मणाऽनुगतकान्तवसु

जलधिं विलङ्घ्य शशिदाश्रयिः

परिषारितः परित कृच्चगणै-

स्तिमिरौघराक्षसकुलं विभिदैः ॥ ३१ ॥

उपजीवति स्म सततं दधतः

परिमुग्धतां वणिगिवोडुपतैः ।

इत्युक्तं न दृश्यतेति भावः मदराजसुतायाः विन्दुशब्दात्वात् त्रिविवदनेन्दु-
नेवशुक्लत्वात् । अंतर्भवितो हरे शशेनाञ्जसदादिवर्ष । अल्लोकोत्त-
राभासनाथमिय निर्देश । अदमस्त्रि अस्त्रम् अस्त्रिणस्त्रिणम् ॥ ३० ॥

अथेति । अधोदद्यागमत् अस्त्राणां आच्छन्नेन अस्त्राणां शीघ्रार्थं
वा आनुगतमसुसुत कान्त वपुर्यस्य च अस्त्राणां अनुगतकान्त वपरित
गच्छन्नेव वस्तुतः अदभेदेनार्थं इत्याभावेऽपि जलकाशवदेव अदप्रतीते ।
परित समन्तात् कृच्चगणै मलयगणै नाम्नादादि भङ्ग कृच्चगणै इत्य-
शुद्धे च । इत्यनाकारत्वविषयवदवदस्युक्तं च अस्त्रादर्थं इत्यप्रतीति । अथ
अथ मनारादति । कथाकथमङ्गमङ्ग का रति चाश्वर । परिषारित
प्रयेव दाशरपिदेशरघुशोराम । अथरथ । जलधि विलङ्घ्ये ति-
मिरौघर राक्षसकुलगतं विभिदै विभेदवाचात् । विदैः कर्त्तरि भिच् ।
अथशुद्धोर्थं इत्यस्य अस्त्रं वाप्ययगद्वयकालद्वार ॥ ३१ ॥

उपजीवतीति । अस्त्राणां विधिं वसुहोरे वणिगिव सतत परिमुग्धतां
शौन्दर्यं अस्त्राणां शीघ्रं व्यवहारार्थं निर्दिष्टतामिति यावत् । अथ सुन्दर-
शुद्धोरिति विद्मः । दधतोदधाकथ्य वतानां शीघ्रार्थं शीघ्रदिरन्तरि च

घनवीथिवीथिमवतीर्णवतो
निधिरम्भसामुपचयाय कलाः ॥ ३२ ॥
रजनीमवाप्यै रूचमाप शशी
सपदि व्यभूषयद्सावपि ताम् ।
अविलम्बितक्रममहोमहता
मितरे तरोपकृतिमञ्जरितम् ॥ ३३ ॥
दिवसं भृशोष्णरूचिपादहतां
रुदतीमिवानवरतालिस्तैः ।

वीथिः पणवीथिरिवेषु प्रमितसमाहः ता अवतीर्णवतः प्रविष्टवतः उडुम-
तेर्नक्षत्राण्यस्य कस्यचिन्तिकगणितजत्र, कथाः षोडशायान् मूलधनद-
शीष कथां स्वान्मूचरेडह्यौ शिखादारयर्मात्रिके । षोडशायोऽपि चन्द्रेऽपि
मिश्रः । उपचयाय स्वाभ्युत्थये सङ्ग्रहे चोपजीवति अ सेवते अ चन्द्रे व
चरते अश्वयंः । यथा क्रियादिक्रमो ह्ययमवतन्महान् लाभमाप्नोति
तद्वदिति भावः । अङ्गमङ्गीर्षेयसप्तमा उपमासङ्गीर्षः सोप इत्यन्ये ॥ ३२ ॥

रजनीमिति । शशी रजनीमवाप्यै रविं शोभामाप्यै शशी प्रसन्नमि-
तां रजनीं सपदि व्यभूषयत् महतां मतां चरितमवर्णितक्रमं यथा
तथा इतरेतरोपकृतिमन् भ्रम्योऽन्येऽपकारवन् अहो इत्यविलम्बादाशयम् ।
यत्र रजनीमिति नोमिद्यः शोभाकरत्वाद्योऽन्यालङ्कारः । तदन्योऽन्य-
मियोयसोत्पाद्योत्पादकतां भवेदिति लक्षणात् । तस्यमर्षकश्चमर्षान-
रन्याः स इत्यङ्गादिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥

दिवसमिति । मृषंभरचन्द्रोदिवसन्दिग्धरुच्यैः । कानाध्वनो
रुच्यनसंदोगे द्वितीया । नृत्रं उत्पद्यतेः उष्णंशोः मादेन करेवासि, या
व । पादारगुण्यह्नुत्तयोपादत्यन्तरः । इतान्नादितं अतएवानव
रंरतिश्चै रविस्तैः रुदतीं क्रन्दतीमिह म्वितां क्रुशदिन्देव रजिता ताम् ।

मुहुरामृशन् मृगधरोऽग्रकरैः
 रुदशिश्वसत् कुमुदिनीर्वानिताम् ॥ ३४ ॥
 प्रतिकामिनीति दृष्टशुश्रुकिताः
 स्वरजन्मधर्मापयसोपचिताम् ।
 सदृशोऽभिभर्तु शशिरश्मिगल
 ज्जलविन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम ॥ ३५ ॥
 अहत्तद्रवैर्विदधदभट्टेशा

अथापि च ते काराच दृष्टभेदेन यथावदिति वाच्यम् । तैर्यद्वदे
 पाशुभिरयद्वसैर्मुहुरामृशन् स्मृशन् उदयिचवत् उक्तामयत्त च ।
 परानन्देष्टाया प्रतिभिराश्वसनीयत्वादिति भावः । शश्वतोर्णी
 चतुरधायान्मुहुर । अथ मादयः वादन्तेन वृतामिति ह्यनमसाधितसि
 दृष्टकोत्याधितेयसि दृष्टोरिति अधिक्तरसपरिणाम मर्मा रोदनोत्तं चेत्
 विजातीयसद्वृत् । तथाकरैरेव करैः कुमुदिनीर्वानितेति त्रिष्टासिदृष्ट
 पयाङ्गुगधरे वल्लभप्रतीतिरेकदेशे वसि रूयक तस्य वेदेयन्दविदुसिति
 गम्भीरं वेदपरोपिनातीय सद्वृत् । रोदनोत्तं वावावेत्येवत्तुक्तादभोत्तं-
 दिति सजातीयसद्वृत्तोरपि ॥ ३४ ॥

प्रतीति । सदृशोऽहम्मा अभिभर्तु भिक्तीरयमि । स येन अधि
 प्रतीति अभिभर्तु दृष्टययीमान । शशिरश्मिभिर्भेदना । अरनो उद
 विन्दुवीयस्यास्तामिन्दुमणिद्वन्द्वान्दिला संव दाद्वेधु सद्रथीदृष्ट
 स्त्रीप्रतिभा तां अराजन्म यस्य तेन अरजन्मना चण्डियया स्वेत्याम्ना
 उपचितां व्याप्ता विवद्यवावित्यर्थे प्रति प्रविहृता कामिनी उपचिता
 भान्येति ज्ञेय चकिता भीता दृष्टु । अथ चन्द्रगिनाप्रतिभाया वां
 अमिरश्मनया प्रतिभाभिनीव्यान्या चामिभदमद्वार ॥ ३५ ॥

अहत्तेति । अहत्प्रतिप्रतिचन्द्रयौर्धपरितीर्यद्वत् त्रिष्टासिदृष्ट

सपमार्गप्रोषधिपतिः स्म करैः ।

परितोविसर्पिं परितापि मृशं

वपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥ ३६ ॥

अमलात्मसु प्रतिफलन्नमित

स्तरुणीकपोलफलकेषु मुहुः ।

विस्तार सान्द्रतरमिन्दु रुचा

मधिकाऽवभासितदिशां निकरः ॥ ३७ ॥

उपगूढवेलमलयूर्मिभुजैः

सरितामंचुक्षुमद्धीशमपि ।

अस्य तमेवामृतमौषधिभ्येव । तैश्च इतराहोः करैः किरपीरेव करैः च-
 सैरत्रग्नामपमार्गं मण्डपरिमाणं विदधत् कुर्वन् परितो विषमिं बर्ष-
 व्यापि भयं परितापि वनापकारि भावः कोप एव विव्रन्तु वपुषः य-
 रोरादवतारयति च अशतोषितवान् अत्र सावयगरूपमेषौषधिलिप्ता-
 द्रविकरुहलाऽमर्षाद्विषमिन् निशाहरकरस्यशदिशङ्कानां वपुषि रोषो न
 सुन्दरस्यपमा व्यञ्जते ॥ ३६ ॥

अमलेति । अधिक्मन्त्राधिता, प्रकाशिताः दिपोयाभिजातान् मिन्दु-
 रुचासि हरोऽमलात्मसु निर्मलमूर्तिषु तदधीनां ये करोता, एवकीनीय
 तेष्वनितो मुहुः प्रतिफलन् सद्गामन् सान्द्र तरं मञ्जुरतरं विस्तार दर्शय-
 दद्गमणाद्विदति भावः । अत्रेन्दु रुचां कपोलाकृद्भुजेषु सद्गमोक्तेर-
 म्वत्वे सम्बन्धीतिरुपातिशयोक्तिः ॥ ३७ ॥

उपगूढेति । रजनीकरः चन्द्रः अक्षयुभिर्हृदिभिरेव भुजै रूढगूढा
 वेला जेन तं शान्दमिति भावः । सरितामधीशं सद्गमपि स्वभावाद्-
 चुम्बयतीति भावः । अक्षयुभन् क्षोभयति अ । चुम्बतेऽर्पिताद्बुद्धौ

रजनीकरः किमिव चित्रमहो
 यदुरागिणाङ्गणमनङ्गलघुम् ॥ ३८ ॥
 भवनोदरेषु परिमन्दतया
 शयितोऽलसः स्फटिकयष्टिरुचः ।
 अवलम्बत्र जालकमुखोपगता ५,
 नुदतिष्ठदिन्दु किरणान्मदनः ॥ ३९ ॥
 अविभावितेषुविषयः प्रथमं
 मदनोऽपि नूनमभवत्तमसा ।
 उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना
 'यद्दधर्म धाम्नि धनुराचकृषे ॥ ४० ॥

चतुःपञ्चसुखः । अङ्ग्रेषु लघुङ्गणकारं यदाएव रागिणस्त्रीयाङ्गणमनु-
 लुभतु इत्यद किमिव चित्रं न विद्विदित्यर्थः । एषाकोऽभ्यर्त्थि' शोभ
 यतश्चन्द्रस्य दक्षिणार्धेन न्यायान् न्यकोभक्त्योक्तेरर्थापरसङ्गार ॥३८॥
 भवेति । परिमन्दतया एवा'कस्यादहनवर्ततया भवनोदरेषु लघु-
 भ्यनरेषु शयित उग्रोऽपि वाशोमदनोऽपि जालकमुखोपगतान् जालकविवरप्र-
 विष्टान् अतएव स्फटिकयष्टीनां रुगिव च्' शोभा वेगान्नात् स्फटिकदण्ड-
 सदिभान् इन्दुकिरणानामुपगताभ्यो दतिषत् उदितम् । एतोऽशो-
 त्यागयोरेभेदमिषयथा उदोऽनुर्ध्वं कर्म्यंकीति परंस्मैपदविद्धि । एतदरे
 धामेदाध्यवसायमूलाति यदोक्तं स्फटिकयष्टिरुचइत्युपमया च अतस्ते-
 ल्यालस्यैवेत्यत्र त्यागस्यावलम्बनहेतुकत्वोत्पत्त्या प्राप्यादतदर्थं तावत्
 यद्दुर ॥ ३९ ॥

अविभावितेषुविषयः । मदनोऽपि प्रथमश्चन्द्रोदयात्प्राक् तमसा
 अविभावितोऽलसित इन्द्रियोत्थलवत्त्वं त्रेण मोऽमत्तं मूर्ध्निप्रत्यर्त्थि' वा ।
 यदाप्रादधर्मधाम्नि योतकरो उदिते दिशः प्रकटयति इति अट्टम

युगपद्विकाशमुद्याङ्गमिते
 शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत
 द्रुतमेत्य सुप्पधनुषोधनुषः
 कुमुदेऽङ्गनामनसि चावसरम् ॥ ४१ ॥
 ककुभां मुखानि सहसोञ्ज्वलयन्
 दधदाकुलत्वमधिकं रतये ।

मदनेन धनुरावहणे आह्वय चन्द्रएव महानुहोपशो मदनस्यामुदिति
 भार ॥ ४० ॥

युगपदिति । सुप्पधनुः सुप्पधन्वा । यः सन्नायामिति विकल्पान्ना-
 हादेग । तस्य धनुः सुप्पधनुः सुप्पधन्वा च तथा चर्चितो निःसृतः
 शिलीमुख मुष्प वेपान्ने शिलीमुखा वाया अनवध । कलिनागी
 शिलीमुखानिभर । तेनाङ्गणः शशिन उदयाद्विकाशमौत्सुक्यमुन्नी-
 लनश्च युगपदेकदा गमिते प्रापिते अङ्गनामना सुप्पधना मनसि हृदये कुमुदे
 चावसरमवकाशमादाह अलभत टभयत् प्रवेगं चञ्चलानित्यर्थः । अत्र चन्द्रो-
 दये कुमुदे कामिनी हृदययोर्द्वयोरपि प्रकृतयोः शिलीमुखप्रवेगलक्षणेक-
 धर्मं योगादौपम्यात्सुखयोगिता एकधर्मत्वं चात्र शिलीमुखेति त्रिषप
 शोषान्तयोरन्विषण्ययोरैकत्वाध्ययमायकूलातिशयोक्तिप्रसादादिति चन्द्रः
 ॥ ४१ ॥

ककुभामिति । ककुभा दिशा मुखानि सहसा स्फटितरञ्ज्वलयन्
 उद्गमयन् रतये सुरताय अत्रिकमाकुलत्वमौत्सुक्यं दधत् धूमामिति
 शेष । अत्रत्यं रतये कामदेव्यै आदलत्त मयविह्वलाय दधत् ।
 अत्रैरतिमुनेनयनप्रभव अत्रिवेद्यममुद्भव इति मुखाणां त्रिनयनप्रभवेन
 मवतीयत्रिनयनप्रभव अत्ररस्त्रिनयन प्रभवादन्योद्दृष्टनोऽग्निरिन्दु कुमुदे-
 पुद्गाभमट्टिरोपत् टीपयति अ । टीपतेर्जा अष्टि भ्राजेत्यादिना विकल्पा-
 धोषघाह्वय । अत्र प्रकृते कुमुदेधोदीपन नाम प्रवर्द्धनस्य तत्र

अदिदीपदिन्दु रपरोदहनः
 कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥
 इति निश्चितप्रियतमागतयः
 सितदीपिताबुद्ध्यवत्यवलाः ।
 प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे
 समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ॥ ४३ ॥
 सममेकमेव दधतुः सुतनो
 रुक् हारभूषणसुरोजतटौ ।
 घटते हि संहततया जनिता
 भिद्मेव निर्विवरतां दधतोः ॥ ४४ ॥

प्रतीयमानेन प्रकल्पनेनाभेदाध्ययसायाचक्षिभक्तमिन्द्रोर्दिग्दृष्टो ज्ञानादि-
 धर्मस्य दधन्त्वादपरोऽयन्दहनरूपपरमव्ययोगसामर्थ्याह इत्यन्तोऽन्तोऽप्य
 दधतमिति रक्षसम् । अन्द्रोदयात्कामो वदधे इति शाल्यव्यंक् ॥ ४२ ॥

एवञ्चन्द्रोदयाद्यै उद्दीपनविभाजनसुजा तत्प्रवचनार्थः । इतीति ।
 इत्येवं सितदीपिताबुद्ध्यवति अजलाः स्त्रियोनिश्चिता प्रियतमाः मागति-
 पगमनं यशमिकाः कला-प्रतिबन्धे प्रसाधनं कर्तुं उपचक्रमिरे । प्रति-
 तन्मं प्रसाधनमिच्छन्तः । अन्द्रोदयात्प्रिया रमनं निश्चिता अदृष्टं
 ज्ञानादृष्टार्थः । तथा हि समये कार्यं काले कृतमनुष्ठितं सर्वदुर्म
 इत्यकार्युपकारकमवति अथवा प्रकल्पयेति भावः । अतोनिश्चि
 त्प्रतिराज्ञं युक्तितार्थान् रन्वाहः ॥ ४२ ॥

अथ प्रसाधनमैव प्रयच्छयति । शकमिति । सुतनोः स्त्रियाः प-
 जेततटौ चह आख्यमेकमेव हारमेव भूषणं सममर्षम्येष दधतुः ४३-
 तसा रुद्धिस्तया ऐक्यत्वेन च जनिता निर्विवरता निरन्तराणां
 रेश्वत्तच्च दधतोर्दिदं समभागित्वमेव घटते । अन्तेदान्तरायादि

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरो
जघनस्थलीपरिसरे महति ।

रशनाकलापकगुणैर्न वधु
र्मकरध्वजद्विरदमाकलयत् ॥ ४५ ॥

अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां
विशद् कपोलभुवि लोधुरजः ।

नवमञ्जनः नयनपङ्कजयो

विभिद्वे न शङ्कुनिहितात्पयसः ॥ ४६ ॥

विपरिषर्षा विप्रयोपभोगास्तद्भावात्त्वयमयोभार्यं हारधारणं युक्तमिति भावः ॥ ४४ ॥

कदलीति । वधुः कदलीप्रकाण्डरुचिरः रम्भास्तम्भमुन्दर ऊरुरेव तत्सम्बन्धनदृष्टोपनिष्पन्नं कदलीकाण्डस्य सौन्दर्यमानोपमानत्वात् सम्बन्धनयोग्यदृष्टवाचिना तद्व्यञ्जेन पुन रुक्तिः । महति जघनस्थल्येव परिसरः प्रदेशस्तस्मिन् रशनाकलापकण गुणैर्न मकरध्वजोमदनः एव द्विरदमाकलयद्वन्भात् । रशनावश्वेन जघनमतीव मदनोद्दीपकमासीदित्यर्थः । समस्त वस्तुवर्तितावयवरूपवम् ॥ ४५ ॥

अधरेष्विति । सुदृशामधरेष्वोष्ठेषु प्लवङ्गकरसोनास्तादृशः यथा कपोलभुवि गण्डस्त्वेषु विशद् शुभ्रं लोधुरजः एवा नयन पङ्कजयोर्मदन-पङ्कजं शङ्कुनिहितात्मयसः शीरान् न विभिद्वे भिन्नं नाभूत् । कर्मक-र्त्तरि चिद् । अधरादिनिहितं साक्षारागादिकं शङ्कुनिहितशीरव-क्लापपर्यादाश्रयतोऽभेदेन दुर्भङ्गममदित्यर्थः । क्वत्त यदधरात्प्लवङ्ग-सादिकं तच्छङ्कुनिहितं शीरमित्येकवाक्यवयोऽङ्गोक्त्यापि वाक्यार्थसमा-रोपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धोपकार्यनिष्ठो निदर्शनसङ्कारः तेषामधरात्प्लवङ्ग-दीनां गुणतः एकत्वरूपः सामान्यात्प्लवङ्गो गम्यते सामान्यद्वेषाम्येन यत्नं दम्बनरैरुतेति सपथात् ॥ ४६ ॥

स्फुरद्दुःखलाघरदलैर्विलस
 दृशनांशुकेशरभरैः परितः ।
 घृतमंग्रंघंगण्डफलकैर्विवभु
 विकसद्भिरास्यकमलैः प्रमदाः ॥ ४७ ॥
 भजतेविदेशमधिकेन जित
 स्तदनुप्रवेशमथ वा कुशलः ।
 मुखमिन्दुश्चञ्चलकपोलमतः
 प्रतिमाञ्जलेन सदृशमविशत् ॥ ४८ ॥

स्फुरदिति । प्रमदाः खिल्यः स्फुरन्त्यलन . एञ्जलाघामना
 धरा ओडा एव दलानि पत्राण्ये येषान्तैः परितो विकसन्तो दशनाशु-
 लिकामय एव केशरभरा किडलुक्पुडा येषां ते । घृतानि घृधानि
 ष्टा एव कण्ठकानि कर्षिका येषान्तैर्विकसद्भिरास्यकमलैर्विवभु-
 शकमलैरिति रूपयात्ममदा एव सरस इति सिद्धेरेकदेशवर्तिनं सप्त-
 वरूपकम् । आस्यकुचैरिति दाढे कुचदस्य उच्योपमानकतं चक्षितम-
 दिवद्दं प्रथमम् ॥ ४७ ॥

भजत इति । अधिकेन प्रवृत्तेन जितोविदेशदेशान्तरभजते धरणा
 यल कार्यबद्धरः तदनुभवैश्च भजते तमेव शरत्तया प्रविश्य क्षीर-
 तोल्लयः । अतो हेतोरिन्दुश्चञ्चलौ कपोलौ यस्य तदिति सुखस्य विष्य-
 दृश्ययोग्यतोक्तेः पदार्थहेतुकज्ञानविद्मत् । सदृशां सप्त प्रतिमाञ्ज-
 न प्रतिविम्ब्यान्नेन चविशत् प्रविष्टः । सप्तान्दृशानां न प्रतिमा-
 न्द्र इति अक्षयन्दात्मवृत्ते अक्षयन्देनाश्रयत्वप्रतिपादनरूपोऽप्यत्र शक-
 रः । पूर्वैरक्षयान्तिहभाषेद्य इति बद्धरः तेन कपोलयोर्लोकोत्प-
 दस्य दर्पणीपस्य च व्यञ्जते इत्यलङ्कारेणाङ्काराध्वनिः ॥ ४८ ॥

ध्रुवमागताः प्रतिरुतिङ्कटिने
 मद्नेषवः कुचतटे महति ।
 इतराङ्गवन्न यदिदं गरिम
 ग्लपितावलग्नमगमत्तनुताम् ॥ ४८ ॥
 न मनोरमास्वपि विशेषविदां
 निरचेष्ट योग्यमिदमेतदिति ।
 गृहमेध्यति प्रियतमे सुदृशां
 वसनाङ्गरागसुमनःसु मनः ॥ ५० ॥

भ्रुमिति । मद्नेषवः कामधराः महति कटिने कुचतटे प्रतिरु-
 तिङ्कटिमातमागताः प्राप्ता ध्रुवम् । यद्यथाङ्गरिमुखा मिजभारेण ग्ले-
 पितद्वयितं अथवन्नं मध्यं येन तदिदं कुचतटम् । इतराङ्गेन दृश्यन्त-
 तराङ्गवत् । तेन दृश्यमिति वतिप्रत्ययः । तदुतां कार्यज्ञागमत् नाम-
 जत । पुषादिस्त्रुत्वेन ध्रुवरेखादेशः । तदा मद्नेपुषाताम्बुचातिरिङ्क-
 षण्णामासङ्गं लयमासीदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न मनोरमास्विति । प्रियतमे गृहमेध्यति आगमिष्यति इति विशेष
 विदामपि सुदृशां सम्यग्दर्शनीयाना स्त्रीणा मनः कर्त्तुं मनोरमास्वपि
 वसनाङ्गरागसुमनसु दस्वमन्त्रमाख्येषु इदमेतदिति इदं पुरोधसिं वस्वे-
 तदिति इदमिति अनुषेदनमिति सुमनस इति विशेषाकारेण तथा
 योग्यमन्त्राकन्धारणाहमिति च न निरचेष्ट न निरधारयत् प्रियागम-
 नङ्गर्षातिरेकादिति कर्त्तव्यता मूढमूर्खित्यर्थः । चिनोतेर्कुडि तडि च्चे-
 षिष् सार्षधात्तुषार्षधात्तुषोरिति गुणः । इषोऽस्य इञ्चारिभासः नि-
 दयमन्त्रेऽप्यसम्बन्धे रतिप्रयोक्तिः सुमन सुमन इति दमपरिषेच्येति
 म स्फुटिः ॥ ५० ॥

वपुरन्वलिप्त परिरम्भसख
 व्यवधानभीरुकर्तया न वधः ।
 क्षममस्य वाडमिदमेव हि यत्
 प्रियसङ्गमेध्वनवलेपमदः ॥ ११ ॥
 निजपाणिपल्लवतलखलना
 दभिनानिकाविवरमुत्पतितैः ।
 अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे
 मखवासमास्यकमलश्लसनैः ॥ ५२ ॥
 विधृते दिवा स वधता च पुरः
 परिपूर्णमण्डलविकाशभृति ।

वधरिति । वधुः स्त्री वरिरम्भसुखप्रधानवीर्यवत्या आलिङ्गन-
 सुपरिष्केटभीरुत्वमेव । क्रुद्धर्त्तप वक्रम्य इति क्रुद्धवृत्तियः । वरुण-
 लिप्त नादात्मप्रणीतौ अङ्कुरगणालम्बनभाषणमपि न उच्यते इत्यर्थः । लि-
 प्यतेः कर्त्तरि कृद्धि तद्ध । तथा हि अटोत्रुदः प्रियसङ्गमेधु अनाले-
 पमध्वनवलेपमिति यत् । अश्वमेधसु यदौ स्वाहोषणे भूप्रयोगेति
 विश्वः । इदमभयभेदमभयमेवास्त्र वधुः नो वाड भयं शनकैर्मुमुदे । श्लेषा-
 सुपाणितोः वरुणान्तरव्यासः ॥ ५१ ॥

निजैति । अपरा स्त्री निजपाणिवल्लवतलसु सुखवादेभिराताद-
 भिनानिकाविवरं नाकारज्युक्ताति उत्पतितैरास्यकमलसु-अपनर्मुचमासनं-
 मुचवातं सुपाणोवनां शनकैः परीक्ष्य मुमुदे । इव वाडकमलिका ना-
 मिका ॥ ५२ ॥

दिव इति । दिवा आकाशमेव उच्यते कलकला च इदोऽप्ये-
 श्यते विधरिते परिपूर्णमण्डलविकाशः, निजश्लेषाश्लेषातीति वधु-
 र्त्वं तस्मिन् दिवधान्त्रि चन्द्रे दर्शयतने च मृगदमः क्रिये अस्तस्य दिवं

सुतरामभीष्टजनचित्तहतः ।
 प्रजिघाय कान्तमनु मुग्धतर
 स्तरुणीजनोदृशं द्रवाथ सखीः ॥ ५५ ॥
 न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
 करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
 नियुक्तान्तथैनमुपगम्य वदे
 रभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥ ५६ ॥
 दयिताय मानपरयापरया
 त्वरितं यथावगदितापि सखी ।

योजनं, प्रगाथप्रकाशनविदोऽसुतरामस्यहनचतरा इत्यर्थः । सपुराः सपुर-
 भाविणीः अन्यत्र रथ्याकृतिः सुतरामभीष्टजनस्य चित्तहृतोचनोद्धारिणी
 सखीः इयं एव कान्तमनु प्रयोजने प्रति प्रजिघाय प्रेषितवान् । चिनो-
 तेर्बिदू इवेन सङ्घ वसास मथनात् इव इवेति उपवाचसात् । तथा
 सखीनामाहमन्तरङ्गस्य कार्यदर्शित्वादिषुद्धानादनद्वारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५५ ॥

तथा काचिद्व्यायिका दूती वाचिकनतुयासि । न चेति । स मे
 ददितो यथा मयि करुणां कुरुते यथा लघुतानत्यदाश्च नारव नच्छति न
 मन्वने । एतन्दिशिसुपगम्य प्राप्य तथा तेव प्रकारेण नियुक्तं वदे ।
 विध्यर्थे प्राचने वा बिदू । इतीत्यं काचिद्व्यायिका अभिदूति । अभि-
 लस्योऽव्ययीभावे अर्धुसकृद्भाषम् । सन्दिदिशे सन्दिद्वतो । कर्त्तरि
 सिट् स्वरितेष्वादाब्जनेपदम् । नादिष्वात् कनहान्तिता । कोपात्कान्त
 परात्सुध एवात्तापसमन्वितेति सपत्न्यात् ॥ ५६ ॥

दयितामेति । मानपरया अभिवासाख्या । अतदापरया भावि-
 कया अगदिता दयितमानुश्रेयस्तुक्ता सखी दयिताय दानि- मानेदम् ।
 क्रियासौप्रपदस्य च कर्त्तरि स्वानिम इति चतुर्थी । त्वरितं शीघ्रं यथो

किम चोदिताः प्रियहितार्थकृतः

कृतिनोभवन्ति सुहृदः सुहृदाम् ॥ ५७ ॥

प्रतिमिद्य कान्तमपराधकृतं

यदि तावत्स्य पुनरेव भया ।

क्रियतेऽनुवृत्तिरचितैव ततः

कल्पयेद्मानमनसं सखि! माम् ॥ ५८ ॥

अवधीर्य धैर्यं कलिता दयितं

अथ वा भवत्यहोति भावः । तदा हि सुहृ, योऽनं कृददं हेतवे
 सुहृते विवादि । सुहृदुर्दो विवाभित्तवीरिति विरात । चोदिता
 प्रेरिता नन सुहृदाकियो कृद्य हित वेवप्यरय योऽदंस भवे-
 न्नीति विदहितार्थकृत हतमेणमहोति हतिव हतहृदभयनि हिनु
 हिनु चोदना विनंवेति भावः । अर्धोन्नय्याय नायिवा च सुहृत् ॥ ०

विदधे विरोधमथ तेन सह ।
 तथ गोप्यते किमिव कर्तुमिदं
 न सहास्मि साहसमसूताच्छिकी ॥ ५८ ॥
 तदुपेत्य मास्म तमुपालमथाः
 किल दोषमस्य न हि विद्म वयम् ।
 इति सम्प्रधार्य रमणाय वध
 विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् ॥ ६० ॥
 ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया
 त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे ।

द्यम् । नास्ति । अन्तः साहसिकत्वस्य विशेष्यत्वात् साहस्यत्वेनैत-
 त्योक्तैः पदापेक्षेतकदाप्यसिद्धमवधारण ॥ ५८ ॥

तद्विंशतिमं कार्यमत आह । तदिति । तत्तत्कामं वल्लभपुत्रेण-
 माःकोदाहृतयाः कोदाहृतस्य तद्वेषं न यत्नोत्तरिष्ये । अन्तरे कुत-
 सेति उपलब्धं पूर्वाशुद्धं न साहस्योमे इत्यट् प्रत्ययेः । न न सापराधः
 कथं कोदाहृतमवाह । वयस्य दोषमपराधं न हि विद्म किल अजा-
 नाना इव तिष्ठाम इत्यर्थः । कार्यार्थिनः कुतो गर्भ इति भावः । विदो-
 तदोरेति असादेशः । इति सम्प्रधार्य निश्चित्य यथुः नायिका विहिता-
 त्से कृतापराधायापि रमणाय प्रेषये । क्रिया यत्तच्च यत्तुर्वी । कर्त्वी
 विश्वर्ष प्रणिधाय विरहामहिष्णुत्वमेति भावः । एषा कथङ्कान्तरिता
 गीता च ॥ ६० ॥

मन्विति । ननु सन्दिशं सन्देहं मूर्ख इत्युदितया दृष्ट्या कथितया
 पुत्रमया भायिकया कल्पया त्रपया हेतुना किञ्चन नाभितथे किम आभि-
 इव अस्तु । किन्तु विधितैरपरीरपरेरनद्विभाष्यैरनिष्टं कथितं कथी-
 तम् । तत्रयथासक्तरोतीति अथनात्कर्मणि क्तः आनिष्पन्नाने रण-

निजमैत्रि मन्दमनिशं निशितैः
 क्रशितं शरीरमशशीरशरैः ॥ ६१ ॥
 व्रुवते स्म दूत्य उपसृत्य नरा
 न्नरवत्प्रगलभमतिगर्भगिरः ।
 सहृदयमीहितमजिह्वाधियां
 प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि ॥ ६२ ॥
 मम रूपकीर्त्तिं महरद्गु वि य
 स्तदनुप्रसक्तहृदयेयमिति ।

तोऽन्वयेनोत्पद्यमानस्य चेष्टादेयः । निशं शरीरं मन्दमैत्रि रूपादि-
 तम् । दग्धि चक्षुःकानरिता मध्यमा च । तपसा निजहृदयान्निभवा-
 ननिजशरीरनितीक्ष्णैः सात्त्विकानिवेदनाद् दृश्यमानाश्चरत्पारंगमा-
 दिति । इव ह्यपद्यमी कामीत्या कामारम्भा इति हृदयः उद्गमहृत्सा-
 जगताः कवता रतिः श्रीमान्गोष्ठादमूर्च्छांता इत्यनुदमारय ॥ ६१ ॥

इत्युक्त्वादिवाचिष्यदिता हृदयः विमर्शुर्दिशत चाह । मृत्युत इति
 प्रगभ्याः वृथाः मतिगर्भाः प्रतिभाकाराश्च गिरोद्यार्षा ता हृदयः मरान्
 इत्यनुपसृत्य नरान् मरैः कुम्भिसुन्दम् । तेन हृदयं त्रिधा चेदिति-
 रिति रतिप्रत्ययः । मृत्युते च न चैतासां वैजायं हृदयनिदर्शान्तर्या-
 म्भ्याः । सहृदयेयमिति । तथा हि अत्रिहृदिमापनुटिचतुर्दीर्घा चक्षुः
 च हृदे च हृदये च । अर्धेन च हृदिमयावः सर्वनिद्रता चेति पद्यम् ।
 रूपादि रूपादि प्रत्ययेर्विहृदयदि चयावत्परोत्पद्यि विराजति शोभते
 मरुत्पद्यं शोभ इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अथ काचित्पुत्री कश्चिद्विद्वान्नि वदन्तिः प्रार्थयती । कर्मव्यादि ।
 मंभुति मम हृदयेनि शीतलं कल्पमप्यहम् इत्यं मन्त्रिणा मरुत्पद्य-
 च हृदया मन्त्रिणावदन्ति मन्त्रोत्पद्येति च हृदये मरुत्पद्येति मरुत्पद्येति
 मरुत्पद्येति मरुत्पद्येति मरुत्पद्येति मरुत्पद्येति मरुत्पद्येति मरुत्पद्येति

त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः

सुतरां चिञ्छोति खलु तां मदनः ॥ ६३ ॥

तव सा कथासु परिघट्टयति

श्रवणं यद्भ्रूलिमुखेन मुहुः ।

घनतां भ्रुवं नयति तेन भव

द्भ्रुणपूगपूरितमट्टसतया ॥ ६४ ॥

उपताप्यमानमलघूष्णिमभिः

श्वसितैः सितेतरसरोजदृशः ।

काव्यावस्थोक्ता । अथ, साक्षात्प्रतिषेधभूतवाक्यरूपीडासमर्षस्य मदनस्य तदीयनाशिकाशीडनोक्ता प्रत्यनीकालङ्कारः । अथ त्वयि मत्सरादि-
पति हेतुमेधोव्यापित इति अद्वयः । अस्मिन् प्रतिषेधस्य प्रतीकारे स-
ङ्कारे । यथादीयतिरप्यारः प्रत्यनीकनङ्गयते इति अथवात् ॥ ६३ ॥

तवेति सा स्वस्मिन्ना तव कथासु शुष्णीर्त्तनेषु सङ्करद्भ्रुल्लिख्येनाहु-
श्रवणं श्रवणं श्रोत्रविपरं परिघट्टयति स्फासदतीति यत् महत्त्वेति
। अः तेन परिघट्टनेन भवद्भ्रुणपूरितं श्रवणं व्यस्यप्रतया तावेद्भ्रुणपद-
नेनःसन्नुत्तया घनतां नयति । अङ्कवच्छ्रुवसानार्थव्यस्यादिभ्रुयोशुष्-
विद्याव चोच्यतीत्यर्थः । भ्रुवमित्युक्ते अर्था अथ कश्चिद्भ्रुवोदगार्थं श्रो-
त्रघट्टने घनतामथमशुभ्रं च्यते ॥ ६४ ॥

अथेति । अथपरन्तःश्रवणाशोकाधिक्येन अस्मिन् अस्मत्त्वं शेषानं-
सितैर्निश्चान्दपत्राथयमानं सितेतरसरोजदृशोवीरोत्सलाप्या अथरं म-
गपल्लिदशामान्तास्य अद्वयानं रामरसोदृशमद्वेदना मार्तुनां मेसं न
मते न दृक्कोति । इतेन उच्यतेस्वोक्ता । अथ इत्यथ अथयोऽप्यथयो-

द्रवतां न नेतुमधरं चमते
 नवनागवह्निदलरागरसः ॥ ६५ ॥
 दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः
 शिततां यदुत्पलपलांशदृशः ।
 हृदयं निरन्तरवृहत्कठिन
 स्तनमण्डलावरणमप्यभिदन् ॥ ६६ ॥
 कुसमादपि स्मितदृशः सुतरां
 सकुमारमद्गमिति नापरथा ।
 अनिशं निजैरकरुणः करुणं
 कुसमेषु रत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥

श्लो रतिपतेरिषवः ॥ ६५ ॥

दधतीति । रतिपतेरिषवः शिततां वैशिकान्दधति स्फुटमित्युक्तं चा-
 याम् । यद्यस्मादित्यन्तरं गोरुत्वं इहत्त्वं इति यत् क्षयप्रवृत्तवन्त-
 श्चरन्तु इति यस्मात्तदपि उदयप्रवृत्तवन्तु उदयप्रवृत्तवन्तः सुदय-
 मभिदन् भिदन्ति अ) भिदन्ति इति रतिपतेरिति सुतरादेव । साशय-
 मपि भिदन्ति विरोधित्यादित्येव अस्मिन्मैत्रिकोत्प्रेषा । तथा च र-
 त्पतेरिषवः कुसुमे निवृत्तवन्तः यद्यप्यस्मिन्निवृत्तवन्तः इति संसर्गमादाद-
 दतीति यन्तु शोभते ॥ ६५ ॥

रत्तपतिः । शितवन्तः शोभन्तः कश्चिं कुसुमादपि सुतरां एत-
 द्भारं शोभन्ति इत्यन्तरथा उक्तं च इति उक्तमेवैवम् । यद्यस्मात्
 कुसुमादपि रत्तपतिः यत्तु निवृत्तवन्तः इति । उक्तं च इति शो-
 भन्तः । कुसुमे रत्तपतिः । कश्चिं दीवं यथा तथा कश्चिं निवृत्त-
 तपति नापद्यतीत्यर्थः । यद्यप्यस्मिन्निवृत्तवन्तः इति । कुसुमादपि र-
 त्पतेरिषवः कुसुमेः शोभन्त इति कुसुमादपि शोभन्त इति इति इति

विपतां निषेवितमपक्रियया
 समुपैति सर्वमिति सत्यमदः ।
 अमृतसुतोऽपि विरहाद्भवतो
 यदमं दहन्ति हिमरश्मिश्चः ॥ ६८ ॥
 उदितं प्रियां प्रति सहाहं मिति
 अदधीयत प्रियतमेन वचः ।

अमृतप्रयोगाद्याख्या ॥ ६७ ॥

विपतामिति । अपक्रियया विपरीतप्रयोजेण निषेवितसुपयुक्तं च
 यस्तमपीति भावः । विपता विपरदङ्कितत्वं वस्तुमिति इत्यद इदं दि-
 ग्गत्वं सर्वं भ्रुवं अद्याद्यात् अमृतसुतोऽपि । अमृतोऽस्ति तद्दं हिमर-
 श्मिश्चयत्पादा । भाते विरहाद्भवतोऽपि विना वेदनादिसर्षः । यमं
 वक्रियान्दङ्कितं या पूर्वं तया वद वेदनादाह्लादव्यसिति भावः ।
 तैश्च विपद्येवष्टुपा अरत्तस्योक्ता । अत्र विपद्येव वाचान्वाचनमर्थमद-
 र्थाकारन्यासः ॥ ६८ ॥

उदितमिति । प्रियावति प्रियास्तद्विगतं हृदयस्येदं हार्दमेव ।
 'सा ना प्रियता हार्दमेव स्रेष्ठ इत्यमरः । तस्येदं गत्युत्पत्तयः ।
 'द्वयस्य हृदयेष्वयदम्व्यासेविति हृदयस्य हृदादेयः । सहाहं मस्रेष्ठं
 उदितम् । यदे कर्मणि क्तः वनिस्सपीत्वाद्वा लक्ष्यधारणम् । वयो-
 पीवाद्यं प्रियतमेन अदधीयत विवक्षितम् । दधातेः कर्मणि क्तः
 इन्द्रो ह्यथर्ववेदनाच्छब्दस्य प्राक् प्रयोगः । हि यथावत् इह पूर्वं
 । विदितेति विदितपरामिप्राले वने । इक्षितं हृदयोभावः । वक्तने
 । हीरिता मिः सपदि वक्तनि वक्तनि सत्तु स्यं प्रिया हृदयेदि-
 त् । मन्त्रुडे- उपादेव दृतीकवितं प्रियाविरहदुःखं विवधासेवर्षं ।
 । नरन्यासः । एषा वद्वान्दित्वा अतएव वाचान्वाचनमिप्रालम् मृत्तर

विदितेङ्गिते हि पुरख जनै

सपदीरिताः खलु लगन्ति गिरः ॥ ६८ ॥

कुलकुम् ॥

दयिनाहृतस्य युवनिर्मनसः

परिमूढतामिव गतैः प्रथमम् ।

उदिते ततः सपदि लब्धपदैः

क्षणादाकरेऽनुपदिभिः प्रथये ॥ ७० ॥

निपपात सञ्जुमभृतः श्रवणा

दसितभ्रुवः प्रणदितालिकुलम् ।

पूर्वांशुरागंशोऽस्याय प्राणद्वयवाक्या विप्रलम्बयतर्षेऽवसिद्युक्तम् ॥६८॥

दयितेति । प्रथमदृष्टोदवासाद् परिमूढतां निजमभोधर्षणा-
गोभ्रिपतां गतैः तत एवाहृतस्यदाकरे च्छ्रे उदिते इति सपदि स-
भारदै. दृष्टोदपदविभ्रैः ददितामिभुं मस्यादृष्टवापदुत्तय च मन्योऽनु-
पदिभिरन्वे द्भिर्निर्मद्विरिषेऽपः । अतएव मयोऽप्येवा प्राणवन्निन-
धैर्लंशान्निर्वाहतां । अनुपद्यन्वे इति विदातः । अन्वेऽनुपदी प्रोक्त
इति वैजयन्ती । युभिः प्रथये प्रदातम् । वातेभवि मिद् । अन्वेऽ-
वदागोऽन्वेऽप्ये इति युभिः शोऽप्यादृष्टवर्षं मय्यन एवमद्वारेषावद्वार-
धर्षिः ॥ ७० ॥

एव युभिः सङ्गमज्ञानान्तरं इत्यन्तं वदन्ति । विप्रदातेति । अ-
नुपद्यन्. इत्युत्तरावधर्षिष्यः । अदितभ्रुवोऽनुपद्याः प्रणदितांशु-
दृष्टवर्षं इत्यम् । एवमन्वेऽप्येऽप्ये इति शोऽप्येऽप्ये इति वचम् । वाति-
वर्षं अन्वेऽप्ये इति अन्वेऽप्ये इति विप्रदातेऽप्येऽप्ये इति वचम् प्र-
थये प्रदातेऽप्ये इति वचम् । युभिः प्रथये । विप्रदात तया संभ्राववि-
वर्षं । अन्वेऽप्येऽप्ये इति अन्वेऽप्येऽप्ये इति वचम् अन्वेऽप्येऽप्ये इति वचम्

दयितावलोकविकसन्नयन
 : प्रसरप्रणुन्नमिव वारिरुहम् ॥ ७१ ॥
 उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं
 कुचयोर्युगेन तरसां कलिताम् ।
 रभसोत्थितामुपगतः सहसा
 परिरभ्य कञ्चन बधूमरुपत् ॥ ७२ ॥
 अनुदेहमागतवतः प्रतिमां
 परिणायकत्र युद्धमुद्दृता ।

मुकुरेण वेपथ भृतोऽतिभगत्
कथमप्यपाति न वधकरतः ॥ ७३ ॥

अवनम्य वक्षसि निमग्नकुच
द्वितयेन गाडमुपगूढवता ।
दयितेन तत्क्षणाचलद्रशना
कलकिङ्किणीरवमुदासि वधः ॥ ७४ ॥

क्षररुद्धनीवि दयितोपगतौ
गलितं त्वराविरहितासनया ।

क्षणादृष्टहाटकशिलासदृश
स्फुरदूर्भित्ति वसनं ववसे ॥ ७५ ॥

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशौ
 ब्रुवते जनाय वद कोऽयमिति ।
 अत्रिधातुमध्यवससौ न गिरा
 पुलकैः प्रियं नववधर्न्यगदत् ॥ ७६ ॥
 उदितोरुसादमतिवेषयुमत्
 सदृशोऽभिभर्तुं विधुरं तपया ।
 वपुरादरातिशयशंसि पुनः
 प्रतिपत्तिमूढमपि वाढमभूत् ॥ ७७ ॥
 परिमन्थराभिरलघुभरा
 अधिवेश्य पत्युरुपचारविधौ ।

पिदधानमिति । नववधूर्नोटा अन्वत् पुरादुपगम्य दृशौ पिदधान
 आटयनं प्रियं इच्छिन्नदक. क. वद इति ब्रुवते पृच्छते जनाय गिरा
 वाचा अभिधातुमध्यवससौ भोक्तो हे लज्जयेति भावः । अध्यवससौ स्तः
 कर्त्तरि क्तिच् । किन्तु पुलकैर्न्यगदत् । अत्र प्रियप्राप्त्यर्थं लज्जया
 अर्थावहितस्य पुलकैः प्रकाशनात् स्रष्ट्यावहारः । असलक्षितस्यार्थ-
 प्रकाश. लज्जा उच्यते इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

उदितेति । अभिभर्तुं भर्तृधमयम् । लक्ष्योनाभिप्रती आभि-
 सुख्ये इत्यव्ययीभावः । उदित उन्वय्य लक्षणादः उदोर्निषेधता यस्य
 तत् अतिवेषयुमत् अतिरूपयत् । एतेन विशेषणत्वेन प्रत्युत्थानविह-
 नविरोधेन लक्ष्यवेषयु सा विहायुक्तौ । तपया विधुरं विवक्षम् । एतेन
 लज्जावहारिणा प्रियशक्तुवदत्तम् । एवं प्रतिपत्तिमूढमपि इति
 विद्वैरादरविशेषव्यञ्जनमभूत् सलादरे क्लिप्तपचारैरिति भावः । ७७ ।
 परीति । समदा अधिवेश्य निजवेश्यनि पत्युरुपचार विधौ प्रत्यु-

स्वलिताभिरप्यनुपद्ं प्रमदाः
 प्रजयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥
 मधुरोन्नतम्बु ललितम्बु दृशोः
 सकारप्रयोगचतुरम्बु वचः ।
 प्रकृतिस्वमेव निपुणागमितं
 स्फुटन्वृत्यलीनमभवत्सु तनोः ॥ ७९ ॥
 तद्युक्तमद्ग तव विग्नेष्टना
 न कृतं यदीक्षणसहस्रतयम् ।

विदधानमन्वगुपगम्य दृशौ
 ब्रुवते जनाय वद को,यमिति ।
 अत्रिधातुमध्यवससौ न गिरा
 पुलकैः प्रियं नववधूर्न्वगदत् ॥ ७६ ॥
 उदितोरुसादमतिवेषयुमत्
 सदृशोऽभिभर्तु विधुरं वपया ।
 वपुरादरातिशयशसि पुनः
 प्रतिपत्तिमूढमपि वाढमभत् ॥ ७७ ॥
 परिमन्थराभिरलघुभ्रमरा
 दधिवेष्य पत्युरुपचारविधौ ।

विदधानमिति । नावधूर्न्वोडा मन्वन् पश्यादुपवस्य इत्यौ विदधान
 सादयन् प्रिय दृष्टिकादक क वद इति ब्रुवते दृश्यते जनाय गिरा
 वाचा अभिवातुसाध्यवससौ भोज्ये चै नक्येति भाव । आध्यवस्यन्तु इतिः
 कर्त्तरि लिट् । किन्तु पुलकैर्न्वगदत् । अत्र प्रियप्राप्त्यर्थेण प्रकाश
 यमं वदितस्य पुलकै प्रकाशनात् इत्युक्तानुहार । अथवसितस्यार्थ-
 प्रकाश इत्युक्त उच्यते इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

उदितेति । अभिभर्तुं भर्तुं ववचम् । अथशोभाभिप्रेती आभि-
 सुख्ये इत्यव्ययीभाष । उदित उदयस्य अत्रसाद अर्वाभिप्रेत्या यस्य
 तत् अतिवेषयुमत् अतिरूपयत् । एतेन विशेषणत्वेन प्रत्युत्पत्तिवि-
 भिरोधेन इत्यव्ययीभाष याः विधातुश्रौ । तपया विधुरं विवक्षम् । एतेन
 अस्मात्प्रादिषा प्रियवदन्तु उदयस्यम् । एव प्रतिपत्तिमूढमपि इति
 कर्त्तरि लिट् । उदितोवपुसादमत् अत्रसाद इति उदितोवपुसादि-
 विधौ सादरातिशयस्य इत्युक्तानुहार । अथवा इति किमुपचारैरिति भाव । ७७ ।

यतीति । अथवा अतिवेष्य निजवेष्यनि अत्युपचार विधौ प्रत्यु-

स्खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः
 प्रणयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥
 मधुरो वतम्भु ललितञ्च दृशोः
 सकरप्रयोगचतुरञ्च वचः ।
 प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितं
 स्फुटञ्च त्यलीलमभवत्सुतनोः ॥ ७९ ॥
 तद्युक्तमङ्ग तव विखुल्लजां
 न कृतं यदीक्षणासहस्रतयम् ।

त्यागादिभूमिषु अलषोर्भङ्गत् अलभरात् परिसम्बन्धाभिरलक्षणाभिः कृत-
 प्रदम्पदेपदे स्वलिताभिरपि गताभिः प्रणयाति भूमिं प्रेषप्रत्ययमगमन् ।
 मरं प्रेमाप्यदीभूता रक्षार्थः । प्रत्युत्यागादपि स्वचित्तमगमनस्य पत्युः
 प्रीतिहरमभूदिति भावः । स्त्रीषां स्वजनं पत्युः प्रीतिहरमिति विरोधा-
 भाषोऽलङ्कारः ॥ ७८ ॥

मधुरेति । मधुरं मनोहरं यथा तद्योवने एव चेत भुवी वसिन्
 तन्मधुरो वतम्भु । गोस्त्रियोरप्यर्जनस्येति सुसप्तम् । दृशोर्लक्षितं
 मयमचेष्टा च सकरप्रयोगं हस्तागिनयमहितं तत्रतरञ्च तद्ग च सुतनोः
 क्षियाः प्रकृतिस्थमेव स्भावसिद्धमेव सदापि निपुणेन निपुणाचार्यैश्चा-
 गमितमभ्यासितम् । कृतएव स्फुटं प्रदितं दक्षद्वन्द्वस्य लीलेषु शीघ्र-
 यस्य तत्तद्युक्तमभवदिति विदर्शनालङ्कारः । तथा नर्तक्युपमा गद्यते ७९

अथ कस्यापि क्लृप्तयोनामपहृष्टाङ्गतायाः कान्तोपालम्भं गिरेन्दे-
 पाय । तदिव्यादि । अद्वैत्यामन्त्रणे । पिङ्गल्लया विधात्वा तव ईश-
 वरहृत्तव नेत्रहृत्तवमूहः । चङ्गाया कवचने तयम् । न कृतं न
 स्वरमिति यत् तद्युक्तं युतः येन कारणेन मयि विप्लवे स्फुटं प्रत्यक्षमेव
 गीतमिदा नामभेदिना च । योनं गान्धु युष्मद्य ह्यति शीघ्रः ।

प्रकटीकृता जगति येन खलु
 स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गोवमिदा ॥ ८० ॥
 न विभावयत्यनिशमच्चिगता
 मयि मां भवानतिसमीपतया ।
 हृदयस्थितामपि पुनः परितः
 कथमीक्षते वहिरभीष्टतमाम् ॥ ८१ ॥
 इति गन्तुगिच्छुं मभिधाय पुरः
 च्छण्टदृष्टिपातविकसद्दनाम् ।

तदेति चेत् । अद्य इन्द्रता जगति प्रकटीकृता खलु । यत्र गोवमि-
 दिति ह्येवाहमपि न सङ्काशसुखोच्छते ॥ ८० ॥

नेति । अनिश्चयविगताखलु वल्लिख्यमानपि ह्येवाविति च गम्यते ।
 हेय्ये त्वद्विगत इत्यमर । माम तस्मीपतया अशक्यविभावयति । यंमे
 प्रथम इति प्रथमपुत्रेण । इन्द्रिवरविद्युत्तमपि न लज्जत इति विरोधा-
 भावनाऽर्थाऽपि शब्द । परमार्थस्तु हेय्यत्वादतिशयोक्त्या च विभावय-
 त्वेति विज्ञानमिति भाव । अभीष्टतया पुनर्हृदयस्थिता हृदयानयेता अल-
 प्तितामिति च गम्यते । अथएव विरोधाभावार्थाऽपि शब्द । वदि
 इतर कथश्रान्तु ईक्षते इदन्तं चित्तं अतिशयोक्त्या अथवा मर्यादां दर्श-
 नप्रतिबन्धकाविति भाव । मेवास्यदं मस्तु पररोक्षमथपरोक्षमीक्षते इत-
 रदपरोक्षमपि परोक्षमेवेति तात्पर्यम् । विरोधाभावस्योच्छ्रय ॥ ८१ ॥

इतीति । इत्यभिधाय प्ररोक्षगुच्छुं पञ्च इन्द्रो पातेन विष्व-
 द्दना परस्परदृष्टिपातमात्रयतकोपाधितम् । काश्चिन्नायिकाभ्यस्योपुगा
 सकरारत्नत्वनं प्रियकरेण पद्मस्य तेन विहृता सुता मन्वना अतएव मदनो
 भवे यमाना मता मधुरा काशी वक्षिन्नु कर्त्तव्यं तदप्या तया अदरत्

स्वकरावलम्बनविमुक्तगले
 त्वलंकाञ्चि काञ्चिदरुणतरुणः ॥ ८२ ॥
 अपयाति सरोषया निरस्ते
 कृतकङ्कामिनि चुचुवे मृगाच्या ।
 कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थे
 ऽशकुनेन स्वलितः किलेतरोऽपि ॥ ८३ ॥
 आलोक्य प्रियतममंशुके विनीवी
 यत्तस्थे नमितमुखेन्दु मान्वत्या ।
 तन्नूनं पद्मवलोक्यान्वभूवे
 मानस्य द्रुतमपयानमास्थितस्य ॥ ८४ ॥

इदवानु । इत्यादिभ्यः षष् । एषा च बहुवचनरिता ॥ ८२ ॥

अपयातीति । सरोषया मृगाच्या निरस्ते कामिनि मर्त्तरे अ-
 दानि निवाति इति एतत्तं इति यदा तथा चुचुवे तद्विर्मलन प्रतिषेधार्थं
 चुत इति किलितः । एषा च भारे किल । इतरोग्नि नायधोग्नि वच-
 नश्चि इतधोपमिति जानन्नपि अशकुनेन स्वलितः किल निरस्तेन एव्य-
 इति नद्वयवस्थे स्थितः न गतस्त्वर्थः एतावपि इमानादुरागमिति-
 भावः । इषा च बहुवचनरिता ॥ ८३ ॥

आलोक्येति । आलोक्या बोधका श्रिया । एतेषांभोमाहः
 बोधोपाभोऽन्वार्थः इति प्रिये । प्रियतममानोऽपि । श्रिया एषान्
 कर्त्तव्यात् कामिनेः । अंशुके विनीवी प्रियाः बोधनः इति
 वक्ष्येति । भास्विपुंस्त्वजातुपुद्गारः । एतेषांभोऽन्वार्थेऽपि लोचि-
 परिषेधार्थं संज्ञकरः । नमितमुखेन्दु यदा तथा तस्ये स्थित इति द-
 ततश्च इत्युच्चारणात्तुङ्गं शीघ्रं प्रियाः भोऽन्वार्थः । एतेषां-
 नमास्थितस्य इत्युच्चारण्य आनस्य बोधका एतेषांभोऽन्वार्थेऽपि

सुदृशः सरसव्यलीकतप्त
 स्मरता श्लिष्टवतः सयौवनोष्ण ।
 कथमप्यभवत् स्मरानलोष्णः
 स्तनभारान नखम्यचः प्रियस्य ॥ ८५ ॥
 दधत्यु रोजद्वयमुर्वशीतलं
 भुवोगतेव स्वयमूर्धशीतलम् ।
 बभौ मुखेनाप्रतिभेन काचन
 श्रियाधिका ताम्रति मेनका च न ॥ ८६ ॥

अन्वेषितसिद्धयः । अस्मान्निधिं चावा सुपुनते अन्वेषार्थं तत्रोत्सृज्यते
 नूनमिति मानमन्वेष्य कश्चित्कति भाव ॥ ८५ ॥

उद्वेगति । उद्वेगमाह नूनमिति यावत् । तेन अस्मीन् प्रिय
 कृतनापरार्थेन तत्र तथा यौगोष्णं सङ्गतिं कति कस्योन्मोहा । अत्र
 अरानलोष्णं काम निवृत्तः एव निविधानितप्रापि सुखं स्तनभारस्त-
 रता चेतनातिदाहदद्यामाधेवेत्यर्थः । आश्लेषत व्याविहितः प्रियस्य
 कथमपि कथं वा सुतोऽङ्गोरत्न्यर्थः । नखम्यचति काचयतीति नखम्यच ।
 पश्चिदत्र तापराची । सितनेति चेति अक्षुपयय अर्द्धिं अदकनस्य निति
 सुभागम् । नाभवत् तयोद्वेगद्वेदुष्योऽपि नामुद्वेगं । प्रियास्यप्रती-
 कारा कस्य कामिनीं सन् एव कति भाव । तादृशोष्णसुखस्योष्णत्वस्यो-
 ष्णैरतिप्रयोजित ॥ ८५ ॥

दधतीति । उद्वेगं महद्वीर्यं अरयोऽन्वेषणासुखसुरोम इव
 कुचद्वयं दधती भुवोगतेव सय साचाद्वेगोऽपि स्मितेऽपि तत्रेव । काचन
 श्रीं व्यतिरेकेन मुखेन बभौ ता प्रकं देवका मेनकाप्यारुहस्य प्रिया
 योन्वेषणाधिका नेत्यतिप्रयोजितः । तयो र्यमकेन अक्षुष्टि । नखस्य
 इत्यम् ॥ ८६ ॥

इत्य त्राररीर्घटयितुमलङ्कामिमिः काममासन्
 प्रालेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।
 आचार्यत्वं रतिषु विलसन्मन्मथश्रीविलासा
 ह्रीप्रत्य् हप्रश्मकुशलाः शीघ्रवश्चक्रु रासाम् ॥८७॥
 इति श्रीमायकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
 प्रदोषवर्षननाम नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

इत्यमिति । इत्यमनेन प्रकारेण । इदमस्वस्वरिति चठ प्रथमः ।
 सपदि शान्तः शमितोमानः कोपयमानराजो बाभिसाः । वा दान्तेत्यादिना
 प्रमेयर्थात् शान्तिं निपातः । प्रालेयांशोः प्रत्ययः । रुचयोः शान्तिः
 काभिर्भिर्घटयितुम् । मितं तुल्यः धर्माभिपद्यनेष्वह मर्तेमिति दृष्टन् प्र-
 त्तयः । कामं प्रकामं ममयोः आसन् द्रव्यद्वयेति भावः । दिवसतोमन्-
 थश्रीविलासाभिसितगीकारादिदृष्टान्तिरेव विकारा याभिसा, ह्रीरेव
 जडाङ्गोभिन्नलप्य प्रथमे निहारणे कुशलाः धरते आभिरिति शीघ्रवश्च-
 क्रुः । शीघ्रोभुगिः शीघ्रादिशुक्लप्रत्ययः । आसन् रतिषु आचा-
 र्यत्वं स्वमुपदेशकः । नर्माहस्य इवेति भावः । इत्य प्रथमाहं प्रस्तुत-
 चन्द्रभासां ज्ञानगमन काविचटनपाटविषयेष्व्याख्यादप्रस्तुतदूतोत्पत्तीतिः
 चनाशोऽस्ति द्वितीयाहं तु शीघ्रवश्चक्रुः शीघ्रवश्चक्रुः शीघ्रवश्चक्रुः शीघ्रव-
 श्चक्रुः । तयोः हादेष्वान्तरायाः तेन च दूतोमर्षवस्त्वुपमा धनिः ।
 चकारवर्षे मधुपानतोऽर्षवर्षेनावापादमेव प्रस्तावः । चन्द्राक्रान्ता
 इत्यम् । चन्द्राक्रान्ता जन्मविष्टगैर्देवैः नारी तौमुक्त्वेदिति अक्षयान् ८७॥
 इति श्रीवल्मीकिप्रोक्तमहाभारतकथनस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दशमः सर्गः ।

सञ्जितानि सुरभोग्यथ यूना

मुहसत्रयनवारिरुहाणि ।

आययुः सघटितानि सुरायाः

पात्रतां प्रियतमावदनानि ॥ १ ॥

सोपचारमुपशान्तविचारं

सानुतर्षमनुतर्षपदेन ।

“आययुः” इतिषु बीभक्षुः, क्रुत्विषुः, तं त्वपचुनायाश्चिन्तने
धुमान्मावदुर्ध्वमि । सञ्जितमिति । अथ यानगोवीप्रसादा मन्तं
सञ्जितानि वाक्कपालादिना संकृतानि सुरभोग्ये यथायोगे सभाज-
ज्काराभ्यां सुमन्वीनि मयनां पारिदंहाचीव चान्यत्र मन्मानीव पारि-
दंहापि वाक्कपाले विज्ञानि तान्मुद्रवन्ति तेषु तानि यथोक्तानि सघटितानि
मुद्रुं मुद्रुयैरिञ्जितानि मोषन संस्नानवत्तया निर्विदावि वा प्रियतमावदनां
दुर्ना कामिना सुरायाः पात्रतां पात्रभाजनतां ययुः प्रियासुखसम्पर्कजनित
रसासादकोभांसासौ सुखसुरामेव ययुः इति भावः । अत्र वदनेना
सौख्यसाधनां पात्रतायास्तादात्म्येण तेषां पात्रसाधनेतापादनेव एतदनु-
पयोगात्परिणामालङ्कारः । आरोग्यमाश्लेष प्रकृतोप शोषितो परिष्ठा-
मरति वदन्त्यात् । तेषां ज्ञेयशुद्धीर्षो नीवसा व्यज्यते । अस्मिन्सर्गे स्नाता
इत्यम् । आनतेति रमन्नासुसुम्भम् ॥ १ ॥

सोपचारमिति अथ पात्रीकरणेनच त्रे, शुभ्रम सोपचारं सप्रार्थन
उपशान्तविचारं निवृत्तयुद्धं विज्ञेदिति पाठे मन्मथव धूयेति पुनश्चि
चारस्वारमित्युपशान्तमन्मथव स्यात् । साहचर्यं वदन्त्यात् यथा तथा
सत्तर्षमनेनेत्यनुतर्षमश्याम् । अथोऽनुतर्षं न्ययाने पात्रे तस्याभिधा-
ये रिशुभयत्नादि विद्य । तस्य पदेन ज्ञेयमन्तं धूमिधत म्ना सोपचारः

ते मुहूर्त्तमथ मूर्त्तमपीष्यन् . .
 प्रेममानमवधूय वधूः स्वाः ॥ २ ॥
 क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे
 मय्यवालसहकारसुगन्धौ ।
 स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते
 निव्वारमधुर्गोन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥
 कापिशायनसुगन्धि विधूर्त्त
 दृन्मदोऽधिशयितुं समशेत ।

सुहूर्त्तं चण्डालं चोपमय्यामीष्यन् रायवन्ति च । विपतेर्णो, चण्डि
 चोपः मितेरीका भ्यास्येति भासाचारचोपः ईशरौभ्यास्य । च
 मादनीत्यादिना निगरणाधेत्यति परस्मैपदनिषेधेऽपि पितृस्येत्यात्मने
 पदविहत्यात्मासिद्धं परस्मैपदम् । गतिबुद्धीत्यादिना बहुव्रीहिसि कर्तुः
 कर्मणम् । अनुगतपदेनेत्यतः संज्ञकेन मूर्त्तप्रेमत्वोत्प्रेक्षणात् व्यञ्जना-
 प्रयोगाच्च प्रतीक्ष्यमाना वापह्नोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

क्रान्तेति । क्रान्तं सद्गुणं क्रान्तवदनप्रतिविम्बं यस्मिन्प्रतिबिम्बे
 निर्द्वन्द्वरत्नयः । ध्वजाः विप्राः वासवद्वाराधूतविषेष्पद्वरा का-
 लचमोरकासव सहकारोऽतिधीरभद्रद्वारः । तैः सुगन्धौ हरविद्य
 प्रायतर्कद्वयः । मदीयादिषु भाधितपुंरुद्धं पुंरुद्धात्पद्वेति पुंरुद्धाय ।
 स्वादुनि मधुरे रसनाकविषोत्प्रेक्षः । प्रणदितालिनि सुष्ठुमधुकरे कृत्वि-
 सुष्ठुद्वयः । शीते व्यर्थरुखे द्वायः एवमप्यविष्यरुमत्तौ मधुनि मद्ये
 दन्द्रियवर्गं चक्षुरादिषु चर्कं निर्व्वार निर्व्वतमभूत् । अथ रूपरसादिप-
 दायां मधुस्थेयस्य मानेन निर्व्विच्छेदात्वात्तदर्थे हेतुवच्छास्यद्विहसु ॥ ३ ॥

कापिशायनेति । उन्मद उन्मदः अतएव विधूर्त्तं भग्नं
 चण्डि चण्डः कापिशायनेन सुगन्धि सुगन्धि । कर्मणं कर्मणं मया दत्तं

फुल्लदृष्टि वदनं प्रमदाना

मज्जचारु चषकञ्च पडङ्गिः ॥ ४ ॥

विन्वितं भृतपरिश्रुति जानन्

भाजने जलजमित्यवलायाः ।

व्रातुमन्त्रि पतति भ्रमरः स्म

भ्रान्तिभाजि भवति क्व विवेकः ॥ ५ ॥

दत्तमिष्टतमया मधु पत्न्य

र्वाहमाप पिवतोऽसवत्ताम ।

दंटेय आदिषादनमिति वैजयन्ती । फुल्लदृष्टि विरचित वेल प्रमदाना
रुक्मिणी वदन आदिषादननाद्येन कञ्चोप चारु चषकं भ्यान्पात्रसु । चप्र-
कोऽङ्गी पानपात्रमित्यथ । आदिषादयितुमभिधातु यथवेत इदमन्त्रा-
नौदमन्त्रादि वेद्युभयसौभार्ग्य दोलायमानमामस आसीदित्यर्थ । अत्र
प्रकृतयोरेव वदनवचनयो पट्टपदाभिन्नापसदस्युभैः कथंन्ययोगादौपम्यस्य
गम्यतायान्तुल्ययोगिताभेदः ॥ ४ ॥

विन्वितमिति । भ्रता परिश्रुतारुषी अन्त्रि क्षणिकम् । दृष्टि इह-
यात्मजेश्वरः । भाजने पानपात्रे विन्वितमिति विन्वितस्य । अथवा
अन्त्रि अतजमिति जानन् चाङ्गनापया भ्यान्पदिवार्थम् । भ्रमरः प्रातः
पतति क्व । तथा हि भ्रान्तिर्भवत्ये विपरीतज्ञानस्य तद्भाजि विवेको-
न्वितवार क्व भवति क्व आसीत्यर्थम् । अत्र भ्रमरः स्यादित्यस्य भ्रान्ति-
न्वितदशङ्कार तत्कर्मकस्याह स्येभ्युवाति यथोक्तुस्त्वापिच्छेऽर्थात्परत्याय ।
तेन सहाङ्गाङ्गिभावेण सङ्करः ॥ ५ ॥

दत्तमिति । दत्ततमया दत्त मधु कर्षा कर्षं पिवत पत्न्य रथ
। तां प्रे वशीकरभ्यर्षोदति स्यादुत्तमया । अतिशयने मत्स्यम् । वाट प्रु-
नित्युत्तमया कृता । यद्यथाज्ञेयान्तिरिदिनैरुदेतैः कुपयं सुपुत्रादित् म
प्रकृतैरि न थात । पीत पीतवर्णं ज्योत्स्नापीत् । अत्र पीता

यत्सु वर्सा मुकुटांशुभिरासी
 ज्ञे तनाविरहितैरपि पीतम् ॥ ६ ॥
 स्वादनेन सुतनोरविचारा
 दोष्ठतः समचरिष्ट रक्षोऽत्र ।
 अन्यमन्य द्वे वन्मधु यूनः
 स्वादमिष्टमतनिष्ट तदेव ॥ ७ ॥
 विद्वत्तौ मधुरतामतिमात्रं
 रागिभिर्दुःखप्रदेव पपात्ते ।

निति चोपमूखतियसोऽत्रा पीतिम्ब. मिया भेदाभ्यरदातेभावेतर्णासुषर्त-
 कपानमिदाभिमिषा प्रेयसीमपुस्त दानाहितरबनसोर्षेया । तथा च
 यद्वेतनानामपि वेदनज्ञेतनामा द्विं वस्तुव्यभिक्त्यांरक्षिभ्यमनादवद्वारे-
 चावहारभ्रम ॥ ६ ॥

घादवेनेति । सुतनोः कर्तृभिः घादनेनाघादनेन घोःतत घोःतान्
 रक्ष. घादोऽत्र मधुभिः खादिचारादसंभवाद्भवचरिष्ट इद्वानः ।
 वन्मधुसुरतेर्मुष्ट् । वनवृत्तेःसादुद्धादिद्याजनेपरम् । कुत यद्यथा
 लक्ष्मिं पुंसंभुष्टेः मधु खादिचारादसंभवाद्भवचरिष्ट इति घादं रक्ष
 कर्तुंऽर्हति । ततोतेर्मुष्टि नष्ट् । घोःतन्नामिन्नरमेव रक्षान्तरादुभौ-
 वारम्बरव्यादात्तद्वद्वुमपीश्रीसा सा च विचारादिति अष्टवक्रवोना
 हात्वा । ७ ॥

विद्वत्तौ । रादिभ्यः कादिभिरितिवाच मधुरतां स्वादुतां त्रिदशं वा
 विधीते । कर्तुरंरक्षान् घादु प्रिष्टेः मधुरोऽन्वदिति त्रि । एत
 वात्तां त्रिभुःश्रीववन्तेवव त्रिभुःश्री एतन्ना त्रिभुःश्रीः । मधुः
 रक्षवपुःश्रीववन्तेवव त्रिभुःश्री त्रिभुःश्री । वात्तैः कर्तुर-
 शो कर्तवः वद्विवाभिव्रीक्षेर्विगतोऽनुभवत्तद्वुमवतेव कर्तुं घोःती ।

विध्रममाधुमदः प्रमदाना
 न्यातुलीनमुपसर्ग इवार्थम् ॥ १५ ॥
 सावशेषपद्मुक्तमुपेक्षा
 सूस्तमालवधनाभरणास्तु
 गन्तुमुत्थितमकारखतः स्त
 द्योतयन्ति मद्विध्रममासात् ॥ १६ ॥
 मद्यमन्दविगलत्तुपमीष
 च्चक्षुर्हान्नापितपक्ष्मा दधत्या ।
 धीक्ष्यत स्तु शनकैर्नववध्वा
 कामिनोमुखमधोमुखयैव ॥ १७ ॥

रत्नमालादासवन्दीनादासमुत्तमेवम् । उपमासङ्घार ॥ १५ ॥

दारपेभक्तिः । सावशेषपदार्थोक्तानि यदानि यत्किञ्च न, क्तु-
 क्तितार्थं सन्नेह माहात्म्यनाभरणेण उपेक्षा अपादर अकारणता-
 कादेश, गन्तुमुत्थितमकारखतः आसा द्योतयन्ति मद्विध्रम मद्विधार द्यो-
 तयन्ति च । द्योतयन्ति इत्येतत् अदवधारोक्तव इत्यर्थः । यानाशौका-
 दीनां लक्षे कथयितुमथा अद्योतये प्रकृतमालवधनाभरणादिविषयमुच्यते ।
 यथे यथोक्तमालेन यद्गना कार्यसाधने । कारकाणां यद्यद्योः च द्वितीय-
 वचनस्य इति ननुपात् ॥ १६ ॥

मद्य ति । मद्ये च मद्यारानेन मद्यमस्य विगतमयी मया यस्य तत् ।
 यतरदेपदविपिनाभिः पक्ष्माभिः कोमलिः प्रसुर च्चक्षुर्दधत्या नववध्वा
 मयोठया कामिनः प्रियस्य सत्यमथोक्तवर्धे च्चक्षुर्दधत्या । साहाय्योप-
 चर्या इति विवलादनीकारः । मन्केरपदभूदेव धीक्ष्यते च तिर्थ-
 योचितमित्यर्थे च्चक्षुर्दधत्या । मद्यमालायां मद्येन, यथोक्तमालेन कोमला-
 विपयोः । च्चक्षुर्दधत्या इत्यां च्चक्षुर्दधत्या ॥ १७ ॥

या कथञ्चन सखीवचनेन
 प्रागभिप्रियतमम्यजगल्भे त्र
 व्रीडजाश्चमभजन्मधुपा सा
 स्वाम्भदात्प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥ १८ ॥
 छादितः कथमपि वपयाऽन्त
 र्यः प्रियम्यति चिराय रमण्याः ।
 धारुणीमद्विशङ्कमथावि
 श्वचुषोऽभवद्साविव रागः ॥ १९ ॥
 आगतानगणितप्रतियाता

येति । या स्त्री कथञ्चन सखीवचनेन कथञ्चनैव प्रियतमं अभिप्रियतमं विवृतमवगच्छन् । आभिप्रेत्येऽप्यदोभायः । प्रकृतवृत्ते प्रगच्छति च । या स्त्री मधु पिबतीति मधुपा । आतोऽस्तु ६७० कः । मीडं आद्यं मीडमभजत् विद्यावागन्तुकं धर्मं आभावमभजन्-
 देनेत्यर्थः तथा हि सर्वोऽजगत्प्रकृतोऽपि स्वकीयां प्रकृतिमेति जगत्-
 मच्छति आभाविषयमप्रवाचनं मदर्शनं । आभासेन विद्वेषवर्तन-
 दयोऽर्चान्तरम् ॥ १८ ॥

छादित इति । रमण्या दः प्रियम्यति तामो विद्याविद्याः वि-
 राय मपया मीडमालम्बादितः संहरत कथावचनेन तामोऽप्यजिह्व-
 क्त वादकीमद्विशङ्कं मद्यवदेन निःसङ्कल्पभोजेनादाविरभ्यदिरावि
 भूतः विम् । अत्र रमणराममद्विरामयोर्भवागवाटविषययोः श्लेष-
 प्रतिभोऽपि ताभेदाभ्यन्तरेण च तिस्रोऽपि विद्या योऽप्यन्तरेण । न
 च विद्विषयः कश्चित् मीडमद्विरामि जगत्प्रकृतोऽपि मीडमद्विरामि
 रमण्या इति । आभिर्भुवोर्वचनं कविप्रकृतम् ॥ १९ ॥

आगतानगणितप्रतियाता

न्वल्लभानभित्तिसारधिपूशाम् ।
 प्रापिचेतसि स विप्रतिसारे
 मुधुधामवसरः सरकेण ॥ २० ॥
 मा पुनस्तमभिसीसरमाग
 स्कारिणमदविनोहितचित्ता ।
 योषिद्वित्यभिलषाप न हला
 न्द स्तजः खलु रुखादपि मानः ॥ २१ ॥

वातार्थेति । द्यावातुविप्र इति अन्पूर्वकाद्ये वभाव । तावद्दमा-
 नभित्तिसारधिपूशाम् इत्यति चन्दोदरे स्ववनेयाभितारयित्तु मभिसत्तु-
 मिच्छामाम् । अभितारयते । सार्धप्लवात्प्लवात्पुमत्वम् । सुभुधा
 स्तोषा चैत्रवि ह्यतिप्रतिठारे कश्यपाभिरकादं कतमिति पयात्तापदु
 श्चो इति । पयात्तापोऽनुतापस्य विप्रतोषार इत्यपीत्यवर । शरकेण
 धधना मधुमानेन वा । शरके योधुमाने छाष्ठीधुपारे च योधुनीति
 विश्व । अन्तर प्रापि प्राप्न स्वयम्भुवन सौख्यं च मधुमानश्चक्रु-
 त्त्वरे । अन्तमभितारयत्य पयात्तापकरकल मदयोगाक्षौभ्योक्तौ वना
 ध्वलहार । सवाधि सुकरं कार्यं कारणात्तरयोमत इति वाक्यप्र
 काशे ॥ २० ॥

मा पुनरिति । अदेन विनोहितचित्ता अमितचित्ता इती अह-
 मिति शेष । आनस्कारिणमपराचकतम् । अत ककभोष्यादिना वि-
 वर्णनीदस्य सत्वम् । त पुनर्भूयोमानिधीसरं नाभितारवाधि । सारते
 हाते शौ चक्रुप्रपाया कुच दार्पणधोरित्त्वभावस्य दीर्घम् । इति
 इत्यालोष्ये चर्षम् । गच्छन् नार्थसादप्रयोग । अन्यथा यौनशक्तप्रतिष्ठा-
 धारिकाः । योषिद्वित्यभिलषापि स्त्री हार्या एताम् । एता इतिप्रिय
 शालेत्यन्तर । न, मित्तवप तथा हि रुखादपि म नोदुस्त्वज्ज कुरु कतो-
 गन्व शारणादिकोर्षेहा रिति नोषेभूमीयति तयोरेवम् ॥ २१ ॥

ह्रीविमोहमहरद्वयिताना-
 मन्तिकं रतिसुखाय निनाय ।
 सप्रसादमिव सेवितमासी-
 त्सद्यएव फलदम्भु तासाम् ॥ २२ ॥
 दत्तमात्तमदनन्दयितेन-
 व्याप्तमातिशयिकेन रसेन ।

ह्रीति । प्रसादं मनःप्रसादं मुखं यद्वेदं श्रीयस्करमिति भावना-
 पूर्वकमित्यर्थः । अन्वयात् प्रसोदय एव म-सात् । दैवज्ञ-भेदने-पुराविति
 अन्वयमिति भावः । सेवितमुपसृष्टमिति हेतोर्बधु तासां-सद्य एव फलद-
 मासीत् । कुतः ह्रीविमोहं मीढाजाय अहरत् रतिसुखाय चरतएवाय
 दयितानामन्तिकं निनाय । अथ ह्रीहरकानिकनयनशक्यायां फलदा-
 नशक्यायमर्घनादनेकराकार्यहेतुद्वयाव्यविक्रमनहारः ॥ २२ ॥

दत्तमिति । आत्तमदनमाहितमदनं यथा तथा दयितेन दत्तं
 अथवातिशयिकेनातिशयप्रचुरेण । विनादिभ्यश्च । रसेन सादेन
 व्याप्तं सादुतरमित्यर्थः । उल्लस सुरा सुखहरं समष्टौप मद्यम् ।
 विनाया सेनाहराश्वायायासातिशानामिति मपुंसकत्वम् । प्रेक्ष्योमदी-
 याशां ताभ्यः प्रमदाभ्यः ह्रीभ्यः । इत्यर्थात् प्रोत्रभाष इति उल्लदाय
 रंशा । सभदे इत्ये प्रीतिरमभुदिव्यर्थः । कर्त्तरि ङिच् । अतएव
 उदेशं तासां भदकरसासीदित्यह । नाभेति । इदं प्रागश्रुत्वादिद्वय-
 मयं नाम हि प्रमदेति भाषधेयश्च ध्युदधादि व्युत्पन्नं जातम् । यथा
 प्रमदमदयोगा अत्रदेख्यवर्तनामचं मनेन् तथा तासां नामाश्चिन्त्यर्थः ।
 पद्यतेरणनात्कसंरि सुङ् विष् ते पद इति विष्प्रत्यये विष्ठी
 षुच् । प्रमदाभिरीति षष्ठे सन्दे सदयाश्चक्रे इत्यर्थः । सादेन-
 मयमभ्यगपवाङ्कारोभोजनं सादनं इति हवायुधे । सडित्त. योरेकार्य-
 हेतुं तानिध. नानु कर्मण्य ङिच् । अत पूरुशक्यायसो हरवाक्यायहेतु-

सस्वदे मुखसुरम्यमदाभ्यो
 नाम रुढमपि च व्युत्पादि ॥ २३ ॥
 सञ्चसौरभगुणो मदिराणा
 मङ्गनास्यचषकस्य च गन्धः ।
 मोदितालिरितरेतरयोगा
 दन्वतामभजतातिशयन्ते ॥ २४ ॥
 मानभङ्गपटुना सुरतेच्छां
 तन्वता प्रथयता दृशि रागम् ।
 सेभिरे सपदि भावयतान्त
 योषितः प्रखयिनेव मदेन ॥ २५ ॥
 पानधौतनवयावकरागं
 सुम्बुवोनिमृतचुम्बनदक्षाः ।

१०। आत्मापिङ्गु ॥ २३ ॥

अथेति । सञ्चसौरभगुणमेतन्नासाप्रसौरभोक्तं । अतएव मोदि
 तासि । आनन्दितभङ्गः मदिराणां यद्भाग-चरुन स्य मेः चषकस्य च
 मञ्जोमञ्जुवः इतरेतरस्य योगाविशेषादन्वतामभजतातिशयन्ते तन्
 योषितं वा अभजता । यत्सर्वदादौ इत्याहङ्गुमादौ चोभयथा दर्शन
 दधं दंभम् इति भावः । अतएव संभयासङ्कारः ॥ २३ ॥

धामेति । मानभङ्गपटुना योषयन्मन्वतेन सुरतेत्यान्वता मर-
 मोक्षीपथेन इति रागनादृश्यतीति च प्रथयता प्रथययता यानरन् । यत्
 भावयता । दृश्यता मदेन प्रखयिनेव योषितः स्त्रियो सेभिरे प्राज्ञाः ।
 यमिति चोष्णतातिशयोक्तिपटुवैवृत्तपथा ॥ २५ ॥

२५ इति । — आत्माः दर्शये । यथोपायोऽप्यर्थोभाष । ३

21524

प्रेयसामधररागरसेन ।

स्वङ्गिलाधरमुपालि ररञ्जुः ॥ २६ ॥

अर्पितं रक्षितवत्यपि नाम

ग्राहमन्ययुवतेर्दयितेन ।

उज्जति स्म मद्मप्यपिवन्ती

वीक्ष्य मद्यमितरा तु ममाद् ॥ २७ ॥

अन्ययान्यनितागतचित्त

चित्तनाथमभिश्ङ्कितवत्या ।

वक्षी वयस्या चेत्यमरः । अतएव निभतपुम्बनदक्षाः गूढपुम्बनचक्षुराः
सुभ्रुवः पामधौतनयवावकरागं मधुपानशार्कित सासारागं स्वधरं
प्रेयसानधरेषु वी रागरक्षसास्व लरागद्वेषेभ ररञ्जुः किल । अन्ययुव-
स्यान्ययाधानमिह रङ्गेर्यं । किलेत्थपरपापं तेन पामधौतरागेषु सा-
धरेषु प्रेयोऽधररागवद्गुणश्च नादित्येन वक्षीवमचमेव प्रियापुम्बनद्वारमा-
मासुरित्यर्थः । अन्तागन्तुना रङ्गनेन सहजपुम्बननिगूढमाश्रीलनास-
हारभेदः । मौलनं वस्तुना यत्न मस्त्वन्तरनिगूढनमिति उच्यते ॥ २६ ॥

अर्पितमिति दयितेनाश्वयुवते, सपत्न्याः नामयाह नाम स्त्रीत्या
नाम्नरादिष्वप्येति चित्तं प्रत्ययः । अर्पितन्दत्तं अद्य रक्षितवती
आसादितवत्यपि । रक्षतेरासादनार्थात् क्ववता उगितचेति उीम् ।
कार्त्विदिति शेषः । मद्मप्यपि अ म ममादेश्च । इतरा तु धदमी
तु अद्यमपिअन्यपि वीक्ष्य तद्वै ममाद् अत्ता । मयो नैव तितरेव मद्देव-
रिति भावः । अत्र युवाङ्गे रक्षितवत्यपि न ममादेति विशेषोक्तिः चत्त-
राहं त्वपिवन्त्यपि ममादेति विभावना । कारणेन विना कार्यस्योत्पत्ति
स्यद्विभावना । तत्राप्यप्युक्तव्यतिरिक्तविशेषोक्तिर्निर्गद्यते । तयो दक्षर

। २७ ॥

अन्ययेति । चित्तनाथमभिश्ङ्कितवत्या धदमीपुम्बान-

पीतभरिसुरयापि न मेदे
 निर्हृतिर्हि मनसोमदहेतुः ॥ २८ ॥
 कोपवत्यनुनयान्गृहीत्वा ॥
 प्रागथो मधुमदाहितमोहा ।
 कोपितं विरहखेदितचित्ता
 कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्द्ये ॥ २९ ॥
 कुर्वता मुकुलिताच्चियुगाना
 मङ्गसादमवसादितवाचाम् ।
 ईर्ष्यथेव हरता द्वियमासां
 तद्गुणः स्वयमकारि मदेन ॥ ३० ॥

चेतेष्वभिर्वाहितान्या तच्छिष्यविश्रुत्वा कल्पशा कथावित् क्रिया पीत
 भूरिपुरयापि न मेदे न मत्तम । कायतेष्विरे विदुः । तथा हि मन्थी
 निर्हृतिर्हृदहेतुर्हि । सामान्येन विद्येत्तद्वर्षणादर्शान्तरन्याप । एषा न
 मोर्ता भीक्षुः । आन्वया वायुहृत्वा यामाचटनादिभिः ॥ २८, ३

कोपयतीति । प्राक् प्रथमं कोपयती करोषा अतएव अनुनयान् प्रि
 यप्रार्थनाभ्यस्युषीत्वा अनाह्वय । अथो वक्तुं विरहखेदितचित्ता मवा-
 तापतया काश्चिन्नपुनरेवाहितमोहा इतद्विषयविधत्वा इतो कामभय
 कोपितमाश्रया रोषित कलयन्ती जायती अनुनिन्द्ये । वापराधु
 अथप्येति प्रार्थितानो मन्थेऽपि चित्त सन्धावितर्षितं वाप । एषा न
 कामरिता ॥ २९ ॥

कुर्वतीति । उद्विगतापिबभूवती अतएव दितवाच इच्छित्त निराभा
 कोपान्मङ्गसादमवसादितवाचोर्दितमोहा इतो कुर्वता इतिव हरता ॥
 ईर्ष्येणेत्युक्त्वा । तस्या विदोः कथादुःखः अस्ति मन्थीदमाः कथा
 एषा न स्वयमकारि इति । तेष्वयोः कथादुःखानि विदुः ॥

गण्डभिस्त्रिषु पुरा सदृशीषु
 व्याञ्जि नाञ्चितदृशाम्प्रतिमेन्दुः ।
 पानपाटलिनकान्तिषु पश्चा
 ल्लोभचर्मातिलकाकृतिरासीत् ॥ ३१ ॥
 उद्धतैरिव परस्परसद्गा
 दीरितान्युभयतः कुचकुम्भैः ।
 योषितामतिमदेन जुषुर्मा
 विभ्रमातिशयपूषि वपूषि ॥ ३२ ॥

गण्डेति । प्रतिमेन्दुः प्रतिविम्बचन्द्र इत्यगोषु स्वव्यक्तान्तर्गतसु च
 च्चित्तव्या सुदृशा गण्डभिस्त्रिषु पुरा पुरापातान्त्वैव न व्याञ्जि नाभेदि
 न्देकतापत्त्या तद्विविक्ततया न च्छेदोत इत्यर्थः । अतएव सामान्यालङ्कार
 सामान्यं गुणोत्थेन यत्र वस्तुनरैकतेति उच्यते । विपुर्वाङ्मोः क
 र्भसि लङ् आङ्गोदीनामित्याहात्मनः । पश्चात्पानपाटलिनकान्तिरुत्पन्नैः
 पानपदेन पाटलिना पाटलीकृता कान्तिर्यावा नाह गण्डभिस्त्रिषु लोभच
 र्मात् लोभपरामर्श विवक्षितवरेषु । तमावपमतिवक्षितकाषि विमो
 र्भका द्वितीयञ्च तृतीयञ्च न क्लियानिज्ज्वर । तस्मान्निरियाहार्तदेह
 व आसीत् । वैषय्यादिविज्ञ एवासीदित्यर्थः । तिलकाकृतिरिति विद
 र्भना पुर्णोद्गमामान्यसंघटा ॥ ३१ ॥

उद्धतैरिति । उद्धतैः उद्धतैरिव कुचकुम्भौ- परस्परसद्गादन्वोऽन्वय
 क्लृप्तादुभयतः दीरितान्कारुणानि तथा विभ्रमातिशयं विजायतिमेव पुष्पनि
 तादि । नपुंसकस्य भवच इति तुमात्मनः । योषिता वपूषि । पूर्वव
 द्भुभाम्भः शान्तपङ्कतः सयोगस्तेति दीर्घः । अतिमदेन जुषुर्माः प्रोष्ठः
 इत्यस्य पूर्वस्य उच्छ्वासात्कार- यथा इत्यस्य उच्छ्वासात्कार इति भावः

चाकृता वपुरभूषयदासा
 न्तामनूननवयौवनयोगः ।
 तम्युनर्मकरकेतनलक्ष्मी
 स्तां मदोद्दयितसङ्गमभूषः ॥ ३३ ॥
 चीवतामुपगतास्वनुवेलं
 तासु रोषपरितोपवतीषु ।
 अग्रहीन् सशरन्धनुर्वज्रा

सादतेति । आर्षां भोः तां वशपापना वीर्यार्जवभूषणम् । तादा-
 र्णात् सनूननवयौवनयोगः कर्मसंवीर्यवदभ्यासिरभूषणम् । त पुनर्मयो-
 दनयोगस्तु मकरकेतनलक्ष्मीर्भेदनवर्णसिरभूषणम् । तां पद्मशेकतलक्ष्मी-
 र्दयितवङ्गम एव भूषणं यथा च मदोद्भूषणम् । तां मदः तच्च दयितव-
 ङ्गम दाम्पत्यं प्राकभासु तादास्तां वदन्तमपि बहुवचनं एव प्रयोक्तव्ये नि-
 शेषपरत्वेन प्रयोक्तव्ये मङ्गलक्रीडामहत्त्वेनात् । यथा भावने प्रयोक्तव्ये एव
 द्रुवतीत्यादौ भोक्ति सं जगद् । च च विशिष्येति इति पञ्चम्ये वनवशा-
 दितिर्भिरि भूषण इति । आनोत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वविशेषणत्वादिवाच्ये ।
 अनोत्तरोत्तरेण व्यात् पूर्वपूर्वमिति ज्ञेयम् । विशेष्यत्ववचनवशादेवा
 षोः भवेति वचनम् ॥ ३३ ॥

चीवतामिति । चीवतां वसताम् । अस्ते श्रीवतीत्वदशोऽपि दम्-
 दः । चीव वदे दम्बकाशानोरनुभवमात् । अग्रहीतव्योदना इति
 नशाम्ने विद्यतेति । अग्रहीताह अतएवाभुवेनम्यतिशयं श्रीवतीत्वो-
 तीनु तासु श्रीनु विन्दे वनम् । अग्रहीतव्योदना इति अग्रहीतव्योद-
 नात् । अग्रहीतव्योदना इति अग्रहीतव्योदना इति । अग्रहीतव्योदना इति
 अग्रहीतव्योदना इति । अग्रहीतव्योदना इति । अग्रहीतव्योदना इति ।
 अग्रहीतव्योदना इति । अग्रहीतव्योदना इति । अग्रहीतव्योदना इति ।
 अग्रहीतव्योदना इति । अग्रहीतव्योदना इति । अग्रहीतव्योदना इति ।

मास नृञ्जितनिषङ्गमनङ्गः ॥ ३६ ॥

शङ्कयाऽन्यथुवतौ वज्रिताभिः

प्रत्यभेदि दयित. स्फुटमेव ।

न चमम्भवति तच्चविचारे

त्सरेण हतसंवृति चेतः ॥ ३५ ॥

आननैर्विचकसे हृषिताभिः

वृक्षभानभि तनूमिरभावि ।

आर्द्रतां हृदयमाप च रोषो

लोलति स्र वचनेषु वधूनाम् ॥ ३६ ॥

सङ्केतान्मवाद्यदासङ्गप्राच्यहृदयेदः तैर्नोत्तरेद्वीरहादिभावेन ॥ ३६ ॥

यद्वेति । वज्रिताभिरन्यथुवतौ अपर्यायं यद्वेति । शङ्कयाऽन्यथामानं दयितः स्फुटमेव निश्चितमदेव प्रकृभेदि निहृदत्त्वं त्वीहादितं हृदयैः ककुति तौऽवमविचकसे विद्याभिवोग इति यद्वा परिहरति । नेति । यद्वेति तैरेव इति संवृतिर्नोत्तरेद्वीरहादिभावेन यत् तत्रैतत्सर्वविचारे भूतावधिना एव वदित्तु न भवति अस्मदप्यस्येत्तन्नामेव आगत इति भावः । यान्तेन विषेण्यमयैर्न हृषिताऽप्याऽन्यथाः ॥ ३६ ॥

आननैर्विति । वृक्षभानभि वृक्षमयस्येत्तन्नामेव । अथिरयान् एव एतत्प्राच्येप्रसङ्गोक्तान् द्वितीया । वधूनामाननैर्विचकसे विचकितम् भावे विट् । तनूमिरभावि हृषिताभिः पुच्छिताभिः । वृक्षभानभिवितीक मयः । आभारि भूतम् । भावे मुञ्ज् ॥ हृदयमापार्द्रताःपाय कारिण्यं हृदयैः । वचनेषु रोषोत्तरेद्वीरहादिभावेन यत् वचनगतोरोरोजकता मिदन्तेऽर्थः यत् वधूनाम् विद्यायाद्यनेकविद्यावीर्याद्याद्यहृदयं चकार । मुञ्ज्यावीर्याद्यं वृक्षमय इति वदन्तम् ॥ ३६ ॥

रूपमप्रतिविधानमनोत्त-
 प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकाशित्वा
 चाटु चाकृतकहस्त्रममासां ।
 कामशात्वमगमद्वमहाेषु ॥ ३७ ॥
 स्त्रीलयेव सुतनोस्तुल्यित्वा
 गौरवाद्यमपि लावणिकेन ।
 मानवेष्वनविदो बद्धनेन ॥

रूपमिति । अप्रतिविधानमप्रतिव्ययमेव मनोत्तं चकार सुस्तरमि-
 त्तवैः रूपमप्रतिः कार्यमनपेक्ष्य विकाशित्वा चक्रीपा-
 दिभिमित्तवैः प्रेम चकृतकहस्त्रममहामम रमंसाटु शिष्यवचनद्वारा
 स्त्रीणां रमयेत् शिष्ये कामपत्यं कथो करणमर्तसम् । वयस्त्रिदा संशर्तं
 मूलमि दं कामपतिव्यवहः । तद्गुणात्मकं शोऽप्य । अगमं प्राप्तात् ।
 ममेतुं उच्चै रहादेशः । अथ रूपादिपारोप्यकोचस्य कामपत्यस्य प्रत-
 तोययोनात्परिचाजानद्वारः ॥ ३७ ॥

श्रीहरोति । कामपत्यं निविद्येयोऽप्यासीति नावधिचं काश्च-
 त् । अत एवताविति उन्प्रत्यये ठस्यैवः यस्मैते चेतुःशोपे इत्यस-
 इत्यस्यै वि दहारशोपः । अन्त्यं तु वचं भक्ष्यमस्यासीति चावधि-
 ० काव्यमन्तारी । अन्त्याटुदम् प्रत्ययः । तेन काव्यदिकेन नावध-
 दिदा अन्त्याटुदकारणदशेव । अन्त्यम परिचायवतारण पदका । उ-
 रोः क्रियाः उदनेन कर्मा गौरवाद्यं भावीयेवमस्येयि । अन्त्य
 मन्त्युक्तमपि दयितस्य हृदयं स्त्रीलया मिलये भैव द्युतयित्वा । अन्त्य-
 भावामेनेन उक्ताय सुर्वेपि सपुत्रयापीत्येवैः । स्त्रीतं वशीकृतमेव
 मन्त्यं दानेन स्त्रीततमेव । अन्त्य शिष्येणवदित्वा च उदने काव्यदिकेन
 दरे व स्यतेन च प्रतीतेः स्यामीतिरुद्वारः । हृदयस्यप्रतीवर्ता-

क्रीतमेव हृदयन्दयितस्य ॥ ३८ ॥

स्पर्शभाजि विशदच्छविचारा

कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।

सन्नतिन्दधति पितुरजस्रं

दृष्टयः प्रियतमेशयने च ॥ ३९ ॥

यूनि रागतरलैरपि तिर्य्यक्

पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य ।

मरणभेदेन क्रीतलोके रघोर्विषयहृदयावच्छिन्ने रघोर्विषयव्यवहार-
रूपे ॥ ३८ ॥

यत्र कदाचन कथंदिता कथंति सुरतमेतिशयं प्रलौति ।
तत्र उरत द्विविध शक्तभाष्यतरश्चेति । यद्य च प्रेषणभाषा प्रे-
षणवृत्तनाद्यनेकभेदभिदम् । तत्र इतिविशेषनादाह । स्पष्टेति ।
अथभाजि वृत्तयुक् विषया निम्ना युष्मा च यत्र कति कान्विस्तारं
पारो रम्ये सुरतद कल्पिते रतिदृष्टदानय सृष्टे विहार बोध्यतया
कल्पिते च कथंदितायुक्त्य वरत सत्यञ्च दधति दधाने प्रियतमे
शयने च मृगदृशा इत्येवमिदं पितृ पतिता युगदुत्तयास्त्रो-
कनादभिसाध आह्वयमाहुरिच्छं । अत्र प्रियतमशयने उक्तयो-
रेष धर्मव्याप्तीप्रकृतौति के-उत्तमगोवरा वृत्तयोक्ता ॥ ३९ ॥

दूरीति । रागेण वरतंउत्तैरपि दर्शनेऽङ्गैरपीत्यर्थे । दूरी-
त्रिं तिर्य्यक्पातिविस्तारया साधि विवर्तयति दोषेदंनिरायतानं
आशोचनयापारपरिच्छेदं । अत्रम पादेष्वपस्य अतएव तिर्य्यक्
पातिभिः कुटिलवृत्तिभिरपि तिर्य्यक्विविधरागाभिः कार्यैरिच्छं कल्प-
नयने श्रुतिगुणेन ददपकनदत्तेन युक्तं । अदतेनेनेति प्रायः सा
मनस्य अङ्गवर्तकमे वाकारिण पदे । कर्त्तव्ये विद्वान्निच्छं । त
द्वंति अत्र अत्राह पति मायु । सं युक्तोनेन युक्तं युक्तं रति

रूपमप्रतिविधानमनोच्चं
 प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकारिण
 चाटु चाकृतकदम्भममासां
 कामेणात्वमगमन्वमशोष ॥ ३६ ॥
 लीलयेव सुतनोस्तुल्यित्वा
 गौरवाद्यमपि लावणिकेन ।
 मानवञ्चनविदा बद्धनेन ॥

रूपमिति । अप्रतिविधानमप्रतिदत्तमेव यथोक्तं अन्वयः सुन्दरमि-
 त्तमः । रूपमाकृतिः कार्यमनपेक्ष्य विकारिण इति शब्दः अनौपा-
 धिकमित्यर्थः । प्रेम अकृतकदम्भममासां इत्येवमपि प्रियवचनस्यैव
 लीलायां रमणेयं शिष्ये कामेण्यत्वं वञ्चो कारयन्मत्तम् । यथाश्रिया संवेदने
 तुल्यत्वं तु कामेण्यमित्यमरः । चाटुचाकृतकयोः । अगमन्वमशोषः ।
 अमेवुं च । रडादेयः । अत्र रूपादिभ्यारोभ्यमाणस्य कामेण्यस्य प्रत-
 तिपदोवात्प्रतिष्ठास्यत्वात् ॥ ३७ ॥

श्रीतरेति । कामेण्यत्वं चित्तियेपीच्छास्तीति भाष्येण । कामेण्य-
 त् । अत इत्युत्पत्तिरिति इत्युत्पत्त्ये इत्येकः यस्मैति चेत्तद्विषये
 तस्यैविकारलोपः । अन्वयं तु अत्राप्यप्यवस्थास्तीति भाष्ये-
 वात्तत्त्वंकारो । अत्राह इत्युत्पत्त्ये । तेन कामेण्येन मानवस्य
 वेदा अहङ्कारहरणद्वयेण । अन्यत्र परिभाष्यतारण्यं यदत्र । इ-
 ति शिष्याः बद्धनेन चर्मा गौरवाद्यं गौरीविकल्पस्येपि । अन्यत्र
 त्वयुक्तमपि दक्षिणस्य हृदयं श्रीतया विसृजे भयं तुल्यित्वा । अन्व-
 यतामनेनैव उन्माद्यं सुर्वपि अनुतयाभीत्येव्यर्थः । श्रीतं दम्भोक्तमेव
 इत्युत्पत्त्येव्यर्थः । अत्र शिष्येण्यव्यक्तिव्यर्थे बद्धने कारयन्मत्तम्
 वे वात्तत्त्वं च प्रकीर्तेः स्यात्कीर्तिरहङ्कारः । हृदयस्यप्रतीयता-

श्रीतमेव हृदयन्दयितस्य ॥ ३८ ॥

स्पर्शभाजि विशद्च्छविचारा ।

कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।

सन्नतिन्दधति पेतुरजस्रं

दृष्टयः प्रियतमै शयने च ॥ ३९ ॥

यूनि रागतरलैरपि तिर्यक्

पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य ।

मग्नतामेव श्रीतलोके रसोक्तकृदधापन्नाने शौचिकमवयव ॥ ३८ ॥ वा-
रोप ॥ ३८ ॥

एवं मदात्मनः कथंयित्वा कथति सुरतवेत्तिर्येनं प्रकृति ।
नम सुरतं द्विविधं शास्त्रमाभ्यतरञ्चेति । बाह्यं च प्रेषणभाषा चै-
वस्युत्पन्नाद्यनेकनेदभिदसु । तत्र दृष्टिविषयेष्वाद्दोह । अर्थेति ।
स्पर्शभाजि सुखसंगे विषदा विमला शुद्धा च या क्वचि कान्तिस्तथा
चारी रमे सुरताय कल्पिते रसिदुःखदानाय कृते विहार योग्यतया
मल्लीकते च सन्नतिमातुकूल्य सर्वत. हास्यञ्च दधति दधाने प्रियतमे
शयने च मृगदृशां दृष्टयोऽजस्रमविकल्पिते पेत. धतिताः युगपदुपयारसो-
कनादिभाषणं व्यङ्ग्यामाहुंरिचये । अत्र प्रियतमशयनयो प्रकृतदो-
रेव धर्मसाक्षादीरम्यप्रतीति नैसल्यप्रकृतयोदरा दुःखयोगिता ॥ ३९ ॥

यूनिति । रागेय तरलैरप्यैरपि दर्शनीयुःशैरयोदये । यूपि
त्रिदे तिर्यक्पातिभिश्चपया भाषि विप्रचारिभिः दीर्घदर्शिनिरायतानैः
शाब्दोक्तयामारपरैरिद्यते । अत्रम रागदोषचपदैः द्यतएव तिर्यक्
पातिभिः कृत्स्नशक्तिभिरपि दीर्घदर्शिनिरायतानि कार्यैरिद्वयैः कथुन
नयने श्रुतिगुणेन शब्दग्रहणपाटवेत युतस्य । अदत्तेऽनेनेति अत्रक
तनस्य दत्तनमविकल्पे नाकारिन चक्रे । कर्त्तव्ये विद्यमानमित्यर्थः ।
युत नग्नं प्रभास इति याधु । श्री युतस्येन युतस्य अदत्त इति

दीर्घदर्शिभिरकारि बधूनां
 सङ्घनत्र नयने, श्ववस्त्रस्य ॥ ४० ॥
 सङ्घेच्छुरभिधातुमनीश
 समुखी न च बभूव दिष्टुः ।
 स्पर्शनेत्र दयितस्य नतम्
 रङ्गसङ्घचपलापि चकम्पे ॥ ४१ ॥
 उत्तरीयविनयात्प्रमाणा
 कन्धती किल तदाक्षयमार्गम् ।
 आवरिष्ठ विकटेन विषोढु

तस्यै शस्त्रं तस्यै चक्रुः कारादि रागहृष्यन्तीति वाक्येन यदापि
 आक्षति प्रमाद्विभेतीति भावः । यद्यच्च अरुणारोग्येषु रागहृ-
 रवैरित्यादि चिह्नस्यैव चक्रुः इत्यादि प्रमाद इति वचनात्प्रभेद एव

वंचसैव कुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥

अंशुकं हृतवता तनुवाहु

स्व स्तिकापिहितमुग्धकुचाग्रा ।

भिन्नशङ्खवलयम्परिणेता

यर्थरंभि रभसादचिरोढा ॥ ४३ ॥

सञ्जहार सहसा परिरब्ध

प्रेयसोषु विरहव्य विरोधम् ।

संहित रतिपतिः स्मितभिन्न

क्रोधमाशु तरुणेषु महेषुम् ॥ ४४ ॥

येन विद्वानेच्छानिगूहनाम्नोत्तमभेदः यथा उक्तावकव मध्यस्था मध्यना
॥ ४२ ॥

अंशुकमिति । अंशुकसरीयं हृतवता परिणेता मन्त्री तयोः लयकोः
बाहोः स्तिकापिहितमुग्धकुचाग्रे अन्धकारिते उग्रे मुन्द्रे कुचाग्रे
बलाः वा तयोक्ताः । अचिरोढा नयोढा भिन्नानि शङ्खस्य बन्धानि यकिन्
बन्धैर्यतद्व्याप्य तया रभसाद्देहात्परिणिगतात्तन्निरोधः । रभसाद्-
नात्कर्त्तव्यं मुष्टं । रभसाद्देहात्परिणिगतात्तन्निरोधः । यथा तितोहितस्य ॥ ४३ ॥
सञ्जहारेति । तस्येषु युक्त विरोधं प्रपश्यत्तत्र विरहव्य वि-
रहव्य । रज्ज्वतेः सार्धं सन्नादु वा तस्य स्तुप् स्तुपि अनुपुष्पा
दिश्यादेषः । सहसा परिरब्धः प्रियसोषुषु परिरब्धप्रियसोषु
आश्रितवत्केतुं यतुषु । रज्ज्वतेति कपोलानः रज्ज्वतेषु नोहौ प्रति-
पेक्षो रज्ज्वत्प्रतिपेक्षानस्य पुस्तविधेयः । रतिपतिः कायः संहितस्या-
मारोपितं महेषुं महानं शरं कितमिच्छकोषं व्यवस्थापत्यात् किते-
नोन्मिन्नपुष्परोषं च यथा तथा आशु सञ्जहार । विद्वेषे पावना-
नाशनादिभ्यः परिरब्धान्नी यूनं विरहव्यति मानः ॥ ४४ ॥

संसमानमुपयन्तरि वध्वाः

स्त्रिष्टवत्युपसपत्नि रसेन ।

आत्मनैव रूढे कृतिनेव

स्वेदसङ्गि वसनञ्जवनेन ॥ ४५ ॥

भीडिते पुर उरः प्रतिपेयं

भर्त्तरि स्तनयुगेन युवत्याः ।

स्पष्टमेव दक्षतः प्रतिनार्या

स्तन्मयत्वमभवद्दृद्यस्य ॥ ४६ ॥

दीपितस्सरसुरस्युपपीडं

वह्मभे घनमभिष्वजमाने ।

उपयन्तरि । उपयन्तरि भर्त्तरि रसेन ररनाभ्यतवेत्तर्धः ।

उपसपत्नि वसन्तीवसीधे । वसीधार्थेऽप्यसीधाने नपुंसकं दृश्यमानम् । द्वि-

ष्टवति कास्त्रिष्टवति इति संसमानं स्वर्गद्वारपरवस्थां दृष्टव्यमानं तथापि

स्वेदसङ्गि स्वेदेन, शान्तिकेन सङ्गबध्ना वसनं कृतिना युवतेन स्वस्वेद

हावसमिति जानन्तीवेत्तर्धः । उच्यते न कर्त्ता वान्तर्गहं स्वर्गभे

। वरधे इदम् । वा इ न वेत्तीति भावः स्वेद ऐदमस्य वसनतोषस्य

स्वभाववसानकेदमराष्टरं प्लुते ॥ ४५ ॥

भीडित इति । युवत्याः युवते, कल्पयुगेन भर्त्तरि प्रतिनार्याः पुरो

। इवे ससत्तमेव उरः प्रतिपिष्यः । उरः प्रतिपेयम् । हरिः क्रिष्टपाने

। चेति एतद् कल्पेजन इत्यथ्यवहंता । वहः प्रतिपीडोत्तर्धः भीडिते

इति दयत ईर्ष्या दीर्घबाणस्य प्रतिनार्याः सपत्न्याः दृद्यस्यनकवत

। भर्त्तादाताय स्वल्पमददेव । चान्दयः उपसपत्नीदनादस्य दक्षमिति

भावः । कतएनेववदृष्टव्यसङ्घारोपजीविनी तथायत्नोत्तरे चेति एतद् वा-

वक्रतान्न ययतुः कुचकुम्भौ
 सुस्रुवः कठिनतातिशयेन ॥ ४७ ॥
 सम्भवेष्टु मिव योषित ईषुः
 स्निध्यतां हृदयमिष्टतमानाम् ।
 आत्मनः सततमेव तदन्त
 र्वर्तिनो न खलु नूनमेजानन् ॥ ४८ ॥
 स्त्रीहनिर्भरमधत्त वधूना
 मार्षतां वपुरसंशयमन्तः ।

दीपितेति । वक्रमे दीपितकरं उदीपितकारं अथा तथा करस्य
 वयोदम् । -उरस्युपपीद्य वक्रतां चोपयोदवधत्तं इति षष्ठम् । तत्पु-
 र्ये इति वक्रवमित्युक् । वक्रतादमभिव्यजमाने परिरममाद्ये इति
 परिरमः परिवहः संज्ञेय उदयगृहमभिव्यजः । उभुवः कुचकुम्भौ
 कठिनतातिशयेन वक्रताम्परिमण्डितां न ययतुर्न प्राप्नो । अत्र गाढा-
 सिङ्गनात्कुचकुम्भयोर्वक्रत्वसम्भवेऽप्यवस्यञ्चोक्तेरतिशयोक्तिरद्वयः ॥ ४७

सम्भवेष्टुमिति । योषितः स्निध्यतामादिहतामिष्टतमानां हृदय
 संप्रवेष्टुमोपुष्टिश्च निश्चये इति गाढादिहृत्तन्मिता क्रियासङ्घपोल्लेष
 गुणसङ्घपोल्लेषा वा विवक्षाभेदात् । अत एव वक्रतः स्तत् सततमेव तद-
 न्तर्वर्तिनस्तोयामिष्टतमानां व्यन्तहृदयेष्वेव स्थिताद्याजानन् न - अन्वय
 कथं इतः प्रवेशेच्छेति भावः इत्यमरागोर्लक्ष्या पूर्वोत्प्रेक्षा वामेच्छेति व-
 जातीयसद्वरः ॥ ४७ ॥

स्त्रीहेति । स्त्रीहनिर्भरमे वरवपुर्णनैवादिहृदवहृद्वपुर्णव । हृदो
 इत्यो ह्रवहृदयोदिति वैजयन्ती । अतएव वधूनां वपुरन्तार्षताम्बुवत्तम-
 पत्त स्त्रीहृदवहृद्वपुर्णमनराशुम्भवतीति भावः । अद्ययव संशयस्याभावां
 यथाभावेऽप्ययीभाव । कुतोवद्यथायूनि पुष्टि गाढम्परिमण्डित इति

यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्र
 क्लोपमम्बु बह्वेषे यदनेन ॥ ४८ ॥
 न स्य माति वपुषः प्रमदाना
 मन्तरिष्टतमसङ्गमजन्मा ।
 यद्वह्वुर्वहिरवाप्य विकाशं
 ध्यानशे तनुरुहाण्यपि हर्षः ॥ ५० ॥
 यत् प्रियव्यतिकराह्निताना
 मङ्गजेन पुलकेन बभवे ।

परिरम्भिणि गाढाह्नेष्विष्टि रति अनेन वपुषा कर्त्ता बह्वं क्लोपयिता
 हरिष्विष्टि वस्त्रक्लोपम् । क्लुभातोर्णनादर्त्तं स्त्रीत्यादिना पुनागमे चेरे
 क्लोपेरिति षष्ठत् । अम्बु, बह्वेषे । हर्षः कर्त्तव्यं लिट् । अन्तरार्हस्य
 निमीठनाह्निरम्बु, आबहन्मगात् तच्चिन्तितोयमन्तरार्हस्योत्प्रेषा प्रियाराध-
 क्राताः सिद्धा इति चालिकोदयोक्तिः ॥ ४८ ॥

न स्त्रीति । प्रमदानामिष्टतमसङ्गमेन जन्म वस्त्र वः । जन्माद्युत्तर-
 पदत्वाद्युपिकरणवह्नोर्हिरिति वामन । बह्वर्तिपुलः । विपुलानेकये-
 वैकुरिति वैजयन्ती । हर्षोवपुषोऽन्वर्न माति अ अत्युद्देकाश्रमा । व-
 क्षित इत्युत्प्रेषा । कुतः यद्यथाह्निरवपुषोर्वहिरविकाशं इदमवाप्य
 तद्वह्निरवि रोमाख्यपि ध्यानशे ध्याप । कर्त्तरि लिट् । अह्नोते चेति
 तुडागमः । अत्र वह्निरविकाशन निमित्तकान्तरस्यानोत्प्रेषा ध्यानन्द-
 रोमाह्नयोः स्तेष्वन्वाभेदाध्ववधावातिशयोक्त्युत्प्राप्तितेति सङ्करः ॥ ५० ॥

यदिति । वनिताना स्त्रीणां प्रियस्य भक्तुर्व्यतिकराह्निकान्मङ्ग मा-
 द्वाङ्गलेनाह्न्यापिना पुलके च पुलकेन बभूवे भूतमिति यत् । भावे
 लिट् । तेन पुलकोदयेन प्रतीदयेन च अयस्युत्प्रेषिताभिहृष्टिदाभिर्भौदा-
 पया आचक्षितानिच नीत्रिभि लक्ष्यया कटिवस्त्रे धान्यया यन्मगद्धेन

प्रापि तेन भृशमुच्छ्रिताभि
 र्नाविभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥ ५१ ॥
 ह्रीभरादवनतम्यरिरक्षे
 रागवानवटुजेष्ववकृष्य ।
 अपि तोष्ठदलमाननपद्मं
 योपितोमुकुलिताक्षमधासीत् ॥ ५२ ॥
 पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं
 दृष्टवत्यधरविस्वमभीष्टे ।

पौनरुक्त्यात् । सपदि बन्धनमोक्षोपनिभेदोनिगडयोर्जनं च प्रापि प्राप्तः ।
 कर्मणि लुङ् । अभ्युदयेषु राजानो बहून् मोक्षयन्तीति भावः । अत्र
 प्रकृतपुत्रकनीदिगताद्गतोच्छ्रितत्वादिविद्येयस्यसाध्यादुबन्धनमोक्षसम्य-
 न्याश्च अप्रकृतपुत्रकारागति प्रतीतेः समाप्तोक्तिरवधारः ॥५१॥

अथ चुम्बनश्रीर्हा वर्णयति । स्त्रीति । परिरम्भे आचिह्ने स्त्री-
 रेऽ भरक्षत्रादवनतं भाराक्रान्तं नमतीति भावः । अपि तोष्ठे नि-
 श्चितमोक्षश्च दत्तं पल्लं यस्य तदोपित आभननेष पद्मं रागवान् रागी
 अवटुजेषु परमविरोक्षेषु अवटुभांटा क्वाटिचेत्यमरः । अवकृष्य अ-
 वटुजाकर्षणेनोक्षमयीत्यर्थः । मुकुलिताक्षं निर्मादितनेत्रं यथा तथा ।
 बहुश्रीर्हा बहुयज्ञोः साक्षात् प्रजिति यच् प्रत्ययः । अधाधीण
 पयौ । घटोलुङ् आदे च इत्याच्चं अक्षिविबोऽष्टक इतीडागमः ।
 अलागनोष्ठश्च यद्गदधस्वरूपणात्तस्मात्तरागिणोमधुपत्यं च गम्यते इत्येक
 देयविति रूपकम् ॥ ५२ ॥

पल्लवेति । पल्लवेन उपमिन्ना सादृश्येन यस्याप्यन्नेन च-
 पक्षं लभयोरपि पल्लवकोपमानतमाधस्तांमुद्धृत्तं अधरोविस्वमित
 तदधरविम्बं अभीष्टे प्रियतमे दृष्टवति इति । सङ्ग राजा परम् । तेन

पर्यकूजि संरुजेव तरुण्या
स्मारलीलवलयेन करेण ॥ ५३ ॥

केनचिन्मधुरमुल्लखरागं
वाप्यतप्तमधिकं विरहेषु ।

ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं
सुभ्रुवः सरसमच्चि चुचुम्बे ॥ ५४ ॥

रेचितम्परिजनेन महीयः

केवलाभिरतद्दम्पति धाम ।

इहेति बहुश्लोकाः कथस्य ४ः । तेन परमेव कथ्यतेवेव । स्त्रीरप्युजा
‘दोषताप हस्तमरः । वाराणस्युर्ध्वः श्लोत्रनि कुतः सोवाग्निं चक्षानि
दृश्यानि कङ्कणानि वसन्ते तदृश्याः करेषु पर्यकूजि परिकूलितम् ।
भावे कुङ् । उहृद्दुःखाद्दुःखायने उहृद् इति भावः । अत्र कङ्क-
णहारकस्य करकूलमस्य विभूतकण्ठकस्य करणेवेति इहोहृदवत्कर्म-
श्रुति ॥ ५२ ॥

केनचिदिति । केनचिद्गणित्वा मधुरं रत्नमन्तमुल्लखरागमतिरक्तं
तथापि विरहेजधिकं वाप्येव विरहोद्यत्वा यत्रं सुभ्रुवः चोष्ठपल्लवम-
पास्य करसं चान्द्रयितं अपि चुचुम्बे मुम्बितम् । अत्र रत्नत्वरत्नवत्त-
योर्विषेयवत्त्वाधरव्यागालिपुम्बमहेतुकङ्कणव्यतिरिक्तम् चापेयत्वात्कङ्की-
र्यति ॥ ५३ ॥

एवं याश्चसुरतसुष्ठाभ्यन्तरसुरतवर्षमन्महतीति । रेचितमिभ्यादि
परिजनेन रेचितं रिञ्जितम् । अतएव केवलावेकाकिना वभिरतौ दम्पतो
‘आयापतो वभिनृतम् । दम्पती जम्पती आयापतो आर्थापतो अया-
‘रितमरः । राखदन्तादिषु आया शब्दस्य अन्धावोदभावश्च विकल्पादिवा-
‘तदा । महीवी मङ्गलरं वास्येति मङ्गलं कथसास्येव कथो मङ्गलं

साम्यमाप कमलासखविष्वक्
 सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥
 आवृतान्यपि निरन्तरमुच्चै
 योषितामुरसिजद्वितयेन ।
 रागिणांभित इतोविम्वशङ्गिः
 पाणिभिर्जगृहिरे हृदयानि ॥ ५६ ॥
 कामिनामसकलानि विभुजैः
 स्वेद्वारिमृदुभिः करजाग्रैः ।

विम्वशङ्गेन जगादनेन विष्णुना सेवितस्याधिष्ठितस्य युगान्तपयोधेः
 साम्यमापेत्पुपलासहारः । युगान्तविषेयस्य विविक्तवाद्यौतगाद्यं एतेने-
 श्वादिहारतोक्ता ॥ ५५ ॥

अथ विम्वशङ्गिणाद्येवाह । काऽतानीति । उच्चैरुच्यतेनो
 रसिजद्वितयेन निरन्तरं नीरस्यमाहृतानि संवृतान्यपि योषितां हृदयादि
 वर्षादि चेतोषि च इत इतोविम्वशङ्गिरित्यतः पराम्वशङ्गिः रागिणा-
 म्पादिभिर्जगृहिरे हृदीतानि । निगूढं वस्तु हृत् परामयाद्बध्यत इति
 एतत् भावः अन्यत्र हृत्प्रथमः प्रियकरस्पर्शस्पर्शं हृदयपाद्मोऽभूदिति
 भावः । नीरनेयैष प्रतिवमतोरपि कुचयोः कर्षाच्चदन्तं सम्पाद्य हृद-
 यानि स्मृतान्देवेति वाक्यार्थः । अत्र द्वितवानामपि हृदयानां प्रकृत-
 तात्कैवसप्रकृतज्ञेयः ॥ ५६ ॥

कामिनामिति । स्वेद्वारिणा हासितेनाद्गुलीसोदेन मृदुभिः को-
 मलताङ्गतरतएव विभुनैर्विभवैः कामिनां करजाग्रैः गङ्गापैः कठिने-
 कामिनीकृचतटेषु कसकलान्वरमपाधि पदानि संवृतानि कपच्चिदन्विय-
 दतानि । कठिनेषु मृदूनां पदवायोऽसम्पाद्य इति भावः । अत्रकिय

अक्रियन्त कठिनेषु कथञ्चि
 त्कामिनी कुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥
 सोमणस्तनशिलाशिखराद्या
 दात्तघर्मसलिलैस्तस्मानाम् ।
 लच्छसत्कमलचातुषु हस्तै
 निम्ननाभिसरतीषु निपेते ॥ ५८ ॥
 आम्बुशङ्करभिः शिवस्त्रिवीची
 लोलमानवितताङ्गुलिहस्तैः ।

प्रकृत्यर्थः । अत्र शुभानामोदकः इन्द्राद्यन्वेषि तनुसम्बन्धोक्तेरति-
 यथोक्तिः ॥ ५७ ॥

षोडश इति । सोमणोदीकनोद्गुक्तात् जगन्नेव शिला दिशिरे
 तयोऽप्याहुपरिभागादात्तघर्मसलिलैरन्वेषिदेविकारात् प्राप्तशब्दे कद-
 खानां हस्तैरन्वेष्यत्कमलस्यङ्गुलवत्कमलैश्च चातुषु निम्ननाभिसरेषु सरतीषु
 निपेते निपतितम् । अम्बुशिवानां कुचसित् उच्चनात्ययसि पातोयुक्त इति
 भावः । प्रथमं कुची सृष्टा ततो गान्दिदेयनस्य यथित्वर्थः । अत्र कुचयोः
 शिलासिधरत्वेन नाम्नीनां सरती त्वेन च रूपपादशानां यामातिद्व-
 यत्कल्पयन्त्यत इति एकदेशविवर्ति चमकम् ॥ ५८ ॥

आम्बुशङ्करिति । वल्लयोदीचय इव वल्लयोदीरमित आम्बुशङ्कः

॥ ५८ ॥ आम्बुशङ्करादोदचनशक्तिषु चावप्रिति चानम्
 न तु मानव् सोलतेः परस्मैपदित्वात् । अतएव सोलमानः दय-
 इति वाचनः । लोलमानां वितताः प्रहारिताद्याङ्गुलयो येषान्ते
 ॥ इन्द्रा येषान्ते रभीष्टैः प्रियतमैः सुभ्रुवां नभ्यं हृदिमेयमिति
 भावः यथैविति अत्युभयव्यत्येषु हृष्ट्या मानं कल्पैव प्रतिपेदे
 न तु प्रसिद्धिभावादिति भावः । अम्बुशिवेषु हृदिमेयलोको-

सुम्भुवामनुभवात् प्रतिपेदे
मुष्टिमेयमिति मध्यमभीष्टैः ॥ ५८ ॥
प्राप्य नाभिनदमञ्जनमाशु
प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।
अपनीविकमरुन्ध किल स्त्री
वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ ६० ॥
कामिनः कृतरतोत्सवकाल
क्षेपमाकुलबधूकरसङ्गि ।
मेखलागुणविलम्बमसुया
दीर्घसूत्रमकरोत्परिधानम् ॥ ६१ ॥

रतिमयोऽङ्गिभेदोऽलङ्कारः ॥ ६१ ॥

प्राप्येति । नाभिरेव नदीसुद इति रूपकत्वेन मञ्जनं प्राप्याशु
निरसनपदद्वयाय वस्त्राकर्षणार्थेन, ज्ञातस्य वस्त्रपङ्कजं युक्तमिति भावः ।
प्रस्थितमदृष्टम् । अपनीवि नीविमभीष्टे प्रावेशे तत्र भवभाषणीविकल्प
व्याप्यमिति अर्थः । उपमानपङ्कजैः नीवेत् । वल्लभस्य करं स्त्री आ-
त्मकराभ्यां अस्व किल रोधं नादितपतोत्सवैः ॥ ६० ॥

कामिन इति । आशुषे प्रियकरनिवारणव्यर्थे बधूकरे सङ्गि सत्
मेखलैव गुणत्वेन विलम्बं दीर्घसूत्रं ज्ञाततन्तुत्वं ज्ञात्वायतत्वात् पङ्कजा
वेत्तिमिर्जनः । विरक्षियच्च । दीर्घसूत्रविरक्षिय इत्यपरः । एषं लतो-
रतस्य बोद्धव्यस्य कावक्षेपः कावक्षिण्योर्देन तत्परिधानमघोऽशुक्तं का-
मिनोऽसूत्रयामकरोत् । इच्छाविधातादीर्घाङ्गुलदा नादेत्यर्थः । अत्र क-
रमज्ञादिपदादीनां विशेषणत्वात् असुया ज्ञेयत्वाद्देवदार्थदेतद्व्याप-
निरसनद्वारः ॥ ६१ ॥

अन्धरं विनयतः प्रियपाणे
 योपितश्च करयोः कलहस्य ।
 वारणांमिव विधातुमभीक्ष्ण
 कक्ष्याया च वलयैश्च शिशिञ्जे ॥ ६२ ॥
 ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेऽशे
 वाससः स्पृशति मानधनायाः ।
 स्रुयुगेण सपदि प्रतिपेदे
 रोमभिश्च सममेव विभेदुः ॥ ६३ ॥

अन्धरमिति । अन्धरं विनयतोऽपसारयतः प्रियपाणेर्धोपितः कर-
 योश्च तस्मिन् रोषकयोरिति भावः । कलहस्य वारणां विधातुं निरा-
 परणं कर्तुं मितेति क्लृप्तेषु । कक्ष्याया काक्ष्या । कक्ष्या कक्षे कर-
 नायां काक्ष्यां गेहप्रकोष्ठयोरिति विश्वः । कक्ष्येति चान्त मातेः कक्षो-
 षड्विधाकाक्षीप्रकोष्ठगज्ररज्जुमिति ज्ञानेषु विश्वः । वलयैः कक्ष्यैश्च
 अशीक्षुं शिशिञ्जे चुकुचे । शाने चिट् । भूषणानां तु शिद्धितमित्य-
 मरः । हृदयोः कलहायमानयोः पार्श्वस्थाः शक्रोऽयं निवारयतीति भावः ।
 शिशिञ्जित्यन्ताडव्यादिर्न द्रव्यादिः योवेव शिञ्जे इति श्रुतेः ॥ ६२ ॥

अन्धिमिति । हृदयेऽशे प्रिये वाससोऽन्धिसुदुष्प्रथमितं विस्रं व-
 वितम् । अथयतेऽपौरादिकात्सुक्तम् । स्रुयति इति मानधनाया मान-
 धनाः कामिन्या इति शेषः । स्रुयुगेण रोमभिश्च । कर्त्तरि हतोदेति
 हतोया । सपदि अथं युगपदेव विभेदोभङ्गोऽर्थश्च प्रतिपेदे प्राप्तः अथ
 मानधनात्कामिनीविस्रमेषु युगपदमपे हृद्योऽदयोऽत्तदनुभावयोरपि यु-
 गपदानिर्भाव इति भावः । अन्धं भ्रूभङ्गरोमाञ्चक्रिययोः सप्तशयान् सप्त-
 शयमेदः स च विभेद इति शेषप्रतिभोत्यापिताभेदाध्यवसायमृत्वातिम-
 योक्त्यनुप्रायित इति शङ्करः ॥ ६३ ॥

आशु लङ्घितवतीष्टकराग्र
 नीविमर्द्धमुकुलीकृतदृष्टया ।
 रक्तवैशिरुहताधरतन्त्री
 मण्डलकणितचारु चुकूजे ॥ ६४ ॥
 आहताङ्गुलिरभूदतिरिक्तः
 सुन्नुवां क्रशिमशालिनि मथ्ये ।
 श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलांसु

आश्रिति । एषस्य प्रियस्य कराप्ये नीविं वक्ष्यामि' आशु इडात्
 लङ्घितवती अतिप्रान्नाश्रिति लङ्घनमूढते सतीत्यर्थः । अङ्गुलीकृत-
 दृष्ट्या सुषुपाँरव्यादर्हनिधीनितार्या सिया रक्तोरुहकण्डः सयद्वा-
 नकुम्वः विनागित्यमस वैशिरुहोकीषावाद्य निद्रुपः । मित्यमिति
 ठक् । रक्तो न वैशिकेन दन्तगानकुम्वेन कृतं वादितं यदधरन्न्वीषां
 मण्डलं मण्डुः मण्डतन्त्रीकसरमण्डवादिभेदः तस्य कृषितमिष चारु
 यदा तथा चुकूजे कूजितम् । धात्रे षिट् । अधरपट्टपनन्ममाधुर्याति-
 यदात् । सर्मदृष्टातिरेकार्धन्न्वीषकसरव्यतिपरमोडरः कोऽपि र-
 वदरमभूत्, कट्टङ्गितविशेषः इत एतर्पः । अतएव रक्तवैशिकृतेति
 निदेप्यं कृषितवादिति उपमावह्वारः ॥ ६४ ॥

आदतेति । आदताः अद्भुतवोयस्य च प्रियकरः कर्मस्य भावः
 श्रिमा चार्थम् । दृष्ट्यादिभ्य इपनिष् रक्तवोह्लादेवंषोरिति रेका-
 देभः । तेन दातते शोभते तस्मिन् सुन्नुवां बभूव इतिरिक्तोऽपि कोऽभूत् ।
 मध्यस्तातिवादीदसैकदेशोत्तुर्द्विर्धः । दृष्टुवात् श्रोणिषु षट् ।
 श्रिनिषुदुदुमेति एतेषु दृष्टतोः निप्रत्ययः । वक्षतेन कृष्येन तः
 धेन चर्ममाप दन्तभादेन मथेष श्रोणिषु कर्मदिद्विर्धे, अतएव मध्यातिरे-
 योऽरे तदयोक्तिः ॥ ६५ ॥

धैर्यं मुख्यामनोभवभावा
 वामताञ्च वपुरर्पितवत्यः ।
 व्रीडितं ललितसौरतधाट्या
 स्तेनिरोऽभिरुचितेषु तरुण्यः ॥ ६८ ॥
 पाणिरोधमविरोधितवाञ्छ
 म्मत्सं नाश्चमधुरस्मितगर्भाः ।

धैर्यमिति । तरुण्यः रमण्यः उत्कृष्ट उद्दिष्टोऽमनोभवभावा रतिरा-
 गोयासाना अपि अमिदचित्तेषु प्रियेषु धैर्यमौदासीन्यं लोभिते । वपु-
 स्वाङ्गमर्पितश्लोयवेष्टकरथाव-द्रक्ष्यन्तोऽपि वामतां वक्रताञ्च तेनिर-
 मलितं मनोहरं सुरतं सुरतसंमन्त्रि धार्ष्ट्यध्यामन्त्र्यं यासानामुद्यापि
 व्रीडितं व्रीडानेनिरे इह स्त्रीणां रक्षि रागाद्वापेक्षभाङ्गादि युक्त
 अप्यामन्तुस्तया सङ्गज धैर्यमक्रताव्रीडितैः पुनः पुनः प्रतिबध्यन् एवेति
 भावः । अथ रागादीनां धैर्यादिभिः एह वामाङ्गविरोधस्य सङ्गजागन्तु
 काभ्यामाभाषीकरणादिरोधाभाषोऽसङ्गारः धैर्यादिगुणमनुद्भवात्सङ्ग-
 यासङ्गारहेति सङ्गारः ॥ ६८ ॥

पाणीति । मथिरसादाकंनिडं करस्य करमोरङ्गिरत्नकरः । करन
 एव करवस्त्राः वा करभौदः स्त्री । उत्कृष्टरसदादीपम्ये इत्यङ्गप्र-
 त्तयः । अविरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथं यदा तथा दानिनः
 पाविरोधं मीत्रिमोक्षये व्यापृष्टस्य प्रियमादेर्निवारणं कुरुते अ । तथा
 मधुरं मनोहरं स्मितद्वभे अन्वर्त्ति वाञ्छ ता मन्दहासमिथाः मत्सं नाञ्छ-
 र्त्तनाय कुरुते अ । तथा सुखेऽपि कषरनीटनादां दृष्ट्यातिरेके कालमि-
 त्कारि मनोहारि शुष्कसदितमन्थुतादनाद् मत्सिमरोदनञ्च कुरुते अ ।
 स्त्रीणां मेत्र स्वभावोयदिष्टमर्थनिटतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखसुप भु-
 क्त इत्यर्थः । अथ सुखेऽपि दुःख-सुखवारात्सुदृढितास्त्रोऽनुभावोद्-
 दृश्यः । वेधाधरादिपक्षे मोदमानेऽपि पाणि । उचितेव रक्षि-

कामिनः स्य कुरुते करभोरु

होरि शुष्करदितश्च सुखेर्गपि ॥ ६९ ॥

धारणार्थं पद्मद्वयाचा

मीर्षया मुहुरपन्नपया च ।

कुर्वते स्य सदृशमनुकूल

स्मात्तिकूलिकतयैव युवानः ॥ ७० ॥

अन्यकालपरिहार्यमजस्र

स्तद्वयेन विदधे द्वयमेव ।

घृष्टता रहसि भर्तृषु ताभि
निर्दयत्वमितरैरवलास ॥ ७१ ॥
बाहुपीडनक्रचग्रहणाभ्या
माहतेन नखदन्तनिपातैः ।
बोधितस्तनुशयस्तरुणीना
मुन्निमील विशदं विघनेषुः ॥ ७२ ॥
कान्तया सपदि कोप्यु पगूढः
प्रौढपाणिरपनेतुमियेष ।
संहतस्तनतिरस्कृतदृष्टि
र्ध एमेव न दुकूलमपश्यत् ॥ ७३ ॥

दृष्टयो गिताभेदः ॥ ७१ ॥

बाहुति । तस्वीमान्नी श्रेते इति तद्वयः तत्पु सप्त । अधि-
कारणे श्रेतेरित्यच् प्रत्ययः । विघनेषुः कामः बाहुपीडनं निर्दयाहो प-
क्षपहृद्य वेदकर्मणाभ्यामाहतेन सुविधातेन । ननुंइति भावे ह्यः ।
नखान्दन्तानाह निपातैः सतैश्च बोधितः ननु विशदं निमांश्च' य-
तया अन्निमील ८ दुबुद्बु. चर्षमेतत्कामस्त्रीहीनकामादीदित्यर्थः । अथ प्रह-
तविघनेषु विघे पदवाक्यार्थं प्रसृत उपपन्नपुण्डरपत्तते' समाधोञ्जित-
कारः । एमेव प्रशोध्यते यत्तु निद्रावृत्तिवदौकिञ्चै वस्तुनि कौकिञ्च-
सुमाहारशफारोदः ॥ ७२ ॥

कान्तयेति । कान्तया सपदि वक्राकर्मपत्रण एवोपादु आदितः को-
रपि युग आलो प्रौढपाणिर्ययहस्य. ननु अपनेतुन्दूनमाश्रु मिने-
संहत.भ्यां निरनरहित.भ्यां चन'भ्यां तिरस्कृतदृष्टि शितोहितासः चनु
अहनेव प्रागेव सस्तनुदूव' नावस्कृ अम इतिरिक्कारस्य निरे प्यगम-
अदर्शनहेतुवनामदापेदेववदाव'दहम् । तश्च इहेतुनतिरस्कारासम्-

आहतङ्कुचतटेन तरुण्याः
 साधु सोढममुनेति पपात ।
 बुद्ध्यतः प्रियतमोरसि हारा
 त्पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः ॥ ७४ ॥
 शीकृतानि मणितङ्करुणोक्तिः
 स्निग्धमुक्तमलमर्थवर्चांसि ।
 हासभूषणरवाश्च रमण्याः
 कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

॥ इति सम्बन्धरूपातिशयोक्त्युत्थापितमिति उच्यते । तेन च कुचयोर्को-
 र्त्तरुणोन्मूर्त्यं व्यञ्जयति इति अत्रद्वारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७२ ॥

अत्राहतमिति । तरुण्याः सम्बन्धिना कुचतटेनाभूतमाहतिरनुना-
 रवा साधु सोढमिति हेतोस्तुद्यत शौर्यमायाद्वारात्मौक्तिकवृष्टि इत्य-
 ष्टिरिव प्रियतमोरसि पपात इत्युत्प्रेषा । विमान्त पूष्यते इत्यहश्चेति
 विधिः ॥ ७४ ॥

शीकृतानीति । तरुण्याः शीकृतानि शीकाराः । दन्तनिष्पीड-
 ण्यां शीरिति शब्दप्रयोगः । मणित रतिबाले स्त्रीर्था कश्चिदङ्गितवि-
 षयः । मणित रतिक्रूजितमित्यभिधानात् । कश्चोक्तिः त्वायमेत्या-
 दीनीति । स्निग्ध स्नेहाद्भक्त्युक्तिः त्वं मे प्राया इति प्रियवाद्
 अर्थः अलमर्थाणि निवेभार्थानि वर्चांसि भा भेत्यादि निशदण्यव-
 षाणि । हासना भूषणाना च रवा खनाथ काम सूत्रस्य वासुस्थाय-
 ण्यदिकामतन्त्रप्रतिपादकशास्त्रस्य पदताम्यद्यत इति पदमर्थः प्रपेक्षलक्ष-
 णमिति वायत्तत्तामुपजग्मुः इति मन्वोत्प्रेषा । यद्वा कामेनैव कृत
 एव तस्य पदानि उच्यन्ते इत्यत्रापि तस्य शास्त्रस्यैताम्येव पदानि
 त्तामुपजग्मुः इत्युत्प्रेषा ॥ ७५ ॥

उद्धतैर्निमृत्तमेकमनेकै

र्द्धं दवन्मृगदृशामविरामः ।

श्रूयते स्र मणितङ्कलकाञ्ची

नूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥

इदृशस्य भवतः कथमेत

स्त्रायवस्त्रुहुरतीव रतेषु ।

क्षिस्रनायतमदर्शयदुर्व्यां

काञ्चिदाम जवनस्य महत्त्वम् ॥ ७७ ॥

प्राप्यते स्र गतचित्तकचित्तै

उद्धतैरिति । निमृत्तमृगदृशं स्रमणितङ्कलं । एवमेवाङ्कितेदं तु
विच्छेद्युक्तम् । मृगदृशं मणितं रतिकृत्रिमं उद्धतं स्वनेरनेकैरङ्गभि-
रविरामरतिच्छेदं कश्चिद्व्यक्तमधुरैः कश्चिना नूपुरपादौ ध्वनिभिरक्षत-
ध्वनिरुत्पत्तेः श्रूयते अ कुत मणितस्य तिरोभावस्य नूपुरपादौ श्रूयते
तद्भूषणगतस्य रतेषु पादद्वयः । इदृशे चेतदङ्गस्योच्चारः क्षान्तदृश
रति मृगपाद ॥ ७६ ॥

इदमस्तेति । रतेषु उर्व्यां क्षिस्रं रतिवस्तुभास्यततं कायतन्दीर्घ-
भूतद्वारिद्वयान् रत्नपुत्रः कश्चि इदमस्तेति काञ्चिदाश्रयः सादापदशानेन
स्त्रयनगरिमात्रप्रदेशेन इत्यं महत्तरस्याति कश्चिद्व्यक्तं जवनस्य रतेषु इति-
हरतेषु सुष्ठुः कश्चित्तद्वाच्यं सुष्ठु रत्ननयादयं यद्येत्तदादमृगस्यो-
पेक्षनस्यांप्रतिभिति भावः । इति लयमत्तं महत्त्वदर्शनादिषु इत्यं विहित
स्तेतिदेशः । मन्वमानार्थत्वात्प्रयोगः । कश्चिोर्व्यांमत्तमनिभिरुत्पा-
दादाम कश्चिं विच्छेद्युक्तं कश्चिजवनमहत्त्वदर्शनमस्तेति ॥ ७७ ॥

प्राप्यते इति । गतासि रिकर्तव्यशानि चित्तचित्तानि तत्रा-
प्यतरत्तानि वेगानि । करोते काश्चिं दक्षधनस्य तरेषु चित्तमिति इत्य-

श्वितमाद्र नखलक्ष्म कपोलैः ।

दधिरेश्य रमरुच्युतपुष्पाः

स्वेदविन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥

यद्यदेव कुरुचे रुचिरेभ्यः

सम्भुवोरहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणां

माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमि

न्दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

कल्पयते एव प्राप्तम् । शिखरभङ्गेन रति सम्भुमेव च्युतपुष्पा ललका
लापूर्यङ्गुलसापाणि स्वेदविन्दुनेन पुष्पागीति रूपकं दधिरेश्यु ।
भरतेभीषादिकाङ्किति जित्वा दातनेपदम् । स्वेदोऽथ प्रमाणमथ ।
अथः स्वेदोऽधरयादे. आगस्वेदातिभूमि कर्तु ॥ ७८ ॥

यद्यदेवेति । रुचिरेभ्यो रमणेभ्योयद्यदेव वेदितं यदेव रोचते ए
प्रियमभूदित्यर्थं । यद्यदीप्रावभिप्रीती चेति धातोर्लिट् । रम्ययानां
प्रियमायदति हृद्यदानत्वम् । सम्भुवोरहसि तत्तदकुर्वन् । तथा हि
तरुण्य, अतुर्वहस्तनभराः कर्तुनरत्वात्तुर्विहा । तत्रत्यहृत्पूर्वपीपथोमकूकमिति
ठक् । तासांभावकाता तथा आतु कूर्तुवत्या अतुर्वहस्तनभराः तरुण्य
पुष्पा हृदयान्यादिपन्त्या वर्जयनीत्यर्थांतरन्यासः ॥ ७९ ॥

प्राप्येति । इर्वहस्तनभरोवासान्नापतेगोपरिचुरतं च्युतते ।
च्युतया शिपेपपयय्योत् । अमिता आयताय देया वासान्नापयितः-
यतकेतु द्विय । माहाशयेत्यादिना टीप् । मन्मथरसात् एत
नागा एतन्नातिभूमिभराद्वाणाकाय नहान एतत्प्राप्येत्यर्थं ।
अथशदेन भेदमुना आर्द्रं कताटे जिहाः देया यस्मिन् कर्षयि तयदा

शशमः शमजलार्द्रललाट
 श्लिष्टकेशमसितायतकेशः ॥ ८० ॥
 सङ्गताभिर्दचितैश्चलितापि
 प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।
 भयएव सयगंस्त रतान्ते
 श्चीवर्धनिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥
 प्रेक्षणीयकामिष चणमासन्
 श्चीदिभङ्गुरविलोचनपाताः ।
 सन्ममद्रुतगृहीतदुबूल
 च्चाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

तथा शब्दः इति शानुभाषण प्रथमारोहिः भावनिबन्धनात्तौ शब्दार्थ
 । ८० ।

अत्र सुरतान्तानं दर्शयति । श्रुतमिदं चि । उचितैः परिचितैः
 प्रियतमैः सङ्ग श्रुतमिदं धूमिः प्राग् चरदादौ चलिता यन्तुं प्रचलितादि
 श्ची सखीव चिरेषाद्यत सङ्गाः । न चरदाद्य सङ्गाः । यथाद्यज्ञाने
 म्भुवमागः । विरहसायङ्गा विरहमनङ्ग म वा यतीत्यर्थः । चर्तं चर्त-
 योः इतीति चर्तं चि एते । रतान्ते मूदर-बधूमिः समगं सङ्गुत
 सखीवेत्त्रेद । इत्युक्तां इमेत्तुं इत् सखीवर्धनिरसहा विरहस्येदं वाप्येदति
 विरह मये विरगामासादनुदाचोन्देमेत्वादिनादुवाविषयो नो न । सुरतेत
 चावे कोर्ता सञ्जैव भुवभिति भावः । उदमाशब्दः ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकामिष । सिद्धा सिद्धुताः सखिता रिनीचमनात्
 इतिपातायेतु ते मङ्गुमेव इतु एर्द्धितेव इङ्गुवेव वाद्यपातनि इतु वि चान-
 रडादि नेतु ते सुरतान्ताः सुरतारवाकानि एतं प्रेक्षणीयकं इत्यभिप्रायः
 इत्युक्ता । नाटकादिदुन्देवाहासैव इतु गङ्गा प्रेक्षणीयकमिति

शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाट
 श्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ ८० ॥
 सङ्गताभिरुचितैश्चलितापि
 प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।
 भवएव समगंस्त रतान्ते
 ह्रीवधभिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥
 प्रेषणीयकमिव क्षणमासन्
 ह्रीविभङ्गुरविलोचनपाताः ।
 सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूल
 क्षाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

तथा यत्रहः इति वातुमानस्य प्रथमाशक्तिः भावनिबन्धनात्तद्योऽवहार
 ॥ ८० ॥

अथ सुरतावसानं वर्णयति । सङ्गताभिरिति । उचितैः परिचितैः
 प्रियतमैः सङ्गताभिरुच्यते । प्राग् सुरतादौ चलिता यन्तुं प्रचलितापि
 ह्रीं सखीव चिरेणाहृत्वात् सङ्गताः । न सङ्गतद्वयं सङ्गा । पश्चाद्यजने
 नञ्प्रमाणः । विरहसायका विरहमसह मना यतीत्यर्थः । चर्तव्यमर्थ-
 योः कर्तव्येति कर्त्तव्येति प्रथो । रतान्ते भूयएव वधुभिः समगंस्त सङ्गताः
 सखीवत्येव । सम्पूर्णा इत्येवुं ह् । समोयम्भृच्छिभ्यामित्यादिनेमर्दं वागमइति
 द्विव । पथे किञ्चानावाद्नुदात्तोपदेशेत्यादिनानुवाविच्छोपो न । सुरतेत-
 वाये स्त्रीर्षा वञ्जैव भूवपमिति भावः । उपमावहारः ॥ ८१ ॥

प्रेषणीयकमिति । क्षिप्या विभङ्गुताः प्रचलिता विनोचनपात-
 इष्टिपातयेतु ते सम्भ्रमेव द्रुत गृहीतेन द्रुत्वेन काञ्चनानि संपूषि कन-
 रद्गादि वेतु ते सुरतान्ताः सुरतावसानानि क्षयं प्रेषणीयकं इत्यभिप्रायः
 रक्षुपमा । नाटकादिरूपदेशाहार्यकं वरु तद्दृश्यं प्रेषणीयकमिति

श्वित्रमाद्र नखलक्ष्म कपोलैः ।

दधिरेऽथ रमसच्युतपुष्पाः

स्वेदविन्दुकुसमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥

यद्यदेव रुचिरेभ्यः

सुस्रुवोरहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणां

माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमि

न्दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

कृष्णाम्बुते क प्राप्तम् । विष्ट रमसि रति समुभेय च्युतपुष्पा चकका
न्यायूष्णकुसलापाणि स्वेदविन्दुमेव कुहमानीति प्रपञ्च दधिरे दधु- ।
धरतेर्भाषादिकादिदि जिह्वा दात्मनेपदम् । स्वेदोऽत्र चमासुभव ।
अम स्वेदोऽधरत्यादे आनस्वेदातिभूमि कत् ॥ ७८ ॥

यद्यदेवेति । दधिरेभ्यो रमसोभ्योयद्यदेव चेतित् रचये रोचते क
प्रियमभूदित्यर्थः । दधदीप्तावमिप्रीती चेति धातोर्लिट् । दध्यर्थानां
प्रीयनापदति यम्बदानत्वम् । सुस्रुवोरहसि तत्तदकुर्वन् । तथा हि
तरुण्ये, अरुद्रुच वर्त्तनद्वयात्तुलिका । तत्रत्यहपूर्व्योपशोमकूलमिति
ठक् । तावाभ्यावस्तसा तथा आसु कूलिकत्या अतुक्त्वत्तत्तयैव नराणां
पुष्पां हृदयान्माक्षिपन्त्या वञ्चयन्तीत्यर्थान्तरन्यास ॥ ७९ ॥

प्राप्येति । इर्वह स्तनभरोयासान्नाएतेनोपरिसुरत व्यन्दते ।
अन्यथा नियेपथयैयर्थ्यात् । अक्षिता धायताय क्रेशा यापान्नाशसिता
यतथेति स्तिय । साह्वान्त्यादिना ङीप् । मन्मथरसात् अर
रगात् सुरतस्यतिभूमिम्भराद्वागकाथ महान् सुरतथाप्येत्यर्थः ।
अमज्जयेन स्वेदाम्बुना आह्ने सलाटे जिह्वा, केषा यस्मिन् कर्षण तद्यथा

शश्वतः शमनलार्द्रललाट
 श्लिष्टकेशमसितायतकेशः ॥ ८० ॥
 सङ्गताभिरुचितैश्चलितापि
 प्रागमुच्यत चिरैण सखीव ।
 धयएव समगंस्त रतान्ते
 ह्रीवधिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥
 प्रेक्षणीयकामिव क्षणमासन्
 ह्रीविभङ्गुरविलोचनपाताः ।
 सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुःख
 क्षाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

तथा पञ्चमः इति छाठमारस्य अमभावीतिः भावनिबन्धनात्प्रयोगोऽङ्कारः
 (८०)

अथ सुरतान्तानं दर्शयति । सङ्गताभिरिति । उचितैः परिचितैः
 प्रियतमैः सङ्ग सङ्गताभिरुचितैः प्राक् सुरतादौ चलिता गन्तुं प्रचलितापि
 ह्रीवधिर चिरैणमुच्यत सङ्गता । न सङ्गतदस्य सङ्गा । पञ्चाद्यजन्तु
 मञ्जुवमापः । विरहसासहा विरहमनह म मा गतोऽर्थः । चर्तुं चर्तु-
 योः कर्तुं कर्तुं चि म्नी । रतान्ते मूयएव-वधूमिः समगंस्त सङ्गता
 सखीवैत्येव । सम्भ्रमं द्रुतेषुं ह् सभोगम्पृच्छिन्वाभित्याक्रमेपटं वागमदति
 विष. पञ्चे क्षिप्वाभावाटनुदात्तोपदेशेऽर्थादिनाहुवाविधलीपो न । सुरतेता
 कावे स्त्रीःदां शञ्जैव भूयश्चिति भावः । उपमाऽङ्कारः ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकामिव । द्विधा विभङ्गुराः अलङ्कितविलोचनपाता
 रक्षिताःपेषु ते सम्भ्रमेव द्रुत स्पर्शितेन द्रुतेन क्षाद्यमानानि सङ्गपि क्षन्-
 रद्वारिष्येषु ते सुरतान्ताः सुरतावमानानि अर्थं प्रेक्षणीयकं दृश्यमानानि
 रस्यपमा । नाटकादिरूपदेषाहास्येवं वस्तु तद्दृश्यं प्रे

अप्रभतमर्नीयसि तन्वी
 काश्चिधाम्नि पिहितैकतरोरु ।
 क्षीममाकुलकरा विचकर्ष
 क्रान्तपल्लवमभीष्टतमेन ॥ ८३ ॥
 मृष्टचन्दनवशेषकभक्ति
 भ्रष्टुभखादर्थितमाल्य ।
 सापराधइव मण्डनमात्री
 दात्मनैव सदृशानुपभोगः ॥ ८४ ॥

बोध्यते इहाग्निभांशतिरोषाणादिना तत्तुल्यत्वम् ॥ ८२ ॥

अप्रभूतमिति । तन्वी क्षयाद्गी अभीष्टतमेन प्रोयसा क्रान्तपल्लव
 मृष्टीतामृष्ट अतएवतर्नीयसि महीयसि काश्चिधाम्नि अचने अप्रभूतश्ला-
 दयित व्यप्यन्ति अतएव पिहितम्बादितएकतर एशीरुवेन तत् क्षीम-
 न्दमूल आकुलकरा व्यसपाषि एती विचकर्ष तत्स्त्राभिधानार्धमाचकर्ष
 मज्जानुत्सायोऽयम् । अत्र क्षीमनिशेषधानामाकर्षणहेतुत्यात्यदार्ढ्यहेत-
 वद्वाप्यतिव्रमणहार ॥ ८३ ॥

मृष्टेति । मृष्टा प्रकृष्टाचन्दनात् विभ्रं प्रकृतानमात्रवत्वात्वाद्य भङ्गीर-
 यमा ज्ञेयम् । तथाचपल्लवितकचित्तकाणि विशेषक इत्यथर । भ्रष्टानि
 भूयसानि यस्मिन् च भ्रष्टभूष्य इति तैः कदर्थे । लोकतो विभे-
 यद्विप्रत्वम् । को कस्त्युदयेऽधीति कुबद्ध्य कदादेश । कदर्थानि
 कृतानि कदर्थितानि दूषितानि माल्यानि यव ॥ । ततस्तथोर्वेवशिक-
 विभेयनिशेषभावात्विशेष्य सशोभ । एवमभूतउपभोग सापराधइव
 पूर्वमण्डनापहारात्कृता पराधइव सदृशामात्मनैव स्वयमेव । प्रकृत्या-
 दिनात् तृतीया । मण्डनमात्री । प्रतिनिधिकरत्वेन सापराधनि-
 राधार्यमित्युक्तेषा । स्त्रीर्था उच्यते एव मण्डननदभावे मण्डनाल-
 रसायमण्डनत्वा इति भाव ॥ ८४ ॥

योधितः पतितकाञ्चनकाञ्ची

मोहेनातिरभसेन नितम्बे ।

मेखलेव परितः स्म विचित्रा

राजते नवनखचतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥

भातु नाम सुदृशान्दशनाङ्कः

पाटलोधवलगण्डतलेषु ।

दन्तवाससि समानगुणश्रीः

सम्मुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥

सुभ्रुवामधिपयोधरपीठं

पीडनैस्त्रुटितवत्यपि पत्युः ।

योधितइति । मोहेनातिरभसेन सुरतसम्भ्रुवेषु पतिता काञ्चन
काञ्चनस्य विकारा काञ्चन्येषात्तत्कविर्नेषवे योऽपि नितम्बे परित
सर्वतोविचित्रा त्रिभिधरचना नवनखचतलक्ष्मी मेखलेव राजते क
उत्तरे शालदारः ॥ ८५ ॥

भातिइति । सुरतां नखस्यो पाटलोऽदृशोदय नाङ्कोदन्तचत भवत्
गण्डतलेषु कपोलेषु भातु नाम वैदर्याङ्कदेन प्रकाशतां नामे त्वङ्गीकारे ।
दन्तवाससि यद्यते त समानगुणश्रीस्तुत्यार्थोऽपि तथा सम्मुखोऽपि सन्
परभागं गुणोत्कर्षन्तथा पद्याङ्गागङ्गावाप इति सागर्यनैवर्षदयोः सम्मुखप-
राद् मुखतयोप विरोधः उपरिभागं मवापेत्प्रमयस्य परिहाराद्द्विरोधाभा-
नत्रयसंघट्टिः तत्राद्य- ज्ञेय त्रिभिकायेदाध्यवसायमूषकादुत्प्रेतापित-
इति सहरः ॥ ८६ ॥

सुभ्रुवामधिपि । सुभ्रुवामधिपयोधरपीठके वृक्षतटे अधिपयोधर पीठम् ।
भिन्नापिःस्योभावः । पत्युः पीडनैः परिरम्भादिभिर्देहे क्लृप्तिगती

मुक्तमौक्तिकलघुर्गुणशेषा
हारयष्टिरभवद्गुरुरेव ॥ ८७ ॥

विश्वमार्थमुपगूढमजस्र
यत्प्रियैः प्रथमरत्यवसाने ।

योषितामुदितमन्मथभादौ
तंहितीयसुरतस्य वभूव ॥ ८८ ॥

आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पै
रप्यनारतरताभिरताभ्यः ।

छेदप्रतापि । अतएव मुक्तमौक्तिका वा च वा लघुष अतएव पुष्पशेषा
स्वभावगतैरपि हारयष्टिरु' स्यात्स्यैवभवत् । अदुरपि पुष्टिरिति
दितोभाभाभोजहार ॥ ८७ ॥

विश्वमेति । योषिताममरलक्षणाने विश्वमार्थे प्रमापनोदार्थे ।
आस्तृतेर्धम्प्रत्यय मोदासोपदेशस्य मान्मस्त्राणाचमेरिति वृत्त भाव ।
अमरमिषैरुपगूढ उपगूढनम् । नपुंसके भावे ज्ञा' व से केत्यादिना
पत्नीप्रतिषेधे । उदितमन्मथत्वादितकान अतएव तदुपगूढन द्वितीय-
सुरतस्यादौ वभूव । अथा पनोदमन्मथोद्दोषाभ्यां समयोपयोगाद्भयार्थ-
वभूत् उयोग वृत्तान्यायादिद्वन्द्वैः अत्र कथ्यवर्तिन उपगूढलक्षस्य पूर्वोत्तर
सुरतयेपत्वेन विशेष्यगत्या विश्वमार्थे दितमन्मथपदार्थयोर्द्वन्द्वत्वात्काव्य
भिन्नद्वयनद्वयभावानेव दृष्टीर्यते ॥ ८८ ॥

आस्तृतरिति । अनारतरतान् रते सुरते अभिरताभ्य वापृक्ता-
भ्योवधुभ्य अष्टदशसुसन्दर्शातीति अस्तदा रात्रि अयापि अभिनवै
पञ्चवं उच्यं चास्तृते व्याख्यादितोर्गि कृष्ण शयनाहंशीत्वरः । येतेऽकि-
रिति यमगीवे तस्ये । कव्यलघुटो मन्मथमिषिहरणोऽभीयत् । इतिहं
शयनं कर्तुं चकोरत्य काकोरिषि न दीयते अत्र दध' दिव्याप्रमातमरम

न्दीयते स्रःशयितुं शयनीये
 न चणः चणद्यापि वधूभ्यः ॥ ८९ ॥
 योषितामतितरान्नखलून
 ज्ञात्तमुज्वलतया न खलूनम् ।
 शोभभाशु हृदयन्नयदूनां
 रागवृद्धिमकरोन्न यदूनाम् ॥ ९० ॥
 इति नन्दमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागा
 ननवरतरतश्चीसङ्गिनस्तानवेक्ष्य ।

यत् स्रः शयितुं शयनीये भावः चणद्यापि वधूभ्यः न दक्षदति विरोधस्यो क्त्वा-
 एतेन परिहारः विरोधानासोऽलङ्कारः । भिर्यापारस्वितौ चात्तद्वि-
 पोक्तयोः क्लृप्तमरः ॥ ८९ ॥

योषितामिति । नखलूनं न खलु जनं नयत् जनां न यदूनां इति
 प्रदर्शयति । अतितरामतिमात्रम् । यज्ज्यादासुप्रसन्नः । नखं नूनं
 शतं नखलूनम् । स्वादिभ्योऽति निजबन्धम् । तथाप्युज्वलतया
 शोभयत्येव न जनं न नूनं किन्तु समप्येदेवर्षः । नख जगतां
 चाभिभोगात्मसङ्घनत्वादिति भावः । अतस्त्वाशु हृदयस्यदिक्षु शोभं
 विकारं नयत् प्रायदन् । नयतेर्लटः यथादेयः । योषिताज्ञानं यदूनां
 यादनां रागवृद्धिं जनां न्यूना माकरोत् खलु किन्तु भूयोऽपि सम-
 प्रमेयाकरोदित्यर्थः । अत्र यमकशब्दाङ्गहारः शोभयत्यस्य स्थित्यवगत्या
 रागवृद्धिं हेतुत्वात्काव्यसिद्धमर्थाङ्गहारः ॥ ९० ॥

इति । इति नन्दमदनाभ्यां स्पष्टरागानु शब्दा रागिणोऽपि
 तदा ताभ्यामपि अङ्कितरागानिल्लप्तेः ननवरतरतश्चीसङ्गिनः अतिशय-
 वसुतमस्यस्यद्वानु तानु रागिणो रागिण्यत्र रागिण्यत्र तानु रागिणः ।
 इतानु त्रिपदेऽप्येवः । अनेद्युः उपानेद्युः नवरं यद्विस्तः परिचितो-

अभजत परिवृत्तिं सायं पर्यस्तहस्ता
 रजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाधोमुखीव ॥ ६१ ॥
 इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
 सुरतवर्णनो नाम दशमः सर्गः समाप्तः ॥ १० ॥

इति शिशुपालवधे कथं यथा वा । इति शिशुपालवधे सात्त्विकेभ्यः
 योरपीत्युभयत्रापि विद्मः । अजनेन्दुं सख्यन्त्रां ण्यस्य वा रजनि-
 र्लज्जया याम्यच्छादयन्तानतयेति भावः अपोसुप्तौ नखसुप्तौ च-
 त्रेषां । परिवृत्तिं निजक्युम्पताम भवत प्रनातप्रयाग्भूदित्यर्थः ।
 स्त्रियोर्हि परकीयस्यास्यच्छेदा दर्शने जयावनतसुप्तौ इत्यनेन इत्यनेन धीय
 प्रागवसरन्तीति भावः व्यनष्टानन्वरसर्गे प्रभातार्थभाय प्रसौव ।
 भाषितं वृत्तमेतत् खलु नृक्षं वक्ष्यते चोत्तरवर्गादौ ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भोपाध्यायकोशाख्यमहिनाथसुरिभिरिचिते माघ

काव्यव्याख्याने श्रीद्वेषाक्षे दशमः सर्गः समाप्तः

समाप्तमिदमूर्वाहम् ॥

रतिरभसविलासाभ्यांसितान्तन्न याव-
न्नयनयुगममीलतावदेवाहतोऽसौ ।

रजनिविरतिशंसो कामिनीनाम्भविष्य
द्विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥ २ ॥

स्फुटतरमुपरिष्टादल्पमूर्त्तध्रुवस्य

स्युरति सुरमनीनाम्भण्डलं व्यस्तमेतत् ।

एव । तावत्स्वप्नमभयिष्यति चक्षणात् । तेन हीनं तस्यापि तत्काष्ठ-
निषिद्धत्वादित्यर्थः कततं नयनयुगमन्व यथा तथा एतौ । परिपति
परिपतिभित्त्यर्थः इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोच्यते तथा भाषणाय ल
णात् । क्रियापदेषु च सम्प्रदानत्वम् । प्रथमजगद्गानेनादृष्ट्युत्पत्तिः ।
नेर्बदनदेत्यादिना चत्वम् । पञ्चमादिनिशेधे भरतः । प्रभाते एतौ-
नित्यमभयः पञ्चमोऽपि च । जनयेत्पुत्रं चतुष्टयं पञ्चमोऽपि
च । पञ्चमस्य विशेषोऽयं कथितः पूर्वस्वरिभिः । मते प्रगीतो जनदेह-
यनस्य विपर्ययमिति । उत्तरसुपाथोऽह्वारः । यस्मिन् धर्मं मरिचिनी
इत्यम् । नम नयनयुतेयं पाणिनी भोगिभोर्कैरिति चक्षणात् ॥ ॥

अथ पूर्वश्लोके रतिमन्त्रपरामृष्टानपररात्रमभृत्युत्तरोत्तर क्रम-
भाविनः प्रभातहस्ताम्नानावर्गसमाप्तिं चक्षुःप्राप्तौ । रतीति । रतिर-
भसविधासना एतत्सम्भ्रमधीकृतानां अभ्यादेनावर्तनेन तांलं क्रीलं
नयनयुगं कर्त्तुं कामिनीमिति शेषः । यावदासीत्तस्य ऐक्यमीभवति
तावदेवाथो रजनिविरतिशंसो निद्रावसानश्चकत्तुच्चैर्मृदङ्गः । कामिनीनां
भविष्यता उत्तररथभाषिना विरहे च विहितः ततो निद्राभङ्गो यस्मिन्
स्फुटं च तदुपा तथा व्याहृतस्तान्निः । अत्र विरहमन्त्रेण साम-
र्थ्यात्कश्चिन्ना चक्षते अन्वयात् अथतः साम्प्रतिकमिन्द्राभङ्गहेतुतायोना-
दिति । अत्र रतितान्त्ररजनिविरतिशंसयोर्विशेषव्यगत्या नेत्रनिमील-
ननिद्राभङ्गहेतुतात्पदार्थहेतुके चाप्युक्तिः ॥ २ ॥

शकटमिव महीयः शैशवे शाङ्गपाणे
 चपलचरणकाक्षप्रेरणोत्तुङ्गितायम् ॥ ३ ॥
 प्रहरकमपनीय खन्निदिद्रात्ततोच्चैः
 प्रतिपदमुपहृतः केनचिज्जागृहीति ।
 सुधुगविगद्वर्णां निद्रया शून्यशून्यां
 ददपि गिरिमन्तवुष्यते नो मनुष्यः ॥ ४ ॥

स्तुतिरिति । अस्मिन्नेतरे रताङ्गुलिभिरस्य प्रुवशीचानभादे ।
 प्रुवशीचानभादिः स्यादित्यमरः । तस्मिन्नात् स्तुततरं उच्यतेतरं
 अस्मिन्नेतरेतत्तु सुतनुवीर्ता हस्तयोश्च नयउत्तं भाङ्गपाणेः हेतुस्य
 हस्तस्य तनेत्यर्थः हेतुने प्रचक्षितस्य चक्षुष्य चरुहास्यहास्यपर-
 चारविन्दस्य । अस्ते इत्येताप्येकमुच्यते । प्रेरणया बोधनेनोत्तुङ्ग-
 ततस्तुङ्गोत्तमस्य दस्य तत् विन्द्याः वितायमित्यर्थः । महीयो महत्तरं
 दक्षतरं दक्षताकारं दक्षतासुरररीरविव स्तुतिरिति टीकते । उपमा-
 यद्वा । इति चिन्तयाम्हे इत्युः प्रकटद्वयधारिणं प्रकटासुरस्यादधातेन
 पातनाभादेति पौराणिकी कथायातुत्येवम् ॥ ३ ॥

प्रहरकमिति । स खर्चयं खपान्निन्द्यं प्रहरणं प्रहरणो
 नामः । इति शाब्दप्रहरी मन्त्रविन्द्यमरः । तमपनीय नीत्या निदिद्रावता
 निद्राठमित्यन्ता । निद्राते चक्षुणाहृतः प्रमादेयः । केनचित्ततोत्त-
 प्रहरणार्थेनेत्यर्थः । साम्यं प्रुवशीचेति प्रुवशीचेत्येते उच्चैरुपहृतो-
 मनुष्योऽप्यनरदाभिषोत्तुङ्गिताय कश्चित्तवर्णां कल्पितासुरामतर
 प्रुवशीचेत्या प्रुवशीचेत्यामनेनादमित्यर्थः । प्रमादे सुदारचनयेति हि-
 मीरं कश्चिन्नादसुसरेत्यति कश्चिन्नादसुसरेत्यसुसरेत्युक्त् । गिरि-
 दक्षद्वारमिति प्रतिपदमुपहृतपि इत्येवमपि । नाध्यहात्तदिति
 सुवामननित्येव । अस्तेन चरते नो बुध्यते न जानति । बुध्यते-

विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः

शयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम् । १

रतिपरिचयनग्रनैद्रतन्द्रः कथञ्चि-

द्भ्रमयति शयनीये शर्वरी किङ्करोतु ॥ ५ ॥

क्षणशयितविवुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगा

नुदधिमहति राज्ये काञ्चयदुर्विगाधे ।

गघनमपरात्वप्राप्तवुद्धिप्रसादाः

कथय इव मदीपाञ्चिन्तयन्त्यर्दजातम् ॥ ६ ॥

चितितटप्रयनान्तादुत्थितन्दानपङ्क
 सुतवहुलशरीरं शाययत्येप भूयः ।
 मृदुचलदपरान्तोदीरितान्दूनिनाद्
 ज्जपतिमधिरोहः पक्षकव्यत्ययेन ॥ ७ ॥
 द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्रवैशाखशैले
 दधति दधनि धीरानारवान्वारिणीव ।

द्विप्रकाशाः सन्तः उदधिभङ्गति उच्छ्रगन्धोरे एव रागादिभिरपरम
 रवमाशादिभिरेति भावः । अतएव दुर्दिगाहे दुम्भेये राज्ञे काव्ये
 एव काव्यवत् तत्र तस्येति वति प्रथय । प्रयोगान् वामाद्युमा-
 दात्तुजानानि । अम्यत्रार्थगुणेषु यद्गुणान् अत्यन्तसर्वदलः ।
 माहे उहते उथाय चिन्नेटाङ्गनोहितमिति सरथादिति मयिः ।
 गहनन्दुप्राप्तमन्दव दुर्दिगमज्ञातं पुरापर्यज्ञातं त्रिभर्गोदित्तैः अ-
 न्दव वाच्यरस्यद्गुरुममभिधेयतातं चिन्नेयनि विचारयन्ति । एव-
 शब्दस्योपसृष्टयान् काव्यवदिति इतिअन्तेऽप्यनेवशब्दाद्यैगता श्रीती
 पूर्णा रागाद्यैषमा काव्यवदिति इतिगता कथयइति समाप्तता
 वेति उह्यैर्षा ॥ ६ ॥

चित्तीति । चितितटप्रयनान्तादुत्थितन्दानः यदनन्दानलकादु-
 दितं उन्नोदितमिदर्थः । अतएव दानदहुद्रुतवउचशरीरं मृदुदंमो-
 चित्तमहाथादज्जपतिमेवः अधिरोहतीळमिरोह्यारोहसः । मथा-
 यद् । मृदु मर्दं चरता कपरान्तेन अधिममादेनोदीरित उल्हादि-
 तोऽन्तुनिनादः मृदुचलरो यस्मिन् कर्षापि तद्यदा तदा पक्षक
 मरुत पापः । पक्षः पापंमरुत्काध्यरहायवमितिमिति वैज-
 यन्तः । तस्य अत्यन्तेन पापान्तरेपेक्ष्यः । भूयः याददति यदनद्वार-
 दति । मतिवृद्धीळादिना कर्षिकर्तुः कर्षयम् । समाशोत्तर-
 दारः ॥ ७ ॥

शशिनमिव सुरीषाः सारमुद्धर्तुमेते
 कलशमुद्धिगुर्वी वल्लवालोडयन्ति ॥ ८ ॥
 अनुनयमगृह्यत्वा व्याजसुप्ता पराची
 सुतमथ क्लकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्पे ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्धा किल स्त्री
 मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

द्रुतेति । द्रुततरकरा यत्तिलमुद्धस्तास्ते च ते दद्यात् वल्लवा
 गोपालाः । आभीरः स्यान्महापुत्रो गोपालोवल्लवस्तथेति वैजयन्ती ।
 विद्यायाप्रयोजनमस्तेति वैशाखो मन्वददण्डः । इयाश्चमन्वमन्वात् मन्वा-
 नोमन्वदण्डके इत्यमरः । विद्यायावाटादण्ड् मन्वदण्डयो रित्थण्
 प्रत्ययः । वैशाखः शैबहनेत्युपमितसमासः साङ्ख्यार्थविप्रोदंशा
 चर्षणी वसिन् धीरान् गम्भीरानारवान्दधति दधति दधि । विभावा
 छिद्योरिति विकल्पादलोपाभावः । शारिणीव द्रुतीषाः यविर्नमिव
 चारं नवनीतसङ्घं चतुर्दशदधिरिदं द्रुतीम् । उपमानानि समा-
 म्बरचनैरिति समासः । ता कश्चिद्गुम्भी मेते शोडयन्ति भयन्ति ।
 एवमपि पूर्वतरपतपूर्णा वाक्त्रार्थोपमा वाक्त्रसमाससङ्गात् । च ॥ ८ ॥

अनुनयमिति । अनुनयं प्रियपाचं नामगृह्यत्वा नाङ्गोक्त्य पराची
 पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता, स्त्री, अथ कल्पे प्रभाते । प्रत्यु-
 षोऽहर्षणं कल्पमिदमरः । क्लकवाको कुकुटस्य । क्लकवाकुलान्
 चूडं कुकुटचरणायुध इत्यमरः । क्लके वचः क्वदत्यथ् प्रत्ययः ।
 तारसङ्घः स्तं क्लजितमाकर्ण्य कथमपि गात्रजम्भयादिव्याजेन परि-
 टता समुसीमृता निद्रयाऽन्धा किल अजानतीन् सुकुचित नयनैव
 भेदिताची वत्सेव प्राणनाथमाश्लिष्यति । एषा कश्चिन्नरिता ॥ ९ ॥

कलमविकलतालं गायकैर्वीधहेतोः ।
 असकृदनवगीतङ्गीतमाकर्षयन्तः
 सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रान्नरेन्द्राः ॥१०॥
 परिशियिलिनकर्षयिवमामीलिताक्षः
 क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्च्छज्जुरिव ।
 रिस्रियिपति भूयः शय्यमये विक्रीष्ण
 पटुतरचपञ्चैः प्रस्फुरत्प्रोयमश्रवः ॥ ११ ॥

गतमिति । अतुगतरीषैरुद्धतवीधैर्नोपासनादिभिरेन्दुनादै र्विषयैः
 दशतामेवकथयताङ्कितं कथमसकृन्मभुदं परिश्रयोऽपिभेदादौ तावः
 बांध्यादिताडोदय तत् बोधदः हेतुसम्य बोधहेतोः बोधकार्येन
 बोधनार्थमिच्छते । कथंवापि वाच्यतमिच्छा हाटा समोदिस्तु
 यदरातस्य मन्दाचमप्रदक्षिहेतुनात् यदी । गायकैर्वीधहेतुनागी-
 तमनर्हिवम् । अथगीतं तु निर्वदि सुदुर्दोषदि गर्भिते इति विप्र-
 गीतङ्गीवमानं यस्तु यद्विचिर्वा गीतप्रदस्य गीतङ्कानं समाहर्हिव
 नो नरेन्द्राः सुखेन गानसुखेन सुकृतिवनेना निमीलिताक्षाः इत्यः
 निद्रां शान्ति भवन्ति । इत्युक्तमशोऽवहारः ॥ १० ॥

परीति । अथमथः परिश्रियिचितं चसकृत् बर्हयोर् बर्हो
 च योवाच यद्दिनु चर्षादि तद्यथा तया यामोविताक्षः अर्धे
 कानुनी यथ य अर्धेष्टुः अर्धेमातुषिउद्विद्वयः । अर्धेष्टुः
 यानु हादिङ्गमर । अर्धोद्विभागेति चातुषष्टस्य दुराटे । यत्
 स्य निद्रामतु-व उत्तमातुषष्टमेतन् । भूद. पुनरपि पटुगरी
 यामयद्वयमर्था चयसौ चदुरी योनी यत् य यत् मस्फुरद
 प्रोदस्फुरमादपीधं यथा तथा । बोधा तु बोधवक्षिवाभिद्वयः ।
 यत् रिषोः रिद्रं वाहम् । यत् वाच्यद्वयं वाच्य इत्यपरः । रि-

शशिनमिव सुरीषाः सारमुद्धर्तुमेते
 कलशमुदधिगुर्वी वक्षवालोडयन्ति ॥ ८ ॥
 अनुनयमगृह्यत्वा व्याजसुप्ता पराची
 स्तमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्पे ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्वा किल स्त्री
 मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राञ्चनाथम् ॥ ९ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

कृतेति । कृततरकरा अतिलघुहृत्वालो च ते दशाथ वक्षवा
 नोपावाः । आभीरः स्यान्महाभूदो नोपालोवक्षवस्तथेति वीजयन्ती ।
 विद्यायाप्रयोजनमस्येति वैशाखो मन्थनदण्डः । वैशाखमन्थनमन्थान मन्था-
 नोमन्थदण्डके दण्डमरः । विद्यायापानादादथ् मन्थदण्डयो रित्यथ्
 मन्थयः । वैशाखः शैलद्वेषुपमितससाथः साहचर्यात्सुविस्तोर्नैया
 क्षयैको वसिन् धीरान् मन्थोदानारवाग्धति दधनि दधि । विभाषा
 चिद्ध्योरिति विकल्पादहोपाभावः । बारिषीव सुरीषाः शशिनमिव
 शारं भवनीतसङ्घर्षं चक्रुस्तुदधिरिव सुर्वीम् । उपमानानि सामा-
 न्यवचनैरिति सभासः । ता कलशिद्रुम्भी मेते कोडयन्ति मयूनि ।
 एतापि पूर्वतरवतपूर्णा वाक्याचीमसा वाक्यसमाससङ्घर्षां च ॥ ८ ॥

अनुनयनिति । अनुनयं मिथुपार्थनामस्मृत्वा नाङ्गोक्तस्य पराची
 पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्रीः अथ कल्पे मभाते । मत्सू-
 भोऽङ्घ्रिर्षं कल्पमिन्धमर । कृकवाको कृकुटस्य । कृकवाकृकवाग्
 चूडः कृकुटशरण्यायुधदण्डमरः । लके मचः कचदन्त्यथ मन्थयः ।
 तारसङ्घः स्तं कृजितभाक्कथं कथमपि गालजम्बुपादिस्थानेन परि-
 षत्ता सम्मुखीभूता निद्रयाऽन्वा किल अजानतीन सुकुलित नयनैव
 भोचितोची अत्येव प्राञ्चनाथमश्लिष्यति । एता कचद्वान्तरिता ॥ ९ ॥

कलमविकलतालं गायकैर्वोधहेतोः ।
 असकृदनवगीतङ्गीतमाकर्षयन्तः
 सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रान्नरेन्द्राः ॥१०॥
 परिशिथिलितकर्णश्रीवमामीलिताक्षः
 क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वशुरेव ।
 रिरसयिपति भूयः शष्यमये विक्रीष्णं
 पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्रवः ॥ ११ ॥

गतमिति । अतुगततीर्षैरतुसुतधीर्धैर्षीवासंवादिभिर्दुनादै र्धैषस्तैः
 एतान्तेककूपताकृतं कलमविकलमपुरं अविबन्धीऽविमंवादी तावः
 वांश्वादिताडोयस्य तत् बोधयत् जेटसस्य बोधहेतोः बोधकार्येन
 बोधनार्थमित्यर्थः । कलमविकलमिच्छा द्वारा क्षणादिस्त
 पक्षरागस्य तस्याधनप्रवृत्तिहेतुत्वात् बोधो । गायकैस्तासिधिरनवगी-
 तमर्कितम् । असगीतं तु निर्वदि सुहृद्देगपि गर्हिते इति विश्व-
 गीतङ्गीयमानं वस्तु आहृतिर्वा गीतशब्दस्य गीतङ्गीयानं समाकर्षय
 लो नरेन्द्राः सुप्तेन गानसुप्तेन सुकुचितनेत्रा निमीचिताक्षाः इतः
 निद्रां प्राप्तिं भजन्ति । इत्थात्तथाशोऽवहारः ॥ १० ॥

परोति । अथमस्तः परिशिथिलितं पल्लवकं कर्णयोर्धं कर्णो
 च यीराव यद्भिन्नु कर्णश्चि तद्यथा तथा व्याधीचिताक्षः अर्धे
 जानुनी यथ स अर्धशुः अर्धमातुलितसिद्धिलयः । अर्धं पक्षु
 यातु स्यादिसमरः । अर्धोद्दिधामेति आतुशब्दस्य श्रुतादेव । यत्
 सत्तं निद्रामस्तन्य चत्तवास्तवचमेतम् । भूयः प्रनरवि पटुमरी
 घानपक्षयधर्मो जपवी जलुवी चोवी यत्त स यन् प्रस्फुरत्
 प्रोदम्भुस्तुरमादपीचं यथा तथा । बोधा तु दीपमस्त्रिवाभिर्यमरः ।
 यत्ते विधीर्षे दिद्रं पाषम् । रमं वाचष्टपं वाप रस्यमरः । रि-

शशिनमिव सुरीषाः सारमुद्धर्तुमेते
 कलशिमुद्धिगुवी वल्लवालोडयन्ति ॥ ८ ॥
 अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची
 रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्वा किल स्त्री
 मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

द्रुतेति । द्रुततरकरा अतिवदुष्टास्तौ च ते दद्याथ वल्लवा
 गोपाहा । अमीर स्यान्महान्द्रो गोपासोवद्वयस्येति वैजयन्ती ।
 विद्यायाप्रयोजनमस्तेति वैशाखो मन्वददृष्ट । वैशाखमन्वमन्वाम मन्वा-
 न्मोमन्वदृष्टके इत्यमरः । विद्यायापाठादथ् मन्वददृष्टवो रित्यथ्
 प्रत्यय । वैशाखः वैश्वदेव्युपमितकमरः । वाच्यव्यतिर्त्तिस्रोत्रैश्च
 अयैशो वकिन् घोरान् मन्वीरानारवात्प्रति दधनि दधि । विभाषा
 चिह्नोरिति विकल्पादसोमाभाष । वारिषीष सुरीषा, शशिनमिव
 धारं नवनीतमुद्धर्तुं उत्कृष्टमुद्धर्षितः सुनीम । उपमानानि यामा
 न्यवचनैरिति उक्ताह । ता कथयिद्गुप्ती चिते लोडयन्ति मयूनि ।
 यथापि पूर्वतरवतपूर्णा शक्यार्थोपमा नाक्यसमाससर्द्धं स्त्री च ॥ ८ ॥

अनुनयनिति । अनुनय प्रियवार्धनामगृहीत्वा नाङ्गोत्थ पराची
 पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्री । अथ कथ्ये प्रभाते । मल्ल-
 भोऽर्द्धं कल्यमित्यमरः । कृकवाको कुकुटस्य । कृकवाकुशास्य
 चूड कुकुटवरणायुष इत्यमरः । लोके मन्वः कचइत्यथ प्रत्यय ।
 तारसर्द्धं इतं कृजितमाक्यं कथमपि गालजम्भयादिभ्याजेन परि-
 ट्ता सम्मुखीभूता निद्रयाऽन्वा किल अज्ञानतीव सुकुलित नयनैव
 अश्लिष्यतीत्येव प्रापनापमाश्लिष्यति । यथा कचइतिरिता ॥ ९ ॥

कलमविकलतालं गायकैर्वोधहेतोः ।
 असकृदनवगीतङ्गीतमाकर्षयन्तः
 सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रान्नरेन्द्राः ॥१८॥
 परिशियलिनकर्ष्य त्रीवमामीलिताक्षः
 क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धङ्गुरेव ।
 रिरस्यिपति भूयः शय्यमग्रे विकीर्ण
 पटुतरचपञ्चौठः प्रस्फुरत्प्रोथमप्रवः ॥ १९ ॥

गतमिति । अतुगतशीलैरतुसुखरीकैरींवाहंशादिभिरेंदुनादै रेंदुसकैः
 दशशास्त्रैरुपतासुतं कसकसकसकसुतं अविश्वोऽविश्वोऽपी तासः
 कांशादिताबोधस्य तत् बोधस्य हेतुसकस्य बोधहेतोः बोधकार्येन
 बोधनार्थमिच्छतेः । फलव्यापि कारयतमिच्छा द्वारा सनादिभ्य
 पदरागस्य तद्व्यापनप्रवृत्तिहेतुत्वात् षष्ठी । गायकैर्वीतादिहेतुनवगी-
 तमगाईवम् । अतुगीतं तु निवदि सुदुईटैऽपि गच्छते इति विग्र
 गीतङ्गीयमानं इत्यु वादृत्तिर्वा गीतप्रवृत्त्य गीतज्ञानं समाह्वय
 नो नरेन्द्राः सुप्तेन गानसुप्तेन उड्वितनेत्रा निर्माञ्जिताद्या. इत्यु
 निद्रां ज्ञानि फलनि । इत्यतुशासोऽवहारः ॥ १० ॥

परोति । अथमग्रेः परिशियलितं अलसहकं इत्यंयोः इत्यौ
 च योवाच यद्विन्नु कर्षयि तद्यथा तथा आधीदितासः अर्धे
 सानुनी यस्य च अर्धेऽनुः अर्धेऽनुः अर्धेऽनुः अर्धेऽनुः । अर्धेऽनुः
 धातु आदिऽपर । अर्धेऽनुः अर्धेऽनुः अर्धेऽनुः अर्धेऽनुः । अर्धेऽनुः
 स्यं निद्रामनुः अर्धेऽनुः अर्धेऽनुः अर्धेऽनुः । अर्धेऽनुः
 यामपहपहमयोः चनहौ चनहौ चोटी इत्य च धनु प्रस्फुर
 प्रोदम्पुपुरमापयोः यदा तथा । बोधा तु प्रोदमस्त्रिदाम्पुः ।
 इये विकीर्णं इत्यं वाचम् । इत्यं वाचयत्वं वाच इत्यपरः । रि.

शशिनमिव सुरीषाः सारमुद्धर्तुमिहे
 कलशमुद्धिगुर्वी वल्लवालोडयन्ति ॥ ८ ॥
 अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराधी
 रतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्वा किल स्त्री
 मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

हुतेति । हुततरकरा अतिरुपुष्टास्ते च ते दहाश्च वल्लवा
 गोपाशाः । आभीरः स्यान्नाङ्गान्द्रो गोपाशोवल्लवस्तथेति वैजयन्ती ।
 विशाखाप्रयोजनमस्तेति वैशाखो मन्वदखल । वैशाखमन्वमन्वाय मन्वा-
 नोमन्वदखलके इत्यमरः । विशाखावातादश्च मन्वदखलवो इत्यथ
 प्रत्ययः । वैशाखः वैश्वदेवेषु पणितसमासः शाङ्खव्यांस्त्विप्रोक्षेया-
 श्यस्यो वसिन् धीरान् मन्नीरानारवाङ्धति दधनि दधि । विभाषा
 द्विद्योरिति विकल्पादशोपाभासः । वारिणीव सुरीषाः शशिनमिव
 वारं नवनीतसहर्षुं चतकटुयदधिरेव सुर्गम् । उपमानानि सामा-
 न्यवचनैरिति समासः । तां कचयिहृन्मी मेते लोडयन्ति मयूनि ।
 एवापि पूर्वतरवतपूर्णा वाक्त्रार्थोपमा वाक्त्रसमाससहर्षुं, स्त्री च ॥ ८ ॥

अतुनयमिति । अतुनयं मुखगार्थनामगृहीत्वा नाङ्गोत्थ पराधी
 पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता, स्त्री । अथ कल्ये प्रभाते । प्रत्य-
 योऽङ्गुष्ठं कथमित्यमरः । कृकवाशोः कुक्कुटस्य । लक्ष्मणकुक्कुटस्य
 श्लुः कुक्कुटचरणायुध इत्यमरः । लके वचः कचइत्यथ प्रत्ययः ।
 तारसहर्षैः रतं कुञ्जितमाकर्ण्य कथमपि नाङ्गजम्बुपादिव्याजेन परि-
 वृत्ता सम्मुखीभूता निद्रयाऽन्वा किल घलानतीव मुकुलित नयनैव
 कीञ्जिताशी कल्ये प्राणनाथमाश्लिष्यति । एषा कचइत्यान्तरिता ॥ ९ ॥

कलमविकलतानं गायकैर्वीधहेतोः ।

असह्यन्वगतङ्गीतमाकर्षयन्तः

सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रान्त्ररेन्द्राः ॥२०॥

परिशिथिलितकर्षत्रीवमामीलिताक्षः

क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्च्छाङ्गुरेव ।

रिरसथिपति भूयः शय्यमये विक्रीष्ण

पटुतरचपलौठः प्रस्फुरत्प्रोयमश्रवः ॥ २१ ॥

गतमिति । अतुगतवीचैरहस्यतवीचैर्वीधसंवादिभिर्हेतुनादै वैधसटैः
 दशतासेकस्यताकृतं कलमविकलतानं अविहस्योऽसिंवादी गायः
 वाद्यादितरसोवद्य तन् शोभयत हेतुस्य शोभहेतोः शोभयार्थेन
 शोभनार्थमित्यर्थः । अहस्यापि कारणात्मिका द्वारा स्वर्गादिभ्य
 अहरात्म्य तद्वाचनार्थस्यहेतुनात् वती । गायकैर्वीधहेतुनागी-
 तमकर्षयन्तम् । अतुगीतं तु निवादे सुहृदुंशेषि र्कृते एति शिव-
 गीतक्रीडनम् । वस्तु काटसिर्वा गीतदत्तस्य गीतकानं समाह्वय
 नो नरेन्द्राः सुप्तेन गानदृष्टेन सुश्रितनेत्रा निमीलितक्षः इत्यः
 निद्रां वाप्ति भवन्ति । इत्यतुससोऽवहारः ॥ १० ॥

एतेति । अतुगतः अतिरिचिचितं अहस्यतं अहस्योऽं अहस्यो
 च योवाच अतिशु अर्थात् तद्यदा तथा कायोचितान्तः अर्धं
 चानुकी वद्य च अर्धंशुः अर्धंभातुप्रिजसिन्धुः । अर्धंशुः
 प्रातु अर्धद्वयः । अर्धंदिभावेति चातुवदस्य दुराटेय । अर्धं
 अर्धं निद्रामनुभव अतुमात्रवचमेतन् । भूय इत्यर्धेन पटुतरी
 यामपहृदवमर्षी चयवी चयुवी चोमी इत्ये व म् । अहस्यतु
 शोभयन्तुःशोभयन्तुं ददा तथा । शोभा तु शोभयन्तिदाम्भिरः ।
 अर्धे शिर्षे दिहं गायम् । अर्धं वाचयत् वाच इत्यपरः । रि-

उदयमुदितदीप्तिर्याति यः सङ्गती मे
 पतति न वरमिन्दुः सोऽपरामेष गत्वा ।
 क्षितरुचिरिव सद्यः साभ्यस्यम्युभेति
 स्फुरति विशदमेघा पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः ॥ १२ ॥
 चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
 चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
 अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा
 मशियिलभुजचक्राप्रलेपभेदन्तरुण्यः ॥ २३ ॥

शयित्वा रसयित्तनासादयित्तनिष्कति । रसयते' सङ्गतीसङ्गत् । सभा-
 शोभितरुचिरिव । सभाशोभितरुचौ चारु यथावदस्तुवर्तनम् ॥ ११ ॥

उदयमिति । य इन्दुः मे मम सङ्गतीमुदितदीप्तिः । प्रहृष्टइति ।
 यन्तु उदयमुदयाद्वि' यभ्युदयश्च याति स इन्दुरेषोऽपराम्यसिमासाभ्य-
 राङ्गनाद्यु गत्वा पतति अक्षमेति पातित्वाद्यु मच्छति न वरममङ्ग-
 मित्यर्थः । इति सद्यः साभ्यस्यम' यथा तथा पूर्वकाष्ठा प्राची सैवा-
 ङ्गना पूर्वनायिका च गच्छते तस्या क्षितरुचिरिभन्दे हासकान्तिरि-
 शेषा प्रभा विशद' निष्कले' स्फुरति' प्रकाशते प्राच्या नीचद्विघटा
 प्रभा प्राङ्मुख' इति । अत्र प्राचीमतप्रभातिक प्रभायाभिन्धो परा
 ङ्गनासङ्गपातित्कनिमित्ता चैतमवर्णयित्त रुचित्वोत्प्रेषा पूर्वकाष्ठाङ्ग-
 नाया इति हृदियुटेल्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर' ॥ १२ ॥

चिररति । चरममपि शयित्वा मद्यात् सुप्तमपि पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
 सुप्ते मद्याद्य वा भेते पूर्वमेव प्रबुध्यते । नाम्यद्वायवते वित्ते वा
 स्त्री श्रेया पतिमतेति अरण्यादिति भावः । तथापि तदप्य' अपरि-
 चलितगात्राः यथावदङ्गना' यथा' । चिररतिपरिखेदे' नामानिद्रा
 सुखानाम्प्रियाणां ययित्तयो गात्रो यो गुजचक्रेष परस्पर सुखवशयेना-

मदस्वचिमरुणेनोद्गच्छता लम्बितस्य
 त्यजत इव चिराय स्थायिनीमाशु लज्जाम् ।
 वसनमिव मुखस्य संसृते सम्पत्तीदं
 सितकरकरनालं वासवाशायुवत्याः ॥ १६ ॥
 अविरतरतलीलायासजातयमाणा
 मुपशममुपयान्तं निःसहेऽङ्गेऽङ्गनानाम् ।
 पुनरुपसि त्रिविक्तैर्मातरिशुवावचूर्ण्य
 ज्वलयति मदनाग्निं मालतीनां रजोभिः ॥ १७ ॥

स्त्रियाभित्तरः । तल्लक्ष्मणमत्रस्यान्वयः । दधाते । अत्र अत्र इत्यो-
 रर्थेऽत्रोरेकद्वयस्य अत्रः कस्य वा इतिरिति उपर्षे इति भावः ।
 अत्रोभयवियेषणान्तर्यायस्याधारणहेतुत्वात् सम्बन्धिभूम् । तेन
 इत्योः क्रमेणोपमानोपमेयभावरूपोपमेयोपमा छन्दते ॥ १५ ॥

महेति । सम्पत्तिं विनकरलेन्दोः इदं करणार्थं अर्धं लक्ष्मणता
 उद्यता अरुणेन अन्वृत्ता मदस्वचिन्तनुत्वां इति अस्वचिमानभि-
 त्तर्यः अतएव निर्दर्शनाद्यद्धार । लम्बितस्य प्रापितस्य । अमेष्टंता-
 त्कर्त्तव्यः अमेष्टमन्विटोरिति तुनागमः । अतएव चिराय स्थायिनीं
 लज्जामाशु त्यजत इव सुखप्रकाशना दिवसुमेष्वा । वासवाशा प्राची
 मस्या एव युक्तासुखस्य प्राग्भागस्यान्वृत्त्यः । अत्रोभयवियेषणमपठ
 इव असते मसति रक्षाः स्त्रियः पाटवसुष्वा-निर्लेप्ता कुरुवस्त्राद्य
 भवन्तीति भावः । अत्र सुखस्येति प्राग्भागवदनवीरभेदाध्यवसायात्
 अत्रमूलाति यथोक्तः तथा पूर्वोक्तनिर्दर्शनीत्प्रोक्षाभ्यां वासुवृत्तीता
 वसनमिवेष्टुत्प्रोक्षेति सङ्कर ॥ १६ ॥

अविरतेति । अविरतरतलीलायासैर्मातरिशुवावचूर्ण्य रतश्रीद्वारावासेन
 लातप्रभाषामङ्गनामां सम्बन्धिनि नि सङ्गत इति निःसहे अक्षमे ।

अनिमिषमविरामारागिणां सर्वराजं
 नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य ।

इदमुद्वसितानामस्फुटानोकसम्प-
 न्नयनमिव सनिद्रह्रूणते दैपमर्च्चिः ॥ १८ ॥
 विकचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः

सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति घातः ।

पचाद्यच् । अत्रे अयमसुपदान् 'शास्यन्' मदन एवमित्येते पुन
 चरति भातरि अन्तरिक्षे प्रलयति चरते इति भातरिष्ठा । अक्षयि-
 ष्यादिना यौषादिकोन्निपातः । विविक्तैरमलैरनाङ्गैश्च मासतीनां जातो-
 षुष्टुमानाम् । सुमनामासती जातिरित्यमरः । रजोभिः पद्मैः
 कटीमैरित्येति भावः । अङ्गुल्यैश्च अश्वत्थैश्च संयुज्येति भावः । त्वसद-
 षुहीमयति प्राभातिप्रभाकतीघातस्पर्शात्पुनश्चुडो मदन इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनिमिषमिति । इदं पुरोवर्ति अस्फुटा मूर्त्यतेजोऽभिभवात्प्रदा-
 वमाना आलोकसम्पत् प्रकाशसम्पत्तिर्येषु तत् अन्यत्र निद्राभिभवाद्-
 तद् दुर्द्विषयावधानयत्किञ्च दीमत्येदन्दं प्रमर्च्चिं स्वान्ता । अत्रोभासो-
 र्णपुंस्यश्चिरित्यमरः । चर्चस्वा रासाविति सर्वराजम् । पूर्वकाचेत्यादिना
 यथाच अक्षः सर्वेत्यादिना यथामानः रासाज्ञाहा पुंसीति पुंसि
 कृता आत्मसंयोगे द्वितीया । अविरामाः अविच्छिन्नाः रागिणां
 कामिनां क्षमिनीनां च । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । नवा निधुवनशीला
 सुरतविद्याशान् । धरायोऽंशोऽधमं च रतं निधुवनसु च इत्यमरः
 कौतुकेन न निमिषतीत्यनिमिषं यथा तथा । पचाद्यच् कटादित्या
 एषः । अतिवीक्ष्य अतएव सनिद्रं उद्वसिताना मृष्टाणां सम्पन्नि
 मृष्टगेहोदवसितं येषु सञ्च निवेतनमित्यमरः । नवनमिवेत्युत्प्रेक्षा
 पूर्यते भ्रमति ॥ १८ ॥

विकचेति । प्रमदमदनाभ्यां हृषंसनभाभ्यां मादरुनीनां योऽ

प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा

रमणरभसखेदखेदविष्केददक्षः ॥ १९ ॥

लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुविम्बा

रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्यः ।

तिमिरमिष दधानाः खंसिनः केशपाशा

नवनिपतिगृहेभ्योयान्तामूर्वारवध्वः ॥ २० ॥

नैनीहामागां च रामाणां स्त्रीणां रमणरभसखेदेन सुरतसंदनप्रवेश
यः खेदः तस्य खेदे हरणे दक्षोवातः प्रभात वास्तः विकचकम-
लगात्रैर्भङ्गभाशाः अन्वयवन्वाः कुर्वन्मोहयन् । अन्वयतेकम् करोतीति
अन्वयौघटः प्रलादेशः । सुरभितः सुरभीततो भक्तन्देयस्मिन् कर्मणि
तद्वया तथा मन्दभावाति प्रचलति । अत्र उत्तरतुपाशोऽङ्कारः ।
अत्र प्रसादः समतां भाष्ये सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरदारत्वभोजः
शान्तिवनाभयइति आचार्योक्तः दय गुणाः प्रायेत्यात्र समभवतीति
नियुचैरुच्यते ॥ १९ ॥

लुलितेति । लुलितनयनताराः निद्राकमुपिताक्षिकनीतिताः खं-
स्यत्प्राप्रसन्नचलाः । खसाक्षिभध्योक्तारेति विश्वः । वक्त्रापीन्दुवि-
म्बामीयेषुपमितसमायः । तिमिरमिषेत्यादिविज्ञातु अन्यत्र वक्त्रापीवे-
न्दुविम्बानि तानि क्षामाणि सुरतप्रभाताभ्यां ज्ञानानि यासान्ताः
निद्रया अत्र न सुकुशीभावेन क्लान्तानि नीलोत्पलाक्षानि अक्षीणीव नी-
लोत्पलानीव वाक्षीणि यासान्ताः खंसिनः केशपाशान् तिमिरमिषा-
न्यत्र तु तानिष तिमिरन्दधानाः अतएव रजनयइव स्थिताः ।
अमूर्वारवध्व वेद्याः । वारहो गणिका वेद्येत्वमर । अवनिपतिगृहेभ्यो-
यानि । नियांनि । अष्टविशेषधेवसुपमेत्येके शेषएवावसुभयविषयः
सपमा तु प्रतिभामात्रसारा इत्यन्ये ॥ २० ॥

शशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य
 श्वसनसुरभिगन्धिः साम्प्रतं सत्त्वेव ।
 व्रजति रजनिरेषा तन्मधुखाङ्गरागैः
 परिमिलितमनिन्दैरम्बरान्तं वहन्ती ॥२१॥
 ननकुमुदवन श्रीहासकेलिप्रसङ्गा
 दधिकरुचिरशेषामप्युपाङ्गागरित्वा ।
 अयमपरदिशोऽङ्गं मुञ्चति सस्त्रहस्तः
 शिशयिपुरिव पाण्डुः ज्ञानमात्मानमिन्दुः २२

शिशयेति । एषा इति शशिरान्ते रात्रौ शशिरकिरणवत्सुक्तनेत्र-
 कान्तमभिसार्याभिसृत्य । सार्ये शिव् । साम्प्रतं श्वसनैः तत्काशवातैः-
 निश्वासेषु सुरभिगन्धि सुगन्धिः अनिन्दैः सनोऽङ्गैर्दूरेवाङ्गरागै-
 परिमिलितं व्याप्तं वासितव्याम्बरान्तं नभःप्रान्तं वस्त्रान्तश्च वहन्ती
 भजन्ती सत्त्वेव व्रजति । अनेन्दु तन्मधुखादीनां कान्तवाङ्गरागत्वादि-
 रूपवाङ्गमादेश्चदेशविवर्तिरूपकम् ॥ २१ ॥

अनेति । अधिकरुचिरमिन्दु नैवकुमुदवनप्रियोविकाशः परिहासश्च
 एव केचित्तन्नाम्पु सङ्गादासङ्गादशेषामप्युपां सक्रवामपि रात्रि । विभा-
 षरी नक्तसमा शर्वरीति विश्व । अज्ञानसंयोगे द्वितीया । जागरित्वा
 जागरणं कृत्वा शिशयिपुः शयितमिन्दुरिव । येतेः सप्तलाडुप्रत्ययः ।
 सप्तो हस्तो नक्षत्रविशेषः करसुं यस्य स सन् अपरदिशः पश्चिमदि-
 शोऽङ्गं समीपे ऐश्वर्ये च पाण्डुः पाण्डुवर्षं ज्ञानं ज्ञानमात्मानं
 सशरीरं मुञ्चति दक्षिणनायक कयाचित्सह विहृत्य श्रान्तः कस्या-
 यिदहं येते तद्वदिति भावः । एष मन्हासकेत्यहंकरसंभवादिव्यव-
 हारादिन्दु कुमुदवनश्रीपश्चिमाना नायकत्वप्रतीतेः समाशोक्तिरलङ्कारः ।
 विशेषणसाम्यं रूपसम्यगमित्यलङ्कारसंस्कारः साधोत्पुं सापङ्गीर्ण ॥२२

सरभसुपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजा
 यदधिनिशमपास्त वल्लभेनाङ्गनायाः ।
 वसनमपि निशान्ते नेय्यते तत्प्रदातु
 रथचरणविशालथोणिलोलेक्षणैः ॥ २३ ॥
 सपदि कुमुदिनीभिर्मीलितं हा क्षपापि
 क्षयमगमदपेतास्तारकास्ताः समस्ताः ।
 इति दयितकलत्रं त्रिन्तयन्नङ्गमिन्दु
 र्वक्षति क्लृप्तमशेषं भ्रष्टशोभं शुचैव ॥ २४ ॥
 व्रजनि विषयमक्षणमंशुमाली न याव
 त्तिमिरमखिलमस्तन्तात्रदेवारुणेन ।

सेति । अधिनिशं निशाया । विभक्तार्थैः अर्थोभाष । सरभसु
 चत्वरं परिरम्भएवारम्भोभ्यामारकात् सरम्भसंरम्भभाजा वल्लभेनाङ्गनायाः ।
 सम्बन्धि यद्वसन क्षपास्तनद्वयन निशान्ते प्रभातेऽपि रथचरणक्षकल-
 द्विशाखाया श्रोत्रो लोके सत्क्षणभीक्षण यस्य तेन वल्लभेन प्रदातुं
 नेय्यते । यत्र वसनाप्रतिदानस्य श्रोत्रोक्षपक्षौल्लङ्घेत्तकालात्काम्य-
 विज्ञम् ॥ २३ ॥

सपदीति । सपदि सद्यः कुमुदिनीभिर्मीलितम् । भाषे क्त ।
 हा क्लृप्त क्षपा रत्निरपि क्षयमगमत् ता समस्तास्तारका अपेतादिति
 शुचा शोकेन चिन्तयन्निव दयितकलत्रः प्रियमार्थं इन्दु क्षयमशेषं
 नि शेषं यथा तथा भ्रष्टशोभं नष्टप्रभम् इव वक्षति कलत्रप्रियस्य युग्म-
 पक्षकलकलत्रनाशे महान् शोको भवतीति भाव । अत्रेन्दोः प्रभात-
 मशुक्ताद्गुणार्थशोभाश्च श्वोयुग्मपत् कुमुदिन्यादिसकल कलत्रनाशनि-
 भिन्नहेतुकत्वस्युच्यते ॥ २४ ॥

धरपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं
 प्रभवति हि विपलोच्छेदमग्रे सरोऽपि ॥२५॥
 विगततिमिरपङ्कम्यश्रयति व्योम यावत्
 ध्रुवति विरहखिन्नः पक्षती यावद्देव ।
 रथचरणसमाहस्तावदौत्सुक्यनुना
 सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥२६॥

मज्जतीति । अशुगानी स्वर्गः । श्रीश्यादिवादिनिप्रत्ययः ।
 धारदंष्ट्रां त्रिषयभूमिं न मज्जति न इत्यत इत्ययः तावदेवावपेना-
 नुबन्धो अखिलनिमिरमममपाकं परेषाम्परिभवि तिरस्कारकम् ।
 विरहोत्थादिना इतिप्रत्ययः । तेजः इतापन्नताम्पृथयतां अये वर-
 तीत्यये सरः पुरःसरोऽपि । - इरोऽप्यतोऽप्येषु, सत्तेरिति टप्रत्ययः ।
 विमलस्य यतोच्छेदं कर्तुंमाशु प्रभवति शब्दोति हि । समाम्भेन
 विधेवसमर्धनरूपोऽर्धात्तरन्यासः ॥ २५ ॥

विमतेति । विरह्येय खिन्नः रथवरणेन चक्र्येय समाहस्तु-
 क्त्वाप्यः तस्मैव समाह्वा समाप्या यस्यांति वा रथवरणसमाह्वचक्रवाक
 इत्यर्थः । शोचकचक्रवाकोरथाद्वाङ्मयनामत्र इत्यमरः । तिनिरम्यद्-
 निशेषुपन्नितहवासः । तद्विगतं यस्मान्द्रोम यावत्यश्रयति यावदेव
 पक्षती पक्षते । स्त्री पक्षतिः पक्षमूषमित्यमरः । पक्षाच्चरिति
 टिप्रत्ययः । ध्रुवति उत्पतितन्धुमोति । ध्रुविधूननरति घातोत्सौदा-
 दिकताडवृद्धादेश्च । तावदेवोत्पतनात् प्रागेव चक्रवाकी चक्रवाकस्य स्त्री ।
 जातेरवः स्त्रीविषदादवोमधादिति ङीप् । औत्सुक्येनोत्सुक्या तुदा
 प्रेरिता सती हरिणोऽपरतटान्तात्परभूमेः सङ्काशादागता एतेनानया-
 रन्धनस्रता समशानुरागदलुक्तम् । अथ रामौत्सुक्यवोरसमावयोस्ति-
 यन्तत्तेनामाशयोर्निबन्धनादूर्जस्वी नामात्तद्वाटः । रसमावतदाभासप-
 शमानां निबन्धने रसात् प्रथे चक्रंस्त्रिसमाहितानीति उच्यते ॥ २६ ॥

मुदितयुवमनस्कास्तुल्यमेव प्रदोषे
 रुचमद्गुरुभय्यः कल्पिता भूयिताश्च ।
 परिमलरुचिराभिर्न्यकृतास्तु प्रभाते
 युवतिभिरुपभोगात्रीरुचः पुष्पमालाः ॥२७॥
 विलुलितकमलौघः कीर्णवलीवितानः
 प्रतिवनमवधूताशेषशास्त्रिप्रसूनः ।
 क्वचिद्व्यमनवस्यः स्यास्तुतामेति वायु
 र्वधुकुसुमविमर्द्दीर्घान्धिवेश्मान्तरेषु ॥ २८ ॥

उदितेति । प्रदोषे रात्रौ उदितानि युवां मनांसि याभित्ताः
 उदितयुवमनस्काः । उर'प्रसूतिभ्यः षप् । कल्पिताः उपभोगाय सम्पा-
 दितः भूयिता मलयवसनादिभिरुपस्कृताय उभय्यः उभयविधाः युवतयः
 पुष्पमालाश्च । उमादुदात्तोनिनाबिति उभस्या व्ययजादेशः टिट्ठाश्च-
 भित्तादिना ङीप् । तुल्यमेवाविशेषं यथा तथाश्च योभामदधुर्द-
 तवत्यः । धाञ्जोतिट् । प्रभाते तूभभोगात्रीरुचो निष्प्रभा. पुष्पमालाः
 पटिचलेन विमर्द्गमेन रुचिराभिरुपभोगादधिरुचिभिर्युवतिभि-
 र्न्यकृतास्तुताः व्यवधोरिताश्च । अत्र पुष्पमालाभ्यो युवतीनां साम्यो-
 क्तपूर्वकविमर्द्गसङ्घत्वेनाधिक्योक्तेर्ब्यतिरेकः ॥ २७ ॥

विलुलितेति । वने वने प्रतिवनम् । वायार्थेऽव्यधीभावः । विलुलिता,
 व्यासोक्षिताः कमलीषा देन ॥ कीर्णां विचित्रां वल्लीनां भावत्यादीनां
 विताना विस्तारा देन च अथधूताम्यशेषशास्त्रिणां वक्रत चम्पकादीना-
 म्मुसुनानि देन च तथापि क्वचित् पुष्पाङ्गुलमलयनादौ कृतार्पिनास्त्व-
 वस्या व्यतिरेकमेवमस्यः स्थितिप्रमाप्रोष्यं आयुर्धूमनं कुसुमागाध
 विमर्देन वक्रवेषेण उद्विगु उद्विगतमेव । मन्व ज्ञेयम् । वेश्मान्तरेषु,
 महान्तरेषु स्यास्तुतां स्यादित्येति पूर्वोक्त सर्वोत्कृष्टशौरमकोभादिति

नखपद्वलिनाभीसन्धिभागेषु लक्ष्यः

क्षतिषु च दशनानामङ्गनायाः सशेषः ।

अपि रहसि कृतानां वाग्विहीनोऽपि जातः

सुरतविलसितानां वर्षकोवर्षकोऽसौ ॥२६॥

प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्रावलीकै

रधिगतरतिशोभैः प्रत्युपः प्रोपितश्रीः ।

भावः । ग्लानिस्थिति गच्छुः प्रत्युपः बहुमन्वीहृत्सोकारान्तोऽवसि ।
यद्वा नभुक्तुमेति माठ भुक्तुः बुक्तानि कुतुमानि तेषां विमर्श-
नेत्यर्थः अत्र वायोरस्यायित्वेऽपि स्यादित्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा
विमर्शगन्धस्य कमलादि गन्धादाधिक्यरूपव्यतिरेकप्रतीतेरुच्यते
चङ्कारधनिः ॥ २६ ॥

नखपदेति । नखपदेषु मसक्षतेषु वक्षिषु त्रिवलिषु नाभ्यां सन्धि-
भागेषु कूर्परादिदेहसन्धिस्यानेषु तथा दशनानां क्षतिषु दन्तवर्षेषु
च सशेषः साशेषः किञ्चिद्विद्यमानः अतएव लक्ष्मो दृश्यः अङ्गनायाः
सम्बन्धी एतौ वर्षयति वर्षहरोति रञ्जयतीति वर्षको अङ्गरागो वा-
ग्विहीनो वाग्विहीनोऽपि सन् रहसि कृतानामपि सुरतविल-
सितानां सुरतवेदितानां वर्षयति वक्तीति वर्षको वक्ता व्यञ्जक इत्यर्थः ।
वर्षयतेर्षुलप्रत्ययः । वर्षञ्जिवाया विस्तारे हृषोक्तौ वर्षनेत्यद इति
भट्टमङ्गलः । जातनखक्षतादिष्वेव लक्ष्यमाणोऽङ्गरागोऽन्वयः सविलो-
पाश्चेष्टाविशेषास्तुमापको जात इत्यर्थः अत्र वाग्विहीनोऽपि रहस्यकृता-
नानपि वर्षकोवक्तीति विरोधस्य व्यञ्जकत्वसंज्ञणया परिहाराद्दिश-
भाषोऽलङ्कारः ॥ २६ ॥

प्रकटेति । उषसि प्रत्युपः । विभक्त्यर्थेऽव्ययी भावः । यद्वा प्रत्युपः
प्रभातम् । उपः प्रत्युपसौ अधीत्यमरः । तत्र प्रोपितश्रीर्भवत्यर्थः शोभः
अतएव प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्रकलहोऽसौ चन्द्रमाः मृष्टा प्रमृदाः

उपहसित इवासौ चन्द्रमाः कामिनीना
 स्परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागैः ॥३०॥
 सकलमपि निकामङ्गामलोलान्यनारी
 रतिर्भूस्विमद्भिन्नवत्यङ्गरागे ।
 इदमतिमहदेवाश्चर्यमाश्चर्य धाम्नः
 स्तव खलु मुखरागो यन्न भेदम्रयातः ॥३१॥
 प्रकटतरमिमन्मा द्राक्षुरन्या रमण्यः
 स्फुटमिति सविशङ्कान्तया तुल्यवर्षः ।

पलाययः मत्प्रकायेवान् । नद्युतयेति रूप । तथाप्यधिगता रति-
 योषा समीगनीयेवामैः परिणताः परिपक्वाः शरकाण्डापाण्डु-
 तथकाण्डिकाः । शरो वाणे वायव्य इति शब्दार्थे । तद्गदापाण्डुभिः
 कामिनीनाङ्गण्डभागैर्गण्डस्पर्शैरुपहसित इत्येतत्प्रोषा पाण्डुमगुणनि-
 निष्ठा निष्कलङ्काः सकलङ्गं समान भानिनसुपहसन्तीति भावः ॥ ३० ॥

अथ काचित् स्थण्डिता नायिका सागक्ष्म्यां चम्पातरागतम्भु-
 भिरुपासभते । सकलमिव्यादि । कामेन लोनाया चाम्यनार्याः सपत्न्यः
 रतिरभवेत्, सुरतसम्भवेत्, विमर्दः पीडनैः रक्ष्यतेऽनेनेति रागः
 अङ्गस्य रागोऽङ्गरागः विषेपनं अङ्गविकाशय तस्मिन् अङ्गरागे सकलमपि
 निःशेषं यथा तथा निकाममिच्छति विच्छिद्यति सति चाश्चर्यधाम्नः
 सञ्जाद्भुतनिधानस्य तत्र सुखरागो सुखविकाशो भेदं विश्लेषं न द्रयात
 इति यत् इदमेवातिमहदाश्चर्यं खलु सुखस्याप्यद्वयेन तद्भागस्याप्यङ्गराग-
 त्वादिति भावः । अथ विषेपनविकाशाख्ययोरङ्गरागधीरेवासाध्यवसाये-
 विरोधः भेदासुखान्वान्तरेणाविरोध इति चेत्समूहातिशयोक्त्यापितो
 विरोधाभासोऽङ्कारः ॥ ३१ ॥

प्रकटेति । किञ्च प्रकटतरपतिष्फुटमिममेनं नक्षत्रिषेष्टं चम्याः रम

चरणतलसरोजाक्रान्तिसंक्रान्तयासौ
 वपुषि नखविलेखी लाक्ष्या रक्षितस्ते ॥३२॥
 तद्वितथमवादीर्यन्मम त्वम्पियेति
 प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुःकूलन्दधानः ।
 मदधिवसतिमागाः कामिनाम्नण्डनश्री
 व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥ ३३ ॥
 नवनखपदमङ्गङ्गोपयस्यं शुकेन
 स्यगयसि पुनरोष्ठम्पाणिना दन्तदृष्टम् ।

एषो निजवपुः, स्फुटन्ना श्रापुः न पश्यन्त । इयेर्कुङ्कि न इय
 इति कृपाभावपद्ये विधि इति । इति मुद्रा कान्तया कश्चिद्वि
 यथा तथा तन्मन्त्रोच्चारणसमानवर्षं विच्छेदं इरपङ्कत्वा इति
 भावः । अथो ते तव वपुषि नखविलेखी मद्यमण्य चरण तलं सरोज-
 मिवेत्युपमितसमास आक्रान्तिलिङ्गात्तस्याक्रान्त्या आघातेन सद्गान्तया
 लाक्ष्या रक्षितो पुत्रः आच्छादित इत्यर्थः इत्येव वा तं पापीयसी
 लाक्षा खड्गभेदं इत्युद्धृतपिशुनेति भावः । अत्र नखविलेखस्य लाक्षा-
 साधर्मात्तदेकतापत्तेः सामान्यालङ्कारः । सामान्यं पुत्रसाधनेन यत्र
 बन्धनरैकतेति लक्षणात् ॥ ३२ ॥

तदिति । किञ्च मम त्वमेव प्रियेति यद्वादीरवोच । वदे कुङ्कि
 मद्वलेत्यादिना इति । तद्वितथं सत्यं कुत यद्यथा प्रियजनेन
 परिभुक्तं दुःकूलन्ददीयमित्यर्थः दधानं धारयन्त्यर्थः दधान इत्यत्र
 वसान इति पाठे वसान आच्छादयन् । वस आच्छादनार्थात्तदं यान-
 लादेशः । स त्वं मदधिवसति मम निवासमागाः मागाः । इषो गा-
 लक्षि । युक्तश्चैतदित्याह । कामिना मण्डन श्रीवृद्धधानाभ्युपयसीनामा-
 लोकेन सफलत्वं व्रजति हि अमिदा चेत्कवमीदृशी मे सम्मानेति
 भावः । अर्थान्तरन्यास ॥ ३२ ॥

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसृप्य
 न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥२४॥

इति कृतवचनायाः कश्चिद्भ्येत्य विभ्य
 झलितनयनवारेर्याति पादावनामम् ।

करुणमपि समर्थम्मानिनाम्मानभेदे

रुदितमुदितमस्त्रं योपितां विग्रहेषु ॥२५॥ कुलकम्

नवेति । किञ्च नवानि नखपदाणि यस्मिन् तदङ्गं वडरंशु-
 क्तेन गोपयसि आदयसि । हुपेवोरदिवात् स्त्रायं षिच् । दन्तेन
 दृष्टमोहस्युनरोडन्तु याचिना स्वगयसि आदयसि । स्वगिरपि चौरा
 दिक् । दिशिदिशि प्रतिदिशम् । विभक्त्यर्थोऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे
 शरत् प्रभतिस्य इति समासान्तः टच्प्रत्यय । विषर्पन् मरुपर्पन् चम-
 रस्त्रीसङ्गपक्षीसङ्गान्तरसङ्गसूचकः । क्षन्नाप्रभवतात्तस्येति भावः नवः
 परिभक्त्यास्यो गन्धः । परिभक्तगन्धः । विभक्तौत्वे परिभक्त इत्यपरः ।
 केन केनोपायेन वरीतुमाकादयितुम् । रतोवेति इटो दीर्घः । शक्यः
 न केनापि शक्य इत्यर्थः । अत्र नखदन्तस्तवोरद्वौडकादने विषर्पणस्य
 शब्दानाकाद्यात्वे च विशेषण गत्या हेतुत्वात्काव्यलिङ्गइये सङ्गातीय-
 चङ्कार ॥ २४ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तश्रीकचतटयरीत्या कृतवचनायाः कृतोपाह
 आया गलितनयनवारेर्येषां सङ्गात्रोः प्रेयस्याइति शेष कश्चिद्वा-
 शको विभ्यन् वसन् । नाभ्यस्ताच्छतरिति तुमभावः । अथेत्यागत्य
 प्रादयोत्पनामभवति याति प्रथामेन प्रसादयतीत्यर्थः । ननु इयमो-
 दृष्टमार्दन्तयाहङ्कारिणस्तस्य रोदनमात्रेण तत्राह । करुणमिति ।
 तथाहि विग्रहेषु प्रथमकलहेषु योपिताह्वय दीनमपि रुदितमशु-
 कोचनं मानिनामङ्कारिणामुंश मानभेदे अङ्गहारविरामे समर्थ
 प्रकृतम् सपनरुदितसक्तम् । वदे वर्णणि ङ् वचिस्सपीत्यादिना

मदमदनविकाशस्पृधाद्योर्दयानां
 रतिकलहविकीर्णैर्भूयणैरर्चिंतेषु ।
 विदधति न गृहेषुत्फुल्लपुष्पोपहारं
 विफलविनययत्नाः कमिनीनां धयंस्थाः ॥ २६ ॥
 करजदशनचिह्नैश्चमङ्गैः स्यनारी
 जनितमिति सरोषामीर्थ्या शङ्कमानाम् ।
 क्षरसि न खलु द्रुमं मत्तयैतत् त्वयैव
 स्तियमनुनयतीत्यं व्रीडमानां विहासि ॥ २७ ॥

सम्प्रसारणम् । शीमे प्रथमयज्ञे उंसाङ्कोऽङ्कारदति भावः । अर्था-
 न्तरन्यासः । एष च खण्डता नादिका । नीत्वान्यत्र निशाम्नातरागते
 प्राणमङ्गले । अन्वापन्नोगधिज्ञैस्तु अण्डितेर्थाक्यावितेति उच्यते ।
 नायकस्तु धृष्टः । अज्ञाना निर्भयोऽदृष्टति उच्यते । नचेह विम्वहि-
 येष्वविरोधः आगमनकारोऽतिनिर्भीकताया एव उच्यतेपयोगाद् अन्यथा
 वैरं स्थादिति भावः अयञ्च बहुदयः अन्यथा रसाभास इत्याहुः ॥ २५ ॥

मदेति मदमदनयोर्विकाशेन विजृम्भणेन सरोषाद्योर्दयानां
 विमांशो वासान्नासां कामिनीनां रतिकेव कलहस्तस्मिन् विकीर्णैरित-
 तातीत्रिभिर्भूयणैरर्चिंतेषु गृहेषु वयस्थाः स्निग्धपरिचारिकाः विनी-
 मनेऽकिञ्चित् विनयोऽधिकारः तत्र यत्रो विफलो वासान्नाः विफल-
 विनययत्नाः निष्फलस्वाधिकारोद्योगाः सत्वः उत्फुल्लैः पुष्पोपहारं
 पूजां न विदधति न कुर्वन्ति । अत्र सम्यक् वस्तुवर्षनादुदात्तान्द्वारः ।
 तदुदात्तमवेद्यञ्च सम्यक् वस्तु वय्यते इति उच्यते । तेन तासान्नेषु
 कामरूपेषु सुकवस्त्रमालादिवस्त्रिमांशुषु विध्वं न्यते ॥ २६ ॥

क्षरजेति । विनयनशीलो विहासो । यो कथलपेत्त्यादिना वित्तपु-
 प्राणयः । अङ्गे निजाङ्गे निशापान्नासं नैशम् । निशापदोश्यां चैव-
 द्दय्ययः । करजदशनचिह्नं नखदन्तचतं बन्दनारीजनितं सपत्नीक-

द्यौतगुरुतरहारच्छेदमालिङ्ग पय्यौ
 परिशिथिलितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने ।
 विगलितनवमुक्तास्यूलवाष्पाभ्रुविन्दु
 स्तनयुगमवलायास्तन्क्षण रोदितीव ॥ ३८ ॥
 बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाह
 च्चकर च किल चाटु प्रौढयोपिहृदस्य ।
 विदितमिति सखीभ्योरात्रिवृत्त विचिन्तार

तमिति शङ्कमाना विश्वसनीभतएवेर्ष्या चक्षमया सरोपा स्निग्ध
 निजबध्मत्तया मदभूदया त्वयैवैतद्वत्तमेव कृत चक्षु न क्षरहि नाभि
 जायाहि किमिति काकु इत्यमनेन प्रसारेण प्रीक्षमाना स्वगतत्वम
 व्यभिचानाङ्गजिहा वतीमसुनयति यद्गीकारवति स्वमौग्ध्रव्यापातो
 निर्देष्टव्य इत्यया व्यन्यते ॥ ३७ ॥

कर्तैति । कृतोयुक्तरस्य इ रस्य च दोषान्नि नृ तत्तया चाशिङ्ग
 परिशिथिलितगाले विविचीकृताङ्गे मय्यौ भर्त्सरि गन्तुमापृच्छमान
 व्यामन्त्रयमाद्ये वति । चारिदुष्टश्लोदमसङ्गानादात्मने पद कर्त्तरि
 कृत शपकादेशे । तत्र चक्षु तस्मिन् चक्षे । चक्षन् चक्षोरे द्वितीया ।
 व्यसहाया स्तनयुगङ्गर्त्त विगलितानिच्युता भवसक्ता नूतनमौलिभाभ्येव
 स्तूलवाष्पाभ्रुविन्दुो वसिन् कर्म्मणि तत्तया रोदितीव विरहादर्शक्यु
 तया रोदन करोतीवस्तुत्पेक्षाकूपकसङ्कीर्णा रुदादिभ्य सार्धभाह्वने
 र्त्तीडागम ॥ ३८ ॥

बाह्वनि । अङ्गि दिपसे श्यप्रगममदया सुश्वबध्वा सखीभ्या विदित
 रात्रौ त्वयेव कृतमिति सखीभिराख्यातमित्यर्थ । रात्रिस्त रात्रौ
 कृत स्ववेदितमित्यर्थ । मत्ता मदभूटा व्यङ्गनस्य प्रियस्य इस्तादप
 यञ्च वनेकङ्कगद किल गदामि क किमेति ऐतिह्ये । अतएव परोवे
 शिट घनुत्तमोवात मथ षित्वामरावाद् दृश्यमात्र । अ एव प्रौढयोपिता

व्यपगतमदथाङ्गि त्रीडितम्मुग्धवध्वा ॥३९॥

अरुणजलजराजोमुग्धहस्ताग्रपादा

बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी ।

अजुपतति विरावैः पत्रिणां व्याहरन्ती

रजनिमचिरजाता पूर्वसन्ध्या सुतेव ॥४०॥

प्रतिशरणमशीर्षज्योतिरग्याहितानां

विधिविहितविरिध्वैः सामवेनीरधीत्य ।

तल्यम् प्रौढयोपि इदित्युपमा तेन तल्यमिति प्रतिप्रत्यय । अस्त्य मि-
वस्य चाटुमियवचनं चकर क्लिप्त अकार्बल्लित् । लिङ्गादिपूर्वम् सुणो
विशेषः । इति विचिन्त्य विभक्त्य शीङ्कितं उच्चितम् । भारे ज्ञः ।
निष्कार्यैवकायेन उच्छात्र सञ्चारो भावः । भावनिबन्धनात् अ-
योऽलङ्कार ॥ ३९ ॥

अरुणेति । अरुणजलजराज्यैव रज्जुकमलवेण्यैश्च सुगंधं सुन्दरं
हस्ताग्रपादं बहुलौ च अथपादौ च यस्या सा बहुलं मधुपमालाः
बहुलबहुलानिब मधुपमाला दयोक्ते अक्षिणी इन्दीवरे इव यस्याः
सा बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी पत्रिणां पत्रिणां विरावैर्वाह-
रन्ती चोत्पन्ती । व्याहारः क्लिप्तपित्तमित्यमरः । अचिरजाता सद्यो-
भवा वाता च पूर्वसन्ध्या प्रातःसन्ध्या सुतेव सुतीव रजनी मनुपतति
अनुधावति जननीमिवेत्यर्थः । इह विरावैर्वाहरन्तीति व्यधिरूपम-
रिणामः । तत् सङ्गीर्षोयस्यपमा ॥ ४० ॥

प्रतीति । अग्निदाहितो यैस्तेषामग्न्याहितानाम् । आहितान्ग्या-
दिष्विति निष्ठायाः परनिपातः । प्रतिशरणम् तिष्ठेद्भुः । शरणं षट्
हरक्षिणोरित्यमरः । अशीर्षज्योतिरग्याहितानां इत्यमग्निदाहवनीयः वि-
धिना यज्ञकर्मण्यलपन्त्यन्तु सामसित्यादिशास्त्रोक्तरीत्या विहितं
समायोगसञ्चारिता विरिध्वाः सरा एकश्रुत्यादयश्चारी यंस्तौ । सुब्रह्मा-

द्वैतगुरुदुरितौषध्वंसमध्वयुर्वथै

द्वैतमयमुपलोढे साधु सान्नाय्यमग्निः ॥४१॥

लोत्थादिना रेभ्यश्चे रति शानो सरे विरिञ्चयद्गोनिधानोऽग्निदत्तेन
 निपातितः अध्वयुर्वथै अतिक्रमेण अतिविदेववाचिना अध्वयुश्च-
 ष्ढेन अतिरुद्रात्प्रवृत्तान् । यदा अध्वयुर्विद्वेष्योद्येगान् अध्व-
 युर्विद्वेष्यद्विभक्तं तिमिरित्यर्थः । तस्माद्दुर्गोष्वासाधयोर्विद्वेष्यो-
 त्पादकतिजराति चऽथात् । दर्यसाय सर्वत्रैव साक्षात्प्रविधानादिति
 सामधेनीः प्रशोभाया इत्यादिका अग्निधनिस्रमोर्षोऽधीय पठित्वा ।
 ऋद्धसामिधेनी आया च या सादग्निधनिस्रमो इत्यनर । सामधे-
 नीयज्ञं याज्या इरोत्तमाकादिमन्त्रान्तराणामप्युपवचथम् । जतो-
 पुर्वैतदुदितानामोषस्य ध्वंशो वक्षिन् कर्माणि वदुषा तथा साधु
 सत्यं कृतं चेतोऽप्योद्देहेन तत्रैव वक्षीयतइति साक्षात् 'उविर्विशेष' इ-
 त्त्वं ध्वमा वासायाभैर्' ययोऽसावासायाविति विहिते दधिपयसो
 इत्यर्थः सायसायायनिवायेत्यादिना उविर्विशेषे सम्पूर्णाद्यतेऽर्षं
 सादावादेशोपसर्गं दीर्घनिपातः । उपलोढे आम्नादयति । शिह सा-
 खादनइतिचातोः अरितेन्वाहृदि उदि टेरेत् इत्यहृत्यहृत्प्रदीर्घः ।
 अत्रान्तेः साक्षाद्योपवेहनस्योत्तरकावधामित्येऽपि तदुपचक्षितस्य कर्म-
 षडदिते आदित्ये गौर्यं वासायान्नं प्रयुक्तं अतिप्रागुदयादमावास्या-
 दाइति यास्त्रोत्तव वासप्रक्रान्तस्य वर्त्तमानत्वात्सायपि वर्त्तमानता-
 यपदेश एतश्चाहितान्नितमात्रेण वाचविशेषानादरेखोक्तमिति पूर्वोक्त-
 चन्द्रोदवाद्यविरोधः अथवा उदिते जुहोत्युदिते जुहोति प्रातर्जुहो-
 त्यग्निहोत्रवत् कावत्वात् सामिधेनीसाक्षात्प्रवृत्तौभैन्वहविर्वात्पर-
 त्तमात्रिणाग्निहोत्रपदत्वेन व्याख्येयम् । तस्याग्निहोत्रस्य यज्ञकृतो
 रश्मिस्तिस्रिकोऽध्वयुर्वकले वर्यैरिति ननुवचनं यजुषामनवहृत्वाहुपपदात्
 इत्याहुरित्यत्र आन्ध्र गोपीवधमेव । इत्युत्तमायोऽबुद्धाः
 इति २३ ॥ ४१ ॥

प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्रश्चिदन्त
 म्बुहुरपिहितमोष्ठैरक्षरैर्लक्ष्यमन्यैः ।
 अनुकृतिमनुवेलङ्घुद्वितोह्वद्वितस्य
 ब्रजति नियमभाजान्मुग्धमुक्तापुटस्य ॥ ४२ ॥
 नवकनकपिण्डं वासराणा विधातुः
 ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासां वितानम् ।
 जनितभुवनदाहारन्मग्नांसि दग्ध्वा
 ज्वलितसिख महाव्येहूर्ध्वमौर्वानलाच्चिः ॥ ४३ ॥

प्रकृतति । प्रकृतजपविधीना प्रकृतम्-प्रकृत्या नियमभाजानप
 स्त्रिणा हृदये शोके मन्त्रोष्णै । शरीरावयवाश्चेति यत्प्रत्यय । अथ
 रैर्लक्ष्यैः उपपन्नानोष्णैरिन्द्रियैः । उपपन्नानोष्णानामोष्ण विद्युत्सुषुप्तनात ।
 सुहुरपिहितमाहृतमन्यैरनोष्णैरक्षरैर्लक्ष्यन्दर्शनीय व्यतयोद्गम्य उक्त
 ताश्वो दन्तायस्य तदास्य सुख अत्रुवेन प्रतिक्षण वद्वितोह्वद्वितस्य
 प्राणित्वाद्मुकुर्षटितविषटितस्य । विशेषणसमास । मुग्ध पुन्दर
 यन्मुक्ताणा सुक्ता फलाना ४० जोटि शुक्तिरिति यावत् तस्यानुकृति
 साम्य ब्रजति । उपमालङ्कार । एतेन श्लोकद्वयेन भङ्गव कर्क निष्ठा
 क्षमो निष्ठाश्च प्राङ्गणामगवलसनुयन्तीति कथितम् ॥ ४२ ॥

नवेति । कुलिश पाणौ यस्य स कुलिशपाणिरिन्द्र । मङ्गरणा
 र्थेभ्य मरे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति पाण्ये परनिष्ठात । एतदेवात्र
 व्यधिकरणवञ्जनीहेय चापकम । तस्य ककुभि प्राच्या टिथि नवकन
 कर्त्तियद्ग वासराणा विधातुर्दिनकरस्य भासा वितान करजाल
 महाव्येरभासि दग्ध्वा जनितभुवनदाहारन्म कतजगद्गो द्योग सद्
 र्ध्वमव्येरपरि ज्वलितमोर्षानलाच्चिर्वडवानलक्ष्योत्तरिष भातीत्युत्
 प्रोच्य । ४३ ॥

विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूखैः
 कलग्न इव गरीयान् दिग्भिराकृष्यमाणः ।
 कृतचपलविहङ्गालापकोलाहलाभि
 जलनिधिजनमध्यादेय उत्तार्यतेऽर्कः ॥ ४४ ॥
 पर्यसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः
 स्फुटमनिशमनापि ज्वालयाम्ना वाडवाग्नेः ।
 यद्यनिदमिदानीमङ्गमुद्यन्दधाति
 ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं विवस्थान् ॥ ४५ ॥
 अतुच्छिनरुचिनासौ कौचलन्नोदयाद्रिः
 क्षणमुपरिगतेन क्ष्माभृतः सर्व्व एव ।

विततेति । वितताभि प्रमादिनाभि पृथुवरदाभिर्भङ्गाणुभि
 स्तुन्दपैस्तुन्नाकारैर्मयूखै विरथैर्देवान् कलय इवाकृष्यमाणः इधे-
 योऽन्ते कृतचपल चतुरोन्मिहङ्गायाप एव बोलाङ्ग एव कौचो माभि-
 कोभि दिग्भिर्जलनिधे जलमध्यादुनायते उडियते । तरतेण-
 मात्कर्मणि कट । यदा कतचित्कृपात् कृपा मायेराएव गच्छकल
 ज्युभिः क्षीभिर्द्विदत्त तद्वदिति भाव । कल वरता तुन्दपै
 कलय इवति बोधमाध्या दिहङ्गायापकोलाहलेन रूपकेन बोली-
 वितार्क्येन दिहङ्गबोलाएणेनोपेसा व्यञ्जनायोगात् प्रतीय मानेति
 २३८ ॥ ४४ ॥

नवकर निकरेण स्पष्टबन्धुकहन
 स्तवकरचितमेते शेखरम्बिभ्रतीव ॥ ४६ ॥
 उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेप रिङ्गन्
 सकमलमुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।
 विततस्तदुकरायः शब्दयन्त्रा वयोभिः
 परिपतति दिवोऽङ्गे हेलयो वाल्मह्यैः ॥ ४७ ॥
 क्षणमयमुपविष्टः क्षातलन्यस्तपाद्ः
 प्रणतिपरमवेक्ष्य प्रीतमङ्गाय लोकम् ।

भर्ताइत्यादि पूर्वोक्तिः । उदय पूर्वपर्वत इत्यपर । कित्तेते पुत्र-
 एव क्षाभत सर्वोऽपि शैलाः क्षणमपरिगतेनात्र स्थितेन नवकरनि-
 बदेण स्पष्टैर्विकसिते बन्धु कहनसाकैर्बन्धु जीवक कुसुमगुणैर्भिरचितम् ।
 मन्धूकोबन्धु जीवक इत्यपर । शेखरं शिखाभास्यम् । शिखास्त्रापो-
 ऽङ्गेष्वरा इत्यपर । बिभ्रतीवेत्युक्तेषु न केवलमङ्गेषोदयाद्विरेव
 मन्धूकोपरम्बिभ्रति किन्तु तत्परजातेन सर्वोऽपि सर्वतासद्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उदरेति । एष वाल उदितमात्र वाक्याशौ चर्षय वाल स्ये-
 उदयशिखरिशृङ्गस्य उदयाद्विशिखरस्य प्राङ्गणेषु रिङ्गन् सङ्करन् पद्मि-
 नीभिर्नन्दिनीभिः स्त्रीवशेषैश्च । पद्मिनी स्त्री विशेषेऽपीति विश्वः ।
 कमलान्येव सुखानि तेषां हासेन विहासेन हासेन च सह यस्मिन्
 कर्मणि तदप्या तथा वीक्षितं सन् वयोभिः पक्षिभिः । वयं पक्षिणि
 वाल्यादाविति विश्वः । शब्दयन्त्रा शब्दं कुर्वत्या श्रायच्छ यागच्छ
 वक्षेति व्याहरत्या इत्यर्थः । शब्दं शब्दात्तत्करोतीति एतन्नाङ्कट-
 यतरि होम् । दिवोऽन्नरोक्ष्य मातृशाह्ने समीपे उदङ्ग्रे च विततानि
 मसृतानि मसूनि करापाणि विरषापाणि हस्ताद्ये च यस्य स सन्
 हेतया वीक्षदा परिपतति । होपमूना तत्रयोक्त्या उदङ्ग्रे हीतरूपकम् ॥ ४७ ॥

भुवनतलमशेष प्रत्यवेक्ष्यमाणः

क्षितिधरत्तटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥४८॥

परिणतमदिराभम्भास्करेणांशुवाणै

स्तिमिरकरिषटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ।

सधिरमिव वक्षन्त्योभान्ति बालातपेन

क्षुरितमुभयरोधोवारितं वारि नद्यः ॥४९॥

दधति परिपतन्त्योजालवातायनेभ्य

अपमिति । अथं सप्तसप्तिरुक्तेः अथसुपरिष्टः क्षितिधरपीठमध्या
सीतः क्षाततलमशेषादः प्रथामस्तीकाराय मृतसप्तसारिताक्षि रित्यर्थः ।
प्रणतिपरं मसक्तारं कुर्वाणं प्रीतं प्रथामस्तीकारात्सप्तुष्टं शीतं
जनमङ्गाय भटिति अवेत्त्य । भटित्यङ्गमात्रावेत्यपर । रूपारशोकेन
सम्प्राप्त्याशेषं मुच्यतलं लोकस्वरूप प्रत्यवेक्ष्यमाणः अक्षुभ्वास्त-
मानः क्षितिधरस्य तटं पीठमिव सिंहासनमिव अन्यत्र तटमिव पीठं
तस्मादुत्थितः अदयाद्रिभतिक्रान् रत्यर्थः । यथा अक्षिन्महाराजः सिं-
हासनोपविष्ट अथं प्रणतजनमादृत्य अथ सकलस्वराद्रिमत्यवेक्षणाय
सहस्रीनाय गच्छति तद्वदित्यर्थः । अत्र प्रकृतार्कविशेषणैर्भवाद्प्रकृत
महाराजप्रतीतेः समाशोक्तिः ॥ ४८ ॥

परिणतेति । नद्यः बालातपेन क्षुरितं क्षुपितम् । अतएव परि-
णतमदिराभं सुप्रकसुरासन्निभं उभाभ्या रीधोभ्या वारितमवच्छिद्यम् ।
उभयरोधो वारितं । उमाद्रुदात्तोन्नित्यमित्यत्र नित्यसहस्रसामर्थ्याद्दुष्टति
विषये उभयशब्दस्य स्थाने उभयशब्दप्रयोगइत्युक्तं प्राक् वारिजलं भास्व
रेण । कक्षादित्वात् सत्वम् । अक्षुमिरेव वाचै सर्वदिक्षु क्षताया
महतायाः तिमिरमेव करिषटा गजसङ्घं तस्यासधिरमिवेत्यत्र प्रेक्षा ।
पक्षन्त्योभान्ति ॥ ४९ ॥

स्तरुणतपनभासीमन्दिराभ्यन्तरेषु ।
 प्रणयिषु वनितानाम्प्रातरिच्छत्सु गन्तु
 कुपितमदनमुक्तोत्तपन्नाराचलोलाम् ॥ ५० ॥
 अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं
 कनकचपकमेतद्रोचनालोहितेन ।
 उदयदहिमरोचिर्ज्योतिपाक्रान्तमन्त
 मधुन इव तथैवापूर्णा मद्यापि भाति ॥ ५१ ॥
 सितरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्ता

दधतीति । लानवाहावनेभ्यः गराचविशरेभ्यः मन्दिराप्यामभ्ये
 न्तरेषु परितपन्नसुखदृष्टतपनभासोवाहावकिरणा वनितानां प्रणयिषु
 प्रातर्गन्तुभिच्छत्सु कृषितेन मदनेन सुकानासुत्तपानाभासिन्वचिततेजसां
 माराजाना वाणविशेषाणा सीर्षा शोभान्दधति । अत्र सीचेन सीरेति
 चाङ्गुलाद्येपादसम्बन्धस्तुसम्बन्धासिद्धर्षणा ॥ ५० ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽऽयीभाव । वधूभिः
 पीत मैरेय मद्यं यस्य तत् अतएव रिक्त पीतमैरेयरिक्तं यत्तत्
 कनकचपक सख्यस्य पानपालम् । अववषव्यादिकारायता । चप-
 कोऽन्ती मानपात्रमित्यमरः । रोचनालोहितेन गोरोचनाख्येन उद-
 यतउदयमानस्याहिमरोचिर्ज्योतिर्कस्य क्लोपिता तेजसा अन्तरभ्यन्तरे
 आक्रान्तं व्याप्तं सत् यद्यापि इदानीमपि तथैव पूर्णवदेव मधुनद्या-
 पूर्णमिव । सामान्यवक्ष्यायोग्यविशेषपर्यवसाननिवन्नात् पथी घेषति
 सम्बन्धसामान्ये पथीकरस्यस्यापि कारयत्वादिति । भाति शोभते । अत्रा-
 तपाक्रान्ते मधुपूर्णाद्योत्प्रेचया व्यातमे मधुभ्रमान् भ्रान्तिमान्
 दृश्यते ॥ ५१ ॥

सितेति । नक्तं रात्रौ शयनीये तले । एकान्तमुक्तपत्न्यन्तर्गतं

भुवनतलमशेषं प्रत्यवेक्षिष्यमाणः

चित्तिधरतटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥४८॥

परिणतमदिराभम्भास्करेणांशुवाणै

स्तिमिरकरिषटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ।

रुधिरमिव वहन्त्योभान्ति बालातपेन

क्षुरितमुभयोरोधोवारितं वारि बद्धः ॥४९॥

दधति परिपतन्त्योजालपातायनेभ्य

क्षयनिति । अथं सप्तसप्तिरर्कः । अथसपविष्ट चित्तिधरपीठमध्या
सीव क्षातजन्यक्षयाद् प्रणामस्त्रीकारात् भुवनतलमशेषादुत्थितः, रित्यर्थः ।
प्रणतिपटं नमस्कारं कुर्वाणं प्रीतं प्रणामस्त्रीकारात्सन्नुष्ट लोकां
जनमङ्गाय भक्तिं अवेक्ष्य । भक्तित्यङ्गसाक्षात्वेत्यमर । रूपावलीकेन
सम्भाष्याशेषं भुवनतलं शोकस्वरूपं प्रत्यवेक्षिष्यमाणः अक्षुब्ध्वास्त-
मानं चित्तिधरस्य तटं पीठमिव सिद्धासनमिव अथवा तटमिव पीठं
तस्मादुत्थित उदवाग्निभक्तिह्वान इत्यर्थः । यथा कश्चिन्महाराज सि-
द्धासनोपविष्ट अथ प्रथितजनभाहृत्य अथ सकलसुराड्रमङ्गनेक्षयाय
सङ्घोद्याय गच्छति तद्वदित्यर्थः । अत्र प्रकृतार्कविशेषणवैभवाद्प्रकृत
महाराजप्रतीते सभाशोक्तिः ॥ ४८ ॥

परिणतेति । बद्धः बालातपेन क्षुरितं रूधितम् । अतएव परि-
णतमदिराभं सुषक्तसुरासन्निभं समाभ्या रोधोभ्या वारितमवबद्धम् ।
उभयोरोधो वारितं । तस्माद्दक्षो नित्यमित्यत्र नित्यमवहणमामर्थाद्दु इति
विषये उभयसन्देस स्थाने उभयसन्देसप्रयोगइत्युक्तं प्राक् वारि क्षयं भास्क-
रेण । कक्षादित्वात् सत्वम् । अक्षुभितरेव वाच्ये सर्वदिक्षु क्षताया
मक्षतायाः तिमिरमेव करिषटा गजसङ्घं तस्यारुधिरमिवेत्यपि प्रेक्षा ।
पहन्त्योभान्ति ॥ ४९ ॥

स्तरुणतपनभासोमन्दिराभ्यन्तरेषु ।
 प्रणयिषु वनितानाम्प्रातरिच्छत्सु गन्तु
 कुपितमदनमुक्तोत्तप्रनाराचलोत्तमम् ॥ ५० ॥
 अधिरज्जनि वधूभिः पीतभैरेयरिक्तं
 कनकचपकमेतद्रोचुनालोहितेन ।
 उदयदहिमरोचिर्ज्योतिपाक्रान्तमन्त
 र्मधुन इव तथैवापूर्णासद्यपि भानि ॥ ५१ ॥
 सितसुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्त

दधतीति । ज्ञानवाक्यानेभ्य गवाक्षविशेषेभ्य चन्द्रिराणामभ्य
 न्तरेषु परितपन्नास्तृणतपनभासोवाचार्ककिरणा वनिताना प्रणयिषु,
 प्रातरंग्मुनिच्छत्सु, कुपितेन मदनेन सुज्ञानासत्तप्रानामन्निव्वलिततेजसा
 नाराचाना वाणविशेषाया लीला शोभान्दधति । अस्म लीलेव लीलेति
 वाङ्महाधेपाटमन्मद्वस्तुसम्बन्धादिदर्शना ॥ ५० ॥

अधीति । अधिरज्जनि रनन्यास । विभक्त्यर्थेऽन्धीभाव । वधूभिः
 पीत भैरेय सद्य यस्य तत अतएव रिक्त पीतभैरेयरक्त एतयु-
 क्तचपक स्वर्णस्य पाणपालस । अश्वशय्याविकारार्थता । चप
 कोऽस्त्री पाणपालमन्तर । रोचनालोहितेन गोरोजनाख्येन उद-
 यतउदीयमानस्याहिमरोचिपोऽर्कस्य ज्योतिता तेजसा अन्तरभ्यन्तरे
 यान्ताल व्याप्त सत सद्यपि इदानीमपि तथैव पूर्ववदेव मधुनवा
 पूर्णमिव । शोभान्दधतीत्येव विशेषपर्यवसाननियमात् षष्ठी शेषइति
 सम्बन्धसामान्ये षष्ठीपरस्परपि कारणत्वादिति । भानि शोभते । अत्रा-
 तपादाने मधुपूर्वलोत्प्रेक्षया आतपे मधुभ्रमात् भानिमान्
 द्यते ॥ ५१ ॥

दधतेति । नक्त रात्रौ शयनीये तल्पे । एकान्तमुक्तमन्तमन्त

न्दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौसुमकान्ति ।
 निजमिति रतिबन्धोर्जानतीमुत्तरीय
 म्परिहसति सखी खीमाददानान्दिनादां ॥५०॥
 सुतमिव शिशिरांशोरंशुभिर्घन्निशासु
 स्फटिकमयमराजद्राजताद्रिखलाभम् ।
 अरुणितमकठैरैवेश काशीरजाम्भः
 स्तपितमिव तदेतद्भानुभिर्भाति भानोः ॥५१॥
 सरसनखपदान्तर्दृष्टकेशप्रमोक
 म्पृथगिनि विदधाने योपितामुल्लसन्त्यः ।

सितरुचि सुधवर्षम् । किन्तु दिनादौ प्रभाते दिनरकरसङ्गेनाकांशु-
 प्यतिकरेण व्यक्ता कौसुमी सुकुम्भस्य रागद्रव्यस्यसम्बन्धिनी कान्तिर्वस्य
 तत्तथा भासमानं रतिबन्धोः प्रियस्योत्तरीयं निजमात्मीयमिति जानतीं
 कृतवादादानां स्त्रीं नाविद्याम् । वामुद्ययोरित्येवह्मभावपक्षे यानि
 पूर्ववति पूर्वं रूपम् । सखी परिहसति । व्यक्ताकौसुमे कौसुमभ्रमा-
 व्याहस्यनिबन्धनाद् भ्रान्तिमदवह्वारः ॥ ५२ ॥

सुतमिति । राजमाद्रिखलाभं सुधाधवमित्तत्वात्कैवासतटसङ्घिभं
 यदेषु निशासु शिशिरांशोरिन्दोरंशुभिर्घन्निशासुः सुतं धरेतं सन्
 स्फटिकमयं स्फटिकविहार इवाराजत् रजे मदेतदेषु भानोः
 इत्यस्याकठोरैः शोभन्तैः भानुभिररुणितमरुण्योक्तं सत् काशीर देये
 स्नातं काशीरजं सुहृदन्नस्याम्भस स्तपितं सितमिव भाति । उन्-
 मेषयोः स स्फटिः ॥ ५१ ॥

सरमिति । पृथगिनि योपितां सरसनखपदानामाङ्गनस्यता मा-
 म्नुर्भङ्गे ददानां रजानां केशानां शिरोरक्षायां प्रमोहं प्रमोहनं

विदधति दशनानां सीकृताविष्कृताना
मभिनवरविभासः पद्मरागानुकारम् ॥५४॥
अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन
क्षुरितमभिनवासृक्कान्तिना कुङ्कुमेन ।
कनकनिकपरेखां कोमलङ्गामिनीना
भवति वपुर्वाप्तच्छायमेवांतपेऽपि ॥ ५५ ॥
सरसिजवनकान्तस्त्रिभ्रद्वभ्रान्तवृत्तिः
करनयनसहस्रं हेतुमालोकशक्तेः ।

विदधाने इति सीकृतेष्वेवाविभूतसीकृत्कारैराविष्कृतानां दशनानामसङ्ग-
सम्पन्नः दैमल्याहनेषु प्रतिफलन्तः अभिनवरविभासः पद्मरागानामनुकार-
रमनुकार्यं विदधति । अपमालङ्कारः रविभासामाख्यप्रतिपादकाभि-
नवरविभोरपसादस्य इति काव्यलिङ्गेन उद्धरः ॥ ५४ ॥

अविरतेति । अविरतेनाविच्छिन्नेन दयितानां प्रियसामहस्य
आसङ्गेन शरीरसम्पर्केण सञ्चारितेन सङ्गमितेनाभिनवस्या वृजोरक्तस्यैव
शान्तिर्भवेत् तत्र कुङ्कुमेन क्षुरितं कनकस्य या निकपे निरुषोदले रेखा
राजिसङ्घत् कोमलं मनोरमित्युपमा । कामिनीनां वपुर्वातपेऽपि अवा-
प्तच्छायं लब्धवन्तीति अत्रैव भवति स्वतः सुवर्णवर्णस्य ततः कुङ्कुमाङ्कितस्य
कामिनीगात्रस्य पुनर्वालातपस्याप्रिरिति महती वसुधैवकुर्वन्मासपीति
भावः । आतपे जाया नातपइति विरोधाभासे अपिचन्द । जाया-
तनामते जान्तावित्यमरः । अत्र सङ्गानुकुङ्कुमक्षुरितत्वकनकनिकपरेखा-
कोमलचयोरुपमापेक्षया जायावामिहेतुत्वादुपसामहस्यं काव्यलिङ्गं
तदातपेऽप्यवाप्तच्छायमित्यत्र विरोधेन एकवाचकानुद्वेगेन सहीर्यंते ॥५५॥

सरसीति । सरसिजानानि सरसिजानि । सप्रमया जनेष्टः । तप-
रपे कर्तव्यवृत्तमित्यनुक् । तद्वनस्य कान्तं प्रियम् । अन्यत्र तद्वत्कान्तं

अखिलमतिमहिम्ना लोकमाक्रान्तवन्तं
 हरिरिव हरिदशुः साधु वृत्रं दिनस्ति ॥५६॥
 अवतमसभिदायै भाखताभ्युद्गतेन
 प्रसभसुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः ।
 निरसितुमेरिमिच्छीर्ये तदीयाश्रयेण
 श्रियमधिगतवन्तस्तेऽपि क्षन्तव्यपक्षे ॥ ५७ ॥

रत्नं आशोकशक्तेर्लोकलोकमानां विषयपरुषणशक्तेर्हेतुं आलोकान्त-
 रसङ्गतानामेव तेषां तस्यामर्थात् अन्यत्र आशोक शक्तेर्दशमप्या-
 पारणं हेतुं दर्शनसाधनमित्यर्थं । करानवनामीष अन्यत्र करा इव
 मदनानि तेषां सहस्रं करमयनसङ्घं विभक्तं अर्धभान्ते नभोमध्ये
 उत्तियस्य सोऽर्धभान्तवृत्तिः अन्यत्रार्धभान्ते येन उत्तियस्य साधैव-
 वाहन इत्यर्थः । अर्धभ्रमं समीपसाहकोषितं विश्वः । हरितोऽ-
 स्तावस्य च हरिदशोऽर्कं हरिरिन्द्र इवाति सङ्घा अतिसङ्घतया
 लक्ष्मिर्लक्ष्ये । लोममाक्रान्तवन्तं व्यापृतवन्तं एकत्र प्रत्यक्षादन्यत्र च
 इप् मात्रमिषु भात्रं विश्वगर्हंत इमान् लोकानाद्यथोदित्तागमादिति
 भावः । इत्यध्वानं दानवं च त्वाङ्गं साधं हिनन्ति हन्ति । ध्वाना
 रिदानवापत्वा इत्युत्तर । उपमा श्लेषोऽस्य भेदात् ॥ ५६ ॥

अवतममेति । अवतमसन्निरसु । "अवससन्नेभ्यस्तमस इति समा-
 धात्वा । यद्यपि लोकेऽवतमसन्नसद्वृत्तं तथापीह विरोधाद्विशेषा-
 नादरेण सामान्यमेव व्याख्यन्त्यभिदायै भेदाय । विद्विदा दिभ्योऽङ् ।
 अर्धभ्रतेनाभ्युद्गतेन च भाखता मुख्येण दर्शनी योऽप्युद्गणोऽसौ
 प्रसभं वनात् अपास्तं तवाहं अरे निरसितं मिच्छीर्ये तदी-
 येनाश्रयसाश्रयेण श्रियं सम्पदं शोभाञ्च । शोभा सम्पत्तिपद्माय
 पक्षी श्रीरपि मद्यत इति विश्वः । अधिगतान् प्रापृतवन्तस्तेऽपि
 हन्तव्यपक्षे वध्यकोटविव अरिवदरिपक्षा अपि वध्या एवेत्यर्थः ।

प्रतिफलति करौघे समुखावस्थितायां
 रजतकटकभित्तौ सान्द्रचन्द्रांशुगौर्याम् ।
 वह्निरभिहतमद्रेः संहतङ्कन्दरान्त
 गतमपि तिमिरौषद्धुर्मभानुर्मिनत्ति ॥ ५८ ॥
 वह्निरपि विलसन्त्यः काममानिन्यिरे य
 द्विसकररुचोऽन्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेषु ।
 नियतविषयवृत्तेरप्यनल्पप्रताप
 क्षतसकलविपक्षस्तैजसः स स्वभावः ॥ ५९ ॥

उद्गूणयोऽपि तमसि योभते क्षतकल्पस्य इति भावः । सामान्येन
 विशेषमर्थेन रूपोऽर्थात्तरन्यासः ॥ ५० ॥

प्रतीति । मन्त्रैर्भातुरप्यांशुं बहुखावस्थितायां सान्द्रचन्द्रांशुव-
 द्गौर्यां धवलायां, मत्स्यपमा । विदुगौरादिभ्यश्चेति ङीष् । रजतकटक
 मेव भित्तिकायां करौघे सान्द्रचन्द्रात्वे प्रतिफलति सति अर्धेर्वह्निरभि-
 हतं कन्दरायां दरीयां अन्तर्गतं संहतं तिमिरौषधमपि मिनत्ति
 इत्येतत्कटकभित्तिसहितस्य मिलितैजसः कन्दरान्तः प्रवेशादिति भावः ।
 अत्र करौघस्थानः सम्बन्धाभावेऽपि बहुश्लोकोरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

वह्निरिति । वह्निर्विलसन्त्योऽपि द्विसकररुचोऽर्कमासः अन्त-
 र्गृहेषु गर्भागारेषु काय यथेष्टं ध्वान्तमन्तं नाशयति, न्यिरे प्रापयामा-
 स्तरिति यत् । नयतेर्हि कर्षकात् कर्त्तरि ङिट् । सोऽन्तर्गृहे ध्वान्तनि-
 राशेऽनियतविषये नियतस्थाने उत्तर्यस्य तस्य नियतं देयवर्तिनोऽपी-
 त्तये । इतोयादिष्विति पुंवेद्भावः । तेजसोऽनत्येन प्रतापेन स्वप्रकाशेन
 स्वप्रभावेनैवेत्यर्थः । प्रतापौ प्रीत्यातपानि, त वैजयन्ती । इत्येकत्रविपक्ष-
 निरस्तसमस्तप्रतिपक्षः । स्वभावः तेजस्विनामेष स्वभाषोयत् प्रतापेर्नैव
 परोक्षेऽनमतोमुक्तवर्त्तबासा मध्यमध्वान्तहरण, बल्यर्थः । अत्र सम्यक्-
 समर्थकयोः सामान्यविशेषभावादर्थात्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्बितानां
 म्पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।
 दलितदलकपाटः पट्टपदानां सरोजे
 सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥ ६० ॥
 युगपदयुगसप्तिस्तुल्यसङ्घैर्भयूखै
 र्दशशतदलभेदङ्कैतुकेनाशु कृत्वा ।
 श्रियमलिकुलगीतैर्लासिताम्पङ्कजान्त
 भवनमधिशयानांमादरात्पश्यतीव ॥ ६१ ॥

चिरमिति । अयमर्कः पुनर्भूयोऽपि उदयाय स्ववशमे स्वं स्वकी-
 यमेव धाम स्वानं तेजोवा प्राप्य अतिरसलौल्यादतिमात्राद्दृश्ये च लौ-
 ष्यादारवक्त्रोः शरोजेचिरं बन्धनं लम्बितानां प्रापितानां पट्टपदानां सर-
 भसः सत्वरो दलितं विचकृतं दलमेव कपाटं येन स चतु गुप्तिस्फोटं
 बन्धनमोचं करोतीवेत्युत्प्रेक्षा यथा कश्चित् ददभ्रटः पुनर्लब्धपदः
 पूर्वं वदात्तबन्धुनागम्य स्ववमेव काराकपाटमुदयाय कोचयति तद्वदित
 भावः ॥ ६० ॥

युगपदिति । अयुगादियथाः सप्तयोऽथा यस्य सः अयुग सप्तिः पन्ना-
 म्पौऽर्कः युगयन्दस युगयन्दस च विधेयसङ्घतां वगन्त्या । युग-
 पदेकदैव तल्यनङ्कैः सहस्रसङ्घैरित्यर्थे भयूखैः कर्तुं दम यता, न
 ज्ञेयानानि दमयतानि सहस्रसङ्घैः । तेयान्दशानां भेदं विचकृतं
 कीर्तयेनायुक्त्या अलिकुलस्य गीतैर्लासितां सत्कृतां पद्मजमेवान-
 भवनं गवर्धभृच्छं अशययानाम् । अशिनोद्स्यागां करोति कर्म-
 त्यम् । श्रियमादरात्पश्यतीवेत्युत्प्रेक्षा कश्चिन्नः जानाभिरेकान्तगता-
 सित भावः ॥ ६१ ॥

अद्यमिव कराग्रैरेप निष्पीड्य सद्यः
 शशधरमहरादौ रागवानुष्णरग्निः ।
 अत्रकिरति नितान्तङ्गान्तिनिर्यासमन्द
 सुतनवजलपाण्डुम्पुण्डरीकोदरेषु ॥ ६२ ॥
 प्रविकसति चिराय द्योतिताशेषलोके
 दृशशतकरमूर्त्तावच्छिणीव द्वितीये ।
 सितकरवपुषासौ लक्ष्यते सम्प्रति द्यौ
 विगन्तिनकिरणेन व्यङ्गितैकेक्षणैव ॥ ६३ ॥

अद्यमिति । अहरादौ प्रभाते रागवानुष्णरागवान् पुण्डरीकोदरे-
 शशधर एष एषरग्निः शशधर चन्द्रं करायैः रागयैः
 हस्तायैश्च अद्यं निर्दयं सद्योनिष्पीड्य अन्दात् संघात् शतं सप्तं
 नवजगमिव पाण्डुं शुभङ्गान्तिनिर्यासं लावण्यसारं पुण्डरीकायां
 सितान्तामहरदरेष्वन्तरेषु नितान्तमवदिरतीव विशिष्यतीव । अत्र
 सूर्योदये चन्द्रस्य कान्तिस्रयात् पुण्डरीकाखन्तत् मादुर्भावाच्च सूर्य-
 शान्तीमेव कान्तिं पुण्डरीकस्त्रेहात्तरेषु सिञ्चतीत्युत्प्रेक्षा । यथा हिपत्तं
 प्रपीड्य तदीयं बहुवारं रुद्धे प्रयच्छति तद्वदिति भावः ॥ ६२ ॥

प्रविकसतीति । द्योतितं प्रकाशितोऽशेषलोको येन तस्मिन् दृश्यं
 शतानि देवान् दृश्यतास्ते करायस्थाः सा दृश्यतकरा सृष्टस्तकरा
 मूर्त्तयश्च तस्मिन् दृश्यतकामूर्त्तौ सूर्यो द्वितीयेऽच्छिण्ये चक्षुषीव चिराय
 प्रविकसति इति सम्प्लक्ष्यसौ द्यौराकायं क्वी च गम्यते विगन्तिनकिरणेन
 निष्प्रकाशेन सितकरं शुभङ्गिरण्यं वपुर्यस्य तेन सितकरवपुषा चन्द्रोऽपि
 व्यङ्गितं विक्रमोत्तमकेक्षणमेकं नेत्रं यस्याः सा व्यङ्गितकेक्षणाका-
 षेव लक्ष्यते इत्यदिवाः काण्ठमनुत्प्रेक्षते । तच्च काण्ठमक्षितेना-
 ध्यसितेन निष्काशितेन चन्द्रेणैति । तत्र देवाद्दिविकारइति ततोया ॥ ६३ ॥

रलूनपक्षाइव मेनिरे जनैः ॥ १७ ॥
 ऋज्वीर्धनैरवतत्य कन्धरा
 झलावचूडाः कलधर्षरारवैः ।
 भूमिर्महत्यप्यविलम्बितक्रमं
 क्रमेणकैस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे ॥ १८ ॥
 त्वर्णस्मरणेना कृतनादमुच्चकैः
 प्रणोदितं वेसरयुग्यमध्वनि ।
 आत्मीयनेमिद्वतसान्द्रमेदिनी
 रजस्रयाक्रान्तिभयादिवाद्भवत् ॥ १९ ॥

इति च विषयैर्जनैर्मेनिरे पूर्वं तरणाद्याद्यपि पथा आसन् पथा-
 ल्केनचित् कारणेन देवैः पक्षच्छेदः कारित इति मधिभिः ॥ १७ ॥

ऋज्वीरिति । आज्यीरवकासकाचूडाः चञ्चित्कण्ठभूषणाः । गिरः
 शिखाभूषणेषु चूडैति यादवः । चञ्चित्गिरव इति वा कन्धराः
 गिरोधराः अतस्त्य वितत्य दधानैः कलधर्षरारवैः । गधैरा चूड-
 षष्ठी आदिति शेषः अथवा कर्षरारव इति मदीयैर्हरणम् । क्रमे
 णकैर्द्वैरविलम्बितक्रमं क्रमः पदशेषः कृतपादशेषं यथा तथा
 मक्ष्यत्यपि भूमिकान्धलभैव चिच्छिदे अतिक्रान्ता । समाशोक्तिः ॥ १८ ॥

इत्यंभित । प्रथेना चारदिना पथोदितं गमनाय प्रेरितम् ।
 अतएव लक्ष्मिरेवस्यारं कृतनादं यथा तथा वेसरयुग्यम् । एहारा
 प्रोवेशः । वेवराभ्यां युग्यं मक्ष्यमाणोयनेभिः अथक्रभारा तथा
 अतस्त्य आत्मीयनेमिद्वतसान्द्रमेदिनी रजस्रयादिवाद्भवत् तद्वयादिव
 त्त्वंभवेन चकार । आत्मीयनेमिद्वतसान्द्रमेदिनी रजस्रयादिवाद्भवत् तद्वयादि-
 त्त्वंभवेन चकार ॥ १९ ॥

व्यावत्तवक्त्रैरखिलैश्चमूचरै
 ब्रजङ्गिरेव क्षणमीक्षिताननाः ।
 बल्गद्गरीयः स्तनैकैश्चक्रुश्चक्रुः
 ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिकाः ॥ २० ॥
 पादैः पुरः कूर्वरिणां विदारिताः
 प्रकाममाक्रान्ततलास्ततोगजैः ।
 भग्नोन्नतानन्तरपूरितान्तरा
 वभुर्भुवः कृष्टसमीक्षता इव ॥ २१ ॥
 दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं
 सहासहाकारमलोकयज्जनः ।

आहसोति । व्यावत्तवक्त्रैर्दिष्टतत्त्वैर्ब्रजङ्गिरेवाखिलैश्चमूचरैः
 क्षणमीक्षिताननाः तुरङ्गाधिरुहस्तुरङ्गानधिरुहन्तीति हिम् । तुरङ्गा-
 धिरुहाः अवरोधिकाः अवरोधिकाः बल्गद्गिरिवङ्गिः गरीयोभिर्गु-
 र्वरैः स्तनैः कम्पः कम्पनयोतः कञ्चुक् कूर्परिणै यद्दिनु कर्म वि-
 त्तया तयत्तयुः । नमिक्म्पिथादिना रज्जुमन्थः ॥ २० ॥

पादैरिति कूर्वरिणां रथानाम् । कूर्वरस्तु सुदम्बररत्नमरः । स
 एवामसीति ते रथास्तेषां पादैश्चक्रैः पुरः पूर्वं विदारिताः ततोगजैः
 प्रकाममाक्रान्ततलाः भग्नैश्चक्रप्रकारेण पूर्वं भग्नवाडुचत्तैरनन्दरैरभव-
 भागैः पूरितान्तराः समीक्षतनिष्प्रदेशाः यथा पूर्वं रथचक्रविदारित-
 त्वाद्भ्रमोक्षताः अनन्तरं गजप्रतिघटिक्रमणेन पूरितान्तप्रदेशाः सप्तः
 सप्तमीक्षताः पूर्वं हलैः कृष्टा अनन्तरं वीजवपनाद्यं समीक्षता इव
 यभुः शयुभिरै ॥ २१ ॥

दुर्दान्तमिति । परोविद्यमिनः पर्याप्ततः मत्पयदतस्त्वस्तमव-
 रणेत्प्लुत्य निरस्तसादिनं सप्तशत्यादितादरोहं एकदा दिद्यात्तं

पर्याणतस्वस्तमुरोविलम्बिन

सुरङ्गमग्रद्रुतमेकया दिशा ॥ २२ ॥

भूभृद्भिरप्यस्त्रलिताः खलून्नतै-

रपङ्क्तुवाना सरितः पृथूरपि ।

अन्वर्थसंज्ञैव पर त्रिमार्गगा

यथावसङ्घैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥

त्वस्तौ समासन्नकरेणुस्त्रकृता

नियन्तरि व्याकुलमुत्तरञ्जुके ।

क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां

विलङ्घ्य लघ्वीङ्करभौ बभञ्जतुः ॥ २४ ॥

पलायित इदं न्तं दुर्विभीतं सुरङ्गमं हासकतेन हाकारेण सङ्घं यथा
तथा जनोऽवबोधयत् अवबोधितवान् ॥ २२ ॥

भूभृद्भिरिति । अस्त्रैरपि भूभृद्भिः भूभृद्भूर्पैश्चास्त्रलिता अप्रति
हृत्वा पृथुर्भङ्गीरपि सरितो यद्यनाग्रभृतीर्भेदीरपशुवाना अस्त्रिणा
ष्टादयन्ती त्रिभिर्मानैर्गच्छन्तीति त्रिमार्गगा, गङ्गा परमत्पलमन्वर्था
असुगोतार्था सञ्ज्ञा त्रिमार्गमेति नामभेद यस्या भैव सन्तु त्रिभिरेव मार्गै-
र्भव्यौ न अतुर्धनेत्यर्थः । अथौ चमूरसङ्घैः पथिभिर्यथौ अथोगङ्गाया
अप्यधिका चमूरिति भावः । अतएव व्यतिरेकालङ्कारः । भेदसाध्या-
साधर्यसम्मानोपमेययो अधिकात्पलमन्वर्थाद्द्विरेक स उच्यते इति
सङ्ख्यात् ॥ २३ ॥

लङ्कारविति । समासस्य प्रत्यासन्नस्य करेणोरिभ्यस्त्रकृतास्त्रकारा-
न्वसौ करभौ नेदरी । करभोनेदरेऽप्यङ्गे इति सङ्ख्यानं । नियन्तरि
सारथौ व्याकुलव्यय यथा तथा सङ्करञ्जुके त्वक्तं प्रत्यङ्गे इति क्षिप्ता
पतिता अवरोधाङ्गना यणिन् कर्माणि तदाया तथा अत्यन्तेनापथेन ।

स्रस्ताङ्गसन्धौ विगताक्षपाटवे
रुजा निकामं विकलीकृते रघे ।

आग्नेन तत्पुत्रा म्रियते तत्क्षण

न्युचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः ॥ २५ ॥

धूर्भङ्गसङ्घोभविदारितोष्ट्रिका

गलन्मधुस्रावितदूरवर्त्मनि ।

स्याणौ निपङ्गिण्यनसि क्षणस्युरः

शुशोच लाभाय कृतक्रयोवणिक् ॥ २६ ॥

अक्षरिणादिना समाधानः । गं भूमिं विवह्वय दूरमतीत्य सर्धुं
रघुविदेयम् । उष्ट्री वाचस्युक्तादी मभेदे सन्दनस्य चेति हेतः । म्रियते
मन्तानी । अत्र त्रासस्य विदेरप्यगदा भङ्गसङ्घेत्वात्पदापहितेष्ट्याम्-
विह्व' समाशोक्त्या उष्ट्रीर्येते ॥ २४ ॥

एतेति । अस्तासिदिता अङ्गशोरयाङ्गयोरङ्गानां अरवरनादीनां
च अर्थदः सन्निभागादस्य तद्विन् विगतमत्रस्य अक्षरार वाचसावाचा-
मिन्दुवाचा च पाठस्य सामर्थ्यं यस्य तद्विन् रघे सन्दने मरीचे च ।
रघः सान्द्रासन्दने वाच इति शिवः । रुजा भङ्गेन रोगेण च निबन्धं
विवह्वोक्ते चेति आग्नेन हितेन तज्जाः सर्धुं'चना आग्नेन भिरजा वैद्ये-
नेर । तथा तु उर्ध्वविभ्रतेऽमरः । म्रियते' तद्विद्येव अथे । अक्षन-
संयोगे द्विगोदा । अङ्गनं' पादेना अमर्थं उपशमय । अङ्गनं तुपशमे
साधनेने ज्ञानेऽपि चेति शिव । तत्पूर्वकः क्रमोविधिः प्रथमे प्रथानः
प्रथमे अत्रादि विविधायाः अङ्गनपूर्वक्यादिति भावः । तेषाञ्चकार ॥ २५ ॥

धूर्भङ्गेति । धूर्भङ्गो भङ्गे । स्याद्भुः भङ्गेति शिवे । अरे । रति । शिवः ।

निपङ्गिण्ये अत्रे अर्थे अथे । अग्नेऽनं' दक्षतोऽस्तौ सादिदमरः ॥
पुरोचनः भङ्गेन सः अङ्गोभो विपर्यायः तेन विदारिता पिदा अ-
रुदिवा अरुदं अद्यभास्वम् । उर्ध्वं अतिवाभास्वभेदे अरुयोनि

मत्वाथ सत्रासमनेकविभ्रम
 क्रियाविकाराणि मृगैः पलाय्यत ॥ ३० ॥
 निम्नानि दुःखाद्वतोर्थ्य सादिभिः
 सयत्नमाकृष्टकथाः शनैः शनैः ।
 उत्तेरुत्तालखरारवद्भुताः
 ब्रह्मधीकृतप्रयत्नमर्वतां प्रजाः ॥ ३१ ॥
 अध्वध्वमाकृष्टवतैव केनचित्
 प्रतीक्षमाणेन जनमुद्बुधुतः ।

इति श्रीविश्वामित्रोक्तमहाभारते भावः अथानन्तरवनेष्वभिभवत्क्रियाविलास-
 क्रिया इव विकारा येषां तानि ज्ञत्वा सविलासानि ज्ञात्वैतद्यं पलायं
 समयं यथा तथा पलायत पलायितम् । इति श्रीदुर्वाभर्विंसाध्यायैः वि-
 श्वामित्रोक्तमहाभारते भावः । अतएव निश्चयान्न संशयात्कारः । परापूर्वा-
 द्यतेर्भावे लङ् । समसर्गस्त्वताविति लत्वम् ॥ ३० ॥

निम्नानीति । शनैः शनैः शनैः । वाजिराशिराश्वमर्षह्वयसैश्च
 बभूव इत्यमरः । अर्षवस्त्वसावमञ् इति तादृशः । प्रजा समूहाः ।
 सादिभिरन्नाकृष्टैः सयत्नमाकृष्टकथा इत्यङ्गीतवत्यां सन् । यद्य
 अत्रादेशादिनी कश्चेन्नमरः तथाप्यत्र तादृशोऽन्वयो भवेति दयमा
 दविरोधः । शनैः शनैः इति शान्तकृत्प्रिम्नानि निम्नं भ्रमहेयानवतोर्थं
 सत्रासमनेकविभ्रमं सन्तरणफण्डं जमीकत प्रयत्नं विचलितवत्तां च
 यथा तथा दुतां सत्वरं सन् उत्तेरुः उत्सुङ्गुविदे । निम्नेषु शनै-
 रवतोर्थ्यं दीर्घं धावतोऽग्रतानां लभाय इति भावः । अतएव
 लभापोक्तिः ॥ ३१ ॥

अध्वध्वमिति । दधस्व भावोदात्तं बीयत्वं सद्य फलदं कृतः
 यद्यथादध्वध्वमध्वनिः । विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः धवध्वेति यथा मान्दे-

दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदग्रत
 अखाद् दासेरयुवा वनावलीः ॥ ३२ ॥
 शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः
 समागतैः प्रथयनममूर्त्तिभिः ।
 एकातपत्रा पृथिवीभृताङ्गणै
 रभूद्बहुच्छ्रवतया पताकिनी ॥ ३३ ॥
 आगच्छतोऽनूचि गजस्य घण्टयोः
 खनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः ।

इत्प्रब्रवन् नकाहित इति टिठोपः । आरुच्यते इति आरुच्येव स्मृतेन ।
 निचेति इहे ऋषयप्रत्यय । खनं खनैः यथादागच्छन्तं खननं प्रती-
 च्छमायेन केनचित्पुंवेति शेषः । उद्धृष्टं स्वर्णितोऽपि दासेरयुवा
 तदशोद्धः । निचेनश्चमाय । अयनोपना वनीचपाद् इतः पितु-
 भर्द्दिक् भववशात् इत्यर्थः । न हि कुम्भो इया काचं याम
 यतीति भावः । अत्र दाक्ष्याकण्डस्य सामान्यस्य तद्विशेषेण दासेर-
 यौगतेन समर्चनाद्विशेषेण सामान्य समर्चनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३२ ॥

शौरेरिति । शौरे तस्यस्य पताकिनी वीणा । मीच्छादिना दिशि ।
 प्रतापेन कृत्स्नेजसा उपनतैर्नभैरिभेयैरित्यर्थः । अतएवेतस्मात् समा-
 गतैः पार्श्वदेशादागतैः प्रथयनममूर्त्तिभिर्हृदि कश्चिधी विनयनस्यविषयं-
 पृथिवीभृतां दासा मन्वेष्टेना बहु प्लवतया अथद्वयातपत्रवत्तया
 विभित्तेन एकानि क्षेत्रानि यातपत्राणि यस्यां सा एकातपत्रा
 क्षेत्रयातपत्रमयी अभूत् । यात पत्रातिरिक्तं न किञ्चिद्दृष्ट्यतेत्यर्थः ।
 एके सुस्वाम्यक्षेत्रा इत्यमरः । बहुप्लवताम्येक्षेत्रेति विरोधमाधन-
 विरोधाभासोऽनुपारः ॥ ३२ ॥

यागच्छत इति अन्वयतीत्यस्य तद्विन् अनूचि पृच्छेदे । अन्वि-
 गित्वादिनाश्चेत् किन्नुपत्यय । यागच्छतो गच्छत बहुव्रीहिः । खनं खना-

दूरादपावर्तितभारवाहणाः

पथोऽपससुस्वरितञ्चमूचराः ॥ ३४ ॥

ओजस्त्रिवर्णोज्वलवृत्तशालिनः

प्रसादिनोऽनुजिह्वतगोबसंविदः

श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः, स भूयसो

गुणान्समुद्दिश्य पठन्ति वन्दिनः ॥ ३५ ॥

निःशेषमाक्रान्तमधीतलाजलैः

कण्ठं समाकुलाङ्गनां समभ्रान्तवधूताः चमूचराः दूरादेशपर वर्तिता
अपवृत्तिभारवाहणादेर्वाहनाभारवाहणा भारवाहिन उद्रादयोर्बन्धो
तथा सन्तः । वाहनमाहितादिति अत्रम् । वहेर्ण्यन्तात्कृत्परि स्फुटं ।
स्वरितं शीघ्रं पथोमाग्रादपससुस्वरितम् । स्वभावोक्तिः ॥ ३४ ॥

ओजस्वीति । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । वन्दिनस्तुतिपाठका इत्य-
मर । ओजस्त्रिवर्णस्य तेजस्त्रिवर्णस्य चत्तजातेर्यदुज्वलं इत्युच्यते
व्यापारं विजयात्स्यं तेन यावत् इति ओजस्त्रिवर्णोऽप्युच्यते इत्युच्यते
तस्य अन्यत्र ओजस्त्रिवर्णं । समासभूविद्याचरैश्च्यवसासे च ते इत्त
एतन्निर्वसन्तिसत्तकादिष्वन्दोविशेषशालिनश्च । इत्तं चरित्तं च्छब्दो
ऽपीति विद्मः । तान् प्रसादोऽस्यासीति प्रसादी तस्य प्रसादिनोऽ-
प्युच्यते इत्युच्यते । अन्यत्र प्रसादशुभयुक्तान् । प्रसिद्धार्थपदत्वं यस्य प्रसा-
दी निगद्यत इति । अजिह्वतो गोत्रविदौ कुलाचारी येन तस्य याद-
वशोत्पन्नस्येत्यर्थः । अन्यत्र कुचनान्नी यैस्तान् । वंशनामाहिता-
नत्यर्थं । संविद्युञ्जे प्रतिघ्रायां बहुताचारनामस्त्विति वैजयन्ती । एव-
म् तस्य उपेन्द्रस्य हरेर्गुणानुसुद्दिश्याधिकृत्य भूयसोवडधान् श्लोकान्
स्तुतिपदानि उरोऽप्ये पठन्ति च । अतोपेन्द्रस्य तच्छ्लोकानां च कण्ठ-
नेन प्रकृतानां शेषवाच्यतां दौषम्यगम्यतायां शेषपठितोऽप्युच्यते

अलन् समुद्रोऽपि समुञ्जति स्थितिम् ।
 ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितः
 किमव्यवस्थान्त्रलितोऽपि केशवः ॥ ३६ ॥
 कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि
 र्मुखैविनिद्रील्लवणवाणचक्षुषः ।
 ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिताजन
 श्विरं वृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥ ३७ ॥
 गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्
 सनाद्मुत्याय मुहुः स वल्गतः ।

निशेषमिति । अलन् इत्याली क्षुभितः समुद्रोऽपि अथै निःशेषे
 यमाक्रान्तमहीतलः अन् स्थितिं मर्यादा वेवाहद्वनसद्यथा एत
 अति त्यजति । केशवस्तु चलितोऽपि प्रस्थितोऽपि अवारितं एपरि
 मिते, सैन्यैर्निशेषमाक्रान्तमहीतलं अन् धामेषु अत्रवस्था मर्यादा
 किमकरोन्नाहतीदेवेत्यर्थः । यतोममानाहसद्रा दुपमेयसु केशवस्य मर्या-
 दागतिक्रमेणाधिक्यकथनाद्गृह्यतिरेवा अह्वात् । अथप्येह ॥ ३६ ॥

कोशातकीति । कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि एतोकीदसूतगुच्छ-
 क्षायै अरपाण्डुरैरिदम् । कोशातकी यतोकी इति कृष्णायुषः ।
 एतैरुपसहिता विनिद्रं विचक्षितं कतदरोस्त्वप्य विषुवं वात्प्रोत्त-
 रैदेवप्रमिषव अणुवासानाः । मीला मिक्षी इत्योर्वाया एतदपरः ।
 यानेरमया यामीया । यामाद्यञ्चमाविति अजमद्वयः ताप
 यञ्च क्षियः न इत्यं यामान्तर्गामिनमिति भावः । एतैरुपसहितै-
 रसहिताइतिभिरुद्विगता इत्यर्थं श्विरं इतीना अष्टक्यापातरवा-
 नाहर्परि एपरितवाहकायेभ्यकोदयन् । एतदासमाशोक्तो अह्वात्

गोष्ठीमिति । स एतोमावक्षितवन्दैरितं मोक्षादि ०

प्रास्यानपश्यत्कपिशम्पिपासतः
 स्वगोत्रसङ्कीर्त्तनभावितात्मनः ॥ ३८ ॥
 पश्यन् कृतार्थैरपि वल्लवीजनो
 जनाधिनाथ न ययौ वितृष्णताम् ।
 एकान्तमौग्धपानवबुद्धविभ्रमैः
 प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विसोचनैः ॥ ३९ ॥
 प्रीत्या नियुक्तांनिहनीः स्तनन्वया
 न्निगृह्य पारीमुभयेन जानुनीः ।

मीठ' गोम्यानकमित्यमर । कपि स्व इति कप्रत्यय शम्पान्मगोभू
 कीत्यादिनाः प्रत्यय । गोमीषु वाचोस्तु । गोमी यथाशा शाशाप इति
 विश्व । कृतार्थं मरुत्तुलासवानि मरुत्तुलाकारेषोपवेशनानि बैसा
 भुक्तः घनाद् स्त्रीसाहाहृहावाद्यारावसहितं यथा तयोल्याय वल्लव
 उतल्लवमानान् कपिय मद्यम । कस्य मद्य च मरेव कपिय कापि
 घासनकिति कृष्टाबुध । पिपासतो सुकृष्टं पातुमिच्छत । पिपते
 सङ्गन्ताङ्कट घतरि यम् । स्वगोत्र सङ्कीर्त्तने स्वनामसङ्कीर्त्तने भावि
 तात्मन प्रशंसितचित्तान् कथनानानि नायत इत्यर्थे । पानेभु भवान्
 पानान् भोषजनानित्यर्थे । यामादाअखआविति यजुसत्यव । यप
 श्यदाबोक्तवान् स्वभावोक्ति ॥ ३८ ॥

पश्यन्निति । एकान्तमौग्धेनात्यन्तसम्भ्रतया यत्रशुद्धविभ्रमै रघात
 विषादं किन्तु प्रसिद्धोविस्तार एव सुषोषेवान्नैरतिविषालैरित्यर्थे ।
 कृतार्थैरपि सकर्तृनाल्लभ्यविस्तारफलेरित्यर्थे । विसोचनैर्जनाधिनाथ
 लथ पश्यन् वल्लवीजनोपोपाङ्गनाजन वितृष्णता लपतां च ययौ
 भूयोभूय पश्यन्नपि मालसुद्धिमवापेत्यर्थे । लपिश्चारेण दग्ने सत्पि
 लपि शयोतृत्वत्तेविशेषोक्ति सा कथ्यस्य सदनकोटिद्वारप्लवङ्गी
 व्यग्रवति ॥ ३९ ॥

वर्द्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय
 ध्विरन्निद्व्यौ दुहतः स गोदुहः ॥ ४० ॥
 अभ्याजतोऽभ्यागतत्सर्त्तत्सर्त्तका
 न्निर्याणद्वस्तस्य पुरोदुधुक्षतः ।
 वर्गाङ्गवां चुङ्कुतिचासु निर्यती
 मरिर्मधोरक्षत गोमतम्निकाम् ॥ ४१ ॥

श्रीत्येति । निमुक्तान् वामपादे एव संदतान् जनन्वदनि निव-
 नीति कनकशालाद्वान् नादिवाऽसमदोष्णांभेदोरित भेटः चतुस्रयः
 प्रोक्ता वक्तान् निवृत्तीर्षिष्ठया प्वादयन्तीः रोहिणी ग्नाः । यत्सु-
 म्भवा रोहिणी व्यादिद्वयः । यद् 'चौर' जातनीरभदेन जीत-
 द्वेन पाटी दोहवमाप्तीम् । पाटी पाटीपरान्त्योरिति विद्यतः ।
 निवृत्त निरर्थ । वर्द्धिष्णुधाराध्वनि वर्द्धनशीलचौरधारा रन्द्' यथा
 भवति तथा दुहतः पुरतः । दुहेः षट्- रत्नर द्द । दुहार्थेति
 द्विषर्त्तवदम् । गान्दुहतीति गोदुहः गोदोहवान् । मत्सर्द्धि-
 षेत्वादिना हिप् । स हतिपित' निद्व्यौ चरदोहयति क । निध्या-
 ममरभोरनभिनि वृजयन्ती । अभाशेः ॥ ४० ॥

अथेति । अभ्याजतः दीग्धुनभिसुषमागच्छतः । यत्नेर्द्ध. रत्ना-
 देयः । निवोऽप पादव्यनन्दाम । निवोऽपं दान संदानं यथूनां पाद-
 वयने इति वृत्तयन्ती । तद्वत्ते यत् तद्य निवोऽप वृत्तय दुधुत्तो-
 टोग्धुमिष्टभोटोग्धुरिति येन । दुहे कथनादुट' रत्नादेयः पदवये ।
 इरोऽयोऽद्यागताऽभिसुषमागच्छतः कनकादे तरपात्तराखं शीर्गति-
 वाभोऽदोद्वयस्यम् । इदोऽपान्मु तर्द्धि क वृत्तयः । गरी वर्गा-
 षोमत्राण् चतुर्त्तिचार इद्वारमनी इट यथा तदा निद्वेतीम् निरिष्यतीम् ।
 रपः रत्नरि हाप् रथो यथादेय । मद्रका मा गेऽपत्तिवाम् । मद्र-
 वपनेचेति निवृत्त वपासः । मत्सर्द्धिवा मत्सर्द्धिवा मत्सर्द्धिवा मत्सर्द्धिवा मत्सर्द्धिवा

स व्रीहिणां यावदपासितुङ्गताः

शुकान्मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम् ।

कैदारिकाणामभितः समाकुलाः

सहासमालोकयति स गोपिकाः ॥ ४२ ॥

व्यासेद्वमस्मानवधानतः पुरा

चलत्यसावित्युपकर्षयन्नसौ ।

गीतानि गोप्याः कलमन्मृगप्रजो

न नूनमस्तीति हरिर्व्यलोकयत् ॥ ४३ ॥

प्रसन्नैराचकाम्य मृगोत्थमरः । अधोररिर्भुसूदन दैवत रक्षितवान् ।
रक्षते संघाडलादीनामित्याद् घाटचेति दक्षिः । सभाभोक्तिः ॥ ४२ ॥

स इति । यावच्छुकान् कीराभयासितुङ्गतास्तावन्मृगैरुपद्रुत श्रिया-
उपद्रुतसम्पदां व्रीहिणां व्रीहिमताम् । व्रीह्यादिभ्यश्चेति इति मत्वयः ।
कैदारिकाणां चेतसमृद्धानाम् । पुनश्चकयोर्वधः कैदारः क्षैत्रमस्य त् ।
कैदारिकं स्यात्कैदार्यं चेतं कैदारिकं गच्छे इत्यमरः । ठञ् कश्चि-
नश्चेति चकाराठ्ठञ्प्रत्ययः । कथोमालम्बिणि षष्ठी । गोपिकाः
गोप्त्रीरभितः ममाकुलाः ध्यायाः लभयतः सनालप्यमाणाः सतीरि-
त्यर्थः । स हरिः सहासमालोकयति सः । सत् सहासावचोक्तमस्य
विशेषणमत्या समाकुलमपदायेतत्प्रत्यात्काव्य चिह्नभेदः ॥ ४२ ॥

व्यासेद्वमिति । गोप्याः शब्दिगोप्याः । गौरादित्वात् ङीप् ।

गीतानि उपकर्षयन् श्लेषन् यद्यौ मृगवजः नूनं निषिक्तं कश्चन
नास्ति न घादति इति किं कलममस्यचे गीतप्रवचनशेष इत्यत
घात् यद्यौ गोपी यस्मान् व्यासेदुं निवारयित्वा यथामतो गीतै-
काप्यान् पुरा चलति चक्षिष्यति । तावत्पुराणिपातयोर्नङिति भवि-
ष्यदर्धे चट । इत्यत्र पितकेवमिति शेषः । हरिर्व्यलोकयत् । यत्र

लीलाचलत्स्लीचरणारुणोत्पल
स्खलत्सुलाकोटिनिनादकोमलः ।

शौरेरूपानूपमपाचरन्कनः

स्वनान्तरादुन्मदसारसारवः ॥ ४४ ॥

उच्चैर्गतामस्खलिताङ्गरीयसी

न्तदातिदूरादपि तस्य गच्छतः ।

एके समूहूर्वलरेणुसंचतिं

शिरोभिराक्षामपरं महीभृतः ॥ ४५ ॥

शृगाणां कसमपादननिवृत्तेर्भोतासक्तिनिमित्तायास्तदा कर्षंनपुष्पम-
द्गच्छेत्कतयत्प्रोच्यते ॥ ४२ ॥

लीलेति । अतुगता आयो येषु ते अन्पा लसमायदेया । लस-
मायमनूपं स्यात् इति कच्छन्तपादिषु इत्यमरः । पादिभ्यो धातु-
लक्ष्णं वाच्योवाचोत्तरमदकोमलमेति बहुमीहि अक्षुरिख्यादिना उभा-
द्यान् उदनोर्देशे इत्युकार । तेषां समीपे उपानूपम् । समीपा-
र्थेऽथवीभाषः । शीतया चरति चरनशीले क्रिया चरत्वे अक्षो-
त्पले इव तथो अक्षन्त्यो ये तन्वाकोटी मूपुरी । पादाद्गदन्तुवाचो
विमंश्रीरोन्मुरोऽस्त्रियाभिरुमर । तयोर्निनाद इव कोमला मधुरः
उन्मदसारसारव मत्तहसभूजितम् । अक्राद्गसारवो हस इति मन्दा-
र्खरे । शौरेर्भनः अनान्तरादपाचरन् । अत्र समीहत्पन्न लीले
त्यादिविषेषणार्थेऽतदुन्मदुपमासङ्घोर्षं कायविह्वम् ॥ ४४ ॥

उच्चैरिति । तदा तदनुक्रमे अतिदूराद्गच्छतोऽपि तस्य हरे
एवमथिनोऽर्धं गतामत्तुर्ध्वं चरताम् । अन्मयोर्ध्वं लीलेष्वपि व्याप्ता
अस्त्राक्षितामभङ्गता मत्ता च त्तायमोऽपि तन्वी ५ तदा च कच्छेत्पमहातं
रेणारेषुसहात एके अतिदूरे महीभृतः एवम् । तदा चार्धं वाचनं

प्रायण नीचानपि मेदिनीभृतो

जनः समेनैव पथाधिरोहति ।

सेना मुरारेः पथएव सा पुनः

महामहीध्रान्परितोऽध्यरोहयत् ॥ ४६ ॥

दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः

शिलोच्चयानारुरुक्षुर्महीयसः ।

तिर्य्यक्पटलाविमंदाम्बुनिम्नगाः

विपूर्य्यमाणश्चवणोदरन्दिपाः ॥ ४७ ॥

अहरे महीभृतराजानश्च निरोभिः शेरैः शीर्षैश्च समूहः संव-
हन्ति च । वहेर्लिङ्गि भेर्जुषि वधि सपत्न्यादिना सम्युधारणम् ।
अत्र हरिभङ्गिभवर्षभायापभवेयाभपि महीभृतां प्रकृतत्वात्केवल-
प्रकृताश्चर्दा तस्ययोजितास्येव प्रतिभीत्यापिता चेति दृक्करः ॥ ४५ ॥

प्रायेणेति । प्रायेण प्राच्युद्धेण नीचान् इत्यानपि मेदिनी भृतो-
ऽङ्गीन् जनोत्थोकः समेन तुयमेव पथा माग्नेशैवाधिरोहति । सा मुरारेः
सेना पुनः पथोभागांनेव महामहीध्रान् मुराङ्गीन्परितोऽध्यरोह-
यत् । शोके हि सति चुस्तेऽध्वनि तेन शैलारोहण्य एभ्यः सेना
सर्वप्रपत्तिरेकियभूत् । पूर्वापरः सङ्घर्षं पत्न्याः सारोहणेन
प्रवर्तिता इत्यर्थः । रोहतेर्गन्धर्षत्वाद्गतिशुद्धीत्यादिर्णा पथामधिकृतृणां
श्री कर्मत्वम् । महीं धरन्तीति महीध्राः । भूषविभुजादित्वात्कः ।
अत्र देनायाः पथा शैलाधिरोहणेनोपमानात्प्रनादाधिक्याकयना-
द्व्यतिरेकः ॥ ४६ ॥

दन्तापेति । दाभ्यां पिबन्तीति दिपाः । उपोति योगविभागा
तृकप्रत्ययः । उन्मुखा उच्चमितस्रसाः सन्तः दन्तापैर्निर्भिन्ना विदारिताः
पथोदा भङ्गगता कफिनुर्कर्मणि तद्यथा तथा तिर्य्यक्पटलात्पत्ता तिर-

च्योतन्मदाम्भःकणकेन केनचि
 ज्जनस्य जीमूतकदम्बकद्युता ।
 नागेन नागेन गरीयसोच्चकै
 ररोधि पन्थाः पृथुदन्तशालिना ॥ ४८ ॥
 भग्नद्रुमाच्चक्रुरितस्ततोदिशः
 समुत्सत्क्रेतनकाननाकुलाः ।
 पिष्टाद्रिपृष्ठास्तरसा च दन्तिन
 च्चलन्निजाङ्गाचक्रुर्गुर्गाम्भुवः ॥ ४९ ॥

शीतं यथा तथा चटैभ्यः इत्यन्ते चटनोति चटशालिनीभिर्भेदाभ्यु-
 निम्नगाभिर्भेदजस्यवाहेभिर्भेदाभ्यानि आषोदरापि यकिन्नु चर्मापि
 तद्यथा तथा महीयसोमहतरान् दिशोऽयान् आरुह्यः । समा-
 योक्तिः ॥ ४० ॥

च्योतन्दिशि । च्योतन्तः चटनोमदाम्भ चदायस्य तेन । यैभिः
 चटनतुल्यः । जीमूतकदम्बकद्युत इत्यन्ते इतिर्वस्य तेन । पृथुदन्तं दन्ताभ्या
 यावत् इति तच्छालिना । गरीयसा गुरतरेशोद्धर्त्त चर्ततेन । जेन-
 चिद्यानेन तत्रेन जमस्य पन्थाः मार्गः यथा च्योधि । यनेनाचरेन
 न तथाद्योधि च्युः । मत्तनातद्वत् इत्यन्तया च्येचरदन्तिक्रमयो-
 यथादिति भावः ॥ अतरोपमानादभादुप निवृत्तं नागभ्याभिष्टा-
 द्युतरेषु ॥ ४२ ॥

भवेति । दन्तिनोमशा इत्यन्तेभ्यश्चुमा चटन्यापिचट्याः
 दिशः च्युत्तुर्द्वि जेनरेते च ननेराडवा च्युःस्योद्धर्त्तु । तथा
 तदा चरेन चिद्यानि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि
 च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि
 च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि
 च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि च्युत्तुर्द्वि

आलोकयामास हरिर्महीधरा

नधिश्चयन्तीर्गजताः परःशताः ।

उत्पातवातप्रतिकूलपातिनी

रूपत्यकाभ्योवृहतीः शिलाइव ॥ ५० ॥

शैलाधिरोह्याभ्यसनाधिकोद्दुरैः

पयोधरैरामलकीवनाश्रिताः ।

तम्पार्व्वतीयप्रमदाश्चचायिरे

विकाशविस्फारितविभ्रमेक्षणाः ॥ ५१ ॥

संक्षारेण सृष्टान्तरप्रवर्तनरूपं लोकोत्तरं सामर्थ्यं गमयत इत्यत्र-
क्षारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४९ ॥

आलोकिति । हरिर्महीधरान् नधिश्चयन्तीः परशता घता
मराः असङ्ख्याता इत्यर्थः । परःशताद्यास्ते देवाः परा सङ्ख्या घता
धिकैत्यमरः । पञ्चमीति योगविभागात्प्रमाणः राजरत्नरहित्वाद्गुणध्वज
स्याधि यतमदस्य परनिपातः भारस्करादित्वात्सुहृद्गमः । गजताः
गजसमूहान् । गजाश्चे ते वज्रध्वनिति शम्भुहिकसत् प्रत्ययः । उपत्यकाभ्य-
श्चासन्नभूमिभ्यः । उपत्यकाश्रेरासन्ना भूमिरित्यमरः । उपराधिभ्यां
त्सुकासन्नादृशयोरिति त्यक्तप्रत्ययः । उत्पातवातेन । तत्प्रतिदूर्ध्वं
यतन्तीति तत्पातिनीरूर्ध्वगामिनोरित्यर्थः । वृहती. शिला इवेत्युत्प्रेक्षा ।
आलोकयामास ॥ ५० ॥

शैलेति । शैलाधिरोह्याभ्यसनेन पर्वतारोहणाभ्यासेनाधिको दुरै-
रत्युन्नतैः पयोधरैः स्तनैरुपलक्षिताः आमलकीवनाश्रिताः धात्रीव-
गताः । पर्व्वतोनिवाधोपेधान्ते पर्व्वतीयाः किरातादयः । पर्व्वता-
श्चेति अत्रत्ययः । तेषां प्रमदाः । विकाशेन विषय्य कृतविस्तारेण विस्फा-
रिता विवर्तिताः विभ्रमा विषासाशेषान्तानी चण्डानि यासानोस्तथा सत्यः

सावज्ञमुन्नील्य विलोचने सकृत्
 क्षणमृगेन्द्रेण सुपुष्पुना पुनः ।
 सैन्यान् यतः समयापि विव्यथे
 कथं सुराजम्भवमन्यथायवा ॥ पू २ ॥
 उत्सेधनिर्धूतमहीरुहां ध्वजै
 र्जनावरुद्धोद्धतसिन्धुरं हसाम् ।
 नागैरधिचिप्लमहाशिलम्बु
 र्वलम्बभूवोपरि तरुहीशृताम् ॥ पू ३ ॥

॥ इति चचायिरे दृष्टय । चाय पूजानिधामनयोरिति धातो कर्त्तरि चिठ् । निधामन दर्शन निरीक्षणनिधामने इति दर्शनपर्यायेषु भट्टमक्ष । एतेन हरेर्नामोत्तर लाक्षण्य व्यञ्जत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः स्वभाषोक्तिः सप्ततुमासयो सञ्ज्ञे ॥ ५१ ॥

सावज्ञमिति । सावज्ञमनादर यथा तथा विलोचने सकृदेकारम् । एतस्य सकृदिति सकृदर्थे निपात । क्षणसन्नील्योऽश्लेष । पुन सुपुष्पुना सम्पुष्पुना । स्वप्ने स्वप्नादुपलब्ध । इदंविदेत्या दिना सप्त क्रिया-द्विचिप्लपीत्यादिना सम्पुष्पुणम् । शृगेन्द्रेण सिंहेन समया समीपे । समयानि कथाशब्दौ समीपे सम्पुष्पुणोक्तिताविति दृक्जन । यातो गच्छतो ऽपि । यातेर्लट् यत्नादेश । सैन्यान्नेनात् । भोत्रार्थाना भयहेतु रित्यपादानत्वम् । न विव्यथे न विभ्ये । व्यथ अयमचचनयोरिति धातो भावे चिठ् । अथवा तथाहील्ये । अथवा भीतत्वे कथं सुराजम्भवं मुखेन राज्ञा भूयत न कथमपीति भाव । राज्ञा चायं शृगाणामिति भाव । कर्त्तृकर्मणोश्च मुहजोरिति कर्त्तरीयदादौ चोपपदे अल्पत्यये नभोपसुमानमी । अर्थात्तरन्यात् ॥ ५२ ॥

शश्रूयमाणे मधुजालके तरो ।

गजेन गण्डङ्कपता विधूनिते ।

क्षुद्राभिरक्षुद्रतराभिराकुलं

विदग्धमानेन जनेन दुद्रुवे ॥ ५४ ॥

नीते पलाशिन्युचिते शरीरवद्

गजान्तकेनान्तमदान्तकर्म्मणा ।

सञ्चेतरात्मानद्वापरं क्षणा-

सत्येऽथोक्त्यस्य स इत्यमरः । जनैरवदत्तं प्रतिवचनवत्तु सञ्चेतं सिञ्चुरं-
शूनदीवेगोदेर्षां तेषां महीभृतां प्रसृतानाम् उपरि उड्डर्भूव मार्गा-
वशाद्भूयधोभूधरान्मुड्डराचरोहेत्यर्थः । उड्डीवद्व इति पाठे ह्यौघेन
घोटकसमूहेन चक्षुभिरादिपूर्भवत् । अलाशरोहण्यवदुत्कर्णयोपरिभाषो-
विशेषपरिभाषात् प्रतीयते इति तदभेदेनोपरिभाषस्य वक्षुधरविशेषण-
मदार्थहेतुकत्वाच्छ्लेषप्रतिभोत्यापितकाव्यलिङ्गविशेष ॥ ५२ ॥

शश्रूयेति । तरोर्दक्षस्य शश्रूयमाणे शश्रूयदाचरति तद्ददा इत्य-
मान इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । शश्रूयदादाचारे क्यङलाह्वटः शान-
जादेशः अतस्त्वंधातुव्योर्हीर्षः । गण्डं कपोलं कपता तद्वत्कन्धे
कण्डूयमानेन गजेन मधुजालके क्षीरपटवे विधूनिते कल्पिते इति ।
धुओप्यन्तात्कर्म्मणि क्तं धूञ्गोओर्त्वंकतश्च इति तुगागमः । अक्षुद्र-
तराभिरतिस्यूनाभिः । क्षुद्राभिः सराभिः । क्षुद्रा व्यङ्गा मटी वेष्टा
वरा कण्टकारिकेत्यमरः । विदग्धमानेन चक्षुभिर्भिक्षमानेन जनेन
समाकुलं व्यपं यथा तथा दुद्रुवे भलावितम् । भावे लिट् । सभाषो-
क्तिरुक्तोपमाह्वयः ॥ ५४ ॥

नीत इति । उचिते परित्यक्ते पलाशिन्युचिते दुधे । यथाशरीरे दुद्रु या
। इत्यमरः । शरीरवत् पूर्वशरीरवत् । तत्र तस्येति तन्निमित्तम् ।

त्वमारुहन्देहमिव सुवङ्गमाः ॥ ५५ ॥

प्रकानतीव क्वचिदुद्धतिथितः

क्वचित्प्रकाशानथ गङ्गरानपि ।

साम्यादपेतानिति वाहिनी हरे

स्तदातिचक्राम गिरीन् गुरुनपि ॥ ५६ ॥

स व्याप्तवत्या परितोऽपथान्यपि

वाङ्मयात् । तेन गजामकेनानं नाथे नीते गमिते सति सुवेगुं च-
लीति उवाच साः कथयः । गमेवेति उच्यते च समागतः । आत्मानो-
जोरा इनामत् चमारुहं देहमिव चपात् संवेरः चन्द्रविद्या इत्यर्थः ।
अनेकेत्यन्वयात्सार्थोपमा सा च शरीरवदिति तद्विगतता अन्यत्र समाप्त-
गतेति उवाचः ॥ ५५ ॥

प्रह्वानिति । क्वचिदतीव निशानं प्रह्वान् प्रवृत्तान् । अन्तस्तदुक्तान्
क्वचिदुद्धतिं अत्यन्तदुद्धतिप्रितः शीघ्रत्वभाज शीघ्रत्वभाजयः । अयतेः
किप् उक् । क्वचित्प्रकाशान् प्रकटाननवगूढवत्त्वोच । क्वचिदति-
गङ्गरानपि । अपिप्राये । अग्रनेयान् अन्यत्र गूढां च । इनीत्यं
साम्यादपेतान् विगुमरुमात्स्वमवृत्तां च । अतएव गुरुन् महतोऽपि
पृच्छानपि गिरींशदा हरेराङ्गिनी देवा अतिचक्रा मातीत्य गता
उवाचिता च । गुरोरप्यङ्गिपुत्रस्य कार्याकार्यमन्त्रानतः, उत्पद्यति-
पद्यस्य परित्यागोविधीयते इति कथवादिति भावः । गुरुषाम्भ-
निश्चम इति विरोधेऽपि शब्दः सचोक्तैरप्यस्य दोषोऽहोऽनेन परिहृत-
इति विरोधाभावः स च गुरुर्निति वाच्य प्रतीवमानदोऽनेनाध्य-
यादात् सौम्यातिशयोक्तुन्दापित इति उवाच ॥ ५६ ॥

स इति । स इतिः परितः समन्तादपथान्दममानांमपि । यद्यो

स्वसेनया सर्व्वपथीनया तथा ।

अम्भोभिरुच्चङ्घिततुङ्गरोधसः

प्रतीपनाम्नीः कुरुते स निम्नगाः ॥ ५७ ॥

यावद्द्वग्गाहन्त न दन्तिनाङ्घ्र्या

सुरङ्गमैस्त्रावदुद्गीरितं सुरैः ।

क्षिप्तं समीरैः सरिताम्पुरः पत

ज्जलान्यनैपीद्भ्रजएव पङ्कताम् ॥ ५८ ॥

रन्तुं क्षतोत्तुङ्गनितस्त्रभूमयो

धीना । तत्परिदेरिष्वादिना अग्रचयः । तथा सर्व्वपथीनया तथा स्वसे-
नया भिक्षुनेन अम्भोभिरुच्चङ्घितानि युगपदखिचयिना प्रवेगेन प्रती-
पनमनाद्दुपथाङ्गानानि तङ्गरोधाधि वासान्ता निम्नं गच्छन्तीति
निम्नगानद्य प्रतीपनाम्नीः कुरुतेऽथ । प्रतिगता उत्तानगा आधो वा-
सान्ताः प्रतीपा । अङ्गपूर्वित्यादिना नमासान्ता इत्यन्वये समीर्ये
ऽप इतीकारः । अथ वा प्रतीपं निम्नगामानिश्च नान्ता उत्तानगा
इति नामधेयं वासान्ताः प्रतीपनाम्ना । अत्र लुपथा सोपिनो
ऽप्यतरङ्गामिति डीम् । तास्त्रया चकारेऽन्वयः । अथ निम्नगाना
प्रतीपनामासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरिति यथोक्तिः ॥ ५७ ॥

यावदिति । दन्तिनां घटा गजबजा यावच्च ध्वगाहन्त न व्यचोड-
यन् तावत्तुङ्गमैः कर्तृभिः सुरैः कर्त्तव्यं उद्गीरितं कृत्यापितम् ।
अथ समीरैः मादगैः क्षिप्तं विकीर्णम् । अतएव सुरोगज प्रवेगात्-
प्रागेव पतद्भ्रजोद्गुरेषुदेव सरितां जलानिपङ्कतामनैपीद्दिनाय ।
नयतेति कर्म कर्त्तव्यं लुकि हृदिः । अत्रापि सरिता पङ्कतामनै-
पीद्दिनाय ।

मुहुर्जन्तः प्रमदम्नदोद्धताः ।
 पङ्कं करापाकृतशेवलांशुकाः
 समुद्रगाणामुदपादयन्निभाः ॥ ५९ ॥
 रुग्णोरुरोधःपरिपूरिताम्नसः
 समस्यलीकृत्य पुरातनीर्नदीः ।
 कूलङ्कपौत्राः सरितस्तथापराः
 प्रवर्त्तयामासुरिभामदाम्बुभिः ॥ ६० ॥

विदितता उत्तुङ्गा नितम्बभूमयोरोधोभागाः त्रोष्णिभागाश्च यैस्ते । नित-
 म्बोरोधश्च स्तम्बे शिखरेऽपि बंदोरके इति विज्ञः । उक्तः प्रमदं
 कृतं जजन्तः नदेन दावेन दर्पेण बोद्धताः । करैर्हस्तैरपाकृतानि
 शैवदानि चंशुधानीवाशुधानि यैस्ते इमाः सप्तर्षं गच्छन्तीति सप्त-
 र्षगाणां सप्तर्षपत्नीनां नदीनाम् । एकाजुत्तरपदे च इति एतम् ।
 पङ्कं कर्मणं कक्षुपं चोदमादयन् । महोऽस्त्री कर्मणैर्न धीरिति विज्ञः ।
 पथा नदोद्धताः पराङ्गनानां रोमस्त्यादयानि तद्वदिति भावः ।
 एव प्रसुतेभिरिशेषादप्रसुतस्त्रीसंघहृषसाहृषिभ्यस्तीतेः समासोक्ति
 स्त्रीमहयोत्सेदाध्यवसायादिति शेषमूला त्रिययोक्त्यामितेति च-
 चुरः ॥ ५९ ॥

इत्येति । इमा इत्येभ्यश्चैव इतिर्महद्गी रोधोभिस्तटेः पाँटपुरिताम्
 वोम्नश्चेपप्रोषिताम्नसइत्यर्थः । पुराभवाः पुरातनीः । सायश्चिरमि-
 त्यादिना च प्रकृतं तद्वामस्तत्र टिड्ढात्पञ्जितादिनाहोर् । नदी सप्त-
 स्यलीकृत्य स्वदधमाः तथा । नदाम्बुभिः समदोदकैः कूबद्धवन्तीति कूब-
 हुपाः रोग यासां ताः उभयकूबप्रसाहिन्दोऽपराङ्गन्याः सरित् प्रवर्त्त-
 यामासु । एतेन गजसम्पत्तिश्च । अत्र नदीनां समस्यत्वात्सम्बन्धे
 नदाम्बुनाञ्च सरित्ना सम्बन्धेऽपि तद्वत्त्वोक्ते रत्रिययोक्तिरिति इजा-
 तीदसद्वत् ॥ ६० ॥

प्रभोर्निवासाः पटवेश्मभिर्वभुः ।

नूनं सहानेन वियोगविक्रमा

पुरः पुरथीरपि निर्ययौ तदा ॥ ६३ ॥

घर्षमद्विपानां विरुवन्तउच्चकौ

वनेचरेभ्य च्चिरमाचचक्षिरे ।

गण्डस्यलाघर्षगलन्मदोदक

द्रुवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः ॥ ६४ ॥

आयामवङ्गिः करिणां घटाशतै

रध.कृताष्टालकपङ्क्तिरुच्चकौ ।

प्रसादयोभामतिशयालुभिरतिशयायुषै । आलुचि शोद्धः पङ्क्तयमपि
कृतं यमिद्यालुचमन्त्र । पटवश्मभि पटवश्मैर्वभु । तेनोत्प्रेक्षते ।
तदा द्वारकानिर्वाणकावेऽनेन कथ्येन सह वियोग विहारा विरह
भीर पुरथीर्द्वारकानगररुक्मीरपि पुरोऽप्ये निर्ययौ निर्गता ।
नूनं द्वारकातो न भिद्यन्ते यद्य निवासा शोभयेति भाव ॥ ६३ ॥

वङ्गैत । गण्डस्यलाघर्षगलन्मदोदकेन
द्रुवेषु, धार्द्रेषु द्रुमस्कन्धेषु, निशीथन इति निष्ठाविनकाप्रियाविन
चङ्कैरिद्वान्तोऽलयोऽलय द्विपानां घनागन्ताना वङ्गं प्रमाथम ।
वङ्गं देहप्रमाथयोरिति विद्य । वनेचरेभ्य च्चिरातेभ्य च्चिरमाच
चक्षिरे इत्यनो गता इत्यर्थ । नावङ्गास्तुमापकेष्वलिषु, विराययोगा
दास्वानसुतप्रेक्षते । वाचकाद्वोयाद्वोऽपेक्ष ॥ ६४ ॥

आयामेति । आयामो दैर्घ्यं सोर्गक रथा तद्वद्विरादतेऽत्यर्थ ।
चक्षिरे च्छान्तिभिर्घटाशतैर्घूर्णयते । करिणां घटना घटेन्मभर
शध तताक्षिरुक्ता अष्टालकपङ्क्तयोऽद्वैत्यो दवा वा ।
लक कृत इति वैलम्बनी । वा चमूरयकैरुद्यते इत्ये.

दूष्यैर्ज्वितीदयगृहाणि सा चमू
रतीत्य भूयांसि पुराण्यवर्त्तत ॥ ६५ ॥

उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनीभिरंशुभिः
प्रतप्तमभ्यर्त्तया विवस्वतः ।

आह्लादिकङ्कारसमीरणान्नते

पुरः पपातामसि यामुने रजः ॥ ६६ ॥

या धर्माभानोस्तनयापि शीतलैः

स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।

जितान्दुदयाणि षट्हाणि येषां तानि भूयांसि पुराणि अतीत्याव-
र्त्तत अतिक्रम्य गतेत्यर्थः शोभया अतिव्यय स्थितेति च गम्यते ।
तदभेदाध्यवसायेन क्षेपेष्वातिशयोक्त्यापितं पूर्ववत् प्रदार्थश्लोकं
वाक्यसिद्धम् ॥ ६५ ॥

अथ हृदिना काचिन्हीं मस्यासिद्धिरित्याह । उद्धूतमिति । ध्वजि-
नीभिः सेनाभिर्द्धूतं कर्द्धुं क्षिप्तम् । अतएव अत्यसंतया अलिक-
तया । उद्धूतान्तिनाभ्यर्त्तयित्वा मरः । विवस्वतोऽंशुभिः । प्रतप्तं
प्रतप्तमिनेत्यर्थः । अतएव व्यञ्जनाप्रयोगान्नरोत्प्रेक्षा । आह्लादिन
आह्लादकान्ते कङ्कारसमीरणाः शौमन्विकनाहताः । शौमन्विकं ॥
कङ्कारमित्यन्तरः । तैराहते कथ्यते शास्त्रे यमुनासमन्वित्यस्यसि पुरो-
ऽग्ने रजोभूभिः पपात । अन्तर्गाह् अन्तापमसहमानाः पुरोधामित्या
शुभ्रं विंशरे यवधि पतन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

अथ अतुर्भिर्यमुनां वस्यति । येत्यादि । या यमुना धर्मं भानो-
रुणांघोक्तनशापि अती शीतलैरपि अर्धिर्निरोधे अचोष्ण जातायाः
सैन्धासुपपन्नोरिति भावः । यमस्यान्तकस्य स्वसापि जनस्य जीवनै-
स्त्वोक्तैः असाप्तेकोदराणां भिन्नक्रियानुपपत्तेर्विरोधः । काचिन्ही

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभि
 विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥ ६७ ॥
 यस्यामहानीलतटीरिव द्रुताः
 प्रयान्ति पीत्वा हिमपिण्डपाण्डुराः ।
 कालीरपस्ताभिरिवानुरञ्जिताः
 क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्षताङ्गनाः ॥ ६८ ॥
 व्यक्तम्बलीयान्यदि हेतुरागमा
 द्दपूरयत्सा जलधिन्न जाह्नवी ।

अथैतन्नया यत्तना यमनस्तस्यैषु भयत्वात्परः । किञ्च । कृष्णा कृष्णा-
 वस्त्रां मन्दिना च तथापि शुद्धैरेवमस्याधिकं विधातृभिः सम्पादकै-
 र्जलैरंहांसि घामानि विहन्तुं पटीयसी समर्थतरा । अत्र यत्तना-
 तस्त्वगतत्वेन निर्दिष्टयोर्गुणक्रिययोर्विरोधेन त्रिषु विरोधेषु संब-
 देषु तृतीयः कृष्येति क्षेमप्रतिभोत्यापित इति सङ्क्षेपः ॥ ६७ ॥

यस्या इति । हिमपिण्डपाण्डुरा हिमसङ्घसुभ्राः घना मेघाः
 द्रुता शशीलताः अहानीलतटीः इन्द्रनीलस्ववानीव कालीः कृष्ण-
 वस्त्राः । जानपदेत्यादिना क्षीप् । यस्याः कालिन्द्याः क्षमः पीत्वा
 ताभिः पीताभिरपुभिरनुरञ्जिता इव क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्षतां क्षे-
 ष्मदितकञ्जसङ्घतां प्रयान्ति । अत्र तटीरिवातुरञ्जिता इमेति चोत्-
 प्रेक्षया सङ्घीर्षेयं घनागामञ्जनोपमेति सङ्ग्रहः ॥ ६८ ॥

व्यक्तमिति । हेतुर्गुक्तिरतुमानमिति यावत् । आगमाद्गङ्गा साग-
 रपूरिणीत्यागमप्रमाणात् । वक्षीयान् यदि प्रबलयेत् सा यद्वदी
 जलधिन्मपूरयत् । जङ्घोरपत्यं स्त्री जाह्नवी मापूरयत् । व्यक्तं सत्यं
 दस्तुमेक्षा । कुतः । अन्वया विपर्यये यस्य जलधेः तत्प्रतिहमस्यो-
 ऽम्भः । अम्भोऽर्धस्योपमानोयमित्यपरः । गङ्गेन गङ्गा यन्मन्विना क्षोभेन

गाङ्गौघनिर्भस्मितशम्भुकन्धरा .

सवर्णमर्षः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६८ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां

तमालनीला नितरान्धृतायतिः ।

सोमेव सा.तस्य पुरः क्षणम्बभौ

बलाम्बुराशेर्महतीमहापगा ॥ ७० ॥ कलापकम्

सोलैररिचैश्चरणैरिवाभितो

जवाद्भ्रजन्तोभिरसौ सरिज्जनैः ।

नौभिः प्रतेरे परितः श्वोदित

भ्रमीनिमोलललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

प्रवाहेन निर्भस्मितयाः निर्भस्मिततायाः शम्भुकन्धरायाः हरकण्ठस्य
हवर्षं समानवर्षं क्षणवर्षमित्यर्थः । उद्योतिजंनपदेत्यादिना सम-
नस्य समासः । अन्यथा गङ्गौघस्य धामल्याद्भवत्तमेव स्यात् । तथा च
यावाद्भवन्वाक्यं वदानमोऽप्यन्यथा नेव इति कवेराशयः ॥ ६८ ॥

अभोति । तमाञ्जवत् नीला क्षणा नितरां धृतायति रत्यन्तं जत-
दैर्घ्यां सा महापगा महानदी यस्या । जवेन गां भुवं क्रमितु-
माक्रमितम् । अभ्युद्यतस्योद्भ्रजस्य तस्य महतो बलाम्बुराशेः सेना-
सहस्रस्य पुरोऽप्ये क्षणं सोमेव वेदेव समावित्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति
क्षणात्तन्निरोधिकाऽभवद्भवन्वरेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

सोलैरिति । अभितः अभयतोलोलेयलट्टभिररिचैः, केनिपातक
रिचैः । क्षेपणी स्यादरिचैः केनिपातक इत्यमरः । चरणैः प्रादे
रिवेत्युत्प्रेक्षा । जवात् भ्रजन्तोभिर्गङ्गानोभिर्नौभिः साधनेरसौ सरि-
द्युत्प्रेक्षा कर्म श्वोदितता नौवेगेनोत्प्रेक्षा भ्रमी भ्रान्तिः तस्याभ्रमा-

तत्पूर्वमंसहयसन्दिपाधिपाः ।
 क्षणं सहेलाः परितोजगाहिरि ।
 सद्यस्तस्तेरुनारतमुत
 स्वदानवारिप्रचुरीकृतम्यथः ॥ ७२ ॥
 प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुं खै
 स्फुरद्भूमैराद्यतकीर्णबालधि ।
 उत्कृष्टमुद्गाहितधीरकन्धरै
 रतीर्यताग्रैः तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

द्विमीषन्तोभिर्भयादक्षिनिमीषनं कुर्वन्तीभिर्बन्धनाभि रवसन्तिजैर्जनेः
 क्वहेभिः परितः चर्यतः । सञ्चोभवाद्यै वर्तमानाभ्यां पथ्येभिभ्यां
 वधिविधानात् । प्रतेरे प्रतीर्षा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमिति । द्विषाधिपा सहागताः । पूर्वं प्रथमं च सौ प्रमाण
 मस्य संसहयसं संसदमाणं तेषां तथोद्धतत्वादिति भावः । प्रमाणे
 द्वयसंज्ञिति द्वयसत्प्रत्ययः । तत्तथाऽगम्योर् पथोयसुनाजडं सहेलाः
 सावहाः । परितो जगाहिरि प्रविशन्ति क्व । ततः प्रवेगानन्तरं सद्यः
 अदिहन्वेत अनारतपरिच्छिन्नं सुप्तेन सवता स्वदानवारिणा स्वम-
 दोद्धेन प्रवृत्तितं बहुवीकृतं तस्यस्येहः तरन्ति क्व । बलाति-
 नभोरक्षादन्धसोऽसदप्रतातिशयोक्त्या गजानामोद्धतं पुनस्तस्यैव
 तन्कशाम्बुसन्नेदतात्ययात्तया तेषां अदातिरेकश्च व्यज्यते ॥ ७२ ॥

प्रोथैरिति । स्फुटशब्दं स्फटध्वानं यथा तथा स्फुरद्भि चबद्भिः
 प्रोथैर्षोषाभिरुपसृजितैः । शोषा तु शोषणस्त्रियाभिलम्भः ।
 स्फुरद्भिस्तस्येयं चतुर्मुखं सप्तमितकर्मं यथा तथा उद्गाहिताः उद्गा-
 पधारिता धीरा निचडाः कन्धरा योना देवानै रथे पुरः तटे दत्तदृष्टि-
 भिसुत्तमैरावताः मधारेताः कोस्तं विचिन्ना वासधयोदकित्नु वर्धन्ति

गाङ्गानौघनिर्भक्षितशम्भुकन्धरा

सवर्णमर्षः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६८ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां

तमालनीला नितरान्भृतायतिः ।

सोमेव सा.तस्य पुरः क्षणम्बभौ

बलाम्बुराशेर्महतीमहापगा ॥ ७० ॥ कलापकम्

लोसैररित्रैश्चरणैरिवामितो

जवाद्भ्रजन्तोभिरसौ सरिज्जनैः ।

नौभिः प्रतेरे परितः सुवोदित

भ्रमीनिमोलल्ललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

मवाहेन निर्भक्षितया निर्भकोक्ततायाः शम्भुकन्धराया इरकण्टस्य
सवर्णं समानवर्णं क्षणवर्णमित्यर्थ । क्षोत्तिजनपदेत्यादिना समान-
स्य समानः । अन्यथा गङ्गानौघस्य भावत्वाद्भवत्वेव स्यात् । तथा च
सावाहवमवाक्यवदागमोऽप्यन्यथा नैव इति कवेराशयः ॥ ६८ ॥

अपीति । तस्मात्तवत् नीला कणा नितरा भृतायति रत्नम् कृत-
दैर्घ्यां वा महापगा महापदी यद्युना । जवेन गां भुवं क्रमितुं
नाक्रमितम् । अभ्युद्यतस्योद्भ्रजन्तस्य महतो बलाम्बुराशे सेना-
समुद्रस्य पुरोऽप्ये क्षणं सोमेव नेत्रेव बभौविल्लुत्प्रेक्षा । क्षणमिति
क्षणात्निरोधिकाऽभवदनन्तरयेव तस्यादिति भावः ॥ ७० ॥

लोसैरिति । अमितः अभयतोषोद्धैश्चदुभिररिष्वैः केनिपातक
रिष्वैः । चेपथो स्यादरिष्वैः केनिपातक इत्यन्तरः । चरथैः पादै
रिवेल्लुत्प्रेक्षा । जवात् ब्रजन्तीभिर्भ्रजन्तीभिर्नौभिः साधनेरधौ सरि-
द्युतना कर्म सुवेनोदिता नौवेगेनोत्प्रेक्षा भ्रमी भ्रान्तिः तस्मात्तस्मा-

तत्पूर्वमंसद्वयसन्दिपाधिपाः
 क्षणं सहेलाः परितोजगाहिरि ।
 सद्वस्ततस्तेरुनारतसुत
 स्वदानवारिप्रचुरीकृतस्ययः ॥ ७२ ॥
 प्रोथैः स्फुटगङ्गिः स्फुटशब्दमुन्मुखै
 सुरङ्गमैरायतकीर्णवालधि ।
 उत्कण्ठमुद्वाहितधीरकन्धरै
 रतीर्यताग्रै तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

सिमीहन्तीभिर्भयादृष्टिनिमीलनं कृञ्चतीभिर्दंढनाभि रवन्निर्दिष्टैर्दंभैः
 पदैः निः परितः सर्वतः । सर्वोभयाद्यै रतमानाभ्या पत्येभिर्भ्या
 वसिष्ठिवातात् । प्रतेरे प्रतीक्षा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमिति । द्विपाधिपा अहागताः । पूर्वं प्रथमं अथै प्रमाद्य
 मस्य अंसद्वयस्य अंसद्वयमाद्यं तेषां तद्योद्धतत्वादिति भावः । प्रमाद्ये
 द्वयमिति द्वयस्य प्रत्ययः । तत्तथाऽगम्योरं पयोयसुनाजसं सहेलाः
 शारदा । परितो जगाहिरि इतिशक्ति क । ततः प्रवेशानन्तरं सद्यः
 अस्मिन्नेन अनारतमस्मिन्नेन सुतेन अशता स्वदानवारिणा सम-
 दोद्वेन प्रचुरीकृतं बहुशीकृतं तदयस्तेरः तरन्ति क । अस्मिन्नेन
 गङ्गायाम्भ्रैः सद्वस्ततस्तेरुनाः ममानामोदलं सुनस्यैव
 तन्मदानुशब्देनात्यप्याज्ञया तेषां अटतिरेकश्च व्यज्यते ॥ ७२ ॥

प्रोद्यति । स्फुटशब्दं स्वध्वानं दद्यात्तदा स्फुटदृभि चबद्धभिः
 प्रोद्येत्तैर्वाभिरपकचितैः । प्रोषा तु प्रोषमस्त्रिवाभिरुपरः
 कैर्दृष्टुं सुखेक्षया अतृक्षुं सदमितकस्य दद्यात्तदा अहाहिरि इति
 पधारिता धीरा निवृत्ताः कन्धरा योः देवान् रथे इतः तमप्यात् ।
 भिसुत्तमैरायताः प्रधारिताः कीर्णं विशिष्टा नावधयोदीर्घाः

गाङ्गौघनिर्भक्षितशम्भुकन्धरा .

सवर्णमर्णः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६८ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं ज्वेन गां

तमालनीला नितरान्भृतायतिः ।

सोमेव सा.तस्य पुरः क्षणम्बभौ

बलाम्बुराशेर्भक्षतीमहापगा ॥ ७० ॥ कलापकम्

लोसैररिचैश्चरणैरिवाभितो

जवाङ्गजन्तोभिरसौ सरिज्जनैः ।

नौभिः प्रतरे परितः सुवोदित

भ्रमीनिमीलल्ललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

मवाहेन निर्भक्षितया. निर्भक्षीकृतयायाः शम्भुसन्धरायाः हरकण्ठस्य
सवर्णं समानवर्णं क्षणवर्णमित्यर्थः । ज्योतिर्ज्वेनपदेत्यादिना समा-
नस्य समावः । अथवा गङ्गौघस्य भावव्याप्तबलमेव स्यात् । तथा च
यावाङ्गवधप्रकाशं वदानमोऽप्यन्यथा जेय इति कवेराशयः ॥ ६८ ॥

अभीति । तन्मात्रवत् भीष्मा क्षणा नितरां हतायति रत्यन्तं क्षत-
दैर्घ्यां वा महापगा महानदी यस्याः । ज्वेन गां भुवः क्रमित-
माक्रमितम् । अभ्युद्यतस्योद्भ्रान्तस्य तस्य महतो बलाम्बुराशेः सेना-
सङ्घस्य पुरोऽप्ये क्षणं सोमेव वेलेव समाविल्लुत्प्रेक्षा । क्षणमिति
क्षणात्प्रतिरोधिकाऽभवदनन्तरमेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

लोसैरिति । अभितः अभयतोषोलेयघट्टभिररिचैः केनिपातक
रुण्डैः । क्षेपणी स्यादिति केनिपातक इत्यमरः । चरुणैः पादै
रिवेल्लुत्प्रेक्षा । अथात् वज्रजन्तीभिर्गजजन्तीभिर्नौभिः साधनैरधी सरि-
द्युतनां कर्म सुवेनोदिता नौवेगेभोत्प्रेक्षा भ्रमी भ्रान्तिः तस्मात्प्रा-

तत्पूर्वमंसहयसन्दिपाधिपाः
 क्षणं सहेलाः परितोजगाहिरि ।
 सद्यस्ततस्तेहरनारतसुत
 स्वदानवारिप्रचुरीकृतम्ययः ॥ ७२ ॥
 प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मु खै
 स्फुरद्भूमैराद्यतकीर्णवालधि ।
 उत्कृष्टं मुहाहितधीरकन्धरै
 रतीर्यताग्रै तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

त्रिभोजनीभिर्भयादक्षिभिर्भोजनं कुर्वतीभिर्नन्दनाभि रवक्षिर्भोजनैः
 सहेभिः परितः सहेलाः । सर्वोभयाग्रे वर्तमानाभ्यां पथेभिर्भ्यां
 वधिनिधानात् । प्रतेरे प्रतीक्षा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमिति । द्विपाधिपा सहायकाः । पूर्वं प्रथमं अंशं प्रमाणा
 मस्य अंसद्वयस्य अंसप्रमाणं तेषां तद्योज्यतत्वादिति भावः । प्रमाणे
 हयसजिति हयसत्प्रत्ययः । तस्यथाऽगन्धोरं पथोदसुनाजस्य सहेलाः
 सावज्ञा । परितो जगाहिरि मविशन्ति अ । ततः प्रवेगानन्तरं सद्यः
 क्षणिकत्वेन अनादितमविविधं क्षुतेन सद्यता स्वदानवारिणा स्वम-
 द्दोदकेन प्रचुरीकृतं बहुधीकृतं तत्पयसोः तरन्ति अ । अत्राति-
 नभोरस्राप्यम्भसोऽसदप्रत्वातिशयोक्त्या गजानामौत्सव्यं पुनस्तस्यैव
 तन्मदानुसन्नेदतात्पय्याक्त्या तेषां अदातिरेकस्य व्यस्यते ॥ ७२ ॥

प्रोथैरिति । स्फुटशब्दं स्फुटध्वानं यथा तथा स्फुरद्भिश्चक्षुःदृष्टिभिः
 प्रोथैर्दोषाभिरपक्षितैः । शोषा तु शोषमस्त्रियामित्यमरः ।
 अहं सहेलाया अतृकृष्टं सप्तमितकृत्यं यथा तथा ।
 प्रधातिता धीरा निश्चयाः कन्धरा यीवा देवानै रथे
 भिसुराभैरावताः प्रधातिताः कीर्णा विजिज्ञा

तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां
 नदीमतिशामिव ताङ्गरीयसीम् ।
 शृङ्गैरपस्कीर्णमहत्तटीभुवा
 मशोभतोच्चैर्नदितङ्ककुट्टताम् ॥ ७४ ॥
 सोमन्यमाना यदुभूयताम्बलैः
 र्वभौ तरङ्गिर्गवलासितद्युतिः ।
 सिन्दूरिनानेकपकङ्कणाङ्किता
 तरङ्गिणी वेणिरिवायता भुवः ॥ ७५ ॥

तद्यथा तथा व्यतीर्यत यत्तदि सरिदिति शेषः । कर्मणि उटि यत् ।
 स्वभावोक्तिः ॥ ७२ ॥

तीर्त्वाति । नितान्तदुस्तराभतिमङ्गलवा अत्यन्तमप्यतरणां तं
 नदीं नदीयसीमतिदुस्तरां प्रतिशामिव जवेन जेतेभैव तीर्त्वा । शृङ्गै-
 र्निवायैरपस्कीर्णा आशेषितामहत्तटीभुवश्चौरप्रदेशासीवाम् । अया-
 न्तथाप्युभयोरप्येवमिति विरतः कात्पूर्वतः पृष्ठागमः । अ-
 न्तताद्यन्ताद्यन्तं नदितं नादः अशोभत । अयमावर्द्धीर्णा समा-
 बोक्तिः ॥ ७३ ॥

सोमन्यमानेति । तरङ्गिभिर्यदुभूयतां यादवर्णयानाम्बलैः शैल्यैः
 सोमन्यमाना सोमन्यमोक्रियमाणा । सोमनाप्यन्दासुक्तोतीति
 १ कर्मणि उटः मानकादेश आविटवद्भावाद्दिग्गतोर्मुञ् ।
 २ अङ्गितिः आङ्गविविधात्प्रथमप्रभा । गवसं आङ्गिपं-शङ्गि-
 ३ सिन्दूरिताः सिन्दूरवर्णताः । सिन्दूरवर्णशृङ्गासम्बरोतीति
 ४ अङ्गितिः आङ्गविविधात्प्रथमप्रभा । गवसं आङ्गिपं-शङ्गि-
 ५ अङ्गितिः आङ्गविविधात्प्रथमप्रभा । गवसं आङ्गिपं-शङ्गि-
 ६ अङ्गितिः आङ्गविविधात्प्रथमप्रभा । गवसं आङ्गिपं-शङ्गि-

अथाहतक्षिप्रगतैः समुच्छ्रिता
 ननुज्झितद्राघिसभिर्गरीयसः ।
 नाथ्यस्ययः कोविदतापिर्भुजैः
 क्षिपद्भिस्सुमोर्नपरैरिवोर्मिभिः ॥ ७६ ॥
 विद्वलितमहाकूलामुत्सुं विषाणविषट्टनै
 रलघुचरणाकृष्टयाहां विषाणिभिरुन्मदैः ।
 सपदि सतिं सा श्रीमर्त्तुर्वृद्धयमण्डलैः
 स्वलितसन्निलामुज्झैः नानाञ्जगाम वरूथिनी ७७

विश्वः । तद्विषयी यत्नना नदी थायता दीर्घां सुबोर्भेषटिव भूभो
 रत्नमुपेया ॥ ७६ ॥

अथाहतेति । अलोक्षीयां उज्जानां विगेषणाद्युभयविपरिधामेन
 दोष्दानि । केचिच्छनाः नावा तार्थ्यं नाथ्यम् । नाथ्यं त्रिविक्रं
 नो तार्थ्यमित्यमरः । नौवयोधर्मेत्तादिना यत्प्रत्ययः । यवोजनं
 अथाहत क्षिप्रगतैरिति हतयोपुगमनैरनुज्झितो द्राघिमा दैर्घ्यं यैको
 रतिदीर्घोऽत्ययः । अक्षिप्तानुसप्तानु गरीयसो गुहतरानु उन्मीन् क्षिप-
 ट्ठनिरमाङ्गुर्दुभिरतएवामरेक्ष्मिभिरिव स्थितैरित्युपेया । भुजैर्वाङ्ग-
 भिरतारिदुसदन्ति ॥ तरेर्षदि विविच उडिरिहाममः ॥ ७६ ॥

विद्वलितेति । सा प्रकृता श्रीमर्त्तुः अथस्य वरूथिनी रीना उज्जान-
 महुहां विषाणविषट्टनैः शृङ्गागतैर्विद्वलितानि महाकूलानि यस्यासां
 अनुमदैरुद्भूतमदैर्द्राघिसभिरनुभिर्गुहमि चरुषैः पादैराहटा दक्षि-
 मोक्ताः पाहा अन्नघ्राहा यस्यासा एष्टुभो रथमवह चरवमूहैः सन्न-
 तानि व्याकुलीकृतानि सन्निलानि यस्याप्तानेनां हरिडं दमुनां सपदि
 उज्झैः जिप्रा तोर्वेत्तयैः । मउवेति समुते विषवधामर्यात् ।
 एतान्, अथ अथस्य विगेषणयाः कृषद्वयनादिहेतुवदात्काध्यः बहु-

इति योमापठतां गिःपानमधे मदाकाव्ये
प्रयाणवर्णनीनाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

शेठ । इति श्री इत्यम् । भवति इति श्री गृहो श्री श्री गीर्वाण-
शुभरिष्टैरिति कथयाम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमद्भोपाध्यायशोकाश्रमसहितगणप्यरिरेरवितायां माप-
काव्यसाक्षात् श्रीगुणाप्त्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

यमुनामतीतमथ शृणुवानमु-
न्तपसस्तनूज इति नाघुनोच्यते ।
स यदाऽचलन्निजपुराद्दुर्निग
न्नूपतेस्तदादि समचारि वार्त्तया ॥ १ ॥

वृत्तानिति । अथ यद्यथातरथानन्तरं तपसस्तनूजोर्ध्वं गन्तव्यम् ।
यद्युना वृत्तानमतीतं यद्य इति शृणुवान् । मायाया सद्वचसुव इति
कथयाम्ययम् । इति बोध्यते किन्तु च इतिर्यदा निजपुरादचसत् तत्रचल-
नादिर्यपिनु कर्माणि तत्तदादि तत्पथति । अथच निजा च अर्द्धनिगम् ।
गुणहारे दृष्टकवृत्तभावे यद्यन्तसयोगे द्वितीया । अथतेर्धर्मा राजस्य
वाक्तेया इह निविष्ट इतीनिर्गत इति वृत्तान्तेन समचारि शृणुवित
मयातमिति यावत् । भावे कथम् । अर्द्धचित्तवचनानतरणवृत्तान्तवद्वय
द्विषककथेभन्दिन वृत्तान्तेनिजनगरप्रस्थानात्पथति प्रतिघणमागत

अपदान्तरञ्च परितः चित्तिचिता

मपतन् द्रुतमभिननहेमनेमयः ।

अविमारुताञ्चितपरस्परपम

चित्तिरेणुकेनुवसनाः पताकिनः ॥ ४ ॥

द्रुतमध्वनन् परिपाण्डित्तयः

पणवा इवाश्वचरणक्षता भुवः ।

अपदेति । द्रुतं शीघ्रम् । अभिताः परिवर्तिताः हेमनेमयः
 अश्वक्रान्तावेणान्ते । अश्वधारा प्रधिनेभिरिति इत्यायुधः । अत-
 एव अविना वेगवता आदतेनाञ्चितानि अस्मितानि परस्परं उपमान्तीति
 परस्परपमानि अश्वोन्वसदधानि चित्तिरेणुकेतु वसनानि स्रोत्यापित-
 भूरेणवः स्वारोपितध्वजपटाश्च वेणान्ते चित्तिं शिवन्तीमते इति चित्ति-
 चितः । चित्तीभाः चि ऐश्वर्यं वासे इति धातोस्त्रौदादिकात् क्विपि
 ङङ् । चित्तिपतिष्वेवाशौ चित्तिचित् इति धङ्मङ् । तेषां सम्ब-
 न्धिनः पताकाः सन्तीति पताकिनो रवाः । मीमादित्वादिनि ।
 परितः संवृतः नास्ति पदस्थान्तरमवकाशो यस्मिन् कर्माणि तदप-
 दान्तरं संवृतं कथा तथा । संवृत्ते लब्धवहितमपदान्तरमित्यमरः ।
 अपतन्नभावम् । अत्र एङ् कर्षणे रेणुनां केतूनां च प्रकृतत्वात्के-
 वलप्रकृतत्वात्तदा ङङ् योगिता । तथा च परस्परपुमेति विशेष्या-
 ङ्ङेणुवत्केतवः केतवश्च रेणव इति उपमेयोपमया के रेणवः के
 केतवः इति संशयश्च व्यज्यते इत्यलङ्कारेषालङ्कारध्वनिः ॥ ४ ॥

द्रुतमिति । अश्वचरणक्षताः तुरगसुरघट्टिताः भुवः उपरि पृथ-
 ग्गतिं पाण्डित्तयः पाण्डितारुनानि येशञ्चे उपरि पाण्डित्तयः पणवा
 वाद्यविशेषा इवेत्युपमा । द्रुतं द्रुततरमेवाध्वनन् ध्वनन्ति यः ।
 द्रुतं शीघ्रमित्यमरः । पारिधरवद्भ्यं तद्धर्जितं लक्ष्यते । तद्वशी-
 रेषारणध्वनिभिर्गन्तव्यं इत्येङ्ङा अतएव कूलितकृत्वा कूलिता इत्यर्थः ।

नन्दतुश्च वारिधरधीरवारण

ध्वनिद्वष्टकूजितकलाः कलापिनः ॥ ५ ॥

ब्रजतीरपि प्रणयपूर्वमेकतां

कुकुराधिनाथ कुरुनाथसैन्ययोः ।

रुरूपे विपाणिभिरनुक्षणमिथो

मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ॥ ६ ॥

अवलोक एव नृपतिः स दूरतो

रभसाद्रथाद्वतरीतुमिच्छतः ।

अवतीर्ष्वान् प्रथममात्मना हरि

दतीविशेषणरुमासः । कलापाः तेषां चन्तीति कलापिमोर्षिर्णय मन्द-
तुर्लक्ष्मि स । ध्वनीपमयोः, संछटिः वारिधरेपमया कलापिना
गजद्वन्द्विते, वनमर्जितभ्रान्तिमन्तरेण नृत्यासक्षयात् भ्रान्तिमदसङ्घाटी
ध्वजत इत्युच्यतेषां चकारध्वनिः ॥ ५ ॥

ब्रजतीरिति । तदा तद्विनुसमय कुकुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः
हरिपार्श्वसैन्ययोः प्रथमपूर्वं स्नेहपूर्वकमेकतामैक्यं ब्रजतीर्णं चतुः
वतीरपि विपाणिभिरनुक्षणमिथो मिः गजैरनुक्षणं प्रतिक्षणं मिथः
परस्परं रूपे बुद्धिषु । भावे चिट् । तथाहि धरेण मूढबुद्धिषु
विपरीतप्रश्नेषु विवेकिता कार्याकार्यविचारिता कुतः भाष्यवेत्यर्थः ।
अथ तेषां स्वामिषौहादेऽपि स्वयं विरोधिता न दोषादेति भावः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

अवलोक इति । दूरतोदूरादेवावलोक्ये हरेर्दूरत एव रभसा-
द्वसाद्रथाद्वतरीतुमिच्छतम् । दूतोपेति विकल्पादीर्षः । दृष्टतोऽप-
तेर्षं चरात्प्रथमं तद्वतरथात्पूर्वमेवेत्यर्थः । आत्मना स्वयमेव
॥ कलादित्याप्तुतीया । अवतीर्ष्वान् रथादपकृष्टं चतु । मिथो मि

विनयं विशेषयति सम्भ्रमेण सः ॥ ७ ॥

वपुषा पुराणपुरुषः पुरः क्षितौ

परिपुञ्जमानपृथुचारयष्टिना ।

भुवनैर्नतोऽपि विहितात्मगौरवः

प्रणनाम नाम तनयमित्त्वध्वसुः ॥ ८ ॥

मुकुटांशुरञ्जितपरागमयतः

स न यावदाप शिरसा महीतलम् ।

तस्मिन् क्षणप्रसङ्गम् । अत्र दृष्टान्तोऽस्तीत्यर्थोऽप्यर्थाद्वादीर्णं ददाभ्या
मिति निवृत्तान्तो ददाभ्यामिति अत्रम् स हरिः सम्भ्रमेण त्वरा
विशेषेण विनयं भागौडस्य विशेषयति अ । अतिशययति अ ।
एतेन हरेः पूज्यविषयोऽस्याऽस्योभाशोऽभवत्यते ॥ ७ ॥

वदति । पुराणपुरव हरिः । सर्वलोकाद्येणोऽपीति भावः ।
तथा भुवनैर्नतोऽपि विहित सञ्जादितमात्मगौरवसुक्त
बोधेन सत्तु पूज्येणु नमस्याया श्रीसत्यहेतुत्वादिति भावः अतएवात्र
विचित्राद्यद्वा । विचित्रं सविद्वंस फलस्य स्वात्मसुखम् इति
सत्यत्वात् । इतः क्षितावयभूमौ परिपुञ्जमाना हरिः पञ्चोक्तिव
भाषा पृथु ग्रीहीहारोत्तमाराविव्यतिरिव यस्य तेन वपुषा शरीरम् ।
न तत्रास्तिभाषेण तथास्य युक्तत्वादिति भावः । पूज्यत्वं हेतुमाह ।
पितृव्यगुणानयमिति पितृभगिनीपुत्र धर्मो राजभित्तर्ष । मिभाषा
सुप्तपत्नोरिच्छमुक्त गोपदेश्येति अत्रम् । अत्रापि पूर्ववत् भावः
ध्वनिः । भुवनैर्नतोऽपि हरिर्लोकात्प्राप्तुं वशीं स्वयमेव नतया
मिति विरोधाभासोऽस्यद्वाऽरोविचितेचोक्तेन सङ्कीर्णं नामनामेति
वस्तुतयावधेदयं सत्यं ददाभ्याम् ॥ ८ ॥

वदति । स हरिर्मुकुटांशुभिः सञ्जितस्यस्यंभाषादितः परागो

क्षितिपेन तावदनपेक्षितक्रम

भुजपञ्चरेण रभसादिगृह्यत ॥ ९ ॥

न ममौ कपाटतटविस्तृतन्तौ

सुरवैरिवञ्च उरसि क्षमाभुजः ।

भुजयोस्तथापि युगलेन दीर्घयो

विक्कटीहतेन परितोऽभियस्वजे ॥ १० ॥

गतया निरन्तरनिवासमध्युरः

परिनाभि नूनमवमुच्य वारिजम् ।

रेवुयेश्च तदपनः परतोमहीतचः शिरसा याश्चाप नाभ्युद्वि-
 क्षयः तावत् क्षितिपेन धर्मा राजेनामपेक्षितक्रमः अन्पेक्षितः क्रमः
 परिपाटी वक्षिन् रभसादिगृह्यत । भुजाभ्यामेव पञ्चरेण इति
 रूपम् रभसाहेनाट्टगृह्यत नटहीतः प्रथामाश्रयासनात्तेः प्रागेवो
 व्याप्याह्निसदित्यर्थः ॥ ९ ॥

नेति । कपाटतटविस्तृतं सुरवैरिणोहरेर्वचः क्षमागले । क्षमा-
 भुजोर्धर्मा राजसुरसि न ममौ न परिमितमित्यर्थः तथापि विक्-
 टीहतेन विपुलोत्तरेण दीर्घयोर्भुजयोर्युगलेन परितः समन्तात् अभि-
 यस्वजे वासिद्रितं वक्षसा भुजाभ्या च कथञ्चित्परिच्छिन्नमभूत् न तु
 वक्षसैवेत्यर्थः । सर्वद्वन्द्वयो परस्य विटोति धातुमकारस्य इत्यन्ति-
 धात् स्वार्थादिभ्यश्चासलौ पत्वम् । अत्र हं रश्चसोवैउन्दादित्य-
 मद्योतनया नटपक्ष संभानेऽप्यसंभानोक्तैः सध्वयै अस्मद्व्यहृत्प्राति-
 मयोक्तम् । अमयोश्च अत विद्मद्विप्रौटोक्तिविद्मदोरप्यतिशययोरभेदे-
 ध्यसमायादुशयनमिति रक्ष्यम् ॥ १० ॥

नतरेति । नाभ्या परिनाभि । विभक्त्यर्थोऽव्ययीभावः । वारिजं
 नाभिसमसमित्यर्थः । अत्राप्य विहाय अमूर एतव । विभक्त्यर्थे-

कुरुराजनिर्हयनिपीडनाभया-

न्मुखमध्यरोहि मुरविद्विपः श्रिया ॥ ११ ॥

शिरसि स्मृजिप्रति सुरारिवन्धने

क्लवामनं विनयवामनन्तदा ।

यशसेव वीर्यविजितामरद्रुम

प्रसवेन वासितशिरोरुहे नृपः ॥ १२ ॥

उच्यते । निरुद्धं सततं गतया प्राप्तया श्रिया शोभया रमया च नाभिसरोजत्पानेनास्य निवामिन मखादपहृतमिति ध्वनितं कुरुराजस्य या निर्हयनिपीडना माडास्त्रेण रूपया ततोभयान्मुरवैरिषोत्तर-द्विषोर्हृत्समध्यरोहि कश्चिद्वृत्तम् । भीता मुरुष्वपारोहणीति लोकेन्दयोः प्रसिद्धमिति भावः नूनमित्युत्प्रेक्षा । अत्र वाच्यायाः सुहृदास्त्रेण प्रभवायाः शोभायाः श्रियेति स्त्रेणमहिम्ना प्रतीयमानया रमया सङ्गा भेदाध्यवसायात् क्रमेण नाभिसृष्टकनकाधारसम्बन्धाभिधानात् स्त्रेण-मूलातिथयोक्तुद्रव्यापितः पर्यायभेदः । क्रमेणैकमेकस्मिन्नाभारे वर्तते यदि । एकाशिस्रय वानेकम्पर्यायात्तद्वृत्तिर्भवेति कल्पनात् तदुपजीविता लीलया रोहणस्य भयहेतुकत्वकथनादुत्प्रेक्षेति अथयोरङ्गाद्रिभावेन चङ्करः ॥ ११ ॥

विरसीति । नृपोधर्म्यं राजः सुरारिवन्धने सुरा वसिवन्धने क्ल-वामनं कपटवामनं तदा पार्श्वोपपत्तिसमये तु विनयवामनं विन-यनमिति अर्थः । तं हरिर्भवति मेघः वीर्यविजितामरद्रुम प्रसवेन पारि-जातहरणे वीर्यसम्बन्धपारिजातकृमेण यमसेव पारिजातविजयमस्त-नेन-कीर्त्तिसुत्प्रेक्षा वासितशिरोरुहे सुरमित्येवैवै विरसि जिप्रति-स्मृ । मवासादेव्य मूर्धन्यवशाच्चमिति कल्पनात् । पुरा किञ्च भगवान्-सत्त्वभाषाश्रीतये चत्वारिन्द्रबोधा दमहृत्य पारिजातं विजग्हेष्वा-रोपिदमिति कथासुख्येया ॥ १२ ॥

सुखवेदनाहपितरोमकूपया
 शिथिलीकृतेऽपि वसुदेवजन्मनि ।
 कुरुभर्तुरङ्गुलतया न तत्यजे
 त्रिकसत्कदम्बनिकुरम्बचारुता ॥ १३ ॥
 इतरानपि क्षितिभुजोऽनुजगानः
 प्रमनाः प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः ।
 स यथोचितञ्जनसभाजनोचितः
 प्रसभोद्धृतासुरसभोऽसभालयत् ॥ १४ ॥

सुखेति । वसुदेवात्कुरु वसुतकिञ्चसुदेवजन्मनि वासुदेवे । अनुभो-
 नारपदावाद्भ्रुविसरसो वल्लभोद्दिवाभनवचनादित्युक्तं प्राक् । शिथि-
 लीकृतेऽपि विश्लेषिते कल्पे सुखवेदनाया व्याधिद्वयमुखातुमनेन
 कृषिता उद्वता रोमकूपया रोमकूपानि वक्ष्या तदा । हृषेभ्योमस्त्रितीया-
 गम । कुरुभर्तुर्दुर्मात्रस्य अद्वयतया विकल्पत कदम्बनिकुरम्बस्य
 कदम्बस्युत्तमसूहस्य चारुता कामनीवर्षं न तद्वये न त्वज्ञा विन्दु
 लीकृतेत्यर्थं । व्याधौषादममेऽपि तज्जन्तु सुखात्तुच्छया तत्कार्यस्य
 रोमकूपं व्याधुर्भिरिति तात्पर्यार्थं । अतएव शिथिलीकृते कृषितरो-
 मकूपवेदनाकारणकार्यवेदनादिमात्रा तदपेक्षया चेश्चतस्रा कदम्बनि-
 कुरम्बचारुताभिर्दर्म्या तया कदाचन कर्तव्येति ॥ १३ ॥

इतरानिति । धनसमाधनोचितं सर्वज्ञानसंभावनाहंः प्रमथेन वक्ष्यात्
 उद्वता अहुरसभा अतएवहृदिन स प्रमना कृदपिच स इति प्रमा-
 दपरिफुल्लचक्षुषोद्दिशित्फुल्लनेतान् इतरान् भीमादीन् क्षितिभुजोऽप-
 स्तान् पदात्कुरु देवां तान् अतुजगान् अतुजान् यथोचितं यथा-
 र्थंनसभाजयत् समाजयति च व्याधिद्वयार्थिनि राजन्त्यामादेत्यर्थं ।
 व्यागन्धसमाजने इत्यपरः । समाज्य मीतिर्दर्मयोतिदि धातोषी
 रादिवाह ॥ १४ ॥

समुपेत्य तुल्यमहसः शिलाधनान्
 धनपक्षदीर्घतरवाद्गुणालिनः ।
 परिशिथिलपुः क्षितिपतीन् क्षितीश्वराः
 कुलिशात्परेण गिरयोगिरीनिव ॥ १५ ॥
 इभकुम्भतुङ्गघटितेतरैतर
 स्तनभारदूरविनिवारितोदराः ।
 परिफुल्लगण्डफलकाः परस्पर
 म्परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः ॥ १६ ॥
 रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुल

इति । इत्यमहसः समतेजस्कान् शिवा इव शिवादिभ्यश्च धनान्
 इदानीं धनं पक्षदिव दीर्घतरवाद्गुणालिनां वाङ्मिरेव पक्षधेयाशान् इति
 तयोक्तान् एवम्भूतान् क्षितिपतीन् एवम्भूता क्षितीश्वरा इव युग
 मदेत्यागत्य । आङ्पूर्वादिषु क्त्वात्पि तुक् । कुलिशात्परेण परत
 कुलिशश्चते पूर्वमित्यर्थः । इत्यमृत्युशब्दा इति भावः । परेष्वेति
 विभक्तिर्मातृपक्षमव्ययम् । गिरयो गिरीनिव परिशिथिलपुः शिथि
 क्षितयन्त । उपमा ॥ १५ ॥

इमेति । इभकुम्भा इव ये तुङ्गा घटिताश्च इतरैतराश्च स्तन-
 भाराङ्कंदूरे विनिवारिता यतिक्त्वात्सुटतया । स्थापितास्तुदरापि
 याशान्ता । आङ्गाङ्गेति विकल्पादभोकारः । परिफुल्लगण्डफलका
 हर्षपुञ्जितगण्डस्थाना कुकुरकौरव द्वयो वादवपाण्डवाङ्गना पर
 स्पर परिरेभिरे । आङ्गिथयत् । परिरेभ्य परिभङ्ग व्याङ्गिभ उप-
 मूर्हनमित्यमरः । परिफुल्लेति । फुल्लते पचाद्यजन न त फल्लेति
 निघण्टु व्युत्पत्तयर्गादेति कथंवाविरोधात् ॥ १६ ॥

रथति । रथवाजिपत्तिकरिणीभिः समाकुलः सहीर्म करिणी
 महण मुङ्गजव्यावृत्तप्रथमः । अतोयुवानर्हवया ताशामसेनाङ्गत्वात्

त्तदनीकयोस्समगत द्वचन्मिथः ।

दधिरे पृथकरिणव् दूरतो

महतां हि सर्व्वमयत्रा जनातिगम् ॥ १७ ॥

अधिरुह्यानामिति महीभृतोदितः

कपिकेतुनार्पितक्रोरथं हरिः ।

अवलम्बितैलविलपाणिपल्लवः

अयति स्र मेधमिव मेधवाहनः ॥ १८ ॥

रथमास्थितस्य च पुराभिवर्त्तिन

इत्येवमवृत्ताः । तदनीकयोः सैन्धवोः । इहृदिनी बभूवुः सैन्धवः चङ्गी
 बभूवुः सैन्धवः । इयं विदधान्योऽन्वं समगतं सङ्गतम् ।
 यमेतुं हि समोदहृष्टेऽदिनात्कनेपदं वा मय इति विषयः विद्या
 दत्तदाप्तोपदेशेऽदिना अनुनासिकस्योपः सुसादङ्गादिति वकारस्योपः ।
 हरिः पुरुजाः दूरत एव पृथगसङ्गतं दधिरे पृताः स्थायिता
 इत्यर्थः अथ वा विभव चित्तमिति भावः । महतां महासत्त्वानां
 समान्ति सर्वं चेतसमिति भावः । जनातिगच्छतीति जनातिगमति-
 च्छनं हनेत्येवमवृत्तमिति भावः । सामान्येन विषेद समर्पेण हृदी-
 र्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥

• अधीति । हरिरधिपद्यतां एव कारुण्यतानिन्देवं महीभृता
 धर्मराजेनोदितः उक्तः सन् । बदेः कर्मणि क्तः बभूवुपीत्यादिना
 बभूवुः क्तम् । कपिकेतुनार्पितक्रोरथोत्तङ्गसा सन् । अवलम्बि-
 तोऽथत्यः ऐक्यस्य कुबेरस्य पाणिपञ्चशोदेन सः मेधवाहन इत्ये-
 वेति एतं अयति स्र मेधमिव मेधवाहन इत्यर्थः । उच्यते ॥ १८ ॥

रथमिति । इत्येति चार्थः अथ एतारोहणानन्तरं रथमास्थितस्य
 हृदयं पुराभिवर्त्तिनः इत्येवमवृत्तमिति भावः त्रिपुराभिवर्त्तिनस्य सहायो-

स्त्रिसृणाम्युरामिव रिपोर्भुरद्वियः ।

अथ धर्ममूर्तिरनुरागभावितः

स्वयमादित प्रवयसाम्रजापतिः ॥ १९ ॥

शनकैरथास्य तनुजालकान्तर

स्फुरितक्षपाकरकरोत्कराकृति ।

पृथुफेनकूटमिव निम्नगापते

र्मरुतञ्च खनुरधुवत्प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥

विकसत्कलायकुसुमासितद्युते

इति सृष्ट्यां रिपोः शिशुपालवधे । न तिसृषुषु इति नामि
दीर्घप्रतिषेधः । धर्ममूर्तिर्धर्मशास्त्रा राजापतिर्जनेश्वरः धर्मराजोमहारा
जः अत्रानुरागभावितः सन् । प्रवीयते प्रेक्षतेऽनेनेति प्रवयस्यं प्राजनं प्रतोद
इति यावत् । अतएव प्रवयस्योदण्डः प्राजनोदण्ड इति कायिका । अजोः
करणे ष्टुद् वा भाविति विकल्पादजेर्वीभावः पूर्वपदात्तशायामिति
यावत् । स्वयमादित मन्वीतवान् चारथ्यं क्षतशामिष्यर्थः । ददातेः
कक्षं रिभुष्टि लङ् स्थायीरितोकारे विभः क्त्वे च तुसादङ्गादिति
सहीतः । अतः शिशुरहरणे मन्त्रा हरस्येव हरेरयं चारथ्यं चकारेयु-
यमा तस्याः राजापतिरिति राजमन्त्रायोः शेषमुखाभेदाध्यवसायादिति
शयोक्तिनिर्मुच्यतेति शङ्करः ॥ १९ ॥

शनकैरिति । किक्षेति चार्थः अथास्य हरेस्तनुषु हृत्स्येणु जालकान्त-
रेणु गवाक्षरन्ध्रेणु स्फुरितस्य मष्टतस्य क्षपाकरोत्तरस्य प्रशिकरथ-
पुञ्जसाकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत्प्रकीर्णकं चामरं निम्नगापतेः सप्तदस्य
पृथु विपुलं फेनकूटं फेनपुञ्जमिव मरुतः खनुरभीमसेनः यनकैरधुवत्
प्रवति च । प्रवतिरयं तीर्थादिषु इत्युक्तम् । अथकारः शङ्करः ॥ २० ॥

विकसतिदिति । विकसत्कलायकुसुमं काशपुष्पम् । कलायः स्थाप

रत्नघुडुपाण्डु जगतामधीशितुः ।

यमनाहृदोपरिगहंसमण्डल

द्युतिजिष्णुजिष्णुरमृतोष्णवारणम् ॥ २१ ॥

पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना

नितरामरोचि रुचिरेण चक्रिणा ।

दधतेव योगमुभयग्रहान्तर

स्थितिकारितन्दु सुधुराख्यमिन्दुना ॥ २२ ॥

बाह इति वैजयन्ती । तद्दन्तिद्वयतेर्गोवर्यस्य जगतामधीशितं जंग-
घ्रायस्य लिष्णुर्जुनः अहृदुपाण्डुः स्तूयनस्तत्रधरम् । अतएव द्यु-
नाहृदक्षीपरिगहंसपरिगतम् । अन्धत्रापि इत्यन्ते इति इ प्रत्ययः । तस्य
हंसमण्डलस्य द्युतिं योगा जिष्णुं जयनशीलम् । ग्लातिम्यथेति ग्लुच् ।
अप्यशरपमातपत्रमधत भूतवान् । अत्र- कर्त्तरि णिङ् स्तित्वित
इत्यात्मनेपदं ङेः विषः कित्वाद्गुणताद्ग्ल्लाद्वादिभ्यश्चकारोपः ।
अथाय-मन्महद्वरः ॥ २१ ॥

पवनेति । पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना भीमाल्लेनमध्यगतेन रुचि-
रेण चक्रिणा रुचिरेण उभयोरकीन्दयहासामन्तरमयोरनरे मध्ये स्थित्या
वादिन कारितं वस्मादितम् । वर्तिवन्ते उच्यन्ते स्मानेऽप्युभयदन्तैव
प्रयोगो व्याख्यातः । इन्द्रधुरेण्वास्मात् दस्य तत् इन्द्रधुरात्तं योगं दधता
अर्थात्पद्ममध्यगतेनेत्यर्थः । इन्दुनेनेन्दुपमा । नितराम्तिप्रदेन । अद्य-
वादात्मन्त्र्ये इन्द्रामपत्यद । अरोचि अशीभि । रोचतेभानि नुच् ।
अभावरमधीयमानु इन्द्रान्तरवनाद्योगाद्योमातिप्रथो धायते रज-
काहृन्धोरैरेकः फलः । अथ अन्तरान्तरार्थमिन्द्रः । इन्द्रोः
दुनकाऽनका इन्द्रधुरा अन्धोभक्त्यर्थं चै. शीतांशीरिति । एतदेव
अपीकृतं अत्राप्यर्थं वा रविर्ब्रह्मादयमैरवया चन्द्रादितोदयैः सुनका
उभयम्बतैर्दुं इत्युपा वेत्तुमर्थादितोऽतोऽन्य इति ॥ २२ ॥

वशिनं चित्तेरयनयाविवेकवृत्त
 त्रिधमोयमश्च नियतं यतिं यथा ।
 विलयस्थिया वृत्तमिवाकमास्तुता
 वनुसस्रतुस्तमथ दक्षयोः सुतौ ॥ २३ ॥
 मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपा
 वशिनीयसम्भ्रमविकाशिभक्तिभिः ।

वशिनमिति । अथ भीमार्जुनोपवेशनानन्तरं वशिनमिन्द्रियं जय
 वस्तम् । अथ वशिनमिति यावत् । चित्तोत्तरं भूपतिं - अथ - सुभाषणो-
 विधिर्नैतिर्नैयकादिव देवपुरुषकाराविवेकस्यैः । नियतं चाचारनिष्ठं
 यतिञ्चित्तेन्द्रियम् । यतिभ्यो यत्तवचेत्यन्तरं । नियमः शरीरातिरिक्तदेश-
 काशादिबाधनापेक्षः इन्द्रोपासनजपादिः । यमः शरीरमात्रबाधना-
 पेक्षोऽङ्गिवादि शरीरबाधनापेक्षः निवृत्तं यत्कर्म तदुच्यते । नियमस्तु स
 अक्षरं नित्यमागन्तुं बाधनम् । यच्च यथा यमनियमाविवेकस्यैः । इव
 ब्रह्मायथाशब्दा इति दण्डित्यभिधानात् । विलयस्थिया युतं चाऽप्यविलय
 विजिगीषुं रिपुनिवृत्तं अकंमारुताविव दक्षयोरस्त्रिभ्योः सुतौ नकुलसह
 द्वौ । नाशलावर्षिभ्यो दक्षारिण्यन्तरः । तं हरिसत्सुसुतरसु चेरत्त-
 सुतोपवर्षणं चक्रत्तुतिवर्षणं । इह वर्षणकर्मभनोरचातुर्भुव व्यापार-
 वक्ष्यन्तुसरथम् । इयं शालोपमा ॥ २३ ॥

मुदितैरिति । तदा तस्मिन् समये इति मुदितैर्हृदैरिव नीवोऽक-
 स्कोऽकपट इति यावत् य एषाम् आदरस्येन विकाशिनो स्फुटो-
 भवन्ती भक्तिर्येषा तैः । विषय विनीय शिष्यासुश्रुतकृत्वा इति धिति कल्पाद्यै-
 रिपात । मधु संकपूर्वपदः श्लोचिप्रपूर्वं पदोवा यत्तुमीह । अवि-
 मोक्तं यावन्तोऽविनीतयाविभिः दुष्ट शिष्यकैः पायुर्ह्यैः दितिजन्मनां
 रिपोऽक्षयविषये उपसर्गोपे शीदन्ति अशिष्यस्यपरोदवाशोऽन्तेवादिनः ।
 भाषायां यद्वदन्तुवः इति शर्देर्लिटः कथुरादेशः । तैरुपसर्गवद्विह-

उपसेद्विवङ्गिरूपदेष्टरीव तै
 र्ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥
 गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो
 रथ भानुजङ्गुतनयाम्भसोरिव ।
 प्रतिनादितामरविमानमानकै
 र्न्नितराम्मुदा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

पदेष्टरि पुराविद्येत्प्रपना । विनीतमनुवृत्तं वदते वृत्तम् । भावे विद्वं ।
 मनु विद्यायि भक्तिभिरिति क्वच क्वचं पूर्वपदस्य पुं वङ्कारः भक्तिशब्दस्य
 प्रियादिपाठान् क्षिप्वाः पुं वदिति पुं वङ्कारस्यमे प्रियादिष्विति निवे-
 षादिति विद्यायिष्यन्त्याविद्यायिनिवृत्तिमात्रपरतयाऽस्तीत्यस्य विषयि-
 तत्वात्पुं वचपूर्वं पदोऽङ्गोऽङ्गिरिति कोचित् तदेतदभिप्रेत्योक्तं इति
 कारेण इदमङ्गिरिक्ते प्रमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविप्रक्षितत्वात्क्षिष्टिरिति एत-
 देव अङ्गीकृतं गद्यशास्त्राने । इदं भक्तिर्यथेति नपुंसकं पूर्वपदम्
 आनर्षभेदेवमात्रपरे इदमप्ये विद्वद्विषयेऽस्तुपकारत्वात् स्त्रीत्वमपि
 वक्षितमिति । भोजपात्रस्तु भक्तौ कर्मसाधनाया मित्यनेन श्लेषे
 मज्जते वेद्यते इति कर्मोपमेयेन इटा भक्ति रित्यादि भवति । भाव-
 साधनायां तु इदमङ्गिरिभवेति चेत् । तदेतत्कर्मकाभिः काश्चिदामत्रव-
 द्गुणित्यां इदमङ्गिरिति श्लेषे इत्यादिषु विवेचितं तस्माद्विद्यायिभ-
 क्तिभिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे च रूपविवृतिर-
 कोति म्दितम् ॥ २४ ॥

गतयोरिति । इति इयं गतयोः सैन्ययोः भातुजङ्गुतनये यत्तना-
 ज्ञाङ्गुधौ तयोरस्यसौ प्रशाङ्गौ तयोरित्यभेदवैक्यं गतयोः सन्तौ ।
 यद्य च भावेन भावस्यैवमिति चप्रमो । एतेन सैन्ययो रवाच्यं
 चप्रम् । अथ सैन्यमेतन्नानन्दरं ज्ञानसंपन्नं चन्द्रभुभिभिः परमव-
 हरेर कर्षेण इवेत्यनुपेक्षा । प्रतिनादितानि प्रतिभ्यनितानि चमर

वशिनं क्षितेरयनयाविवेश्वर
 न्नियमोयमथ नियतं यतिं यथा ।
 विजयत्रिया वृतमिवाकर्मामरुता
 वनुसस्रतुस्तमथ दक्षयोः सुतौ ॥ २३ ॥
 मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपा
 वविनीयसम्भ्रमविकाशिभक्तिभिः ।

‘वशिनमिति । अथ भीमार्जुनोपदेशमामरुतं वशिममिन्द्रिय जय-
 वल्लम् । अथ वशिनमिति यावत् । क्षितेश्वरं भूपतिं अथः शुभावहो-
 विधिर्नीतिर्नयस्तादिव दैन्यपुरस्काराविधेस्तथैः । निदत मरुतारनिष्ठं
 यतिञ्जितेन्द्रवम् । यतिभ्यो यतवसेत्यमरः । नियमः शरीरातिरिक्तदेय-
 क्त्वादिषाधनामेतः उच्यतेपासनजपादिः । यमः शरीरमात्रसाधना-
 मेवोऽङ्गिहादि शरीरसाधनामेतं निर्यं यत्कर्म तद्व्ययः । नियमस्तु स
 जत्कर्म निर्यमागन्तु साधनम् । स च यथा यमनियमाविधेस्तथैः । इव-
 वहायथायदा इति दण्डित्यभिधाभात् । विजयत्रिया वृतं अथैवविजयं
 विजिगीषुं रिपुमित्यर्थं अकर्मतादित्येव दक्षयोश्चिभ्योः सुतौ नकुलसह
 देवौ । नासत्यावशितौ दस्रावित्यमरः । तं हरिमत्ससुररतु चेरतः
 वृणोपसंप्रणं चक्रुरित्यर्थं । इह सर्वं कर्तव्यमनोरथात्तुक्त्वा व्यापार-
 वस्वमतुसरथम् । इयं भाष्योपमा ॥ २३ ॥

मुदितैरिति । तदा तस्मिन् समये इति मुदितैर्हृदैरिव नीवोऽक-
 स्तोऽक्षपट इति यावत् यः सम्भ्रम आदरज्ञेन विकाशिनी स्फुटी-
 भयनी भक्तिर्देषा तैः । विपुत्र विनीय जित्वासृज्जकत्तु कृत्स्नित्यति कत्काथे
 निपातः । नपुंसकपूर्वपदः स्त्रीसिद्धपूर्वे पदोवा मल्लगीर्हिः । अवि-
 भोतं भावतीत्यविनीतयाशिमिः दुष्ट शिष्यकैः पाण्डुरैः दितिजन्मनां
 रिपो लण्यविषये उपसमीये षीदन्ति अस्मिन्निपातपदेदिवांसोऽन्नेवाशिनः ।
 भाषायां सदवस्युवः इति उद्वेगितः कसुरादेशः । तैर्यस्येदिवद्विह-

उपसेद्विक्लिरूपदेष्टरीव तै

र्ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो

रथ भानुजङ्घुतनयाम्भसोरिव ।

प्रतिनादितामरविमानभानकै

न्त्रितराम्मुदा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

पदेष्टरि गुरात्रिवेत्त्यपमा । विनीतमहवतसु ववृते वृत्तम् । भावे चिद् ।
 ननु विद्यादि भक्तिमिरिति क्वच क्वचं पूर्वपदस्य पुंश्रवणः भक्तिरन्वय
 प्रियादिपाठान् स्त्रियाः पुंश्रदिति पुंश्रवणस्य प्रियादिष्विति विवे-
 चादिति विद्यादिष्वन्वयाविद्यादिनिवृत्तिमात्रपरतयाऽस्त्रीत्वस्य विवेच-
 नत्वात्पुंश्रवणस्य पूर्वपदोवक्तव्येति चेत्तत् तदेतदभिधेत्त्वोक्तं इति
 चारेण इदमङ्गिरिस्त्रेणमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्किञ्चिदिति एत-
 देव सटीकतं मन्त्राद्याप्याने । इदं भक्तिर्वक्षेति नष्टं च पूर्वपदम् ।
 चान्तर्वेद्येयत्वात्परं इदमन्त्रं विद्वद्विशेषज्ञानुमकारत्वात् स्त्रीत्वमवि-
 रक्षितमिति । भोजराजसु भक्तौ कर्मसाधनाया मित्तनेन स्वर्गेषु
 मण्डले विद्यते इति कर्मार्थत्वेन इदा भक्ति रित्यादि भवति । भाव-
 चापनायां तु इदमङ्गिरिस्त्रेणमादिषु विवेचितं तस्माद्विद्यादिभ-
 क्तिभिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वे नष्टं च पूर्वपदस्य
 स्त्रीति स्थितम् ॥ २४ ॥

गतयोरिति । इति इत्थं गतयो सैन्ययोः भानुजङ्घुतनयेयत्तना-
 चाङ्घ्रौ तयोरम्भसौ प्रवाहौ तयोरित्त्र अभेदमैकां गतयोः शब्देः ।
 यत् च भावेन भावसम्बन्धमिति कथ्यते । एतेन सैन्ययो रवार्थत्व-
 च्छब्दम् । क्वच सैन्यमेतन्नानन्तरं चानकैर्वज्रवदुन्दुभिभिः परमया
 शब्देन इषेच इवेत्यनुभवा । प्रतिनादितानि प्रतिध्वनितानि क्वच-

मदयन्दिजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत्प्रसादितसुरोमहोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३६ ॥

धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ

विषमेक्षणः स्फुटममूर्त्तं पश्यति ।

मदनेन वीतभयमित्यधिष्ठिताः

क्षणमीक्षते स स पुरोविलासिनीः ॥ ३७ ॥

इतिर । अन्यत्र तेन इतिर पद्मेन पद्मया च सङ्ग मर्त्तत इति
 वपुः स एव सपद्मकः । पद्मइत्य सश्रीकस्य । शैविक स्वार्थिको
 र्वा कम्पप्रत्यय । अन्यत्र सपद्मक । शैविक कप्रत्यय । शिजान् ब्राह्म
 णान् अन्यत्र पश्चिम्यान् शोकिलादीन् मदयन हर्षेण न् जनितमी
 नकेतन प्रदुःखजनक अन्यत्र मदवोहोपक । प्रसादिता अतुल्यहीता
 हारा देवायेन । अन्यत्र प्रसादिता निर्मलीकृता हारा अद्विरा यस्मिन्
 स माधवोहरिर्बलस्य । माधवस्तु वसन्ते स्याद्देशादे गदहृष्यजे
 इति विश्व । प्रमदैव जनस्तस्य प्रमदाजनस्य । जाता वेकवचनस ।
 चिराय महोत्सवोऽभवत् । तद्वदानन्दकरोऽभूदित्यर्थ । इहानन्दकर
 त्वेसाभ्येन माधवे महोत्सवरूपेणा रूपकसिद्धि । शेषस्तु हरिवच
 न्तवोरिह मास्त्वैक । प्रकृता प्रकृतज्ञे विषेष्टशेषायोगात् । किन्तु
 शब्दपङ्क्तिमूलोभ्वनिरेश ॥ ३८ ॥

धरणीति । अथौ सदाहकोविषमेक्षणस्यैव धरणी धरेन्द्रदुहित
 पार्श्वस्था सप्तशतद्विन्या इति भाव । भीत्यायां भा भयहेतुरिति
 यज्ञमी । भयात् स्फुट अमूर्त्त पौरव्योचित न पश्यतीति हेतोरि
 त्तिविज्ञायादित्यर्थ । अतएव गम्योत्प्रेक्षा । मदनेन वीतभयमधि
 ष्ठिता स्यात्तान्ना अन्यारुद्धमदना इत्यर्थे पुरोविलासिनी स हरिः
 क्षणमीक्षते स सविषयमिति भावः ॥ ३९ ॥

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मद्विभ्रमासकलया पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमहनपयोधरम्बुहुः

प्रचलत्कलापिकलशङ्ककखना ।

अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचन

द्रुतमेककर्णविवरं व्यवृणुत् ॥ ४१ ॥

विपुलेति । युगक्षये कल्याणं सागरे इति सागरशयस्य । अधिक-
 रणे येनेति च प्रत्ययः यथासाधारणविषयत्वादिति विख्या दसुगभावः ।
 यस्य हरेर्विपुलेन कुक्षिणा भुवनानि पपिरे पोतानि । पपिरेः कर्णणि
 शिष्टः । स हरिरेकतमया पुरस्त्रिया पुनः कयाचिसौराहनया मद-
 विभ्रमेण मद्विकारेणायकलया असमयया एकया दृशा पपे पीतः
 अक्षयं दृष्ट इत्यर्थः । अक्षिकोष निविधनिशिखरविष्टस्य हरेर्महतः
 आधेयस्यान्वसतरेककान्ता कटाक्षकोषाभारत्वोक्त्या चमत्कारादधिका-
 लङ्कारः । आधाराद्येयोरानुक्त्याभावोऽधिको मत इति उच्यते ।
 अन्व तात्कानिक विकारात्मा विद्यासाधोभावो यत्कटाक्षशीष्यम् ।
 तात्कालिकविकारैः श्लाघित्वाभोऽङ्गुलिवादिध्विति दशरूपकात् ॥ ४० ॥

अधिकेति । काचन कान्ता अभिकृष्णं कृष्णाभिसुखम् । आभि-
 सुख्येऽर्ज्योभावः । अधिकं सुजोषमनाद्दूरसुखमनु मनः कठिनः पयो-
 धरः सनोयथाः सा सङ्घः प्रचलतोन्मत्तः कलापिनोवर्हिरेः एव
 कनोमधुरः मङ्गुलिनोवलयध्वनिर्यस्याः सा पती । मङ्गुलं पत्रये
 कम्पारिति विश्वः । अङ्गुलिमुखेनाङ्गुलपेक्षैक्यं कर्णस्य विवरं एवम्
 दृशं पीतं व्यवृणुत् । कण्ठविनोदाद्येभिवातादयत् । यत्कृत्य धारक-

मदयन्दिजान्, जनितमीनकेतनः ।
 अभवत्प्रसादितसुरोमहोत्सवः
 प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥
 धरणोधरेन्द्रदुहितुर्मर्यादसौ
 विपमेक्षणः स्फुटममूर्त्नी पश्यति ।
 मदनेन घीतभयमित्यधिष्ठिताः

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
 भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
 मद्द्विभ्रमासकलयो पपे पुनः
 स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

अधिकीजमहूनपयोधरम्बुहुः
 प्रचलत्कलापिकलशङ्खकस्त्रना ।
 अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचर
 द्रुतमेककर्णविधरं व्यघट्टय

विश्लेषेति । युगक्षये कल्पानां क्षययोगस्तत्तुल्यपारवश्यात् स्ववृत्तान-

रथे शेतेरित्यत्राश्रय प्रयत्नासवगि यद्विदमहोमया श्रीरामनामधवः ।
 यस्य इरेरिपुलेन दृक्षिणा । यथा । तेषां प्रभाभि रैकलोहता सान्डी-
 विष्ट नतवै । किञ्चो रोमराजिर्वस तेन परवहनेन दधे इतम् ।
 यद्वत् तात्कालिकविहारदक्षयविहास । अलेन्द्रगीतग्राभया रोमाव-
 चीरकुलीवरपोद्ग्रा म्भासयि रोमरानिलप्रतीतेष्वानिमददङ्कारो-
 द्यज्यते इति वस्तुवाच्यत्वात् ॥ ४१ ॥

निजेति । आश्रित स्त्री निजेनास्त्रीनेन शौर्येषु शौर्यभ्येन भ्रमि-
 तोनाई भ्रमणं पारिताना भङ्गार्थां पक्षतयः पक्षमूलानि । स्त्री
 पक्षतिः पक्षमूलमिदमरः । पक्षात्तिरिति तिप्रत्ययः । ता एव व्यक्त-
 नानि इति रूपकं सेदहरणविहात् । तासांमनिलेव अश्रितं नाश्रितं
 पक्षशरि स्रोदोवस तेन अश्रितौटि शौर्येयमिदमम् । आभिरुह्ये-
 स्यवीमारः । अनियेपा दृष्टिश्रेष्ठ तेन वधुषा निमित्तेषु उरदेनेषु
 इन्द्रप्रस्थाधिदेवतेषु स्वभाष्यत विभाविषा तर्कितेति यावत् । अनियेप-
 त्तुष्टेदर्शनजन्यजासुदृश्याव्युत्तभाषः । अर्थात् पक्षिर्जडता स्यादिदानी-
 ददर्शनशक्तिभिः । अनियेपनननिरीक्षणं तृष्णोभ्यावाद्भवत्येति चक्ष-
 यात् इहाङ्गुलीरामानिभेष्वनाश्रीं पुराधिवासात् पुराधिदेवतात्तत्त-

मद्यन्दिजान् जनितमीनकेतनः ।
 अभवत्प्रसादितसुरोमहोत्सवः
 प्रमदाजनस्य स चिराय माघवः ॥ ३८ ॥
 धरणीधरेन्द्रदहितुर्भयादसौ

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
 भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
 मन्दविभ्रमासकलया पपे पुनः
 स पुरस्त्रियैकतमयैकया दशा ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमद्गुणपयोधरम्बुधुः
 प्रचलत्कलापिकलशङ्खकसना ।
 अभिद्वेषमङ्गलिमुखेन काचन ॥
 द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टय पुरो

विपुलेति । युगक्षये कलाकं सागरेषु विपिर्ष्वे विर्मितः विह-
 रणे घेतैरिष्यत्प्रभवः यथासाधुनि व्यतिष्ठत विशन्त्साक्षोत्तर्यः । यन्म-
 दस्य इरेभिपुलेन इक्षिणा ॥ ४० ॥ अतः शून्यतातुभावाद्द्विजासगन्तौ ।
 विद ॥ ४० ॥ अन्वतायावतापदादिति इयत्पके । अतो-
 ददत् ॥ ४० ॥ विविताकद्वरः ॥ ४० ॥

अथवेति । अतपु अधिबे प्रसारितैरिषोचनेरेषाञ्जलिभिर्द्रुतं
 वतत्म् । अथ विप्रमरं द्रुतमिदमरः । पीतो यो साधवोहरितेव रचो-
 ग्मतं अथम यधु मद्यं तस्यन्धि रचोमाधुयं साधवरः । रचोरगो
 विषे वीक्षं तिकादी मारदे इने रेतसास्वादने हेन्नि निशंसोऽततदन्वयो-
 रितिरैसवली । तस्यैव समूहसोने निर्भरुं भरे युचमिति यावत् अतएव
 मोभावसैर्द्वरैः शरीरकाण्डलपरीराधीत्यः । अस्त एति परिष्वाये
 अन्प्रदयः । तैरुपचक्षिताः इत्य. यनैः यनैः इत्येहान् प्रतिमयुः
 प्रतिनिभेताः अतं सपून्दि इव्याणि रसद्रुमरपाद्द्रुममन्वोति
 मानः । अत्र भावप रचोचनिर्भरत्वविशेषवत्त्वा यनैः यनैः प्रतिदान-
 वेत्तात्कार्यं हेतुनडावधिद्रुतञ्च साधवरयेनेति जेवमूमातिगदोन्न-
 नापितमिति कद्वरः ॥ ४० ॥

नवेति । अथ इत्येवमन्तरं इतिपा इर पूर्वद्वयमत्र मारिमि-
 र्भवाधिभोरुः विरधीरता अतिरजसोविरलजः सम्यदाभावाः कता ।
 ४१. सूर्यः १०५

त्रयोदशः सर्गः ।

विपुलेन सागरशयस्य कुञ्चिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मन्दविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमह्वनपयोधरन्मुहुः
प्रचलत्कलापिकलशङ्ककलना ।

अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचदु
दुतमेककर्णविवरं व्यघट्टयत् ॥ ५२ ॥

विपुलेति । युगक्षये कलानां धामने

रथे प्रीतेरित्युपमन्वयः शयवाचशान्ति, सभाशयं वाक्कुत्सेनाङ्कु नमयचरित-

यस्य चरुदिपुलेन वृत्तिषा महापुत्रपञ्चिकनं वेति कुलम् ॥ ३० ॥

विष्ट ननु । मर्षयति । अधीत्यादि । अधिरात्रि रात्रिमु ।

यस्य ... मर्षयति । यत्र सभाया नभोविहानम्भविहाम् । किम् ।

वदन्तीतं शेषम् । कलपीतं रूप्यहेम्नोरित्यनरः । तद्वदन्तीतः धरणाः

शिवारिषान्त्वानि वेदज्ञानि क्वटिकभरन्वनीत्तयैः तेषां कथौ सभाया

निपतन् प्रविशन् आनिदाघदीधितिरतृष्णारश्निर्हिमांसुः पुवरदि दुग्ध-

वारिधौ क्षीराक्षी क्षयं नभेशासं न त सधनात्प्रानिद चिरगभं-

यासंभति भावः सुवापत् प्रापदिनेत्युत्प्रेक्षा । तया वेदज्ञानं चन्द्र-

मण्डलातिक्रमोऽप्यति ॥ ५१ ॥

उज्ज्वलमिति । जीवते एष्यति सयनानि तेषु ऋहेषु यिति-
रत्नानां नीलमण्डोनां रश्मिभिर्हृरितोक्तानि चरितवर्षीकलेत्तु
कन्तराषि मध्यानि वायां ताः बोद्धितमखखोबोद्धितकाः यद्य रागाः ।
बोद्धितान्नावाविति कुरुपत्तयः । तेनिर्बिताः भुवोभूमौ दिन्दवाः शैवसा-
याह ता अमदम्बिस्तनोः परशुरामस्तु प्रितृषां तयैषीः तद्विहरीरप
प्रनेत्रपदा वा समा नहति च । जामदग्न्यः चक्षिवाक्षः पञ्चयो-

करवालकोमलरुचावुपेक्षितैः ।
 उदकर्षि यत्र जलशङ्कया जनै
 मुहु्रिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥
 अभितस्मदोऽथ हरिपाण्डवौ रथा
 दमलांशुमण्डलसमुत्सतनू ।
 अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः
 शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥
 तदलक्ष्यरत्नमयकुशमादरा
 द्भिधातरीत इत इत्यथो नृपे ।
 धवलाश्मरश्मिपटलाविभाविन

अविद्यामा हचिर्यसास्रष्टा इन्द्रनीलभुवि इषितं परेषु ज्ञानताम्येन
 जनेनोपेक्षितं स्पष्टमेतत् न ललपिति उपदिष्टैर्नैरसैरागन्तुकम
 नैर्जलशङ्कया जलभ्रान्त्या उदुर्दूरमम्बरं वक्ष्ये उदकर्षि मितम्बाहु
 हृतम् । अनेन्द्रनीलस्रजवाद्य्याश्चमिभ्रान्ते भ्रान्तिमदक्षद्वाट ॥ ६० ॥

अभित इति । अथामनाशुभगुणसेन तेज सुश्रेण सपुत्रवन्धो
 भासमाने तन् मूर्त्तौ यवोली नयननन्दनौ नैवानन्दकरो हरि
 पाण्डवौ उदोऽभितः समाभिसृष्टम् । अभित परि इति द्वितीया ।
 रथात् शशिभार्गवौ अमलेष्ट्यादिविशेषवर्षितौ चन्द्रशुक्लौ नभोऽभितो
 नभोऽभिसृष्टं उदयाख्यात्पर्वताद्दयाशलादिवावतेरतः अयतीर्ष्वन्तो ।
 तदनुर्नितं इत्यममजतमयेति एताभ्यामनोपी । अथमा ॥ ६१ ॥

तदिति । अथो रथावतरन्नामन्दं ययो हरिर्नृपे युधिष्ठिरे आद-
 रादित इत इत्यभिधातरि सति इत इत आगच्छतामित्यभि दधाने
 चतोत्थयैः । तदुत्तमसद्वरदमवदुष्टां अदृष्ट एवमितिशकम् । अष्ट-

प्रतिहारमाविशद्सौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥

नवहाटकेष्टकचितन्दर्श सः

चित्तिपस्य वस्तुमथ तत्र संसदि ।

गगनस्फृशाम्मणिरुचोञ्चयेन य

त्सदनान्युदस्यत नाकिनामपि ॥ ६३ ॥

उद्याद्रिमूर्द्धि युगपच्चकासतो

दिननाथपूर्वशशिनीरसम्भवाम् ।

रुचिमासने रुचिरधाम्नि विभ्रता

येन सान्द्रेण रश्मिपटलेन भस्मिभवापुञ्जेना विभारितप्रतिहारम-
स्यहारम् । स्त्री हाटके प्रतीहार इत्यमरः । 'सदः सभा' शनैरा
विद्यत् प्रविष्टवान् । अथ कुद्यापतो, हारयोरवस्थात्वावश्वन्नेऽपि तत्-
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति ॥ ६२ ॥

नवेति । अथ प्रवेशनामनरं च हरिस्तत्र संसदि सभाया नव-
भिर्हाटकेष्टकाभिः हिरण्येष्टकाभिवितम् । हिरण्यं हेन हाटके
मित्यमरः । इष्टकेषीकामाकानास्रितद्वयवारिष्यति हस्त । पक्ष मूर्ति-
काविशेषवाचकस्येष्टकासन्दस्य तादृशि सुवर्णविकारे । सुवर्णं घटवदुप-
चारात् प्रयोगः । चित्तिपस्य बुधिरिष्टस्य वक्ष्य्य सदनम् । निधानवक्ष्य-
सदनमित्यमरः । ददर्श । यत् सदनं गगनस्फृशा उद्येत्तराया मधि
रथा चयेन समूहेन नाकिना देवानामपि सदभामि सदस्यत अ-
सत् । अस्वतेरतपूर्वात्कर्त्तृत्वात् । अत्रापि न्यपसदनस्य सुसदनादा-
दिक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति ॥ ६३ ॥

उदवाद्गोति । अथ न्यपसदनदर्शनामनरं उदवाद्गोति शिशवे-
युगपच्चकासतो प्रकाशमानयो । अकाष्ट दीप्ताविति धातोर्लेट शत्रा-
देयः । दिननाथपूर्वशशिनी सूर्यपूर्वचन्द्रमणोरसम्भवा सम्भवत्पि-

करवालकोमलरुचावुपेक्षितैः ।
उदकर्षि यत्र जलशङ्कया जनै
सुन्दुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥
अभितस्सदोऽथ हरिपाण्डवौ रथा
दमलांशुमण्डलसमुक्षसत्तनू ।
अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः
शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥
तदलक्ष्यरत्नमयकुशमादरा
दभिधातरीत इत इत्यथो नृपे ।
धवलाक्षरशिसपटलाविभावित

अविद्यायां अविद्यंसास्त्रही इन्द्रनीलभुवि हृषितं परेष जानताग्येन
कानेनोपेक्षितैः स्वचमेतत् न जनयति उपदिष्टैर्भैरवैरागन्तुजन-
नैर्जलशङ्कया अचभ्रान्ता उदूर्दूरमम्बरं बभूव उदकर्षि मितम्बाहु-
कृतम् । अनेन्द्रनीलमयनडादृश्यान्वषिषभ्रान्ते भ्रान्तिपदकङ्कारः ॥ ६० ॥

अभित इति । अघामनाशुमण्डलेन तेन उक्तेन उच्यते न्यो
मासमाने तनू मूर्त्तौ यशोक्तौ नयननन्दनौ नैवानन्दनौ हरि
पाण्डवौ उदोऽभितः उभाभिमुखम् । अभित परि इति द्वितीया ।
रथात् शशिभार्गवौ अमनेत्यादिवियेव्यविधौ चन्द्रसुक्तौ नभोऽभितो-
नभोऽभिपुत्रं उदयास्यात्पर्यन्तदुदयापमादिमावतेरतः अवतीर्ष्यन्तौ ।
नरतेभिर्त्सु फलमभयतपचेति एताभ्यामकोपी । अमना ॥ ६१ ॥

मदिति । अथो रथावतरस्यामन्तरं अथो हरिर्दृष्टये युधिष्ठिरे आह-
रुदित इत इत्यभिधातरि इति इत इत आगम्यताभित्ति धि धमाने
पतेर्यथः । अतूर्त्तमवतरत्यमवदृशं अदृश रत्नमिति इत् । अह-

प्रतिहारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥

नवहाटकेष्टकचितन्दर्श सः

क्षितिपस्य वस्तमथ तत्र ससदि ।

गगनस्कृशाम्णिरुचाञ्चयेन य

त्सदनान्मुदक्षयत नाकिनामपि ॥ ६३ ॥

उदयाद्रिमूर्द्धि युगपच्चकासतो -

र्द्दिननाथपूर्वशशिनीरस्मभवाम् ।

रुचिमासने रुचिरघाम्नि विभ्रता

लेन घाम्णेष रश्मिपटलेन नक्षत्रभापुञ्जेना विभाषितप्रतिहारमव
श्रवणम् । स्त्री 'हाटारं' प्रतीहार इत्यमर । 'सदः' यथा 'शनैः'
विद्यत प्रविष्टवान् । अथ कुक्षप्रती 'हारयोरवच्छायासम्बन्धेऽपि तत्-
सम्बन्धोक्तेरतिप्रयोजितं ॥ ६२ ॥

नवेति । अथ 'प्रवेशमानन्दरं' च 'हरिस्तत्र ससदि' यथाया नव-
भिर्हाटकेष्टकाभिः 'हरिष्टकेष्टकाभिषितम् । 'हरिणम्' ज्ञेयं 'हाटप-
मिद्वमर । 'इष्टकेनीकानावानाहिततृणमपरिष्वति' सुप्त । पञ्च भूति-
काविशेषवाचकस्य 'इष्टकस्य' तादृशे 'सुवर्ण' विभादे । 'सुवर्णं' यदवदुप-
चारात् प्रयोग । 'क्षितिपस्य' बुधिरिष्टस्य 'वक्ष्य' सदनम् । निशान्नाप्रकृत-
सदनमित्यमर । 'उदयं' यत् 'सदनं' गगनस्कृशा 'उदयेत्तराया' नधि-
रुचा 'चयेन' समूहेन 'नाकिनः' देशानामपि 'सदनानि' उदक्षयत अ-
सत् । 'स्यते' इतपूर्वात्कर्त्तरि 'अट' । अत्रापि 'व्यसदनस्य' 'सुरसदनादां'
विश्रयसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिप्रयोजितं ॥ ६३ ॥

उदयाद्देति । अथ 'व्यसदनदर्शनानन्तर' 'उदयाद्देमूर्द्धि' शिष्य-
युगपच्चकासतो 'प्रकाशमानयो' । 'अकाश' दीप्ताविति 'घातोर्बट' यथा
देशः । 'दिननाथपूर्वशशिनी' 'सूर्यपूर्व' 'चन्द्रमणोरवच्छाया' 'सम्बन्धेऽपि'

बलघुन्यथ न्यपदतानृपाच्युतौ ॥ ६४ ॥

सुतरां सुखेन सकलकृतमच्छिदा

सनिदाधमङ्गमिव मातरिश्वना ।

यदुनन्दनेन तदुदन्वतः पथः

शशिनेव राजकुलमाप नन्दथुम् ॥ ६५ ॥

अनवद्यवाद्यलयगामि कीमलं

नवगीतमप्यनवगीततान्दधत् ।

तामयोस्तथाधृतयोर्वीगमद्ययोगादभूतपूर्वाभिरित्यर्थः । इति योभां विभक्तौ
 नृपाच्युतौ इतिरधान्नि उष्णवतेजसि । अरुचुनि विडले आसने
 संज्ञासूत्रे न्यपदतासुप्रविष्टौ । सदेर्कुञ्जि सुपादित्वात् 'सुरेच्छादेयः
 इतिरप्रतेरिति यत्वम् ॥ अत्र सन्धावनवा अर्कपूर्वेन्दुयोभासम्बन्धो-
 ष्चैरसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

सुतरामिति । तद्भ्राजकुलं कुरुकुलम् । सकलकृतमच्छिदा सकलदुःख-
 हारिण्या यदुनन्दनेन कथ्येन सनिदाधं ससन्तापमङ्गं मातरिश्वा वासु-
 तेन उदेकान्यस्य सन्तीति । उदन्वान् उदधिः । उदन्वास्तदधी वेति नि-
 गता । तस्य पथोज्ज्वलं शशिनेव सुतरां भवन्नम् । अव्ययादास्यद्रव्य
 इति आसप्तत्ययः । सुखेनाक्लेशेन नन्दथुं आनन्दमाप । स्यादानन्द-
 सुरानन्द इत्यमरः । द्वितोयुजित्ययुष्प्रत्ययः । सासोपभा ॥ ६५ ॥

अनवद्येति । सविवाधो विशासयुक्तोवाशिकविवाधिसंयोजनः । अक्ष-
 णीजनः सविवाधसहासिकविवाधिसंयोजनः । अक्षं कीवाशिके समे इत्य-
 मरः । अनवद्यमगर्भं वाद्यं तंवादि तस्य लयः सामग्रहीतव्य सम-
 गलत्वं तेषामि द्रुतविलम्बादिमानासुवर्तीत्यर्थः । तालः आलङ्कार्या-
 गनं लयः सामग्रमित्यमरः । नवद्वीतं यस्य तच्चयगीतं तथाप्यनव-
 गीततां दधदिति विरोधेऽपि शब्दः । अगर्हितत्वं दधदित्यविरोधाद्द्वि-
 वासायः । अन्वगीतं तु निवादि सुद्वीती च गर्हिते इति दिशः ।

स्फुटसात्विकाङ्गिकमन्वत्यदुज्ज्वलं

सविलासलासिकविलासिनीजनः ॥ ६६ ॥

सकले च तत्र गृहमागते हरौ

नगरेऽप्यकालमहमादिदेश संः ।

सप्ततोत्सवन्तदिति नूनकुम्भुदो

रभसेन विस्रुतमभ्रन्तहीभृतः ॥ ६७ ॥

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्

सप्तमन्तरणं तेन निर्दन्तं श्लथं सात्विकं अक्षुं इत्यादि तेन
निर्दन्तमाङ्गिकम् । निर्दन्ते तद्वसताभ्यां हे त्रिधाङ्गिकात्विके इत्य-
नरः । ते स्फुटे यस्मिंस्तत्तयोक्तम् । वाचिकस्याङ्गुपस्यमैवत् ।
यथाह भगवान् भरतः । पदार्थाभिनयो नाम श्रेयोभागवत्सत्यज्ञ इति ।
अतएव कान्तिटाषोऽपि अङ्गुत्तव वचनाश्रयं मिथः स्तोत्रु न्यस्तप-
थाय इयंमिति । कोमलं मधुरं न्यस्तसम्भवसद्गतं चाश्लक्ष्णम् ।
तथोक्तं [दिग्वरुणे । भावनाश्रयन्तु श्लथं स्याच्चिन्तं तावद्यथाश्रयम् ।
आद्यं पदार्थाभिनयो भागादेशी तथापरः । मधुरोद्वतभेदेन तद्गुह्यं
द्विविधं पुनः । आद्यं दृष्टकल्पेण नाटकाद्युपचारकमिति ॥ ६६ ॥

सकल इति । किञ्चेति चार्थः । स राजा हरौ रूपे गृहमागते
सकले तत्र नगरे इन्द्रप्रस्थे । अथापि प्रसिद्धवसन्ताद्यनिरिक्ते कावे ।
मङ्गुत्तवम् । मङ्गु उत्तव उत्तव इत्यनरः । आदिदेश आज्ञापया-
मास । नूनमत्तोत्सवन्त इत्यदः कस्यागमनादुत्कटानन्दस्य महीभृतो
धर्मनन्दस्य तत्रगरं शततं उत्तवा यस्मिन् तत् सप्ततोत्सवमिति इत्येत
द्रभसेन त्वरया विस्मृतमभ्रत् अन्यथा ध्यं कतकरचोपदेश इति
भावः ॥ ६७ ॥

हरिरिति । किञ्चेति चार्थः । अखिलान्यभिधानानि नामानि ने-
प्तीति अखिलाभिधानवित् सरवनामप्रपञ्चाभिधेः । नामहरे आशर-

स्वजनस्य वार्त्तं मयमन्वयुङ्क्त च ।

सद्वतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः

सुजनोन विस्मरति जातु किञ्चन । ६८ ॥

मर्त्यलोकदुरवापमवाप्तरसोदयं

नूतनत्वमतिरिक्ततयानुपदन्धत् ।

श्रीपतिः पतिरसाववनेश्च परस्परं

सङ्ख्यामृतमनेकमसिखदतामुभौ ॥ ६९ ॥

वाणीतिशृतेरिति भावः । आख्याञ्जे वा निधानं च नामधेयं च नाम चेत्यमर । अयं हरिः ०ष्य कुपारमारभ्येत्वाङ्गमारम् । आद्या ऋदाभिधिरिन्द्राभिधानादख्यो भावः । स्वजनस्य बन्धुजनस्य । बन्धु-
 कस्यजनाः समा इत्यमर । वार्त्तंमयमयं कारोऽप्यनित्यं । वार्त्तं कन्पुन्दरोगे चेत्यमर । वाच्यार्थं कुशब्दं प्रच्छेत् सत्यबन्धुननामधमिति बहुकारणात् । अन्वयुङ्क्त अष्टच्छत । प्रयोऽनुयोगं प्रक्या चेत्यमर । युजे कर्त्तरि लृट् । तथा हि मर्त्योऽपि सम्पदमराध्यादि विषय निरङ्कारं सुजनं यतएव जातु कदाचिदपि विद्युन तिसमि न विस्मरति । सुजनं सम्पदोऽप्यङ्कारं न करोतीति भावः । सामान्येन विषयेष्वमर्षेण रूपोऽप्यनिरन्वयः ॥ ६८ ॥

मर्त्येति । उभौ श्रीपतिः कण्ठः असाववने पतिः पत्नीकृतश्च परस्परं मर्त्यलोकेऽन्वयुङ्क्तुं रवापं दुर्लभं अवाप्तरसोदयं प्राप्तं रसोदयं आदूभवदित्यर्थं अतिरिक्ततया अतिरिक्ततया अनुपदमनुष्यं प्रति वाक्यं च नूतनत्वमपूर्वता दधत् कनेकं वञ्चलं बहुधा समापयं चेदि-
 राज्ञारावन्नादिकार्यविन्नाख्यं तदेवाद्यतं तद्विस्मरतां आदित-
 वन्तो । आहारः अपरन्विकथानां प्रायशो हि सुहृदो महाराज इति भावः । सद्वतीः बहुप्रपन्नाया सुसु । इहया मृतमिति रूपवाच-
 शारः । आदमविज्ञानम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीशिष्युपालवधे महाकाव्ये श्रीशब्दा
लङ्कृतसर्गान्त श्रीकृष्णसमागमोनाम
तयोद्गः सर्गः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीनाचलमहिषासुरविरचिते मातृशब्द-
व्याख्याने सर्वद्वयस्य तयोद्गः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

तञ्जगाद् गिग्मुद्गिरन्निव
जेहमाहितविकाशया दृशा ।
यज्ञकर्माणि मनः समाद्ध
द्वाग्विदांवरमकइदोन्वपः ॥ १ ॥

तमिति । वदतीति वद । पचाद्यच् । कुञ्चितस्य वदः उद्गः । गद्यं-
वाङ् । गद्यंवादी तु वद इत्यमरः । रदशदयोषेति षोः कडादेगः ।
य न भवतीत्युद्गः साधुवादी यद्युधिष्ठिरः यज्ञ कर्माणि दद्यात्तुष्टाने
मनः समाद्धन् सत्यमाद्धन् तदेव हृदि निधादेत्यर्थः । एतद्भक्तिविद्या-
यथा सतमदादया दया इत्या आर्षे उद्गिग्मुद्गमन्निवत्युत्पेया । इति-
विद्यायाः प्रकटितज्ञेहः शब्दस्ये । वाचोविन्दन्नि वन्नु विवेकं च
जातनीति वाग्दि- वाक्च बोधदाः । गृह्यहिमेत्यादिना द्विष्टः
तेषां वरं देवं तं इति गिरं समाद्ध । गृह्यतेर्षेपदङ्गात् इत्यादीः

सज्जते न गदितः प्रियम्परो
 वक्तुरेव भवति त्रपाधिका
 व्रीडमेति न तव प्रियं वदन्
 ह्रीमतात्रभवतैव भ्रूयते ॥ २ ॥
 तोपमेति वितथैः स्तवैः पर-
 स्ते च तस्य सुसभाः शरोरिभिः ।
 अस्ति न स्तुतिवचोऽनृतन्तत्र
 स्तोत्रयोग्य न च तेन तुष्यसि ॥ ३ ॥

आदिना गदेर्द्विकर्मात्त्वम् । चतोत्रमेघादृत्तुपाशयोः संसृष्टिः ।
 अकिन् वमो रवोदता इतं रात्रराशिह रवोदता समी इति
 अचपात् ॥ १ ॥

गिरं जगादेत्युक्तनामेव गिरं दशभिः प्रथम्यति । सज्जत इत्या-
 दिभिः । परं अन्यं कथित्तुमानु मियद्गदित मियराव्यसक्तः सन्निव्यधेः ।
 गदेर्द्विधादित्यादप्रधाने कर्माणि त्तः । अग्रधाने दुष्टादीनामिति पच-
 नात् । न सज्जते तस्योत्तकृत्वादिति भावः । किन्तु पक्षः शोडशेसाधिका
 लपा भवति । अयादिना सिध्यावाचकत्वादिति भावः । प्रसते तु नै-
 मिज्याह । तत्र प्रियं वदन् त्वा सुवक्षित्यर्थं व्रीडां च इति अमन्तगुणा-
 धारे त्वयि वक्षोरपि प्रियस्य अमिथ्यात्वादिति भावः । किन्तु साग्नेन
 अत्रभवता पूष्येनैव ह्रीमता मयते प्रकृत त्वमेवात् जिह्वेपोल्यर्थः मह-
 त्तामनुत्तकृत्वादिति भावः । पूष्यसत्त्वभवानिति सज्जनः । इतराभ्यो-
 ऽप्येति सार्धविभक्तिवत्प्रत्यये सप्तुवेति समासः ॥ २ ॥

तोपमिति । परस्वदन्त्य. वितथैरसत्त्वमूलेः स्तवैः स्तोत्रैः । स्तवः
 स्तोत्रं स्तुतिः स्तुतिरित्यमरः । तोपसुवृत्कतामेति ते च तस्य परस्य ते
 सिध्यासत्त्वाः शरोरिभिः प्राशिभिः सुसभाः अचपात् प्रसापा नाम गिर-

वक्ष्ये प्रियमयन्तव ब्रुव
 न्न. ब्रजत्यन्तत्रादिताञ्जनः ।
 सम्भवन्ति यद्दोषदूषिते
 सार्व्व सर्व्वगुणसम्पद सत्वधि ॥ ४ ॥
 सा विभूतिरनुभावसम्पदा
 भूयसी तव यदायतायति ।
 एतदूढगुरुभारभारतं
 वर्षमद्य मम वर्त्तते वशे ॥ ५ ॥

गंडलादिति भावः । त्वयि तु नैवमित्याह । अस्तीति । हे सोमयोग्य ।
 गुणाकरादिति भावः । अतएव तत्र सन्त्यस्य स्तुतिवचोऽन्तं नास्ति न
 भवति तेन स्तुतिवचसा न तु त्वयि न प्रसीदति मन्धीरत्वादिति भावः । अत्र
 श्रीकृष्णे उपमानराहुपमानभूतादाधिक्यव्यनाह्यतिरेकाबद्धार । १॥

वक्ष्येति । अयञ्जनः सर्व्वमिच्छतिः पराभ्यस्यते वक्ष्येति तत्र प्रियं
 ब्रुवन् ब्रुवन् अन्तत्रादितां भिद्यतादित्वं न यजति न गच्छति यदास्मात्
 हे वानं । सर्व्वजितानुवाकः तत्त्वज्ञोयने । बहोष दूषितो न भवतीत्यदोष-
 दूषिते सर्व्वगुणवर्त्तिते त्वयि नरेशुच्यव्यदः चम्पवन्ति । अमारोपितगुण-
 वादोभूवानपि न विपर्य्येतीति भावः । अतोऽसत्वाक्याद्येन पूर्व्ववाक्यापे-
 क्ष्यवर्त्तनाद्वाक्यापेक्षेत्वं वाच्यं विद्वम् ॥ ४ ॥

इति । हे अशुभभार । विषमभारतादिति भावः एतत् भरतम्
 राष्ट्र इदं भारतम् । भारतनाभास्यं वर्षम् । वर्षोऽस्ती भारतादी
 चेति हेनः । श्रीकृष्णं भारतं वर्षमिच्छयतः । अयोदानोऽनासतायति
 वक्ष्यतरवाच्यम् इति मयेत्यर्थः । अतएव वाच्यं वाच्यतिरिक्तम् ।
 मम वशे वाच्यतायां वर्त्तते इति यावत् । वक्ष्येति वाच्यतावाच्येति विद्वम् ।
 वा वक्ष्येति वर्षं विषेवमाभावात् श्रीकृष्णता । तदातुभारतव्यदं

सततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः
 कुर्वन्नुग्रहमनुज्ञया मम ।
 मूलतामुपगते खलु त्वयि
 प्रापि धर्ममयवृक्षता मया ॥ ६ ॥
 सन्भृतोपकरणेन निर्मलां
 कर्तुमिष्टमभिवाञ्छता मया
 त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः
 कर्षकेण वलजाम्बुपूषता ॥ ७ ॥

शार्ङ्गोत्तिशयानां भूयसी महती विभूतिर्भङ्गिणा कार्यमिति यावत् ।
 तत्प्रसादसम्बन्धिदमैर्लक्ष्यमित्यथ । अत्र निजैर्लक्ष्यैश्च भगवदहभावसम्बद्धं
 विना सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥

तदेव स्तुत्या हरिभक्तिपूर्वोक्तस्य कस्यांशभावेदयति । वप्रैति । वप्र
 तन्त्रस्य संस्था यस्य त वप्रतन्त्रं प्रकृतम् । वप्रतन्त्रमेषं प्रकृतिरित्यमरः ।
 अधिगन्तुम्प्राप्तुमिच्छतोममाहृषयाहृषादानेनाहृषयः प्रसादं कुरु सा
 न्यायं कर्तुमिच्छेत् सततं वनचरस्य किं मदहृषयहृषयेत्याह हे प्रभो त्वयि
 मूलतां सुख्यकारणतामस्मिन् त्वं उपगते वसि । अथा धर्ममयवृक्षता
 धर्मात्मकवृक्षता प्रापि प्राप्ता । प्राप्तेः कर्मणि चुङ् । प्रापि त्वदह
 यहादेव धर्ममजंयन् धर्मराजोऽहं सज्जोति भावः अत्र चपस्य धर्मवृक्ष-
 त्वेन हरिसङ्गच्छत्वेन रूपस्याऽऽवायवरूपकं तेन त्वदहृषयं सर्वथा
 प्राप्स्यमीयो मया धर्माधिनेति तात्पर्यं व्यञ्जते ॥ ६ ॥

सन्भृतोपकरणेन निर्मलां निर्होषा इष्टि यागसः । यजे स्त्रियां क्तिन् वधि
 क्षपीत्यादिना सम्भृदारण्यसः । कर्तुमभिवाञ्छता अतएव सन्भृतोपकरणेन
 अर्थादितसाधनेन अथा वलजाम्बुपूषताम् । वलजो धाम्बराशि
 र्जलवल्बो । उपूषता परिश्रमं साधयित्वा निरुन्नीकृतुं दृष्टता ।

वीतविघ्नमनघेन भाविता
 सन्निधेस्तव मखेन मेऽधुनाः
 कोविद्वन्तुमलमास्त्रितोदये
 वासरथियमशीतदोधितौ ॥ ८ ॥
 स्वापतेयमधिगम्य धर्मातः
 पर्यपास्तयमधीवृधञ्च यत् ।
 तीर्थगामि करवै विधानत
 स्तज्जुपस्त जुह्वानि चानले ॥ ९ ॥

इनातेः सन्ननाद्यटः यत्रादेश सन्निधेस्तुहोचेति चकारादित् प्रति-
 शेधः । कर्पकोष कपीश्वेन समीरथोवायुरित् प्रतीक्षितः । प्रवाते
 स्रष्टादिना धाम्यस्योत्क्षेपः यवनं तदातं विज्ञेयत्वा विना समाहृत-
 यम्पारेषाधि मया यागो दुस्तर इति सातः ॥ ७ ॥

वीतविघ्नमिति । अधुना तत्र सन्निधेर्हेतोर्मे सखेन क्रतुना कर्ता वीत-
 विघ्नमविघ्नं मनघेन निर्होषेय भाविता भविष्यत इत्यर्थः । भावे ह्यु-
 क्तविघ्नोऽनुदित्यादिना जुटि चिप्यद्भावात् उच्यते । तथा हि अधीत-
 दोधितावुष्यायावास्त्रितोदये प्राप्नोदने सति कोवासरथियन्दिनयोर्मा
 विद्वन्तुमत्तं यज्ञः न कोऽपीश्वरे । अत्र इतिमरीचिमात्रिनोर्वाक्य-
 भेदात् विश्वप्रतिविभूतया सन्निहित होतितया समानधर्मातया निर्हो-
 दयान्ताहकारः । अत्र वाक्यद्वये विश्वप्रतिविभूतयोच्यते सामान्यधर्म-
 वाक्योक्तः स दृष्टान्तो निगद्यत इति ज्ञेयत्वात् ॥ ८ ॥

स्वापतेयमिति । यत् स्वापतेयं स्वामिनि साधु धापतेयं विसृज्य
 पथ्यातिथिवसतिस्वपतेर्दन् । इत्यं वित्तं स्वापतेयमित्यस्य । धर्मातः
 चतुर्यस्य विजितमिति शास्त्रोक्तप्रकारादित्यर्थः अधिमस्य चम्पा ।
 य ज्ञेन पर्यं पात्तयं पाचितवान् अधीवृधं दृष्टिं च प्रपितवन् । तत्तीर्थ-

पूर्वमङ्ग जुह्वधि त्वमेव वा
 स्नातवत्यवभृथुः ततस्त्वयि ।
 सोमपायिनि भविष्यते मया
 वाञ्छितोत्तमवितानं याजिनां ॥ १० ॥
 किं विधेयमनया विधीयता
 न्वत्प्रसादजितयार्थसत्पदा ।
 ग्राधि ग्रासक जगत्त्रयस्य मा
 भाश्रयोऽस्मि भवतः सदानुजः ॥ ११ ॥

गानि विनाधोनं करवै करिष्यामि । विधानंतः । वाञ्छितं पूर्वदेवीणां
 वत्तं प्राप्तं, निर्वमेदिति अरण्यात् । अथ पालं त्वमेवेत्याह । तस्यैवं
 जुह्वन्तं मेवैव सदेव तुह्येच्छते । जुहोतीति त्वमेव योरिति धातोर्भोऽट् ।
 अथ वा जुह्वन्ति च जुह्वन्तं तस्युत्तमाधि तवैव शोक्तुत्वादिति भावः ।
 जुहोतीति संमन्त्रलोठिमेतिरादेशः ॥ ८ ॥

पूर्वमिति । वेति प्रथान्तरे अथवेत्यर्थः अङ्गं हे अथ । अथ सप्तो-
 धनार्थकाः सः अङ्गं हे हे भो इत्यमरः । पूर्वं त्वमेव जुह्वधि यज्ज-
 त्थर्थः । सुभक्त्योर्हेर्द्विरिति हेर्धिरादेशः । सोमपायिनि त्वयि अथ
 भृथे वशे । दीक्षान्तोऽवभृथोवश इत्यमरः । स्नातवति सति ततोऽनन्तरं
 मया वाञ्छितः उत्तमोविनामः राक्षस्रयास्त्रः । अतुर्विफारयोरहो
 वितानं त्विदं त्वच्छके इत्यमरः । तेन तया वाञ्छिता भविष्यते । भावे
 षुट् । विधि इत्यति पश्चादहं वक्ष्ये इत्यर्थः । अत्र शोक्तव्येन इत्येता-
 र्थस्ये तत् सप्तशोक्तेरतिशयोक्तिः । १० ॥

किमिति । अथवा त्वत्प्रसादेन त्वदनुपदेशेन जितया अथवा अथवा
 यार्थसत्पदा धनसत्पदा किं विधेयं किमनुष्ठेयं विधीयतां त्वमेव क्रियतां
 अथ त्वत्प्रसादेन इत्याह । हे जगत्त्रयस्य ग्रासक ! अतुर्विफारयोरहो

तं वदन्तमिति विष्टरश्रवाः

श्रावयन्नथ समस्तभूषतः ।

व्याजहार दशनांशुमण्डलं

व्याजहारशवलन्दधद्वयुः ॥ १२ ॥

सादिताखिलनृपन्महन्मह

सम्प्रति स्वनयसम्पदैव ते

किम्परस्य स गुणः समन्तते

पथ्यवृत्तिरपि यद्यरोगिताम् ॥ १३ ॥

विष्टरश्रवः । श्रावयन्ति कुम्भस्योद्धृतिरिति विष्टरश्रवः । अशोभोतीति
 वकारशोपः । सहायज । सातुजः, वनु । शोपवर्जनश्लेति सङ्घट्टस्य
 समाश्रितस्य । भवत. तत्राश्रयविशेषोऽस्ति । विष्टरश्रवः । अशोभोतीति वचने
 स्थित आश्रय इत्यपर । अत्राश्रयस्य अश्रवणस्य अश्रवणोक्तिरिति प्रयोक्तारिति ।
 दशनांशुमण्डला भागवतनतेऽतिप्रियतराख्यानात् प्रयोऽबह्वारः । प्रियः
 प्रियतराख्यानमिति उच्यते । साधुनिकास्तु भागवतस्य अश्रवणोक्तिरिति प्रयोऽबह्वार
 इति उच्यते । अशोभोतीति तत्रोद्धृते भ ॥ ११ ॥

तमिति । अथानन्तरं विष्टरश्रवः अश्रवणी यस्य स विष्टरश्रवः ।
 विष्टुर्गौरायणः । अथोद्धृतेऽतिप्रियतराख्यानात् इत्यपरः । इति एतादृशं
 तं वदन्तं मयि । सहायभूषतः सर्वान् ज्ञानान् श्रावयन् दशनां
 शुमण्डलमिति व्याजहारप्रदेशोदस्य तेन हारेण यत्कालेण श्रावणं
 श्रावणं वदन्तं व्याजहार व्याजहारान् । अत्र दशनांशुमण्डलस्य
 व्याजश्रवणेनाश्रवणं प्रतिपादनात् अथोद्धृतेः ॥ १२ ॥

वदन्तं सा विष्टरश्रवः इति तत्रोद्धृतेः । सादितेति । सम्प्रति
 ते तत्र मङ्गलस्यैव सनप्रत्यक्षेण निजनीतिमहिम्नैव सादिताखि-
 लस्य भिन्नतद्वत्तत्त्वात् न तु पदसुमानादिति भावः तथा हि

तत्सुराञ्चि भवति स्थिते पुरः
 कः क्रतुं यजतु राजलक्षणम् ।
 उद्धृती भवति कश्च वा भुवः
 श्रीवराहमपहाय योग्यता ॥ १४ ॥
 शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं
 कृत्ययस्तुपु नियुङ्क्ष्व कामतः ।

मया हिता इतिरक्षणपादादिविया यस्य सोऽपि अरोगिता भादीम्भं
 धनश्रुते यदि प्राप्नोतीति चेत् सोऽपि तदारोग्यमित्यर्थः विधेयमाधा
 म्वातुः सिद्धता । परस्य भिषजस्य गुणः किं जेत्यर्थः । मय्यइत्तेरा-
 रोग्यश्रीपथसाध्यत्वाद्भिषकोऽप्युच्यते इतिमेध्याश्रितो न तचेत्यर्थः । अत्र-
 नवमर्थः पराधीनविद्विग्नप्रवृत्तौ इति भावः । इष्टान्ताङ्कारः
 सुगमः ॥ १२ ॥

वर्तुक्तं पूर्वमङ्गलं लुप्तमि त्वमेवेति तत्राप्याह । तदिति तत्तत्र
 इष्टरीत्या तत्रैवाधिकारित्वादित्यर्थः । सुराञ्चि । विजयप्रकारण्योदि-
 कृष्यवोगात् सुख्यमित्ये । न पूजनादिति कथाधान्यप्रतिषेधः । भवति
 त्वच्चि इर स्थिति यति कल्पस्य च इत्यर्थः । राजः यत्किञ्चन मन्त्रं
 विष्णुमवाधारयं वन तं क्रतुं राजस्यमित्यर्थः वजत न सोऽपि-
 त्तर्यं । राजा राजस्येन वजेतेति राजाधिकारवाङ्मर्यादात्वात् त-
 जेतेति भावः । संभावनायां षोड् । अत्र इष्टान्तंभाह । एव उद्धृती
 एव उद्धृते श्रीवराहं आदिवराहं अपहाय कश्च पुनर्योग्यता वा-
 मर्त्यं प्रवति न ब्रह्मापीत्यर्थः । योगाय प्रवयतीति योग्यः । योगा-
 द्यतेति यत्प्रवयः । अत्र राजवराहवो. वाक्यभेदेन प्रतिविम्बवद-
 चाइष्टान्ताङ्कारः ॥ १३ ॥

यज्ञोक्तं वक्तृनीपवदप्येनेत्युदिना तत्राप्याह । आचन इति । उरुप्य-
 तिदृश्यरेऽपि भावने निधौने अत्रभ्यतं तदाप्राप्तमित्यर्थः । यी

त्वत्प्रयोजनधनन्धनञ्जुषा.

दन्य एष इति मात्र मावगाः ॥ १५ ॥

यस्तवेह सवने न भूपतिः

कर्म कर्मकरवत्करिष्यति ।

यस्य नेष्यति वपुः कवन्धता

स्वन्धुरेय जगतां सुदर्शनः ॥ १६ ॥

इत्यत्र सुदुर्लभं कर्मोपार्थं कामतो वयेकं निवृत्तं प्रेषय । अतश्चित्तमे-
तन्निरुद्धं इति सद्बोधं धारयन्नाह । त्वदिति । स्वत्प्रयोजनमेव धनं
यस्य तं तदर्थं कर्मकरवत्करिष्यति । अं यथापि जयतीति धनञ्जुषोऽ-
र्जुनः । संशयां अहङ्कारिणोऽहितमिदम इति अस्मत्पदे उभा-
मनः । तद्भावेऽप्येवमस्य इति वा मावगाः भावेऽपि च । नियो-
गसमुच्चयार्थप्रकारः । अत्रपूर्वादिषु भाषि । अहं इत्येवमस्य सुधीति
भावेऽपि न भाङ्गयोग इत्यत्र प्रतिषेधः । अत्रयोरुक्तार्थनिबन्धनात्प्र-
कारात्कथात्मत्वाच्च भावयोर्भेदप्रतिषेधः कार्यैतत्पर्यः तथा च तद्-
देव नियोगेऽप्यसद्बोधे अचित इति भाव अतएवानयोर्वन्त्यार्थयोर्भे-
दहेतुमहावादाकार्यहेतुकं काव्यनिष्क्रमणद्वारः स च कथ्ययोर्भेदाभेद-
रूपमिति वदोक्तमन् इति अत्रयोरुक्तार्थनिबन्धनात् सद्बोधः ॥ १५ ॥

यद्बोक्तं वीतविभ्रमित्यादि तत्राभयदानस्मृतिज्ञानीते य इति । को-
भूपतिः तरेङ्कार्केणु सपने वश्ये । सवनं ब्रजने स्थाने सोमे निर्देन-
नेऽपि चेति विद्वः । कर्मकरवत्कृत्यन्तु कर्मन करिष्यति तस्य भूपते-
र्धनुः जगतां वन्धुः क्षेमहृत्त्वादिति भावः एष सुदर्शनी मन्त्रकम् ।
यद्बोक्तं ज्ञोपते पाञ्चजन्यचक्रं सुदर्शन इत्यमरः । कवन्धतां धिरा-
श्रुन्धताश्चेत्यति प्रापयिष्यति केत्यामि चक्रेषाञ्च धिर इत्यर्थः ।
कवन्धं उचिते प्रोक्तमपमूर्द्ध्वदेव इति विद्वः । अतोविभ्रमज्ञानं
कार्येति भावः । अत्र सुदर्शने वन्धुत्वरूपवाद्रूपज्ञानद्वारः ॥ १६ ॥

इत्युदीरितगिरन्वृपस्त्वधि
 येयसि स्थितवति स्थिरा मम ।
 सर्वसम्पदिति शौरिमुक्तवा
 नुद्वहन्नुदमुदस्थित क्रतौ ॥ १७ ॥
 आननेन शशिनः कलान्दध
 दर्शनक्षयितकामवियहः ।
 आसुतः स विमलैर्जलैरभू-
 ददृमूर्तिधरमूर्तिरष्टमी ॥ १८ ॥

इतीति । इतीत्य' उदीरितगिरन्वृपस्त्वधाच' शौरि' श्रुतौ युधिष्ठिरः ।
 त्वयि येयस्यभ्यदये विमये स्थितवति त्वयि क्षेमक्षरे सतीत्यर्थः । मम सर्वसम्पद
 स्थितेत्प्रज्ञानान् । उदं उद्वहन् सहाय सम्पत्तया सन्नुष्यन् धनु । प्रताडद-
 स्थित क्रतुं कर्तुं उद्वहन्नामित्यर्थः । तिष्ठतेर्मुक्ति उदोऽनुर्लक्षणार्थे
 इत्यादिनात्मनेपदं श्याणोरित्येति विचः कित्पादिकारः तु स्यात्तद्वा-
 दिति वकारक्षोप ॥ १७ ॥

अथ पञ्चलिंशता श्लोकैरेकधा क्रतुं वर्णयति । आननेनेत्यादि ।
 आननेन शशिनः कलानिव कलां कानि दधत । निदर्शनमाह्वारः ।
 शशिसख इत्यर्थः । अन्यत्र शशिसखइधरेत्यर्थः । दर्शनेन क्षयितौ ना-
 यितौ कामवियहौ कामक्रोधो येन सः । अन्यत्र इष्टि दम्भकरयरीः
 विमलैर्जलैरासुतः स्यातः स्यात् इत्यादीनां स्नानविधानादिति
 भावः । शून्यत्र मङ्गोदकविज्ञा गङ्गाधरीत्यर्थः । स स्यः । अष्टमी
 पूरणी अष्टमी । तस्य पूरणे इहिति इट् प्रत्यय नान्नादसङ्ग्राहेर्भट्टिति
 महागुणः टिड्ढायाजित् ११ ११ ११ । अष्टमीं सूर्योवा समाहारो-
 ऽष्टमूर्ति । तद्वित्यर्थः ६ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥
 तस्य परोधारायिताऽट् ३ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥

तस्य साङ्ख्यपुरुषेण तुल्यता
 विभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।
 कर्तृता तदुपलम्भतोऽभव
 हृत्तिभाजि करणे यथर्विजि ॥ १८ ॥
 शब्दिनामनपशब्दमुच्चकै
 वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

हीनितोऽभूदित्यर्थः तस्याध्यागने विषमूर्त्तत्वप्रसिद्धेः । अत्र प्रकृतामह
 तमोर्गपयिष्योः विषयवद्भाववाच्यमार्त्तत्वं ज्ञेयारुह्यार ॥ १८ ॥

तस्येति । क्रिया-कर्माणि होमादीनि । अन्यत्र पुण्यपापकर्माणि
 स्वयमकुर्वतोऽननुत्तिष्ठतः अन्यत्र उदासीनस्य । अतएव साङ्ख्ये पुं
 येषु साङ्ख्यपासोक्तोभाक्तना तुल्यता विभ्रतस्तस्य राशः करणे अन्तः
 करणे यथा बुद्धाविशेषतः । अतो यजतीति अत्रिक् याजकः । अत्रि
 लोवाजवाच ते इत्यमरः । अत्रिगृह्णति निपातः । तस्मिन्वृत्ति
 भाजि होमादिव्यापारं कुर्वतीत्यर्थः । अन्यत्र पुण्यपाप कारिणि
 र्ति तदुपलम्भतः तस्य अत्रिगृह्णतेरुपलम्भान्नाभेदमित्यतु इत्यानादे
 कर्तृता क्रियानुष्ठापत्वमभवत् । तच्चैव विधिसामर्थ्यादिति भावः । अत
 एवाह भगवान् जैमिनिः अन्यत्र वा स्यात्परिक्रिया स्नानाद्व्यव्याक्तनेमद
 इति । अन्यत्र तदुपलम्भतस्तस्या बुद्धिगृह्णतेरुपलम्भात्प्रादित्तेनातुसम्वा
 नादेव कर्तृत्वमभूत् स्वयं क्रियाभोगरोहितोऽपि आत्मा बुद्धेः सन्निधाना
 इत्यस्तद्विशेषतया भवतीत्यर्थः । उपमाचङ्कारः ॥ १८ ॥

शब्दिनामिति । वाक्यलक्षणविदोनीपांसायास्तथा । यन् कर्मि-
 योवजनव्यापारवन्तः अत्रिजः । होमादित्वादि निमित्तयः । कमूच्यत
 इति अनुवाक्या तथा अतुवाक्यया । अन्वयया यावदया जुहोतीति श्रुतेः
 वा च प्रशास्त्रपाया तदभावे होत्रपाया देवताह्वानी इक् । अयेः अत्र
 होत्रत्वं पलोः क्व विश्वयतोऽिति कुलं शब्दसंज्ञत्वाद्घोषयद्दर्थशाभा-

इत्युदीरितगिरन्मृपस्त्वधि
 श्रेयसि स्थितवति स्थिरा मम ।
 सर्वसम्पदिति शौरिमुक्त्वा
 नुद्वहन्मुदमुदस्थित क्रतौ ॥ १७ ॥
 आग्नेन शशिनः कलान्दध
 हर्षनक्षयितकामविग्रहः ।
 आसुतः स विमलैर्जलैरभू-
 दष्टमूर्तिधरमूर्तिरष्टमी ॥ १८ ॥

अत्रोक्तिः । इत्युदीरितगिरन्मृपस्त्वधि च शौरिः मयो युधिष्ठिरः ।
 त्वधि ज्ञेयस्यभ्यदमे विषये स्थितवति त्वयि ज्ञेयकृते शरीर्यये । अम सर्वसम्पद
 स्थितेत्प्रकृत्याम् । उदं उद्वहन् सहाय सम्पत्तया वन्तुष्यन् वन् । प्रताडद-
 स्थित क्रतुं कर्तुं उद्वहन्नागितप्रथं । तिष्ठतेर्मुक्ति उदोऽनूर्ध्वकर्मणि
 इतयादिनात्मनेपदं स्याद्योरित्येति शिवः विष्ण्वादिकारः सुखारत्ना-
 दिति वकारभोग ॥ १७ ॥

अथ महत्प्रियता लोकेरनेकधा क्रतुं वर्णयति । आग्नेनेतयादि ।
 आग्नेन शशिनः कलामिव कलर कान्तिं दधत् । विदर्यन्तत्कारः ।
 शशिसुख इत्यर्थः । अन्यत्र शशिसुखधरेत्यर्थः । दर्यवेन क्षयितौ ना-
 शितौ कामविग्रहौ कामक्रोधौ येन सः । अन्यत्र इति दम्भकरशरीरः
 विमलैर्जलैरासुतः स्नातः नद्यां स्नातीति दीक्षायां स्नायविधानादिति
 भावः । अन्यत्र महोदकसिक्ता महाधरोत्यर्थः । स श्वरः । अष्टमी
 पूरणी अष्टमी । तस्य पूरणे उदिति अट् प्रत्ययः । मान्वादस्युप्रादेर्भदिति
 महागमः । टिड्ढायाश्चितादिना ङीष् । अष्टमी मूर्त्तिनां समाहारे-
 ष्टमूर्त्ति । तद्वितार्थं इतयादिना समाहारे द्विगुरेकवचनं नष्टं सकृद् ।
 तस्य धरोधारयिताऽष्ट मूर्त्तिं धरः शिवः तस्य अष्टमी मूर्त्तिरभूत् भोग

तस्य साङ्ख्यपुरुषेण तुल्यता
 विभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।
 कर्तृता तदुपलम्भतोऽभव
 दृष्टिभाजि करणे यथर्त्विज ॥ १८ ॥
 शब्दिनामनपशब्दमुच्चकै-
 र्वाक्यसत्त्वविदोऽनुवाक्यया ।

द्विषितोऽभूदित्यर्थः । तस्याध्यागते विषयभूतित्वप्रतिषेधेः । अत्र प्रकृतप्रकृत
 तदोऽप्यविशयोः विषयशब्दमात्रवाक्यमार्गत्वं चोक्तं चकार ॥ १८ ॥

तस्येति । क्रिया कर्माणि होमादीनि । अन्यत्र उच्यमानकर्माणि च
 अयमकूर्वतोऽननुतिष्ठतः अन्यत्र उदासीनसः । अतएव साङ्ख्ये पुरु-
 षेण साङ्ख्यशास्त्रोक्तैर्नात्मना तुल्यता विभ्रतस्तस्य राशः करणे अना-
 करणे यथा बुद्धाविवेतर्यम् । अतो यजतीति अतिक् यामयः । अति-
 जोवाजवाय ते इत्युत्तरः । अतिगृह्णति निपातः । तस्मिन्नुदसि-
 भाजि होमादिव्यापारं कुरीतीत्यर्थः । अन्यत्र पुण्यपाप कारिणि
 मति तदुपलम्भतः तस्य अतिगृह्णतेत्यपसम्भान्नाभेदमित्यतु हन्वानादेव
 कर्तृता क्रियानुष्ठानत्वमभवत् । तथैव विधिवामर्थ्यादिति भावः । अत
 एवाह भगवान् जैमिनिः अन्यथा वा स्वात्परिक्रिया स्वानात्स्वत्त्वात्तन्नेपदं
 इति । अन्यत्र तदुपलम्भतस्तस्या बुद्धिगृह्णतेत्यपसम्भान्नात्त्वात्तन्नेप-
 नादेव कर्तृत्वमभवत् अथ क्रियाभोगरोहितोऽपि आत्मा बुद्धेः सन्निधाना-
 द्भक्तस्तद्विषयतया भवतीत्यर्थः । उपमाचकार ॥ १८ ॥

शब्दिनामिति । वाक्यसत्त्वविदोऽमीभाषाशास्त्रज्ञाः । यत्र कर्मि-
 शोबजनध्यापारवन्नः अतिज । प्रीत्यादित्वादि निमित्तयः । अनुच्यत
 इति अतुवाक्या तथा अतुवाक्यया । कर्मवया याज्या कुहोतीति श्रुतेः
 वा च प्रशान्तप्राया तदनापे होतृप्राया देवताह्वानी अक् । अथे अक्
 शोर्षत् पलोः कृ पितृप्रायोरिति कुर्व शब्दसंज्ञताइषोपम्यदर्थं प्राणा-

याज्यया यजनकर्मिणोऽत्यजन्
 द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥ २० ॥
 सप्तभेदकरकल्पितस्वरं
 साम सामविदसङ्गमुज्जगौ ।
 तत्र हृन्तमिरश्च छरयः
 पुण्यमृग्यजुपमध्यगीषत ॥ २१ ॥

मिति न प्रतिषेध । उच्चकोः क्वमपयञ्च्' यथा तथा यद्धिता मन्त्ररक्षे'
 भोजे' । यथाशितामित्यर्थे उच्च' । यथा शिवत इति विधानात् । यञ्च्
 अं यञ्च्ने इति धातोः पौरादिकात्कर्त्तव्येण । देवताभिन्दादिकापदिश्य
 द्रव्यजातं यद्युपरोडाद्यादि कृतिः समूहं द्रव्यतेऽनयेति याव्या सा च
 क्रीड पाद्या यागाङ्गसाधनसङ्घं याव्यया कुर्वतीति श्रुतेः । पूर्व्वेभ्य
 क्वड्योर्द्वयदिति करणे यदत् यद्वाचश्चप्रवचवसेति कृत्यप्रतिषेध' ।
 तथा अत्यजन् अयजदित्यर्थः । देवतोद्देशेन द्रव्यस्वामोऽयम् इति उक्त-
 य्यात् । य च त्वाम' सामान्यत आहवनीये कर्त्तव्येति तदा हवनीय
 इति सामान्यतयायास विधानादप्यत्रेति धेवम् । द्रव्यस्वाम्याभ्यर्तुं भाव-
 कर्त्तव्येति याव्या पुरोऽस्तुवाक्यद्वारा क्रीडयथास्तोरपि साहित्यादत्यज-
 दिति वक्तव्यपदेशः । तथाच सैवावस्थेन पुरोऽस्तुवानययामनुक्ताया
 तत्पूर्वायितदेवतोद्देशेनाभ्यर्तुं क्रीड पठितयाव्यान्ते वधट्कारेण सोमा-
 दिभं हविरम्नाश्वत्याभोदित्यर्थः । सभाधोक्तरनद्वार ॥ २० ॥

तमिति । तत्र कर्त्तव्ये । सामानि वेत्तीति सामविदुद्गाता । सप्तभेदं
 सप्तप्रकारं यथा तथा करणे कृत्वा कल्पिता' सम्पादिता स्वरा' निपा-
 दादय यद्य तत् करविन्यासभेदादिभिर्बद्धित सप्तस्वरमित्यर्थः । निपा-
 दंभगात्प्राद्वद्वृत्तमध्यमधैवताः सप्तमधैवमी सप्तोत्तरः । यदा स्वराः
 कटादयः । यदा मधमोद्वितीयो मन्तोमोच इत्यादयः । साम हृद्भ्र-
 म्भरादिकमसप्तमस्वरशितं उज्जगौ उदगायन् । किञ्च हृन्तमिरः प्रिव

बद्धदर्भमयकाञ्चिदामया
 वीक्षितानि यजमानजायया ।
 शुश्रूषि प्रणयनादिसंस्कृते
 तैर्हवींषि जुहवाम्बभूविरै ॥ २२ ॥
 नाञ्जसा निगदितु विभक्तिभि

सत्यवाच. । प्रियं सत्वञ्च स्रष्टतं इत्यमरः । स्रष्टवोविद्वांसोहोमध्व-
 र्यादवः पुण्यं त्रैलोक्यम् । अथ च यजूर्षि च तत् श्रुत्यजुपमन्मिमीह
 इवे इत्यादिकम् । इहैकवक्त्राय अचक्षुरेत्यादिना इने समासान-
 निपातः । अर्घ्यगीयत । इहोनुष्टि विभावा बुद्ध्नुष्टोरिति माहादेशः
 यच्च जुटादित्वात् सिच. किञ्चे सुमेतयादिना इत्यम् । अत्र धाम्ना
 स्यादौ इत्तानुमासभेदोद्भव्य ॥ २१ ॥

वदति । बद्ध दर्भमयं दर्भविकारं काञ्चिदाम रचनागुणो यया तथा ।
 दास्येति दास्यभाभ्यामन्यतरस्यामिति डाप्प्रत्ययः । यजमानो यथा । पूज-
 यज्ञोः शान्तिति बले शानच्प्रत्ययः । तस्य जायया यत्रा वीक्षितानि
 दृष्टानि हवींषि आख्यानि यत्रायेत्यत्र इत्याज्यस्य यत्रायेत्यसंस्कार-
 विधानात् अर्घ्यप्रधानत्वात् सर्वेषां आख्यादीनां प्राचक्षत्रात्रेण वीक्षितत्व-
 व्यपदेशः प्रणयन नाम शार्ङ्गपत्रादुद्धृत्य बन्धेषामतने वादनं आदि-
 यद्वात्परिस्तरण परिधानसमाग्रादिसंस्कारश्च यद् तैः प्रणयनादिभिः
 संस्कृते आचिन्तादिषु शुश्रूषि आम्नौ । यर्हि शुश्रा कल्पवर्त्मभरः ।
 अस्मात्प्राहवनीये जुहोतीति जुहमाने व्यध्वर्युः कर्ता । लुहूपालव्यापृतवा
 सुवाहवनीय प्रधानमिति न्यायवचनात् । तैः अतिर्गभि जुहवावभूविरै ।
 लुहोतेः कर्माणि निट् भोक्तोः कृत्वाभिति विख्याताम्प्रत्ययः । अत्र विष-
 यस्य योक्ताश्चातुपादानेन विपर्ययः । चाञ्जोऽनुपस्यैव तदभेदेन निगदं भाञ्जैरे
 अभेदरूपमिति यथोक्तेरनुमासेन कञ्च ॥ २२ ॥

नेति । अत्र तदि नु चर्तषि यत्र कर्माणि । अन्वयाद्युतस्य अन्वया-

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्मणि विपर्ययीनमन्

मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

संशयाय दधतोः सरूपतां

दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

श्रुत्यादिद्वयनादिभेदेन विपरिचयनसूत्रः तत्र उच्यते । प्रयोग एवा-
 न्यसीति प्रयोगिणः प्रयोगार कृत्वित्तः आगमे आन्नाये निखिलाभितिभ-
 क्तिभिः प्रथमादिभिः सुख्यभक्तिभित्तुविभक्तिभिश्च विभक्तिपदार्थं वच-
 नोपलक्ष्यम् । व्यक्तिकिर्त्तनैवाङ्गसा सुखेन निवदितं घटितं न भवत्य-
 मन्त्रमूहादिति भाङ्गसाभिनदितम् । अङ्गस उपसङ्ग्रहानमिति । अङ्गसु-
 नजर्षस्य नमन्सु सुप्तुपेति समास । सपसा अङ्गसेति ततोयान्तप्रति-
 रूपसमस्यं तत्कार्ये । अङ्गसा तत्पठ्यर्थवोरिति विश्वः । अङ्गसा तत्पठ-
 इत्यर्थः । अङ्गिन् यत्ते नैकपद्यमिदमः । तं मन्त्रम् । कर्त्ताङ्गदेवतारूप-
 धाव्यं विपर्ययीनमन् विपरिचयान्तं च विपरिचयितवन् इत्यर्थः ।
 विपरिचयैकात् एवमात् समधातोः सुहृत् सन्द्वाये सव्यत इत्यभ्यास सौर्ष-
 दीर्घोऽवोरिति दीर्घः । उपसर्गादवभासेऽपि चोपदेश्येति चत्पम् । अत्र
 भाङ्गसेति पाठविशेषमन्त्रा मन्त्रविपरिचयनसूत्रेण तात्पर्यहेतुकं काव्य-
 चिह्नम् । २३ ॥

संशयायेति । संशयाय सन्देहोत्थादभाय सरूपतां सादृश्यं दधतो-
 रभवत्य रूपमाश्यादयं समासोऽयं वेति संशयं कुर्यतीतिर्षः । यपेन्द्र-
 धनु रित्यनेन्द्रस्य धनु यावयिता ऋन्तेति पठितसुप्रवचः उत्तेन्द्रः यन्तु-
 यंशेति वङ्गदीर्घेति साङ्ग्यस्यस्यं तत्रानियमे दोषमाह । क्रिया
 प्रकृतं कर्म तं प्रति तासद्द्विग्येत्यर्थं दूरभिन्नफलत्वविवक्षयं फलं
 ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोर्त्तमेदात्कर्मणः कर्मभेदं प्रतिपादयतीति-
 त्थं यपेन्द्रधनु रित्यस्यैव पठो समासस्येत्वेत्तस्येन्द्रधनुत्वं वङ्गदीर्घो

शब्दशासनविदः स मासयो

विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

लोलहेतिर सनाशतप्रभा

मण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यम सहाइपट्कृत

निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

त तस्येन्द्रेण बध्यतमिति कश्चभेद इति भावः । समासयोरेषंविधयोः प्रसक्तयोः सतीरित्यर्थः । भावकश्च सप्तमी । शब्दशासनविदः शब्दशास्त्रज्ञाः अन्येषा मनधिकारादिति भावः ते प्रकृता कल्पिताः स्वरेण तत्समास विहितस्वरस्येन विग्रहं वाक्येन समासोभिधानं व्यवससुः निषिक्तुं शक्तिन् स्वरेण समासं तत्रायं विग्रह इति अन्यतरपदावधारणं चक्रुः । यदेन्द्रयत्तुरित्यत्रैव पूर्वपदे उदात्तत्वेन वङ्गमीहिसरेण वङ्गमीहिसमासनिघयः इन्द्रः यत्तुर्यस्येति विग्रहावधारणमित्यर्थः । अथपूर्वस्य सतीरिति आदेश इत्यापि द्विवचभादिवाक्येभेजसादेशः । अत्र संशयजनकत्वकश्चभेदमतिपाठकपदार्थयोर्विशेषणतया सतिगन्धे ज्ञानं प्रवर्तते इति ज्ञानेन विग्रहस्य व्यवसायहेतुत्वात्पदार्थहेतुत्वं ज्ञानविद्युत्समकारः ॥ २४ ॥

नोतेति । सप्तता प्रकाशमानेन लोलायता हेतयोज्ज्वला एव रसना रसज्ञाः । यद्देहं योज्ज्वलं लोलायतं हेतिः सिद्धा क्रियामिति रसज्ञा रसना जिह्वेति चानरः । तासां यतानि तेषां प्रभामण्डलेन हसन्निवेति रूपवङ्गुलीषोत्प्रेक्षा । पावकोरुद्रि वषट्कृतं वषट्कारेण चक्रं कृतमित्यर्थः । कृतं लिङ् वषट्कृतमित्यन्तरं । निर्मलीमसमसनिगं पृथ्वित्यर्थः । मलीमसं तु अमिनमित्यन्तरः । लोलायता तमिच्छेत्प्रादिना अतिव्यवसायकत्वेन इमनिष्प्रत्यूमानोविमातः । प्राज्यं

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्मणि विपर्ययीनमन्

मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

संशयाय दधतोः सरूपतां

दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

अथात्रिकूलश्चमादिभेदेन विपरिचयनमूहः तत्र कुशलाः । तद्योग एवा-
 भवतीति प्रयोगिणः प्रयोक्तार इत्यजः आगमे आम्नाये निखिलाभिर्भि-
 त्तिभिः प्रयमादिभिः शुद्धिभक्तिभित्तिद्विभक्तिभिश्च विभक्तिपदार्थं वच-
 नोपलक्षणम् । व्यक्तित्तिर्लक्षणाञ्जला सुष्ठेन नियदितं घटितं न भवत्य-
 शक्यत्वादिति भाञ्जलानिमदितम् । अञ्जल उपसङ्ख्यानमिति । अमुष्-
 मज्जर्वस्य नमन्दस्य सुप्सुपेति समास । अथवा अञ्जलैति तृतीयान्नप्रति-
 ष्ठयकमदयं तन्वार्थे । अञ्जला तत्त्वार्थयोरिति विग्रहः । अञ्जला तत्पत-
 इत्यर्थः । अस्मिन् पद्ये नैकपद्यानियमः । तं मन्त्रम् । कस्माद्देवतारूप-
 माक्षयं विपर्ययीनमन् विपरिचयन्ति अ विपरिचयमित्यन्त इत्यर्थः ।
 विपरिपूर्वकात् एवमात् अमघातो लुब्धन्वान्ने सन्त्यत इत्यभ्यास स्येत्वं
 दीर्घोऽमोरिति दीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि चोपदेशस्येति चालम् । अत-
 भाञ्जलैति पाठविशेषणस्यो मन्त्रविपरिचयनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काष्ण-
 षिङ्गम् । २३ ॥

संशयायेति । संशयाय सन्देहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतो
 एवमत्र रूपसाध्यादयं समासोऽयं वेति संशयं कुर्यतीतित्यर्थः । यवेन्द्र-
 शत्रुरित्यत्रेन्द्रस्य शत्रुः यातयिता इनेति पणोत्तत्पुरुषः उत्तेन्द्रः शत्रु-
 यंशेति पञ्चमीहिरिति वाक्य्यस्यस्यः तत्रानियमे दोषमाह । क्रिया
 प्रकृतं कर्म तां प्रति तासुहिम्नेत्यर्थं दूरभिन्नफलान्वितवचनं फलं
 ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोरर्थभेदात्कर्मणः फलभेदं प्रतिपादयतीति-
 त्यर्थं यवेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव शत्रो समासस्येष्टत्वेऽतस्तेन्द्रेऽनृत्यं पञ्चमीही

शब्दशासनविदः स मासयो

विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

लोलहेतिर सनाशतप्रभा

मण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यम सकृद्वषट्कृत

निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

तु तस्येन्द्रेण बभ्यात्मिति फलभेद इति भावः । समासयोरेवंविधयोः प्रसक्तयोः चतोरित्यर्थः । भावस्य चोपे सप्तमो । शब्दशासनविदः शब्दशास्त्रज्ञाः अन्येषां भगविकारादिति भावः ते प्रकृता क्वत्विजः स्वरेण तत्त्वभास विहितस्वरवशेन विग्रहं वाक्येन समर्थाभिधानं व्यवससुं निश्चिक्तुं चक्रिन् स्वरेण समासः तत्रायं विग्रह इति अन्यतरमप्यावधारणं चक्रुः । वक्ष्येन्द्रमलुरित्यस्यैव पूर्वपदे उदात्तत्वेन बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिसमासनिश्चयः इन्द्रः शत्रुर्ध्वेति विग्रहावधारणमित्यर्थः । व्यवपूर्वस्य कृतीतिटि आदेच इत्यात्वे द्विवचनादिवाक्येभिरुपसर्गैः । अत्र संशयजनकत्वफलभेदप्रतिपादकपदार्थयोर्विशेषणगता सन्दिग्धे न्यायं प्रवर्त्तते इति न्यायेन विग्रहस्य व्यवसायहेतुत्वात्पदार्थहेतुत्वं ह्याद्यच्चिद्वचनप्रकारः । २४ ॥

सोटेति । लसता प्रकाशमानेन लोलायता हेतयोज्ज्वला एव रसना रसदाः । वक्ष्येन्द्रो योज्ज्वलनीलावर्द्धिर्हेतिः शिखा क्षियापिति रसदा रसना जिह्वेति चाक्षरं । तासां शतानि तेषां प्रभाससहस्रेण हृषक्षितेति रूपबहुव्रीहौत्प्रेक्षा । पावकोवडि वषट्कृतं वषट्कारेणैव कृतमित्यर्थः । कृतं त्रिषु वषट्कृतमित्युच्यते । निर्मलीमसमसत्विनं एवमित्यर्थः । मलीमसं तु अन्निमित्तमित्युच्यते । अदोर्ज्ञा तन्निशेत्त्यादिना अन्निवशब्दात्कत्वर्थे इभनिच् प्रशुयान्तोनिपातः । प्राज्यं

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्माणि विपर्ययिणो नमन्

मन्त्रमूर्च्छकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

संग्रहाय दधतोः सरूपतां

दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

अथादिह्वादिभेदेन विपरिचयमूर्च्छः तत्र उग्रवाः । प्रयोग एवा-
 भवति प्रयोगिणः प्रयोक्ताश्च तिनः आगमे चाग्नाये निखिलाभिर्भि-
 क्तिभिः प्रयत्नादिभिः सुख्यभक्तिभिसिद्धिभिर्भक्तिभिश्च विभक्तिवृत्त्यं पच-
 नोपलक्ष्यम् । व्यक्तिभिर्भिक्त्वाद्भवा सुखेन निगदितं पाठितं न भवत्य-
 यक्षुत्वादिति भाग्यमानिगदितम् । अत्र च उपलक्ष्यगतिः । असुख-
 मजर्षस्य मन्त्रस्य उपलक्ष्येति उपाध । अपवा अक्षयति ततीयान्प्रति-
 ह्यपचयत्यं तन्पार्थे । अक्षयति तन्पार्थेवोरिति विग्रहः । अक्षयति तन्पत्त-
 इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नैकपदानिग्रहः । तं मन्त्रम् । अस्माद्देवताह्य-
 वाक्यं विपर्ययिणो नमन् विपरिचयानि च विपरिचयितवन् इत्यर्थः ।
 विपरिपूर्वकारं यत्नात् अन्वयतो कुर्वन्मन्त्रं सम्यक्त इत्यभ्यास एते
 दीर्घोत्थोरिति दीर्घः । उग्रवादिदसबासेऽपि योपदेश्येति वाच्यम् । अत्र
 भाग्यवेति पाठविशेषवशात् मन्त्रविपरिचयनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं साक्ष-
 यिहम् । २३ ॥

संग्रहायेति । संग्रहाय सम्येहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतो
 चमयस्य रूपमाख्यादयं समासोऽयं वेति संग्रहं कुर्वन्वेति त्रैलोक्यः । यदेन्द्र-
 यक्षु रित्यन्तेन्द्रस्य यक्षुः यावद्विता जनेति पृथीतवृष्टरूपः उतेन्द्रः यक्षु-
 र्यस्येति यक्षुर्वीर्येति वाक्यमर्थः तन्नामिदमे दोषवाह । क्रिया
 मन्त्रं कर्मा वा प्रति तासुहिष्येत्यर्थं दूरभिन्नफलनामिदमर्थं कर्त-
 ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोर्धेदात्यर्थं चः कथमेदं प्रतिपादयतीति-
 त्यर्थं यदेन्द्रयक्षु रित्यन्तेन्द्रस्य यक्षुः यावद्विता जनेति पृथीतवृष्टरूपः उतेन्द्रः यक्षु-
 र्यस्येति यक्षुर्वीर्येति वाक्यमर्थः तन्नामिदमे दोषवाह । क्रिया

शब्दशासनविदः स मासयो

विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

लोलहेतिर सनाशतप्रभा

मण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यम सकृद्वपट्कृत

न्निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

त तस्येन्द्रोऽथ मध्यममिति कश्चभेद इति भावः । समासयोरेषांविधयोः
 प्रसङ्गयोः सतोरेत्यर्थः । नावस्यस्ये सप्तमो । शब्दशासनविदः शब्द-
 शास्त्रज्ञाः अन्येषां भगविकारादिति भावः ते प्रकृता कृत्यजः स्व-
 रेण तत्प्रमाणं विहितस्वरूपेण विग्रहं वाक्येन समर्थाभिधानं
 व्यवससुः निश्चिन्त्य अस्मिन् स्वरेण समासः तत्रायं विग्रह इति
 आभ्यतरमसावधारणं चक्रुः । अष्टेन्द्रमत्तुरित्यनेन पूर्वपदे उदात्त-
 त्वेन बहुमीहितरेण बहुमीहितमासनिश्चयः इन्द्रः शत्रुर्धक्षेति विग्र-
 हावधारणमित्यर्थः । अथपूर्वस्य सूतेर्लिटि आदेश इत्यापे द्विवच-
 नादिवाक्येर्भेर्जसादेशः । अत्र संशयजनकतकश्चभेदप्रतिपाटकप्रदार्थयो-
 र्निर्देशेप्यगदा सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते इति न्यायेन विग्रहस्य अ-
 वायहेतुतात्पर्यहेतुक इत्यादिद्वयमन्वयः ॥ २४ ॥

भोतेति । समता प्रकाशमानेन लोलावना हेतयोज्ज्वला एव रस-
 ना रसज्ञाः । यद्भेदं योज्ज्वलनीयार्थं हेतिः सिद्धा सिद्धामिति रसज्ञा
 रसना जिह्वेति चामरः । तासां प्रतानि तेषां प्रभासण्डलेन हस-
 न्निरेति रूपबद्धीर्षोत्प्रेषा । पावकीवङ्गि वषट्कृतं वषट्कारेण
 लङ्कृतमित्यर्थः । कृतं त्रिषु वषट्कृतमित्युपरः । निर्मलीमसम-
 नितं प्रामित्यर्थः । मलीमसं तु अनितमित्युपरः । लोलावना तमि-
 खेत्यादिना अस्मिन्शब्दात्कृत्ये इत्यनेन प्रत्ययान्तोविधातः । प्राज्यं

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्मणि विपर्ययीनमन्

मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

संशयाय दधतोः सरूपतां

दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

श्रुत्यादिभिरवनादिभेदेन विपरिणयनमूहः तत्र कुशलाः । प्रदीत एषा-
 मस्तीति प्रयोगिणः प्रयोक्तार इतिजः आगमे आम्नाये निखिलाभिर्भि-
 क्तिभिः प्रथमादिभिः सुख्यभक्तिभिर्द्विभक्तिभिश्च विभक्तिमहर्षं वच-
 नोपलक्ष्यम् । व्यक्तिसिद्धिश्चाङ्गसा सुखेन निवदितं पठितं न भवत्य-
 शक्तुत्वादिति नाङ्गसानिवदितम् । अङ्गस्य उपलक्षणमिति । अङ्गु-
 लमर्षस्य मन्त्रस्य सुप्रसूतेति समास । अथवा अङ्गस्येति तृतीयान्तप्रति-
 ष्ठपक्षस्यैव तत्कार्ये । अङ्गसा तत्त्वतुल्ययोरिति विश्वः । अङ्गसा तत्त्वत
 इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नैकपदानियमः । तं हन्तम् । कर्माङ्गदेवताहम-
 यास्यं विपर्ययीनमन् विपरिणयनम् वा विपरिणयनितवन्त इत्यर्थः ।
 विपरिपूर्वकात् पठन्नात् अथवातो लुङ् सन्प्रदाने सन्वत इत्यभ्यास स्योर्त्
 दीर्घोऽथोरिति दीर्घः । अथवागोदशमासेऽपि सोमदेशस्येति अत्यम् । अत्र
 नाङ्गस्येति पाठश्चोपलक्ष्यः । मन्त्रविपरिणयनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्य-
 चिह्नम् । २३ ॥

संशयायेति । संशयाय सन्देहोत्यादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतो
 एवमत्र रूपवाच्यादयं सभासोऽय वेति संशयं कुर्वतोऽस्यर्थः । यथेन्द्र-
 यत्पुत्रित्वेन्द्रस्य यत्पुत्राविति जनेति पणीवत्पुरुषः पतेन्द्रः यत्पु-
 त्रस्येति पङ्कतीहरिति सरूप्यस्यैव वतानियमे दोषमाह । क्रिया
 प्रकृतं कर्म ना प्रति ताद्युद्दिष्टेत्यर्थे दूरभिन्नफलनविचक्षणं फलं
 ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोरर्थभेदात्कर्मण्येव । कर्मभेद प्रतिपादयतोऽरि-
 त्वर्थे यथेन्द्रयत्पुत्रित्वेव यतो समासस्येत्येव इत्यस्येन्द्रहन्तुत्वं वक्तव्येति

अत्यशेरत परस्परन्धियः

सत्विणां नरपतेश्च सम्पदः ३२ ॥

दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिशः

पङ्क्तिपावनमथ द्विजप्रजम् ।

दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यशिश्रण

दक्षिणाः सदसि राजसूयकोः ॥ ३३ ॥

वारिपूर्वमखिलासु सत्क्रिया

रमयोगविज्ञानानि । तदुक्तं व्यासस्योक्तं श्रीश्रीश्रीः समीक्षेतेदं करि
ष्यामीति । तथा नरपतेराज्ञं सम्पदः पदार्थसमूहस्यैव परस्परं अत्य-
शेरत अतिवदितवत्यः उभयेऽप्यतिसमसा इत्यर्थः शान्द्रूपे हि क्रिया-
साधनं तत्सम्पन्नस्य कृतं क्रियाप्रकार इति भावः । अत्राप्यप्यारणा-
प्रायेण साधनसम्पत्तिं यावन्मार्गहेतुवत्त्वाद्वाकार्यहेतुकत्वात्प्रवृत्तिः तस्य
परस्परान्तिशयक्रिया रूपसम्पत्तौ वाग्यमन्त्रौपत्यकोरुपलतधीसम्पद्गोचरत्वा
तुल्ययोगितयोः स्वीकृततेत्यनयोरेकाद्विभावेन वदुः ॥ ३२ ॥

दक्षिणीयमिति । अथानन्तरं दक्षिण्यौ दौदार्थवान् । दक्षिण्यः इदं
सोदारावित्त्वमरः । क्षितिपतिः राजा । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः ।
दक्षिणीयोदक्षिणार्हं तत्र दक्षिण्य इत्यपोत्वमरः । कश्चिद्दक्षिण्योः
चेति उभयत्यं तं प्रकृतेः स्वाधित्वात्वा पावनं पावयितारं पङ्क्ति-
पावनम् । पावयते कर्त्तरि श्युट् हिलननं श्रुतिस्वर्गमित्यर्थः पङ्क्तिः
मङ्गलसारेण अधिगम्य प्राप्य सदसि राजसूयकोः । राजसूयकाण्डोक्ता
इत्यर्थः । दक्षिण्यशब्दं स्फुटार्थः । राजसूयेत्यत्र दक्षिण्यार्थस्य द्रव्यो-
विधानात् । अग्निदग्धनं विद्यादग्धनि यः वितीर्यैवामित्यर्थः । विद्या-
यनं पितरस्य मित्यमरः । अथ दाने इति भावोर्लुङ्क्षौ बहुप्रभावात्
इति । इत्युत्तराणोऽवधारः ॥ ३३ ॥

लब्धपुद्गिषु धनानि वीजवत् ।

भावि विभ्रति फलम्बद्धिज

चेचभूमिषु नराधिपोऽवपत् ॥ ३४ ॥

किं नु चित्रमधिवेदि भूपति

दक्षयन्दिजगणानपूयते ।

राजतः पुपुविरे निरेनसः

प्राप्य तेषुपि विमलम्रतिग्रहम् ॥ ३५ ॥

वारीति । नराधिपो राजा वक्तव्याभिरभयेन संस्कारैर्लक्षणा बुद्धि
निर्दोषता आभिलाष आशिसास । द्विधा एव चेत्तभूमयः जेदार-
भूमयः तासु । चेत्तं गेहे पुरे देहे जेदारे वीनिमार्यवोरिति वीजयनी ।
मावि भविष्यत् महत्फलं सर्गादिकं धान्यादिकं च विभ्रति विभ्रा-
व्यामीत्यर्थः । वा नपुंसकस्येति विकृत्यासु मासमप्रतिषेधः । धनानि
वीजवत् वीजैस्तुल्यं कारिपूर्वसदक दानपूर्वकमवपत् उपपानु दक्ष-
वामित्तर्षः । अत्र वीजवत् इत्युपमात्मम् । तेन तन्वमिति तन्वाये
वतेः प्रियवतात् तयाधि वापि क्रियायोगात् द्विजस्येति इत्युपमा-
वोभोपमितसमासः किन्तु रूपकस्याङ्गस्येव तद्व्यापितत्वादिति
उक्तः ॥ ३४ ॥

किमिति । भूपतिरधिवेदि वेद्यां मन्त्रवेद्यामिच्छतेः । अत्र विप-
क्रादौऽव्ययीभावः । द्विजगणान्दित्युपानु दक्षयन् कर्षयन् दक्षिणं
प्रतपक्षेण सदक्षिणानु कर्षन् प्रतिपाद्ययत्तिलर्षः तदक्षये दक्षिणं
प्रतिपद्येति अतिदर्शनात् । दक्ष नैऽप्य एति घातोऽर्थात्तद्व्युत्पत्तः दक्ष-
देशः । अतएव निष्णाते दक्षिणे वापि नैऽप्येति निपुणेषुपि वेति
भट्टः । अपूर्वत पूतोऽभवदिति । कर्षयन्तरेण चत् । विद्विजं दाता
पूत इति च विलम्बितः किन्तु प्रतिपद्येतीत्यापि पूत इति

सुखस्तुतं च विद्वशासनः
 प्राकशासनसमानशासनः ।
 आशशाङ्कतपनार्णवस्थिते
 विप्रसादकत भूयसीर्भुवः ॥ १६ ॥
 शुद्धमयुतिविरोधि विभ्रतं
 शास्त्रमुज्वलमवर्णसङ्करैः ।

ते द्विगर्भा अपि निरेवो निष्पामात् राजनीराशः । प्रह्वंयास्तविम् ।
 विभ्रतं शुभं मतिवत् प्राय्य उडुविरे पुतांभुवः । विद्युवाङ्क प्रतिपङ्क
 द्वाभिविधानादिति भावः । अत्रापि पूजो वर्मकर्त्तरि 'छिद्' । प्रति-
 मयुतिरापि शुद्ध इति विरोधः स एव वाक्यार्थभूतं चित्तनिरोधहेतु-
 रिति विरोधवाक्यार्थहेतुककाष्ठद्विक्रयोरङ्गादिभावेन हङ्करः ॥ १५ ॥

स इति । पाको नाम कोरपि राजस्यस्य शासनः । शासकोह्यत्र
 पाकशासनः इत्युक्तेन समानं शासनं तस्यात्र यस्य स इत्यर्थः
 सराजा सङ्कोचोऽत्र कृतं विचिन्तं विभ्रतं सनामलेचनादिकाण्डनं देव
 तानि शासनः नियमपक्षाधि-यस्य सः दक्षसङ्कोचसेवाङ्कित शासनं
 चक्रितयुतं । आशशाङ्कतपनार्णवस्थिते यथाहृतपनार्णवानभिध्याय
 आशस्तनित्यर्थः । अत्रिविधावाङ् । आशुर्वादाभिविध्योरिति विभ्रता-
 दहमाशः । भूयसीर्भुवोदेवभूमीः विप्रसात् विप्राधीनाः । देवे त्वा चेति
 चकाराङ्गाविप्रसंय । अतस्तुततानु दक्ष वागिनित्यर्थः । कञोषुक्ति
 तद् उपेति विधः किक्षात् शुक्लादङ्गादिति अकारकोपोपुषाभा-
 दय । पाकशासनसमानशासन इत्युपमातुमाधयो संश्लिष्टः ॥ १६ ॥

शुद्धमिति । अशौ व्ययः शुद्धभाषारपूतम् । अत्रापि विभक्ति विप-
 रिणाभेन शुद्धैरङ्गैः । शुक्तिविरोधि देवैरिच्छं स अशुतीकपुष्टि-
 विरोधि शास्त्रं विभ्रतं आर्त्तानि धारयन् यच्चसर्पैदिकमाक्षान्निष्टनि-
 व्ययः । नाश्वसाङ्कतरिति तुभ्युक्तिभेयः । अन्वत्तु शुद्ध विरोधिभिः

पुस्तकैः सममसौ गणम्मुहु

वाच्यमानमष्टगोद्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

तत्प्रणीतमनसामुपेयुषां

द्द्रष्टुमाह्वनमग्रजन्मनाम् ।

आतिथेयमनिवारितातिथिः

कर्तुमाद्यमगुहः स नाद्यमत् ॥ ३८ ॥

पुराणादिभिः । वाच्यमानं चतुर्दशगणैश्च प्रस्तुयमानमभ्यन्त, वा-
च्यमानैर्द्विजगणैश्च व्याख्यायमानैरिति अर्थः । वचेसौरादिकात्कर्मणि
षट्ः यान्तादेयः । द्विजानां वाङ्मयानां गणं चतुर्दशैरेव ही-
षां चरैः अन्यत्र जातिवद्वररहितमिति विपरिणामः । पुस्तकैः समं
इत्यत्राद्येः अर्थः सङ्घट्टयित्वा दातव्ये इत्येवं वाङ्मयानां येषाम्
गोपीयं श्रुतवाङ्मयैः । सुखस्य विद्यानामपि पुस्तकधारणविषय-
त्वेनोक्तमित्येव च तत्र पुस्तकैः समं द्विजगणं वाङ्मयोदिति । सम्-
न्विभेदे भिद्यते अथवा गौरभेदाभ्यन्तव्यमते कभेदरूपातिथयोक्तिसमत्का-
रिणी द्विजानां प्रकृतत्वात् पुस्तकानीव द्विजानिति वैशेषिकोपमानोप-
मेयभावपर्यवसायिनो सौम्यदुर्लभकोक्तिरुच्यते । सङ्घट्टयित्वा वाच्यो-
क्त्यमवेदतिप्रयोक्तव्यः कस्मिन्गोपम्यपर्यवसायि वा सङ्घट्टयित्वा
इति मन्त्रात् । क्वचित् पुस्तकैः सौम्यं वाच्यमानमिति योजयित्वा
• पुस्तकैश्च द्विजगणैश्च । सेव्येऽप्ययतमानामिति व्यापद्यते । तैः पुस्त-
कैश्च वाच्यमानैश्च वाङ्मयादिरर्थवद्भवेति द्विष्ट विशेषणवगतः कृत्ये-
मङ्गः पुस्तकानां वाचनकरत्वात्कृत्वा दिग्दर्शकैश्च उक्तमङ्गोक्त्याङ्गा-
रम्भं यथेति एवमाद्ययोर्दोषाङ्कारा इत्यत्र विकारेण ॥ ३७ ॥

तदिति । अनिवारिताः अग्रजन्मनाः अतिथयो देव सः आद्यमानां
मङ्गलार्थादीनां यदनिवारिता इति । वा कम्पना कृत्योत्पत्ति-
त्वाद्भवन् वागम् । सुधीतेऽर्थात् । इत्युक्तेषुपानामगतानाम् । अतएव

मृग्यमाणमपि यद्दुरासद्
 भूरिसारमुपनीय तत्स्वयम् ।
 आसतावसरकाङ्क्षिणोवद्दि
 स्तस्य रत्नमुपदीकृतं नृपाः ॥ ३९ ॥
 एकएव वसु यद्ददौ नृप .
 स्तत्समापकमतर्क्यत क्रतोः ।
 त्यागशालिनि तपःसुते ययुः
 सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयम् ॥ ४० ॥

मृग्यमाणमपि यत्कर्मदर्शनात् कृत्स्नचित्तानां अपलननाम् । अतिविदु
 चाध्यातिशेयमतिविचकारम् । पय्यतिथीत्यादिना दम्प्रथय । कर्तुं
 नात्रमत् । न आनः । अय्यते पुषादित्वाङ्कुडि कुट्टादेयः । अला-
 निवारितार्तिविलस्य विशेषणगत्या अत्र निषेधहेतुत्वात् काम्यच्छिन्नं तद्-
 तुमाहेन संख्यते ॥ ३८ ॥

मृग्यमाणमिति । यद्दुरासं मृग्यमाणं अन्वियमाणमपि दुरासद् इह-
 तम् । मूर्धिवारं महावारं उपदीकृतसुभायनीकृतं मनसः यथाशङ्कस्वितमि-
 क्षयं । उपायनसुपयाशुसुपहारकपोपदेतुमरः । तद्दत्तं श्रेयवस्तु रत्नं
 श्रेष्ठे भव्याशमीति विशतः । नृपाः सर्वसुपनीय तस्य राक्षोःवसरका-
 ङ्क्षिण्यः सेवादसरं प्रतीक्षमाणा वदिरासत स्थिता इतःस्वर्वाति-
 यवोक्तिः । अत्र रत्ने उपदालस्य रोम्यमण्यस्य प्रकतोपयोगात्परिष्ठाभा-
 सङ्कारः ॥ ३९ ॥

• एक इति । एक एव नृपो यद्दत्त धनं ददौ उपायनमिति भावः ।
 महानश्रेय क्रतोः समायकं सम्पूरकं अतर्क्यत दक्षिण्यादाना दिग्दर्श-
 क्रतव्यतपर्याप्ततया तर्कितमित्यर्थः । तप सुते ययुः इत्ये तद्दानमाचिनि
 यति सर्वपार्थिवधनान्यपि अयं क्षयं ययुः । अत्रैव पार्थिवधनस्य

प्रीतिरस्य ददतोऽभवत्तथा
 येन तत्रियचिकीर्षवानृपाः ।
 स्पृशितैरधिक्रमागमन्मुदं
 नाधिवेश्म निहितैरुपायनैः ॥ ४१ ॥
 यं लघुन्यपि लघूकृताहितः
 शिष्यभूतमशिपत्सु कर्मणि ।

ऋतुसमापत्तासम्बन्धेऽयं तद्व्यवस्थोक्तो रतिशयोक्तः । तयोश्चापि-
 चत्वास्मिन्नातोयसदृशः ॥ ४० ॥

प्रीतिरिति । ददतोदानं उच्यतेऽस्य राशस्तथा तेनैव प्रकारेण
 राजोपायनामं । अर्चिषात्कारणेनैव प्रीतिरभवदासीत् न तत्रोद्य
 ऋणार्थेनेत्यर्थः । कृतः येन प्रकारेण तस्य राशः प्रियं चिकीर्षवः
 प्रियं कर्तुमिच्छाः । मधुपिपासुप्रभृतित्वात् द्वितीयावनासः । अथाः
 अर्चितैः प्रतिपादितैः । अर्थनं प्रतिपादनवित्तप्रवरः । उपायनैरुप-
 कारैरधिकं यथा तदा उदकागमनमाप्ताः । तथैव मधुप्रीतिविष्टैः
 शोभावनानां विद्विनियोगवाभावेति भावः । अर्धि वेत्सु वैश्वानि
 निहितैरुपायनैर्दं नाममन् तथोक्तप्रयोजनानिदिरिति भावः । तेनैव
 राशं मोदः अथ च मङ्गलं धर्मवाभः तेनोपायनानामर्चिषात्क-
 रणादेव राशः प्रीतिरासीत् न कोय ऋणार्थेणादित्यर्थः । अतएव
 दानवद्भृङ्गयोः मङ्गलयोः प्रीतेः वद्भृङ्गपरिहारेण दान एव निवृत्त-
 नात्परिहृङ्गावह्वारः । एवञ्च नेकस्य मात्तपिचस्य निवृत्तनं
 परिहृङ्गोति वद्भृङ्गात् । एतेन सर्वस्य दानं व्यस्यते एवमह्वारेण
 वद्भृङ्गनिः ॥ ४१ ॥

वसिति । लघूकृता कल्पीकृता कृतिताः प्रत्ययोनेन चः । न राजा
 द्विषेच तुल्यं शिष्यभूतम् । मृतं अज्ञादौ पिशाचादौ अथ कालो-
 यमानवो रिति द्विषः । वदुपेति निवृत्तवाचः । दद्भृङ्गं वदुपेति

सस्यहन्तृपतिभिर्नृपोऽपरै
 गौरवेण ददृशेतरामसौ ॥ ४२ ॥
 आद्यक्रीलतुलिताम्प्रकम्पनेः
 कम्पिताम्मुचुरनीदृगात्मनि ।
 वाचि रोपितयतामुना मही
 राजकाय विषयाविभोजिरे ॥ ४३ ॥

इति प्रचीयमशुरक्षणादिपञ्चमिंषि अशिशु आश्रापितवान् । अर्तिंशा
 स्वर्णभ्यवेति जुष्टि चुरेडादेम भाव ददृशुहरी रितोकारः ।
 अद्यो कर्म करेण्ये अमरैसातोऽभ्यर्षपतिभि सस्यह यज्ञोसम्मान इति
 साभिशाप गौरवण ददृशेतरा कतिमयेन दृष्ट । दरे वर्यंषि विष्ट
 लिष्टयेति तरमप्रत्यरे किमेतिहप्रयथादाभ्य दृश्यप्रचरे इत्यासुप्रयय
 तद्वितयावाकं वमर्तिरित्यव्ययसथा । अल्ल वर्यंकरेण्येतरण्यकर्तं क
 विशिष्टदर्शनवर्मन्तासम्भवेऽपि सम्भोज्ये रविशयोक्ति तया राज्ञो
 निरदुशासत्य व्यक्तत इत्येकारण्य वस्तुभ्यनि ॥ ४२ ॥

आदेरिति । आद्यकोक आदिन्द्राहः । वराह छुरेरोदृष्टि कोक
 मोक्षी किरि किटिरित्यवर । तेन लुब्धिता वस्यादौ उदृताम
 तथापि प्रकम्पने इत्येभक्तैर्किरय्याद्यप्रसुखे कम्पिता सोमितां न
 ह्येन । अनीदृगात्मनि अनेवदृपावा केनामकम्पितायामस्त्वक्षिताया
 वाचि रोपितयता स्थापितयता स्तिरेण रोपयेन स्थिरी इवतत्यर्थ ।
 अशुना राजा राजकाय राज्ञां समुहाय । मोक्षोऽस्त्वोदिना वुञ्ज
 मलय । विषयाः देय भीदञ्जनमदोदेयविषयो लुपवर्त्तनमित्यपर ।
 किर्भोजिरे अस्त्रावकति विभज्जा । प्रुक् विजयोदृतान् राज्ञ उम
 पदेयु स्थापयामायेत्यर्थ । अत्रादिवराज्ञोमही सुवृतयानेव वारैवावी
 त निराकृष्ट स्थापितयारोति उपमानादुपयेयया इत्येवयनाऽप्रति
 रेकावद्वार ॥ ४३ ॥

आगताद्वयवसितेन चेतसा
 सत्वसम्पदविकारिमानसः ।
 तत्र नाभवत्सौ महाद्वे
 शात्ववादिं च पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥
 नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुहु
 र्याचितस्तु न च कालमाक्षिपत् ।

आगतादिते । सत्वसम्पदा गुणाधिक्येन अविकारिमानसो क्षोभा-
 मिभवाभ्यां अतुपजुतचित्त इत्यर्थः । सत्त्वं तु यत्र पिशाचादौ बने
 इत्यस्य भावो रिति विश्वः । असौ राजा तत्र तस्मिन् या समजात्
 कुङ्कति अकिञ्चित्वाहवोवागः । अदोरिति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणा-
 नादेयौ । आहवन्ते ब्रह्मवो अकिञ्चित्वाहवो बुद्धम् । आदि युद्धे इति
 इवतेराह पूर्वार्धप्रथमः सम्प्रसारणम् । आहवः यागयुद्ध इति
 विश्वः । महावासी च च महाहस्तकिञ्चिदाहवे अश्वितेन निश्चि-
 तेन यमद्वामं निश्चितवता । अन्तः प्रलोभंस्तुरेति निश्चित वते-
 त्तमः । अत्रपूर्वात् सतेः सकर्मकत्वात् अश्वितेन कर्मकर्तारिणः प्रशि-
 ष्टेरदिरश्वातः कर्मयोग्यताया क्रियेति वचनात् । चेतसा आगतात्
 चेतसा अत्र निश्चिदानतादित्यर्थः । अर्थिनी याचन्तात् । दत्तुरेव याचकः ।
 आर्षेण प्रत्ययोराहवन्तु । तत्रादिव पराङ्मुखो नाभवत् । आह-
 वंशनिर्वाहं प्रजापतिं चैव दातव्यं गुह्यं वा प्राङ्गणं च दातव्यं
 येन च परमिति अतु इत्यस्य इति भावः । अत्रेव हीरेण उपमा ॥ ४४ ॥

नैक्षतेति । स राजा अर्थिनं याचकं । सत्त्वसम्पदा अनादरेण
 नैक्षत । तर्हि निश्चितं किं नैष्ठाह । याचितस्तु मायित एव दातुं
 नाक्षिपत् न याचकानाह याचकवृत्त्याच्छैलदाता नैष्ठाह । अस्-
 यपि नादित न ददौ किं तु अकार्यतामिति भावः । ददाते-
 दुंकि तत्र स्वाधोत्तरेणोवाहः सुखादङ्गादिति वचोपः । तर्हि

नादिताल्पमथ न व्यक्तस्य
 हृत्तमिष्टमपि नान्वशेत सः ॥ ४५ ॥
 निर्गुणोऽपि विमुखोन भूपते
 ह्येनगौण्डमनसः पुरोऽभवत् ।
 वर्षुकस्य किमपः कृतीन्नते
 रम्युदस्य परिहार्यमूपरम् ॥ ४६ ॥

विश्वस्य विद्येत्याह । न व्यक्तस्य च आत्मज्ञानं न चकार । तत्र
 ज्ञानायाम् । किञ्च इत् प्रियमपि दत्तं वस्तु नान्वशेत नातृत्प्रधानम् ।
 दत्तातृतापक्षान्तिप्रलयाय हेतुतादिति भावः । अत्रापि सन्दोहया-
 ज्ञान्तिवाक्यरूपकारणं नामचेत्तुऽपि विश्ववादिवाक्यास्तत्त्वतोर्विशेषो-
 क्तिरवधार । अत्रापि दत्तत्वात्तिर्विशेषोक्तिर्निवद्यते इति उच्य-
 याम् । तथा दातुं वात्सिकं व्यज्यत इत्यवधारणे वस्तुध्वनिः ॥ ४५ ॥

निर्गुण इति । दानशौचमनोधोदान्तरचित्तस्य वस्तुप्रदत्तत्वं ।
 सुखदान्यसूत्रस्य दानशौचोवस्तुप्रदे कृते शौचोक्तश्रीवा इत्यमरः ।
 भूपतेः पुरोऽपि निर्गुणस्तपोविद्यादिगुणहीनोऽपि विश्वोनिम्बही-
 नामवत् किन्तु पूर्णकाम एवामवत् भूरिदाने सर्वस्यापि पात्रतादिति
 भावः । अतएव तेनापात्रवर्षदोषोऽपि न चक्ष्य कृतेरित्याचरेन
 इटान्तमाह । वर्षुकस्येति । वर्षो जलानि । न शोकेत्यादिना वर्षो-
 प्रतिषेधः । वर्षुकस्य वर्षणशीलस्य । अथपतेत्यादिना अथप्रत्यये रूप-
 प्रथमस्य । कृतोपतेः कृतोदयस्यामुदस्य अन्वदेनेत्यर्थः । कृत्यामां क-
 र्तिणि वेति षष्ठी । स्यादुच्यः आरम्भतिकेत्वमरः । तद्वद्वेष्यमूपरम् ।
 उपरानूपरोहावप्यन्वविक्षुं स्वर्गं स्वशीत्यमरः । उच्यते विश्वस्य भुम्भोर
 इति रम्यस्य । परिहार्यं त्वाण्य किं नेत्यर्थः । अत्र पर्यन्तमूपाव-
 शोर्वाक्यभेदेन विश्वस्यति विश्वतया समानधर्माभिधानात् इटान्ता-
 चकारः ॥ ४६ ॥

प्रेम तस्य न गुणेषु नाधिक
 न्न स्रं वेद न गुणान्तरं च सः ।
 दिक्षया तदपि पार्थिवोऽर्थिन
 ज्ञुण्यगुण्य इति न व्यजीगृह्यत् ॥ ४७ ॥
 दर्शनानुपदमेव कामतः
 स्रं वनीयकजनेऽधिगच्छति ।
 प्रार्थनार्थरहितस्तदाभव

प्रकृति । तस्य राज्ञोऽगुणेषु अधिकं प्रेम नेति न किन्तु अल्पं
 प्रेमस्रं । राजा गुणान्तरं गुणविशेषं न वेद न वेत्ति कोति न च
 किन्तु वेदवेत्त्यर्थः । अद् अ इति भूतार्थे अद् विदोऽद्योनेति अथा
 देयः संभाव्यनिषेधनिवृत्तने ही प्रत्येधौ इति वाचनः । संभावित-
 योरविमर्शादेशाद्युपपत्तिज्ञानयोर्निषेध इति भावः । तदपि तथापि ।
 प्रथिद्या ईश्वरं पार्थिव । सर्वभूतिप्रथिवी भ्यामथजावित्त्वञ् प्रत्यय ।
 दिक्षया दास्यन्निष्कवा भवेत्तान् दानशौचकेनेत्यर्थः । अत्रि कीर्तिप्रादिना
 इषादेय अत्र सोपोऽभ्यासश्चेत्प्रभ्याससोपः । अर्थिनं दातृकं गुणी
 गुणान् अगुण्योनावं गुणानिति न व्यजीगृह्यत् न गच्छत्यति क ।
 गुणप्रियोऽपि गुणघ्नोऽपि दानशौचोऽर्चितवा गुणान् गच्छत्यासादे-
 त्तरुधः । गच्छेत्तौ चडि ई च गच्छ इत्यभ्यासस्य विकल्पादीकारः ।
 अत्र गुणप्रियत्वगुणघ्नत्व रूपकारणसाम्येऽपि गुणागुणविपर्ययपका-
 यान्तुत्तत्तेः दिक्षयेत्प्रकृति निमित्ता विषयोक्तिरुक्तं च ज्ञाप्यत् ॥ ४७ ॥

दर्शनेति । वनीयकजने अर्थिजने । दर्शनानुपदं राजविद्योऽज्ञान-
 न्तरमेव प्रार्थनामकृत्येत्यर्थः । वनीयकोवाचनकोभार्थियोवाचनार्थिनौ
 इत्यमरः । कामतोयथेच्छं स्रं वनीयकजनेऽधिगच्छति अभ्याने इति । तदा
 दीयतामिति वचोदीयतामित्येतत्पदं प्रार्थना सात्त्वा पक्षं दीयतामिति

शारिरित्यभिनयादिवोच्चकैः ।

यूपरूपकमनीनमङ्गुजं

भूयपालतुलिताङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥

इत्थमत्र विततक्रमे क्रतौ

वीक्ष्य धर्ममथ धर्माजन्मना ।

अद्येदानमनु चोदितोवचः

सभ्यमभ्यधित शन्तनोः सुतः ॥ ५३ ॥

आत्मनैव गुणदोषकोविदः

प्रतिज्ञेयः । एव शेरिरेक श्येत्तभिनयादिव तद्वृत्तकवेष्टां कृतेवेत्सुत्प्रेक्षा ।
 ऋद्धकाभिनयो समाविद्यमरः । भूदेव यजनभूमिः । चमासेन यूपकट-
 केन । चमालोयूपकटक इत्यमरः । तेन दृष्टितं समीक्षतमित्यर्थः ।
 तुल्यतेषात्करोतेष्वेनात्कर्मणि क्तः । तदङ्गुलीयकम्भिन्वा नख्यं तं यजुषीय
 कोममानचमालमित्यर्थः । अङ्गुलीयकम्भिन्वेत्यमरः । निह्वान्वापृषे
 ष्य इति नावे लप्रत्ययः । अङ्गुलीयकं यूपं ययुवन्मनदादविषेपोरूपकं
 स्वरूपं यस्य तं भुजं क्षमीयत्त्वं उच्यमित्यती । नखेद्यौ चकि सन्-
 वृत्कार्यम् । अत्र चापेक्षत्वाद्भिमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ५२ ॥

इत्यमिति । इत्यमत्र क्रतौ विततक्रमे विद्वृताह्वाने इति अद्यामन्तरं
 धर्माह्वानं यस्य तेन धर्माजन्मना धर्माज्जनेन । अथाद्यप्यपरो बह-
 वीष्टिर्बधिकरण इति यावन्तः । धर्मं वीक्ष्य चर्माशास्त्रमनुस्मृत्येत्यर्थः

किं न वेत्सि करणीयवस्तुषु ।
यत्तथापि न गुरुन् न पृच्छसि
त्वङ्गमोऽयमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥
स्नातकङ्कुरुमभीष्टमृत्विजं
संयुजा च सह मेदिनीपतिम् ।
अर्घभाजइति कीर्त्तयन्ति पट्
ते च ते युगपदागताः सदः ॥ ५५ ॥

अथासंगमाम्नेः श्रीहृत्पुत्रः प्रपद्यमेव सफलं दययति । आत्मनेति ।
तत्रात्मनोवह्मन्मन्तरथात् प्रीतस्त्वमयान् भीष्टो राजानं तावत् उक्त्वा-
हार्धमेवेनोपबोधयति । वेत्तीति विदो ज्ञाता । इयुपपद्यतेः सप्रत्ययः ।
अथोविद्यास्वात्मस्य विदः । बोविदः युषदोषयोः बोविदो विवेका ।
अथोवस्तुषु चर्तव्यायेषु आत्मनेव स्वमेव यदोपदेयानमेश्चैवेत्यर्थः ।
महादादित्वात् इतीया । विद्म वेद्मि कर्म ज्ञानासीत्यर्थः तथापि त्वं
ज्ञातापि गुरुं पृच्छसीति न हिन्तु पृच्छस्वेवेति यत् । ज्ञानप्रसक्तं न
पृच्छसीति वाक्याय नञ्प्रवृत्तम् । तत्र युर्वह्वयोगे अवं अन्न इति न्यायः
सदाचारपरिपाटीत्येतदेव चारुं न तज्ज्ञानमित्यर्थः । अत्र अर्घ-
धार्यं प्रदद्याद्दानहेतुकत्वं वारुणामरहेतुकत्वे निवृत्तनात्पूर्वोक्त-
अर्थपरिवङ्गान्तरम् ॥ १४ ॥

इवं राजानं उपसोक्य प्रश्नसोत्तरमाह स्नातकमिति । स्नातको-
मृष्टस्त्विवेषणं गुरुं पित्रादिकं कभीष्टमित्यन्वुमृत्विजं वाजकं
संयुज्यत इति संयुक्तं कथञ्चो ज्ञाताता तेन सह मेदिनीपतिं राजानं
च तं च मेदिनीपतिं वेदकः । पट् प्रहेतान् अर्घभाजः पूजाहो इति ।
इति अर्घ्येनाभिहितत्वात् कर्मणि द्वितीया । यथाह वाचनः निपाते-
वाच्यमिहिते कर्मणि न कर्मणिमहिः परिरूप्यस्य मादिबलादिभिः ।

शोभयन्ति परितः प्रतापिनो
 मन्त्रशक्तिविनिवारितापदः ।
 त्वन्मखम्मुखभुवः स्वयम्भुवो
 भूभुजश्च परलोकजिष्णवः ॥ ५६ ॥
 आभजन्ति गुणिनः पृथक्पृथक्
 पार्थ सत्कृतिमहात्रिमाममी
 एकैव गुणवत्तमोऽथ वा

कीर्तयन्ति कथयन्ति वदन्ति इति शेषः । न च ते दूरा रथाश्च । ते च
 यद्यपि ते तव सद् सभां युगपदानतां प्राप्ता । अत्र ज्ञातकादीनां
 प्रशतानामेवार्थभाङ्गसाधनयोदीपनग्राहणमात् शल्ययोगिताभेदः ॥ ५५ ॥
 शोभयन्तीति । किञ्च प्रतापवित्तं शीघ्रं येषां ते प्रतापिनः यमु-
 तापकाः । ताच्छीघ्रं षिभिः । अथवा तेजस्विनः । सप्रतापः प्रभावश्च
 यत्तैः । कौमदश्च जमिन्मर । अतरन्तवाविति इन् प्रतापः । मन्त्र-
 शक्त्या वेदमहिम्ना अन्यत्र विचारसामर्थ्येन विनिवारिताः व्यापदो-
 दैवनात्तवनिवृत्तयोर्वसे । वेदवादे युष्मन्ते मन्त्र इत्यमरः । पर-
 लोकस्य बीजान्तरस्य शतुजस्य च जिष्णवो जयशीवाः । स्वयं भुवो
 मङ्गलोत्पन्नोत्पन्नोत्पन्नजाता ब्राह्मणाः । ब्राह्मणोऽस्य उत्पन्नादीदिति
 श्रुतेः । भूभुजोराजानश्च । त्वन्मख तव क्रतुं परितः शोभयन्ति परि-
 श्रुयन्ति सर्वेऽप्यागत्य वसन्तीत्यर्थः । अत्र रात्रां ब्राह्मणानां च प्रशता-
 नामेव प्रतापादिषामभेदोपपन्नानास्तुल्य योगिताभेदः सार्धम् च श्लेष-
 निबन्धनमिति सङ्ग्रहः ॥ ५६ ॥

आभजन्तीति । हे पार्थ ! पृथापत्र । तस्येदमित्यर्थे सार्धान्दस्य विषे-
 पपर्येषामनियमादपत्त्यर्थं आभः अन्यथा स्त्रीभेदमिति टक् स्यात् ।
 यस्मिन्नेकप्राप्य अस्ती-पूर्वश्लोकयोक्ताः ज्ञातकादयः पृथक् पृथक्

पूज्यइत्ययमपीयते विधिः ॥ ५७ ॥

अत्र चैष सकलेऽपि भाति मा

मृत्यशेषगुणबन्धुरर्हति ।

भूमिदेवनरदेवसङ्गमे

पूर्वदेवरिपुरर्हणां हरिः ॥ ५८ ॥

मर्त्यमात्रमवदीधरद्भवान्

मैनमानभितदैत्यदानवम् ।

प्रथमेकमहालिभासकपटां सत्कृतिं सत्कारं आभजन्वि अर्हन्ति । सम-
क्षेपां प्रत्येकं पूजा कार्थव्यर्थः । अथ स्नाभिनतं मद्यान्तरमाहु ।
अथवेति । अथ वा शुच्यवत्तमोऽतिशुच्यदानेक एव पूज्य इत्ययमपि
विधिः यास्त्वमनुष्ठानं वेद्यते हर्हरिति शेषः । अत्र स्नातकादीनां
पूज्यात् शुचौविशेषमन्वा जेतुरिति काव्यलिङ्गभेदः । तदमेवयां शुच्य-
वत्तमत्वमेकस्यैव पूज्यात् तत्रैव जेतुरिति काव्यलिङ्गान्तरमिति समाती-
यसङ्घटः ॥ ५७ ॥

अत्र कस्तथा सन्नोषरः पुमानस्तीत्याकाङ्क्षायां सोऽन्यौ हरिं दि-
नेत्याह । अनेति । अत्राद्यन्तु कालेऽपि भूमिदेवा याङ्क्षायाः नरदेवा-
राजानक्षेपां सङ्गमे याङ्क्ष्यन्त्यवसमवाये इत्यर्थः । अथेव शुच्यार्गं
बन्धुः सहस्यंशुचाय इत्यर्थः । असाधारणशुचायाह । पूर्वति पूर्व-
देवाः सरद्विपक्षेर्णां रिपुर्हन्ता एषः हरिः कृष्णः अर्हणां पूजां अर्हति
प्राप्नोतीति सामधिलतत्र भाति मम प्रतिभातीत्यर्थः अन्ये तु नाहं-
न्तीत्यपि सिद्धमिति भावः । अत्र तत्रान्येषु च ममत्तयां पूजायां
हराण्येव नियमात्परिषङ्गाबद्धार । एकस्य वसुनः प्राप्तानेकत्व-
कथा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिषङ्गा निगद्यत इति
ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

अंशेषु जनतातिवर्तिनो
 वेधसः प्रतिजनकृतस्थितेः ॥ ५९ ॥
 ध्येयमेकमपद्येस्थितन्वियः
 स्तुत्यमुत्तममतीतवाक्पथम् ।
 आमनन्ति यमुपास्यमादरा
 दूरवर्तिनमतीव योगिनः ॥ ६० ॥

अमुं तस्मिन् प्राङ्मुखानियमसूत्रे कथमस्मैव पूज्यत्वविद्यायाम् धर्मो-
 त्तत्वादिभ्यामनेनात्मनेवमात्रेण सौमि । मर्त्येणादि । आनमिताः ।
 प्रकृतताः दैव्याः दितिस्तताः दानवाः दसुस्तथाय देव तस्मै ' इति ।
 भर्तुं मर्त्येणात्मं अतुष्टमात्मं वाऽवदी चरत् न जानीयात् । तेने
 प्रथम इति प्रथमपुरुषः । इमः एतः कश्चोत्तमतातिवर्तिनः सर्वो-
 क्तातीतस्य प्रतिजनं कृतस्थितेश्च सर्वभूतान्वर्त्यामिष इत्यर्थः । वेधसः
 परमात्मनोऽप्यः केषां क्तो न सर्वभूतान्वर्त्यामिषे । अतएव वाक्य
 चैतुक्कामादिभ्यम् ॥ ५९ ॥

पुनरप्यत्रोपलक्ष्येण आनमि । ध्येयमिति । योगिनो नारदादयः ।
 यत्तद्विहीतं उक्तं सर्वोत्तमं तस्मै ध्येयं ध्यातव्यम् । यद्यार्थगो-
 चरात्मधारणं ध्यानमवर्तमानित्यर्थः । तथापि धियो ज्ञानस्वापने-
 ऽनार्ते स्थितं तदगोचरमित्यर्थः । यथाविभाषेति समाधानं यद्यप्य-
 ननु चकमिति मनुष्यकम् । आमनन्ति कथयन्ति । यो ध्येयादिनाम्राधा-
 तोर्भवादिभः । स्तुत्यं स्तोत्रमर्थम् । तथापि व्यतीतो वाक्पथो येन तं
 अवाप्तमस्योचरमित्यर्थः । यतो वाचोनिवर्त्तन्ने अत्राप्य सवदा वसे-
 त्तिष्ठतेः । आमनन्ति आदरादास्याया उपास्यं श्रेयम् । तथापि व्यती-
 योतुस्तम् । व्यतीवेति निपातस्येदायोःकृन्नास्येत्यवम् । दूरवर्तिन
 आमनन्ति यमेनमन्विन्यरूपमाधनन्ति तस्मै न सर्वभूतान्वं वाऽवधार

पद्मभूरिति सृजनं जगद्रजः
 सत्त्वमच्युतइति स्थितिं नयन् ।
 संचरन् चरइति श्रितस्तम
 स्त्रै धमेप भजति त्रिभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥
 सर्ववेदिनमनादिमास्थित
 न्देहिनामनुजिघृक्षया वपुः ।
 क्लेशकर्मफलभोगवर्जित
 म्बुविशेषममुमीश्वरं त्रिदुः ॥ ६२ ॥

वेदिति पूर्वेषामप्यः अवाद्यानसगोचरत्वदूरं वर्त्तितानां ध्येयस्तु-
 त्पत्तोपास्तैः अहं विरोधश्च हरेरचित्तवर्हिमत्वेन अवाधानाद्विरो-
 धाभावोऽन्यद्वारः ॥ ६० ॥

मत्तं हरिहरहरिहरगर्भादयद्वयोदेवा सर्वोत्तरमहिमानः एतन्वेन
 न जानीमः इत्यत आह । पद्मभूरिति । एक हरिः रजः रजोगुणं
 त्रितः अगतं सृजनं पद्मभूमिज्ञेति सत्त्वं सत्त्वं गुणं त्रितः जगत् स्थितिश्च
 यत् स्यात्पद्मं अच्युतोविष्णुरिति । तमसामुगुणं श्रितः अगतं संचरन्
 चर इति त्रिभिर्गुणैः मत्परब्रह्ममोक्षस्त्रैभं त्रैविध्यं भजति । द्विस्रो-
 चपक्षमिति विधायै पद्यमप्रत्ययः । अस्मैव गुणभिन्नास्तास्तिशोऽपि
 मूर्त्तयः इत्ययमेव सर्वेषामप्य इति भावः । अत्र सत्त्वादिगुणयोग्य
 सत्त्वादिगुणयोग्यश्च नियेषणतया त्रैविध्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
 काव्यविरामम् ॥ ६१ ॥

तर्हि कोटयस्य अक्षरं इगोवा भातुपविषय इत्यनेत्यादासभयं
 निरुपयन्नाह । सर्वं । अत्रं अत्रं सर्ववेदिनं सर्वसम्पत्तयैः । एत-
 यानादिभाटिर्ब्रह्मं अत्रादिनिर्गमविरामः । तथापि देहिनां मा-
 पनां अत्रादिभूतं अत्रादिभूतं अत्रादिभूतं अत्रादिभूतं

प्रत्ययानिद्ध न जातु कर्मणि ।

घातवः सृजतिसंहशास्त्रयः

स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥ ६६ ॥

पूर्वमेव किल सृष्टवानम

स्तासु वीर्यमनिवार्यमादधौ ।

इति विदग्धः कश्चिद्वचोऽयं शशु यत्तु गिरी इत्येते तय
 इत्यर्थः इत्युक्तिर्घातनिर्देशे इतिवचनादेवं निर्हयः ।
 घातवो सुवादवो घातव इत्युक्तवचनयोः संबन्धोपाः । इत्यादिभू भ-
 गवति विषये केशवमनस्ययोगव्यवस्थितं यथा तथा कर्तृवाचिनः
 कर्तृकारकवचनान् दर्शयति । तदन्ता एव भवन्तीत्यर्थः । आत कदा-
 पित् कर्मणि प्रत्ययान् कर्मार्थं वदितान् यागादीन् न दर्शयति न तद-
 न्ता भवन्तीत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वान्निवृत्त्याश्च सृजति स्रष्टा संवृति
 स्रष्टा यास्तीति शशितेत्यादिभिः कर्तृत्वेन निर्दिश्यते न कदाचित्-
 सृज्यते संवृतिरिति शिष्येने इत्यादिभिः कर्मत्वेन यथादि निधनत्वाद्-
 नियमत्वाच्चेति भावः । विद्ध यत्तु भगवति स्तौतिः । इत्त् स्तुताचिति
 भावाः । विपरीतं कारकं वक्ष्ये सः विपरीत कारकः कृत्यते स्तुत
 इत्यादिकर्मप्रत्ययान् एव नत कदाचित् स्तौति स्तौता इत्यादि-
 तं प्रत्ययान् ; सकारवोकस्तुतइत्य मस्य स्तुतइत्यन्तराभावादित्युच्यते । यत्तु
 यद्द्वान्तं कर्मकर्तृप्रत्ययविशेषिणोश्च द्वारा विभक्त्यन्तरेण सर्वकर्तृत्व
 सर्वोपासनादि छान्दोग्यैशोचपरत्वात्तौष्ण्यप्रोक्तयोः । अन्तः संवृत्त-
 यपत्तं यद्द्वान्तं तौष्ण्यप्रोक्तवत् इति वक्ष्यमाणम् । यत्तु भगवतः स्रष्टा-
 दिकर्तृकर्मत्वोभयप्राप्तयेकत्वेन निवृत्तत्वरिषद्भ्याम् । तत्तु जातु कर्म
 स्तौति यद्द्वान्तं कर्मत्व निवेद्यादितरनिवृत्तिः यद्द्वान्तं स्तुतौ कर्तृत्व-
 निवृत्तिरप्येति भेद इत्यर्थः । अन्तः न भगवतः प्रत्ययान्तराधिक्य-
 मनेतेत्यतिरेकश्च प्रतीयत इत्युक्तवचनद्वारात्त्विति ॥ ६६ ॥

तच्च कारणमभूद्विरण्यं
 ब्रह्मणोऽसृजदसाविदञ्जगत् ॥ ६७ ॥
 मत्कुणाविव पुरा पंरिस्रवी
 सिन्धुनाथशयने निपेदुपः ।
 गच्छतः स मधुकैटभौ विभो
 यस्य नैद्रसुखविघ्नतां क्षणम् ॥ ६८ ॥

पूर्वमिति । एष इतिः पूर्वं प्रथममपः सृष्टवान् । किलैतौतिमं
 तासु अविपार्यं वीर्यं रेतः । शुक्रं तेजोरेतसी च योज वीर्येन्द्रि-
 याणि वेद्यमरः । आदधावाहितवान् तद्वीर्येणु हिरण्यस्य सस्यस्य
 विकारः हिरण्यमम् । दाह्यनायनेवादिना निमतः ब्रह्मणचतुष्ट-
 यस्य कारणमभूत् । आङ्गमण्डं तातमित्यर्थः । यथै तदुत्पत्तौ ब्रह्मा
 ब्रह्माण्डमिदं जगदसृजत् सर्वस्यापि प्रमत्तस्यावसेव मूलकारणमिति
 भावः । अथ महः । अपएव ससृज्जादौ तासु वीर्यं भवासृजत् । तद-
 सृजममभूतं सृष्ट्वांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे सयं ब्रह्मा सञ्जीवो-
 षमितामह इति । अत्र वीर्यमनिवार्थमिति दृष्टप्रथमासः ॥ ६७ ॥

अथैनं त्रिभिर्विशिनष्टि । मत्कुणादिनेत्यादिना । इरा पूर्वं परि-
 श्रवी चक्षुषी सृष्टरितस्तदन्तावित्यर्थः । अष्टवक्षुषलं त्वस्यं पारि-
 श्रवपरिह्वे इत्यमरः । मधुकैटभावसुरविशेषी मत्कुषी सम्राट्कृपाविनी
 कसोद्भवौ कीटविशेषौ तावितेत्प्रथमा । सिन्धुनाथः सरित्मतिः स एव
 शयने तत्र निपेदुषोनिपत्यस्य ससृष्टशायिन इत्यर्थः । भाषायं सद्व-
 ससृष्ट इति विटः कसुराद्वेयः । विभोः प्रभोः यस्य इरेः अथ-
 निद्रायाः सन्ध्याञ्जनः आगतं वा नैद्रं यत्सुखं तस्य विघ्नतां विघात-
 कर्तुं गच्छतः स गतौ तादृशावपि मह्यं कुरौ मत्कुषाविम चक्षु-
 षालेष प्रमत्ताविति भगवतः प्रमादाति शचीकृतः । यथा तदाण्डं
 पूर्वेषाव्यः ॥ ६८ ॥

श्रीतमार्गसुखगानकोविदः

प्रह्लापट्चरणगर्भमुज्वलम् ।

श्रीमुखेन्दुसविधेऽपि शोभते

यस्य नाभिसरसीसरोरुहम् ॥ ६९ ॥

सत्यवृत्तमपि मायिनञ्जग

दृढमप्युचितनिद्रमर्भकम् ।

जन्मविभ्रतमजन्नवम्बुधा

यम्पुराणपुरुषम्प्रचक्षते ॥ ७० ॥

श्रीतेति । श्रीतमार्गसुखं सुखं यद्गानं तस्य कोविदो-
भिस्तः । कोविदोवास्त्रज्ञः । स चरसौ प्रह्लाप च स एव यदचरणः
स गर्भं यस्य तत् प्रह्लापं निर्भवत् । यस्य हरेर्नाभिरिव सरसी सरः
सासारः । सासारः सरसी सर इत्यनरः । तस्यं सरोरुहं यद्
श्रीमुखसविधेन्दुसस्य सविधौ सगीषेऽपि शोभते इति विरोधः ।
त च सुखेन्दुसस्यपायत्त इत्यनधीरङ्गाङ्गिभावेन सह्यः ॥ ६९ ॥

सतीति । यं हरिं सत्यवृत्तं सत्यवृत्तरितं अयि मायिनं
मायाविनं सत्यवृत्तमिति विरोधः । माया नाम यज्ञिः तद्वत् सत्य-
विरोधः । श्रीचादित्यादिनिप्रत्ययः । सगद्गुहं सर्वलोकपितामहात्वात्
अविदमपि । प्रवधाः स्वविरोह इत्यनरः । उचितं निद्रमर्भकम्
योगनिद्रं यर्भकं दिग्गम् । बटस्य पलस्य उटे प्रयागं बाणं पुत्रुन्दं
ममया करामोताममवचनादिति भावः । मोतः पाकोऽर्भकोदिस्र
इत्यनरः । न चायत्त इत्युक्तो अस्मरहितः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति
कृतेऽप्रत्ययः । तमपि अन्यं विधत्तं कावचयात् कृष्णादित्यमनाज-
मित्यप्येः । ननं रमणीयत्वादभिनयं तथापि इराणं माचीमकनादिं
पे इरपं मचक्षते मुधाः । इति मायं सर्वत्र सम्ब्रूयते । हरेर्ऽपि

स्कन्धधूननविसारिकेशर
 क्षिप्तसागरमहाप्रवामयम् ।
 उद्धृतामिव मुहूर्त्तमैक्षत
 स्थूलनासिकधर्षसुन्धराम् ॥ ७१ ॥
 दिव्यकेशरिवपुः सुरद्विषो
 नैव लब्धशममायुधैरपि ।
 दुर्निवारणकण्डु कोमलै
 र्वक्ष एष निरदारयन्नखैः ॥ ७२ ॥
 वारिधेरिव कराग्रवोचिभि

विरोधाद्दृष्टेऽपि न्यमहिमतनेनाभासा इति विरोधानामासत्तदवस्था-
 वृत्तिः ॥ ७० ॥

अथ भोक्तृशक्तिवतारान् वक्ष्येति । यदाहावतारः तावदेवेनाह ।
 स्तन्वेति । सूक्ष्माधिक्यपूर्वराहृमूर्त्तिरयं हरिः । स्तन्मस्य मन्मदावाः
 धूननेन कम्पनेन विदारित्विदम्पिभिः केशरैः यटाभिः क्षिप्तोऽ-
 चीर्षं सागरस्य महाद्वीपमहापूरं यस्यास्ता अनापसारेण प्रकाशिता
 नित्यम् । यदन्तरा सुरं मुहूर्त्तं चक्षमात्मनः । मुहूर्त्तमस्य तादेऽपीति
 यद्दार्ढ्ये । उद्धृता अनाहतत्वात्सामरादुद्धृतिप्रसविव ऐक्षत प्रेक्षितान्-
 रत्नानुमेयाः । ईधतेर्लङ्कारादनादीनामाट्ठेति वृत्तिः ॥ ७१ ॥

शाभ्या वक्षिहानतारमाह । दिव्येति । दिव्यकेशरिवपुर्दिव्यविंश-
 मूर्त्तिः । हरेरायुधैर्वज्रादिभिरपि नैव मन्मथममाम्नाशान्ति दुर्निवारा
 दुर्जवा रथकण्डुर्वंस तत् रथस्य सनीत्यर्थः । मोक्षिवोरुष सञ्जनस्येति
 वृत्तिः । सुरद्विषो हरिस्तत्र द्विषोर्वक्षः कोमलैर्नखैः निरदारवत् स्थभि-
 नत् । यज्जाद्यभेदात्स कोमलनखनिदार्ढ्यं मतवत्प्रभादादिति विरो
 धाभासोऽवधार ॥ ७२ ॥

दिङ्मतङ्गजमुखान्यभिन्नतः ।

यस्य चारुनखशुक्तयः स्फुर

न्मौक्तिकप्रकरगर्भतान्दधुः ॥ ७३ ॥ युग्मकम् ॥

दीप्तिनिर्जितविरोचनादय

ङ्गांविरोचनसुतादभीषतः ।

आत्मभूरवरजाखिनप्रजः

स्वर्पतेरवरजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥

वारिधेरिति । करपाणि वीचय इवेत्युपमितसमासः । वारिधे
रिति विज्ञात् । ताभि करपाणोषिभिर्दिग्मन्वितताभिरिति भावः ।
अतएव दिङ्मतङ्गजाना उष्णान्यभिन्नतोरोपातिरेकान् प्रहरतोयस्य
सिंहमुखैर्हरेर्वादिधेरित्य चारुनखाः शुक्तय इव । पूर्ववदुपमितसमासः ।
स्फुरन्मौक्तिकप्रकरो दिग्गजकृमिसम्भूतगङ्गा मातोमर्भेऽन्वर्गतो यामां तासां
भासलता तां इषु एव निरदारयदिति पूर्वेषाम्पय । एतेन मरुह
रिक्तोपल मङ्गासुरेऽपि न घव्योऽप्रमिति व्यञ्जत् इति वस्तुना वस्तु-
ध्वनि उपमाकृत्वा ॥ ७३ ॥

अथ चतुर्भिर्वायव्यावतारमाह । दीप्तीत्यादि । आत्मना भवतीति
आत्मभूः स्वयम्भूरपि । अवरजा चरमजा अखिनाः प्रजा जना वज्र
भोऽपि सर्वन्तेऽपीत्यर्थः । अथ हरेः दीप्तिनिर्जितविरोचनात् एते
तिर्जितमार्गं गङ्गात् । विरोचनं प्रह्लादपुत्रः । विरोचनोऽर्धे दहने
चन्द्रे प्रह्लादमन्त्रे इत्युपमयापि विद्मः । तस्य एतादृशेर्गाम्बुव अभी
हृतं मातुमिच्छतोऽभ्याहर्षुमिच्छत । वधमादाग्नेतेर्भटं यत्पारेदः ।
अन्तेरवरजत्वमिच्छासुतत्वं ययौ । यनिध्व एवार्थमिति । भोणाहप
कारिणः अथ कर्त्तव्येति भावः । अज्ञानतावदज्ञानानामाधिकारस्य
विरोधो मन्त्रसुभासादाभासंभूत इति विरोधाभासोऽव्युत्पत्तः ॥ ७४ ॥

किङ्कमिष्यति किलैष वामनो
 यावदित्यमहसन्न दानवाः ।
 तावदस्य न ममौ नभस्तले
 लङ्घितार्कशशिमण्डलक्रमः ॥ ७५ ॥
 गच्छतापि गङ्गायमुच्चकै
 र्यस्य भूधरगरीयसाङ्घिणा ।
 क्रान्तकम्बरद्वावलोलिः
 स्वर्गभर्तुरगमत्सुबन्धताम् ॥ ७६ ॥
 क्रामतोऽस्य दृष्टशुर्दिवौकसो

किङ्कमिष्यति । एत वामनः अर्धः । अर्धोऽस्य च वामन इत्यमरः ।
 किं क्रमिष्यति । इत्यं अनेन प्रकारेण दानया वावद्वाहसन् । तावत्
 तत प्रागेव लङ्घिते अतिक्रान्ते अर्कशशिमण्डले येन सोऽस्य हरेः क्रमः
 पादधिषेपोनभस्तले न ममौ न परिमाणं गतवान् यथा नतिस्तथा
 महये इत्यर्थः । अत्राधाराच्चमस्तनादाधेयस्य क्रमस्योपिच्यकथनादधि-
 षासङ्कारभेदः । आनवान्प्रविषीराधिक्य मधिकचिति लक्षणात् ॥ ७५ ॥
 गच्छतेति । गङ्गायं गङ्गामोपरिभागं गच्छतापीति विरोधः ।
 भूधरवहारीयसेताप्रभा । यस्य वामनस्योच्चकैरुच्यतेनाङ्घ्रिणा क्रान्त कम्बरो-
 ऽवत्कण्ठ इवामलोद्वर्धलो बलिरोचनिः स्वर्गभर्तुरिन्द्रस्य सुप्तेन
 मध्यते इति सुबन्धः । इन्द्रोःसुखिणादिना अन्धप्रत्ययः । तत्तामममत् ।
 शुद्धव्यापटव्यकण्ठोऽङ्घ्रि सुप्तेन मध्यते इति भावः । न लोकेत्यादिना
 कथोगंलक्षणाया एव यस्यातिशेभात्स्वर्ग भर्तुरिति शेषे षष्ठी । ७६
 क्रान्तकम्बर इनेत्युत्तमेचावा भूधरगरीयं चिन्तुपमासापेक्षत्वात्कण्ठः ।
 विरोधेन लनपेक्षिता संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

दूरमूर्ध्मलिनीलमायतम् ।
 व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपङ्क्ति
 स्पर्द्धयेव यमुनौषमुत्थितम् ॥ ७७ ॥
 यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः
 कायनियहृष्टीतविग्रहः ।
 कान्तवक्त्रसदृशाकृतिङ्कृती
 राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥ ७८ ॥
 सम्प्रहायविगमादुपेयुपी
 रेप नाशमविनाशिविग्रहः ।

१ - कामत इति । कामत मादं विक्षिपतीत्यस्य सन्वन्निनं कूरमायतं
 पक्षिनीकं भङ्गस्थानं तत्र सन्वित् दिव्यरुषो देवा व्योम्नि दिव्य सरितो-
 मन्दादिभ्यां तन्म्युपहृत्वा जलमवाहयेत् स्पर्द्धया उत्थित सूर्ध्वतः मत्तं यत्
 नौषं यत्तन्मवाहयित्वा दृष्ट्युरित्युत्थयेत्तस्यमा सङ्कीर्णं ॥ ७७ ॥

अथतारान्तरमाह । यस्मेति । कायनियहृष्टीतविभागवासे देह-
 त्त्वेन मृष्टीतविग्रहोवद्वैरं कृती कुपलोराकृत्यस्य हरेः किञ्चिदपकर्तुं
 मक्षमः यन् कान्तं रम्यं यद्वक्त्रं हरिसखं तेन यदङ्गी श्वाकृतिर्यस्य तं
 तेषुच हृदमित्यर्थः । इन्दुं मधुनापि बाधते योदयति उपरागभिषेचेति
 भावः । अत्र साक्षात्प्रतिपक्षहरिनियहायतया राहोसदीयेन्दुनिध-
 योक्त्या मत्तानोकासङ्कारः । तथा च छलम् । प्रतिपक्षप्रतीकार-
 यज्ञी नदीयतिरस्कारः अखनीचर्चित ॥ ७८ ॥

२ - दक्षान्तेयारतारमाह । सम्प्रदायेति । अविनाशि विपक्षोऽनपाव
 सङ्घः अतएव अमतिङ्गता कृतिः अरुणयज्ञिर्यस्य स एव हरिः सम्प्र-
 दायः उपदेयमरुत्परा तस्य विगमादमावासात् अखदोषादभ्यवन-

स्रक्तुं मप्रतिहतस्रुतिः श्रुती

हृत् इत्यभवदत्रिगोलजः ॥ ७९ ॥

रेणुकातनयतामुपागतः

शातितप्रचुरपत्रसंहतिः ।

सूनभूरिभुजशाखमुज्जित

व्यायमज्जुनवनं व्यधादयम् ॥ ८० ॥

विच्छेदस्येद्युगोः प्राप्ताः । अगतश्चेति ङीप् । श्रुतीर्चेदान् । श्रुतिः
 स्त्री वेद आम्नाय इत्यमरः । स्रक्तुं श्रुतिस्मृदाव् प्ररक्तं वित्तमित्यर्थः
 दत्त इति विख्यात इति शेषः यस्मिन्गोलं जातोऽस्मिन्गोलसोऽभवत् । दत्ता-
 लेयोऽर्थादित्यर्थः । अत्रानुपादितस्रुतप्रमतिवातयोर्विशेषपगत्या श्रुति-
 स्रुतिहेतुत्वोक्त्या काव्यविभ्रम् ॥ ७९ ॥

परशुरामावतारमाह । रेणुकेत । अयं हरिः रेणुकातनयतां
 परशुरामस्युपागतः सन् । स्रक्तुं कः कर्त्तव्यीयांक्तुं नः । स्रक्तुं नः
 कर्त्तुमे प्रार्थे कर्त्तव्यीयांक्तुं नः यूरवोरित्प्रनेवाचेंऽपि रेणुकेयविरोधित्वा-
 द्भिन्नदः । स्रक्तुं हरिणा संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधितम् ।
 अर्थः मन्वराथं विभ्रं यन्दाद्येऽन्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्ये देयः
 काठो यस्तिः सारादयः । यन्दाद्येऽन्यस्यकोदे विप्रोऽस्तिहेतुव इति ।
 स एव वनं तत्, शातितप्रचुरा ममूता पत्रसंहतिर्वाहनघनघनूहः
 पत्रस्रुताय यस्य तत् । पत्रं स्यादाहने पत्रं इति विश्वः । सून-
 भूरिभुजस्य । परशुरामुजा एव शाखायस्य तत् । अज्जितं ज्ञाया
 कान्तिरनातमश्च यस्य वक्ष्या व्यधात् विहितवान् । दघातेर्बुद्धि गति-
 स्येत्वादिना विचोत्तुक् । ज्ञाया स्वर्यं प्रिया कान्ति मतिविभ्रमन्-रूप,
 इत्यमरः । अत्र समस्तस्तुविषयं सामर्थ्यं रूपकं व्यक्तं तद्भावेति
 पत्नेति च ह्येवमतिमोल्या पिताभेदादित्ययोक्त्यास्तुपाचितमिति रङ्गरः ॥ ८० ॥

एष दाशरथिभूयमेत्य च
 ध्वंसितोद्धतदशाननामपि ।
 राक्षसीमहान् रक्षितप्रज
 स्तेजसाधिकविभीषणाम्युरीम् ॥ ८१ ॥
 निष्प्रहन्तुममरेणविद्विषा
 भर्षितः स्वयमथ स्वयम्भुवा ।
 सम्प्रति व्यति हनुतामयं ।
 कश्य पस्यं वसुदेवरूपिणः ॥ ८२ ॥

'रामावतारमाह । एष इति । किञ्चेति चार्थः । रक्षितप्रजः
 एष इतिर्दशरथस्योपत्यं' उभान् दाशरथी रामः । अतः, इत् । तस्य
 भावः दाशरथिभूयं रामत्वम् । उभोभाने इति क्यप् । एत्य प्राथ ।
 ध्वंसितोद्धत उद्धतो दण्डोदयानयो राक्षसोयस्यं ता अपि राक्षसीं रक्षः-
 सन्ध्विनीं इतीं उद्धतं तेजसा समोर्ध्वेव अधिक्विभीषणां शस्त्र-
 मीषया अतर्तेति विरोधः अयहेतो इद्धतश्च राक्षस्य ध्वंसमात् अ-
 धिक्विभीषणान् विभीषणो राक्षसातुलो यस्तं भावित्यविरोधः । अतएव
 विरोधाभावोऽवह्वारः ॥ ८१ ॥

अथ पञ्चभिः प्रस्तुतं ह्यथावतारमाह । निष्प्रहन्तुमिति । अथ
 रामावतारानन्तरं अथं इतिः अमरेणविद्विषां निष्प्रहन्तुं शंदा-
 दीन् इन्द्रयत्नान् हन्तुमित्यर्थः । भागिनियकृष्येत्यादिना कर्मणि वने ।
 अयम्भुवा प्रह्वणा अयमात्मनेवार्थितः प्राप्तिं वन् वसुदीदानीं वृ-
 -देवदपिषोवृष्टेस्मृतिं भरतः अयम्भुवा प्रह्वतां अयति अयति ह्यण-
 मदेति भावः । अथ अयम्भु प्रायणावारावेषेषणस्या वृष्टेवृष्टताभाति-
 वेदात्पदावर्षेणवृष्टाव्यवह्वम् ॥ ८२ ॥

१ नोदधिविलोडनमृति
 विन वधमुत्सृजामहे ।
 : सुरैरिति सुरौषवन्मभो
 वैच जगटे जगत्यतिः ॥ ८३ ॥
 तगन्धमनवूय शत्रुभि
 ॥ १५५ ॥ च शमितारथमम् ।
 ॥ १५६ ॥ निमानमिव वृत्रविद्विषः
 ॥ १५७ ॥ ॥ १५८ ॥ ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥
 ॥ १६१ ॥ ॥ १६२ ॥ ॥ १६३ ॥ ॥ १६४ ॥ ॥ १६५ ॥ ॥ १६६ ॥ ॥ १६७ ॥ ॥ १६८ ॥ ॥ १६९ ॥ ॥ १७० ॥

। सुरौषवन्मभो सुरगणमिव जगत्यतियौहरिः सुरैर्देवैर्व-
 तात जगत् नेति जेदे उदधिविलोडनं ससद्रमयनमृति
 दे उदधिविलोडनं दधिमन्धनं च प्रति तद्विना त्वा वि-
 पृथक्विनेत्यादिना विद्वत्यात्मभूमि । अथ वयं न भो
 न जामामहे इति जगटे गदितम् । अत्र हरिवर्षना
 पञ्चवामा च प्रलतानामेव नोदधिशब्दमूलाभेदाध्यव-
 चनतकर्मसाध्याद्व्यौपस्यत्वाच्चुल्लयोगिता-
 हरैर्दधिमन्धनकलावदुदधिमन्धनमपीति वस्तु यच्चत
 ॥ ८३ ॥

मति । किञ्चेति चाथ । यो हरिः शत्रुभिरवधूदा
 । अथ चगन्धोऽभिभूतः स्या
 मशब्दस्य सुपसुपेति समास । आथया अनात
 । आया स्यादातपामावे प्रतिविम्बाकं योद्धितो ॥
 कानिसम्बोभाषङ्गिषु स्त्रियाभिनि विभ्र । शमिता-
 ॥ १६२ ॥ मारिजातं इत्यदिप शकस्याभिमानमह-

यं समेत्य च ललाटलेखया
 विभ्रतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।
 चण्डमारुतमिव प्रदीपव
 च्चैदिपस्य निरवाहिलोचनम् ॥ ८५ ॥
 यः कोलतां वल्लवताञ्च विभ्र
 हंङ्ग्रामुदस्याशुभुजाञ्च गुर्वीम् ।
 मग्नस्य तोयापदि दुस्तराया
 ह्योमण्डलस्योद्दरणञ्दकार ॥ ८६ ॥

छ्दारौसत्र दिवः स्वर्गादुदमलयत् अन्वितगामिति पारिजातहरणोक्तिः ।
 श्लेषसमिश्रणेष्वप्यस्यमेति केचित् । श्लेषश्चान्ये ॥ ८४ ॥

यमिति । किञ्चेति चार्थः । ललाटमेव लेखा तथा ललाट लेखया
 ललाटदेहेन शम्भोर्विभ्रमं शौन्दर्यं विभ्रतः ललाट लोचननिक्षयः ।
 चैदिपस्य पिशुमास्य लोचनं प्रतीयेनेन कर्तुं यं हरिमिव चण्ड-
 मारुतं चण्डमारुतमिव समेत्य प्रदीपवत् प्रदीपेन दग्धम् । तेन
 दग्धमिति वतिप्रत्ययः । निरवान् निर्वान्ति स नष्टमित्यर्थः । निर
 पूर्वोद्वाभातोर्लङ् । निरवामेति कश्चित्कदाठः स न सद्यश्च वाते
 प्रक्रियाविरोधादाप्रोतेरसङ्गतात्पर्यादिति । अनेकार्थेष्वप्यस्य ॥ ८५ ॥

य इति । यो हरिः कोलतां वलाहत्वम् । वलाहः शूद्रो घृष्टिः
 कोलः पोत्रिः किरिः किटिरित्यमर । वल्लवता गोपालत्वं च विभ्रत् ।
 आशु तुर्धां दंष्ट्रां मुखा च यथासङ्गमिति भावः । उदस्योद्यमत्र
 दुस्तराया तोयापदि जनकृष्टे एकत्र ससङ्गतायां अन्यत्र यत्र लतायां
 च मग्नस्य गोमण्डलस्य शूरोवश येतुद्वन्द्वस्य चोद्दरणं चकार । यत्र
 शोचतपसुशतयोः प्रकृतयोरेव श्लेषमुक्त्वा भेदाध्यवसायेन गोमण्डलो-

धन्योऽसि यस्य हरिरेष समक्ष एव,
 दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः ।
 दत्त्वार्यमक्रभवते भुवनेषु याव-
 त्संसारमण्डलमवाप्नुहि साधुवादम् ॥८७॥
 भीष्मोक्तान्तदिति वचोनिशस्य सम्यक्

इत्यस्य दंशमुजोहमस्य च साम्या दौमपुत्रमपुतायां तन्मयोगिता
 वती वदापह्नीं चोर्धते । इन्द्रवज्रा हतम् । स्यादिन्द्राज्जा लोके
 तौ जगो-गः इति चचचात् ॥ ८६ ॥

एवं देवं सुमानसरं कर्तव्यमुपदिशति । धन्योऽसीति । धन्यं
 धन्यो धन्यं पुण्यवानधि । दूरादी सुदूरान् धन्य इत्यमरः । वनगन्ना-
 ह्वय इति यत्प्रत्ययः । वस्य ते एषः हरिः समक्ष एव अक्षोः
 शमीये एव दूरत एवेत्यर्थः स्मित इति शेषः । साम्योऽन्वयीभावः
 सम्यगीमाने यत्प्रमथतिभ्य इति संज्ञासान्नः अतएव वतीवाचप्रमथो-
 र्दिक्रमिहि वपुःश्या अमभावः । अन्वयको विशेषः तत्राह । वोहरि-
 दूरादपि परोक्षेऽपि दूरेषु यानेषु यज्वभिरिज्यतेऽपिः । वज्रा
 त विधिनेष्टयानित्यमरः । सुवज्रोर्दुर्निविति हूनिप्रत्ययः । इज्यते
 पूज्यते वते प्रत्यय इति धन्यस्त्वमित्यर्थः । कथितमाह । अत्रभवते
 पूज्यावेत्यर्थः । पूज्य अत्रभवानिति इत्यमरः इतरेभ्योऽपि इज्यते इति
 धात्वविभक्तिर्ने लभ्यतेऽपि सुदुर्भेति समासः । अर्धेभ्योर्जां दत्त्वा वाव-
 त्संसार मण्डलं वर्धते तावदिति शेषः । सुवनेषु साधुवादः यन्देशं
 साधुवादं साधुसमाख्यानं क्वाद्गुहि लभस्वेत्यर्थः । अत्र राघो धन्यो-
 ऽसीति विशेषणत्वात् वसेत्यादिवाक्यापेक्षेत्वात्पदार्थहेतुवद्वाक्यविशु-
 भचकारः । वचनान्तिका हतम् ॥ ८७ ॥

भीष्मोति । येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येभ्यश्च यः । यासि वचाप्रवा
 राशः च वचाहितप्रमरः । स्यान्नोभावः साम्याज्जं तदेव श्रीसां त्रिवं

नृपगणंमसावकस्यघर्ते ।

लोलमुकुटमणिरश्मि शनै-

रशनैः प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः ॥ ३ ॥

सःवमन् रूपाश्रु घनघर्म-

विगलदुरुगण्डमण्डलः ।

स्वेदजलकणकरालक्रो-

व्यरुचत्प्रभिन्न इव कुञ्जरस्त्रिधा ॥ ४ ॥

सनिकामवर्मितमभीक्ष्ण-

व्यस्ये चैव ।) समस्तनृपगणस्य भित्तर्जवद्विरेतत्प्रेक्षा । 'तर्जमर्त्यने
चीरादिकषात्तदात्तत्वेन प्राप्तस्य व्याकनेपदस्य चचिडा देयस्य स्वाज-
स्यानिवङ्गावागादरेण' इति निर्णयस्य धामर्ष्यादनिर्णयत्वात्प्रापनात्परकौपदम्
एतएव तर्जयतीत्यपि दृश्यते अविमिति भट्टमहः । अथभैरतिमात्रं
प्रकम्पितं जगत्त्रयं येन तत् त्रैलोक्यभीषणं । शिरः शर्षकेषीबासपदा
सुकुटमणिरश्मयोयस्मिन् कर्माणि तदाथा तथा अक्षम्ययत् क्रोधाति-
रेकादिति भावः ॥ ३ ॥

स इति । रसा रोषेणान्त वमन् सुखन् । घनेन घान्द्रेष घर्मण
क्रोधोष्णया विगलत् अवनतं महत् गण्डमण्डलं यस्य सः सिद्यत्कपोल-
इत्यर्थः । स्वेदजलकणैः स्वेदविन्दुभिः करालकरीदन्तर हृष्टा स
चैवः त्रिधा नेत्रकपोलहृष्टदेशैः प्रभियोमदद्यावीमघः । प्रभिद्यो-
मघः स्यादिति यैजवली । कुञ्जर इव व्यरुचत् । स्वेदाङ्गोत्तुडीति
विकस्यात् । परकौपदम् । एतेन स्वेदाश्रयाः सात्विकमाय उक्तः । उग्र-
माखरः ॥ ४ ॥

स इति । रात्रां समूहोराजकम् । गोलोक्षेत्यादिना उन्मत्तय ।
उदरधूममिभूतं येन स तपोक्तः स चैद्योनिवाधं यर्मितं सञ्जात-

मधुवद्वधूतराजकः ।

क्षिप्रवक्षुलजलविन्दुवपुः

प्रलयार्षिवोत्थित इवादिशूकरः ॥५॥

क्षणमाश्लिष्यद्वटितशैल

शिखरकठिनांसमण्डलः ।

स्तम्भमुपहितविधूतिमसा

वधिकावधूनितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥

कनकाङ्गदद्युतिभिरस्य

गमितमसुचत्पिशङ्गताम् ।

वर्णसङ्घातु' श्लेदमित्यर्थः । वपुः स्यादातये योश्च उष्णश्लेदान्मसो-
रपीति विज्ञः । तारकादिनादितश्चमत्ययः । वपुः प्रसवे अर्धवलाका-
इत्यितः आदि शूकर इव क्षिप्राः प्रेरिता वक्षुलाः शान्द्रजलवि-
न्दुवो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा 'व्यभोऽन्मधुवत् प्रोधाहुवति' ।
धून् विधूनन इति घातो सौदादिकाङ्गत् । अत्रापि श्लेदः
घातिका एवोक्तः । उपमानाङ्कारः ॥ ५ ॥

क्षणमिति । घटितं सुसंहितं यन्मैत्रशिखरान्दृक्कठिनमंसमण्डलं
मस्य सोऽसौ श्लेदः उपहितवगाहिता आरौपितेत्यर्थः विधूतिः कम्पो-
यसिंक्षं अधिक्रमश्लेदवधूनिता कम्पिता दमसा वक्षुला संसत् सभा येन
तं कर्म चणं आश्लिष्यत् श्लिष्वान् तेनांसमण्डलेनाहतयानित्यर्थः अत-
एव कठिनासमण्डल इति विशेषणं च । पुषादित्वात् क्षेरहादेयः । आ-
श्लिष्यन्त्यर्थे च श्लिष्याश्लिष्यन् इति क्शादेयः स्यात् । प्रोधात्रा- किञ्च न
'कुर्वन्तीति भावः । अत्रास कठिन्यस्य विशेषणत्वात् सम्भक्षेपहेतुत्वात्
व्यावृत्तिङ्गं श्लेदशिखरोपभवा वक्षुीर्यते ॥ ६ ॥

कनकेति । कनकस्याङ्गदवोः क्षेत्रवो. द्युतिभिः पिशङ्गतां पिशङ्गवर्ष-

यदपूपुजस्वमिह पार्थ !

सुरजितमपूजितं सताम् ।

प्रेम विलसति महत्तद्दहो

दयितञ्जनः खलु गुणीति मन्यते ॥ १४ ॥

यदराज्ञि राजवदिहार्थ्य

मुपहितमिदम्मुसुद्विषि ।

ग्राम्यमृग इव हविस्तदय

भजते ज्वलत्सु न महीशवक्त्रिषु ॥ १५ ॥

वाचमवददित्युक्तं अथ तामेव प्रपद्यन् पञ्चभिः पारुडवोपप्लु-
त्तमाह । यदित्यादि । हे पार्थ ! वृथा इत्येति साट्टमाधान्येनामन्त्रणं
भक्तौद्घाटनार्थम् । सतामपूजितं चक्षुरपूज्यवानमित्यर्थः । अति बुद्धिपूजा-
र्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः क्तस्य च वर्त्तमान इति ऽयम् । सुरजितं कृष्णं
इह सट्टसि यदपूपुजः पूजयसि अ । शौचदुःप्रभायाह्वयः । तत्त-
स्मात् महत्प्रेम विलसति स्फुरति । अन्वया कथमपूज्येपूज्यत्वाभिमान
इत्यभिप्रेत्याह । जनो लोकः दयितं प्रियं जनं गुणीति मन्यते खलु अगु-
ण्यिममप्रीत्यर्थः अहो वाच्ये कृष्णः प्रेम्ना पूजितो न गुण्यादिति भावः ।
एतत् प्रेमविलसितस्योत्तरवाक्यार्थहेतुवद्वाट्टलिङ्गम् ॥१४॥

यदिति । अराज्ञि अभिषेकादि राजगुणविरहिण्यर्थः । नज-
स्तत्पुरुषादिति समासान्त प्रतिषेधः । इहास्मिन् सुरद्विषि कृष्णे । अया-
त्तद्योतनार्थमसम्पदानविभक्तिनिर्देशः । राजानमहंतीति राजवत् राजा-
र्हम् । तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । तद्धितथासर्वविभक्तिरित्यप्ययत्वम् । यटि
दमर्घ्यमर्घ्यांश्च द्रव्यं अर्घ्यमित्यर्थः । उपहितमर्पितं तदर्घ्यमय कृष्णः
महीशा अथनीपावद्भव इव इत्युपमितसमासः । तेषु महीशवक्त्रिषु
ज्वलत्सु सत्सु अन्यत्र महीशा इव वद्भयः तेषु ज्वलत्सु सत्सुत्वर्थः ।

अन्तताङ्गिरन्नगदसीति

जगतिपटहैर्विघुष्यसे ।

निन्द्यमथ च हरिमर्चयत

स्त्वकर्मण्यैव विक्रम्यसत्यता ॥ १६ ॥

तव धर्मराज इति नाम

कथमिदमपष्टु पद्यते ।

भौमदिनमभिदधत्यथवा

भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलञ्जनाः ॥ १७ ॥

यदि वाच्यं नीयतमएष

आप्यन्त भुनक्तो हविरिव न मज्जते । न प्राप्नोति । उपमासङ्कारः ॥१६॥

अन्तताङ्गिति । हे पार्थ । अन्ततामसत्याङ्गिर न गदसि न गदसीति
जगति लोके पटहैर्वाद्यविशेषैः कर्तुं निर्विघुष्यसे लहोष्यसे अथ च त-
द्यापि । निन्द्य हरि मर्चयतस्तत्र कर्मण्यैव अपूष्णपूष्णकरभेदैदासत्यता सत्य
हीनता विदमति प्रकाशते । अत्यासत्त्वमिदं यस्याचरणयोर्विदुषो-
र्भटनादिदुःखपटाङ्कपोविषमासङ्कार ॥ १६ ॥

तदेति । हे पार्थ । तदेद् धर्मराज इति नाम कथमपष्टु असाध्यमेव
प्रद्यते । अपष्टु तुभ्य स्वदत्तौषादिकं कुप्रत्यय । अस्वाभ्यगोभूनीत्या
दिना ष्यम् । यद्वा युक्तमेव तदित्याह । अथ वा जना भृशमप्रशस्त-
मपि भौमदिनमद्धारवशात् मङ्गलमभिदधति व्यपदिशन्ति लङ्दिद-
मपीत्यर्थः । लोके प्रशस्तं प्रशस्तान्देन विदुषाद्यैर्नापि व्यपदिशन्ते तदु-
द्धारवदोशात् । तद्दधधर्मराजस्यापि ते धर्मराजव्यपदेश इति भावः ।
एव धर्मराजभौमदिनयोर्विरमेषुनाकाग्रहये प्रतिविम्बहरणात् इत्याना
सङ्कार ॥ १७ ॥

यदि । अति । हे प्रथासुता । कीर्तयेथा एव योदिवी योदिवेचयैः ।

क्रिमपि भवताम्पुथासुताः ।

शौरिरवनिपतिभिर्निखिलै

रवमाननार्थमिह किन्निमन्त्रितैः ॥ १८ ॥

अथवा न धर्म्ममसुबोध

समयमवयात वालिशाः ।

काममयमिह वृथापलितो

हतबुद्धिरप्रणिहितः सरित्कुतः ॥ १९ ॥ • •

वा शोहिरहोपमयोरेवार्थे च कसञ्चय इति विग्रहः । क्रिमपि कथमपि भवतामर्जुनीयतमोवदि पूज्यते न तर्हीति शेषः अथमानन्त्रिरस्कारः तथै तदर्पमेव । अथेन सह नित्य समासः दर्शनिकृता च वक्तव्या । क्रियावदेवणम् । निमन्त्रितै राङ्गुतैर्निखिलैरवनिपतिभिरेह किं बोध्यं भाष्य इत्यर्थः । अत एव चावगन्त्रियापेक्षया करणत्वे तृतीया । अथ गद्यमानत्रियापेक्षयापि कारकवर्तिचरिति न्यायद्योते । अथ सद्वराज-निपेक्षस्य पूर्वशास्त्रार्थहेतुवतात्काव्यविद्भ्रमेदः । १८ ॥

अथ विभिर्भाङ्गोपात्मभाङ्ग । अथेत्यादि । अथ वा वालिशाः मूर्खाः दूर्यजिति शेषः । सुबोधो न भवतीत्यसुबोधोदुबोधः समय चा-चारो यस्य तं धर्म्मं नावयात न लोभीत । अत्रुवांदाघातोर्होद् भोट-रुस्तमित्यादिनां यस्य तादृशः । किन्तु वृथा निष्कर्मं पलितं यस्य स वृथा-पलितः वृथापरिचय इत्यर्थः । पलितं जरणा शौक्य मित्यमरः । वृथात्वे हेतुः हतबुद्धिरवमतिरयं सरित्कुतो भोङ्गोऽपि काममयमिहितोऽनव-हितः प्रकृतः वाचाः पाषाणं जानन्तु च्छन्न वदोऽपि न जानातीति चित्त-मित्यर्थः । अतएव अल्पमि कारणे कार्यानुदनाद्विशेषोक्तिरस्कारः तथा वादिगवधर्म्मं दुर्बोधितयोर्विशेष्यगत्या धर्मज्ञानाहेतुत्वात्काव्यविद्भ्र-मेत्यनयोः समेचत्वात्कारः । १९ ॥

स्वयमेव शान्तनुतनूज !

यमपि गणमर्घ्यमभ्यधाः ।

तत्र सुररिपुरयं कतमो

यमनिन्द्यवन्दिवदभिष्टुपे वृथा ॥२०॥

अवनीभृतान्त्वमपहाय

गणमतिजडः समुन्नतम् ।

नीचि नियतमिह यज्ञपत्नी

निरतः स्फुटं भवसि निम्नगासुतः ॥ २१ ॥

स्वयमेवेति । हे शान्तनुतनूज ! मीह ! स्वयमेव त्वमेवेत्यर्थः । यमपि गणं
 वगै मर्घ्यं मर्घां ह पूज्यम् । दण्डादिभ्योऽदिति वत्पूज्यम् । अभ्यधाः अयोक्ताः
 स्नातकं पुश्निन्नादिश्लोक इति भावः । पाधातोर्लङि गतिस्त्वोक्तादिना
 विचोक्तम् । तत्र स्नातकादिगणे अयं सुर रिपुः कतमः न कोऽपीत्यर्थः ।
 नास्तु अस्तुया अस्मदुपास्यन्ते को हेतुरत आह यमिति । यं सुररिपुमनि-
 न्द्र्यवन्दिवदभिष्टुपे निम्नगासुतः । अत-
 स्वमेवोपास्यन्त इति भावः । उपसर्गात्सुतोतीत्योक्तादिना वत्तम् ॥ २० ॥

अवनीति । अतिजडोऽतिमूढोऽतिघोषितश्च अपथोऽस्मिन् सत्वरश्च ।
 तम् । समुन्नतम् उन्नतमवनीभृतां दान्ता भूधराणां च तत्त्वं अपहाय ।
 मत्सुतीति म्बट्, तद्विन्, नीचि नीचवृत्ते निम्ने च । यत्र इत्य-
 कारभोगे चाविति दीर्घः । इहादिन् लण्ये यदाप्यादियतं निम्ने
 निरतोऽनुरक्तः प्रसन्नश्च स इति शेषः । निम्नं नीचं मष्टतीति
 निम्नगा नदी । डोऽन्यत्रापि इत्यन्ते इति उपसर्गः । तदाः सुतो
 भासि स्फुटं व्यक्तं मोचनिरतत्वादिधर्मसङ्घादिति भावः । अक्तं
 च । न पितृभ्यः पुत्रं नो मातृभ्यः इत्येता इति अक्तं अतोऽपि इत्यन्ते
 वाक्याप्येतेषां गतायाश्चिद्विभेदः ॥ २१ ॥

प्रतिपत्तुमङ्ग घटते च
 न तव नृपयोग्यमर्चणम् ।
 कृष्ण ! कलयं ननु कोऽहमिति
 स्फुटमापदाम्यदमनात्मवेदिता ॥ २२ ॥
 असुरस्त्वया न्यवधि कोऽपि
 मधुरिति कथमप्रतोयते ।
 दण्डदलितसरवः प्रथसे
 मधुसूदनस्त्वमिति हृदयन्मधु ॥ २३ ॥

अथ सप्तदशभिः कृष्णोपासनां करोति । प्रतिपत्तानिति । हे अह ! तव नृपयोग्यं राजार्हमर्चणं पूजनं प्रतिपत्तुं स्वीकृतुं न च घटते न युज्यते । नम्यहमपि राजैव अयमर्चयं मे न युक्तं तत्राह कृष्णेति । हे कृष्ण ! अहं क इति कथय अहं राजा न वेति निज-स्वरूपमाशोचसेत्यर्थः । अनाशोचनेऽमर्चनाह । अनात्मवेदिता अ-नात्मज्ञानं आपदां प्रदं स्वानं स्फुटं अस्तु अस्त्वमित्यर्थः । आत्मा च कंचकित्तरक्तस्य पशुपालकत्वादिति भावः । अतोनिजस्वरूपं वि-न्यमिति हेतुमद्भावत्वात्काव्यविकृतिमिति ॥ २२ ॥

असुर इति । मधुरिति कोऽप्यसुरस्त्वया न्यवधि हृतः । आत्मने पदेऽन्यतरक्षामिति हनेर्भुक्ति विकल्पाद्वाधेयः । इति कथं प्रतीयते विशिष्यते न कथञ्चिदित्यर्थः । प्रत्ययोऽधीनशपचज्ञानविज्ञास हेतुजि-त्यमरः । किन्तु दण्डेन दक्षिता भिक्षा सरवा मधुसूदिका येनेदयस्त्वम् सरवा मधुसूदिकेत्यमरः । अतएव मधु सौत्रं हृदयन् पीडयन् मधुसूदन इति प्रथमे प्रथितोऽपि । मञ्जिकासूदनमेव मधुसूदनसंज्ञा-पट्टित्तिमिति न तु मधु माञ्जोदैत्यस्य सूदनमित्यर्थः । अत्र मधु-सूदनसंज्ञायां मविज्ञार्थनिवेशस्योत्तरवाक्यस्यान्वया उक्त्यादनहेतुतादा-क्यार्थहेतुकर्तव्यविकृतिम् ॥ २३ ॥

अभिशत्रु संयति कदाचि-
 दविहितपराक्रमोऽपि यत् ।
 व्योम्नि कथमपि चकथं पदं
 व्यपदिश्यसे जगति विक्रमोत्थतः ॥ २८ ॥
 पृथिवीम्निभर्षं यदि पूर्वं
 मिदमपिगुणाय वर्तते ।
 भूमिश्चदिति परहारितभू-
 त्तुमुदाह्रियस्व कथमन्यथा जनैः ॥ २९ ॥

अस्मिन्नाभिशत्रुसंयतिरेऽपि तत्रैकव्यपदिश्यापयस्य हरेरेव चक्रवर्तय-
 श्रीभुरत्तरस्यस्यञ्जेऽप्यस्यञ्जोक्ते रतिशयोक्तिः ॥ २७ ॥

'अभीति । संयति युद्धे कदाचित् कदापि अभिशत्रुं यत्नुमभिज्याय ।
 आभिष्ठल्ले इत्यस्योभावः । अविहितपराक्रमोऽस्मत्पौरुषोऽपि यद्यत्काल-
 यमपि सङ्घता प्रसङ्गेन व्योम्नि पदं पादच्छेधं चकथं सततवन्नि । अतो-
 भारद्वाजस्येति इदमतिशेधः पिप्पलाहुः । अतो जगति विक्रमो विक्रम-
 वानिति व्यपदिश्यसे व्यपदिश्यसे च त्वं पराक्रमयोगादित्यर्थः । अत्रापि
 पराक्रमस्यञ्जेऽपि अस्मत्पञ्जोक्ते रतिशयोक्तिः ॥ २८ ॥

पृथिवीर्निर्गत । पूर्वं प्रागपि । सम्यक्कालेऽपीति भावः । पृथिवीं
 विभर्षं यदि अतर्वाचैव । शृङ्गोच्छ्रिति भारद्वाजोक्तेऽतिशेधः पिप्पलाहुः ।
 इदं भूभारस्यमपि पृथिवीत्कर्मार्थं वर्तते भूतपूर्वस्यैवापि व्यपदेशत्वा-
 त्तदपि नास्तीति भावः प्रस्तुत परैः यत्नुमिः हारितभूः परहारितभू-
 मिः । जरासन्धेन मधुरानसरादि आशितत्वादिति भावः । अत्र हर्ष-
 रिते हरश्चक्रमलमेव हारयित्स्त्वपिति शिलशंभयमितिः । जनैः कथ-
 मन्यथा कथं परोक्षेन भूमिश्चदिति इदं हस्तुवस्व चदं हस्तुवस्व । संभ-
 वनाया सोऽ । अथंभावितमेवेत्यर्थः । अत्रापि भूभारस्यञ्जेऽप्यस्यञ्ज-
 ॥ २९ ॥

तव घन्यतेयमपि सर्वं
 नृपतितुलितोऽपि यत्क्षणम् ।
 क्लान्तकरतलधृताचलकः
 पृथिवीतले तुलितभूमृदुच्यसे ॥ ३० ॥
 त्वमशक्रुवन्न शुभकर्म्म
 निहतपरिपाकदाखणम् ।
 जेतुमकुशलमतिर्नरकं
 यशसेऽधिलोकमजयः सुतन्भुवः ॥ ३१ ॥

तथेति । तथैवं घन्यतेयमपि सर्वं यत्क्षणेऽपि तिरस्कृतोऽपीत्यर्थः अथ क्लान्ते करतले धृतः अच-
 लकोऽस्याचलोयेन सः सर्वं पृथिवीतले तुलितभूमृदुवृत्तराजकच उच्यसे
 इति यत् इदमप्यपरा ते घन्यतेत्यर्थः । गोवर्द्धनाख्यशुभ्रुवृत्ततोऽनात्तुलि-
 तभूमृदु भवति न नाड्याभिव सङ्घातोरातितुलनादिति भावः । अथ ह-
 न्नेऽपितुलितोऽपि ततोऽथ इति विरोधोभूभदिति त्वेवमूलाभेदाध्य-
 यथावोत्यापित इति विरोधातिशयोक्त्योः सङ्करः तेन गोवर्द्धनोद्धारणमपि
 नातोऽङ्गुतं शङ्खजयादिनामिति यस्तु व्युत्थते ॥ ३० ॥

तमिति । हे अशक्रुवन्निरत । पापाकारपर । अतएवा कुयबन्धितुं-
 दुर्द्विष्वं परिपाके फलभावे दाख्यं विचित्रपापघातनामयत्वाङ्गुवृत्तमि-
 त्यर्थः नरकं निरकं क्लान्तकरस्तु नरको निरवोद्गतिः स्तिवामित्यमरः ।
 जेतुमनुवन् पापिर्दुर्लभतादिति भावः । अधिलोकं बोधे । विभक्त्य-
 योऽध्वतीभाव । यद्यपे नरकविषयीति प्रसिद्धये भुवः सुतन्वरवाख्यं अ-
 जयः जितवानसि परलोक प्रतारवमात्तपरो न परलोकाध्योसीति
 भावः । अथ निरवापरास्सनरकपिजयायत्तेर्विशेषवगत्या तस्यवसा-

सकलैर्दुः सकलदोष
 समुदितमिदं गुणैस्तव ।
 त्यक्तमपगुण ! गुणलितय
 त्यजनप्रयासमुपयासि किम्मुधा ॥ ३२ ॥
 त्वयि पूजनञ्जगति जाल्म !
 कृतमिदमपाहृते गुणैः ।
 चासकरमघटते नितरां
 शिरसीव कृङ्कतमपेतमूर्ध्वजे ॥ ३३ ॥

धर्मोद्देशेनैककारणविजय प्रकृतिहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकत्वात्प्रतिबन्धम् । तच्च
 तदकयोः स्त्रीषु साभेदात्तद्व्यापितमिति बहुर ॥ ३१ ॥

सकलैरिति । हे अपगुण ! निरुद्ध ! सचैः, सर्वैर्दोषैः, समुदितं युक्तं
 तत्रेदं षडः सकलैर्दुः शौर्यादिभिश्चकृतं सर्वगुणासिर्वर्तितमेवेत्यर्थः । एषं
 च सति गुणलवण्यत्वात्तन्ने य प्रयासः तं चथा ह्यथा किं क्षिप्रार्थमुप-
 यासि चकृद्येति भावः यत् सकलगुणस्य त्यागसात्त्व गुणलवण्यस्य तदातोऽ-
 धनगत्या सिद्धयैव चान्यथा साकल्यव्याघातादित्यर्थः । स्वभावतो निरुद्धस्य
 परवस्तुनः कृतोगुणत्वयवित्तेति ध्वनिः । गुणलवण्यत्वागनिर्देशस्य सकलै-
 रित्यादिशक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ३१ ॥

समीति हे जाल्म ! व्यसनीश्वकारिन् । ताल्मोऽसमीश्वकारोऽस्या दि-
 त्त्वमर । गुणैरपाहृते निरसो गुणैर्हीने त्वयि पूजन कृतं जगति चास-
 करं परिहासजनकं इदं पूजनम् । समेतमूर्ध्वजे व्यसगतकेये शिरसि कङ्कतं
 दाहदन्नादिभयं केवप्रसाधन विरोधः । प्रसाधनं कङ्कतिकेति विश्वामरौ ।
 कङ्कतभेदः, कङ्कतस्य, कङ्कतस्य, अपतेत्येवैरिषाजिदं, कङ्कतं, शिरसे, इत्या-
 दस्य मण्डनयोदपीति विश्वः । तदिव नितरामघटते न घट्टते इत्यर्थः ।

मृगविद्विषामिव यदित्य

मजनि मियतास्पृथासुतैः ।

अस्य वनशूनदवापचितिः

परिभावएष भवताम्भुवोऽधिपाः ॥ ३४ ॥

अवधीज्जनङ्गमइवैष

यदि हतवृषो वृषन्ननु ।

स्पर्शमशुचिवपरर्हति न

प्रतिमाननान्तु नितरान्नृपोचिताम् ॥ ३५ ॥

मजोनलोपसिद्धिं क्षेपे इत्युपसङ्ख्यानमिति निन्द्यायां तिष्ठ, वीगेऽभि
नलोपः । उपमासङ्कारः ॥ ३२ ॥

धम्पति राघो रोमस्तत्मादयस्त्राह । मतेति । हे भुवोऽधिपाः । राजानः ।
मृगविद्विषां विद्वानामिव भवतां मियतां मय्यतां भवत्तु मियत्तु
मियतोवृषान् अनादित्येः । मयी चानादरे इति विश्वत्याद्वापलक्षणे
पठौ । इत्यमृथासुतैः कौन्तेयैः पितरनेतेषां न वेदोति भावः । वस्य
हृष्यस्य वनशूनोवनशूनकमेव जम्बुकक्षेत्रेति यावत् अधपचितिः पूजा अ-
जनि जनिता कतेति यत् । जनेष्वर्थात्कर्माणि यत् । एष भवतां परि-
भावः परिगम्यः । परौ भुवोऽवज्ञाने इति विभाषया चञ्प्रत्ययः ॥ ३४ ॥

अवधीटिति । हतवृषोहतवृषतः । सुकृतं हयमे हयैर्हति विप्रः ।
एष लशोजनङ्गमशण्डाल इव । आख्यातश्रवमातङ्ग दिवाधीर्त्तिज-
नङ्गमादत्वमरः । मतेति मंश्यायां जनपूर्वाद्भ्रमघातोः अच, प्रत्ययः
अर्द्धिर्भदित्यादिना समासमः । एषं हयमरूपिणं अरिष्टाख्यमसुरमव-
धीद्यदि हतवांसेत् । रुद्धिं अति हनीवघादेशः । अतएव अशुचि-
वशरगुडाका अशुचार्हति अशुचितां राजार्हा प्रतिमाननां पूजां न
नितरां नार्हति अशुचोभ्योगोभः कथं पूज्यइत्यर्थः । उपमा ॥ ३५ ॥

यदि नाङ्गनेति मतिरस्य
 मृदुरजनि पूतनाम्भति ।
 स्तन्यमघृणामनसः पिवतः
 किल धर्मातोभवति सा जनन्यपि ॥ २६ ॥

शकटव्युदासतरुमङ्ग
 धरणिधरधारणादिकम् ।
 कर्मयद्यमकरोत्तरलः
 स्थिरचेतसाङ्गद्वैव तेन विस्मयः ॥ २७ ॥

यदीति । अस्य ज्ञानस्य मतिः पूतनानाम वाङ्मयव्यभिचारेण । तां प्रति
 व्यङ्गना इति हेतोर्द्वे कृपाटया नाजनि यदि न जाता चेत् नास्ति
 श्रेयः । जने कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिञ्च् प्रत्ययः । अहस्यमन-
 सोनिर्द्वेषचित्तस्य । स्तनेभवं स्तन्यं घृणं । मरीरावयवाच्चेति यत्पु-
 न्ययः । पिवतोऽस्य सा पूतना धर्मातः शश्वतो जनन्यपि जाता च भ-
 वति अतु स्त्रीति कृपाभावेऽपि भातेति लुङ्प्रत्ययस्य नास्तीत्यङ्गे न
 केवर्ध स्त्रीकृत्वा किं तु भावकृत्वा चार्थं जनप्रदायाः । प्रपनादत्ता
 दिति भावः । अत्र जनमानस्य विशेषणत्वा जननीताहेतुत्वात्काव्यलि-
 ङ्गम् ॥ २६ ॥

शकटेति । तरुशपलोऽर्थं लण्यः शकटव्युदासः शकटाक्षर मर्द्दनं
 तरुमङ्गोयमलार्जुनमङ्गलं धरणिधरधारणं गोवर्द्धनोद्धरणान्यादिव्यस्य
 -नत्तयोक्तं यत्कर्म अकरोत् । तेन कर्मणा स्थिरचेतसां धीरधि-
 तानां करव विस्मयो न कोऽपीत्यर्थः । अत्र स्थिरचेतस्त्वताया विशेषणत्वा
 विस्मयनिर्घेहे तात्काव्यलिङ्गं ह्यन्तस्तुसासेन संबुध्यते ॥ २७ ॥

अयमुग्रसेनतनयस्य

नृपशूरपरः प्रभून्वन् ।

स्वामिवधमसुकरमुरूपैः

कुरुते स यत्परममेतदङ्गुतम् ॥ ३८ ॥

अयमिति । अयरोऽन्वः ना पशुरित्येति नृपशूरित्युपनिवृत्त समास ।
 आख्याकार्यविषेकन्यून्यात्वादेवेत्यर्थः अयं कृष्ण उग्रसेनतनयस्य कंसस्य प्रभून्
 अयन् गाः पाठयन् 'पुरुत्रैवैरसुकर' लोकेवेदविगीतत्वात् इष्करं स्वामि
 वधं यत कुरुते स अकारेति वाक्यम् । - एतत्परममङ्गुतं अमृतपूर्वादिदिति
 भावः । अथ पञ्चदशस्याविषेपपङ्क्त्या कंसकृष्ययोः स्वामिभृत्यभावहेत
 त्वात् क व्यञ्जितम् ॥ ३८ ॥

यते प्रसिद्धाः ।

०

मनु नर्य एव समवेक्ष्य कमपि शुभमेति पूज्यताम् ।

सर्वं गुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरु नरेन्द्र कोशुचः ॥ १ ॥

न म हानयन्न च विभर्त्सि गुणसमतवामधानाम् ।

सस्य कथयति विराय पृथग्न जनताञ्जगत्पुत्रमभिमानतान्दधत् ॥ २ ॥

रहितद्वु नाभिरुषिर्वाभिरक्षररसभावसविदम् ।

शेखविदसपदियन्ति ज्ञानाः पुरवाद्यपेनमगतं विदग्धताम् ॥ ३ ॥

अतिभूयसापि सुमतेन दुरपचर यम शक्यते ।

मक्तिशुचिभिरुपचारपरैरपि न यहीतमभियोगिभिर्गर्भभिः ॥ ४ ॥

मजति स्वतामनुचितोऽपि शविनयसुपाहितो जने ।

नित्यमपरिचित चित्ततया परएव सर्वज्ञगतस्तथाप्यथम् ॥ ५ ॥

उपकारिर्वाप्तिरुपकारमन रिमरिमप्रियम्भियम् ।

साधुनितरमनुधुम्बुधमिद्विधियेपत सततमेव मशति ॥ ६ ॥

उपकारकस्य दधतोऽपि बहुशुभतया प्रधानताम् ।

दुःखमविशमदमाप्रवतो न परस्य किञ्चिदुपकर्तुं पिच्छति ॥ ७ ॥

इति वाचमुद्धतमुदीर्य
 सपदि सह वेणुदारिणा ।
 सोढरिपुबलभरोऽसदनः
 स लक्ष्मस दत्तकरतालमुच्चकैः ॥ ३९ ॥
 कटुनापि चैद्यवचनेन
 विकृतिमगमन्न माधयः ।
 सत्यनियतवचसं वचसा
 सुजनञ्जनाच्चलयितुं क्लृप्तते ॥ ४० ॥
 न चतन्तदेति शपमान
 मपि यदुन्वयाः प्रचुक्रुधुः ।

इतीति । सोढः शान्तो रिपुणा बलभरो वीर्यातिशयोक्तेन सः न
 सहत इति असहन असहिष्णुः स चैद्य इतीत्यं क्लृप्तं निवृत्तं
 यथा तथा वाचं उदीर्य सपदि वेणुदारिणा नरकात्मकेन सह दत्तः
 करतालः परस्परप्राणितगडनं यस्मिन् कर्मणि तद्व्याघा तथा उच्च-
 कौत्सारं लक्ष्मस । क्लृप्तो मोहात्मनः हर्षादहृष्टासं चकारेत्यर्थः ।
 शपमानोक्तिः ॥ ३९ ॥

कटुमेति । माधयः कटुमापि चैद्यवचनेन विकृतिं नागमत्
 शमेर्लुब्धिं प्रधादिना चुरतादेयः । तथाहि सत्ये नियतवचसं अस्त-
 लितवचसं सत्यसत्यं सुजनं के जनाः वचसा तीमोक्षापीति भावः ।
 चतन्तमीयते शक्नुवन्ति न केऽपीत्यर्थः । सहिष्ये यतमागांसीति
 प्रतिशामयादहृष्टेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्पणरूपीऽप्यान्त
 रन्यासः ॥ ४० ॥

न चेति । द्विष्टेति चार्थः । तदा तत्काशे इतीत्यं शपमान मा-

शौरिसमयनिगृहीतधियः

प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्तते ॥ ४१ ॥

विहितागसोमृद्गुरलङ्घ्य

निजवचनदामसंयतः ।

तस्य कतिथ इति तत्प्रथमं

मनसा समाख्यदपराधमच्युतः ॥ ४२ ॥

स्मृतिवर्त्म तस्य न समस्त

मपकृतमियाय विधिषः ।

श्रीमन्मपि । यप्रतेराक्रोव इति भट्टमहः । तं चैदम् । यदुन्मोः
बादनाः शीरेः शेषस्य समयेन यद्वेतेन निगृहीत धियो निरङ्गनु-
द्वयः यन्नोन मनुकुमुः । मृद्गुरोरपस्तयोः कर्मेति कर्मात्मम् ।
तथाहि जनो शौकः प्रभुचित्तमेव अनुवर्तते । शौरिसङ्घेतिरङ्गनु-
र्षद्विज्ञेयमया क्रोधाभावहेतवात् काव्यलिङ्गमयोऽनरन्धादेन संकी-
र्यते ॥ ४१ ॥

विहितेति । अलङ्घ्येन निजवचनदान्ता स्वप्रतिज्ञापायेन संयतो
बहोऽच्युतः सुकृतिविहितागः पूर्वं सङ्घस्यः कृतापराधस्यापि तस्य
चैदृक्षापराधं स एव प्रथमोवक्तिन् कर्मापि तत्प्रथमं यथा तथा
कतिथः । कतिनां पूरण इति तस्य पूर्वे इदिति इदृपत्ययः षट्-
कतिपयचत्वारं युगिति युगावधः । मनसा समाख्यत् गणना चकार ।
अस्मृतिवर्त्मस्मृतिभ्योऽदिति चुरेहादेयः । अत्र प्रतिज्ञापायबन्धनस्य
विशेषगत्या प्राचीनापराधानन्त्येऽपि तात्कालिकापराधगणनाहेतवा-
त्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४२ ॥

स्मृतीति विधिषचैदृस्य कर्मान्ति सप्तमपकृतमपकारजातम् ।
मपुंसके भावे ऋः । तस्य इरे. शेषस्य स्मृतिषयं नेवाम न माम् ।

स्मृत्तुमधिगतगुणसारणाः

पटवोन दोषमखिलङ्गुलूत्तमाः ॥ ४३ ॥

नृपतावधिक्षिपति शौरि

मथ सुरसरित्सुतोवचः ।

स्माद् चलयति भुवम्भरुति

क्षुभितस्य नादमनुकुर्वदम्बुधेः ॥ ४४

अथ गौरवेण परिवाद

मपरिगणधंस्तमात्मनः ।

प्राद् सुररिपुतिरस्करण

क्षुभितः स्म वाचमिति जाह्नवीसुतः ॥ ४५ ॥

न तमपकारं सकारित्यर्थः । अर्थात्तरं न्यस्यति । अधिमतस्य सारणाः
परिहितोपकारस्य तस्य लक्षणाः स्यान्नाः अखिलं दोषमपकारं
अर्थात् पटवो खण्डु नादमनुपनीत्यर्थः । मयाप्रियवनेष्वल मर्षेण्विति
समन्प्रत्ययः । उपकारमेव स्मरन्ति साधवी नामकारमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नृपताविति । अथ नृपती वेदिमे शौरिं हरि अधिक्षिपति इति
सुरसरित्सुतोभीष्मः अरुति प्रचयमावते भुवं चलयति कल्पयति
इति क्षुभितस्योद्देशस्याम्बुधेर्नादमनुकुर्वदम्बुधेर्बर्षः आह एव उपायः ।
सुतः खेति भूतार्थे लट् सुवः पञ्चानामादिभ्य आङो सुव इति
यन्याहादेशः । यदपि न यादादौ अस्वादय इत्याह वाचनः त-
थापि कविप्रौढा अहन्दस्य यादादौ प्रयोगः । उपमानद्वारः ॥ ४४ ॥

उक्तमेवार्थं वक्तुराशयाविष्कारार्थमाह । अथेति । अथ शिशुपाल-
हत्याप्रानन्तरं सुररिपुतिरस्करणेन हरिनिन्दया क्षुभित कनुपमनाः
जाह्नवीसुतोमाह्वयः गौरवेण धैर्येण तमात्मनः परिवादं काममयं

विहितमयाद्य सदसीद
मपमृपितमच्युतार्चनम् ।
यस्य नमयतु स चापमय
च्चरणः कृतः शिरसि सर्वभूभृताम् ॥ ४६ ॥
इति भीष्मभाषितब्रह्मोऽर्थ
मधिगतवतामिव क्षणात् ।
श्रीभगवद्गीतासहिते
शिष्टोपास्यपक्षपृथिवीभृताङ्गणः ॥ ४७ ॥

इषापचित इत्यादि क्षान्दिपयति गणयन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण
मात्रं प्राह स मोक्षवान् गतगोतव । धीराः क्षान्दिभेदं बहून्ते
न पुद्गलादिनिन्दानिति भावः । अत्र श्रीभक्त विद्येदप्यगत्या वचन-
हेतुत्वात् काव्यसिद्धिभेदः ॥ ४६ ॥

विहितमिति । अथा यत्र सदसि सभावनं विहितं कृतं इदं कथ्यु
तार्चनं यस्यामर्षितमिति तिलितममोदमित्यर्थः । इदं तितित्याद्या-
पिति धातोः कर्मादि ऋः उपसर्गवशाद्धिमरीतार्पता । अतएव अथ
तितित्याद्यामेव किलनिषेधादतितित्याद्यत्वात् शुभः अतिसुविप्राज्ञे-
भ्यवेति वक्ष्यमाणं मानार्पता ऋः च वर्चमाने इति वही । श्री-
ऽपयदा पुत्रपयामं नमयतु आरोपयतु सर्वभूभृता भिषतामिति भावः ।
शिरस्यमच्चरणः कृतः न्यस्तः । अयमिति सूत्रौ पात्तमानस्य चरणस्य
इत्येव निर्देशः । अयं कोषामर्ष इत्यनुबन्धेवम् ॥ ४६ ॥

इतीति । इतीत्यं भीष्मेण भाषितस्योक्तस्य वचनोऽर्थम भिषेव
शिरसि पादग्यावरुषं अथान् चाभिमतवतां प्राप्नवतामिव यतामि-
त्यर्थः शिष्टोपास्य यत्वा ये पृथिवीभृतोराजान् । तेषां अद्यै गचोऽति-
नाम् श्रीभक्तं कोषं विदारयणम् । एतेनैषं आत्त दिनापावधादी
गोदस्तावी श्रीभक्तः प्रादुरभूदिगुणम् । अहमेवा ॥ ४७ ॥

शितितारकानुमिततास्र
 नयनमरुणीकृतं क्रुधा ।
 वाखवदनमुद्दीपि भिये
 जगतः सकीलमिब सूर्यमण्डलम् ॥ ४८ ॥
 प्रविदारितारुणतरोय
 नयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।
 प्रातरहिमकरताम्रतनु
 विंघजद्गुमोऽपरइवामवद्गुमः ॥ ४९ ॥
 अग्निशान्तवैरदहनेन

अथैषां दशनिर्गात्राणाम् शोभासुखावाह । शितीत्यादि । क्रुधा
 प्रोधेन अदृषीकृतवतएव शिती श्यामे वे तारके कनीतिके ताभ्यां
 अतुमिते अतुभापिते शब्दे नयने यद्य तत् । तारकाण्यः कनी-
 तिकेत्यमरः । सर्वेष्टस्य रक्ततादिति भावः । वापोऽपसस्य वदनम् ।
 असीत् शोभाकारणाभावकितं परिषिबुक्तमिति यावत् । सूर्यमण्ड-
 लमिदं जगतीभिरे भयात् उद्दीपि प्रजल्पात् । दीप्यते कर्षति
 बुद्धीति दीपकनेत्यादिना चिष्प्रशब्दे बहुव् । अत्र नयनोः सधा-
 नस्यत्वानेनादृक्खसीकारात्तद्गुह्यः तस्यामेवत्या दौदातिरदृक्प्रशब्दो-
 पमासङ्गतः ॥ ४८ ॥

मनीति । प्रविदारिते अतिविकाशिते अदृशतरे क्रोधादतिरक्त नरे-
 धतएवोस्य नयनरे वे नयने ते यत्र उल्लसि ताभ्यासुख्यसो दीप्तः
 स्फुरन् खतेजसा दीप्यमानः प्रातरहिमकरताम्रतनुः प्रभाताकारेण
 विपद्य प्रविद्धोद्गुमोद्गुमाण्डोऽपः अथरो विपद्यद्गुम इवामवत् इत्यु-
 त्तमेसा रूपवत्क्रीडां ॥ ४९ ॥

अग्निशान्तेति । अग्निशान्तोऽग्निर्वाशोवैरदहनोविरोधाग्निर्यस्य तेन

विरहितवतान्तरार्द्रताम् ।

कोपमरुदभिहतेन शृशं

नरकात्मजेन तरुणेव जज्वले ॥ ५० ॥

श्रीभिधित्ततः किमपि राहु

वदनविकृतं व्यभाष्यत ।

अस्तशशधरमिवोपलस

त्सितदन्तपङ्क्ति मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥

कुपिताकृतिम्रथममेव

हसितमशनैरहचयत् ।

क्रुद्धमशनिदलितार्द्रितट

यतएवान्तरभ्यन्तरे आर्द्रता चारुं वा विरहितवता अज्ञवता । रङ्ग
वते. ज्वलतमन्ववः । कोपमरुदिव तैनाभिहृतः प्रज्वलितः तैर् नर-
कात्मजेन वेद्युदारिद्र्या तरुणा इत्येवैः शृशं जज्वले ज्वलितम् । भावे
विट् । उपमासद्वारः । ५० ॥

अभीति । किमप्यभिधित्ततोऽभिधातुमिच्छतः । दधाते सधनाहटः
गतादेयः । शंसमौजसोनाम राशः इत्यन्वि राहुवदनविकृतं व्या-
च्यताद्वाङ्मन्त्रवत् करारुं उपलसन्ती सधनाया शिता दन्तपङ्क्ति-
सकृषं पञ्चमशधरमिव सन्दृष्टचन्द्रमिव व्यभाष्यतातर्क्यत । इत्य-
न्ते चा ॥ ५१ ॥

कुपितेति । मयमं प्रायेवाकुपितावस्थावाप्तमौजसः । कुपितश्लेषा
सितसंशरामोवहेत्युपमा । अरिपञ्चमीरणं परपरमदहुरं दन्तवक्रं
दन्तवक्रनामानं राजानम् । अशनिदलितस्य राजाशुतस्यार्द्रितटस्य ध्व-

शितितारकानुमितताम्
 नयनमरुणीकृतं क्रुधा ।
 वाणवदनमुद्दीपि मिये
 जगतः सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥ ४८ ॥
 प्रविदारितारुणतरोय
 नयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।
 प्रातरहिमकरताम्रतनु
 विपजद्रुमोऽपरद्भवाभवद्रुमः ॥ ४९ ॥
 अनिशान्तवैरदहनेन

अथैतं दशभिर्गातारुणानु क्रोधात्तुभवावाह । शिबीत्यादि । क्रुधा
 क्रोधेन अस्फुल्लितमतेन विती श्यामे ये तारके कनीनिजे ताभ्यां
 अदुभिते अदुभापिते ताभ्ये नयने बहू तत् । तारकाण्यः कनी-
 निकेतपरः । सर्वस्यस्य रक्तत्वादिति भावः । वाणीरुपकास्य वदनम् ।
 एकीकृतं कीलाकारकावाकृतं परिशुक्रमिति यावत् । सूर्यमण्ड-
 लमिव जगतोभिरे भवाय उद्दीपि प्रलम्बात् । दीपतेः कर्तारि
 कुञ्जीति दीपजनेत्यादिना चिन्त्यत्वे तत्तुम् । अत नयनयोः सभा-
 शब्दात्तानेनास्फुलीकारात्तद्भुवाः तत्रापिचत्वा दौशातिरसूर्यमण्डलो-
 मन्तासङ्करः ॥ ४८ ॥

प्रवीति । प्रविदारिते अतिविकाशिते अस्फुल्लिते क्रोधादतिरक्त तरे
 अतएवोभे भयदरे ये नयने ते एव उच्ये ताभ्यामज्ज्वलो दीपः
 स्फुरन् अतेजसा दीपवानः प्रातरहिमकरताम्रतनुः प्रभाताङ्गारस्य
 विग्रहः प्रविदारितुयोद्भवास्फुलीरुपः अपरो विपजद्रुम इवाभवत् इत्यु-
 च्येधा रूपकसङ्कीर्णा ॥ ४९ ॥

अनिशान्तेति । अनिशान्तोऽनिर्वाणोवैरदहनोविरोधान्निर्णयतेष

विरहितवतान्तरार्द्रताम् ।

कोपमरुद्भिर्हतेन सृष्टं

नरकात्मजेन तरुणेव जज्वले ॥ ५० ॥

अभिधत्सतः किमपि राहु

वदनविकृतं व्यभाव्यत ।

अस्तशशधरमिवोपलस

स्मितदन्तपङ्क्ति मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥ .

कुपिताकृतिम्रथममेव

हसितमशनैरसृचयत् ।

क्रुद्धमशनिदलितार्द्रितट

एतएवात्तरभ्यन्तरे आर्द्रतां सारसं विरहितवता त्यक्तवता । रङ्ग-
वतेः क्रवत्प्रलयः । कोपोनरुद्वि तेषामिहृतः प्रज्वलितः तेन नर-
कात्मजेन वेद्युदारिण्या तरुणा इत्येकेन सृष्टं जज्वले ज्वलितम् । भावे
द्विट् । उपलसद्गारः ॥ ५० ॥

अभीति । किमपिभिधत्सतीतिघातमिच्छतः । दधाते. वदन्नाहटः
यत्रादेयः । उत्तमौजसोनामं राज्ञः सन्ध्यां राहुवदनविकृतं व्या-
प्तमाश्राद्धवक्त्रवत् करारुचं उपलसन्ती अस्त्वभाषा धिता दन्तपङ्क्तिर्भस
तन्वत् मुखशशधरमिव सन्दृष्टवन्द्यमिव व्यभाव्यतातर्क्यत । इत्य-
वनेवा ॥ ५१ ॥

कृपितेति । प्रथमं प्रागेवाकुपितावस्थायापनीत्यर्थः । कुपितलोवा-
कृतिर्ष्वरागोवलेत्तुपमा । अरिचक्रमीवर्षं परवलधमङ्करं दन्तवक्तं
दन्तवक्तवामानं राजानम् । अशनिदलितस्य वजाश्रुतस्यार्द्रितटस्य अ-
निरिष अतिरिक्तं तदिकुपमा । न अनैरयनैः उच्चं हंसिन मङ्गुषावः

ध्वनि दन्तवक्रमरिचक्रभीषणम् ॥ ५२ ॥

प्रतिधः कुतोऽपि समुपेत्य

नरपतिगणं समाश्रयत्

यामिहरणजनिताऽनुशयः

समुदाचचार निजएव रुक्मिण्यः ॥ ५३ ॥

चरणेन हन्ति सुबलः स

श्रियिलितमहीध्रवन्धनाम् ।

तीरतरलजलराशिजला

बहुद्वन्द्ववयत् । सर्वदा सुखरागस्य विशेष्यादसुभावान्तरवेद्याः श्रुत्वा
दत्तार्थः । अत्र कोपव्यञ्जकसम्बन्धेऽप्यव्यन्धोत्तेरतिशयोक्तिरपमा-
वहोर्था ॥ ५२ ॥

प्रतिध इति । प्रतिध कोपः । कोपश्रोधानर्धरोवप्रतिधा दत्तमरः ।
कुतोऽपि सप्तमेत्यागत्य नरपतिगणं राजभयङ्गलं समाश्रयत् समा-
श्रयत् । रुक्मिण्यस्तु यामि. स्वहा । यामि सख्युक्तस्त्रिबोरिशमरः ।
तस्माद्रुक्मिण्याहरणेन जनिताऽनुशयोहा कटभापस्य कदा निय्यात-
यामीति अशुतापी यस्मिन्नुधः । अयालुशयो दीर्घहीषालुतापयोरित्यमरः ।
नजोनित्यएव प्रतिधः । निजमात्मीयनित्ययोरिति विश्व । समुदाच-
चार ससद्दिदीपे । भीष्मवाक्य मन्येषा कोपोत्पादकभाषीत् रुक्मिण्यस्तु
मानेवावसुदकोपसोहीपकभाषीदित्यथ । अत्रालुशयस्य विशेषणतया
कोपोहीपमहेतुत्वात्कावचिह्नभेदः ॥ ५३ ॥

चरणेनेति । सुबलोनाम राजा अर्हो धारयन्तीति महीभाः
मन्त्रेणः । कर्मकरश्चे सूचयितुजादिभ्य उयश्चक्षुरानभिति कर्मप्रयः ।
श्रियिलितानि विश्लेषितानि महीभाषा वन्धनानि रुन्धयो यस्या
काम् । तीरेण तरलानि शुकम्पाञ्जलितानि जलराशेरुपधे जलानि

मवभुग्नभोगिफणमण्डलाभ्रुवम् ॥ ५४ ॥

कुपितेषु राजसुं तथारि

रथचरणपाणिपूजया ।

चित्तकलितकलहागमनो

मुद्माहुक्तिः सुहृदिवाधिकान्दधौ ॥ ५५ ॥

गुरुकोपसुद्वपदमाप

दासितयवनस्य रौद्रताम् ।

व्याप्तमशितुमिव सर्वजग

हिकरालमास्यकुहरं विवक्षतः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मास्त्रम् । अथमुक्तं कुटिलं अतिभारदित्यर्थः भोगिनां फणिनां
मण्डलमण्डलं मण्डलमण्डलमण्डलाणां सुं चरणेन इति च लक्षणम् ।
नदु क्वेति मूर्तात्तं चदु । चतु म्मादाभातद्गु वः क्वया 'सुध्वन्वोऽपि
तद्वन्वोऽपि रतिश्चोक्तिः ॥ ५४ ॥

कुपितेषु । रथचरणपाणिपूजयाः पूजया राजसुं तथा कुपि-
तेषुपि चित्ते क्वचित् निहितं अतश्चामभनं बुधनाभो वेन सः का-
शुधिः काशुधिनाम राज्या मोहनं कृत्वां वक्षु व सुदुत् मित्र-
मिव तथामभपातावेत्यर्थः । सुहृद्गुहृदौ मित्रामित्रयोरेति निपातः ।
अधिनां सुदन्धौ क्वचित् अतश्चान् । सुदुःसहोऽपि क्वचोत्कर्षः
अथ च सुदुःसहोऽपि क्वचोत्कर्षः अथमाचकारः ॥ ५५ ॥

गुहृति । विवक्षतः विषयि वक्तुमिच्छतः । इने मद्रनाहृटः
भतादेयः । अहितदहनस्य काशुधनस्य राज्ञः सम्बन्धि सर्वजगदभिव-
सक्तुमिव व्याप्तं विवक्षतं अथपच विवक्षात् कतिविक्षतम् । करान्धो-
दन्तरे तद्वे विवक्षते विवक्षतेऽपि चेति वैश्ववर्ती । सुरणा चोपेन् इ-

विवृतोरुवाहुपरिघेण
 सरभसपदन्निधित्सता ।
 हन्तुमखिलनृपतीन्वसुना
 वसने विलम्बिनि निजे विचखले ॥ ५७ ॥
 इति तत्तदा विकृतरूप
 मभजत्तद्भिन्नचेतसम् ।
 मारुबलमिव भयङ्करतां
 हरिवोधिसत्वमभि राजमण्डलम् ॥ ५८ ॥

पदं प्रतिबद्धवचनं व्याहृक्कृत् वक्त्राविवरं रौद्रताभयङ्करतामाप्तम् ।
 अत्राघित्तनिवेति फलोत्प्रेषा व्यादानक्रिया विनिष्ठा ॥ ५६ ॥

विवृतेति । अखिलनृपतीन् हन्तुं विवृत प्रसारित उरु वाहुरेव
 परिण आयुधविशेषेणेन तेन । परिघः प्रतिघातेऽङ्गीत हेमः । सर-
 भसं सवत्सरं यत्पदं तन्निधित्सता निधातुमिच्छता । दधातेः सप्त
 न्नाह्वतः यथादेश । पशुना तस्मान्ना राज्ञा विलम्बिनि उत्पातवे-
 गात् विवृत्सिनि निजे वसने स्वाभ्यरे विचखले स्वर्णितं तद्वत्स्य
 दुर्निमित्तमिति भावः । धाने निट् । अत्र वल्लसंघनस्य विशेषणतया
 खलसगहेत्वात्काश्चिद्गं तद्वाहुरपरिघेति रूपकेण संसृज्यते ॥ ५७ ॥

इतीति । इतीत्यन्तदा तस्मिन् काले विकृतरूपं रौपभीषणा कार-
 नराजमण्डलं मारुबलमिव सदमभैरुमिव । सदमोमन्मथोमार इत्य-
 मरः । अभिन्नचेतसमविलतचित्तं बोधिसत्वोबुद्धः । बुद्धस्तु श्रीपन-
 यास्ता बोधिसत्वोविनायक इति वैजयन्ती । स हरि रिवेत्यपमित
 समासः । तं हरिवोधिसत्वमभि तद्वत्तद्विधित्यर्थः । अभिरभागे इत्यभेः
 कर्माप्रवचनीयत्वात्तदयोगे द्वितीया । भयङ्करोतीति भयङ्करः । भेद-
 विभक्त्येव कथं इति सत्प्रत्यये स्यात्तस्यः । तस्य भावकृत्ताः भवन्तु ।

रमसादुदस्युरथ युद्ध
 मनुचितभियोऽभिलाषुकाः ।
 सान्द्रमुकुटकिरणोच्चलित
 स्फटिकांशवः सदासि मेदिनीभृतः ॥ ५९ ॥
 स्फुरमाणनेत्रकुसुमीष्ठ
 दलमभृत भृष्टदङ्घ्रिपैः ।
 घृतपृष्ठुभुजलतञ्चलितै
 द्रुतवातपातवनविभ्रमं सदः ॥ ६० ॥

उपमाह्वारः । तेन भगवतोऽनुदस्य रमसादिभिराद्य मन्त्रं भारवेभं
 यथा तेन मन्त्रं तथा राजमण्डलमपि हरिषा मञ्जत इति वस्तु
 व्यञ्जते ॥ ५९ ॥

रमसादिति । कथानमरं कञ्चित्भियोऽभिलाषुकाः । कभ्य-
 लोऽप्युचितमिति यादव । कतएव दुष्टमभिलाषुकाः दुर्धर्मिनः ।
 उभयतेत्यादिना उक्तञ्जन्तुवेन न बोधेत्त्यादिना षष्ठी प्रतिषेधः ।
 सदासि मेदिनीभृतः सदासि स्विताः वैद्यवर्षाया राजभः । सान्द्रैर्दु-
 कुटकिरणैश्चमिताः स्फटिकांदरः समान्तिस्फटिकमदि मन्त्राः
 दैसे मन्त्राः मन्त्रो रमसादेवान् उदस्य इतिताः । एतौऽनूर्ध्वकर्षणी-
 त्वात् प्रवृत्ताश्चरधमेवत् । कत युद्धमित्याद्युद्ध विशेषपगत्योक्तान-
 चेत्यात् वाच्यविक्रमेः ॥ ६० ॥

स्फुरमाणिति । स्फुरमाणानि नेत्रास्त्वैव कृष्णान्दोषा एव टकाणि
 च दक्षिणं कर्णं च तस्या तदा भूताः कथिताः प्रदशो मृजा एव
 एतः प्राधा दक्षिणं कर्णं च तत् यथा तदा चरितं मन्त्रो राजा-
 नस एव कर्णः पादनासं षटः समानरुद्धं इतः प्रीहो
 वतपातो प्रादुर्घातोवस तस्य मनस विभ्रमं शोभाम् । विभ्रमः संशयः

क्रिमहो नृपाः समममीभि

रूपपतिसुतैर्न पञ्चभिः ।

वध्यमभिहत भुजिष्यममुं

सह चानया स्वविरराजकन्यया ॥ ६३ ॥

अथवाध्वमेव खलु यूय

मगणितमरुद्गणौजसः ।

वस्तुक्रियदिदमयन्न मृधे

विलिप्ता दंशनकिरणा अग्निरुषा इव यस्य च तथा सन् वचो विप-
मिव तद्बचोविमं विमसजं विप्रमातं नच उज्जगारेतप्रयं । अत फल-
शानिवेति व्यसोपमाशिक्षात्तुर्वलोपमितवसासाथयसम् ॥ ६२ ॥

अथैतद्वचोविममेव चतुर्भिराह । किमिति प्रादि । हे नृपाः । अमीभिः
पञ्चभिरुपपतिसुते । समं जारजैः सह यावद्वाना धेतजतादित्यं
मनाप । अनया स्वविरराजकन्यया चलियाङ्गनया च सह । कन्या
कुमारिकागार्यो रति विश्व । भाङ्गसोर्द्धं रेत स्तूपेन मित्वा । वध्य-
म्वधाहं अराजोराजाह्वयवद्वयापराधादिति भाव । अराजत्वं अ-
नक्ति । अत भुजिष्यद्विद्धरं कसपशुपावनादिति भाव । भुजिष्यः
विद्धरो मत इति इच्छायुध । कि नाभिहत भूमिति न मारयत किन्तु
अभिहतेतप्रयं । इन्नेर्वधार्थं कोट लोटोभट्टादिति यस्य तादेयः अत-
टात्तोपदेयेत्यादिनां सुनासिकलोप । अहो अतिवधोऽपि न इत्यत
इत्याच्ये । अत्रापथांशुभाषो वागारम्भ । क्रोधः कतापराधेषु स्थि-
रोऽमव इतीर्यते ॥ ६३ ॥

अथवेति । अथवा अगणितमरुद्गणौजस अथधीरितसुर सङ्घसम्पत्ताः
यूयमाध्वमेव तृणीं तिष्ठतैव खलु । आसोर्लोटादि च जेति सकारलोपः ।
इद कथं जननं कियदस्तु कियत्कार्यं अत्यमितप्रयं । कुत । अयं
शणो मृधे युद्धे । मृधभास्तन्दन सङ्घप्रभिति युद्धपर्यवधिपरः । केव-

मम केवलस्य मुखमोक्षितुङ्गमः ॥ ६४ ॥
 विदतुर्यमुत्तममथेप
 परिपदि नदीजधर्माजौ ।
 यातु निकपमधियुद्धमसौ
 यचनेन किम्भवतु साध्वसाधु वा ॥ ६५ ॥
 अचिरान्मया सह गतस्य
 समरमुरगारिलक्षणः ।
 तोदणविशिखमुखपोतमसृक
 पतताङ्गणैः पिवतु सार्द्धमुर्वरा ॥ ६६ ॥

अस्मैकातिभोगमैव ससमीक्षित न यम युद्धाय वा वार्त्तेति भाग ।
 एतेनास्य यमगणैः व्यस्यते आत्मभोक्तृकर्मोऽन्यन्यकारो सावध्यविभूतिभि
 रिति लक्षयाम ॥ ६४ ॥

विदतरिति । किञ्च नदीजधर्माजौ भीष्मयुधिष्ठिरी अथेप परि
 पदि समपसृष्टदि । परिपत् सुसदिति विज्ञ । य लण्यसुत्तम विद्
 हाददितवन्नावितर्ये । विदोक्तोयेति तसोऽद्वसादेय । यथौ लण्य
 अधियुद्ध युद्धे । विभक्तार्थोऽस्ययोभाव । निकम निकपथ 'परीक्ष्यता
 नितर्यम यातु । तत साधाकर्मोऽसाध्वस्तुत्कर्मोवा भवत व्यक्तमपि
 तर्था । यचनेन कि त्वया साव्यायैरलमितर्ये अत्रापि गशमर्षो
 व्यस्यते ॥ ६५ ॥

अचिरादिति । किञ्च यदा सह समर गतस्योरगारिलक्षणं गर
 उध्वप्रस्य सव्यज्य तोदणैर्विशिखसुखं पीत महाणोष्कितमितर्ये ।
 यसृक् रक्तसर्वरा भूमि । उर्वरा सर्वशखाद्यसूतो स्थाङ्गुमि मालक
 इति विश्व । यतता गणै पचिधसृहै । यतत्यत्तरसायइजा इतर्य

अभिधाय रुक्षमिति मा स्म

गम इति पृथासुतेरिताम् ।

वाचमनुनयपरां स ततः

सहसावकर्ण्य निरिधाय संसदः ॥ ६७ ॥

गृहमागताय कृपया च

कथमपि निसर्गदक्षिणाः ।

क्षान्तिमहितमनसोजननी

स्वसुरात्मजाय चुकुपुर्न पाण्डवाः ॥ ६८ ॥

परः । सर्गनिचरात् दिवत् । स्वदैवनाहमेन' इति ध्यानेत्प्रथंः अस्मापि
अनर्ग एवेति भावः ॥ ६६ ॥

अभिवादेति । स वैदग्ध्य इतीत्यं कृष्णं परममभिधाय ततः पृथासुते-
पाद्यैरीरितासकामनुनयपरां आका गमोन गच्छेति वाचम् । अत्रोत्तरे-
त्रह् वेत चकाराहमेराशिवि सुद्धि पुनादित्वात् घुरेडादेशः नमा-
ह्योमे इत्यत्र भावः । अत्रकर्ण्य अनादरेण जुत्वा सहसा संसदः सद-
मोनिरिधाय निर्ययो ३ सवादेवेति भावः ॥ ६७ ॥

रुक्षमिति । निसर्गदक्षिणाः स्वभावतोदाक्षिण्यसम्यक्षाः परच्छन्दा-
दुर्गतिन इत्यर्थः । त्रिषु वाक्कुपुर्नानामपरच्छन्दानुवर्तिषु दक्षिणा इति
वञ्जयन्ती । किञ्च क्षान्त्या क्षमया महितमनसः पूजित चित्ताः क्षमावल्लः
पाण्डवाः किञ्च गृहमागतावाभ्यागतयोत्यर्थः । किञ्च जननीसुसुमा-
दस्वसुरात्मजाय शिशुपालाय कृपया च कथमपि कथयामराधेऽपी-
त्यर्थः ॥ चुकुपुः न चुक्रुधुः । सदयो मध्यस्यापि तस्याभ्यागतत्वात् माह-
वश्रुत्वात् स्वयंज्ञानत्वात् दाक्षिण्यात् कृपया च कथमपि त्रिषांशं न
चक्रुः इत्यर्थः । क्रुधुहेत्वादिना क्रुधुदानाश्रुती । अत्राभ्यागतत्वादि-

चलितन्ततोऽनभिहतेषु

मवनिपतियज्ञभूमितः ।

द्वर्णमथ ययुमिवानुययु

र्दमघोपस्त्रनुमवनीशस्त्रनवः ॥ ६९ ॥

विशिखान्तराण्यतिपपात

सपदि ज्वनैः स वाजिभिः ।

द्रष्टुमलघुरभसापतिता

वनिताश्चकार न स कामर्चेतसः ॥ ७० ॥

विशेषणानां साभिप्रायत्वादघोपस्त्रेणैतत्वाच्च परिकरः काव्यविभे सति
सापेक्षत्वाच्च शीघ्रते ॥ ६९ ॥

चलितमिति । अथ चैद्यमित्याध्यामन्वर्तं अथनीयस्त्रनवः तत्र, यदाज
पुलास्ततस्तस्याः अवनिपतेषु विचिरस्य यज्ञभूमितो यद्युमेदेनपक्षनात ।
पञ्चम्यास्तद्विन् । अनभिहतेषु सप्रतिहृतमनोरथं यथा तथा चलित
प्रस्थितं दमघोपस्त्रं शिशुपालम् । याति परलोकमिति ययुः परलो-
कप्रापकोऽश्वमेधीयोऽश्वः । ययुरश्वोऽश्वमेधीयदत्तमरः । यो ह्ये चेति
यातेरीषादिमन्त्रं हित्यञ्च । तं ययुमिषु, त्वर्षेणतययुः ययुरपि राज-
कैराजपुत्रैरुच्यते । अतः यतारचन्तीति श्रुतेः अश्वमेध्याश्वोप-
मया चैद्यस्य मध्यमं बल्यत इत्यहङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६९ ॥

विशिखान्तराणीति । स चैद्यः सपदि ज्वनैर्वेद्यवाजिनिर्वाजिभि-
रश्वैर्विशिखान्तराणि रथान्तराणि । रथ्या प्रतोली विशिषेत्यमरः ।
अतिप्रमात अतिवस्त्राच्च । अतएव द्रष्टुमलघुरभसेनाति त्रेनेनापतिता
साधारणतीर्षमिता, सकामानि साभिलाषाणि चेतासि चित्तदृशयो यासा
वाः सकामचेतसः सफलमनोरथा इत्यर्थः । न चकार अतिमीमलङ्घ-

क्षणमीक्षितः पथि जनेन

किमिदमिति जल्पता मिथः ।

प्राप्य शिविरमविशङ्कितमनाः

समनो न हृद्युतमनीकिनीमसौ ॥ ७१ ॥

स्वरमाणशाङ्खिकसवेग-

वदनपवनाभिपूरितः ।

शैलकटकतटंभिन्नरवः

प्रणनाद् सान्नहनिकोऽस्य वारिजः ॥ ७२ ॥

नाश्च दर्शनावकाशस्तापामासीदित्यर्थः । अतएव वाक्याद्युद्देशकं स्वय-
न्निहम् ॥ ७० ॥

क्षणमिति । असौ चैद्यः पथि किमिदमिति मिथः जल्पता कोऽव-
मवर्धं हं हत इति परस्परमानप्रता जनेन क्षणमीक्षितः सन् शिविरं
स्वरकटकं प्राप्यादिशङ्कितमना निःशङ्कचित्तः द्रुतं शीघ्रं अनीकिनीं सेनां
समनीनहत् सन्नाहयति च । नहते सम्पूर्णाकात्थी सुदि चद्रुपधा-
याचुस्तः अभ्यासदीर्घश्च । शिविरं शकटमिति केचित् । एतेनास्य रौद्र-
स्यायिनः कोपेण प्रकृतत्वं वेदितव्यम् ॥ ७१ ॥

स्वरमाद्येति । शङ्खः शिष्यमस्येति शाङ्खिकः । तदस्य शिष्यमिति ठक् ।
स्वरमाणस्य जवर्मानस्य शाङ्खिकस्य यः सवेगोवदनपवनो मुखमारुतः
तेनाभिपूरितः प्रध्मातः शैलानां शकटकतटेषु नितम्ब प्रदेशेषु भिन्नरवो-
मूर्च्छितप्रतिभ्रमिरस्य चैद्यस्य सम्पत्त्यि सचहनं प्रयोजनमस्येति वाच-
नृनित्रो योधानां रथसन्नाहप्रवर्त्तकत्वार्थः । तदस्य प्रयोजनमिति ठक् ।
वारिजः शङ्खः । वारिजः शङ्ख-पद्मयोरिति विश्वः । प्रणनाद् दधान ।
सचहनशङ्खं दधानित्वर्थः । उपसर्गादसमासेऽपि षोडशेऽस्येति षडम् ।
एतेनास्य महातुल्याहो वीररसस्यायो व्यज्यते ॥ ७२ ॥

जगदन्तकालसमवेत-

विषदविषमेरितारवम् ।

धीरनिजरवविलीनगुरु

प्रतिशब्दमस्य रणदुर्घ्यमावधि ॥ ७३ ॥

संघंसां ससम्भ्रमविलोल

संकलजनतासमाकुलम् ।

स्थानमगमदथ तत्परित-

श्रुतितोडुमण्डुजभःस्थलोपमाम् ॥ ७४ ॥

दधतीभयानकतरत्वं

जगदिति । जगदन्तकाले कल्पान्ते समवेता विचिता ये विषदास्तीवदाः
पुष्करावत्कादयोमेवाः ॥ ७३ ॥ इत्युक्ते त्रयो दृष्टे इति विज्ञेयः । तैर्विषम
दाह्यं यथा तथैरित उत्यादितो यथावदः यथावदोयस्य तसु । धीरे
गम्भीरे निजरवे विलीना अन्तर्गता गुरवः प्रतिशब्दा यद्वानराधि
मस्य तत्तस्य चैवस्य रणदुर्घ्ये रणदुर्घ्यभिरावधि यावत्तम् । यावन्ते
कर्मणि कुट् आकृतेमदेव्यन्तरक्षामिति ह्यनो नभार्देयः । यत्रायन्ता
होमवृत्ते । उपमासङ्घारः ॥ ७३ ॥

वदति । अथ रणदुर्घ्यभिरावधानान्तरं सङ्घा भटिति संघंसां
संघर्षं यथा तथा विलोला यन्तया संकलया संघर्षया जनंतया जनसम्-
भ्रम समाकुलं संघीयं तत् स्थानं परितः स्थितं तदुमण्डुलं ज्यो-
तिशकं यस्मिन् तस्य मभः स्थलोपमा मादृश्यमगमत् । अतोडुमण्डुलस्य
चञ्चनासम्भ्रमोऽपि सन्धायमयो तत्सम्भ्रमो रतिशयोक्तिः । उपमा तु
तदुज्जीविता मतीतिमात्रं सारा तदङ्गे तस्मिन् स्ववत्कारिणो रथात् । उभं
मथानोपहितं यदिति स्थादिव्यादिवत् ॥ ७४ ॥

दधत इति । मेदिनीभृतो राजानः । भूमप्रदत्तेन सिद्धितस्य आदि-

मुपगतवतः सुमानताम् ।

धूमपटलपिहितस्य गिरेः

समवस्मयन्सपदि मेदिनीभृतः ॥ ७५ ॥

परिमोहिणा परिजनेन

कथमपि चिरादुपाहृतम् ।

वर्म्मं करतल्युगेन मद्यत्

तनुचूर्णपेषमपिपट्टुपापरः ॥ ७६ ॥

रणसम्मदोद्यंविशाशि-

बलकलकलाकुलोद्यते ।

तस्य अतएव भयानकतरलं अतिमयहरलं उपमत्तवतो गिरेः समानतां
सादृश्यं दूधतोदधातः सपदि समवर्म्मयन् संवर्म्मयन्निष्क । समवस्मयन् एव
मद्यत्तिल्यदः । सत्तापयःशेलादिना चिह्नं । उपमासङ्कारः ॥ ७५ ॥

परिमोहियेति । परोऽभ्योद्यम परिहृयतीति परिमोही । वस्म
बोधित्वादिना इत्प्रथयः । तेन खेः दुक्तेनेत्यर्थः । परिजनेन सेवक-
जनेन कथमपि विजनेन कटकुशा चिरादुपाहृतं आनीतं मद्यत्तं
सत्तापं करतल्युगेन पाशिनृबहयेन तनुचूर्णपेषं तनुचूर्णं पिष्ट्वा । तुम्ह-
चूर्णं चूर्णेन मिथ इति, पसुवप्रथयः । अपिपत्तु चूर्णित-वान् तद्
तिगीयोर्दुर्निमित्तमिति भावः । कथादिषु यथा विध्यर्त्तमयोगइत्य-
नुप्रयोगः । पिबेत्तु चि पुत्रादिना, द्वे रजादेयः । अत्र वस्मयः पेष-
सावस्मयः अपि तद्व्यवहारे रतिशयोक्तिः । तथा च अमातुव
वीर्यमस्य मद्यते ॥ ७६ ॥

रथेति । रथेन रथारंभोप यः सस्यदोहः । प्रमदस्यमदोहय
इति निपात । तस्योदयेन अकना विशाशिभिर्विस्तारिभिर्बलकलकलैः

शारिमशकदधिरोपयितु-

न्दिरदे मदच्युति जनः कथञ्चन ॥ ७७ ॥

परितश्च धौतमुखरुक्म

विलसदहिमांशुमण्डलाः ।

तेनुरतनुवपुः पृथिवी

स्फुटलक्ष्यतेजस इवात्मजाः त्रियः ॥ ७८ ॥

प्रथिमण्डलोद्धतपराग-

वनवलयमध्यवर्तिनः ।

बन्धकोवाहचैराकुलीकते च चोभिते । चैतएवं मद च्योततीति मद
च्युति मदसाविणि । क्रिप् ।- द्विरदे मजे । जन परिजन शारि
पर्यायस । ना पर्याये विहृत्ते स्त्री शारि भूतयुगेन पुभिति वैजयन्ती ।
शारिर्नाशोपकरणे स्त्रिया प्रकृतिकानरे । युषार्थे गजपर्याये व्य
हारान्ते कश्चिदिति विश्वप्रकाशय । अधिरोपयित कारोपयित कथ
ञ्चन लक्ष्यादयकत् प्रयाग । यके कुंदि पुगादिना चुरकादेय । यत्न
विशेषणत्वा सेनाकंठकलस्य मदहृत्वात्प्रदस्य शारिदुरारोपत्वहृत्वाच्च
काव्यलिङ्गव्य तस्यापेक्षत्वात्तद्वीर्यते ॥ ७७ ॥

परित इति । क्रिप्तेति चार्थ । भौतेषु शोधितेषु सुषुप्तकेषु
सुषुप्त रक्षामरशेषे, विलसत्सुलेक प्रतिफलदोहमाद्यनगुल मर्कटिभ्य
रेषा ते तद्योक्ता- । अतएव स्फुटलक्ष्यमन्तर्गत्वांर्वाह स्फुरितनेजोऽन्त
मारोयेषां ते इत्स्थिताऽल्लुप्तु चा । तेजोव्याख्यात मञ्जुं तेजोनिरोधे
त्यत । यतस्तत्रप्रथोमुद्राकाया त्रिव व्याख्यात यता ।- अक्षीपुलो
ऽप्रत्याये चेति वैजयन्ती । परित पृथिवी तेह व्यापवन्त ॥ ७८ ॥

प्रथीति । चक्रपारा प्रथिनेतिरिति ह्युदायुध । प्रथिभयद्वै नैनि
वचवैरुता उजापिठ परामा माशरएव चनामेषाक्षेपा वचयानि

पेतुरशनय इवाशनके
 गुहनिखनव्यथितजन्तवो रथाः ॥ ७६ ॥
 दधत्ः शशाङ्कितशशाङ्क-
 रुचि लसदुरच्छदं वपुः ।
 चक्रुरथ रुह पुरन्धिजनै-
 रयथार्थसिद्धि सरकम्पदीभृतः
 दधिताय सासधमुदस्त-
 मपतदंबसादिनः करात् ।

अथुवादिन तेषां मध्यस्थैः सुदभिर्निखनैः सप्तोः- अथिता भीमि-
 मा जनतः प्राचिनोर्वको रथा अशनवः वल्गाइवाशनवैः पेतुरीजम-
 धानु । अत एवानामशनितेनोत्प्रेषा मरावेणां धनतद्वपुषामे-
 क्षति उदरः ॥ ७६ ॥

दधत् इति । उदरच्छदः अशनीयकान् कर्माणि तद्यथा तथा ।
 उच्छदः बहुदोऽजगत् अशनीयकान् कर्माणि तद्यथा तथा ।
 मोक्षमवाञ्छितोऽः शशाङ्कः इच्छुमास रुचिरां रुचिर्भवेत्पुमान् ।
 तदुदंभनीयानां अशनीयोरुदरः उदन्धिजनैरकुनाजनेः वपुः ।
 अथवादी अथवा । विधिर्भेदकात्प्राचिनैश्चिन् तद्यथावेतिदिशितं
 अथिर्भेदितवाद्युद्याद्विधयैः । सरकं अथुमान् चक्रुः । अथवाइव-
 र्गमार्दमिति भावः । मधी, धीप्रौ शोधुमाने सरकं अथुमाजमिति
 वैजयन्ती । ८० ॥

अथानुसन्धमानैः प्राचादिनां वनेषु च विद्याधरतामां भटा-
 नाभानामिगुचः सुविहालात्वादिचचेटाः पर्यवति । देवतावेत्यादि ।
 रदिराव मेवमे उदस्तं पावाचंत्तुच्छितं वाचं उदरं
 वाचनार्दं निहिते वरीजे धनम् अथरीयएव भारकोन गुर

कांस्यमुपहितसरोजपत-

ङ्गमरौषभारगुरु राजयोपितः ॥ ८१ ॥

भृशमङ्गसादमरुणत्व-

मविशददृश कपोलयो ।

याक्यमसकालमपास्त मद

विद्धुस्तदीयगुणमात्मना शुचः ॥ ८२ ॥

सुदृशः समीकगेमनाथ

गुरुस्तु वाक्पतौ श्रेष्ठे तद्वे पितरि दुर्भर इति यद्वार्थव । कास्य पान
भाजनस । कास्योऽस्त्यो पानभाजनमित्यमर । यत्पुत्रदिङ्गलिकमिदिङ्गिभ्य
स इति कनेर्वातोरीयादिक षे मलय । तस्यै^१ हित कपीय लोहवि
शेष । प्राङ्गीताच्छ इति छप्रत्यय । तस्य विकार कास्य पानपातन ।
कपीयपरपव्ययोर्धजजौ लुक्केति यङ्प्रत्यये अस्त लुक् । राजयोपित
कस्याधिप्राजवधा उज्ज्वलिन अवहादिन यौयत्तभाज कदाद
पतत् तच्च दुर्निमित्तमिति भाव । एतेनास्या भाविविरहशोकादेश
मदमङ्गल वाचिञ्चिना व्यञ्जते । अत्रावनादभारगौरवयोर्धियेण
तथा पातपात हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम ॥ ८१ ॥

अथमिति । शुचीभाविविरहभावात्प्रस्रिता, शोका, अविशददृश
शोकादेशाप्रमददृष्टे कस्याधिति शेष । मदमपास्त तदुत्पत्ति प्रतिदम्भ
तदीय गुण तद्वर्ण मदकार्यभूतमित्यर्थ । अङ्गसादमङ्ग यैधित्य कपी
नयोरेषत्व यमसुसमरमुप वाक्य चात्मना स्वयम् । प्रकृत्यादिभ्य
उपसङ्गानात् लभोवा । अथ विद्धु कश्चेन अङ्गाधिपारस्तृतरत्यर्थ
एव मदाभावेऽपि तत्कार्योदयात्तस्यामलोक्तनिमित्तकपीतया उक्त
निमित्तारूपोऽभिभावाभेद ॥ ८२ ॥

सुदृश इति । अथाकिञ्चनसरे युग्मि धर्मकगननाय युद्ध गम

युवभय सञ्जभापिरे ।

शोकपिहितगलरुद्धगिर-

स्तरसागताद्गुल्लकेवन्तीत्तराः ॥ ८३ ॥

विपुलाचलस्थलघनेन

जिगमिपुभिरङ्गनाः प्रियैः ।

पीनकुचतटनिपोडदल-

द्वरवारवाणमुग्सा लिलिङ्गिरे ॥ ८४ ॥

न कुमोच लोचनजलानि

भाव । समीक मास्यटाविंशमिच्छमरः । सुदंशः योऽपिहिते योऽप्युते
 गने कण्ठे रुद्धगिर प्रतिबद्धोत्तराचक्षुषापि उरसा शोनामतमशुजल-
 मोर वैश्वं मिणीतमुत्तरं यासा ता । निर्वीतं क्षेत्रं चोक्तमिति
 विश्वं । मध्यभाजिरे संभाषिता । योऽहुं गच्छाम इत्यामन्त्रिता ए
 कस्मिन्मेशानिमदर्शनमिति शान्तिभेदेऽप्युपाते नैवान्तरं दत्तोत्तरा-
 चाभिसिद्धिं यदाध्युपातोऽुर्निमित्तमिति भावः एतेन गन्धं चेत्
 गच्छता इत्यह युद्धस्यानोक्तशामा इत्यनिरविध्याभासकृपाक्षेपासङ्कारो
 व्यज्यते । अनिरविध्याभासपेक्षे एतेष्वेवनिषेधाभासुवदस्यापि उक्त
 चात् ॥ ८३ ॥

विपुसेति । जिगमिपु भिर्युद्वाय गन्तुमिच्छुभिः । प्रियैः कर्तृभिः अ-
 कृताः विपुस यदचक्षुण स्यन तद्वदनेन दटेन उरसा निजवक्षसा इ
 सेन मोने कृचतटे निषाडो नितरा मोहनंतेन दलनो विटीर्यमाया
 वरा प्रेण वरिवाया चक्षुषा वकिन्नु र्मन्त्रि तस्याया तदा । कष्टुको-
 वारशाकोऽसोऽमरः । शान्तिविद्धिरे शान्तिमिता । अत्र वारवाणाया
 दनवाधम्योऽपि तद्वन्मयोऽरेरितयोऽह ॥ ८४ ॥

मेति । दविपुस जयमद्वयं तद्वन्मद्वयमिच्छते । अथवाभाजि

दयितजयमङ्गलैपिणी ।

यातमवनिमवसन्नभुजा-

न्न गलद्विवेद् वलय विलासिनी ॥ ८५ ॥

प्रविवत्सत. प्रियतमस्य

निगडमिव चक्षुरक्षिपत् ।

नीलनलिनदलदामरुचि

प्रतिपाद्युग्ममचिरोत्सुन्दरी ॥ ८६ ॥

ब्रजतः क तात वजसीति

परिचयगतार्थमस्फुटम् ।

वक्तव्यं वहीषमास । तद्विष्कतीति तदेपिथी विलासिनी काचिद्व्रजा
कोचनलवान्यश्चि न सुभोच चक्षुपातस्यामङ्गलत्वादिति भाव । अ
मङ्गल तदन्तत प्रवृत्तमेवत्याङ् यातमिति । अथवक्ष्य भुजाङ्कोकश्चि
लात्करात् गलद्विवेद्देवावनिभुव यात प्राप्त वलय कङ्कच न विवट ।
अथव्यभाविनी को निवारक इति भाव । एवा च दैवचिन्तिकेति । अ
त्वावसादस्य विशेषणत्वा वचयपात हेतुत्वात्काव्यचिह्नस ॥ ८५ ॥

मेति । अचिरोत्सुन्दरी काचिद्व्रजा वही प्रविवत्सत प्रभात क
चुम्बितम् । वही वक्ष्यताङ्कट यत्नादेश । प्रियतमस्य प्रतिपाद्युग्म
पाद्युग्मे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावा । नीलनलिन दलदामरुचि नीलो
त्यसमासा शब्दावमित्युपमा । निगडमिव शङ्खमिव चक्षुर्नैलमक्षि
पत् प्रैदयदित्यर्थ । चक्षुर्नोदूरे पदस्यि मनुज यथाकोत्यर्थ तद् इति
नित्यमिति भाव प्रयागे स्त्रियकोकनिषेधात् । उत्तममासापेक्षा
चक्षुर्निगडतोत्प्रेक्षेति उद्धर ॥ ८६ ॥

ब्रजत इति । जनन्या अथवक्ष्यताङ्कटयत्नाया जातनिभस्तेनाद्विष्ट
भङ्गुना प्रवृत्तमेव शिशुना वाक्येन हे तात ! जनक ! तातस्तु जनक

धैर्यमभिनदुदितं शिशुना

जननीनिभर्त्सनविवृद्धमन्युना ॥ ८७ ॥

शठ ! नाकलोकललनाभि

रविरतरतं रिरंससे ।

तेन वक्षसि मुदमित्यवद

द्रुणरागिणं रमणमोर्ष्यथाऽपरा ॥ ८८ ॥

ध्रियमाणमप्यगलदशु

मितेनपर । क्व वक्षसि इत्य मल्लसि इत्यस्फुटं उदितसुक्तम् । वरे
कर्मापि क्व वक्षस्यपीत्यादिना वक्षसात्पम । मल्लस्येति उरेपपटमथा
टवन्दरेकसुधारातमिच्छते तदापि परिषदादभ्यासपाठवाङ्मताद्यम् ।
पिलभ्यां वेदशासनाभिषेदवचनमिति शेष । मपत मभ्यात् धैर्य
प्रदादीत्यादिभिनत् नमनकारिणोर्दुर्निमित्तत्वादिति भाव । अत्र च
ब्रौतदात्यादाम । दानात्पुत्रा निदतर्न इत्यतीव काचित् गर्भेय भार
इत्यती अपर म्दिता ह्यी । द्याप्यतिव कुतइत्यममर्ष्याधिपयत्ताच
राजगमने प्रतिवचसा कुरिति । अत्र इत्यस्फुटं इत्येविवटिनादृष्टा-
दय वक्षारिणोऽनुषन्धेया ॥ ८७ ॥

यदेति । अपरा ह्यी अपरागिणं युद्धोद्धादिन रमणं हे यठ । इत्य
नाशोदमवनाभिरुद्धोभक्त्येवम् । इत्युक्ते प्रथम एति च
कार्येणवा । इत्युद्धेति वत् । इतिरतरत मविवृद्धमन्युना यदा भ
वति तदा तिरवसे इत्युक्तेति । इमे वक्षसादृत् पूष्यवक्षनदन्त्याने
यदम तगादरोतिरवावरणेन सुद वक्षसोपि ईर्ष्याया चाप्यगलदमवा
वदन् वक्षोहरका वक्षसा इत्यामप्रतिवचसा द्याप्यतिरवरेणव
परदंति मत्र ईर्ष्याया वक्षोहरका वक्षो ॥ ८८ ॥

इत्युक्तेति । इतिरे वक्षसि इतिवचने इति मल्लसि व क्षसा

घ्नति दधिते नतभुवः ।

स्नेहमद्भुतकरसन्धता

मिदमेव युक्तमतिमुग्धचेतसाम् ॥ ८९ ॥

सह कज्वलेन विरराज

नयनकमलासुसन्ततिः ।

गण्डफलकमभितः सुतनोः

• पदवीं शकमयकृष्णवर्त्मनः ॥ ९० ॥

क्षणमात्रगेधि चलितेन

अथ प्रियमाद्यमद्भुतमिवा धार्क्यमाद्यनवि । धरते कर्म्मणि सट
शानजादेय । अथ उदकवत योकातिरेकाद्धारयित्तमयस्य भाषीद्
त्वर्थ । तयाऽह अतः करसमज्जिवराग स्नेह प्रेम दधता कट
एव अतिमुग्धचेतः अत्यन्तः पदवुद्धीना इदमेवास्वरण युक्तमा
अन्यथा स्नेहदायतेन तृकोत्तविहः अशुभोवन वातुचितमिति भाव ।
इव ज्ञेययोरागनेभायरनाम्नारः स भद्रात भट रागस्तथाभ्यन्था प्रेम
महिषीगाशाहृष्टतेति रसवामरे । शमान्येव विद्येत्समर्धनरूपोऽथा
नरन्याव । ८९ ।

वृत्तेति । सुतनी शुभाङ्गुः । गण्डफलकमभितो गण्डम्यस्यो र
त्वर्थ । अभित परित इत्यादिना द्विवीया । नयनकमलासु सन्तति
रसुधारा कज्वलेनाङ्गनेन सह शोक इव शोकमदस्तस्य लक्षणवर्त्मन
शोकान्ते पदवी नि करकर्म इव विरराज गुणुभ येन वत्तना
अन्विगच्छति तत क्षण भवतीति लक्षणवर्त्ता कलाप्यशुभ्रात एव
दुर्निमित्तमिति भाव ॥ ९० ॥

चक्षति । क्षतिपय च तत्पद च तत । जातायेकवचनम् । क्षति
क्षतिपदानीत्वर्थ । पदशब्दस्य तद्वच्चिददेशवाचिन्नादत्यन्त रयोगे दि

कतिपयपदन्नतन्नुवः ।

न्नस्तभुजयुगगलद्वलय

स्वनितम्प्रति क्षुत्तमिवोपशुश्रुवे ॥ ८१ ॥

अभिवर्त्म बहुमतमस्य

विगलदमलायतांशुका ।

भूमिनभसि रभसेन यतो-

विरराज काञ्चन समन्महोक्तया ॥ ८२ ॥

समरोन्मुखे नृपगणेऽपि

भीमा । अत्रैव चन्द्रिनेन केनचिदिति कोटः नलसात्रनेधि लघु-
 भावप्रतिबन्धम् । प्राणदासुक्तीविनामवसरे वलधिर्न स्वात्मनौ
 विद्यादिति भावः । ननु उ- कलातामद्रहादेन भटिति प्रसोहापे
 घतितामां मुद्रुगगलद्वलयानां हृद्यय वल्लङ्घयानां स्वमितं रश्मि-
 चारं प्रति निरिच्छं सुमन्निन उन्मुदने उन्मुदन् । को क्षुत्क्षुत्
 क्षुत् प्रसोहापे । रश्मिचारे सुमन्निन निरुत्तं ललसात्रं नि-
 भित्तिपे । यन्मते सुमन्निन नालिमदलद्वारः दैत्यविशटाप्या-
 वृष्टारिषः । ८१ ॥

अभीतिः । बहुमतमस्य विद्यमानस्याभिज्ञानाभिधानं विगल दहसादात्
 ल'दमानमममवसरे' चांशुचं दक्षं वश्याः कलाय विगललो पिपी-
 योसादा अमना उन्मुदः दायता दीर्घीक्षता थंयपोरश्मयो बधाः
 ना । दैविषः अन्मवः । सुमिनेन हृद्य तस्मिन् भूमिनभसि रभसेन
 वेदेन दतो वातो । दक्षः यन्मन्निनयेति क्षोप । काञ्चनाद्रना मतो-
 लदा वषं मृदगं विरराज । अद्य म्भदातरपे ललालावामहो-
 न्नातामद्रहादेन सुमन्निनभसि भावः लदमावद्वारः ॥ ८२ ॥
 वसरेत । अद्यप्ये समरोन्मुखेऽपि तस्य नृपगण्योनुमरपे दह-

तदनुमरणोद्यतैकधीः ।

दीनपरिजनद्वृताशुजलो

न भटीजनः स्थिरमनाविचक्षमे ॥ ६३ ॥

विदुषोव दर्शनमभुष्य

युवतिरतिदुर्लभस्युनः ।

यान्तमनिमिषमविद्वमनाः

पतिमीक्षते सः शृणुमादृशः पथः ॥ ६४ ॥

सुम्रत्युपेयाः कुशलो पुनर्युधः

सस्त्रेहमाशोरिति भर्तुरीरिता ।

भरथे उद्यतोद्युक्ता अतरैवा सख्या धीर्वल्लवः । दीनेनास्य घोषेन
परिजनेन द्वृताशुमलोसक्तशोदाशोसक्ताशुविन्दु रिवर्धः । तथापि
ध्वजं स्थिरमना अचलितचित्तौसटीजनोमठ स्त्रीशोचः । ज्ञानावेक-
पदनं उन्मोगावस्वामाश्रिति श्रीशोशुभः । अ विचक्षमे अ तलास
अचलताप्रियाचा कुतः संतास इति भावः । अत्र परयोद्योगस्य
विशेषव्यवस्था अस्त्रेहमाशोरित्यानुश्लेषोद्वेष्टः ॥ ६३ ॥

विदुषीति । युवतिः अचिदङ्गना अस्त्रय पक्षुर्दयनं पुनः पचा-
दतिदुर्लभस्य तस्या पुनरादृशेरिति भावः । विदुषो ज्ञानपी नेत्रयु-
मेया । पिदेः अतर्वृत्तरिति वस्त्रादेयः अमितचेति ङीप् । अचिदप्र-
मना अविश्वप्रविष्टा सती ज्ञानं योद्धं गच्छन्तं पतिं भर्तारं आह-
यःपथः आहटिपथात् इटिपथात्तिसमपर्यन्तमित्यर्थे आक्षय्यांटाभि-
विध्योरिति । विद्वत्सादाद्येन समासः । अयमनिमिषं निमेषरहितं
यथा तथा ईक्षते अ ॥ ६४ ॥

सस्युतीति । सस्युतीदानोमेव उभयो अयमः सन् युधोयुद्धात्पुन-
रुपेयाः प्राद्यापत्तंशेति अस्त्रेहं भर्तुरीरिता मन्त्रे द्युक्ता आयो-

सद्यः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः

प्रत्याचचक्षे गलता भटस्त्रियाः ॥ ८५ ॥

हाचिक्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधेभिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मो
 त्योकाः काञ्चिदन्तर्दिशद्भव दधिरेदाहमुद्गान्तसत्त्वाः
 भ्रेसुर्वात्या इवान्याः प्रतिपद्मपराभूमिवत्कम्पमायुः

राशोर्वादः सद्यः प्रसह्य पचात् नमदन्मया सवदनुषा तस्या भट-
 स्त्रियान्तसत्त्वा एव । अस्तीति मतिरेचाहदीत्यादवागवः । नेत्रयो-
 द्वितयेन प्रत्याचचक्षे प्रत्याख्याता निराहृष्टतेत्यर्थः सवदनुषेनाशुपातेन
 निष्फलीकृतैस्तद्वद्व्यं भवितव्यं भवत्येति भावः । वा छिद्येति विह-
 स्ताय चच्छिद्यः स्वामादेशः । अत्रानुपातस्य नेत्रवियेषण द्वारा व्यथीः
 प्रत्याख्याने हेतुमाहृष्टत्वविकृतेः ॥ ८५ ॥

काञ्चिदिति । काञ्चित् सौ रजोभिर्दिवमनुविदधेभिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मो
 भिरी कीर्णा । आहृतः इत्यन्तर्दिशमिति । पांशुर्वा न इवोरज इति
 भावः । दिवम्भोत्यातिवर्षाशुर्वा आहृतः कीर्णता । वक्त्रमिन्दुरिव
 पद्मस्य वक्त्रमिन्दुर्भिन्नास्यस्य अष्टशोवत्याः वा भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मीः ।
 बहुवचनान्तो बहुमीदृशः । एवमपि एववचनान्तोव लक्ष्मीशन्दुलो-
 रःपश्चित्तु पाठात् तच्चिन्तितः अप्रत्ययः प्रीतिवत्तु वीभावित्तः इत्य-
 नितोषः । काञ्चिच्छाटी दिवमनुविदधे अतुचकार । काञ्चिद्वार्थः दिव
 दशाशोका वीतशोभा । उद्गान्तसत्त्वा उद्गान्त चित्ता उद्गान्तजन्तुकाश्च
 मयः । अन्तरात्मनि मध्ये च -दाहं सन्नापम् । अन्तलोत्यातिकं
 इत्यवयवं दधिरे दधुः अन्तानाद्योभित्वा एव वातसमूहा एव । पाषा
 दिभ्योऽटिति वनूपत्ययः । प्रतिदिशं दिशिदिशि । अव्ययीभावे प्र-
 त्पश्चित्तः टच् इति समाधानः टत्प्रत्ययः । अन्तर्दिशः । वा ज-
 भ्रवन्वचनिति विहस्ता देवाभ्याशोपी । अथवा नार्थो मूल्या इत्यं भू-
 मित् इत्यन्तः इतीत्यं पाठितानां प्रत्याने प्रवासे नार्थो भाव-

प्रस्थाने पार्थिवानामशिशुमति पुरोभावि नार्यः शशंसुः

इति श्रीमाधकृते शिशुपालवधे

महाकाव्ये पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

शुभं उरः पूर्वं यद्यंशुः श्वपयामाशुरिख्यः । यत्र नारीणां भाग
शुभसूचनस्य रजोदाहादिवाक्यान्वयेषु कं काव्यखिन्नं तत्र नारीणां शुभ
दिगा ह्युपमाभिरुज्ज्वलोदाहादिवाक्यारोरोजोदाहादीनां अशुभमूचयत्
बिलुपमभावात्तद्व्योराहृत्तभावेन उद्धर । सद्यारिणश्च पूर्ववद्विषादा-
दयः सुगमाः । अत्र काचित्कीर्णोत्तमिर्दिवसतुविदधुर्भिन्नपत्नेन्दु-
त्तपद्मोनिन्दीकाः काचिदिति यायेकाचित्कीर्णैस्ते कवचनप्रक्रममङ्गे-दीपो
नास्ति न चैवमुपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत दीव कोकेषु चन्द्रादिष्वेव
नियतेषु लोपमुद्धरुदवात् । यथाह दशरुी । अलिङ्गवचने भिन्ने न
श्रीनाधिकतापि वा । उपमां दृषथायानं यतोद्धेतो न धीमतामिति ।
अथराष्टमम् । अम्रं योना तत्रेव त्रिसुविद्यतियुता अथरा कीर्णितेय-
मिति अद्यपात् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमद्भोपाध्यायकोमाधकृते शिशुपालवधे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

घोड़शः सर्गः ।

दंसप्रोपसुतेन कञ्चन
 प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ ।
 उपगम्य हरिं सदस्यदः
 स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः ॥ १ ॥
 अभिघाय तदा तदप्रियं
 शिशुपालोऽनुशयस्परङ्गतः ।

कथाममरवर्गे इरेवैददूनसंवादं वक्ष्येति । दसप्रोपेत्यादि । 'उप
 वच' इत्यमरः । दसप्रोपसुतेन शिशुपालेन प्रतिशिष्टः प्रकृतः प्रतिभानव-
 कापीति प्रतिभानवान् । कवचरोचितीतरस्फुटव्यक्तियानिहते । क्वचन
 कश्चिद्दुतः हरिं क्वचनमुपगम्य प्राप्य सदास्य समायां स्फुटौ भिन्नार्थौ
 वृत्तयौ विधासिददौ यद्विज्ञानं स्फुटभिन्नार्थं युगपद्भयवार्थाभि-
 धास्येति । तदेव वक्ष्यति । तस्य युगपत्कथोदितस्वरया साम्प्रत्येन
 एव ते इति । एतद् इदं वक्ष्यमाणं एव उदाहरत् आहरत् । यद्वि-
 नुशयं वैतन्तीवाप्यं भाषावत् । यद्विन्वेदौ यमे कथानाथ सम-
 क्तौ । निरवरा । एतन्वयान् पराश्रिता यथा वैतन्तीवाप्येति एवैवोप-
 वच्यते । ।

स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः इत्येव च उच्यते । उच्यते अभिघते ।
 क्वचनवर्गादि । शिशुपालोऽनुशयस्परङ्गतः । शिशुपालोऽनुशयस्परङ्गतः ।
 शिशुपालोऽनुशयस्परङ्गतः । शिशुपालोऽनुशयस्परङ्गतः ।
 शिशुपालोऽनुशयस्परङ्गतः । शिशुपालोऽनुशयस्परङ्गतः ।
 शिशुपालोऽनुशयस्परङ्गतः । शिशुपालोऽनुशयस्परङ्गतः ।

भवतोऽभिमनाः समीहते

सुरूपः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥ २ ॥

विपुलेन निपीड्य निर्दयं

म्मुदमायातु नितान्तजुम्भनाः ।

प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृति

त्यरितस्त्वाङ्गुलु विग्रहेण संः ॥ ३ ॥

अनुपयं केवलं न यत्तस्यः किन्तु हन्यतेति दीर्घद्वेषतः प्राप्ताः ।
 २२५) चन्द्रेऽष्टासुप्तयोदीर्घद्वेषासुतामयोरिच्छुभयत्वात्परः । अतएव
 नास्तिभीर्ष्येत्यभि निर्भीकं मनोवस्य सोऽभिमनाः भिःशङ्कचित्तः सन्
 लयेन सत्यमागच्छ सद्यः सक्रोमस्य भवतोमाननां हननं कर्तुं समी-
 हते । माननां हनने परवे दस्युभयत्वापि केदवः । भवन्तं हन्तुमिच्छ-
 तीत्यर्थः । अन्तस्मिन् इति धातोश्चौरादिकान् ष्युट् शिषोःकुक् । अत्र
 चतुर्दशश्लोक्यां परहृदयपरीक्षापरत्वात् दूतानाम्प्रियाप्रिये इति अयि
 वक्तव्ये चमत्काराय तं सौमभङ्गाभिधीयते इति प्रियाप्रिययोर्द्वयोरपि
 प्रकृतत्वात्भिधेयत्वाच्चन्द्रेणैव साधस्यांश्च केवज्जगतयोचरः श्वेव । प्रक-
 ताप्रकृतोभयगतसुक्रश्चेच्छन्दनात्रिधाधर्मं श्लेषोऽप्येवमिति लक्षणात् । न
 चोभयगतं निन्दास्तुत्तोरम्यतरगम्यतया तदुत्थापनात् इह उभय युग-
 पश्चयोदितं त्वरया सानुत्वमघेतश्च ते इति वक्ष्यमाणद्विद्वेषाङ्गुलुभयोर्वा-
 च्यत्वावगमादिदलं प्रपञ्चेन ॥ २ ॥

विपुलेनेति । अन्धनाः अतुच्छकचेताः स चैव परितः प्रचुरं प्रभूतं
 यथा तथा अधिगता प्राप्ता अङ्गनिर्वृतिः शङ्कत्सर्मलतमङ्गुलु यत्नं तं
 तां विपुलेन विविष्टप्रसङ्गेन । उलः स्थातुलकेनापि पुञ्जन्तु विपुलेऽप्य-
 वदिति विस्तः । विपुलेश्च वपुषा निदैयं गाढं निपीड्यात्तिङ्गुलु नितान्तं
 तद्मायातु सन् । परस्परम् । अन्धना मनस्वी स चैवः प्रचुरेषाधिनां
 अन्धोऽथवा गताङ्गनिर्वृतिं विगतं शरीरशीघ्रं तां विपुलेन भङ्गता

प्रणतः शिरसा करिष्यते
 सकलैरेत्य समन्धराधिपैः ।
 तव शासनमाशु मूपतिः
 परवानद्य यतस्त्वयैव सः ॥ ४ ॥
 अधिवह्निपतङ्गतेजसो
 नियतस्वान्तसमर्थकर्मणः ।
 तव सर्व्वविधेयवर्त्तिनः
 प्रणतिस्त्रिभूति केन भूष्टतः ॥ ५ ॥

विषयेषु समरेण । विषयः समरे कावे इति विज्ञः । निर्दयं निष्कृपुं नि-
 षीद्य इत्या सुदमायात ॥ २ ॥ - - -

प्रणत इति । मूपतिः चैद्यः सकलैर्धराधिपैः सर्व्वं सह यत्नामद्य
 तिरसा प्रणतः प्रणामं कृतवान् । कर्त्तरि क्तः । आशु तवयामनमाशा
 करिष्यते तदाशाकरो भविष्यति । कुतः यतः स चैद्योऽस्मिन् व्यवसरे
 त्वयैव परवान् तदेकपरतन्त्रः । परस्वस्तु । शिरसा प्रणतोऽनमस्कृतोऽनराधि-
 पैरिति भावः । कर्मणि क्तः । भूषतिस्तवशासनं शास्त्रं शिरसां करिष्यते
 यतस्त्वयैव परवान् यत्कृतवान् तमेव एवायं शयुः स्वशिष्ट इति भावः ।
 कर्मणोऽवसुं दास्येन राजदत्तोऽर्थः । लेखाद्यायास्तुगास्त्रिभूति विज्ञः ॥ ४ ॥

प्रणामे हेतुमाह । अधिगतं अधिगतं अह्निपतङ्गयोरग्निमान्यो
 षिव तेजोदेव तस्य तप्तुष्टतेजस इत्यर्थः नियतस्वान्तो नदतः चसः य
 चामी ममर्थकर्मणा च । कर्त्तृकृतद्विधेयव्यवसायः । तस्य यथोक्तस्य सर्व्वे
 विधेयवर्त्तिनोऽवर्त्तिनः कर्मणोऽवर्त्तिनः इत्यर्थः तस्य तव के भूषतः प्रणतिं मतिं
 न विभति सर्व्वेऽपि विभतोऽर्थः । परस्वस्तु । प्रणामे हेतुमाह । अधि-
 यत्तु चान्तो यतस्तस्य यन्मस्यैव तेजः पौरुषं दस्य तस्य । यतद्गः यचमे
 यान्ति इति विज्ञः । नियते अस्मिन्निष्ठारे स्वान्ते स्वविनाशे ममर्थं हेतुस्तं

जनताम्यगून्वधीः परै
 रभिभूतामवलम्बसे यतः ।
 तव कृष्ण ! गुणास्ततो नरै
 रसमानस्य दधत्यगण्यताम् ॥ ६ ॥
 अहितादनपत्रपस्त्रस
 न्निमात्रोज्जितभीरनास्तिकः ।

कर्तुं यस्य तस्य सर्वेषां विधेये वर्तते विधेय वर्तं यति वा सर्वविधेयवर्तिन
 सर्वसिद्धयस्य निष्पौरुषस्य तव ज्ञेन युषेन भूयत प्रवर्तितस्त्विति न ज्ञेना
 पीत्यर्थ ॥ ५ ॥

जुनतामिति । हे कृष्ण । हे इरे । भवन्गून्वधीर्निर्भीकचित्त सन् परै
 शत्रुभिरभिभूता जनता जनसमूहम् । पामलनेत्यादिना समूहे तत्र
 प्रत्यय । यतोऽवलम्बसे परिच्छिन्नासि रक्षसीत्यर्थ । ततोऽेतोर्नरैर
 समानस्य सर्वोत्कृष्टस्य तव युष्ठा आर्त्तभूभरत्यादय अगण्यतामसङ्को
 यता दधति । परस्त्रु । हे सविनास्तिक । भवन्गून्वधीर्मुठ्ठुति परैश्च
 दन्धै पर दूरान्यसृष्टेषु यतोऽरिपरमात्मनो रित्तुभयत्वापि वैजयन्ती ।
 अभिभूता अवधीरिता जनताम्यगुपालनपारतन्त्र्यादिना वृत्तगलनत्वम ।
 भावेऽर्थे तच्च प्रत्यय । यतोऽवलम्बसे आश्रयसि । ततो नरैरसमानस्य
 ततोऽपि ज्ञेनस्येत्यर्थ । तव युष्ठा वेषत स्वभावतोऽपीति भाव आग
 र्यतामनादरणीयताद्दधति ॥ ६ ॥

अहितादिति । त्वया सदृशोऽन्योपुष्पवान् युष्ठाद्य कुत न कृत्वा
 मीत्यर्थ । कुतश्च अहितादनपर्याप्तसन् अधर्मभीरुरित्यर्थ । अपत्रपोनि
 त्रपोन भवतीति अनपत्रपस्त्रपावान् अकार्यलुशुष्टुरित्यर्थ । यति
 भित्तमत्यन्तसुखभित्तभीस्त्वकारिभयदृश्यर्थ । न आस्तिमतिरस्येति ना
 स्तिपरलोभ । अस्तिनास्तिमतिरिति ठकास न भवतीत्यनास्तिक
 आस्तिभद्रत्यर्थ । विनयेनानीदृश्येनोपहितोविशिष्ट विनयवानित्यर्थ ।

विनयोपहितस्त्वया कुतः

सदृशोऽन्यो गुणवानविस्मयः ॥ ७ ॥

कृतगोपवधूर्तेर्नृत्तो

वृषभुग्रे नरकोऽपि सुम्प्रति ।

प्रतिपत्तिरथः हतैनसो

जनताभिस्तत्र साधु वर्ण्यते ॥ ८ ॥

विक्रवोर्विशेषाज्जैनभवतीति चरित्रोऽगर्वः । परंरुह । तयो सद-
 शोऽन्यो गुणवान् भवतीत्युच्यते । निसुंष इतः इति न कृतापीत्यर्थः ।
 इतः तत्राङ्गनाच्छत्रोत्थवन् पीरः भास्ति चपत्तया नञ्जा विदेपोदलोत्त-
 पत्तये निवेद्यः । नञ्जा वापत्तयात्त इत्यमरः । नतिमालेश प्रथामेने-
 दोज्जभितभीरपाकतादिभव न तु इराक्रमेणेति भावः । चरित्रमतिर-
 न्येऽस्ति शोऽस्तिपरबोधः । पूर्ववत् टक् । स न भवतीत्यनास्तिः ना-
 स्ति इत्यर्थः । विनयोपहितातीत कृपितोऽङ्गितादयेतः विक्रवोऽपिगर्वेन
 पश्यतीति चरित्रोऽगर्वी नर्भयुक्त इत्यर्थः अनाङ्गितादित्यर्थः । अन्तत
 प्रदक्षेप इत्यर्थः । गह्वरः ॥ ७ ॥

इति । गोपयत्त वञ्चो गोप वञ्च । शिवाः २ पुं वदिष्यादिना सुं व-
 द्वाप । तासु रत कृता येन तस्य गोपीजनवृत्तभस्तेत्यर्थः । इयं वृषभ-
 क्षपिणं परिहास्यं कसुतं प्रयोभासदतः । इत्येतेषु गतादेशः । अधः
 हतैनसो निरमभन्वप्य नरोपे मयहरे नरके नरकासुरे प्रतिपत्तिः प्र-
 तिपत्तिः पूरुकार इति तावत् सम्यक् जनताभिर्जनसम्पूः साधु वर्ण्यते ।
 अथोपपन्नं नृत्तं कृतमित्युच्यते । परवस्तु । गोपाना वधुर्गु रतिः
 कृता येन तस्य पाददारिद्र्य इयं अर्थ इत्यम वा प्रतः । सुकृते उपमे इव
 इति स्थितः । जनताभिर्जनसम्पूः साधु वर्ण्यते । प्रतिपत्तिः पदमाप्तौ पीर्ये गीर्येति
 नेति ।

यदुपुङ्गव । बभ्रुसौहृदां

त्वयि पाता ससुरो न वासवः ॥ १२ ॥

चलितानकदुन्दुभिः पुरः

सवलस्त्वं सह सारणेन तम् ।

समितौ रभसादुपागतः

सगद्ःसम्प्रतियत्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

बाह्योचनानि यस्य च । सह सुर्या साध्या गौद्या वा ससुरः ।
 गौडी पैडी च साध्वी च विज्ञेया वा सुरा तिथेति वचनात् । अत्र
 राजन्वैश्वयोः पैश्यामेव निषेधः । नवासवीनवभद्रा' नाबिजेरादि-
 कभिति सुरासवयोर्न पीनरक्तम् । बभ्रुभीहृदात् बभ्रु त्वयि स्नेहान्
 पाता मासते तदुच्छे सङ्घ पात' करिष्यते सम्प्रति ते सवप्रतिपत्त-
 स्वादिति भावः । पितृतेः कम्पश्च सुट । यदपस्तु । हे यदुपुङ्गव ।
 सादवन्नीवर्ह । चैदेन सह वटा सम्युवः सगराभिवोगद्वतस्य तप विभ
 चोत्सव,बाह्योचनः । ससुरः सदेवीवासवोऽपि बभ्रुभीहृदात् उदेन्ने
 त्वयि श्रीभ्रात्रादित्यथैः । पाता ताता न किं पुनर्भयका भीष्मादय
 इति भावः । पातिसुष्टु । सुहृदवस्य भावः सौहृदमिति विग्रहः । युवा
 दित्वाद्दण्ड्यमः हृदवस्य हृद्वेति हृद्भावनियानसामर्थ्याद् हृद्भगे
 त्पुभवपटङ्गिः अतएव सौहृददौहृदयस्याभ्यासश्चिह्नैर्ज्ञावाविति वाक्य-
 न' सुहृदस्तु सौहृदमेव । यद्दार्ढ्येप्रसङ्गरः ॥ १२ ॥

चलितेति । रभसादुपागतः प्राप्सतं चैतद् त्वं परचलितान-
 नकदुन्दुभिः पुरोगतवसुदेवः । वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दु-
 भिरित्यमरः । सवलोचनवद्रुचरितः । सारणेन सारणाख्येन इत्येव सह
 सगद्ः गदाज्जेन अतुजेन सहितः समितौ समायां सम्प्रतिपत्तुं दम्भा-
 वयितं अर्हसि सर्ववन्द्य समेतः प्रतेतस्यैमीलर्हः । एकएव । समितौ

समरेषु रिपून्विनिघ्नता
 शिशुपालेन समेत्य सम्यति ।
 सचिरं सह सर्वसात्वते
 भव विश्वस्तविलासिनीजनः ॥ १४ ॥
 विजितक्रुधमीक्षतामसौ
 मक्षतान्वा महितन्महीभृताम् ।
 असंक्रज्जितसंयतस्युरो

वशावापि सङ्कतेऽप्रमत्तापि निशः । तं चैदं परतः चविता
 चानवाः पटङ्गाः इन्द्रमवोभेर्ष्य च बल्य वः । आनका पटङ्गोऽस्त्री
 याज्ञेरो श्लो इन्द्रुभिः इमानिह्वयतः । समरः सर्वैः । समरः गद्वा
 मौषोदका उदितः इत् सङ्घा भठिति । इत्येन युजेन सम्यत्तिपनुमभि-
 मोनुनर्हति । अत्रापि सङ्घात्ते समरः ॥ १२ ॥

वनेति । विश्व समरेषु रिपून् विनिघ्नता अतिशूरेष्वेवैः ।

शिशुपालेन समेत्यैकं प्राप्य सम्यति सचिरं बहुकालं समतः अपत्यानि
 उन्नाहः सात्वता द्यावाः । उक्तादिभ्योऽञ् । तैः सर्वैः सर्वसात्वतैः
 सह विश्वस्तविलासिनीजनः शिशुपालमहानिहतिविश्वविलासिनीजनो-
 मव । समो विश्वविश्वविश्वविश्वमरः । पश्यतु । रिपुघातिका शिशु-
 पालेन सह समरेषु सुमेत्य इन्द्रस्य सम्यक्तेव सर्वसात्वतैः सह विश्वस्त-
 विलासिनीजनोमव । विश्वका यिधवा ममेत्यमरः । अदिदयेति अकारा-
 दनुक्त्वापुङ्गवापौर्द्धनिष्ठावापिट्प्रतिषेष्ठा । शिशुनामसुहृता नामेवाव
 सम्यदता मोहतामर्चितं सर्वथा वादमान्यैव इति व्यतीति भावः ॥ १४ ॥

विजितेति । अथौ महीभृतिषु यः सटिनः सन् विजितक्रुधं मेवी
 बन्धाहरकाक्रोहं सङ्घनाम्यङ्गीभृता राशं भङ्गितं पूजितम् । मति
 बुद्ध्याद्यादना वर्त्तमाने क्रुः वदोगे मर्षा । असङ्कटदङ्कतो जिताः संयतः
 आशयो देव स तम् । सङ्घातः क्षिप्रां संवर्त्तमानिहतिमिहाम

मृदितः सप्रमदस्मचीपतिः ॥ १५ ॥

इति जोषमवस्थित द्विपः

प्रणिधिङ्गामभिधाय सात्यकिः ।

वदति स्र वचोऽथ चोदित

ञ्चलितैकभ्रु रथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥

मधुरं वह्निरन्तरप्रिय

कृतिनाऽवाचि वचस्तथा त्वया ।

सकलाद्यतया विभाव्यते

वर् । सप्रमद सङ्घर्षं त्वा त्वात् । द्वितीयाया इति स्वादेशः । पुरोऽप्ये
दृष्टता पश्यतु । पश्यन्तु विजितभ्रु मन्त्रकोप महता मङ्गीभ्रता
चैन्द्रादीनामहितपरिमसकण्ठितयासौ मयतव । स्यातातुजिप्रवतपूर्व
कातेति समात् । वदोनह्यव मयत इति वैजयन्ती । सप्रमद सक्षाम
त्वामित पदच्छेद श्रवणं श्रवताम् ॥ १५ ॥

इतीति । इतीत्यभूता ना वाच अर्जुनो वैजयिन्वाचभूवात्वारिषु
गौर्मतेति विन् । अभिधाय जोषमवस्थितम् । तृतीयो जोष भवेन्मौन
इति वैजयन्ती । द्विप प्रणिधि दूत सात्यकि शैनेव अथ दूतवाक्या
मन्तर रथाङ्ग चक्र पाणौ यस्य तेन रथाङ्गपाणिना हरिणा ।
मङ्गुरचार्येभ्य परे निष्ठासाम्यौ भवत इति पांशे परनिपात् ।
चञ्चिता प्रेरिता एका भ्रूयंकिन् कम्पयि तत । गोक्षियोरुपसर्जन
सोत हस्त । चोदित अख्योत्तर देहीति भ्रुवक्षया प्रेरित इति
त्वयं वचोऽथ त स्रवदीत ॥ १६ ॥

किन्तुह्यस्तदेकविद्यतिज्ञोर्कैराङ्ग । मधुरमित्यादि । कृतिना कुशलेन
त्वया वह्नि मन्त्राद्ये मधुर प्रिय अन्वर्गभे एप्रिय वचस्तथा त
प्रकारेणावाचि उक्तम् । वचे कम्पयि मङ्गि विधि इति । यदा येन

प्रियमन्तर्वहिरप्रियं यथा ॥ १७ ॥

अतिकोमलमेकतोऽन्यतः

मरसाम्भोरुहवृन्तकर्कशम् ।

वहति स्फुटमेकमेव ते

वचनं शाकपलाशदृश्यताम् ॥ ८ ॥

प्रकटन्मृदु नाम जल्पतः

परुषं सूचयतोऽर्थमन्तरा ।

प्रकारेण महत्वाच्यतया समुच्चोषवाच्यतया हेतुना क्वचन प्रियं वहिर
प्रियं विभाटने क्वचवाच्यतेऽप्रियतमं प्रियं बहुलं तदप्रियं च प्रियं
रुभेप्रियमेव प्रतीयते । इदमपि चाद्यर्थं तत्रैवेत्यभिप्रेक्ष्योक्तं जतिमेति
यतोऽन्येवमिदं वचनमात्रं ॥ १७ ॥

अथ वा वदितेव प्रियं क्वचरेवाप्रियं तथापि न साध्यमित्युपमत्वा
यमिति । अतीति । एकतोवहिरतिकोमलं अन्वतः क्वचन सरसमाह
वदन्मोरुहवृन्तं इतः प्रथममन्वतः तद्विषयं कर्कशं परुषं एकमेव ते तत्र वचन
इदमन्वतं शाकपलाशं महाप्रसाराच्छतस्रस्य तस्यैव । शाकं पलाश
पाटं श्यामं वरदारं चरच्छत । महाप्रसरो महाप्राचः क्षिरटावर्कभी
टस्य इत्यभिधानं सूचयामासम् । ईषटमन्वतो क्वचरेवप्रियेव इति
• इदमन्वतव क्वचरेवप्रियेव इति यादवन्वतवचनोक्ति इच्छी । तस्य भा
वकता तं प्रकटं वहति । क्वचः परुषस्य वदितुमाधुर्गं शाकपलाश
वदितुं भाव । क्वचः शाकपलाशोपमायाः प्रकटन्वोषमावायेक्यत्वाद्
वदति ॥ ८ ॥

वचनितमन्वतेषु वचने सुख्यावर्कस्य प्रियमेव अहता इति श्री-
रविशास्त्रीकोट्याह्वारात् । प्रकटं प्रकाशं मृदु नाम च
इदमन्वतः क्वचतः । क्वचरान्तः परुषस्यवदितवर्गं सूचयत इति

शकुनादिव मार्गवर्त्तिभिः
 पुरुषादुद्विजितव्यमोदशात् ॥ १९ ॥
 हरिमर्च्चितवान्शु भूपति
 र्यदि राज्ञस्तव कोऽत्र मत्सरः ।
 न्यसनाय ससौरमस्य क
 स्तरुद्धनस्य शिरस्यध्वयति ॥ २० ॥
 सुकुमारमहो लघोयसुं
 हृदयन्तद्गतमप्रियं यतः ।

शौदन शुद्धिभूत्यात् पुरुषादीहव शकुनादिव वर्त्ति शुभद्वार कुर्वता
 जनरा पदप सुचयत पिङ्गलादिपक्षिचरेव मार्गवर्त्तिभि रध्यगैष
 लद्विजितय जेवावतोऽपि पाण्डु निमपुष्टत्वाद्यवदखिलस्यानर्पहेतवा
 दितिभाय । पिङ्गलोदीतीट् कित्वास्त गुण ॥ १९ ॥

-- एत दूत निर्भङ्गं अथ चैवं तद्दीपोहाटवर्ष्यस्य मर्च्चयते । क-
 टिकित्वादि । अ भूपतियुं विविरोहृत्किर्च्चितवान् यदि पुजित वापेत् ।
 अत्र ह्यस्यं जनेत तत्र राजपैथस्य मत्सर क० निरर्थक इत्यर्थे । ह
 सौरमस्य पत्नित्वगुणस्य तद्वत्त्वम् । तद्वत्त्वम् सुनस्य साधारण
 ताद्योतनार्थम् । शिरसि न्यसनावार्णस्यात्र कोऽच्छसति न कोऽपीतर्च्य ।
 क्रुपदुहेतवादिना सम्प्रदानवशात् ससौर्य गुणतत्त्वम् सुषोभेत् मन्ते
 तदस्याना किमस्य हवा वनापिनेति भाव । अत्र हरितरुद्धनयोर्वा-
 म्पदवे विभक्तित्विभक्त्यभेदेनासौ द्विरोधारवरूपसमानधर्मनिर्देशात्
 इत्यानालकारः ॥ २० ॥

अथ कप अङ्गान् अहृत पूजा उहृत इत्यङ्गद्वय हरिचैदङ्गयो
 र्भङ्गद्वारं अनति निष्ठाव साधोव्यत सुजनदूर्त्तनयोर्नर .वर्त्तिभि
 राज । सुकुमारमहोयसुं । लघोयसामस्योयसा हृदयं सुकुमारं तत्र

सहसैव समुद्गिरन्त्यमी

क्षपयन्त्येव हि तन्मनोपिणः ॥ २१ ॥

उपकारपरः स्वभावतः

सततं सर्वजनस्य सज्जनः ।

असतासनिशान्तथाप्यहो

गुरुहृद्रोगकरो तदुन्नतिः ॥ २२ ॥

परितप्यत एव नोत्तमः

परितप्तोऽप्यपरः सुसंवृतिः ।

उक्तः यतोऽमी क्षयोवांशस्तद्गतं हृदयगतं अपि यं सहसैव भ्रष्टितेयुष
 वक्ष्यन्ति वक्ष्यन्ति मनोविषयस्तु तदपि यं वक्ष्यन्ति वक्ष्यन्ति
 मानसमीति शेषः । अन्तेव क्षयन्ति क्षयन्ति न तद्विरन्तीत्यर्थः ।
 अहो इत्यप्यर्थे अहो इति अहो इति अहो अहो अहो अहो
 अहो इति भावः । अतएवाप्रकृत्या सामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रति-
 पत्तिरुभयोऽयमस्तुतप्रसंगभेदः । अस्तुतस्य अथनात्प्रस्तुतं यत्
 गम्यते । अस्तुत प्रसंगेयं हास्यादिनियन्तितीति नवप्राप्त । अहो
 इत्याद्यानामविवेकसङ्घः । एतत्तत्तद्विषयेषु इत्यर्थे विषयेषु
 अस्मात् ॥ २१ ॥

उपकारेति । इत्यु उक्तः स्वभावतः सततं सर्वजनस्योपकार-
 रोभवति ननुपाविश्यात् कटाक्षित्करणे अदेवेति भावः । तथापि सर्व-
 प्रकारित्वेऽपि तदुन्नतित्वस्य अस्तुतस्योक्तः अस्तुतामवाप्तुतामनिर्भ-
 त्तुहृद्रोगकरो अस्तुतहृदयवत्याप कारत्यो अहो अहो अहो । अहो-
 इतित्यादिना तास्त्रोक्तेः तदुन्नतेः तदुन्नतित्वस्योक्त्यादिना अहो-
 अहो अहो ताविति अहो अहो अहो अहो ॥ २२ ॥

परितप्यत इति । इत्यु उक्तः परितप्यति ।

परवृद्धिभिराहिनव्ययः

स्फुटनिर्भिन्नदुराग्रयोऽधमः ॥ २३ ॥

अनिराहततापसम्पद्

म्फुनहीनां सुमनोभिरुज्जिताम् ।

खलताङ्गुलनामिवासती

म्रतिपद्येत कथन्बुधोजनः ॥ २४ ॥

एत उक्तमस्यापरशुभहेष एव कास्तीर्षते । अपरोमध्यम एवेत्यर्थं
परितप्तोऽपि शोभना सद्यति परितापगोपन यस्य स सुसद्यतिः स
नमपि परशुभहेषं न प्रकाशयतीत्यर्थः । अधमस्तु परवृद्धिभिराहित
व्यय उत्पादितसन्ताप तथा स्फुट निर्भिन्न प्रकाशितोदुराग्रय पर
शुभहेषलक्षणेदुरभिप्रायोयस्य स परशुभहेष प्रकाशयतीत्येवमर्थः ।
चैद्व्यथासोऽहत्स्वसम इति प्रतीते पूर्वोक्त एवाङ्कार ॥ २३ ॥

ननु मानिना परोत्कर्षे परदेवोभूम्यभेदेत्याङ्कारं वेत्याह । अनिरा-
हतेति । अनिराहता अनिवा रता तापसभ्यज्ञाप्रातिपद्यो दया ता एवम्
सन्तापजननंरुस्रभावादपरस्तासतम्बादादिरहास्येति भावः । तथा फुन
हीना एवम् दहादस्य चोपकारशून्या प्रशुभोपयथाप्यनयेकरी चेति
भावः । अन्यस्य सर्वायंरहिता सुमनोभिरुज्जिताम् अन्वयं पुष्पैपे
जिताम् । सुमना उष्णमासन्तो स्त्रा देवबुधयो पुमानिनि वैजयन्ती ।
अद्यतीं दुष्टा अन्दस्य निरपराह्यस्य चकस्य भावः अरुता ता अरुता
दुर्जनत्वम् । अस्य अता तस्य अरुता गगनकर्तव्यामिदं बुधोजनः अदम
हिरेकदशयोजनः अथ प्रतिपद्येतावन्नवेत न अद्यमयोत्यर्थः । इत्या मय
रोन सहादिपुत्र इति भावः । तथापि स अरुतां प्रतिपद्यते न चैवं
हरिरिति प्रतीते चैवाः सुप्रभवा समतामिवेत्युपस्यस्य रुद्धीर्येते ।
सत्य न एतस्यि ज्ञानभर्षे नन्द करोति जीति न्दायादस्यता अपि
अहतिशयता प्रतीतिमद्गतया अमतोऽमत्वप्रतिदि ॥ २४ ॥

प्रतिवाचमदत्त केशवः

शपमानाय न चेद्दिभृभुजे ।

अनु ह्युद्धुस्ते घनध्वनि

न्नहि गोमायुस्तानि केशरी ॥ २५ ॥

जितरोपरया महाधियः

सपदि क्रोधजितोलघुर्जनः ।

विजितेन जितस्य दुर्मते

र्मतिमङ्गिः सह का विरोधिता ॥ २६ ॥

वचनैरसताम्नसीयसो

नम्येवं महासुभाषोक्तिः विषयं तथा सदि राधा निर्भर्त्समानो-
 भीममास्ति इत्यादि। सप्तमभाद्रपद त कार्तिकादित्याह । प्रतीति ।
 केशवः शपमानाय शोयते । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् चेद्दिभृभुजे । क्रिया-
 पङ्क्त्या उच्यते इत्यम् । प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं नादत्त । केशरी हिंसा-
 धनध्वनिमत्तुद्धुस्ते प्रतिपत्ति गोमायुस्तानि शिवास्तानि मातु-
 इद्धुस्ते । स्तिवां शिवा भूरिमां गोमायुस्तान्भूर्त्वा इत्यमरः । महा-
 तामधमेवार्त्तं नान्तिरिति भावः । इत्यान्तात्कारः ॥ २५ ॥

विश्व राशोक्तिरिवा विरोधोऽपि न योग्य इत्याह । जितेति । म-
 हाधियः एधियोजितोरोपरदोषो तपोज्ञाः । ह्युद्धुस्तेजनस्तु सपदि
 क्रोधजितः एवं विजितेन जितशोधेन जितजेतुः । दुर्मतेर्मुंर्त्स मति-
 मङ्गिः अस्तिः सह विरोधिता अज्ञां वा । दुर्मतेर्द्विदोर्मतेः
 हापि न सङ्गतेतुः । अर्थं पाठं चेत् सति अमङ्गलम्
 वेवमतेरे-अनर्थं वाचेः ॥ २६ ॥

न खलु व्येति गुह्यत्वमुद्धतैः ।

किमपैति रजोभिरौर्वरै

रवकीर्णस्य मणेरमहार्घता ॥ २७ ॥

परितोषयिता न कञ्चन

स्वगतोयस्य गुणोऽस्ति देचिनः ।

परदोषकथाभिरल्पकः

स्वजनन्तोपयितुङ्किलेच्छति ॥ २८ ॥

सत्तजान्भदशः स्वदुर्नये

परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः

एतैर्निष्ठुरैरमतां दुर्कानामा वचनैर्महीयधोमहत्तमस्य पुराणं गोदवु
न व्येति नापैति खलु । और्वरैर्भूमि । अर्धरा वयं शस्यापुत्रो ह्यङ्ग-
मिनायस इति विश्वः । रजोभिरवकीर्णस्य अक्षस्य मणेरमहार्घता महा-
भूयानम् । मूर्खे पूजाविधासु इत्यमरः । व्येति जिं नापैत्येतेत्यर्थः ।
एव मयि महीयतोर्वाक्यभेदेन प्रतिविष्टकल्प्यात्कृत्वात्तासद्वादः । महीय
स इति घामान्वाङ्गरेरिति विशेषप्रतीतेर प्रसुत प्रयंषा येति चङ्कर, हरि-
अथ्योरुपमाध्वनिश्च ॥ २७ ॥

युक्तं तस्याद्यं इरात्मनामित्याह । परीति । यस्य देहिनी जलोः
परितोषयिता परेणामानन्दयिता स्वगतोगुणः कश्चन कश्चिदपि नास्ति
इत्यस्य तस्यः स इति शेषः । यस्यदोषित्यु सम्भव्यात् । परदोषकथाभिर-
ल्पकः दोषोक्तः सत्तजान् भदशः स्वजनं न तु मध्यस्थमिति भावः । तोषयितुमिच्छति
इति ईहते इत्यु । ईहायापि विद्युत्पतात्परदूषणं युक्तमिति अतदधा-
इत्युतप्रयंषा भेटः ॥ २८ ॥

मनात्मनोनिर्दोषनाभिमानादिषु विदुष्वप्यभिज्ञादह्याह । वद-
तेति । अथापर. अथाः स्वदुर्नये स्वदोषे महत्प्रयोगे भावः । वदता

खगुणोच्चगिरोमुनिव्रताः

परवर्षत्रहणेष्वसाधवः ॥ २९ ॥

प्रकटान्यपि नैपुणम्बद्ध

त्परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।

विवरोतुमयात्मनोगुणान्

भृशमाकौशलमार्यचेतसाम् ॥ ३० ॥

क्रिमियाखिललोककीर्तित

आमात्रिषी यस्या अपमदन्ती इत्येषां ते जातुस्या इत्यर्थः । परदी-
वाचां सुकृतावाप्योक्त भावः । इत्येषे दर्शने दिव्यरजुषोऽप्रतिहत
इत्यर्थः । विद्वन्मनुष्येषु गिरः आत्मप्रदंवायावति प्रगल्भता इत्यर्थः
परवर्ष उपदेशे, परवृत्ति कथने । सुगो र्वर्षेण वाचरहस्यमरः । सुनि-
प्रता मौनव्रतमः । अर्षे वादिभ्योऽम् । वैश्वर्येणिव इति प्रतीतेर प्र-
सूतप्रशंसा । २९ ।

वाभरसु वैश्वर्यात् । प्रकटातीति । आर्यचेतसां ह्यमनसां प्रक-
टान्यपि परवाच्यानि पराङ्मुखानि चिराय गोपितुं गोपायितुं संव-
रितमित्यर्थः । आदादय वाहंवाहयेवेति विद्वत्सादावप्रत्युवाभावः ।
महत्सुदुर्लभोदन्म् । अर्षेण वाचरहस्ये । अपात्मनोऽप्युक्तान् विवरोतुं
प्रकटयितुं आत्मप्रदं वा कर्तुमित्यर्थः । अस्माकौशलमनमद्योदकं वा-
शेन पराङ्मुखानि नाशानं प्रशंसति । आत्मप्रदं वा पराङ्मुखानि
वर्षेणैतस्यामकाशोऽन्विष्यत्परवाद्यादिनि भावः । मजः सुविस्मयतेषु
पुत्रनिपुणतामिति विद्वत्सादाव प्रशंसति । अस्मदीयभूत
इति विद्वेष्य प्रतीतेर प्रसूतप्रशंसा । ३० ।

विदिति । विदुः अज्ञानता मङ्गला । यदिदलोककीर्तितं सुकृ-
तं वैश्वर्यं प्रकृतमानुष्यं विदुः विदुः इत्यर्थे इत्यर्थेण सादव .

ङ्क्षयत्यात्मागुणम्महामनाः ।

वदिता न लघीयसोऽपरः

स्वगुणान्तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ ३१ ॥

विस्मज्जन्यविकल्पिनः परे

विषमाशीविषवन्नरा. क्रुधम् ।

दधतोऽन्तरसाररूपतां

ध्वनिसाराः पट्टा इवेतरे ॥ ३२ ॥

नरकच्छिदमिच्छतीक्षितु

कीर्त्तयमानत्वादितर्पय । लघीयस्तुभ्यस्य त्व स्वगुण वदिता वक्ता ।
वदेत्स्वप्रतर्पय । अतएव न लोकेत्यादिना वलीमतिबोध । अपरोऽन्यो
नास्ति तेन कारणेनासौ लघोयान् स्वगुण स्वयमेव वदति न क्षीयन् दिने
भान् किञ्च प्रयोजनाभावादिषु बहूनां व्यामप्रवृत्ता न करोति वच्छस्त्र
वक्त्रन्तरासम्भवात् स्वयमेव ता प्रवपतीत्यर्थ । पूर्वार्धे प्रदार्थं हेतुत्वं
काव्यलिङ्ग वक्त्रार्थे वाक्यार्थहेतुक बोध यम । लघ्वैक्षी चैव विधा
विति विशेषतोतेरप्रस्तुतप्रवृत्ता चै त वद्ध ॥ ३१ ॥

किञ्च गह्वरान् क्रुद्धा शाले पराङ्मन्त्रि द्वारात्मानस्तु केवलं प्रव
पन्तीत्याह । विस्मज्जन्ति परे नरा वत्सुष्टवा विषमनाशीविषवता
क्रूरकर्षणदित्यपया । ध्वनिकल्पिनोऽनात्महर्षणएव शुभ क्रोध विस्तुयन्ति
यमाना पराक्रमन्तीत्यर्थ । अन्तरध्वनरे वासाररूपता मि साररूपता
दधतोदधाना । नाभ्यन्नाच्छतरिर्ति सुमभाव । द्वारे जना दुर्जना पट्टा
दधन्निरेव सारोवत्त्व ज्ञेय ते ध्वनिसारा वाव शूराएव न त्व पाञ्चवत्
याश्चिन् इति भाव । अन्नापोदगौ लघ्वैक्ष्याविश्वप्रस्तुतधामान्यात्
प्रस्तुतविशेष प्रतीतेरप्रस्तुत प्रवृत्ताभेद ॥ ३२ ॥

अभिधाय तदा तदप्रियमित्यादिना यादृतेन युगपदिष्टा प्रिये ध्वनि

विधिना येन स चेदिभूपतिः ।

द्रुतमेतु न क्षापयिष्यते

सदृशान्तस्य विधातुमुत्तरम् ॥ ३३ ॥

समनद्ध किमङ्ग ! भूपति

र्यदि सन्धित्सुरसौ सक्षामुना ।

घरिराक्रमणेन सन्नति

क्लिल विभ्रोत भियेत्यसम्भवः ॥ ३४ ॥

मघतस्तरसा विण्णुय

यदुदीरितमप्यदः परै
 न विजानाति तदङ्गुलमाहत् ॥ ३९ ॥
 विदुरेष्यदपायमात्मना
 परतः अहधतेऽथ वा बुधाः ।
 न परोपचितन्न च स्वतः
 प्रमिमीतेऽनुभवावृतेऽल्पधीः ॥ ४० ॥
 'कुशलङ्गुलु तुभ्यमेव त-
 इचनङ्गुणा ! यदभ्यधामहम् ।
 उपदेशपराः परेष्वपि

अत्र परोपदेशं विमेषात्कथितं न विविनक्ति तद्वक्तुं भवेति भावः ।
 किन्तु परैरुदीरितं उपदिष्टमप्यदोहितं न विजानातीति अतः तन्म-
 हदङ्गुलम् । यतः स्वतः न स्मृतातीति भावः ॥ ३९ ॥

अथ किमङ्गुलं मूर्खैर्विदुःश्रुतमवेनाह । विदुरिति । बुधाः बुद्धिमन्त-
 यथनमगात्मनः अपायमनर्घमात्मना स्वयमेव । प्रकृत्यादिभ्य उप-
 चङ्गुणानामृतीया । विदुर्विदन्ति । विदोःकरोवेति विकल्पाच्छुषादेशः ।
 अथ वा परतोऽन्यस्मादापान् अहधते विव्रधन्ति अपरोक्तं स्मृताती-
 त्पर्यः । अदन्तरोपचङ्गुणानमिति उपसर्गं संशोपचङ्गुणानाद्वातोः प्राक्
 प्रयोगः । अल्पधीमूढस्तु अनुभवावृते स्वातुभवं विना । अन्यारादि-
 तर्त्त इति प्रश्नमी न प्रमिमीते न जानाति अथमस्तु स्वातुभवैकप-
 माय इत्यर्थे अथमस्तु न त भावः । अतएव प्रस्तुतयामान्यात्प्रस्तुतविये-
 पमतीतेऽप्रस्तुतप्रसंहाभेदः ॥ ४० ॥

अतः प्रस्तुते किमागतं तदहह । कथञ्चमिति । हे कण्ठ ! अहं
 यद्वचनमध्यक्षां अभिधायेत्प्रादिक्षा राज्ञां सन्धिगुणाय विद्यह

अनपेक्ष्य गुणागुणौ जनः

स्वरुचिन्निश्चयतोऽनुधावति ।

अपेक्षाय मद्योशमार्ज्विच

त्सदसि त्वान्ननु भीमपूर्वजः ॥ ४४ ॥

त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः

कुरुराजा गुरुरेव चेदिपः ।

प्रियमांसमृगाधिपोज्जितः

किमवद्यः करिकुम्भजोमणिः ॥ ४५ ॥

८ मन्मभिनिविष्टोऽपि कुम्भनैर्वादापि हिते प्रवर्तयितव्य इत्या
 यद्वा न यकृत इत्याह । अनपेक्ष्येति । जनस्तादृशः प्रथमजनः ।
 पुष्यापुषौ सुषदोः । विमतित्रडङ्गानधिकरणः । वीति विभाषया च
 इत्येकग्रहावः । अनपेक्ष्याविशेष्य निश्चयतः स्वनिश्चयादेः स्वरुचि
 स्वेकामस्तुभाषति न तु स्वरुचिप्रवृत्तरीत्यर्थः । तत्र प्रथम एव प्रभाष-
 भित्याह । भीमपूर्वजः भीमायजोमुधिरिः सुधोः प्रथोः रिति भावः ।
 मद्योशं चेदिपं अपेक्षाय सदापि तामार्ज्विचतु चर्चितवान् । अनु ।
 अर्ज्वयतेषो षडि अलादेर्दिगीयल न म्नाः सयोगा दय इति रज-
 वर्जितसूना शोहिर्भावः । सासाग्देः प्रियेवदमयेनरुयोऽप्यांन्तरम्यासः ॥४४॥

पार्श्वानादरादेव राज्ञोऽप्यर्थं प्रियेनम्यामद्वा परिहरति । त्वयेति ।
 चे कथं । त्वयि भक्तिमता प्रेम्भता । कुरुरा राज्ञः । मद्योऽपि विवेका-
 दिना किप । तेन कुरुराजोऽपि कुरुराजेन प्रथमेन न सत्कृतोनाश्चित
 चेदिपोऽप्येव पूर्व एव । तथा हि प्रियं भावं यस्य तेन प्रांस-
 यद्गुना मृगाधिदेन सिद्धेनोऽप्यारण्यतः । करिकुम्भजोमणिर्षक्ताम-
 षिवज्जोमर्जः किं अमरुद्य एवेत्यर्थः । सुधोः नादराह सङ्कर्ता कि
 क्षुब्धापवनिमर्षः । कुप्युत्थिताऽवट्रुपेट मर्द्याप्यताः समा इत्यमरः
 अदरुपयेतरादिना विगतः । इत्यान्वा सङ्कार ॥ ४५ ॥

क्रियते धवलः खलुच्चकै

ध्वलैरेव सितैरैरधः ।

शिरसौषमधत्तः शङ्करः

चुरसिन्धोर्मधुजितमङ्घ्रिणा ॥ ४६ ॥

अबुधैः हतमानसंबिदः

ज्ञाव पाथैः कुतएव योग्यता ।

सहसि श्रवणैरुपासित

न हि गुञ्जाफलमेति सीयताम् ॥ ४७ ॥

विदुषां तु पूज्य एव शैश्वर्य इत्याशयेनाह । क्रियते इति । मन्थो निर्मलो धवलैर्निर्मलैरेव उच्चैरुच्यते । क्रियते खलु । सितैरैरधिभैरुच्यते । तथा हि शङ्कर शिरः चुरसिन्धोरोर्मधुजितमङ्घ्रिणा शिरसा अथत्त उभयोर्निर्मलत्वादिति भावः । अथुजितम् अथुमन्थुर्निम्नगुण्य ततोषं अङ्घ्रिणा अथत्त सयं सखित्वादिति भावः । अतोपिभेन विदुषां राजा पूज्य इति भावः । विशेषेण सायान्मन्थमर्चनरूपोऽर्चनान्याह ॥ ४६ ॥

किञ्च यथा पापानादराश्रयो न किञ्चिन्नापरं तथा तदादराय न किञ्चिदौरस्यित्वाह । अबुधैरिति । अबुधैरुच्यैः पाथैः कते मान-सविदौ पूजातोपथे गत्य तस्य । सविस्त्रियं प्रतिप्रायां सहेताया रनामसु । मन्थापथे तोपथे चेति विश्वः । तत्र योग्यता कुत एव न कुतो-ऽपीतरुयं । तथा हि सहसि भार्गयोर्भे नार्गयोर्भे सहाभार्ग इत्यमरः । श्रवणैरुपासितं शिरसि गुञ्जाफलं काकफनानि । सातावेकराचनम् । काक-विद्योपुञ्जे तु लक्ष्यतेतरुम् । शोषता सङ्गतां नैति न हि पुंसां मूढप-रिपहापरिपहौ गौरवागौरवो प्रयोजकावित्तर्यः अत एव गुञ्जा-फलवोर्विधेयदोरेव वाक्यभेदेन प्रतिविम्बहरणात् इत्यान्तासङ्कारः । ४७ ॥

अपराधशतक्षमन्तपः

क्षमयात्येति भवन्तमेकया ।

हतवत्यपि भीष्मकात्मजा

न्तृयि चक्षाम समर्थ एव यत् ॥ ४८ ॥

गुरुभिः प्रतिपादिताम्बधू

मपहत्य स्वजनस्य भूपतेः ।

जनकोऽसि जनार्दन ! स्फुटं

क्षतधर्माद्यतया मनोभुवः ॥ ४९ ॥

यद्दुरीतप्रादिना यस्यात्प्रतिना यतादराधक्षमत्पक्षमं तत्रोत्तर
माह । अपराधेति । अपराधस्य शतक्षमं राष्ट्रः यताप
राधसहितं भवन्तम् । एकया क्षमेया । एकापराधसहितेनेतर्यम् ।
अतेति अतिक्रामति । अपराधकोटीभोगपि तद्वेनापि साम्यावश्य
पादिति भवः । तामेव क्षमा दर्शयति । त्रिभिर्भीष्मकात्मजा रक्षिणी
पुत्रः तत्रपि समर्थः प्रतीकारक्षम एव सर्वेषु क्षमा क्षाम्यति इति
यत् तदा क्षमयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

राक्षसः क्षत्रियवैभक्तिं हरणम् राष्ट्रभोगार्थम् काश्यपस्यैता
त्रिभिर्भोज्ये कोऽन्तःकमपराधः राष्ट्रभावात् क्षमेत्या कात्याय
माह । गुरुभिरिति हे जनार्दन ! गुरुभिः पितृभिरिति प्रतिपादितं
राष्ट्रे दत्तां शनएव स्वजनस्य बन्धोर्भूपते भंडारानस्य बधुं क्षायाम
पहत्य । हतौ धर्माद्यै देन तत्तया हेतुना क्षतधर्माद्यतया स्फुटं
मनोभुवः कामस्य जनकोऽसि क्षत धर्माद्यतया कामनात्प्रतिशो
त्तरः । नाथं राष्ट्रभोगिवाह । इत्यादिना च भिरया च शोचनी
वदती तया । पक्षत इत्यादिना राष्ट्रभोगिभिरप्यते इति वन्दा
हरणम् राष्ट्रजनवध्याम् । यदन्तु परदारापहरणे वन्दाशोदाज-

अतिरूपितरूपमस्यद्
 क्तनदीवान्यसृतच्छृष्ट्वेः ।
 तव सर्वगतस्य सम्प्रति
 चित्तियः चित्तुरभीष्टमानिष ॥ ५० ॥
 सुमितस्य महीरुतस्त्वयि
 प्रशमोपत्यमनं वृथा मम ।
 प्रलयोद्गमितस्य चारिष्ठेः
 परिवाहोजगतः करोति किम् ॥ ५१ ॥

प्रहितः प्रधानाय माधवा
 महमाकारयितुमधीभृता ।
 न परेषु महौजसम्भ्रला
 ह्यकुर्वन्मि मलिस्तु चादय ॥ ५२ ॥
 तदयं समुपैति भूपतिः
 पथस्तात्पूरदयाशिवारितः ।
 अविलम्बितमेधि वेतस
 स्तारुष्वन्माधय । मा एव भज्यथाः ॥ ५३ ॥

शारिभेः कततः परिवाहोजगत्सती जलविर्भाषसार्गः विद्वरोति न
 विद्विदित्यर्थः । इत्यान्तः ॥ ५२ ॥

तस्यैवस्वित्तुनरा राजा किर्यं मुनानिह, प्रहितस्तदाह । प्रहित
 इति । प्रधानं हुदाय माधवम् आर्हवासाकारमितं माहात्मम् ।
 हुदायबोधनं जगत् प्रधानं प्रविदास्यम् । कृत्रिणाकारवाहानभिति
 चापर । सहीभृता राजाहं प्रहितः प्रेरितः । नह रन्तु हन्तव्या । यत्न-
 यो वाहान्तप्रादत्तलाह । वेति । सहीभृतो महावीराः परेवदितु स-
 धिच्छुचाः पादद्वाराहव । पादद्वरमहि श्चुचात्तमर । कृतात् कर्त-
 टान् भाषकुर्वन्ति । तस्यादाहान कर्तव्यमिति वाक्याहैतुकद्वाप्यसि-
 द्धसमनसद्धारसहीर्यम् ॥ ५२ ॥

नदेशामसनप्रयोजनसुखा हितसुखदिशति । तदयमिति । तत्तया-
 द्यु ह्यार्थत्वादयं भूपतिचैदः पयसास्पृष्टः प्रवाह इवानिवारितः सत्त-
 यैति चे माधव । अविलम्बितं शीघ्रं वेतस एधिभव मधुसक्तदात्मानं
 रक्षेत्यर्थः । अस्तेलोद् विचि हेहिः धृवकोरेखावभ्यासलोपयेति एवं धि
 चेति सकारबोधः । माधवत्वं तद्वत् सहादत्तवत् मा एव भज्यथा-
 मा भज्यस्य यतः आत्मानं विनाशयेत्त्वयं । अतोः कर्म यथापि हिङ्गः

परिपाति स केवलं शिशू
 निति तन्नामनि मा स्रविश्वसीः ।
 तरुणानपि रक्षति क्षमी
 स शरण्यः शरणागतान्द्वयः ॥ ५४ ॥
 न विदध्युरशङ्कमप्रिय
 म्महतः स्वार्थपराः परे कथम् ।
 भजते कुपितोऽप्युदारधी
 रनुनीतिन्नतिमात्रकेण सः ॥ ५५ ॥

सोत्तरे लब्धं चेति लब्धं न माहोत्तरे इत्यहंभावः । उपमावद्धारः ॥ ५२ ॥

ननु रात्रिं विद्युमात्रे यूनामकलमित्वायह्याह । परिपातीति । स
 विद्युमात्रः केवलमित्यवधारणे श्लिष्याविशेषणम् । विद्युन् परिपातीति
 विद्युनेव पाशयतीति तन्नामनि तस्य विद्युमात्र संशयार्थं भाष्यं वि-
 श्वसीः मा निद्रासं कुञ्चित्यये । श्वसेः सोत्तरे लब्धं चेति लब्धि इदं
 पञ्चम्य इति ईहागमः । चकाराल्लब्धि वा तत्र यन्नि शिषोऽप्युक्तो इति
 ईहागमः अन्वयस्यस्यजात्यस्येदितामिति इतिप्रतिषेधः न माहोत्तरे
 इत्यहंभावह्मयत्न । किन्तु क्षमी क्षमावान् । शीघ्रादित्वादिनिः । शरणे
 रक्षणे साधुः शरणाः रक्षयन्मः । तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः स विद्यु-
 मात्रः शरणं रक्षितारमागतान् प्राप्तान् । शरणं स्वरक्षितोः शरणं
 रक्षणे स्वर इत्युभयत्रापि विश्व । द्विपः शत्रून् तरुणान् युनोऽपि
 रक्षति क्षमीतिः इहं शरणमागच्छेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु वयं द्रोणधारः सोऽप्यित्युचितः किन्तु कथं नः पातवेदित्वाय
 ह्याह । नेति । स्वार्थपराः स्वार्थभिराः परे शत्रवो महतोऽपि कस्य
 कथं क्षमियं अपकारं यद्यद् यथा तथा न विदध्युः कुर्युरेव कार्यवपादि-
 मर्थः । किन्तु उदारधीर्माहमतिः । उदारो दास्यमहतीरित्तरः । स

हितमप्रियमिच्छसि श्रुतं
 यदि सन्वत्स्व पुरा न नश्यसि ।
 अन्वतैरथ तुष्यसि प्रियै
 र्जयताञ्जीव भवावनीश्वरः ॥ ५६ ॥
 प्रतिपक्षजिदप्यसंशयं
 युधि चैद्येन विजेष्यते भवान् ।
 असते हि तमोपहम्सुहु
 र्नु राक्षाङ्गमहर्षितन्तमः ॥ ५७ ॥

राज्ञी कृमितोऽपि नतिमात्रकेषु प्रथतिमात्रकेषु अतुनीतिं अतुनयं
 भवते अतुपक्षीयतीत्यर्थः । प्रतिपक्षः प्रतोवरः अन्वतोऽपि अन्व-
 तानामिति भावः ॥ ५६ ॥

किं वक्तुना तमायं हितोपदेशश्च इह इत्याशङ्क्याह । हितमिति
 श्रुतं अप्रियं हितमिच्छसि यदि अप्रियं हितं श्रुतनाप्तादाकर्तित पक्षी-
 तमिच्छसि चेदित्यर्थः । सन्वत्स्व राधा अन्वोऽपि पुरा न नश्यसि अन्यथा
 विनश्यतीत्यर्थः । यावत्पुत्रानिपातयोनैदिति अविष्यदर्थे अह् । अ-
 शौति प्रद्यान्तरे । अन्वतैरथः प्रियैस्तुष्यसि यदि जयन्तु जयत ।
 राक्षोस्तातडागिष्यन्तरस्यामिति तोष्ठा तडादेशः । जीव अशनीश्वरः
 शान्भौमो भव । ततः किमेभिः प्रियाशापैः अप्रियस्यपि प्रियमेव न-
 द्याप्येति भावः ॥ ५६ ॥

अतु कंषादग्नेकविजयी इत्यर्थः कयं विजेष्यते राधेत्याशङ्क्याह ।
 प्रतिपक्षेति । प्रतिपक्षजिदनेकारिहन्नापि भवान् अक्षयं संशयो
 नास्ति । अक्षोभावेऽप्यक्षोभावः युधि संप्रामे चैद्येन शिशुपालेन विजे-
 ष्यते । जयतेः अर्थे अह् शेषे प्रथमः । तमांश्च पश्यन्तीति तमोपहं
 र्नु तमोपहारिणम् । अर्थः लेखतमसोरिति हनेर्हमन्तुयः । अह्नां प्रति

अचिराज्जितमीनकेतनो
 विनुसन्वृष्णिगणेर्नमस्कृतः ।
 क्षितिपः क्षयितोद्भुतान्धको
 हरलोनां स विडम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥

निहतोन्मददुष्टकुञ्जरा
 दृधतोभ्रुरियशः क्रमार्ज्जितम् ।
 न विभेति रणे हरेरपि
 क्षितिपः का गणनाञ्च वृष्णियु ॥ ५९ ॥

अहमेति ध्वजम् । अहरेरलोनां यथादिबुधसङ्ग्रहानमिति वैकल्पिकोरे
 षादेश । राहुगणं राहुगणं तम् । यथाप्याद्ये यमिधाम वेद्यम् ।
 सुदुर्घ्नते ननु गिरति इ । यत्तु हरिस्तद्वयोराष्टर्षदश्वोच वाक्य-
 भेदेन प्रतिविन्दवत्याह्वानात्तान्ता दूर ॥ ५७ ॥

किं च न भवति नृणः विजेयते शिशुः सर्वैर्दांटेवैः क्वेताह । अ-
 चिरादिति । न क्षितिप राजा । अचिरादविदम्बितमेव जितमीनके-
 तन वाक्किं नृगुणैः परस्वदेन च । इत्यथो यादवभेदा खेया नृपै-
 रीशंभमस्तेभ्योऽपि नृपैः क्व । यत्तु हरिस्तद्वयोराष्टर्षदश्वोच वाक्य-
 इत्येति पदच्छेद ईप्सि उच्यते विन्दवन् इवाहट्टरत्नं इति । इम
 यैर्नमस्कृतम् । यथा इत्यहदश्वोषा इति ईश्वरजो अदिता वादिता इत्या
 दोषा नृपैः वा यादवभेदा । अन्तर्भावोऽप्युच्यते च । हरलोनां य-
 म्भुवभम इत्यहदश्वोषा इति ईश्वरजो अदिता वादिता इत्या
 खेया विद्वेत् । अहरेरलोनां ॥ ५८ ॥

ननु देवाहरैरन्वय्या यादवा इयं राहा खेयन्तताह । शि-
 त्ति । क्षितिपक्षेत्रीयैः नृपैः नृपैः क्व । यत्तु हरिस्तद्वयोराष्टर्षदश्वोच वाक्य-
 इत्येति पदच्छेद ईप्सि उच्यते विन्दवन् इवाहट्टरत्नं इति । इम
 यैर्नमस्कृतम् । यथा इत्यहदश्वोषा इति ईश्वरजो अदिता वादिता इत्या
 दोषा नृपैः वा यादवभेदा । अन्तर्भावोऽप्युच्यते च । हरलोनां य-
 म्भुवभम इत्यहदश्वोषा इति ईश्वरजो अदिता वादिता इत्या
 खेया विद्वेत् । अहरेरलोनां ॥ ५८ ॥

न तदद्भुतमस्य यन्मुखं
 युधि पश्यन्ति भियात्र शत्रवः ।
 द्रवतान्ननु पृष्ठमीक्षते
 बदनं सोऽपि न जातुविद्विषाम् ॥ ६० ॥
 प्रतनूत्सिताचिरद्युतः
 शरदम्प्राप्यविखण्डितायुधाः ।
 दधतेऽरिभिरस्य तुल्यतां
 यदि नासारभृतः पयोभृतः ॥ ६१ ॥

दधते हरे कथ्यात सिद्धान् वेति ध्व नः । एषे न विभेति । अर्हताह
 यद्ददृशु वृष्णि वादेषु नेत्रेषु च । दृष्णस्तु वादवे भेदे इति विश्व ।
 का गणना लक्षणगणयतो वादवा के इत्यर्थं अत्र उक्तत्वात्तत्र वि
 हस्य का कथा नेत्रे विद्यमानेन प्रतीतिभ्रान्तेन न चोच्यते हरेष्वपि योगेन
 स्यापि श्लेषत्वात्प्रकृता प्रकृतज्ञे तदनङ्गीकारादित्यत्र प्राक् ॥ ५८ ॥

हरेरेपि न विभेति इत्युक्तं तदेव सम्भावितं तस्य पराक्रमाना
 वर्गा समाम्ने वस्यति । नेति । यु ध अत्र बोभियाऽस्य सुख न पश्यन्तीति
 यत्तत्राद्भुतं अत्र कुत सोऽपि द्रवता भयात्प्रकारयमानत्वा विद्विषा
 पृष्ठं कायपार्श्वान् ईक्षते । जातु कदाचित् बदनं न ईक्षते ननु खलु
 द्वयोरस्यतरमुच्छेद्यन्योन्यस्य सुखं विज्ञोक्तनासम्भ्रान्तस्य विद्विषा अभि
 सुखस्याप्यस्य सुखादर्शनाद्भुतमित्यर्थं अतएव वाक्यार्थहेतुकत्वाद्यधि
 श्रमः ॥ ६० ॥

प्रतन्यति । शरदं शतं प्राप्य विखण्डितायुधाः अविहृतेन्द्रचापा
 अन्यत्र परान् ददातीति शरदस्तु शरदं शरदर्विष्यं प्राप्य खण्डितयज्ञा
 प्रतनूत्सिताचिरद्युतोऽस्यास्फुरितं विद्युत्तं अन्यत्र प्रतनूत्सिताः स
 लोहवितास्तापत्राचिरद्युतोऽस्मिन् द्युतः । पयोभृतोभेवा कासाभृत

मलिनं रणरेणुभिर्मुहु
 द्विपताङ्गालितमङ्गनाशुभिः ।
 नृपमौलिमरीचिवर्णकैः
 खलु यस्याङ्घ्रिद्युगं विलिप्यत ॥ ६२ ॥
 समराय निकामकर्कश
 ड्क्षणासाकृष्टमुपैति यस्य च ।
 धनुषा सममाशु विद्विषा
 कुलमाशङ्कितमङ्गमानतिम् ॥ ६३ ॥

उदितमनाः न यदि परदि उदित्युत्पादिति भावः । उदितकर्मण्यं
 इत्यर्थः । आचारः प्रसरे वेगवन्तो उदित इति वैजयन्ती यस्यादिभि-
 स्तुण्यतां दधते । अत्र यद्योऽन्तासुपमानासुपमेवम, वीतोः प्रतीया
 उद्धारः तेषामासादवन्त्येऽपि संभाषणया तदवन्त्योक्तोरतिशयोक्ति
 भेदश्चेति उद्धारः ॥ ६१ ॥

विशेषतमाह । मलिनमिति आदि । उद्धारवत् । एतरेणुभिर्मुहु
 अतएव द्विपतामङ्गनाशुभिः आलितं नाङ्गलारीन् एषाद्विवर्तितं
 इति भावः । यस्याङ्घ्रिद्युगं चरणसुन्दरं । अथ देवुष्याङ्घ्रितानां मृपायां
 मयतानां दास्यो मौलिमरीचयोऽसुष्ठु मणिरङ्गवस्त्रेदेव वर्णकैर्विशेषेनै-
 सुन्दरैः । अन्ते चापि वर्णकमिति विश्वः । विलिप्यते विरेप्यते । अ-
 म्हाङ्घ्रिद्युगस्य विशेषणमहिम्ना स्नातासुलिम् प्रुष्यसाभ्यप्रतीते समा-
 योक्तिः ॥ ६२ ॥

समरायेति । विद्युतेति आर्यः निकामकर्कशमतिकठिनं दुर्धर्ममित्यर्थः
 समराय समुद्धारायलितमङ्गनाशुभिर्लितं च अथं व्याशङ्कितं मङ्गं मन्-
 योत्प्रेक्षितं समराज्यं अन्यतातिकर्षात्सम्भावितद्वयं यस्य विद्विषा
 कर्षं आशु धनुषा सममानतिं मयतासुपैति । अत्र धनुर्मेवमकार्यस्य दि-

तुहिनांशुममुं सुहृज्जनाः ।
 कलयन्त्युष्णकरं विरोधिनः ।
 कृतिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः
 स्रजमेके भुजगं यथापरे ॥ ६४ ॥
 दधतोऽसुलभक्षयागमा
 क्षनुमेकान्तरताममानुषीम् ।
 भुवि सम्प्रति न प्रतिष्ठिताः
 सदृशायस्य सुरैररातयः ॥ ६५ ॥

पद्ममनस तस्यैवभावेकैः कार्यकारणयोः पौष्पापस्यैवविपर्ययनिमित्त-
 रूपातिशयोक्तिसूत्रावच्छोक्तिरसङ्कारः ॥ ६२ ॥

तुहिनेति । कस्रमेधंविधं चैवं सुहृज्जनाः तुहिनांशुं कलयन्ति
 व्याहृतादकत्याञ्जन्तं अन्त्यन्ते विरोधिनः उष्णकरं तपनं कलयन्ति ।
 एकस्मानेकप्रतीतिरुपनिनीते । कृतिभिरिति । कृतिभिः कृपयैरेन्द्रजा-
 तिकादिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः अनितदृष्टविपर्ययैः एके भवतः । यथा स्रज
 मासा कलयन्ति अपरे तु भुजगं कलयन्ति एकमेव रज्ज्वादिक्वचित्
 येषु । उपमासङ्कारः सचेकस्य निमित्तं यथादुष्टहीतेनेदमीदृशाने-
 कधी द्विष्यन्तात्कनोच्छेदेन सङ्कीर्यते ॥ ६४ ॥

दधत इति । अक्षुब्धभक्षवाग्भवा इह मण्डपप्रभये अन्यत्रा भव-
 त्वात् इह मनाययोगा । निलयः पक्षयो घयावित्यस्य । एकान्तरता
 भूयादिजनस्थाने निरता अमातुषीं चास्यैवालिन्या दिना पिशाचादि-
 यत्प्रतीयमानासु । अन्त्यैकान्तरता निवृत्तकुरतां नित्य भोतापमा-
 तुषीं दिव्यां तत् दधतो दधानाः सुवि सम्प्रति कश्चन न प्रतिष्ठिताः
 राजभ्रंशात् क्वापि स्थितिप्राप्ताः अन्यत् च सुवं न धृगनीत्यर्थः ।

अतिविस्मयनीयकर्मणो

नृपतेर्यस्य विरोधि किञ्चन ।

यद्मुक्तनयोनवत्वसा

वहितानाङ्गुलमक्षयञ्चयम् ॥ ६६ ॥

चञ्चितोऽङ्गुलमक्षयसन्पदो

मकरव्यूहनिरुद्धवर्त्मनः ।

अतरत्स्वभुजौजसा मुहु

र्महतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥

देवतात् । यस्मिन्मयः सुरः मद्रथाः अत्राप्यसमिति पूर्वेण उच्यते ।
सिद्धिद्वेषेन चैव सुपमा ह्येव एवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अतीति । अतिविस्मयनीयकर्मणः अत्यन्तविस्मितपौरुषस्य । अय-
नैरनीयत्प्रत्ययः । यस्य नृपतेर्यस्य विरोधि चेदितं द्वेषिरूपं न कि-
ञ्चिदस्तीत्यर्थः यस्मादमुक्तनयोऽङ्गुलीति मार्गोऽसौ अक्षयमविनाधि पूर्व-
केनापि क्षयं न नीतमित्यर्थः अङ्गुलीति अङ्गुलीति अङ्गुलीति अङ्गुलीति
भावः अक्षयमपि क्षयं नयतीति विरोधस्य नेहमेवेन परिहारा-
द्विरोधामासोऽङ्गुलीति ॥ ६६ ॥

अतीति । असौ चैव चञ्चितः प्रकृता जहां उच्यते अत्यन्त-
मप्यदं विरोधीनकलेरसम्पत् एव अत्यन्तमप्यदः उदकसद्वयो येषु
तान् । सिद्धिरूपम् । अक्षयं अक्षये प्रोक्तमप्युक्तकलेर इति वैज-
यन्ती । मकरव्यूहः मकराकारसैन्यविन्यासात् एव मकरव्यूहा इति
सिद्धिरूपम् । अङ्गुलीति अङ्गुलीति अङ्गुलीति वैजयन्ती । निरुद्धवर्त्मनो-
निरुद्धप्रवेशमार्गान् । अतएव मङ्गोद्वारान् सङ्गरसागरान् समरसमु-
द्रान् स्वभुजौजसा निरुद्धवर्त्मनैव मुञ्चत इत्यतः अतरत् मुञ्जेनाञ्जितरस्य

न चिकीर्षति यः स्रयोद्धतो

नृपतिस्तच्चरणोपगं शिरः ।

चरणङ्कुक्षते गतस्रयः

स्वमसावेव तदीयमूर्ध्वनि ॥ ६८ ॥

स्वभुजद्वयकेवलायुध

चतुरङ्गामपहाय वाहिनीम् ।

घञ्जुशः सह शक्रदन्तिना

स चतुर्दन्तमगच्छदाहवम् ॥ ६९ ॥

प्रदृष्टपरमक्रुद्धनमिति भावः । अथ कवचाएव कवचाः मकरव्यूहाएव
कच्छपादिव्यूहा इति सिद्धमस्य सङ्घरेषु यागरूपयहेतत्वात्केवलं सिद्ध-
मस्मादित्यस्यकम् ॥ ६० ॥

नेति । अधोद्धतो गर्भेण दुर्बिनीतोचपति गिरोनिजोत्तमाङ्गं तस्य
‘गिरुपालस्य चरणसुपमश्चतीति तच्चरणोपगमत्पादगतं यो न चिकीर्षति
कर्तुं शक्नोति तदीये तस्य नृपतेः सम्बन्धिनि मूर्ध्वनि गतस्रयोपगोऽधी
गिरुपालस्य स्रं चरणं क्वरते विधत्त इत्यर्थः अथानु सद्योगमयति
मस्मानवतीति तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥

स्नेति । स वैद्यवत्पार्थङ्गानि हृत्पादीनि ब्रह्माक्षां चतुरङ्गां वा-
हिनीं सेनामपहाय स्वभुजद्वयं केवभमेवलायुधं यस्य सः घञ्जु शक्रद-
न्तिना द्दिवावतेन सह । अत्रारोदनाजिह्वु तं चतुर्दन्तं व्याहृतं रथं
‘प्रकृत्योऽगच्छत् चतुर्दन्तेन शक्रदन्तिना दोर्ध्वेन योद्धुं चैदं विना कोऽस्य
शक्त इति भावः दन्तिनोराह्वनचतुर्दन्त इत्युक्तं न तु मनुष्यदन्तिनो-
रिति विरोधः स च शक्रदन्तिनेति परिहृतः तस्य चतुर्दन्तत्वादिति वि-
रोधाभासः ॥ ६९ ॥

अविचालितचारुचक्रयो
रनुरागादुपगूढयोः श्रिया ।
युवयोरिदमेव भिद्यते
यदुपेन्द्रस्वमतीन्द्र एव सः ॥ ७० ॥
भृतभूतिरहीनभोगभा
ग्विजितानेकपुरोऽपि विद्विषाम् ।
वचिमिन्दुदले करीत्यजः
परिपूर्सेन्दुरुचिर्महीपतिः ॥ ७१ ॥

अविचालितेति । अविचालितं परैरपत्यांशितं अतएव चारुयोमूर्तं चक्रं सुदयं राडुं च ययोजयोः । चक्रं राडुटघाङ्गवोरिति शिखः । श्रिया कनकया सम्पदा चानुरागादुपगूढयोराश्लिष्यो कुंययोश्च तस्य च । तदादीनि सर्वैर्निन्द्यमित्येकशेषः । इदमेव भिद्यते विद्येयते । अर्भकं रं रं चट् । किं तदित्त्वाह । तमिन्द्रस्य गतस्येन्द्र इन्द्रात्तुजः तद-
तुषर इति यावत् । स इन्द्रमति शान्तः अतीन्द्रः इन्द्रविजयीति यावत् इदमेव भिद्यते इति सम्बन्धः । इन्द्रविन्दुरेन्द्रजयिनोः वा शाश्वतश्चेति भावः । अतोपमानात् तस्यादुपमेयस्य चैदस्याधिक्याद्देव प्राधान्यवाच-
स्यैतिरेव तिरिक्ता चङ्कारः ॥ ७० ॥

किञ्च तस्योऽप्यर्थिकोराजेत्त्वान्योऽयमर्थः यदीश्वरादप्यधिकइत्याह । अतेति । अता भूतिर्भक्तस्यैव येन स भृतभूतिः । मूर्तिर्भक्तनि सम्पदी-
त्वमरः । अहीना भोगिनामिनोऽहीनः शेषः तस्य भोगं ह्ययं सजती-
त्वाहीनभोगभाक् शेषभूषण इत्यर्थः । अन्यत्र अहीनमन्त्रं भोगं ह्यया-
सुभवं सजतीति अहीन भोगभाक् । भोगः सुखे अयादिभूतान्नेद-
मपहाववोरित्यमरः । विद्विषां विजितानेकपुरः विजितानेकविद्विष्टपुर
इत्यर्थः एतत् त्रिपुरविजवादन्यत्र यत्तुनगरविजयाच्चेति भावः । सामेत्त-

नयति द्रुतमुद्वृत्तिश्चितः

प्रसभमङ्गममङ्गुरोदयः ।

गमयत्यवनीतलस्फुर

ङ्गुजशाखमृशमन्यमुन्नतिम् ॥ ७२ ॥

अधिगम्य च रन्ध्रमन्तरा

जनयन्मण्डलमेदमन्यतः ।

खनति क्षतसहति क्षणा

स्वेऽपि गमकत्वात्प्रभाष । एषमङ्गुरोऽप्यजोहर । अजाविष्णुहरत्वात्ता
द्रुत्यनर । इन्दुदले चन्द्रधण्डे । वदने रश्मिभिराश्रय करोति इन्दुदले
या रश्मि योभाता करोति दघातोति चाश्रयमानस्य शब्देन विशेष
लक्षणा । नदीप्रतिस्तु परिपूर्णेन्दोरश्चरित्वा रश्मि योभा यस्य च
तस्मिन् रश्मिरभिवापोयस्येति च परिपूर्णेन्दुरश्मि । रश्मिर्नद्ये यो
भायामभिवापयति योरिति विश्व । अत इह अण्डेन्दुरश्मि
राजा पूर्णेन्दुरश्मिरिति व्यतिरेक च च रश्म्योर भेदान्नयादिति त्रैश
क्याभेदातिशयोक्त्या बह्वीर्यं । ७१ ॥

अथ कथाप्रकमाङ् । न यतीत्यादि । य तटद्वये रश्मिस्तु तदकस्य
पूरद्वय भूभृता गच्छं क्रीडतीति चतुर्थे वक्ष्यति तम् क्रीडाप्रकार त्विभि
र्वर्णयति । अमङ्गुरोदय स्थिररश्मि, य ऊर्ध्वतिष्ठति अण्डेऽप्यङ्गुल
निति यावत् । अयति क्षिप । क्षपाम् द्रुमाच्छेत्पर्यं च । द्रुत शीघ्रं प्रसभ
प्रसभ मङ्गु नयति । अश्वभीतले स्फुरन्त्यौ मुखौ शाख इव भुजयाद्ये यस्य
त मुनी प्रचार्यं सुवि मधिपतिवमित्यर्थं पान्य न्द्रम द्रुम च वेतसादिक
भृशमुद्वृत्ति गमयति ॥ ७२ ॥

अधिगम्येति । जिज्ञेति चार्थं । अन्तरामण्डलमध्ये आलभ्य
मध्ये च रन्ध्रमवकाशं सुवि र चाधितस्य । अन्धत भण्डलसामान्यादिव-
क्तस्य भेदस्यार्थं जनयन् अन्धत अण्डलसामान्यादरेभ्यः केद विदारय

दपि मूलानि महान्ति कस्यचित् ॥ ७३ ॥

धनपत्रमृतोनुगाग्निन

स्तरसाह्वय करोति काञ्चन ।

दृढमप्यपरम्प्रतिष्ठित

अतिकूलघ्नितराविरक्षति ॥ ७४ ॥

इति पूर इवोदकस्य यः

सरिताम्प्रावृषिजस्तटदुमैः ।

क्वचनापि महानखण्डित

प्रसरः क्रीडति भूभृताङ्गुलैः ॥ ७५ ॥ कलापकम् ॥

कुर्वन्ति चर्षं, अथा संहरितैकफलं मूलानामाज्ञेयस्य कस्मिन् कर्मणि तद्वया तथा अथात्कस्यचिद्वापः इत्यस्य च अङ्गानि मूलानि उक्तानि जनानपि धनति तापयति अन्यत्प्राप्तीनामि खनत्यवधारयति ॥ ७३ ॥

धनेति । धनानि साम्राज्ये पराज्ये दाहनादि पर्याजि च विद्ध-
तीति धनपत्रमृतः काञ्चन न्यपानु कुमार्य । तरसा यत्नेन यत्नेन च । त-
रसी च लटं हरी इति विप्रः । आह्वयान्तु गाग्निनोऽनुचरान् करोति ।
दृढं यथा तथा प्रतिष्ठितं प्रविष्टी गतवधि । अतिकूलं अतिकूल्यमाजम् ।
अपरं अर्धं इत्येव नितरां निरस्यति उत्प्राच्यान्तरः क्षिपति इत्यपथे प्र-
तिकूलकूले क्षिपतीति चार्थः ॥ ७४ ॥

इतीति । इतीत्यं क्वचनाप्यखण्डितप्रसरः सर्वसाखण्डित प्रवृत्तिरि-
त्यर्थः । अङ्गानु यः क्षिप्यपान् प्रावृषिजातः प्रावृषिजः । धनस्यां जनेर्हं
इति उक्तवत् । अङ्गानु यः क्षिप्यपान् प्रावृषिजातः अङ्गानु । अङ्गानु इति पाठे
तत्र ज्ञात इत्यर्थे प्रावृषः उगिति उक्तवत्त्ययः उक्तेकः । सरितासदृशानां
पूरस्य टदुमैरिव भूभृतां राशां गणैः वासनैः क्रीडति । महतः कुडरे-

अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः

परितोरुद्धनिरन्तराम्बराः ।

अधिरुद्धनितम्बभूमयो

न विमुञ्चन्ति चिराय मेखलाः ॥ ७६ ॥

कटकानि भजन्ति चारुभि

र्नवमुक्ताफलभूपणैर्भुजैः ।

नियतन्दधते च चित्तकै

रदियोगस्यूगण्डशैलतः ॥ ७७ ॥

त्यगिनिद्योने च जङ्गीपति रित्यनेनास्य घम्बजः ॥ ७५ ॥

अथ विशेषकमाह । अलघुत्वादि । यस्सारिस्त्रिवः सम्पदाभूत-
नामदायत्तुभवन्तीति वक्ष्यति तत्प्रकारमेवाह । अधिरुद्धनितम्बभूमयो
उद्धतश्रोत्रिभागाः अलघुभिः उपशान्तं मयीनां मायाशान्तं च
मङ्गलिभिः शास्त्रत इति तच्छालिनीः । उपशौ चिषयावाप्याविति विद्यः ।
परितोरुद्धनाहतं निरन्तरं शान्तं सञ्चितं च अश्वरं वक्ष्यमाकार्यं
च याभिस्ताः अधिरुद्धनितम्ब भूमीराजानश्रोत्रिभागाः प्राप्तकटा-
श्चेति । निर्भङ्गविपरिणामः । मेखलारचनाः सम्यक्तम्बभूमौ च चिराय
न विमुञ्चन्ति । अथ सम्पदादिविषयत्वेभोमतेषामपि मेखलादीनां वर्य-
त्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७६ ॥

कटकानीति । किञ्च नवमुक्ताफलानि नूतनमौक्तिकानि भूषणानि येषां
तैश्चारुभिः भुजैः कटकानि वक्ष्यानि मञ्चन्ति अथवा नवमुक्ताभ्यधिर-
त्यक्तानि अतः कफलाणि वैषय्याच्चिह्नलानि आभरणानि यैस्तैर्भुजैरप-
राधिताः कटकानि तदानीं भजन्ति । किञ्चेति आद्यैः पृथुगण्डशैलतः
पृथुगण्डस्वच्छेषु चित्तकैः प्रत्येक रचनाभिर्नियतमवियोगं सम्पकं दधते ।

इति यस्य ससस्यदः पुरा
यद्वापुर्भवनेष्वरिस्त्रियः ।
स्फुटमेव समस्तमापदा
तदिदानीमवनीध्रमूर्ध्वस्तु ॥ ७८ ॥ ॥ विशेषकम् ॥
महतः कुकुरान्धकटुमा
नतिमात्रन्दवत्रहहन्नपि ।
अतिचित्रमिदम्नहीपति
यद्दक्षणास्यथिवीङ्करिष्यति ॥ ७९ ॥
परितः प्रमिताक्षरापि सर्वे
विषयम्प्राप्तवती गता प्रतिष्ठाम् ।

अथ च्युतस्य लोपतेषु विश्वकैर्वागत्रियेषुः सङ्घवासं दधते । अत्रापि प्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७७ ॥

इतीति । यस्मिन्स्त्रियः पुरा पूर्वे ससस्यदः सन्नीहाः भवनेषु सद्नेषु यद्वापुर्भवनेष्वरिस्त्रियः । समस्तमशेषं तदिदानीं मापदा अवनीध्रमूर्ध्वस्तु येष्वङ्गेषु इतीत्यं स्फुटमेवावापुः नद्यस्य वैरिणां जीवितायेति भावः । अत्रापि यद्दक्षिणोत्तरश्लोके मान्यः ॥ ७८ ॥

महत इति । यत्तदोर्निन्दसम्भन्वात् । स महीपतिर्महतोऽधि कान् कुकुरास्यान्धकाय यादवभेदास्तानेव द्रुमानतिमात्रं दवत्रह दवाग्निवत् । दवदात्री वनारण्यवङ्गी इत्यमरः । दहन्नपि अवनीमरुण्यामश्यामां हरिष्यति इति यत् इदमतिचित्रं विश्वमिन्द्यैः कल्परहितामित्य-विरोधः अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः कुकुरान्धकैः सङ्घकण्ठं हनिष्यतीति श्लेषार्थः ॥ ७९ ॥

अथ युष्मेनाह । परित इति । प्रकृतं प्रमिताक्षरापि एकत्र मित-

न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चि
 त्यभिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥ ८० ॥
 यामद्वानूद्वरांश्चमूर्त्तिं
 मुञ्चूर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः ।
 तेनोद्यते साम्प्रतमद्यतैव
 क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥ ८१ ॥

भक्तिवत्त्वादन्यत्र तु ह्यत्रत्याज्ञात्याक्षराणि सर्वं विषयं राष्ट्रं कार्यं
 देशञ्च परितो ध्याप्रवृत्तौ सर्वत्र प्रवृत्तौत्यर्थः । प्रतिहन्ये प्राणाप्य' स्थितिं
 गता गरीयसी भूविजयार्थं वंदयत् अस्मि राष्ट्रः शम्भु' परिभाषा
 धनियमनियारकोभ्यासविषयः । यत्र कुतश्चित् कुत्यापि न प्रतिहन्यते खलु
 न भाध्यते हि । परिभाषा च तत्रोक्तदेशे स्थिता सर्वथास्मभिव्यक्त-
 यतीति भाष्यकारः । इकोद्युच्यते इत्यादिका परिभाषा इकोद्विरि-
 त्यादिविषयः । उपजातकारः । शौभन्न्दधिक' वृत्तम् ॥ ८० ॥

यामिति । यां भुवमादौ पूर्व' पुराणपुराणविष्णुः ऊद्वरांश्चमूर्त्तिः
 वृत्तवराहयरीर. च च ननु सख्यमेवेति भावः । मुञ्चूर्त्त' अणनाम्
 ऊद्वरांश्च वृत्तवरांश्च । क्षतारिणा संवृत सकलविद्येभ्यश्च अतएवैनां पुन-
 स्तौग राज्ञा अविद्यतेनेति भावः । अद्यतैव विषयैरनुप्रवृत्तैव असौ
 भूः साम्प्रतमद्यपि न तु मुञ्चूर्त्तमिति भावः । सम्यक्, यथाशास्त्र-
 उद्यते धार्यते । यज्ञैः कर्माणि सद् वचिस्तपीत्यादिनां सम्प्रदायम् ।
 अत्र राज्ञोनिष्पौराधिक्यकथना इत्यतिरेकः । अत्र ध्वनिः कश्चिद्भूः
 च चोद्वरांश्चमूर्त्तिर्वापिलतामादौ प्रथमं मुञ्चूर्त्तमूद्वरांश्च परिणीत
 यामिति अतएव अद्यतैव पूर्व' अद्यतयोनिका । अतएवसौ भूवोदुः ।
 क्षतारिणा शौर्यादिगुणाद्येनेत्यर्थः तेन केनचिद्गुणा साम्प्रत' पुन-
 रद्यते पुनः पुनः परिणीयते । सा चेदद्यतयोनिः स्यात् पुनः संस्कार-
 र्त्तमर्हतीति फरणादिति भावः । सा पुनर्भू' रूप्यते इति योज्यम् । पुनर्भू

भूयांसः क्वचिदपि काममस्वलन्त
 स्तुङ्गत्वन्दधति च यद्यपि द्वयेऽपि ।
 कम्बोलाः सलिलनिधेरवाप्यपारं
 शीर्यन्ते न गुणमहोर्मयस्तदीयाः ८२ ॥
 लोकालोकव्याहृतङ्घ्र्मरश्मिः
 शालीनं वा धाम नालम्प्रसर्त्तुम् ।
 लोकस्थायं पश्यतीष्टृष्टमाशु
 कामत्युच्चैर्भृष्टतो यस्य तेजः ॥ ८३ ॥

द्विषिषूष्ठा द्विकलाद्विषिषु पतिरित्यमर । अत्राभिधाया प्रहृताद्युं एन
 नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतेर्भ्रं निरेव ॥ ८२ ॥

भूयास इति । द्वयेऽपि सप्तद्वोर्मयोगुणोर्मयश्चेति द्वितया अयुर्मय
 इति । द्वेऽयम् तस्य द्वित्विभ्यामित्यनेन अयलादेश प्रथमचरनेत्यादिना
 लसि विभाषया सर्वनामसज्ञा । भूयासो बहुतरा क्वचिदप्यस्त्रल्लनोऽप्र-
 तिहतप्रसरः इत्यर्थः । काम तद्गुणं दधति यद्यपि दधत्येव । यद्यपी
 त्ववधारणे इति शेषव । तथापीति शेष । सलिलनिधे सप्तद्वय दम्बोला
 महोर्मय । अयोर्मिषु बहुल्लोवकल्लोवावित्यमर । पार तोरमवाण
 शीर्यन्ते विसेऽयम् । शीर्यन्ते देवादि काल्कर्त्तरि लट् । तदीया गुणमहोर्म
 यस्तु पारमवाथ नः शीर्यन्ते अत्र दुष्महोर्मोर्वा मूयस्त्वादिति साध
 य्येण गुरुत्वेन सप्तद्वयाधिक्याद्गतिरेक । अनेन रात्रोऽपि सप्तद्वयाधिक्य
 व्यज्यते । भृष्टपिंथी दत्तम ॥ ८२ ॥

अथ युग्मेनाह । लोकालोकत्वादि । लोक्यते चालोक्यते च पाशान्-
 नरेषेति लोकालोक । लोकालोकश्चर्वात् इत्यमर । विशेषण समास ।
 तेन व्याहृत निरुक्त प्रसार लोकास्थानोकेन चक्षु प्रकाशेन व्याहृतमित्यपि
 स्फुरति । अतएव शालीनमष्टतया वृजया मग्न धार्यमित्यर्थः, शा-

विच्छित्तिर्नवचन्दनेन वपुषोभिन्नाऽधरोऽलक्तकै
 रच्छाच्छे पतिताञ्जने च नयने श्रीण्योलसन्नेखलाः ।
 प्राप्नोमौक्तिकहारमुन्नतकुचाभोगस्तदीयद्विषा
 मित्यन्नित्यविभूषणायुवतयः सम्पत्सु चापत्स्वपि ॥ ८४

विनिहत्य भवन्तमूर्जितश्री

लीनशोभिने अष्टकाकार्ययोरिति निपात । इवाचै पाद्यद् तद्वद्
 श्रेया । अर्धराज्ञे भोज तेज पर्यतोबोकस्यापे लक्ष्मैश्चत पर्यताम
 राक्षस प्रवक्तुं व्याप्तुं नाम न समर्चन । शोकाशोकव्याप्तस्य शोकापे
 वृद्धराजादित्यर्थ । यस्य राजसु तेज पर्यतोबोकस्यापवप्येष्ट केना
 पव्याहृतवात्सुगमभ धत लक्ष्मैश्चतोराक्ष पर्यताच क्रान्ति व्याश्रोति ।
 अर्धा मतिहत प्रतामलेन राक्ष शूर्यादाधिव्याहृतानिरेक स च द्वयो
 र्शोकाशोकयोर्द्वयानां भूभता अमेदाध्यवसायात् जेवदुशति शयोस्तुत्या
 पितया पाशोमलोत्प्रेक्षया वद्वीर्यते । शान्तिनीहत्तमेतत् ॥ ८२ ॥

विच्छित्तिरिति । वपुषो नवचन्दनेन विच्छित्तिर्वियोग एवमिति अथवा
 चन्दनाद्येवमिति यावत् । अथरोष अर्धराज्ञे आधाराभिमौ, विदुक्त
 अथवा युक्त । नयने च पतिताञ्जने गतिरक्षय्ये अथवा अथवा
 प्रकारे । प्रकारे शुण्डचनस्येति हिमैव कर्म धारयनदिति उपोनुक् ।
 अथवा अथवा नयने पतिताञ्जने प्राप्ताञ्जने । श्रीण्यो नितम्बा मस
 श्रेष्ठताम भवन्तीत्यलसन्नेखला विभेक्षणा इत्यर्थ । अथवा अथवा
 इति पदच्छेद अथवा कुचाभोग कुचविक्षारोमौक्तिकानां हार इ
 रण प्राप्त । अन्यत् सज्जादाय पाद्य । इत्यण्णरीत्या तदीयद्विषा युव
 नय सम्पत्सु चापत्स्वपि मित्यविभूषणा अलापत्यम्बदो प्रकृताम
 कृतयो युवतिविशेषधारावर्षेणान् छेपे । यार्द्ध्वविच्छिदित्व इत्त लक्ष
 यस्तम् ॥ ८४ ॥

सत्यभीष्टस्यो राजा तत किञ्चित्प्रायश्चर्यं तर्हि तत्त्वमाहस्य वेत्याह ।

युधि सद्यः शिशुपालतां यथार्थाम् ।

रुदताम्भवदङ्गनागणानां

करुणान्तः करणः करिष्यतेऽसौ ॥ ८५ ॥

इति श्रीमाधकृते शिशुपालवधे

नयान्तरेणेनेद्वन्द्वः सर्गः ॥ १-६ ॥

विनिहस्येति । कर्जितनीरधिकैस्त्वय्योऽसौ राजा युधि भवत' सद्यो प्रि-
निहस्य हता रुदतां मन्दतां भवदङ्गनागणानां करुणान्तःकरणः स-
पाविष्टचित्तः सन् शिशुपालतां यथार्थाम् करिष्यते अङ्गनागणान् प्रति
तच्छिशुपालनेन निजान् शिशुपाल संज्ञामन्वया करिष्यतीत्यर्थः । कत्र
रोदनकरुणामदार्थयोर्त्रिंशेषथ गत्या क्रमात् करुणाशिशुपालनहेतुभवा-
त्काव्यलिङ्गयोः सङ्करः । श्रीमन्नन्दसिकं वचनम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्दोषाध्यायकोशापसमक्षिणाथ छरिविरचिते माप काव्य-
व्याख्याने सर्वद्वन्द्वे मोदयः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

इतीरिते वचसि वचस्विनाऽमुना
 युगक्षयक्षुभितमरुद्गरीयसि ।
 प्रचक्षभे संपदि तदम्बराशिना ।
 समन्महाप्रलयसमुद्यतं सदः ॥ १ ॥
 सरागया स्तुतधनवर्म्मतोयथा
 कराक्षतिध्वनितपृथूरुपीठया ।
 मुक्षुर्मुक्षुर्दृशनविखण्डितोष्ठयां
 ह्या नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥ २ ॥

इतीति । इतीत्यं कथना वचस्विना वाक्विना वचस्विनेति पाठे वच-
 स्विना धीरेण दूतेन युगक्षये कल्पान्ते क्षुभित उद्भूतोमरुदहरीयसि वचसि
 इरिते वति तदम्बराशिना युगक्षयवर्हिना वमं तस्यं यथा तथा उदोह-
 रेरास्यानं महाप्रलये सर्वसंहारे सद्यतसद्युक्तं वत् संपदि प्रक्षुक्षुभे
 प्रक्षुक्षुभे । कस्तोद्भूतमहालासतेन महार्थं इव तद्दुष्पणेन तद्वदः क्षु-
 भितभासी दित्यर्थः । उपमा । खिराहत्तम् । अतर्प्यं ईरिर्ः खिरा
 जमक्षणा इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथाष्टदशभिः उभाक्षीमं वर्णयति । सरागयेत्यादि । नृपाः रा-
 जानः सङ्घरागेष पाटन्धिना अक्षुरागेष च सरागया । तेन सहेति
 तन्वयोनेवञ्जमोक्षः । क्षुभं वमं वान्त्रं वर्णतोयं खेदोदकं यस्यां या-
 नया सराहया पाञ्चितवास्कावनेन ध्वनितं पृथु महदूरः पीठमिव उ-
 रपीठं यस्यां तथा सञ्जसं उद्देशनविखण्डितोष्ठया दन्तदष्टाधरया । ह्या

अलक्ष्यत क्षणदलिताङ्गदे गदे
 करोदरप्रदितनिजांसधामनि ।
 समुल्लसच्छकलितपाटलोपल
 स्फुलिङ्गवान् स्फुटमिव कोपपावकः ॥ ३ ॥
 अवज्ञया यदहसदुच्चकैर्बलः
 समुल्लसद्दृशानमयूखेमण्डलः
 रुषारुणोक्तमपि तेन तत्क्षण
 निजं वपुः पुनरनयन्निजां रुचिम् ॥ ४ ॥
 यदुत्पतत्पृथुतरहारमण्डलं

प्रियतमनेव भोजिरे । आविष्टोऽनाविष्टश्च रौद्रस्वायी क्रोधः प्रादुर्भूतः ॥
 अर्थः । उपमाबद्धारः ॥ ३ ॥

अथ सप्तदशमि. राज्ञां क्रोधाहुभावानाह । अलक्ष्यतेत्यादि । करो-
 दरप्रदितं प्रायितनास्काशितं निजमसधाम स्वायप्रदेशोयेन तस्मिन् ।
 अतएव क्षणात् दलिताङ्गदे मग्नकेयूरे । गदे गदास्त्रे शष्पातुजे वसुधस-
 न्निवृत्ततङ्गिः घकनितैः शरघ्नी कर्तृदंलदङ्गुलिः पाटलोपलैः पद्मरागैः
 कोपपावकः स्फुलिङ्गवानिव स्फुटं व्यक्तमलक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा मिथु स्फु-
 लिङ्गोऽग्नित्रय इत्यमरः ॥ ३ ॥

अवज्ञयेति । जलोबन्धुः समुल्लसत् समन्ततः प्रसरद्दृशान मयूखम-
 ण्डलं दन्तरश्मिमण्डलं यस्य स सन् अवज्ञया अनादरेण उच्चैः अहसदिति
 यत् तेन हासेन रुषारुणी कृतमपि निजं वपुः तत्त्वथं तस्मिन् क्षणे ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पुनर्निजा रुचिं धारस्त्वमेवानयत् । अत्र वपुषः
 सधावत्यतः प्रागेन दन्तधावन्य स्तोकारात् तद्गुणालङ्कारः । तद्गुणः स-
 गुणतः प्रागादन्योत्कृष्ट गुणवत्त्वादिति उच्यते ॥ ४ ॥

यादीत । उल्लसकोनाम राज्ञा उत्पतद्गुणवत् पृथुतरं हार मण्डलं

व्यवर्त्तत द्रुतमभिद्रुतमुल्लुक्कः ।
 वृहच्छिलातलकठिनांसषड्वित
 न्ततोऽभवद्भूमितमिवाखिलं सदः ॥ ५ ॥
 प्रकुप्यतः श्वसनसमीरणाहति
 स्फुटोष्मभिस्तनुवसनान्तमारुतैः ।
 युधाजितः हतपरित्खर्णवीजन
 म्युनस्तरां वदनसरोजमस्विदत् ॥ ६ ॥
 प्रजापतिक्रतुनिधनार्थमुत्थितं
 व्यतर्क्यज्ज्वरमिव रौद्रमुद्धतम् ।

चक्राक्षुषामोर्याम्बु कर्मण्य तद्व्यापया अभिद्रुतं द्रुताभि चखं व्यवर्त्तत
 विहत इति द्रुतं यत् ततोविषसंज्ञादखिलं सदः ब्रह्मा पिशातलकठिनेभ्यं
 दिन च्छब्देन षड्वितं भूमितमिवाभवत् विवर्त्तवेगवेयोत्यादं षषड्विनाहुमि-
 तमिवाभूदित्युक्त्वा ॥ ५ ॥

प्रकुप्यत इति । प्रकुप्यतोऽतिक्रुध्यतोयुधाजितोनाम राज्ञोवदन स-
 रोजं श्वसनसमीरणस्य निश्वसावमाहृतस्त्राहतिभिः स्फुटः प्रकटः जग्रा
 चण्यत् वेदा तै तनुवसनान्तमारुतैः स्फुटस्वसनस्वरास्त्ववार्तैः हतं परित्खर्ण-
 वीजनं मीधुनिधूननं यस्य तत् अतिमीधुं वीज्यमान मपीतर्यः पुनस्तरां
 पुनरतग्रनम् । अथवादासप्रत्ययः । अस्विदत् सिदइति अ । सिदेर्लुटि
 पुषादित्वाद्द्व'प्रत्ययः अतोऽप्रविशेष्य गत्या स्वेदहेतत्वात्काव्यलिङ्गं
 वीजनेऽपि स्वेदइति विरोध । वीजिरयं सुरादिषु अन्वेषणीयः ॥ ६ ॥

प्रजेति । जनः सपदि विदिषां वधाय सप्तदशसप्तदशकं उद्धतं तीमं
 अतएवातिक्रुधमधिकक्रोधमनौषधमप्रतीकारमित्यर्थः निषधं निष-
 धास्यं श्वध प्रजापतिक्रतुनिधनार्थं दक्षाध्वरध्वंवनार्थमुत्थितं च्छस्त्रेभं

समुद्यतं सपदि वधाय विद्विषा
मतिक्रुधस्त्रिषधमनौषधस्तनः ॥ ७ ॥
परस्परम्यरिक्वपितस्त पंपतः
स्तोर्मिकाकनकपरागपङ्कसम् ।
करद्वयं सपदि सुधन्मनोनिजै
रनारतस्तुतिभिरघाव्यताम्बुभिः ॥ ८ ॥
निरायतामनलशिखोज्ज्वलां ज्वल
न्नखप्रभाहतपरिवेषसम्पदम् ।
अविभ्रमद्भ्रमदनलोलमुकालति

म्यदेशिनोञ्जगदिव दग्धमाचुकिः ॥ ९ ॥

दुरीक्षतामभजत मन्मथस्तथा

यथा पुरा परिचितदाहृषार्थया ।

ध्रुवम्पुनः सगरमसुन्तृतीयया

हरोऽपि न व्यसङ्गत वीक्षितुन्दृशा ॥ १० ॥

विचिन्तयन्नुपनतमाहव रसा

दुरः स्फुरत्तनुरुत्तमग्रपाणिना ।

परामृपत्कठिनकठोरकामिनी ।

कुचस्यलप्रमुपितचन्दनम्पृथु ॥ ११ ॥

इति शिशुपालवधे । अविभक्तं च सति क । भवेत्तौ च । इति
सन्तर्जनाय भाष्यभाष्यनखप्रभापठका तज्जनी जगद्वाङ्माय भाष्यभा
ष्यामदत्तचक्रवदहृषार्थे ॥ ९ ॥

दुरीक्षतामिति । मन्मथ मद्रन्नायत र कामस्यया दुरीक्षता दुर्द
शनत्तम् । रक्षते खलनात्तदुप्रत्यय । अमजत यथा हरोऽपि हरा
पूर्वजन्मनि परिचितमभ्यस्त दाहृषार्थं दहनसाहस यस्या स्या
द्वतीयया इया । सगरमस मन्मथ ध्रुव इति वीक्षित न व्यसङ्गत
न शक्तः । मारनिविध्यः संवक्षितसयधितुसङ्घट्टस्तुखञ्जा विषादीना वा
क्रुध्यवावेऽपि इति विद्वत्पात्र पत्तम् । अजयोर्वभेषाया इद्रस्यापि
भीमस्य विद्वतान्वेषाधिति प्रस्तु व्यञ्जते ॥ १० ॥

विचिन्तयसिति । पृथुर्नाम राजा उपनत प्राप्त आह्वय युद्ध
रसाहृषरागाव विचिन्तयन् कदेति ध्यायन् कठिनेन कर्षणेन कठोरेण
महद्देन कामिन्या कुचस्येन प्रमुपितमपहृत चन्दन यक्ष तत् ।
एतेनास्य सुरतसमरयो समरसस्य व्यञ्जते । अतएव स्फुरत्तनुरुत्त
दत्तवृद्धकृत्तरः कृपसाशौ पाषिचेति । समानाधि तरस्यसासु अतएव

विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुक्षया
 रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ।
 जनैस्तदा युगपरिवर्त्तवायुभिः
 विवर्त्तितागिरिपतयः प्रतीयरे ॥ १२ ॥
 विवर्त्तयन्मदकल्पीकृते दृशौ
 कराहतक्षितिकृतभैरवारवः ।
 क्रुधा दधत्तनुमतिलोहिनीमभू

इत्यापामहृत्तादयोपुष्पगुण्णिभोर्भेदाभेदयोरिति शम्भु । तेनापपा
 यिना पाण्डित्येन पराजयत् पराजयवान् । रथमयुद्धपाण्डितादिति
 भार । अथएव अदभ्येवा रोमजनकं दूतवाक्यं मदात्मानिरथकारण
 तयाय इवे हेतुरिति लोपायः ॥ ११ ॥

विलङ्घितेति । गुरुं समागतोधीरमपि मनुं रुक्षया मन्थयत
 रिपोर्गिरा दूतशया विलङ्घितस्थितिमलङ्घितमर्यादं क्रोधा दुःखर्यादं
 विकर्षणमित्यर्थः गान्दिनीदूतमक्रूरमभिरोक्ष्य जनैस्तदा अक्रूरविक्रिया-
 लोकात्मकमे युगपरिवर्त्तवायुभिः कस्यान्वयात्तेविवर्त्तिताः स्थानादुच्चा-
 त्रिशा निरिपतयोद्भव प्रतीयरे विवर्त्तयरे । अक्रूरविक्रियादर्शना-
 द्वादिचक्षणमपि युगान्ते कथावित्तेनेति जनैर्विद्वस्तमित्यर्थः । मन्थ-
 योऽधीनमपयसाविवशात् हेतुमित्यपरः । प्रतिपूर्वादिषः कर्माणि विट ।
 अथ कस्यान्ते निरिपतयविक्रियाकल्पयमक्रूरविक्रियेति मान्यभेदेन सा-
 दृश्याद्येमासिदर्शनात्कारः । तेनाक्रूरस्य सोभोत्तर भैर्यं नैवर्गिकमिति
 वस्तु व्युत्पत्तः ॥ १२ ॥

विवर्त्तयन्निति । मदीमद्यविचारोदानं च । मदीमद्योभदानयो-
 रिति विल । तेन हनुषोऽस्ते वाङ्मोहते दृशौ विवर्त्तयन् पूर्वपन्
 हरेण पाण्डिना युद्धादप्येन चाहृताया श्रितौ भूमौ हतीभैरव-

त्प्रसेनजिह्वज इव गैरिकारुणः ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरविरलमम्बु विन्दुभि

र्गवेपणः परिणतदाडिमारुणैः ।

स मत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतै

र्बभौ चिरन्निचित इवासृजां लवैः ॥ १४ ॥

ससम्भ्रमञ्चरणसलाभिताङ्गन

स्फुटन्महीविवरवितीर्णवर्त्मभिः ।

रत्नेः करैरनुचिततापितोरग

म्प्रकाशतां शिनिरनघद्रसातलम् ॥ १५ ॥

इतिभयद्वरुणभिर्येन सः क्रीडात्प्रज्वालं करेण स्थिति भाग्नसिखर्यैः ।
 क्रुधा क्रोधेन क्षतिबोद्धिमी मन्त्रिभोद्धिताम् । यथा दत्तदात्तात्तोप-
 धातोः इति विकल्पान् लोभं तकारस्य च नकारः । तस्यं वदुर्द-
 धत् प्रसेनजिह्वज राजा गैरिकारुणोधात्सरक्रोगज इवा भूय तद-
 दृश्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरिति । स प्रसिद्धोत्तनेप्रथोनाम राजा सकुङ्कुमैः ससर्वाङ्गीष्-
 कश्रीरजसेर्परित्यक्तैः । अतएव परिणतदाडिमारुणैः परिपक्वदाडिम-
 बीजरक्तैरम्बुविन्दुभिः क्रोधसात्त्विकैः खेदविन्दुभिरित्यर्थः । मत्सरेणान्तः
 संभसेनात्कुलद्वारेण स्फुटिताक्षिभिर्जात् वदुर्दो विभिसृतैरसृजां लवै-
 रसृग्विन्दुभिरविरलसिखरत्नरं निश्चितोव्याप्त इव विरं बभौ । उक्त-
 प्रेसा ॥ १४ ॥

ससम्भ्रमभिति । शिभिः सात्यकैः पितामहः ससम्भ्रमं ससत्वरं
 चरणसलाभिताङ्गनेन पादसलाभिषातेन स्फुटन्वाद्बन्ध्यामद्या विवरैः
 चित्रैः वितीर्णवर्त्मभिर्दन्तमार्गैस्तनुमसरुचैरित्यर्थः । रत्नेः करैः कस्तु-
 रितं पूर्वनपरिचितमिदं यथा तथा तापिताः सन्नाथं गमिताः

प्रतिक्षणं विधुवति शरणे शिरः
 शिखिद्युतः कनककिरीटरश्मयः ।
 अशङ्कितं युधमधुना विशन्वमी
 क्षमापतीनिति निरराजयन्निव ॥ १६ ॥
 दधौ चलत्पृथुरसनं विवक्षया
 विदारितं विततवृहद्गुजालतः ।
 विदूरथः प्रतिभयमास्यकन्दर
 च्छुत्फणाधरमिव कोटरन्तरः ॥ १७ ॥

उरगा यस्मिन् तत् रसातलं प्रकाशतं प्रकटत मनयत् । अत्र पद्मीर-
 विद्यरोर, रसातलमार्गं ग्रमेषु स्फुटमानः प्रवेशतापप्रकाशने रसन्वज्ज्येऽपि
 सन्वज्ज्येऽपि रसिद्योक्तिः पादाङ्गुलीरमाङ्गुली तीव्रतां व्रजति अति
 ध्वनिः ॥ १५ ॥

प्रतीति । शरणे नाम रात्रि प्रतिक्षणं शिरोविधुवति प्रीघात्
 कम्पयति अति । युवकीदादिवाद्युतः यथादेवः अथ शुभातिन्दा-
 दिना स्रष्टादेव । शिखिद्युतः शिखिद्युतः शिखिद्युतोऽस्मिन्प्रभाः । किम् ।
 कनककिरीटरश्मयो मीराजमकतोरः अमी मूषाः अथुमा अथद्वितं
 निःगहं युवमाजम् । अमित्याज्ज्वलितुः इत्यमरः । विवक्षितं
 क्षमापतीन्द्रि रालयन्नि मीराजन्नि अनेतरत्मेष्वा । मीराजना
 साङ्गिजय इत्यामरः ॥ १६ ॥

दधौ चलि । वितते विक्रान्ते वृहदौ भुजे लते इव यस्य स विदू-
 रोगाम राजा । विरक्षवा किमपि बह्नुमिच्छया विदारितं अस्तं
 दतएव चलन्ती दृढुमंङ्गी रथना सिद्धा यस्मिन् तम् । एषसा रमनां
 सिद्धेऽमरः । प्रतिभयं पददुरमासं कन्दर इवास्तकन्दरताम् । दती
 : न कन्दरोऽस्मीकमरः । चलन्नुत्फणाधरः पद्मी यस्मिन् तम् कोटर-

समाकुले सदसि तथापि विक्रिया
 म्नोऽगमन्न मुरभिदः परोदितैः ।
 घनाम्बुभिर्वह्नितनिम्नगाजलै
 र्जलन्न हि व्रजति विकारमम्बुधेः ॥ १८ ॥
 परानमो यदपवदन्त आत्मनः
 स्तुवन्ति च स्थितिरसतामसाविति ।
 निनाय नो विक्रितिमविन्मिः स्मित
 म्मुखं शरच्छशधरमग्धमुद्भवः ॥ १९ ॥
 निराकृते यदुभिरिति प्रकोपिभिः

मिथः । निवृत्तः कोटरं वा जेत्यवरः । दधौ । श्रौती पूर्वोपमा ॥ १७ ॥

समाकुले इति । परोदितैः शत्रुवाक्यैः सदसि आस्थाने तथा
 समाकुले सुभितेऽपि मुरभिदोऽहरेर्नोविक्रियां चोभं नायमत् । तथा
 हि बह्वृत्तानि लोभितानि निम्नगाजलानि यैर्लघुनाम्बुभिः जेषोद-
 कैरम्बुधेर्जलं विकारं न व्रजति । यथा वर्षोदकैर्नद्यः शुभ्रानि न
 वस्रसद्भवति । भावः । वृक्षान्तावद्धारः ॥ १८ ॥

परानिति । समी खडाः परानन्यानपवदन्ते निन्दन्ति । अपाहृत
 इत्यात्मनेपदम् । आत्मनः स्थानि स्तुवन्ति चेति यत अपरावर्षीं खलानां
 स्थितिः प्रकृतिरिति इति मत्वेत्यर्थः । मय्य भानार्थत्वादप्रयोगः अन्यथा
 भौनरुक्ताभित्यानद्धारिका । विक्रितो न भवतीति अविश्रितोदूतप्रला-
 पविश्रयं न गत उद्भवः स्मितं शेरम् । लभयत् कर्त्तरि क्तः ।
 अतएव शरच्छशधरमग्धं शरदिन्दुं रुन्दरमित्युपमा । सुखं विवृतिं न
 निनाय न प्रापयासाव । न हि बह्वृतां निन्दास्तुतिर्वा विकारकार-
 णमिति भावः ॥ १९ ॥

निराकृत इति । तल सदसि इतीलं प्रकोपिभिरितिमुद्भे यदुभिः

स्यशे शनैर्गतवति तत्र विद्विषाम् ।

मुरद्विषः खनितभयानक्रानकं

वलङ्क्षणाद्य समनह्यताजये ॥ २० ॥

मुहुः प्रतिखलितपरायुधायुधि

स्यवीयसीरचलनितम्बनिवर्भराः ।

अदंशयन्नरहितशौर्यदंशना

स्तनूरयन्नय इति वृष्णिभ्रभृतः ॥ २१ ॥

दुरुद्वहाः क्षणमपरैस्तदन्तरे

विद्विषां स्यशे चरे । यमसम्यथः समं इत्यमरः । निराकृते विद्वृते
शनैर्गतवति गच्छति गति । सागभोग्मि द्रुतस्यावध्यत्वादिति भावः । अथ
द्रुतगममानन्तरं खनितेन ध्वनिना भयानकाः मयह्वराः आनकाः
मटहा ययिन् तत् उरद्विषोवलं क्षणादाजये सुहाय ममानकृत
सद्यन् ॥ २० ॥

सञ्चरिति । वृष्णिभ्रभृतोयादवनरेन्द्राः सञ्चरसकद्रुधि प्रतिखलित-
तपरायुधाः मग्नप्रतिपक्षायुधा स्यवीयसीः सूक्ष्मतरा. पराजमातु-
पन्नकर्मवती, रत्नार्थः । मूकदुरेत्नादिना पूर्णस्य गुण कोपी । अचल-
नितम्बनिभंरा. अद्रिभ्रभृनिनिद्राः अलःसारवतीरिन्द्राः । अरुहितम-
ध्यक्षं शौर्यमेव दंशनं वर्मं यासां तास्तन्हेहान् अयं नय इति
वर्मधारणं नीतिरिति हेतोर्न तु भयादिति भावः । अदंशयन् अयम-
यन् । दंशेरतदात्तेनात्मरक्तमदं चिन्दमिच्छाङ्गः अतएव मट्टमहः
संशयति सद्रहस्यात्मने सक्ततोन्मयी । रुन्दंशते दंशयते सद्राष्टे मट-
पद्ममिति । केचित्तु, सुरादिषु मयददिषु पठन्ति । अत्र साभिप्राय-
विशेष्यत्वात् परिकरात्तद्वारः ॥ २१ ॥

इत्येवमिति । महिमभ्रतामैन्द्र्यवतां पद्मीसुजां राज्ञां इत्य-

रणयवाद्गुपचयमागु विभ्रति ।

महीभुजान्महिमन्तान्न सम्ममु

मुदोऽन्तरा वपुषि वक्षिञ्च कञ्चुकाः ॥ २२ ॥

सकल्पनं द्विरदगणं बह्वथिन-

सुरङ्गिणोजयनयुजश्च वाजिनः ।

त्वरायुजः स्वयमपि कुर्वतोऽन्तःपाः

पुनःपुनस्तदधिकृता नतत्वरन् ॥ २३ ॥

युधे परैः सच्च दृढवद्वकक्षया

श्रिति रणशरात् युद्धशवशात् आगु शीघ्रं उपचयं उच्चि विभ्रति
विभ्राद्ये वपुषि अवरैरन्यैः अथ अथमपि उदरदहा दूर्भरा उदः सलोषाः
अनरा न संभ्रस्रदन्तरे बहिः कञ्चुकाश्च न समसः न मानि क
नावर्तन्तेत्यर्थः पूर्वत आधेवाधिकां उपरत्वाधाराधिकां दति विवेकः
अत्र । उदां कञ्चुकाणां च प्रकृतानामेव विवेक्यवास्यादौपम्यगम्य-
तायां क्षेत्रप्रकृत्यादां इत्याद्योगिता ॥ २२ ॥

सकल्पनमिति । द्विरदगणं सच्च कल्पनशरं सकल्पनं अयोचितं सदा-
हृषद्वितम् कल्पना बल्यना सना इत्यन्तरः । वरुदोरथ सुप्रिरेषामस्तीति
बह्वथिनो रथान् । रथसुप्रिः कथोनेत्यन्तरः । सुरङ्गिणोऽन्तर्गुक्तान् वाजि-
नोऽयान् जयनयुजः पक्ष्ययनादि यन्त्राहृषयुक्तान् । सम्पदादिभ्यः
किम् । जयनः श्याभुरद्वादि यन्त्राहृ विजयेऽपि नति विश्वः । स्वय त्व-
रायुजः त्वरायुक्तान् स्वतः कुर्वतोऽपि स्वतएव स्वयया कुर्याद्यानपी-
त्यर्थः तदधिकृतान् हस्यादिषु नियुक्त इत्यन्तर्गुक्तान् अन्तःपाः पुनः पुनरतत्वरन्
त्वरयन्ति अन्तेषां तथा रथौघस्यार्थेति भावः । त्वरतेऽर्हौ चडि
यत् फट् त्वर प्रथमदक्षुष्टु शान्तिभ्यामक्षुष्टुकार ॥ २३ ॥

युध इति । अथ परैः सच्च युधेयुद्धाय दृढवद्व कक्षया मध्य वन्धनं

कलक्वणन्मधुपकुलोपगीतया ।

अदीयत द्विपषटया सवारिभिः

करोदरैः खयमथ दानमक्षयम् ॥ २४ ॥

सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः

समुक्लसत्तनुपरिधानसम्पदः ।

रणैपिणाम्युलकभृतोऽधिकन्धरं

ललन्विरे सदसिलताः प्रिया इव ॥ २५ ॥

मनोहरैः प्रकृतिमनोरमाकृति

वस्त्रादीनां । अथा इति काव्यं स्यात् काव्यं मध्ये भवन्ने इति विद्मः ।
 अथान्न इत्येवमेवमेव । अथ कथंता मधुप कुलोपादिगोपगीतया
 मन्दिभागधस्तुतया चेति गम्यते । द्विपषटया कर्तुं स्वयं सवारिभिः
 ओदरैः करोदरैः पुच्छराजैः पाषितनामैश्चाक्षयमपरिभितं दानं
 मदः अदीयत दानं इत्यं अदीयत दत्तम् । अथ प्रस्तुतगजषटाविशेष-
 साधनेनाप्रस्तुत दानकर्तुं प्रतीतेः समासोक्तिरवधारः ॥ २४ ॥

सुमेखला इति । सुमेखला यन्मनस्येति काव्यं यासां
 तां सुमेखलाः । मेखला अदृग्बन्धे स्यात् काव्येति नित्ययोरिति
 विद्मः । सिततरदन्तैर्दन्तैर्दन्तमयतनुभिर्हृदयैश्च चारवः उल्लसन्तः तनवः
 शूद्राः परिधानसम्पदः कोशसम्पदोन्मत्त सम्पदश्च यासां ताः पुन-
 भतः आयाभूतः रोमाञ्चुषारिणश्च सदसिलताः आरुषटगा वन्द्यः
 प्रिया इव रणैपिणां रणाङ्गाङ्गुलीनां कन्धरास्यधिकन्धरं अधिदृष्टम् ।
 विभक्त्यर्थेऽप्यथोभावः । ललन्विरे सम्राट्यर्थः । ललन्विरेः ललन्विरेण वा
 मतभेदात् ॥ २५ ॥

मनोहरैरिति । अथ प्रकृतिमनोरमाकृतिः समासचन्द्र मूर्तिः स-
 मितिर्, सुहेतु भीमं दर्पणं यद्यु समोमर्त्यनोष्ठर जिह्वैर्मनोहरैः प्र-
 कृतिमनोरमाकृतिः

निर्वादिभिर्विदितयताङ्कुशक्रियैः ।

गजाःसकृत्करतललोलनालिका

हतामुहुः प्रणदितघण्टमाययुः ॥ ३५ ॥

सविक्रमक्रमणचरैरितस्ततः

प्रकीर्णकैः क्षिप्रत इव क्षितेरजः ।

व्यरसिपुर्नखलु जनस्य दृष्टय

सुरङ्गमादभिनवभाण्डभारिणः ॥ ३६ ॥

चलाङ्गुलीकिशलयमुहृतैः करै

शास्त्रे रित्यर्थः अतएव विदिते यताङ्कुशक्रिय यतयातास्त्रे पदाङ्कुशकर्माप्ये
थैस्तैः । पादकर्मा यत प्रोक्तं यातभङ्गुशवारणमिति कृषायुध । निमड
दिभिर्विभ्रुभिः प्रचोदिता प्रेरिता गजा सकृदेव वारमेव करतललोकाभि
मादितलचलिताभिर्नालिकाभिरन्तर्नालिकाभिर्हतास्तार्कितस्तथापि
सुल्ल प्रणदितघण्टासकृत् ध्वनन्ती घण्टा यस्मिन् कर्णस्य तथापि व्याययु
मस्याहतामगता । अभाषोक्ति ॥ ३५ ॥

सविक्रमेति । सविक्रमेण काल्पित्वासाविशेषेण क्रमस्येन गमनेन
चरैः प्रकीर्णकैश्चाकरैः । चामरं तु प्रकीर्णकमित्युच्यते । क्षिते
रजः ससुरोत्तमिनस्ततः क्षिप्रतो निरस्यत इव स्थितारित्युत्प्रेक्षा । अ
भिनवभाण्डभारिणः प्रसन्नवाभरणधारिणि । स्थाङ्गाण्डमग्नाभरण मित्यु
च्यते । सुरङ्गमात्तुरङ्गमेभ्यः । जातावेकवचनम् । जुगुप्सा विराभप्रमा
दायीमासुपसङ्ग्रानमित्युपादानत्वम् । जनस्य दृष्टयो न व्यरसिपुर्न
विरता अमुः । रमेर्लुङि व्याङ्परिभ्योरन इति परकैपदं यमरमन
मररः कश्चेति कश्चिदायमरे इति नेत्येति इति प्रकिये ॥ ३६ ॥

अथ विशेषकथाह । चवेतयादि । स्पुट इत कर्षताह कर्षता
तत्र तथा तथा द्विपवटया कर्षता चलाङ्गुल्य एव किमलया यस्मिन् क

रन्त्यत स्फुटकृतकर्णतालया ।

मदोदकद्रवकटभित्तिसङ्घिभिः

कलस्वरम्मधुपगणैरगीयत ॥ ३० ॥

असिच्यत प्रशमितपांशुभिर्मही

मदाम्बुभिर्धृतनवपूर्णाकुम्भया ।

अवाद्यत श्ववणसुखं समुन्नम

त्ययोधरध्वनिगुरु त्विर्यमाननैः ॥ ३१ ॥

उदासिरे भवनविधूतवासस

स्ततस्ततोगगनलिङ्घ्य केतवः ।

यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं

व्यधीयत द्विपवटयेति मङ्गलम् ॥ ३२ ॥ विशेषकम् ॥

असिच्यतेति । इती नवी पूर्णकुम्भौ धिरःपिण्डकवधौ यथा तथा द्विपवटैवा कवरी । कुम्भौ चट्टमपूर्णाभाधित्पुण्डरः । प्रशमितपांशुभिर्मदाम्बुभिर्मही अस्मिन् अवाद्यत श्ववणः । यथासुखं समुन्नमत्ययोधरध्वनिगुरु त्विर्यमाननैः कवरीः यथासुखं स्ततस्ततोगगनलिङ्घ्य केतवः । यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं व्यधीयत द्विपवटयेति मङ्गलम् ॥ ३२ ॥ विशेषकम् ॥

असिच्यतेति । इती नवी पूर्णकुम्भौ धिरःपिण्डकवधौ यथा तथा द्विपवटैवा कवरी । कुम्भौ चट्टमपूर्णाभाधित्पुण्डरः । प्रशमितपांशुभिर्मदाम्बुभिर्मही अस्मिन् अवाद्यत श्ववणः । यथासुखं समुन्नमत्ययोधरध्वनिगुरु त्विर्यमाननैः कवरीः यथासुखं स्ततस्ततोगगनलिङ्घ्य केतवः । यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं व्यधीयत द्विपवटयेति मङ्गलम् ॥ ३२ ॥ विशेषकम् ॥

उदासिरे इति भवनविधूतवाससः कल्पितपटाः गमयन्निहोऽम्बु' इत्याः केतवो भवन्तः । यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं व्यधीयत द्विपवटयेति मङ्गलम् ॥ ३२ ॥ विशेषकम् ॥

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः
 प्रभृततान्दधति बले चलत्यपि ।
 पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ
 सरित्यतिर्नहि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥
 यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता
 जनोजरन्महियवियाणधूसराम् ।
 • पुरः पतत्यरबलरेणुमालिनी
 मलत्रयहिंशमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥

यथादेशः । यार्त्विणः पुरोऽप्ये खलं मङ्गलं व्यधीयत विहितम् । यत्र
 श्लोकत्रये प्रस्तुतद्विषयघटाविशेषणसाध्याद् प्रस्तुतमङ्गलाचरणपरपुरन्ध्रीप्र-
 तीतेः समासोक्तत्वाद्धारः ॥ ३९ ॥

नेति । प्रभृततां भूमानं दधति दधाने बले सैन्ये चलति प्रतिवम-
 नेऽपि यथो निवेशभूः शिनानिवेशभूमिः शून्यता रिक्ततां वागमत् । तथा-
 हि युगावधौ युगान्ते मयसि भुवमभिद्रवत्यभिद्रवमाने यति सरित्यतिः
 सप्तशौरिक्ततां न सप्तपैति हि इष्टान्तावद्धारः ॥ ४० ॥

यियासितामिति । यत्र मधुभिद्विरिव विवस्त्वान् तेन यियासितां
 वासुकिनां जिगमिषिताम् । यातेः सन्नन्तात्कर्षणं ततः । पततोऽभिधावतः
 परबलस्य मत्स्यस्य रेणुमलते धारयतीति तन्मालिनी । मलतेर्हि नि-
 प्रत्ययः । यत्रएव धरतोऽहस्य महिषस्य विषाणवद्दधरां धूमं पुरोऽप्ये
 दिग्मभितोभूतोऽग्न्याः सञ्जातज्ञा मभिधूमितामिव जनोशोकोऽलत्रयत् ।
 मधुभिद्विवस्वतेति रूपकोट्यापितायदिधि भूमिततोत्प्रेक्षेति रुद्धारः । य-
 त्नाहुः यद्धारिणी दिग्मभितिप्रयुक्ता यस्या रविकिर्णति या प्रदीप्या ।
 मभिता वास्यति वां दिनेयः घेवाः प्रशशाः शुमदाय ताः सूरिति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः
 श्रुतस्तथा न निजमृदङ्गनिस्वनः ।
 यथा पुरःसमरसमुद्यतद्विष
 इलानकध्वनिस्तद्वर्षयन्मनः ॥ ४२ ॥
 यथा यथा पटहरवः समीपता
 मुपागमत्स हरिवराग्रतःसरः ।
 तथा तथा हृषितवपुर्मुद्राकुला
 द्विपाञ्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥

मनस्विनामिति । उदिता उल्लासः । गुरुगंभीरा प्रतिश्रुतिः प्रतिश्रुति-
 यैश्च सः निजमृदङ्गनिस्वनः । स्वमेवात्सर्व्यं शेषः श्रुतः मन् तया मन्निस्वनं
 मनो मोदन्वर्षयन् नावकने । क्विदर्थं श्वार्थे स्वनः । यथा पुरोऽप्ये व-
 सरसमुद्यते समरोद्युक्ते द्विपटवते मन्मुद्ये ये श्वान्वाः तेषा ध्वनि-
 मृदङ्गवत् एतेनैवा नीरम्यामी महोत्साह उक्तः । अत्र भवद्दरसापि
 प्रसन्नैव्यवरोत्साहजनकत्वं महावीर्येण विरज्यत इति विरोधाभा-
 शोऽहङ्कारः भीरुंती वक्ष्यति अत्रास्तुत्ते विद्येगोक्तिर्विद्वद्वाच्योत्पत्ते-
 र्द्विपमनेदचेति वद्वरः ॥ ४२ ॥

यथा यथेति । हरिवरोजाभातेव हरिवरः । पुरोजाभाह र्व्ययो-
 रिति विश्वः । तक्षोपतः सरतीत्वपतेः मरोऽप्येसरः । पुरोऽप्यतोऽप्ये
 वत्तेरिति टच्मत्प्रत्ययः । स पूर्वोक्तः पटहरवोवया यथा यावद्यावत्समी-
 पतामावक्रतासुपावमन् । तथा तथा तावन्ताव द्विपतां चमूर्जनीवम् मू-
 रिव । जनीवो मोदीन्वमो वधूर्तिरिति विश्वः । चेतसा मुद्राकुला व्यागन्दा-
 विहा हृषितवपुरोमात्रिताग्नी । हृषे ह्रीमसितीहागमः । अर्जनि
 जता । जनेः कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिन्धप्रत्ययः चध्वरममा-
 गमवत् प्रतिद्वन्द्विसा गमोमहोत्साहवर्तनीवीरमेजायादत्युपमार्थः ।

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः
 प्रभृततान्दधति बले चलत्यपि ।
 पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ
 सरित्पतिर्नहि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥
 यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता
 जनोजरन्महिपविपाणधूसराम् ।
 पुनः पतत्परवल्लरेणुमालिनी
 मल्लचयद्दिशमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥

शलादेशः । शार्ङ्गिणः पुरोऽप्ये खड्गं मङ्गलं व्यधीयत विहितम् । खल
 शौक्यमे प्रस्तुतद्विषमटाविशेषणसाध्याद् प्रस्तुतमङ्गलापरव्यपरपुरम्ब्रीम-
 तीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३८ ॥

नेति । प्रभृततां भूमाम् दधति दधाने बले सैभ्यो चलति प्रतिठम-
 नेऽपि खरो निवेशभूः श्लान्निवेशभूमिः शून्यता रिक्ततां नागमत् । तथा-
 हि युगावधौ युगान्ते पयसि भुवनभिद्रवत्यभिद्रवमाने सति सरित्पति-
 सस्योरिक्ततां न सस्यपैति हि इष्टान्तालङ्कारः ॥ ४० ॥

यियासितामिति । अथ मधुभिद्विरिव विवस्वान् तेन यियासितां
 धातुनिष्ठां जिगमिभिताम् । धातेः सस्यमात्कर्मणि क्तः । पततोऽभिधावतः
 परवल्लस्य यत् सैन्यस्य रेणुन्मलते धारयतीति तन्मालिनी । मल्लत्तैर्षिनि
 मलयः । सतएव सततोऽलङ्कारस्य महिषस्य विषाणबहुवरा भूमां पुरोऽप्ये
 दिशमभितोभूमोऽस्त्राः सञ्जातस्वा मभिधूमितामिव जनोबोकोऽलङ्कारः ।
 मधुभिद्विवस्वतेति रुमकोट्यापितापदिशि भूमितलोत्प्रेक्षेति रुद्रः । अ
 ताडः अङ्गारिणो दिग्निविप्रशुक्ता यस्या रमिच्छति वा प्रदीप्ता ।
 मभिता यासति वां दिनेशः येषाः प्रथक्ताः शुमदाय ताः स्युरिति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः
 श्रुतस्तथा न निजमृदङ्गनिस्वनः ।
 यथा पुरःसमरसमुद्यतद्विष
 ह्वलानकध्वनिरुदकर्षयन्मनः ॥ ४२ ॥
 यथा यथा पटहरवः समीपता
 मुपागमत्स हरिवराग्रतःसरः ।
 तथा तथा हृषितवपुर्मुद्राकुला
 द्विपाञ्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥

मनस्विनामिति । अटिका उत्पन्ना गुरुरंगोरा प्रतिश्रुतिः प्रतिश्रुति-
 र्यस्य नः निजमृदङ्गनिस्वनः स्वस्वनाद्व्यर्थोपः श्रुतः सन् तथा मनस्विनां
 मनो मोदकं यन् नावक्ये । कविरयं स्वार्थे लयः । यथा पुरोऽप्ये स-
 मरसद्यते वपरोद्युक्ते द्विषद्वये वपुर्वैद्ये वे धानशाः तैर्य ध्वनि-
 रदधोदन् एतेनैवा वीरव्याधी मलोत्साह उक्तः । यत्र भवद्वरस्यापि
 परेष्वेवोद्योत्साहजनकम् महाबोरोदु न विद्वत्तुव प्रति विरोधाभा-
 सोऽङ्गारः भीक्षुतौ कल्पि अधानुत्पत्ते विद्येति किंचिद्व्याख्यात्मके-
 र्दिनमनेदचेति इत्यतः ॥ ४२ ॥

यथा यथा । हरिर्वीरोजाभातिव हरिवरः । वरोजाभात् व्यर्थो-
 रिति शिवः । तस्माद्यतः सरतोत्पत्तेः पुरोऽप्येवरः । पुरोऽप्यतोऽप्येव
 कर्णे रिति टच्छब्दव । स पूर्वोक्तः पटहरवोवया यथा भावदानकृत्-
 पलाभात्पदास्यमाजसत् । तथा तथा तावन्ताव द्विषतां चमूर्जेनीय] कर्-
 दिव । मनो शोभन्निनी वधूरिति शिवः । चेतसा मुद्राकृता सामन्दा-
 रिता हृषितवपुरोभाह्विताङ्गी । हृषे ह्रीं चित्तोडागमः । अजनि-
 ताता । अनेः कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिच्छब्दवः वधुपरममा-
 र्क्यवत् कर्त्तव्यनिवसा मभोवहोक्ता हृषतेनोदीरेववास्तु पदार्थः ।

प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः
 समोरणभ्रमितपरागरूपिता ।
 व्यभाव्यत प्रलयजकालिकाकृति
 विदूरतः प्रतिबलकोतनावलिः ॥ ४४ ॥
 क्षणेन च प्रतिमुखतिग्मदीधिति
 प्रतिप्रभास्फुरदसिदुःखदर्शना ।
 भयङ्करा भृशमपि दर्शनीयतां
 यथावसावसुरचमूय भृशताम् ॥ ४५ ॥
 पयोमुचामभिपततान्दिवि द्रुतं
 विपर्ययः परित इवातपस्य सः ।

तेन सैव्यदीरग्योऽग्य सन्द्वयवक्त्रादिषु प्रत्यावृत्तिराभीदिति यच्च ते ॥४३॥

प्रसारिणीति । तत आरचानन्तरं सपद्याविवक्ष्येन नभस्तले प्रसारिणी
 व्याप्रा समोरणेन वायुना भ्रमितेन परागेण रूपिता रचीकता एत
 एव प्रलयजाया कल्याणमाहुर्भूताया कालिकाया सहाकार्या एव
 कतिदिनाकतिव्यस्ताः । सा । प्रतिबले प्रतिपक्षसंख्ये केतनावनिर्ध्वंसपरि-
 दूरतोदूरादुच्यते । एतावता प्रत्यावृत्तिराभीदित्यर्थे उपमातद्धारः ॥४४॥
 दधेनेति । प्रतिपक्षस्यभिषयस्य स्थिरप्रसङ्गे । उच्यते यो प्रतिप्रभाभिः प्रति-
 फलितदीप्तिभिः स्फुरद्भिर्देदीपमानैरधिभिः चन्द्रैर्दुःखं दुष्करं दर्शनं
 यथा सा दुर्दृशेत्यर्थः । यथासुरचमूयैत्येवमाद्येन च भृशतां कृत्स्नै-
 रिकाणां भयं भयङ्करोतीति भयङ्कराणि । भयङ्करैर्भवेत् कञ्च इति अत्र
 प्रत्ययः । दर्शनीयतां मनोहरतामिति विरोधः । इतिविषयतां यथा
 विषयविरोधः अतएव विरोधभासोऽवहृत् ॥ ४५ ॥

पयोस्यभिषिति । यथासुरचमूयैत्येवमाद्येन कञ्च इति अत्र

समक्रमः समविषमेख्यथ क्षणा

त्वमानलम्बलजलराशिरानशे ॥ ४६ ॥

ममौ पुरः क्षणमिव पश्यतोमह

क्षनूद्रस्थितभुवनत्रयस्य तत् ।

विशालतान्दधति नितान्तमायते

वलन्धिपान्माधुमयनस्य चक्षुषि ॥४७ ॥

भृशस्विदः पुलकत्रिकाशिमूर्त्तयो

रसाधिके मनसि निविष्टसाहसाः ।

क्षतेषु समस्तमस्तु यत्र ह्यारः वनजलराशिः सैन्धुसागरः दिवि श्लोक्ति
द्रुतमभिपततामभिधावतां पयोक्षरां समन्व्यो व्यातपस्य विपर्ययः क्षा-
देव परितः क्षणान् क्षमातर्कं भूतलं ध्यानघे । यन्तु व्याप्तौ क्षतसादेदि-
त्तव्यासदीर्घः वदोतेर्षेति तुभागमः । उपमानद्वारः ॥ ४६ ॥

ममाविति । इतोऽप्ये क्षणमिव पश्यतः क्षणमात्रं विदोक्षयतः । इव-
यद्दोशाव्यावहारे तनी सोदीयस्तुदरेऽसौ स्थितं सुवन त्वं बस्य तस्य
मधुमयनस्य चक्षुः समन्वयिनि विधावतां वैपुल्यं दधति दधाने नितान्त-
मायते दीर्घं द्वाषोयति चक्षुषि मक्षुश्चिदां बभूव ममौ वदते । क्षण-
मोक्षसादेव प्रवृत्ते ईयतां परिचिच्छेदेत्यर्थः । सोदीयस्यपि कनी
भुवनत्रयं परिच्छिन्दतः इरेरति महति चक्षुषि द्रुतं पतपरिच्छेद-
क्रियानिति भावः । अत्र भुवन त्रयानिचवाघाटस्य इरेरत्यादाश्चक्षुषे-
क्षदाधेदस्य वनमात्राया ज्ञाधिवाहद्वारी वदोर्षेते ॥ ४७ ॥

भृशेति । क्षितिपक्षयोवध्वद्वेषुपरिगतसमासः रतेर्षेति विद्वान् ।
तासां तदाः युधो क्षये दुःखारम्भे रतेर्षेति रत्या रण्यद्वय सदादि भृशं वि-
रामोति भृशस्विदः । विद् । पुत्रवर्षिवादिमूर्त्तयो रोमाहोदक्षि-
पत्नाः रवः वोरः प्रद्वारस्य त्रेणार्थके निर्भरे क्षणमिव क्षिति

विसारितामजिह्वत कोकिलावली

मलीमसा जलदमदान्बुराजयः ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरलिकुलकोमलैरमी

शुधा मृधे मृपत युवान एव मा ।

बलोद्धतन्धवलितमूर्ध्निजानिति

ध्रुवञ्जनाञ्जुरत इवाकरोद्रजः ॥ ५८ ॥

सुसंघतैर्हृदपि धाम नीयते

तिरस्कृतिं बहुभिरसंशयम्परैः ।

अदहेतवादिनि भावः तदुक्तं महाभारते । स्त्रियोऽज्ञारेण मृपन्ति गावः
 अन्धन् चारतः । कुमाराः शंशुवर्षेण वाञ्छणाः परनिन्द्येति । दिग्म-
 लीमसो मेधाः शिरोरुहैरलिकुलकोमलैरमी । अत्र दिग्मन्तेषु च
 दन्तिस्वतन्त्रदत्तवृषणात् धमस्तवस्तुवर्षिणावयववृषणं सुखमेव सुसमिति
 श्लिष्टपरम्परितमिति कट्टरः । अजिह्वतेति शिरोरुहैरपि प्राभ्यस्तयो-
 र्जातद्व्याकारभोषः अदभस्तां दिग्प्रदादेशः ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरिति । कवी युवानः अलिकुलकोमलैः शिरोरुहैः शुधा
 मृधे । मृप इति युद्धपर्यायेष्वपरः । मा मृपत मृधियन्ताम् । अजि-
 ह्वतेति मूर्ध्नि नु आदरोत्ते इत्यत्रभावः । अन्धेति विषः क्लिप्तात्
 सुखः । इतीत्यमाकोप्येत्यर्थः बलोद्धतं रजः कर्त्तुं धवलितमूर्ध्निजानु धर-
 णीकृतकेषानु जगानु जरतद्व्याकारोत् एद्वाविशकरोदित्यर्थः । ध्रुवनि-
 ज्ञानुमेधायां अत्रेवयद्व्यावधारणार्थं त्यागतेन यौगपत्याम् । इयो-
 यन्धोवधारणे इति विम्वः । प्रवयाः शिरोरुहैर्जोभोजोर्को अरसपीत्य
 परः । लीयंतेत्यसिनि अस्तु प्रवयसः ॥ ५८ ॥

सुसंघतैरिति । धाम तेजोदधपि दधामोर्धपि तेजस्वी अपीत्यर्थः ।
 इतरैर्यैः सुसंघतैः एवमन्तैः परैरैक्यव्रतैश्च बहुभिः तिरस्कृतिं नी-

यतः क्षितेरवयवसम्पदोऽणव
 स्त्रिषान्निधेरपि वपुरावरीपत ॥ ५९ ॥
 द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमा
 तलोन्नसद्बहुज्वरजोऽवगुण्ठितम् ।
 युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जग-
 : त्पयोनिधेर्ज्वल इव मग्नभावमौ ॥ ६० ॥
 समुन्नसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो
 रंजक्षलाः परिमलिताम्बरत्रिवः ।
 दिग्ङ्गनाः क्षणमयिनोकनक्षमाः
 शरीरिणाम्परिहरणीयतां ययुः ॥ ६१ ॥

यते । यतं ययं निश्चितम् । कर्माभावेऽव्ययीभावः । द्रुतः द्रवः वपुरा' स्रज्ज्वा'
 क्षितेरवयवसम्पदो रेपुमन्त्रयः त्रिषां निधेः सूर्यव्यापि रडरावरीभत
 आच्छादितवत्प्रः । इटोनुडि इतोवेति । इटोदीर्घः । द्विरेण यामाच्छ-
 समर्धनरुमोऽर्थात्पर्यायः ॥ ५९ ॥

द्रुतेति । द्रुतं द्रुतं द्रुतं धावतां रपार्तां वरवैश्रमैः क्षतात्
 क्षुधात् क्षमाद्रुताद्रुतमतां पतता बहुधेन वाङ्मेव रक्षवावगुण्ठितमा-
 च्छादितं जगद्गुणक्षयक्षये कल्याणकाले निरवग्रहे निर्मातवन्ते पयो-
 निधेर्ज्वले मग्नविशवभाववित्प्राप्तेषा । ६० ॥

मग्नसदिति । मग्नसद्वन्तो टिनकरलौच वक्त्रस्य कान्तिर्वासां ताः र-
 जोरेपुतेव रज्ज्वात्तं मग्नसद्वन्तोति रज्ज्वात्तः । रज्ज्वाः मग्नसद्वन्ति-
 योरपटोवन्तोत्पत्त्यादिना मग्नदीपोत्पत्त्याद्य । धूमिन् धूमराः उद-
 म्नाद्य । परिमलिताः परितः संछातकक्षां कम्बरक्याद्यादीनाम्बरस्य
 वक्षस्य च श्रीर्वासां ताः कतरवात्रिडोवनक्षमा विडोवनानर्हा । दिव

निरोक्षितुं विद्यन्ति समेत्य कौतुका
 त्वंराक्रमं समरमुखे मधीभृताम् ।
 रजस्ततावनिमिपलोचनोत्पल
 व्यथाहति त्रिदशगणैः पलाय्यत ॥ ६२ ॥
 विपङ्क्तिणि प्रतिपदेमापिवन्त्यपो
 हताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि ।
 शनैःशनैरुपचितपङ्क्तभारिकाः
 पयोमुखः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ ६३ ॥

एषाङ्गनाः दिगङ्गनाः शरीरिणां प्राचिनां जलमीषत्काक्षं परिहर-
 ष्यीयतामगम्यतां ययुः । तथात् नखःहासव' न संविद्येदेवेत्यादिनिषे-
 धादिति भावः । त्रिदशरम्परितरूपकम् ॥ ६१ ॥

निरोक्षितमिति । त्रिदशगणैर्दशगणैः समरमुखे रजस्तता मधी-
 भृतां रक्षां पराक्रमं निरोक्षितं विद्यन्ति कौतुकात्मैत्य रजस्ततौ
 रजस्ततौ न निमिषन्त्यनिमिषाच्च पङ्क्तपातरक्षितानि । पिपेः पचा
 द्यद् जुटादित्याद्युत्पन्नः । तेषां लोचनोत्पलासां व्यथा कति दुःख-
 क्षारिण्यां सत्याम् । तन्नं क्षिप् । पलाय्यत व्यथावत् । भावे परा-
 पूर्णादयतेर्लङि नङ् उपसर्गह्रायताविति रेफस्य सत्वम् । यत्र लोच-
 नोत्पलासां व्यथासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोऽस्ति शयोक्तिभेदः ॥ ६२ ॥

विपङ्क्तिणीति । विपङ्क्तिणि विपङ्क्ते अतएव हताचिरद्युतिनि विर-
 मिताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि वातकेतौ रक्षासि प्रतिपदे प्रतिपद्यं
 यंमोऽन्मांसि अपापिवन्त्याकर्षति सति अतएव अमेतदृष्टयो निवृत्तवर्षाः
 यंमोसुषयः । उपचितता प्रसङ्गिताः पङ्क्तभारिका पङ्क्त भरपानि येषां
 त्रे उपचितपङ्क्तभारिकाः संज्ञाः । पर्यावाहरीकोत्पन्निषु यदुत्पलैर्हृत्पार्श्वे
 यदुत्पल्ययः अहंशश्च करण्यसामर्थ्यम् । अतएव भारान्तरैः शनैः म-

नभोनदीवृत्तिकरघौतमूर्त्तिभि
 विवद्वतैरनधिगतानि लेभिरे
 चलच्चमूतुरगखुगुहृतोत्पत
 अहीरजः स्रपनसुखानि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥
 गजप्रजाक्रमणभरावनस्रया
 रसातलं यदखिलमानशे भुवा ।
 नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना
 ततोऽगमन्निजगदिवैकतां स्युटम् ॥ ६५ ॥
 समस्यलीकृतत्रिवरेण पृरिता

यद्वा प्राप्ताः । अत्र पयोःसुषो पद्मपरया यगन्वेऽपि वक्रस्वन्वोक्ते-
 रतिप्रयोक्तिः ॥ ६२ ॥

नभोनदीति । नभोनदीवृत्तिकरघौतमूर्त्तिभिः अतिगताः विवद्वतैः लेभिरे । अत्र एव दिग्गजै रनधिगतानि
 चमूतुरगखुगुहृतोत्पत । अत्र एव दिग्गजै रनधिगतानि चमूतुरगखुगुहृतोत्पत । अत्र एव दिग्गजै रनधिगतानि
 अहीरजस्रपनसुखानि दिग्गजै रनधिगतानि । अहीरजस्रपनसुखानि दिग्गजै रनधिगतानि । अहीरजस्रपनसुखानि दिग्गजै रनधिगतानि ।
 रसातलं यदखिलमानशे भुवा । नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना ततोऽगमन्निजगदिवैकतां स्युटम् ॥ ६५ ॥
 समस्यलीकृतत्रिवरेण पृरिता

नवेति । अत्र एव दिग्गजै रनधिगतानि चमूतुरगखुगुहृतोत्पत । अत्र एव दिग्गजै रनधिगतानि चमूतुरगखुगुहृतोत्पत । अत्र एव दिग्गजै रनधिगतानि चमूतुरगखुगुहृतोत्पत ।
 अहीरजस्रपनसुखानि दिग्गजै रनधिगतानि । अहीरजस्रपनसुखानि दिग्गजै रनधिगतानि । अहीरजस्रपनसुखानि दिग्गजै रनधिगतानि ।
 रसातलं यदखिलमानशे भुवा । नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना ततोऽगमन्निजगदिवैकतां स्युटम् ॥ ६५ ॥
 समस्यलीकृतत्रिवरेण पृरिता

इति । अत्र एव दिग्गजै रनधिगतानि चमूतुरगखुगुहृतोत्पत । अत्र एव दिग्गजै रनधिगतानि चमूतुरगखुगुहृतोत्पत । अत्र एव दिग्गजै रनधिगतानि चमूतुरगखुगुहृतोत्पत ।

महीभृताम्बलरजसा महागुहाः ।

रक्षस्वपाविधुरबधूरतार्थिनां

नभःसदामुपकरणीयतां ययुः ॥ ६६ ॥

गते मुखच्छदपटसादृशीन्दृशः

पथस्तिरोद्धति घने रजस्यपि ।

मदानिलैरधिमधुचूतगन्धिभि

र्हिपाद्विपानभिययुरेव रक्षसा ॥ ६७ ॥

रजसा पूरिता महीभृता मृधराणा महागुहाः । रक्षोरक्षि ।
 अन्तसयोगे द्वितीया । त्रयया विधुराणा विद्वजाणा बधूनां रत्नं
 सुरतमूर्धयन्त इति तदर्थिना नभः सदा सुराणा उपकरणीयता उपका-
 रकत्वं ययुः तासां रजः पूरणात्तु कामान्वकरणत्वादिति भावः । कस्य
 स्फुटोपलक्षणमस्त्वनीयत्वं कर्त्तव्यम् । अत्र रजः पूरणस्य विशेषणगतौ
 पकारकहेतुत्वात् का२, सिद्धभेदस्योपकारकत्वात्सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते-
 रतिशयोक्तिरिति सूत्रम् ॥ ६६ ॥

गत इति । आदृतेऽग्नेनेति अद् मुखस्य अदोमुखच्छद । उधि
 च प्रायां च प्रायेत्येति चप्रत्यय आदेशेऽद्गुणवर्गस्येति ह्रस्वः । स चासौ
 पटश्च ततसादृशीं तस्यादृशसम् । प्राज्ञाणादित्यात् । व्युत्पत्त्यये विज्ञौरादिभ्य-
 स्तेति ङीप् स च व्यञ्जयितकरणादीकारो बहुलमिति धामनिवचमाहं क
 स्त्रिभः । गते प्राप्ते । गजानां युद्धे पूर्वकाले मुखान्वरणकारणात् तस्य-
 दृशे घने घाम्ने रजसि दृशो दृष्टे मधोभागान् तिरोद्धति आदृति
 मस्यपि । अधिमधो अधिकं मकरन्दस्य चूतस्यैव गन्धो देवा तं । उ
 चमानाश्चेति गन्धस्येते तदेकान्तग्रहणं तु व्यभिचारि । मदानिलै
 रभिज्ञानैर्हिपा गजा द्विपान् गजान् प्रति रक्षसा वनेनाभिययुरेव । अत्र
 तिरोद्धतदृष्टेरभिज्ञानं तिरोद्धतं अदानिर्द्धं चरित्काराद्विरोधाभासो-
 नद्वार ॥ ६७ ॥

मदान्मसा परिगलितेन सप्तधा

गजाञ्जनः शमितरजश्चयानधः ।

उपर्यवस्थितप्रनपांशुमण्डला

नलोकयत्ततपटमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

अन्यूनोन्नतयोऽतिमात्रपृथवः पृथ्वीधरश्चीमृत

स्तन्वन्तः कनकावलीभिरुपमां सौदामिनीदामभिः ।

वर्षन्तः शममानयन्नुपलसत् शृङ्गारलेखायुधाः

काले कालियकायकालवपुषः पांशून् गजान्भोमुचः

मदान्मसिति । सप्तधा । करान् कटाभ्यां नेदाच्च नेलाभ्यां च मृद-
 च्छतिरिति । माषकाद्ये । सप्तभिः स्त्रीभिः । परिगलितेन क्षुतेन म-
 दान्मसा अधः शमितोरजश्चयोरुक्तान् उपर्यवस्थितानि तथैव स्थितानि
 धनानि सान्द्राणि माशुमण्डलानि पूर्वोत्तरजः पश्चात् येषां तान् ग-
 जान् जनोद्योक्ताना उपरि वितताः पटमण्डपा येषां तानिवेत्प्रतु-
 प्रेक्षा । नलोकयत् ॥ ६८ ॥

अन्यूनेति । अन्यूनोन्नतयोर्न होष्ठायाः अतिमात्रपृथवोऽत्यन्त वि-
 पुलाः अतएव पृथ्वीधरश्चीमृतः शैक्योभाधारिण इति निदर्शना
 शृङ्गार । कनकावलीभिरावरणहेतुहेतराजिभिः करणैः । सुदान्मा
 मर्षं तेनैकदिग् सौदामिन्योविद्वृतः । तेनैकदिगत्वत्प्रत्यये स्त्रीम् ।
 तामिदंमभिरिव सौदामिनीदामभिर्विद्वृत्तानि । उपमां सादृशं त-
 यन्तः । तद्विद्वोदाकिनो विद्वृत्तत्वमरः । अतस्त्वोपमाध्यासिति सदृश-
 चनस्यै निषेधादिष्ट सादृश्यवाचितात् तृतीया । उपलसन्तः शृङ्गाराः
 शिन्दूदादिमण्डलान्येव देखा युधानि कुरधन्विषि तेषां ते तयोक्ता । शृ-
 ङ्गारः कुरते मास्ये रमे च गजमण्डले । देखोलेभ्ये कुर इति च विश्वः ।
 कालियस्य कानियनामस्य कायवत् कायवऽपः कल्पदेहाः । गजा एव

यातैश्चातुर्विध्यमस्तादिभेदा

दव्यासङ्गैः सौष्टवात्माववाच्च ।

शिखाशक्तिं प्राहरन्दर्शयन्तो

मृक्तामुक्तैरायुधैरायुधीयाः ॥ ११ ॥

रोषावेशादाभिमुख्येन काचि-

त्पाणिग्राहं रंक्षसैवोपयातौ ।

हित्वा हेतोर्मम्वन्मुष्टिघातं

म्रन्तौ बाहूवाहवि व्यासृजेताम् ॥ १२ ॥

तदनुभवा । कामासुयुष्ये करण इत्यमरः ॥ १० ॥

यातैरिति । आयुधेन जीवन्तीत्यायुधीयाः आयुधजीविनः मृक्ता-
जीवे काण्डपृष्ठायाधीयायधिकाः समा इत्यमरः । आयुधा आश्रुति
प्रसन्नयः । शिखाशक्तिमभ्यासपाठकं दर्शयन्तः अस्त्रादि भेदादङ्ग-
हस्तादिकभेदाश्चातुर्विध्यं यातैः प्रागैः । सुष्ठुभाव सौष्टवं सौष्टि-
त्यादिपुषपत्रं तज्जातु । उन्नालादित्वाद्भ् प्रत्ययः । आववावैगवन्वाच्च ।
गन्ताच्च बहुव्रीहदित्यत्र प्रत्ययः । अद्यासङ्गैरपतिविद्धैः सुष्यन्त इति
उक्ताणि शरादीनि न सुष्यन्त इत्युक्ताणि खड्गादीनि च तैर्हीर्ष-
तामुक्तैरिति इन्द्रः । आयुधैः प्राहरन् । स्वभावात्प्रामययो रंक्षतिः ॥ ११ ॥

रोषावेशादिति । औचिद्योषौ रोषावेशाद्रोषमार्षग्यादाभि मुख्येन
रंक्षसा केनेवोपयातौ भिद्य प्रत्यासद्यो अतएव पाणि याहमन्योन्व
पाणिं नृहीत्वा । हितोयाया चेति अमुष्प्रत्ययः । हेतोः मृक्ताणि
हित्वा-त्वङ्गा नैकत्यादिति भावः । हेतिस्तु मृक्ते इत्योरिति केशवः ।
पञ्चवन्त्रङ्गाभ्या तृत्वम् । तेन तृत्वमिति वति प्रत्ययः । सृष्टिघातं
सृष्टिभिर्हंसा । करणे हन इति अमुष्प्रत्ययः । म्रन्तौ महरन्तौ । ह-
नेर्हटः गत्वादेशः, क्पादित्वादनुप्रयोगः । सृष्टिभिर्हन्तावित्यर्थः । ना-

शुद्धाः सङ्गन्न क्वचित्प्राप्तवन्तो

दूरान्मुक्ताः शीघ्रतान्दर्शयन्तः ।

अन्तःसेनं विद्विषामाविशन्तो

युक्तश्चक्रुः शायकावाजितायाः ॥ १३ ॥

आक्रम्याजेरग्रिमस्कन्धमुच्चै

उभया वाङ्मया प्रकृत्य प्रकृत्यनिर्दे युद्धं वाङ्मयाहवि वाङ्मयुद्धम् ।
तत्र तेनेदमिति इत्येव इति वड् शीघ्रादिष् कर्म व्यतीहार इतीष्
प्रत्यय समासान् अन्येषामपि इत्यत इति दीर्घ तिष्ठदृष्टमभूतिष्
पाठादभ्ययीभावत्वादभ्ययत्वम् । तत्र व्यासजेता व्यासप्रवर्तौ । कर्त्तरि
कर्मव्यतीहार इत्यात्मनेपदम् । मङ्गलदिति तद्विगतता शीतो पृष्टो
पमा ॥ १३ ॥

शुद्धा इति । शुद्धानिर्दिष्टा । न क्वचित्प्राप्तवन्तः अपि-
ततेजनेरिति निधेर्भादिति भावः । अन्यत्र शास्त्रेत्यर्थः । क्वचित्प्रा-
प्तपि सङ्गन्न प्रतिबन्धं न प्राप्तवन्तः न प्राप्ता दुर्वारा इत्यर्थः । दूरा-
न्मुक्ता दूरत एव विद्यन्ते । सौकान्तिकदूरार्यलक्ष्याणि शोभेति समासः
पञ्चम्या सौकादिभ्य इत्यनुक । शीघ्रता ज्वलत्वं दर्शयन्तः । विद्विषाम्
सिनासन्तः अन्तःसेनम् । विभक्तार्थेऽभ्ययी भावः । व्यामिषन्तः सिनासन्तः
प्रविश्यन्तः इत्यर्थः । शायका वायाः । वाजिताया यज्ञरसाया अन्न-
स्य च । वाजिता स्वल्पचयोरिति विश्वः । युक्तश्चक्रुः कर्म चक्रुः ।
एतानि धरुनाप्रवेष्टव्यं वाजिनाशेषं सम्भवादिति भावः । अत्राभिधायाः
प्रकृतपक्षता भासोपक्षीयत्वाद्वाजिताशब्देन यज्ञरसैव प्रतीते ध्वनि-
रेवेति न श्लेषकाय विष्णु शुद्धादिपदार्थपुष्पविशेषणमत्या शायकानां
युद्धकारिताहेतुत्वात् पदाद्यहेतुकत्वाच्चक्रुम् ॥ १३ ॥

वाङ्मयेति । मानभाजोग्रभिसानवन्तः । अर्हैरसन्तः अन्तःसेनं सा-
पिपसुत्रमपभायसंश्रमदेवं वाङ्मयाद्यद्य वीतयद्वा धिर सम्पुष उत-

रास्यायाथो वीतशङ्कं शिरस्य ।

हेलालोलावर्त्मं गत्वानिमर्त्यं

न्द्यामारोहन्मानभाजः सुखेन ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रं व्यश्रुवानानि लोलै

रङ्गस्यान्तर्भाषितैः स्यावराणि ।

केचिद्गुर्वीमेत्य संयन्निपद्यं

ङ्क्षीणन्ति स्य प्राणमूल्यैर्यशांसि ॥ १५ ॥

मवायं वास्यावाद्यस्य हेलासु युद्धकीडासु धीपासु च शोका उत्तुङ्गताः
 वन्तः अतिमर्त्यं गत्वा कथमाहुष्यं युद्धं कर्तव्यं । अन्यत्रा मातुष
 गम्यमारोहणमार्गं गत्वा कुञ्जेनानायासेन द्या स्वर्गमभ्यङ्क्षुः गिरिभि-
 ष्यरादि शीटास्थानम् । द्यौः स्वर्गं तुल्यवर्त्मभोरितं विस्तः । धारो-
 ह्यवाहदा । युद्धमाना परं शत्रुया स्वर्गं वान्धपराङ्मुखा इति
 मतप्रदेषादिति भावः । यथा कथञ्चित् कथितं स्वस्वमूर्द्धारोहणं क
 जेष्य निश्चिद्दूरारोहमहितटादिकमारोहति तद्वदिति प्रकृत विशेषणम् ।
 हिम्रागता समाशोक्ति ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रमिति । केचिद्दोराः गुर्वी मङ्गती सयतोयुध एव निधी-
 दन्त्यस्यामिति निषद्या व्यापयम् । व्यापयस्तु निषदद्यायाः निष्पन्नम् ।
 संशयां समजनिषटीत्यादिना क्वाप् । एतत् प्राप्य । अत्रापूर्वादिष्यः
 लोक्ष्यप् । देहस्यान्तरम्यन्तरे भाषिते परिच्छिन्नैः । भातेर्भाडोवा एव-
 नात्कर्मणि क्तम् । अर्चिहोत्रादिना इगागम् । लोलेरस्यरेः प्राथे-
 रेव मूल्यैः प्राणमूल्यैरोदशोदरांवा प्रथिव्योरन्ध्रमन्तरालं व्यश्रुवानानि
 तद्गुर्वन्ति । अत्रोतेर्बटं मानजादेश्च । स्यावराणि स्तिराणि यशांसि
 कीदृशानि च श्लोचक्रु दिव्यं । चत न्यूनैः प्राथं ततोऽधिकयश्च
 परियुक्तमात् म्यून परिजन्तिरवह्वारः । समन्युनाधिकाना च्चु यद

त्रीर्योत्साहप्रनाधि कृत्वावदानं
 संग्रामाग्रं मानिनां लज्जितानाम् ।
 अज्ञातानां शत्रुभिर्युक्तमुच्चैः
 योमन्नाम श्रावयन्ति स्रं नग्नाः ॥ १६ ॥
 आघावन्तः सम्मुखन्धारिताना
 मन्यैरन्ये तीक्ष्णकौश्लेयकाणाम् ।
 वक्षःपीठैरात्सरोरात्मनैव
 क्रोधेनान्धाः प्राविशंस्पृष्कराणि ॥ १७ ॥

विनिवृत्तमोक्षे । वाहं ववाचिदम्यनेः परिशक्तिरथो वतेति वक्ष-
 षान् ॥ १६ ॥

मिथीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि
 प्रायेणायं व्यक्तमासीद्विशेषः ।
 आत्मीयास्ते ये पराञ्चः पुरस्ता
 दध्यावर्त्तो समुखोयः परोऽसौ ॥ १८ ॥
 सहंशत्वादङ्गसंसङ्गिनीत्वं
 नीत्वा कामङ्गौरवेणाववद्वा ।
 नीता हस्तं वञ्चयित्वा परेण
 द्रोष्टुञ्चके कस्यचित्स्वा कृपाणी ॥ १९ ॥

सादृश्वभरः । आङ् मथ्योदाभिविधोरिति विकल्पादसमाहः । अङ्
 मना स्यमेव परमशक्तं विवेक्ष्यर्थः । प्राविशन् मदिष्टाः । अत्र कोषा-
 न्यविशेषणमत्या सुष्करमेव हेतुत्वात् काम्यविद्वभेदः ॥ १७ ॥

मिथीभूत इति । तत्र युद्धे सैन्यद्वयेऽपि मिथीभूते मिलिते सति
 प्रायेणायं विशेषोऽसाधारणधर्मोऽङ्गमासीत् । क इत्याह । पुरस्ता-
 दधमे पराङ् पराङ्मुखा. परेऽपीति भावः । ते आत्मीया कवध्या
 इत्यर्थः । न भीतं न पराहस्तमिति बध्नितेधनृवणात् । यः पुरस्ता-
 दध्यावर्त्तो पराऽर्त्तो समुखोऽभिमुखः स्वकीयोऽपीति भावः । कसौ
 परः शत्रुवैध्य इत्यर्थः । प्राणवृत्तस्य स्वामिद्रोहिणादित्यर्थः ॥ १८ ॥

उदिति । सहंशत्वाद्गुणाकरत्वात् कृषीभवाद्वाङ्गसंसङ्गिनीत्वं अङ्गस्य
 न्मित्वं नीत्वा । अगुणत्वविशजायां तत्रतोर्गुणवधमस्येति न पुं वद्भाव ।
 कामं गौरवेणादरेणाववद्वा संयता च कस्यचित्स्वा स्वकीया कृपाणी
 यैर्मिलता । परेणान्येन वञ्चयित्वा प्रतार्यं हस्तं नीता स्वायत्तीकता
 यतो द्रोहं हिंसा व्यभिचारं च चक्रे कतवती । अत्र प्रकृतकृपाणी-
 विशेषणसाक्षादङ्गसंसङ्गिनीमतीतेः समासोक्तिः ॥ १९ ॥

नीते भेदन्धौतधाराभिघाता
 दम्भोदाभे शात्रवेणुपरस्य ।
 सासृत्राजिस्तोत्तमार्गस्य मार्गो
 विद्युद्दीप्तः कङ्कटे लक्ष्यते स्म ॥ २० ॥
 आमूलान्तात्सायकेनायतेन
 स्यूते वाहौ मण्डुकप्रिल्लष्टमुष्टेः ।
 प्राप्यासङ्घां वेदनामस्तधैय्या
 दप्यभग्यञ्चर्म नान्यस्य पाण्डेः ॥ २१ ॥
 भित्त्वा घोणामायसेनाधिवक्षः

नीते धीते । शात्रवेणुः शत्रुणा । प्रज्ञादित्यात् सार्वेभ्यः प्रसव ।
 धीताया उत्तजिताया धाराया चट्टनधारायाः अभिघातात् भेदं
 नीते शिदरते दम्भोदाभे मण्डुकाभे अपरस्य भटस्य वङ्कटे कवचे ।
 उत्सृष्ट कङ्कटकोऽङ्गुलिः कवचोऽस्त्रिवाभितामर । सङ्घासृपाच्या
 मासृपाणि परहरेषु तीक्ष्णमार्गस्य चट्टनस्य मार्गं प्रहारो विद्यु-
 दीप्तताद्विदुष्पनीलकण्ठे स्म । उपमासङ्कार २० ॥

आमूलान्तादिति । अन्यस्य भटस्य वाहोः सायतेन दीर्घेण वाव
 ज्ञेयं आमूलान्तात् मूलप्रदेशपर्यन्तं यावत्सर्ववित्यर्थः । विदुष्यादसमाप्त ।
 स्यूते नीते सति अस्त्रेण वेदना धैय्या प्राप्य अतएवास्तधैर्यात्पुरुषं
 स्यादपि भारयितुमसमर्थादपि मण्डुकं वङ्कटं स्रिता सदृशं स्रुतिर्यस्य
 तस्मात्प्राप्येषु फलकम् । फलकोऽङ्गुली फलं चर्मं वङ्कटोऽस्त्रिवा-
 य इत्यमरः । माभ्यस्तदापतत् । अत्र यावत्कर्मोत्सृष्टिसेवयादिभ्यश्च,
 गत्या धैर्यान्वागच्छन्त्यसौ मतिं हेतुस्यात् काव्यविद्विभेदः ॥ २१ ॥

भित्त्वा इति । आयासेनायोच्यते नाहोऽष्टपुष्पय्यो मय्य पश्य दसु

स्यूरीपृष्ठोगार्ङ्गपक्षेण विद्धः ।

शिखाक्षेतोर्गाढरज्ज्वेव वद्धो

हर्तुं वक्त्रनाशकदुर्माखोऽपि ॥ २२ ॥

कुन्तेनोच्चैः सादिना दन्तुमिष्टा

न्नाजानेयोदन्तिनस्तस्यति स्म ।

कर्म्मोदारङ्गीर्त्तये कर्त्तुंक्रामान्

किं वा जाल्याः स्वामिनो ह्येपयन्ति ॥ २३ ॥

तेन गार्ङ्गपक्षेण बाधविशेषेण बोधा नाशः शिखा । बोधा नाशः
 च नाशिकेत्यमरः । अशिवस्यो वसवि । विभक्त्यर्थेऽप्यस्योभावः । विद्-
 मर्त्तः । अन्धेः कर्म्मणि क्तः अङ्गुष्ठेत्यादिना वक्ष्यधारणम् । सू-
 रीपृष्ठोर्गाढरज्ज्वेव हि । तस्य शिखाक्षेतोः शिखाया निमि-
 क्षेण शिखार्यमिति यावत् । वशी हेतुप्रयोगे इति वशी । गाढरज्ज्वा
 गाढपार्श्वेन बद्ध इवेत्युक्तमेवा । दुर्माखोऽप्यसिद्धित्तुखोऽपि वक्त्रं ह
 र्तुं मयाकदुं नाशकत न क्तः । अक्षिर्नुहि युपादित्वात् च्छेच्छादियः ।
 शिखितोहि शिखावशादनशोऽपि बहवदाप्ते अशिक्षितस्तु निवहोऽपि
 अटिति सुखमपहरतीति भावः । अपि विरोधे । अतएव विरोधा-
 भावोऽनङ्कारः ॥ २२ ॥

कुन्तेनेति । आञ्जानेय कुलीनाश्च । आञ्जानेयाः कुलीनाः स्युरि-
 त्थमरः । शुभादिभ्यश्चेति षष्मप्रत्ययः । सादिना अश्वारोहेषु कर्त्ता ।
 उच्चैश्चतेन कुन्तेन प्रायेण करणेन हर्तुं प्रहर्त्तुमिष्टादिभिः प्रेतात्
 दन्तिनो न त्स्यति स्म न त्स्यत् । या आसेत्प्रादिना य्यन् प्रत्ययः ।
 तथा हि छात्र्या कुलीनाः । भवाच्चै यत्प्रत्ययः । और्त्तये उदारं
 कर्म्म महापोष्यं कर्त्तुं काशोपेया तान् कर्त्तुंकासान् । त्वं काम-
 मनसोरपीति अकारबोधः । सन्धेवानधीति स्वामिनो भर्तृन् । स्वा

जेतुञ्जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः
 पश्यन्तोऽधोलोकमस्तेपुजालाः ।
 नागारूढाः पार्वतानि श्रयन्तो
 दुर्गाणीव त्वासहीनास्त्रसानि ॥ २४ ॥
 विष्वद्रीचीर्विचिपन्सन्यमीची
 राजावन्तः कापि दूरम्प्रयातम् ।

विश्वद्रीच्यं इति निघात । जेपयन्ति वक्ष्यन्ति किं न जेपयन्ती
 त्रयं । अर्चनीयतादिना पुमान् । सामान्येन विषये समर्थनक-
 रोऽर्चानरव्यास ॥ २२ ॥

जेतुमिति । जेतारएव जैत्रा जयधीना । जेतवन्ते प्रजापि
 तास्त्रार्थे अस्त्रयुध । लोक जययध पश्यन्त स्वयमुपर्यय ध्यानात्
 मोहमभेदेये पश्यन्त अथ गतमन्दमानाश्च । जलोद्, आधा, विप्र-
 यत्निवरा सामहीनादुर्गं गदिर्भीका नगारूढाः गजारोहा
 मन्ति गच्छन्ति अयानि जहमानि । अरिभुजङ्गमचरत्समिद्धं
 अराचरमित्यमर । पार्वतानि पर्वत हज्जनीनि दुर्गाणि गिरिदुगा
 चीत्युदं । अत्रन्तोऽर्चुतन्त इति उतपेक्षा । नःप्येवभूता एवेति
 मात । अरिभुजै कर्तुमि जेतु न शेकिरे अदृष्टारभ्वरित्युद
 ग्रहे कर्त्तुं च निवृत् । अत्र मत् । अनुदुर्गे मङ्गोदुर्गमङ्गुर्गं समयेव च
 यदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य यदेष्टुय । सर्वेष्वेव प्रकारेण गिरिदुग
 समाश्रये । तेषां च बहुमुखेण गिरिदुर्गं विदधने इति । २४ ।

विष्वद्रीची । एव भीमि चैर । विष्वद्वृत्तीति विष्वद्रीची अत्र
 व्यापिनी । विष्वद्वेषोच देह्युद्धतावन्त्युद इति देह द्यादम-
 अतोऽवहतेरवन्द्वावागुम्भितेति इति अथ एतद्वाच्यं चोरे चारि-
 दासं । इत्यन्ति इति विरिच मन्दीचोऽरित्युपमित इत्यम् । विष्व

स्यूरीपृष्ठोगार्द्रपक्षेण विद्धः ।
 शिखाहेतोर्गाढरज्ज्वेव बद्धो
 चर्तुं वक्रनाशकद्दुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥
 कुन्तेनोच्चैः सादिना दन्तुमिष्टा
 न्नाजानेयोदन्तिनस्त्रस्यति स्र ।
 कर्मादारङ्गीर्त्तये कर्तुंक्रामान्
 किं वा जात्याः स्वामिनो ह्येपयन्ति ॥ २३ ॥

तेन गार्द्रपक्षेण वायव्येणैव शेषां गार्द्रां भिन्ना । यस्या गार्द्रा
 च गार्द्राधिक्येणैव । अधिवसो वसति । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विद्धः
 प्रवृत्तः । व्यधेः कर्मणि क्तः । पञ्चकलेत्यादिना वम्बुसारणम् । स्यू-
 रीपृष्ठो गार्द्रोऽस्यः शिखां च हेतुः तस्य शिखाहेतोः शिखाया निमित्त-
 त्वेन शिखार्यमिति यावत् । गौरी हेतुप्रयोगे इति वही । गाढरज्ज्वा
 गाढपाशेन बद्ध इत्येतत्प्रमेयम् । दुर्मुखोऽप्यशिक्षितस्योऽपि वक्रं च-
 र्तुं न पाक्युं न शक्यं न शक्तः । शक्तेर्नुक्ति पृष्ठादित्यात् प्लुरेणोदादेशः ।
 शिक्षितोऽपि शिखावशादभयोऽपि बहवदास्ते अशिक्षितस्तु निवृत्तोऽपि
 अस्ति सुखमपहरतीति भावः । अपि विरोधे । अतएव विरोधा-
 भावोऽनङ्कारः ॥ २२ ॥

कुन्तेनेति । आजानेयः कुलीनाश्च । आजानेयाः कुलीनाः स्युरि-
 त्तरम् । शुभादिभ्यश्चेति टक्प्रत्ययः । सादिना अस्वारोहेण कर्त्वा ।
 चर्तुं वसतेन कुन्तेन प्राप्तेन वरणेन चर्तुं प्रवृत्तुमिष्टादिभि प्रेतात्
 दन्तिनोद इत्यति क्व न लक्षः । वा आशेत्यादिना स्युन् प्रत्ययः ।
 तथा हि आतयाः कुलीनाः । भवार्थे यत्प्रत्ययः । कीर्त्तये उटारं
 कर्म मङ्गापरिद्वयं कर्तुं कामार्थेयं तान् कर्तुं क्रामान् । इति काम-
 मनघोरपीति अकारलोपः । अमेवामस्तीति स्वामिनो मर्तुं । स्वा

जेतुञ्जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः
 पश्यन्तोऽधोलोकमस्तेषुजालाः ।
 नागाहृदाः पार्वतानि श्रयन्तो
 दुर्गाणीव त्वासहोनास्त्वसानि ॥ २४ ॥
 विष्वद्रीचीर्विस्त्रिपन्सन्यवीची
 राजावन्तः कापि दूरम्प्रयातम् ।

विनैश्वर्यं इति निघातः । ह्येपयन्ति हस्त्वयन्ति किं न ह्येपयन्ती-
 त्प्रयं । अर्चिस्त्रीलादिना पुगागमः । वाचाश्वेन विशेष समर्थनह-
 पोऽर्चानरथासः ॥ २३ ॥

जेतुमिति । जेतारण्य जैत्राः जयधीचाः । जेतमश्रुतेः प्रज्ञादि-
 तात्प्राचीं प्रतयुवः । लोकं जनसमूहः पश्यन्तः स्ववस्तुपर्य्ययं स्वानात्
 शीतमधोदेये पश्यन्तः बाधः कर्तव्यमानाश्च । अस्तेषु जालाः विम-
 यरमिहाराः नागहृदिनादुर्गान्वाङ्घ्रिभीकाः नागाहृदाः मज्जारोहाः
 तस्त्वानि तस्त्वान्तीति त्वसानि जडुवानि । अरिष्णुजङ्गमचरत्तदभिरु-
 चराचरमित्युमरः । पार्वतानि सर्वत सम्बन्धीनि दुर्गाणि गिरिदुर्गा-
 णीत्यर्थं । श्रयन्तोऽधोलोक इव इति उतप्रेक्षा । तेऽप्येवंभूता एवेति
 भावः । अरिसैन्यैः कर्त्तव्यैः जेतं न शेकिरे अथकावभूदितिप्रयं ।
 शबैः कर्त्तव्यैः कर्त्तव्यैः । अत्र महः । अतुर्दुर्गं महोदुर्गमब्दुर्गं वनमेव च ।
 नदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य शबैरुपः । सर्वेष्वेव प्रकारेण गिरिदुर्गं
 समाश्रयेत् । तेषां हि बहुयुक्त्येन गिरिदुर्गं विविध्यते इति ॥ २४ ॥

विष्ममिति । एकः कोऽपि धीरः । विष्ममश्रुतीति विष्मद्रीचीः सर्व-
 व्यापिणी । विष्मद्रीचयोश्च देरद्व्युत्तावप्रतयवे इति देर इत्यादेशः
 चातोरेष्वश्रुतेरुपसङ्ख्यानानुमित्तयेति हीप् अथ इत्युक्त्वा कोपे चाविति
 दीर्घः । ईश्वानि श्रीचिरिव सैन्यवीचीप्लवप्रमित्त समासः । विष्मौ

बभ्रामैकोबन्धुमिष्टिन्दित्तुः
 सिन्धौ वाद्योमण्डलङ्गोर्वराहः ॥ २५ ॥
 यावच्चक्रे नाञ्जनम्बोधनाय
 व्युत्थानञ्चोदस्तिचारी मदस्य ।
 सेनास्वानाहन्तिनामात्मनैव
 स्थूलास्तावत्प्रावहन्दानकुल्याः ॥ २६ ॥
 क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरा
 दारोदारन्धूतमूर्ध्निवमत्य ।

वेति लिङ्गात् सिद्धिपक्षमाकर्षेत् । अन्- आलि मध्ये कापि दूर-
 मयात् इत्- बन्धु- दिदृशुर्दृष्टुमिच्छु- सन् । इये बन्धनादुपगतवः ।
 कापि प्रयातं धर्मं भीम गोमण्डल भूतोऽहं दिदृशुरादयोश्चाह-
 सिन्धौ वा इच्छे इव । उपमाया विवक्ष्येवेत्युक्तं । आलो बभ्राम
 एकवीरस्य कुतोभवमित्युक्ते ॥ २५ ॥

यावदिति । व्युत्थानं गतीत्यादनं जानातीति व्युत्थानञ्च । कस्तिनि
 चरतीति कस्तिचारी यन्ता । मदस्य बोधनायोत्याद्य नायाञ्जनस्यैर्हा-
 धनं धर्मं यावच्च चक्रे तस्य मागेऽ । असमाप्ते विधा वितर्ष्य ।
 सेनास्वानाहन्तानाहकनश्चवर्षादित्युक्ते । दन्तिना मास्त्रना रायवेव स्थू-
 लामहलो दानकुल्यामदसरित प्रावहन् इति दन्तिनास्यैवाहातिरेकीकृतः
 अस्त्रनात् प्रावहानवम्बोधेऽस्त्रेतिमयोक्तिः ॥ २६ ॥

क्रुध्यति । दूरात् दूरतएव गन्धात् भद्रवन्धुव्याणात् अग्ननागाय
 प्रतिगजाय क्रुध्यन्त विषांसरिष्ये । क्रुधद्ग्रे व्यादिना सम्पुटान-
 रम् । नागोभूतमूर्ध्नि विधृतमकक. सन् । आरोदार यन्तार अवमत्य
 अशुभ्य । आरोदारैर्दोहकन्दनैः श्यामिता अशेषदिशो येन तपिन्
 तथा अशैराक्रोशतीत्यप. । शैविः. धण्डवः । से राकीदएव ध्वगस

धोगरावध्वानिताशेषादिके

विष्के नागः पर्यङ्गंसीत्स्व एव ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपत्ते

यन्त्रा नागः प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि ।

क्रोधाक्रान्तः क्रूरनिर्दारिताक्षः

प्रेक्षाञ्चक्रे नैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥

हृषं यावन्नापनिभ्यो निषादी

वासश्चतुर्वारं वारणस्य ।

एतेषां । पूर्वादिभ्योऽन्त्योर्भेत् विष्क्याच्च विष्कादेशः । अतएव चो
 धपुत्रे विष्क इति शिटमन्त्रा व्याख्याय पुत्रथापि शान्तिनाम्न अर्धनाम-
 संज्ञेति बहुभोजि नामादिकी । विष्के विंशतिवर्षके द्विभ्यो । विष्कोर्वि-
 शतिवर्षे क इति नैजयनी । पर्यङ्गंसीत् तिर्यक् प्रजहारोदर्य । तिर्य-
 दन्त प्रहारस्तु गजः परितोषत इति इन्द्रादुच्यते । अमरश्चमतां
 दृष्टेति अथैर्लुकि सप्तमहागमौ नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने इति । प्रातिपत्ते प्रतिपद्यन्मन्त्रिनि । हृषेदन्तिभ्यश्च । द-
 न्तिनि गजे प्रत्यासन्ने भुक्ति यन्त्रा हाटिका प्रास्तवक्त्रे च्छदोऽपि निर-
 ञ्चस्यपटोऽपि क्रोधाक्रान्तः । अतएव क्रूरंभीरं विटारिताक्षः तयापि
 मदान्धो नागो गजो न किञ्चिदेव प्रेक्षा चक्रे । किमपि पुरोगतं प्रातिपत्त-
 मन्धहा न ददर्शन्त्यैः । कावरेणान्तराभावेऽपि अदापरश्चक्षान्पादादिति
 भावः । इजा देव तु एततोऽप्युत्तरन्त्याभ्युदय । अन्त्याभ्युत्तोरन्तोमिताच्च
 स्यात्पर्यङ्गंसीत्सु मदान्धे वासिरोषाद्दिरोषानाशोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

हृषंभिति । निषादी यन्त्रा वारणस्य गजस्य चतुर्वारं नेत्रा वरुणं
 वाधोऽथचष्टं यावत्तुं नापनिभ्यो नापयकार तापदन्त्य नामाधिक्यः
 प्रतियजाधिरोकः इह' इन्द्रादीनः पादो देवान्देवतासुतये गदत्याति-

त्रभ्रामैकोबन्धुमिष्टिन्दित्तुः
 सिन्धौ वाद्योमण्डलङ्घोर्वराहः ॥ २५ ॥
 यावच्चक्रे नाञ्जनवोधनाय
 व्युत्थानञ्चोद्वस्तिचारी मदस्य ।
 सेनास्नानाहन्तिनामात्मनैव
 स्युःसास्तावत्प्रावहन्दानकुल्याः ॥ २६ ॥
 क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरा
 दारोढारन्धूतमूर्ध्निवमत्य ।

चेति, लिङ्गात् विधिपक्षपाकं नृ । अन्त आसि मध्ये हापि दूर
 मयात् २८ वन्धु दिहकुहृष्टुमिच्छु वन् । इये वन्दनाद्वपत्तु ।
 हापि मयात् वन् भीम मोमंशुह भूमोव दिहकुहादरोवपाह
 सिन्धौ वा वसुधे इव । उपमाया विकल्पेनतुमर । आओ वन्धाम
 एकवीरस्य कतोभयमितुष्टे ॥ २५ ॥

वावदिति । व्युत्थान गनीत्यापन जानातीति कुत्रत्यानञ्ज हास्तिनि
 चरताति हास्तिचारी यन्ता । मदस्य बोधनायोत्थाम नावाञ्जनवोदी
 घन वध्ना यावच्च चक्रे तावत् धामे । अहमाग्रे विधा वितुष्टे ।
 सेनास्नानात्प्रावहन्तवध्नादितापे । दन्तिना आत्मना एवैव स्व-
 कामहृत्तो टानकुल्यामटसरित प्रावहन् इति दन्तिनासंज्ञाहातिरेकोः ।
 अहमात् प्राग्दामवध्वन्वोः क्रेरतिशयोक्ति ॥ २६ ॥

क्रुध्यति । दूरात् दूरतएव गन्धात् अदन्ध्वराणात् अन्धनागाय
 प्रतिगसाय क्रुध्यन्त विषांसरित्तुष्टे । क्रुधहृष्टे ज्ञादिना सम्पूजान
 तस्य । दारोभूतमूर्ध्नि विधत्तवस्तुह वन् । आरोढार यन्नाह अन्धमश
 चवधुय । चोरारारैर्दाहचमन्दनै ध्यामिता वधेवदिहो येन तकिन्
 तथा अहोरात्रोमदीक्ष्य । इविक वपुन्धय । से साकीयएव अपुल

धोगरावध्वानिताशेषदिके

विष्के नागः पर्यङ्गं सोत्स्र एव ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपत्ते

यन्ना नागः प्रास्तवक्त्वाच्छदोऽपि ।

क्रोधाक्रान्तः क्रूरनिर्दारिताक्षः

प्रेक्षाञ्चक्रो नैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥

तृष्णं धावन्नापनिन्दे निषादी

वासश्चतुर्वारणं वारणस्य ।

पुत्रेण । पूर्वादि-दीनवन्धोर्भेति विख्यात विद्यादेयः । अतएव च
 मयुके विष्के इति द्विष्टमत्वा व्याख्यात युक्त्यापि प्रातिपत्तौ सर्वनाम-
 संज्ञेति बहुव्रीहिः प्राणादिकी । विष्के विंशतिवर्षके द्विभे । विष्कोर्वि-
 शतिवर्षे इति वैजयन्ती । पर्यङ्गं सोत्स्रं तिस्रं च प्रकृष्टार्येण । तिस्रं-
 मन्तुं प्रकृष्टार्यं मन्तुः परिश्रुतोक्त इति इत्याद्युक् । यमरमनमातां
 दन्तेति वपेर्वृद्धिः सगिटागमौ नेदीति इद्विप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने इति । प्रातिपत्ते प्रतिपत्तसम्बन्धिनि । तत्रोदमित्यर्थः । ट-
 निनि मन्ने प्रत्यासन्ने इति यन्ना वादिना प्रास्तवक्त्वा च्छदोऽपि निर-
 लभ्यपरोक्षेण क्रोधाक्रान्तः । अतएव क्रूरं धीरं निर्दारिताक्षः तथापि
 मदान्धो नागो मज्जनं किञ्चिदेव प्रेष्यं चक्रे । किमपि पुरोगतं प्रातिपत्त-
 मन्नादा न टट्टयेत्यर्थः । आशरणान्तराभावेऽपि मदाशरणस्यान्वयात्वात् इति
 भव । इजा देव शुभ्रतोऽप्यत्र इत्याम्बुत्वम् । अज्ञानाशरणेकीनिताव
 प्रावर्द्धनविरोधस्य मदान्धो नागो निर्दारिताक्षोऽप्युद्धारः ॥ २८ ॥

तृष्णं धावन्नेति । निषादी यन्ना वारणस्य मज्जय चतुर्वारणं नेत्या वरुणं
 यथोत्सववटं वावत्तुं भावनिन्दे भाष्यकार तावदन्त नामाभिहितः
 प्रतिगजाधिरोह इहः एवहालीनः पातो देवान्नेरेकमातैर्युं मपत्याति-

तावत्पूगैरन्यनागाधिरूढः

कादम्बानामेकपातैरसीव्यत् ॥ २९ ॥

आस्यद्दृष्टेराच्छदञ्च प्रमत्तो

यन्ता यातुः प्रत्यरीभ द्विपस्य ।

मग्नस्योच्चैर्वर्द्धभारेण शङ्का

रावप्राप्ते वोक्षणे च क्षणेन ॥ ३० ॥

यत्नाद्भ्रूचनसुस्थितत्वाद्नाशं

निश्चित्यान्यञ्चेतसा भावितेन ।

अन्त्यावस्थाकालयोग्योपयोग

न्दध्रेऽभोष्टन्नागमापह्वन वा ॥ ३१ ॥

भिरिति योवतोक्ति । कादम्बानां घराणाम् । कादम्बनागं च घराणाम् । कादम्बानामेकपातैरसीव्यत् । अक्षुण्णं सङ्घं तदास्य स्मृतवानित्यर्थं सीव्यत् । तेर्नरुढः । अत्र अक्षुण्णं धीवनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

आस्यदिति । यन्ता प्रमत्तं सन् प्रत्यरीभपरिगजम्भृति । आभि सुखेऽवधोभावे । यातुर्गन्तुः । यातेस्तत्र द्विपस्य दृष्टेराच्छदं नावरुणम् । पुंसि संज्ञार्थात् । आस्यत्त निरसमान् । आस्यति वक्तिष्यतिभ्यो ऽहिति श्लेरजादेश्च अस्त्येत्सुभिति युगात्तत् । अन्त्यावस्थाकालयोग्योपयोग्यस्यायुधस्य । वा पुंसि यन्त्यं यद्गुणैस्त्वमर । उच्चैर्वर्द्धभारेण भिक्षुपटलेन वाच्ये चक्षुषी चक्षेनावप्राप्ते यावते दृश्यते कर्माणि क्षिप्तं यन्तो न्यस्यस्यचकाराभ्यां यावत्तन्निरासे पुनरावरणयोरेककाले मग्नस्योक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३० ॥

यत्नादिति । अन्त्यावस्थाकालयोग्योपयोग्येन चेतसा सुस्थितत्वाद्नाशं निश्चित्यान्यञ्चेतसा भावितेन । यत्नाद्भ्रूचनं यद्गुणैस्त्वमर

अन्योन्येषाम्युष्करैरामृशन्तो
दानोद्भेदानुच्चकैर्भुञ्ज वाताः ।
उन्मूर्धानः सन्निपत्यापगन्तैः
प्रायुध्यन्त स्पष्टदन्तध्वनीभाः ॥ ३२ ॥
व्राचीयांसः संहताः स्थेमभाज
श्चाद्दद्यास्तीक्ष्णनामत्यजन्तः ।
दग्ताद्दत्तैराचताः सामजाना

वनु धनु । अन्त्यावस्थाकावे हापनान्वरहावे वाचवावे योम्योपवोग
वतएवभौट' मागं वलवापहन' वापडनमिड दधे अन्त्योऽपवाये' धा-
रवाभाव । धरतेः स्रितेस्वात्कचै रि विट् लट् । ३१ ॥

अन्योन्येषामिति । इमा गताः अस्मीत्येषां धरस्यतेषाम् । अन्मूर्धनी-
हारे सर्वनाम्नोद्भे भवत इति बहुव्यात् द्वित्वम् । सभासथ बहुवचनिति
विहत्यादवगाधतपये पूर्वपठस्य प्रथमैरवचनं बहुवचम् । अङ्घ्रिहाने
रामिति उद्भेदाः । अत्रच'रि च कारणे संज्ञादाविज्ञा वाचार्थे धम्
प्रथम' । दानोद्भेदानु चडादिषुदस्त्वानि पुन्वरै हुंसायैः । इत्यरं
करिषुकाप भिद्यपरः । वास्यमनोऽजिदन्त उद्भेदेरुहानुम्बानाः प्र-
चुकिरुतपुष्पाः । दानं केये शिशौ चूर्णे वासोवाचोऽभयुच्यते । उन्मूर्-
धानः उन्मूर्धनाः । धनः सुट दन्तध्वनि यथा तथा अक्षिपत्याप-
रानः सङ्ग प्रायुध्यन्त । दिवादि बुध्यते कर्त्तरि लट् । सभासोऽङ्ग । ३२ ॥

व्राचीयास इति । व्राचीयासोर्दोर्भङ्गा । मिर्वाभ्यस्तेत्यातिथ्या दीर्घस्य
इयङुनि द्वाभाटेय । संहताः सुषट्ठाः अतएव स्थेमभाजः स्थैर्य-
भाज । त्रिविधेत्यादिना स्तिरदस्येतेषुवनुचि स्तदेष । चारवो रस्या-
एदपा एवता ते चारुदयाः । रिद्येयससावः । तीक्ष्णता नैश्चिज
अत्यत्रनः वाचजानां गजानां दन्वा दन्तैः प्रथमत्रविपादं पङ्गाः

मङ्गलान्मुनिं स्वयं सामजाताः ॥ ३३ ॥

मातङ्गावान्दन्तसङ्घट्टजन्मा

हेमच्छेदश्चायचञ्चस्त्रिखात्रः ।

समोऽप्यग्निश्चामरेषु प्रकाम

न्माञ्जिष्ठेषु व्यज्यते न सा सैन्यैः ॥ ३४ ॥

श्रोषामासे मत्सरोत्पानवाता

पिबन्त्यदन्तक्ष्मारुहाङ्घ्रिणोत्थैः ।

दन्तोभङ्ग भेद कर्म, मन्त्रुः । सामजाता दन्तिवस्तु स्वयं मङ्गलं न
राजवं न क्षत्रं, दन्तभङ्गेऽपि अथ न परावर्तन्त इत्यर्थः । अत्रापि
रावर्त्तित्वेन वक्ष्यंतया प्रकृत्या दुग्धेषुवाता दन्तिनास्तपमानदन्ताप्रथया
अभ्यन्तवेनाधिरुद्धोक्ते अतिरेकस्तुल्ययोगितायावाचक इति नमदित
शुभः । ३३ ।

मातङ्गावाविति । मातङ्गानां दन्तिनां दन्तसङ्घट्टजन्मा दन्तसङ्घ
ट्टोत्तु फेकच्छेदश्चाद्यानि कनकपरानवर्षानि चक्षुनि चक्षुनि च शिखा
द्यादि स्वाहापायि यस्तु सोऽग्निं भङ्गितया शोषधि विशेषेण रक्तेषु
माञ्जिष्ठेषु । तेन रक्तं शगाटिन्दुप्रथय । भङ्गितया विषया जिह्वो
त्पानर । आमरेषु, समोऽपि सैन्यैः प्रकाम न व्यज्यते न विविध्यते सा
वावर्त्तित्विति भावः । अतः पाषाणान्तरात् । सामाग्यं सुषुषाभ्येन
यस्य वस्त्वन्तरैः कतति अस्मदात् । स च विषयशोथकाञ्जनिद्रगष्टोर्षेः । ३४ ।

श्रोषामासे इति । मत्सरोत्पानवाता अत्राङ्गिकरायुस्तमा
सिध्यतां सुख्यमाभाना दन्तानामव क्ष्मारुहां हस्ताया यदथेनोत्था
जन्म वेना तेजस्त्रिमयैगान्तेवां युमान्भवेवञ्जिधिरिव वारण्याना सङ्घं
इदं मृदां कोभव तदि मृद्वैत्यो च नष्टुमाता हारविशेषः । एव
नष्टुमाता अतः अश्वविद्यतिधोः कौरिस्वरः । अतोत्तमं एवम

योगान्तैर्वा वङ्गिभिर्वारणाना
 मुञ्चैर्मूर्द्ध्व्योस्त्रि नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥
 सान्द्राम्बोदश्यामले सामजानां
 वृन्दे नीताः शोणितैः शोणिमानम् ।
 दन्ताः शोभामापुरभोनिधीनां
 कन्दोद्भेदावैद्रुमावारिणीषु ॥ ३६ ॥
 आकम्पायैः केतुभिः सन्निपात
 नारोदीर्घ्यैवनादं व्रजन्तः ।
 मग्नानङ्गे गाढमन्यद्विपाना

शोभामाले उच्यते दम्बेतरयैः । उच्यते एते इति शब्दोः कर्मणि विद् ।
 उच्यते इति शब्दोऽन्त्यारण्यमित्यादिः उच्यते इति शब्दोऽन्त्यारण्यमित्यादिः
 उच्यते इति शब्दोऽन्त्यारण्यमित्यादिः उच्यते इति शब्दोऽन्त्यारण्यमित्यादिः
 उच्यते इति शब्दोऽन्त्यारण्यमित्यादिः उच्यते इति शब्दोऽन्त्यारण्यमित्यादिः

सान्द्राम्बोदिति । सान्द्रं च तदम्बोदश्यामलं च तस्मिन् सामजानां
 गजानां वृन्दे शोणितैः शोणिमानमाख्यं नीताः दन्ताः शोभोनिधीनां
 वारिनिधीनां वारिणीषु विद्रुमाप्यां प्रवाहानां 'इमे वैद्रुमाः' इति
 श्रुतः पुंलि प्रथमा, पुंनपुं बहुवचनपरः । कन्दो मूर्द्ध्वपिण्डः श्लोद्भेदाः
 परोक्षान् शोभामापुरित्यापमा ॥ ३६ ॥

आकम्पायैरिति । आकम्पायि दन्तोत्खननमर्थशोभाङ्गुयं कम्पा-
 यश्याणि येषां तैः केतुभिर्भ्रजैः सन्निपातं सङ्घर्षं व्रजन्त इति दुःख-
 हेतुः । नागाः गजास्त्राख्यैरदीर्घैः उत्तमैः यैवाणां योवास्त्य-
 घानां शङ्खचमूषपादीनां नादो यस्मिन्, कर्मणि तत्तथा ध्वन्द्विपानां
 प्रतिगजानां अङ्गे वादं भ्रमान् ध्वनःप्रविष्टान् दन्तान्, उच्यते इति
 गति क तेषां नाटमन्यतात् स्वयं केतुमारोकीवताच्च कर्त्तव्यम् ।

न्दन्तान्दुःखादुत्खनन्ति स्म नागाः ॥ ३७ ॥

उन्निष्योच्चैः प्रस्फुरन्तं रदाभ्या

मीपादन्तः कुञ्जर शात्ववीयम् ।

शङ्खप्रोतप्रावृषेण्याम्बुदस्य

स्यष्टम्भापत्साम्यमुर्वो धरस्य ॥ ३८ ॥

भग्नेऽपीभे स्वे परावर्त्य देह

योद्वा साह्वं व्रीडया मुञ्चतेपून् ।

साकं यन्तुः सम्पादेनानुवन्धी

सुरिन्वये । अतोक्तभारमक्लमयोर्विगेवण गत्या इ सोत्खननहेत-
त्तात काव्यभिरुम् ॥ ३७ ॥

उत्तच्छिष्येति । रवे साङ्ख्यदण्डाविव दन्तौ बल र ईनादन्तौ
महादन्तौदन्ती । रदा साङ्ख्यदण्ड स्यादित्यपर । प्रस्फुरन्तं प्राणो-
वक्रमणदु खादुत्खनन्तं शात्ववीयं शात्ववीय कुञ्जर रदाभ्या दन्ताभ्या
उच्चै रतच्छिष्योर्दृष्टव्यं शङ्खे सिद्धरे प्रोत स्युत प्रावृषेण्य प्रावृषे
भवोऽम्बुदोवस्य तस्य । प्रावृषेण्य इत्येवमन्वय । उर्वो धरस्य गिरे
साध्यं साह्वं अथ प्रावृषे । आशोनेर्मुञ्चि उपृदित्वात प्रेरणादेशः ।
उपमा ॥ ३८ ॥

भग्नेऽपीति । स्वे स्वकीये इमे गजे भग्नेऽपि देहं साह्वं परा
वर्त्य प्रतिपक्षाभिमुखमावर्त्य । एतेष्वन्नाद्युप । अथन्नन्त्वप पाठ-
यकर्मकस्य कर्मानन्वयात् । व्रीडया साह्वंमिषु नृ उच्चता इपुभोज्येन
स्वगजभङ्गव्रीडो निरस्यतेत्यर्थः । योद्वा भग्नेभ्येन भटेन कर्ता थ
भोज्य इम इपुभिरुप । स्वादिभ्य इति निष्ठा नत्वम् । अमुवन्ना
तीत्यनुवन्धी वारणो यन्तु प्रतिगजारोहस्य सम्पादेन साकं स्वैभजथ
सन्धेन हर्षेण सह । प्रमदसम्पत्तौ इव इति निपातः । प्रत्यरोधि

दूनोऽभीक्ष्णं वारणः प्रत्यरोधि ॥ ३९ ॥

व्याप्तं लोकेर्दुःखलभ्यापसारं

संरम्भित्वादेत्य धीरोमहीयः ।

सेनामध्यङ्गाहते वारणः स

घ्नन्नेव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥ ४० ॥

भृङ्गय्ये णोऽग्रामभासां समूहै

नाराचानां विद्वनीरभ्युदेहः ।

प्रतिबद्धः तत्प्रतिरोधेन तन्मन्मदस्यापि प्रतिरोधव्याप्तेरिति भावः । साकं
साकं मम' महेत्यमरः । अत्र शीहितेषुमोक्षदोः मन्मदयन्प्रतिरोध-
धीय कायैकारणयोक्तौषोपर्यं विषयं बह्वर्थातिशयोक्त्या सङ्गभाषोक्तोः
सङ्गीर्यते ॥ ३९ ॥

व्याप्तमिति । वारणः अदिहनी संरम्भित्वात् क्रोधित्वात् । संरम्भः
संभ्रमे कोपे इति विश्वः । धीरोनिर्भीकः मनु एत्यागस्य महीयोवि-
ष्ट' धोकैः लनैः अन्त्य सुवनेश्च व्याप्तम् । बोधस्तु सुवने यने इ-
त्तमरः । अतोऽस्यभ्योऽपहारोऽपसरणं अत्र तद्वनीनामर्थं साकं
उरा आदिदेवस्य उदरान्तुदराभ्यन्तरं अङ्गा अष्टेव गाहते अ प्रवि-
नेय । उरा किञ्च यदा वाचं विश्वसुः अङ्गा पूर्वच्छदिद्वयवा विष्णोः
कुर्विं प्राविशदिति पौराणिकी कथा । त्रेचिसु अङ्गा आङ्गपोमानै-
स्येय इति व्याचक्षते सोऽपि अगवच्छिभावनोऽनकौतकात्तदनुप्रया
महापश्ये बहुरं मविश्व ब्रह्मामेत्यागमः । अङ्गा द्विपः प्रजापतिरि-
त्यमरः । उपमाठङ्गाः ॥ ४० ॥

भृङ्गेति । भृङ्गय्येणैव श्यामभासां लण्णस्यार्थानां नाराचानामयो
मयेरु विशेषाणां समूहैः विद्वनीरभ्युनिर्विकरो देहो यस्य सः तथापि
निर्भीकतादाहवेनाकृतेः च व्याहृतोऽङ्गाः अतएव हृपन् मोदमा-

निभी कत्वादाहवेनादतेच्छे

हृद्यन्हस्ती हृष्टरोमेव रेजे ॥ ४१ ॥

आताम्राभा रोपभाजः कटान्ता

दाशून्खाते मार्गणे धूर्गतेन ।

निश्चरोतन्ती नागराजस्य जज्ञे

दानस्याहो लोहितस्येव धारा ॥ ४२ ॥

क्रामन्दन्तौ दन्तिनः साहसिक्या

दीपादण्डौ मृत्युशय्यातलस्य ।

सैन्यैरन्यस्तत्क्षणादाशशङ्के

स्वर्गस्योच्चैरर्द्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥

नोहृष्टो हृष्टरोमेव हर्षात् उच्यते इवेत्युत्प्रेक्षा । हृष्टरोमस इति
विकल्पादिदृष्टाव । रेजे शुशुभे । कणाद् सप्ताना विकल्पादेवाभ्या
सजोषौ ॥ ४१ ॥

आताम्रेति । रोपभाज क्रुद्धस्य नागराजस्य महेभस्य कटान्तात्
गण्डस्यहाद्विचरोतन्ती प्रागेव चञ्चन्ती दानस्य मदस्य धारा आता
म्राभा क्रोधादहृष्टस्य जज्ञे जाता आहो धूर्गतेन पुष्टोगतेन यन्त्रा
मार्गणे शरे चाम्पूत्खाते लोहितस्य क्षतजस्येव धारा जज्ञे । जने
कर्त्तरि लिट् । किमियं क्रोधादहृष्टा मदधारा वरोद्धरणजन्मा रत्न
धारा नेत्युभयकारणसमावात् सादृश्याच्च रुचय स च विकल्पितसाद
र्यमूल इत्यलङ्कार ॥ ४२ ॥

क्रामसिति । मृत्युशय्यातलस्यानकपर्यङ्करूपस्य । अथ स्वहृष्टो
रन्वो तलमित्यमर । दीपादण्डौ दाहविशेषौ तद्वदया वायतादित्यर्थं
दन्तिनोदन्तौ सहभा वर्त्तत इति साहसिक । योज सङ्गोऽग्नौवर्त्तत

कुर्वन्ज्योत्स्नाविष्णुपान्तुल्यरूप
स्तारस्ताराजालसाराभिव द्याम् ।

खड्गाघातैर्दारितादन्तिकुम्भा
दाभाति त्वा प्रोच्छलन्मौक्तिकौषः ॥४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तक्षिप्रचक्रोत्त
न्मत्तोद्भ्रं हस्तिराजः स्वमेव ।

भीमम्भूमौ लोलमानं सरोपः
पादेनास्फुक्पङ्कशेषमिषेव ॥४५ ॥

इति षष्ठमप्रयः । तस्य भावाभ्याश्चिन्त्यात् कामन् भावस्यवानित्यर्थः ।
अस्मत्तुल्यमादृशैर्दुःखैः स्वर्गस्य अद्वेषाद्यैः कार्यं चेति तदर्थमांगो-
विच्छेद इति कैन्वैराग्रहो चत्प्रेक्षित इत्यतमेवा ॥ ४३ ॥

इति धिति । अत्रोत्क्षिप्तं तुल्यरूपः चन्द्रिकाभिरुत्तररूपः तारः
शङ्खः । तारोत्क्षिप्तं दृश्यते इति विश्वः । खड्गाघातैर्दारितादन्तिकु-
म्भात् प्रोच्छलन्मुत्तन् मौक्तिकौषोत्तकापुत्रो क्षामाकाशं ताराजालसारां
नक्षत्रमभन्ति नारद्विना इति चत्प्रेक्षितमेवा । चारः शङ्खयोत्तयोः इति
विश्वः । आभाति च मभी ॥ ४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तेति । मत्तो हस्तिराजः अतीन्द्र दूरादुत्क्षिप्तेन मात्तोन
अदृश विमेषे सङ्करेण चक्रेण कृतं अतएव भूमौ लोलमानं मुष्टमानम् ।
लोलतीरनादनेपदित्वात्तच्छीलत्रयोवचनप्रक्रियु एवमिति ताच्छीले
वानभ्यप्रत्ययः अतएव लोलमानादयथानशीति वामनः । भीमं भय
द्वरं स्रं सकीयनेव कर्त्तं सरोपः स्रु पादेनास्फुक्पङ्कशेष-
ह्वेन मद्भीमतेनास्त्वा पिमपीति अस्फुक्पङ्कशेषम् । अस्फुक्ने पिम इति
पसुब् । पिमेष । कर्त्तदित्वात्तदुत्तमयोगः । रक्तं पङ्केन स्रु इत्येष मम-
हैत्यर्थः । ऋद्धमचयोः क्वोदिवेक इति भाव । कतु शेषपासवन्ते-
र्गमि सन्धोक्तोरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

आपस्काराङ्गूनगालस्य भूमि
 निः साधारङ्गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ।
 लब्धायामन्दन्तयोर्गुग्ममेव
 खन्नागस्य प्रापदुत्तमनत्वम् ॥ ४६ ॥
 लब्धस्यर्गम्व्यधादव्यधेन
 स्थित्वा किञ्चिदन्तयोरन्तःशले ।
 'ऊर्द्धाङ्गीसिच्छिन्नदन्तप्रवेष्टं'
 जित्वोक्तस्ये नागमन्येन सद्यः ॥ ४७ ॥
 वस्तेनाग्रं धीतभीतिङ्गृहीत्वा

आपस्कारादिति । गालमूत्रमापस्कार आपस्कारादामूलात् । आ
 ङोदिक्रत्यादसनाथ) मूनगालस्य द्विस्रजङ्गस्य । हो पूर्वमचाङ्गुणादि
 देशौ गालाङ्गरे क्रमादित्युत्तर) अतएवाशाङ्गुलस्य एत साधारं
 साधलम्बन न भवतीति नि साधारं तथा तथा भूमि गच्छत एतत
 इत्यर्थं । नागस्य लब्धायाम प्रापदर्थं व्यायतमित्यर्थं । च खनीय
 दन्तयोर्गुग्ममेवोत्तमत्वधवलम्यमत्त प्रापत् । लब्धायाम्पदेऽपि दन्ताव
 म्नादायततेत्यर्थं । अत्र स्वभावातिशयोक्त्यो वसुष्टिः ॥ ४६ ॥

लब्धस्यर्गमिति । लब्धायाम्पदेऽपि लब्धायाम्पदेऽपि लब्धायाम्पदेऽपि
 पसुर्गदत्तप्रत्यय व्यधयेन स्वभावविद्वत्त्वाद्यधेन सताङ्ग्येन केनचिद्वदेन
 दन्तयोरन्तरात्वे किञ्चित् लब्ध व्यर्थो यस्मिन् कर्माणि तद्दन्ताभ्यां भट
 स्यं यथा तथा स्थित्वा ऊर्द्धं प्रधारितेनाङ्गुलिना सङ्गैकदेशेन सिद्ध-
 पूर्युं तो दन्तप्रवेष्टो दन्तवेष्टं यस्तु त मागं जित्वा सद्यएव उत्तरे ल
 क्तितम् । भावे निट । अत्रापि तथोक्तानाद्यसम्बन्धेऽपि सध्दभ्योक्तेर
 निशयोक्ति ॥ ४७ ॥

कञ्चिद्दालः क्षिप्रवानूर्ध्वमुच्चैः ।

आसीनानां व्योम्नि तस्यैव हेतो

र्दिव्यस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥

कञ्चिद्दूरादायतेन द्रुढीयः

प्राप्तप्रोतस्रोतसान्तः क्षतेन ।

हस्ताग्नेषु प्राप्तमेवायतोऽभू

दानैश्वर्यं वारणस्य ग्रहीतुम् ॥ ४९ ॥

तन्वाः पु सोनन्दगोपात्मजायाः

कंसेनेव स्तोत्रितायागजेन ।

इति नेति । व्याहोदुदन्तो । व्याहोदुदन्ने सर्प इति विग्रह । अये
वीतमीति निर्भीक भीरो अर्गाभावादिनि भाप । कञ्चिद्दीर इत्यनेन
रुहोला अहं सुपर्युक्तं क्षिप्रवान् । अहमेच्छते तस्यैव हेतोर्नैव
हेतुना तद्वरपर्यमेवेत्यर्थः । सर्वेभ्यस्तृतीया चेति चकारात् प्रची ।
व्योम्नि आसीनानामवस्थितानाम् । ईदाय इति शानचरकार । अ
गं स्त्रीणाममनारोषाभ्यर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥

कञ्चिदिति । दूरादायतेनात् क्षतेन विक्षतेन अतएव द्रुढीयसा
प्राप्तं प्रीत भूतोयत्न तेन हस्ताग्नेषु करणेन जपत प्राप्तमपि कञ्चि
द्वृत् यज्ञोक्त आदात् वारणस्य अनौज्वरस्य भाव आनैश्वर्यं अनाभ
र्यं ममूत । नञ् शुचोऽस्तरेखादिना नञ्पूर्वपदो अत्रपददर्शि । दीत्यापि
दानेनैव शम्भोक्ते इतिशयोक्ति ॥ ४९ ॥

तन्वा इति । गजेन स्तोत्रिताया विदारिताया पुत्र कल्पञ्च ही
रग तन्वा शरीरात् कसेन स्तोत्रिताया नन्दगोपात्मजाया मन्दकन्याया
शोततन्तो टिव्या सूचिं कञ्चिद्दीकेव नन्दकन्या शरीरादाभिर्भवन्ती का
विश्वेदविहितैर्वांगो, सेधरै वोचाभासे वोचिता । दक्षते कर्मणि

दिव्यां मूर्तिर्विश्रामगैरुत्पतन्ती
 वीक्षामासे विस्मितैश्चण्डिकेव ॥ ५० ॥
 आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घा
 मन्यामुच्चैराददानः करेण ।
 सास्थिस्नानन्दारुवहारुणात्मा
 कञ्चिन्मध्यात्पाटयाम स दन्ती ॥ ५१ ॥
 शोचित्वाग्ने भृत्ययोर्मृत्युभाजो
 रर्यः प्रेम्णा नो तथा वल्लभस्य ।
 पूर्वं हृत्वा नेतरस्य प्रसाद

लिङ्ग राजादेशेन सुहृन्मनोऽन्वेष्य इत्याम्बुव्यव । मनुष्यभावसत्त्वस्य हेवभा-
 वकृतेतरुषीः । उपमा व्यक्ता । पुरा स्निग्धं दुःखात्मन कंसस्य प्रतारणाय
 भगवदाश्रया तन्माया शक्तिर्नन्दगोपाञ्जाता कंसेन चिंसितेति पौरा-
 णिकाः ॥ ५० ॥

आक्रम्येति । दास्यतां क्रुद्धचित्तोदन्ती एकं जङ्घामप्य पादे-
 नाक्रम्याम्या जङ्घासञ्चैरुत्पतेन करेणाददान आकर्षयन् । सास्थिस्नानं
 भज्यमानास्थिपटकारशब्दयुक्तं यथा तथा कञ्चिद्दीर्घं टादवत्काष्ठवत् स-
 ध्यात्पाटयामास मध्यं दिभ्यं पाटया मासेत्यर्थः । श्वेतलोभे पङ्गवी ।
 उपमा ॥ ५१ ॥

शोचित्वेति । श्लथतीतरुषीः । रर्यः स्वानिवैश्वयोरिति यत्पुत्र्य-
 यानोनिपातः । अथैवमन्त्रमेव मृत्युभाजोमरणं मृत्योर्मृत्युयोः शो-
 चित्वा वल्लभस्यैतयोर्मध्ये प्रियमृत्युस्य सम्यक्त्विना प्रेम्णा तद्वत् प्रेम्णे-
 तरुषी । तथा तेन प्रकारेणानर्दाहं वन्तारं नो व्याप । यथा येन प्रका-
 रेण इतरस्यावल्लभस्य पुर्यं जीवितकारं प्रसादम्पीति दानाद्यद्युक्तं न
 शना पथात्तापाद्गतोऽयमस्माभिरमीषितएव प्राणान् प्रोदादितरुष्य-

स्यञ्चात्तापादाप दाहं यथान्तः ॥ ५२ ॥

उत्प्रुत्काराद्द्वं चन्द्रेण नूने

पक्तेऽन्यस्य क्रोधदृष्टोदृन्ते ।

सैन्यैः काण्डच्छेदनीने कवन्वा

ह्नूयोविभ्ये बल्गतः सामिपाणिः ॥ ५३ ॥

तृथ्यारात्रैराहितोत्तान्तानै

गायन्तीभिः काहनं काहन्ताभिः ।

यात् दाहनाप । प्रिवष्टान्तरथाऽप्य मन्त्रानिततरयनेत्र आनिमोदुःप-
हदः सहेतरादीदिकर्षः । अन्तर्गोत्रिः ॥ ५२ ॥

उत्प्रुत्तेयते । अर्द्धचन्द्रेण वाचने नूने चिद्धे वषाधि शोभेन दृष्टौ
शोभौ मसो दन्तावस्य तस्मिन् चन्द्रेण बोधस्य च्छे चारा टवतिदूरपु
मुत् । चाराट्टूरपमीषयोरित्युत्तरः । भूवः पुनरपि अष्टम्य वेद. द्वि-
मदेयः तत्त शोने स्थिते सति वस्ततो न्यतः वाधिः पाण्डियेस्य तका
कवन्वात्पमूर्द्धवचेरात् । भीतार्थानां यदहेतरिति दक्षिणी । संन्यैरिष्टे
भीतम् । भागे चिद । वूनस्तापि यत्तस्य पुनः स्वस्तानपातितान्द्रुगता-
विधारणाभ्या अन्वात्पकवन्वाभ्या च्छे विभ्युरित्युत्तरं । अतएव भा-
निमद च्छारः ॥ ५३ ॥

तृथ्यारात्रैरिति । आहिताः शम्भादिताः उन्वावाः प्रस्कृताः तापाः
करुटादिक्लिष्टामानानि वेपु तैः । तानः काहन्तिवाचानमित्युत्तरः ।
तृथ्यारात्रैर्दृष्टादिवाट्टमोपैस्तथा काहन् अहं गायन्तीभिः अह-
न्तीभिः काहन्ताभिः सुष्वादीनामिषेषु च्छरथैः । काहनं अग्रशु-
भयो. । वाट्टमावडुविषेषे तु काहन्ताः काहन्तः अह इति विद्वाः । कापे
अपमूर्द्धि कचेवरे । अतएव पशुः गृन्वो दृष्टि रक्षितः
कर्मणि तत्तथा न्यधे अग्रुति मति । कर्त्तरि क्तः ।

वर्धाकृता नाकनारी मुमूर्च्छं ॥ ५८ ॥

लूनपीवात्सायकेनापरस्य

द्यामत्युच्चैराननादुत्पत्तिष्णोः ।

चसे मुग्धैः सैहिकेयानुकारा

द्रौद्राकारादशरोवक्त्रचन्द्रैः ॥ ५९ ॥

वृत्तं युद्धे शूरमाश्लिष्य काचि

द्वन्तुनूणं मेरुकुञ्जगाम ।

त्यक्त्वा नागौ देहमेति स याव

त्पत्नी सद्वस्तद्वियोगासमर्था ॥ ६० ॥

प्रस्तुता तं परोक्षमागतेत्यर्थः । नाकनारी ध्वर्या कृता तदुष्णीषना-
द्विषत्कननोरुधा पत्नी मुमूर्च्छं । अन्नाकृतसैद्यर्यस्य विषेषणतस्तु नाक-
नारीमुच्छांहेत्त्वात्काशरिक्तं मुच्छासम्बन्धाति प्रकीर्त्ता उद्दीर्यते ॥५८॥

लूनपीवादिनि । अपरस्य सायकेन लूनपीवाच्छिष्यकथनात् अतएव
द्यामाकार्यं प्रति आशु उच्चैरुत्पत्तिष्योरुत्पत्तगयोशात् । अतद्भुजित्यादिना
दण्डप्रत्ययः । अतएव विहिक्ताया अपत्यं पुमान् सैहिकेयोराजः ।
तमस्तु राज्ञः सभान्तः सैहिकेयोविभुन्तु इत्यमरः । स्त्रीभ्योठक् । तम-
तुक्करोतीति तटनुकारात्तत्सदृशादित्यर्थः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । द्रौद्रा-
कारान् भीष्मपालतेरस्य वीरस्य आननात् मुग्धैः सुन्दरैः अश्वरसां
वक्त्रैरेव चन्द्रैस्त्रेमे लक्षम् । अने लिट् । अथ राज्ञेयकथास्य
चन्द्र एव सम्भवाद्भक्तचन्द्रैरिति रूपम् । सिद्धं तस्य सैहिकेयवृत्तकारा-
दिति स्योपमापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ५९ ॥

वृत्तमिति । काचिदपरनारी युद्धे वृत्तं गतम् । गतेऽतीते वृत्ते
एषाते वस्तुलोपि वृत्तं गत इति विश्वः । शूरमाश्लिष्य रन्तुं तर्हि
मेरोः कुञ्जद्वरजगाम । यावन्नद्वियोगासमर्था तद्विरहापहा पत्नी

त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्थां
 वीक्ष्य प्रेम्णा तत्त्वणादुद्गतासुः ।
 प्राप्याखण्डन्देवभूयं सतीत्वा
 दाशिषलेष खैव कञ्चित्पुरन्ध्री ॥ ६१ ॥
 स्वर्गं वासङ्गारयन्त्या चिराय
 प्रत्यग्रत्वं प्रत्यहं धारयन्त्या ।
 कञ्चिद्भजे दिव्यनार्या परस्मिन्
 लोके लोकस्त्रीण्यन्त्येह कीर्त्या ॥ ६२ ॥

सद्योऽन्वौ देहं लब्धा नैति के माजगाम । एतत् केरुड्वा हम्बन्वो-
 ऽपि हम्बन्वोक्ते रतिपयोक्ति ॥ ६० ॥

लब्धेति । संयुगे युद्धे लब्धप्राणं कञ्चिद्दीरं हस्तिन्यां तिष्ठतीति
 हस्तिनीस्था करपीमाहृटा सती वीक्ष्य प्रेम्णा तत्त्वणा दुद्गतासु-
 तप्राणा । खैव पुरन्ध्री स्वभार्येण सतीत्वात्प्रतिदूतात्वाद खण्डमध्यं
 देवभूयं देवत्वम् । सुतोभावे इति क्यप् । दाम्याश्लेष । स्त्रीणां पाति-
 हृत्यमेव प्रतिषाद्योक्त्यनिदानं माग्निप्रवेशादिर्हामिति भावः । एतत् सती-
 त्वस्य विशेषणमस्माद् देवभूयहेतुत्वात्तुक्तेर्नकाद्यदिङ्प्रतिपयोक्त्यादिकं त
 यथासम्भवमुच्यते ॥ ६१ ॥

स्वर्गं इति । कञ्चिद्दीरचिराय चिरकालं स्वर्गं वासम् । ययना-
 सशाशिषकाद्यादिति विकल्पादनुक् । धारयन्त्या अनुभावयन्त्या अहृन्त्य-
 च्छनि प्रत्यग्रम् । यदुसकादन्यतरस्यामित्याश्रयीभावे समाधानात्प्र-
 तय्य चवरादाना ममाले टिलोप इत्यग्रम् । प्रत्यग्रत्वं नूतनत्वं
 धारयन्त्या परमेभाष्यदत्त्वादिति भावः । लोके प्रीषयन्त्या अङ्गुत्वं
 प्रापयन्त्या । प्रीजोष्यन्ताहृतः शतरि ङीप् धूज्प्रीजोष्यन्त्या इति
 तुगागम । दिव्यनार्या परस्मिन्लोके इहलोके कीर्त्या च भजे प्राप्त ।

गत्वा नूनं वैबुधं सद्ग रम्य
 मूर्च्छामाजामाजगामान्तरात्मा ।
 भूयोदृष्टप्रत्ययाः प्राप्तसंज्ञाः
 साधीयस्ते यद्गुणायद्रियन्ते ॥ ६३ ॥
 कश्चिच्छस्तापानमूढोऽपवोदु
 र्भव्वा भूयश्चेतनामाहवाय ।
 व्यावर्त्तिष्ट कोशतः सख्युश्चै
 स्ताक्तयात्मा का च लोकानुवृत्तिः ॥ ६४ ॥

भजेः कर्त्तव्यं विद् । रथमरणाहोऽद्वयमपि जिगामेतर्षणः । अत्र
 दिश्रान्नाहीर्षोः प्रकृतयोरेव तस्य धर्मसम्बन्धात् क्रोधप्रकृतास्तदा
 तस्ययोगिता ॥ ६२ ॥

गत्वेति । मूर्च्छामाजामान्तरात्मा लोचं रम्यं वैबुधं सद्गं दिश्र
 भयनं गत्वा आजगाम । मूर्च्छासमये सुरसोभरामणीयकं ददा व्याज-
 गाम । नूनसुत्प्रोचाम् । कृतः यद्यथात्प्राप्तसंज्ञाः सम्बन्धाः
 सन् । इष्टप्रत्यया इष्टविश्रयाः भूयः पुनरपि साधीयो गाढतरम् ।
 गाढादीयसुनि अन्निकाशठशोनेदसाधाविति साधादेशः । रथाय रथं
 कर्त्तुं माद्रियन्ते अत्तेहिरे रथर्षेः । कर्त्तरि लुट् श्यन् प्रत्ययः । कथ-
 च्चिदुष्जीवितानां पुनर्म्हं त्रमाप्ति त्रयोर्द्वयहेतुकेति भावः ॥ ६३ ॥

कश्चिदिति । शस्तापानमूढः प्रह्वारमूर्च्छितः कश्चिदीरथेतमा संज्ञा
 उव्धा अपवोदुर्भूच्छासमये बुद्धमभेरपनेत् । सख्युर्भित्त्वं सोश्चैः को-
 यतः आगच्छागच्छेत्यक्रोशति । षष्ठी चानादरे इति षष्ठी । क्रोशन्त-
 मनादत्येतर्षणं । भूयः पुनरपि व्याहवाय रथाय व्यावर्त्तिष्ट । आत्मा
 देहस्यक्तय तथाहि लोकानुवृत्तिय का नैवेत्यर्थः । सुहृज्जनानुरोधस्तु
 हितानर्षिनः परिच्छेत्तुं दृष्टेतर्षणं । सामान्येन विशेषमर्थं नरूपोऽ-
 र्थान्तरम्यासः ॥ ६४ ॥

भिन्नोरस्कौ शत्रुणाकृष्य दूरा
 दासन्नत्वात्कौचिदेकेषुणैव ।
 अन्योऽन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगा
 दूर्ध्वावेव स्वर्गतावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥
 भिन्नानस्त्रैर्ग्राहभाजोऽभिजातान्
 हन्तुं लोलं वारयन्तः स्वर्गम् ।
 जीवग्राहं ग्राहयामासुरन्ये
 योग्येनार्थः कस्य न स्याज्जनेन ॥ ६६ ॥
 भग्नैर्दृण्डैरातपत्राणि भूमौ

भिन्नोरस्काविति । शत्रुणा दूरादालिष्यादुद्धृतात्तयोरित्यर्थः । वृद्धि-
 लक्षणादेकेषुणैः भिन्नोरस्की विदारितवक्षसी कौचिदीरा अन्योऽन्या-
 वष्टम्भस्य सामर्थ्यं तस्य योगात्सम्भवाद्दूर्ध्वावेव ऊर्ध्वं तिष्ठन्तारिव
 स्वर्गतावपि सृतावपूतां अपिसार्थः । तस्य सृतयोर्दूर्ध्वावस्थानादप्यन्त्रेऽपि
 सम्वन्धोस्ते रतिर्योजितः ॥ ६५ ॥

भिन्नानिति । अन्ये वीरा अस्त्रैर्भिन्नान् विदारितान् अतएव मोह-
 भाजोऽस्त्रैर्भिन्नोऽस्त्रैर्गताभिजातान् कुर्वीतान् । अभिजातः स्थितौ
 न्याये कुर्वीतमाप्नोतीति शिवः । हन्तुं लोलं उच्छुक्तं स्वर्गं
 वारयन्तः क्षीयं स्तृहीता जीवग्राहं ग्राहयामासुः क्षीयनेन ग्राहदा-
 मासुरित्यर्थः । इन्द्राणांजीवेषु इन्द्रजपह इति यत्सुव्रतत्रयः
 कषाटिनाटतुप्रयोगः । जीवग्राहप्रयोजनस्यदीनरन्दासेनाह तदा हि
 योग्येन जनेन ज्ञेयना कस्य उंशोऽप्यः कीचर्गादिप्रयोजनं न स्यात्
 स्यादेव सर्वस्यापीत्यर्थः अतोवीराणां रस्त्रेषु अतिपरिचितरक्ष-
 नेषु श्रेयः । मार्त्तं नातिपरिचितमिति ज्वनननिबन्धादिति भावः ॥ ६६ ॥

पर्यस्तानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि ।

आहाराय प्रेतराजस्य रौप्य

स्यालीनीव स्यापितानि स भान्ति ॥ ६७ ॥

रेजुर्भ्रष्टावक्षसः कुङ्कुमाङ्गा

मुक्ताहाराः पार्थिवानां व्यसृजनाम् ।

हासाक्षर्याः पूर्णकामस्य मन्ये

मृत्योर्दन्ताः पीतरक्तासंज्ञस्य ॥ ६८ ॥

निम्ने प्योषीभूतमस्त्रक्षतानां

मस्रं भूमौ यच्चकासाञ्चकारं ।

रागार्थन्तत्किन्नु कौसुमममः

संख्यानानामन्तकान्तः पुरस्य ॥ ६९ ॥

भान्तिरिति । भान्तिर्ह्यसृजतेना भग्गदृष्टत्वादिति भावः । भूमौ पर्यस्तानि अज्ञानपतितानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि पूर्वेन्द्रमभाषि घातपत्ताषि श्लेषत्वात्पीतवर्षः प्रेतराजस्यान्तकस्य आहाराय भोजनाय स्यापितानि विहितानि रौप्यस्यालीनि राजतभाजनानीव भान्ति चेत्तर-
स्मेष्टा ॥ ६७ ॥

रेजुरिति । व्यसृजनां कृतानां पार्थिवानां वक्षसोभ्रष्टाः पतिताः कु-
ङ्कुमाङ्गाः कुङ्कुमावणिता इत्यर्थः । मुक्ताहाराः पूर्णकामस्य सकल
राजकर्महारात्फलभभोरपस्य अतएव पीतं रक्तमेवास्त्रं येन तस्य
मृत्योः हासाददृहासाक्षर्यादस्यादन्तारेजुरिति मन्ये इतरार्थे चा ॥ ६८ ॥

निम्नेष्विति । भूमौ निम्नेषु निम्नस्त्रेषु योषीभूतं रागीभूतं
अस्त्रक्षतानां अस्त्रानि यदस्त्रं चकासाञ्चकार दिदीमे । चकास दी-
प्राप्तिरिति घातोपिष्टं शानेकाव चाम् यत्तव्यमित्प्राप्त्ययवे लजोऽनुमयोगः ।

रामेण त्रिःसप्तकत्वोद्भूदाना
 त्रिचक्रक्रे पञ्चकङ्कत्रियासैः ।
 रक्तान्धोभिस्तत्त्वणादेव तस्मिन्
 सङ्घेऽसङ्घाः प्रावहन्दोपवत्यः ॥ ७० ॥
 सन्दानान्तादस्त्रिभिः शिञ्जितास्त्रै
 राविश्याधः शातशस्त्रावल्गुनाः
 कूर्मोपत्यं व्यक्तमन्तर्नदीना
 मैभाः प्रापन्नङ्कु योऽसृङ्मयीणाम् ॥ ७१ ॥

तद्वचनकालः इत्युक्तान्तावरोधस्य संख्यामानासुत्तरीयाणां रा-
 मार्थं रङ्गनायं कुमुदशेदं कौमुदं अन्धः त्रिं तु कुरुमद्रपोत्त
 वेत्प्रमेघा ॥ ६६ ॥

रामेत्येति । रामेण भार्गवेण सामर्थ्यात् त्रीन् वारान् त्रिः ।
 द्वित्रिचतुर्थः तुर्जित उष्मत्प्रत्ययः । तिराहत्ता सप्त त्रिः सप्तकत्र एक-
 विंशतिशरानित्यर्थः । सङ्घायाः क्रियाभ्यास्तृप्तिगणने कस्यस्यैति ज्ञान-
 च्चप्रत्ययः । अत्रियासैरात्मरक्तैः चित्रमङ्गुते हुदानं प्रश्नपरिमाण-
 मस्य पञ्चकम् । सङ्घायाः वत्तासङ्घस्यत्राध्ययनेष्विति सङ्घार्थं कन्
 प्रत्ययः । अत्रे क्तं तस्मिन् सङ्घे मुदे । सधनास्तन्दनं सङ्घम-
 त्त्वमरः । अथादेव रक्तैरेकान्धोभि एवसङ्घादीपवत्त्वोत्तयः प्रावहन् प्रा
 वरन् रामेण ब्रह्मकासेन च समन्तपञ्चबाध्यं हुद पञ्चकमेव कथ
 जित् कतम् । अत्र ॥ अथमात्रेषासङ्घान्तयः प्रहत्ता इत्यप्रमाना-
 दुपमेयस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ७० ॥

सन्दानान्तादिति । शिञ्जितास्त्रैरभ्यस्तास्त्रविद्यैरस्त्रिभिराहुधीयैः
 शंभः रथानामधक्षादादिविग्रह मविग्रह सन्दानान्तात् वन्दन प्रदेशात्
 शुल्बदेयमधित्येत्यर्थः । शातं शीतम् । शाश्वोरन्तरस्याभिते विक-

पद्माकारैर्यौधवक्त्रैरिमानां

कर्णभ्रष्टैश्चामरैरेव हंसैः ।

सोपस्काराः प्रावदन्नस्रतोयाः

स्रोतस्त्रिन्योवीचिपूञ्चैस्तरङ्गिः ॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामामिषायोपरिष्ठा

दध्याकाशस्वभ्रमुः पत्रवाहाः ।

मूर्त्ताः प्राणानूनमद्याप्यवेत्ता

मासुः कायन्त्याजितादारुणास्तैः ॥ ७३ ॥

स्वादीत्याभासः । तेन शस्त्रेणोपवृत्ताः शिवाः । इमानामिमे देवाः
अङ्गुयशरणाः अष्टद्वन्द्वीणा मदीनामन्तरभ्यन्तरे व्यक्तं कूर्मोपयं
कमठोपमाम् । स्वार्थे अष्टद्वन्द्वयम् । अतएवोपस्थादयः अतर्वर्गव्यवहिति
वामनः । प्रापन् प्राणाः । आपोऽङ्गुष्ठि पुत्रादित्वात् चुरेच्छादेशः ।
उपमा ॥ ७१ ॥

पद्माकारेरिति । उच्चैर्वीचिपु तरङ्गिः उच्चभासैः पद्माकारैः कम-
रुणैर्यौधवक्त्रैर्भ्रष्टैरिमानां कर्णैर्योभ्रष्टैश्चामरैर्हंसैः सोपस्काराः
सपरिकराः । सम्पद्युद्देश्यः करोती भूपथे इति चुडागमः । अस्त्रतोया
रक्तजलाः स्रोतस्त्रिन्यो मदाः प्रावदन् । अत्र रूपकोरमयो. उद्धरः
सुगमः ॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामिति । पत्राद्यि वदन्तीति पत्रवाहाः परिक्षिपः आसि-
षाय आसिषमत्तुम् । शिवार्थोपपदस्य च कर्माणि स्यान्निध इति च-
तुर्थी । उत्क्रान्तानां वृत्तानां उपरिष्ठादध्याकाशमाकाशे । रिभन्तार्ये-
ऽध्ययीभारः । मभ्रसु म्भेसु । वा तूभ्रसुत्तवामिति विवक्ष्यादेतन्म्या-
सोपामासः । अत्रोत्तुद्देश्यते । दावयास्तैः मोरान्तैः कायं ग्राह्य-
ता विपरिजिताः व्यजेष्टेनायु द्विकर्माकार्कर्मणि ताः । अन्ते कर्तुं च

आतन्वद्भिर्दिक्षु पत्राग्रनाद
 म्प्राप्तैर्दूरादाशु तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः ।
 आदौ रक्तं सैनिकानामजीवै
 र्जीवैः पञ्चात्यत्रिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥
 ओजोभाजां यद्गणे संस्थिताना
 मादत्तीघ्रं सार्द्धमङ्गेन नूनम् ।
 ज्वान्नाव्याजादुद्धमन्ती तदन्त
 स्तेजसारन्दीप्तजिह्वा ववाशे ॥ ७५ ॥

कर्मणां पितृणां वचनात् । मूर्त्ताः मूर्त्तिमन्तः । प्राणा व्यद्योदानीभ्यः का-
 यमनेकाभासः पूर्वाभिमानात् पुनः कायमवेशापेक्षिषीन्मूर्त्ताः प्राणा-
 एव नूननाराहण्यनीतप्रातमेवार्धः । इत्यादेश एवमतोऽन्वष्ट इत्याम्-
 प्रत्ययः कञ्जातप्रयुज्यते विटीकक्षोरत्तु प्रयोगः आम्पुण्यवदिह्यत् कल
 एवेति नियमादस्तेनाङ्गतेपदम् ॥ ७२ ॥

आतन्वद्भिर्दिक्षु पत्राग्रनादं पञ्चान्वेषणं आतन्वद्भिर्दि-
 क्षुपद्भिर्दूरादाशु प्राप्तैरागतैरलीयन्मर्कडैरेवेतनैः । पञ्चाशु
 लनेन नजघमाश । पत्रिपूगैर्वाश्वार्तैरित्यर्थः । तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः
 कर्णैः सैनिकानां रक्तमपायि पीतम् । पितृतेः कर्मणि डुङ् आतो-
 युक्तेऽङ्गोरिति युगागमः । प्रयाज्जीवैरेतमैः पत्रिपूगैः पत्रिमर्कटैः
 कर्तृभिस्तीक्ष्णैर्मुखाग्रैश्चक्षुषुषुः कर्णैरपायि । अलोभनेपं पत्रिणां
 प्रकृतत्वात् कोचनप्रकृतविषयः सैषः ॥ ७४ ॥

ओजोभाजां पितृणां ज्वान्नाव्याजादुद्धमन्ती तदन्त
 शिवा । रक्तं संस्थितानां सृजानामोजोभाजांमोक्षस्त्रिणाम् । कर्णैः
 यात्रेण सार्द्धं मूर्त्तैर्वा तन्मं तेल आददश्चक्षत् । अदेर्कुङ् कद
 र्शेषादित्यङ्गागमेऽष्टकस्य आदज्ञादीनामित्याङ्गागमेऽङ्गस्य आदशेः

नेरन्तर्यच्छिन्नदेहान्तराल
 दुर्भक्षस्य ज्वालिना वाग्निनेन ।
 योद्दुर्वाणप्रोतमादीप्य मांस
 स्याकापूर्वखाद्मादे शिवाभिः ॥ ७६ ॥
 ग्लानिच्छेदो क्षुत्प्रबोधाय पीत्वा
 रक्तारिष्ट शोपिताजीर्णशोषम् ।
 सादुङ्कारङ्गालखण्डोपदश

इति । तदनन्तरं नरित तैजोन्वासाव्याजानुसंधोक्ताखलादुद
 भन्ती तारसञ्चैवंवाये रौति स्य । तिरसां वाग्नि रतमित्थमर । नू
 नमित्थतथ आयां स्यात् व्याजयज्ञेन ज्वालात्वापङ्कनेन तैजोस्वोत्तम
 चये सापङ्कवोत्प भति सर्वस्वकार ॥ ७५ ॥

नेरन्तर्येति । नेरन्तर्येणाविच्छेदेन शिघ्र देहस्यान्तराल यस्मिन् क
 र्माणि तद्यथा तथा वाच्ये प्रोत सूत एतएव दुर्भक्षस्य भक्षतमय
 मयस्य । लक्ष्मार्चं खनप्रत्यय । योयुयोधस्य सन्नाम्भ मांस ज्वालिना
 ज्वालावता वाग्निनेन इतेन विशाना वाग्नेन जिह्वा ज्वलतीति प्र
 सिद्ध । खादीप्य प्रज्वाल्य । वाणगाहाय मांसपाकात् चेति भाव । अ
 तएव पाक्षेनापूर्वोऽननव खादोरुचियस्य तत्तथा शिवाभिरुगैर्भासुभि ।
 स्त्रिया शिवा भूरिभायगोभानुसूतधूसका इत्यमर । खादे जपने
 भक्षितमित्यर्थ । लिखन्त्यतरस्याभिति विकृत्याददेर्न वसुदेय । वाग्निने
 च्छया जिह्वाज्वालादग्नेषु अप्रतिबन्धेन पाकश्चिर जवश्च इत्यर्थ ।
 स्यात् साकापूर्वखादाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेऽतिशयोक्ति ॥ ७६ ॥

ग्लानोति । श्लोषा जम्बुक क्षुत्प्रबोधय ग्लानिच्छेदो खेदहारी
 शोपितोजारित सजीर्णशोषोक्तेन तद्रक्तमेवारिष्ट मानविशेष इति
 रूपकम् । तत्पीत्वा सादुङ्कार खादूलव्य । खादुभीति षष्ठ्यु । का

क्रोथा हिम्बं व्यष्वणद्वयस्वनञ्च ॥ ७७ ॥

क्रवगात्पूगैः पुष्कराण्यानकाना
मत्याशाभिर्मेदसीदारितानि ।

आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवश्य

नूकालीनूनं वाग्ददावाननानि ॥ ७८ ॥

कीर्षी रेजे साजिभूमिः समन्ता

वृषण्डेन यज्ञता उपदंशं काष्ठस्यस्यपदंशं कलेत्तर्यः । काष्ठस्यस्य-
यज्ञता तु यज्ञे इत्यमरः । उपदंशं स्युः तीययामिति यमुन् । काष्ठस्यस्य
दंशमक्रियाकर्मत्वेऽपि मुजिः क्रवाण्णत्वात् द्वितीयोप यदतया, तृती-
याप्रभृतीत्यन्तरक्षामिति निहस्तेषोपपदश्चासः । हिम्बं कलेवरं वाज-
स्यत् सुतानिस्त्वर्थः । रेः सनभोजन इति पत्यम् । व्यसनदवाद्यज्ञेति
समुच्चय । अभोजनार्थतात् पत्यं न ॥ ७७ ॥

क्रवादिनि । क्रव्यमदनीति क्रवाटो सांसमस्यताः बहुव्यय-
दयः क्रव्ये चेति विट्पत्यम् । तेषां पूगैः कर्षीभिः मेदसोवशायाः । मे-
दस्तु यमा यज्ञेत्यमरः । इत्याशाभिस्तृणामिदारितानि मेदस्तुत्वात् भान्त्या
पाटितान्यानकानां तृणार्था इत्यमरः सुखानि । पुष्करं करिः कृष्णाणे
वाद्यभारस्यस्ये लते इत्यमरः । प्राणिनः करितरगादीन् प्रत्यवश्यन्
व्यवहारन् । व्यवहारः प्रत्यवश्यमं भोजनं जग्धिरिति इत्यायुधः ।
कावोऽन्तः आभीलानि मयङ्कुराणि । आभीलं भोजकच्छूयोरिति
पित्तः । आननानि व्याददौ विजहार । आहोदोनास्तविहरण इत्यस्य
प्रत्युदाहरणमेतत् । यानि विदारितानि इत्यमरः स्यान्मोवाननानि ।
नूनमित्यतुमेवावाम् ॥ ७८ ॥

कीर्षीति अत्राचङ्कुरीति विद्यतादिभ्यामैरित्यर्थः । कर्षु प्राचने
इति धातोर्नटः शलादेशः । प्राणभानां प्राणिनां प्रतीकैरवश्ये । कर्षु

दप्राणङ्गिः प्राणभाजा प्रतीकैः ।

वह्नारभैरर्द्धसंयोजितैर्वा

रूपैः स्रष्टुः स्रष्टुकर्मान्तशाला ॥ ७६ ॥

आथन्तीनामविरतरय राजकानीकिनीना
मित्य सैन्यै सममलघुभिः श्योपतेरुम्भिर्मङ्गिः ।

आसीदीर्घैर्मुहुरिय महद्वारिधेरापगाना

न्दोलायुद्ध कृतगुरुतरध्वानमौहृत्त्वभालाम् ॥ ८० ॥

इति श्रीमाधकृतौ शिष्टपालवधे महाकाव्ये

प्रतीकोऽययवद्रव्यमर समन्ताकीर्णां सा आलिङ्गि इषदसमाप्ता
भैरिति वह्नारभै कि च दुर्दंष्टै रित्यर्थ । विभाषा ह्यभेदकच इर
कादिति बहुष प्रत्यय तथाहं संयोजितैरर्द्धस्रष्टैच रूपै आकारै ।
रूप स्वरूपे सौन्दर्ये आकार लययोरपीति विग्रह । कीर्णां लघु
धातु स्रष्टुकर्मान्तशाला वा । "स्रष्टुकर्मथोनियतागारमिव रेजे इगु
तमेवा ॥ ७६ ॥

आथन्तीनामिति । इयसक्तरीत्या अविरतरयमविच्छिन्नवेग यथा
तथा आथन्तीनामभिधावन्तीनामौहृत्त्वभाला प्रागर्चभ्य भाजृ राजा
धम्भृजा राजधानि । गोहोस्तेत्यादिना बुज इत्ययः । तेषामर्नीकिन्य रमा
काशा राजकानीकिनीना अलघुभिर्मुहुरिङ्गिर्कर्मिङ्गिस्वारङ्गपङ्क्ति शी
पते । लयस्य सैन्यै सम वेनाभि सङ्घ अपा समूहो आपम् । भिन्ना
दिभ्योऽण । आगेम मच्छन्तीति आपमानासक्तविशेष विधिदाना वारि
धैरौघे प्रगाहै रव एवोयुक् तरध्वनिर्महाध्वनिर्यस्मिन् तन्महद्दोला
युद्ध अनियतजयपराजय युद्ध सङ्गरासीत् लघमा । भन्दाक्रान्ता एत
मेतत् ॥ ८० ॥

सङ्कुल्युद्धवर्षी नो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोशाचलपट्टिनायकरिवरचिते भाषकाद्य-
ध्याख्याने सङ्कुल्युद्धवर्षीः अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

जनविंशः सर्गः ।

अथोत्तस्ये रणाटव्यामसुद्धेणुदारिणा ।

नृपाङ्घ्रिपौत्रसङ्घर्षाद्ग्नित्वेणुदारिणा ॥ १ ॥

तदेवमष्टादशसर्गो तत्तत्र युद्धनिघायेदानीमेकोनविंशति सर्गो
इत्युत्तमनुष्ठेन इत्यादि चित्तबन्धेन वर्णयित्वाभते । धीरेत्यादि ।
अर्धं तत्तत्रमुदानन्तरम् । रणोऽटवीनेलुपमिते वनावः । अग्नि-
वदिति तद्विदितोपव्यनिद्रासु । एवमन्तरमापि इत्यन्वम् । तस्यां रणाटव्यां
असुद्धेः अल्लवो वेणुवोध्या इव । वेणु अस्तरतेजना इति वंशपर्या-
वेणुमरः । तान्दारयति वसेनासुद्धेणु द्दारिणा वेणुदारिणा वाक्यात्
जेन । नृपाङ्घ्रिपाः पादपा इव तेषामोषाः सङ्घर्षात्तेषां संघर्षात् सङ्घ-
रात् श्लेषश्च अग्निश्चाग्निताम्यम् । तेन तन्वमिति तस्यार्थे इतिप्रत्ययः ।
इत्यस्ये वदितम् । आवेदित् । अत्याग्निवदिति तन्वादेन वतिना धर्मव्यव-
धाने साहस्य प्रतिपादिना उपमानोपमेयममानधर्मसाहाय्यप्रतिपाद-
काना चतुर्णां सोपादानाञ्चोपमार्यो तद्विगतता पूर्वोपमा । सा च र-
णाटव्यादिप्रमाद्यतोपमासापेक्षेति सङ्करः । सर्गेऽकिन् अस्तुत्तुम् इत्यम् ।
पद्वमं सवु सर्वेषु सप्रमं हिन्दतदेवोः । गुरुप्रमं च सर्वेषां मेतत् लोकस्य
नञ्चमिति इत्यस्यात् । अत्रैकान्तरक्रमेण यमका इत्यतमपन्दासङ्घा-
दियमः सर्वत्र यदा सम्यग्प्रयोगश्चकारस तत्र यमकवचस्यस्य द-
रिडना । अल्पपेतश्रपेहात्मा व्याहृतिर्व्यसङ्घतेः । यमकनञ्च पादाना-
मादिमध्यान्तगोचरम् । एकद्विविचतत्कार्ये यमकानां विदुःसता । आ-

आपतन्तममुन्दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽबलोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥ २ ॥

जजौजोजाजिजिज्जाजी तन्ततोऽतिततानितुत् ।

जाभोऽभोभाभिभूभाभूरारारिरिरीररः ॥ ३ ॥

॥ एकाक्षरपादः ॥

द्विषध्यान्ध्यान्धध्याद्याद्यन्ध धर्षत इति । अतोऽ सप्तपादान्तं यमकं द्विपादयमकभेदः ॥ १ ॥

आपतन्तमिति । आपतन्तमावाधन्तं अस्तु वेद्युदारिचं दूरात् जरी-
कृतपराक्रमोऽङ्गीकृतपौरुषत्वेन सङ्घातुमतसंप्रहार इत्यर्थः । बलोबलभद्रः
केसरी विंशोमातङ्गं गजमिश्राप्रकोकयामास अन्धोरिव तदन्तरमिति
भावः । अतोऽसङ्घारेण यस्तुध्वनिः ॥ २ ॥

जजाजिति । ततोऽबलोकयान्तरं जजन्तीति जजाः योधाः । जज
युद्धे पथाद्यम् । जजानामोऽज्ञसा जाता जजौजोकातामार्जं जयतीति
जजौजोजाजिजितु । जयतेः क्विप् । जजतीति जजौयोधी । ताप्थीस्ते-
ष्विति । अतिततानितुत् अतितदति अतिव्यवतीति अतितुत् ।
तदन्तः क्विप् । भस्त्राभेवाभायस्य स भाभोवक्षुत्कान्तिः । नक्षत्रं चर्च
मं तारेत्यमरः । नास्तिभीर्षेवा तेऽभियोनिर्भीर्षाः तानिभान् गजान्
अभिभवतीति अभीभाभिभूः । क्विप् । तस्याः भाभसोऽजशेभूः स्वानं
अमीभाभिभूभाभूः । अराः अन्धोवामिर्ऋतीश्च अन्धार्ण तैः रीषानि
गच्छन्तीति अरिर्व्यो रथाः । री भतिस्त्रेधोरितिधातोः क्विप् । तेषां
रैरं प्रेरणं राति अरिरीररीरधिक । आतोऽनुपसर्गकः । अरिः शत्रु-
वन्तभद्रः तं वेद्युदारिचं आर योद्गुभासधारेत्यर्थः अयताविति धातोर्भिट्
द्विर्भावतोऽण्डि वृद्धिः अय्यासस्योरदत्ते अत आदेरिति दीर्घे पुनः धव
शेदीर्घः । भिच्चेकाक्षरपादाण्योऽनुपसर्गभेदः भाभ इत्यपचातु प्राथयोरे
नवाचशातुपनेशस्य चङ्करः ॥ ३ ॥

भवन्भयाय लोकानामाकम्पितमहीतलः ।

निर्घात इव निर्घोषभीमस्तस्यापतद्रथः ॥ ४ ॥

रामे रिपुः शरानाजिमहेष्वास विचक्षण्ये ।

कोपाद्यैर्न शितवां महेष्वा स विचक्षण्ये ॥ ५ ॥

दिशमर्कमिवावाचो मूर्च्छागतमपाहरत् ।

मन्दप्रतापत्तं सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥ ६ ॥

अवहित । लोकानां जनानां जगतां च । चोक्तस्तु सुदने जने-
दत्तमर । भयाय भवन् सम्पद्रमानः भयं जनयन्नित्यर्थः । कृपेः स-
म्पद्रमाने चतुर्थी च यत्तत्रेति कृपेर्दण्डनिर्देशाच्चतुर्थी । आकम्पित-
महीतलोभृत्कर्म्यं कुर्वन्नित्यर्थः । निर्घोषेण भीमोभयहृरः तस्य बलमद्रस्य
रथोनिर्घात इवापतत् आभावत् । शीती पूर्वोपमा ॥ ४ ॥

राम इति । रिपुषुदाती आलिमहेः रथोत्थवेधिति हृत्प्रकम् ।
महच्छुवडत्त्वदत्तमरः । विचक्षण्ये प्रगल्भे । विचष्ट इति कर्त्तरि लु-
टिति न्यासकारः अवनवोश्च प्रतिषेधो यत्तव्य इति चचिह्नः एवाजा-
देमाभावः । रामेववमहे शरान् आस विक्षेपः । अस्यतेर्निट् अत आ-
देर्दभ्यासदीर्घे चवर्णदीर्घः । कोपात्त रामएनं वेधुदारिणं प्राप्ता
प्रातवा । माच्छोरन्दतरेस्त्रामितीत्वम् । महेष्वा महेधुया । मती रोप-
दुर्द्वीकीद्वित्मरः । विचक्षण्ये अधान । जगु हिंसायामिति घातोः क-
र्त्तरि ङिट् । अभिस्रमपादोनाम घादाभ्यासयमक्रमेदः । एवमुत्तर-
तापि दृष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दिशमिति । मूर्च्छागतं रामेषुपातान्कोहसुपगतम् अतएव मन्द-
प्रतापमत्सप्रकाशं तं वेधुदारिणं अवाचीं दक्षिणा दिशं प्राप्तम् ।
अतएव मन्दप्रतापमूर्च्छमिव सूतः सारथिरनूरुश्च आज्ञेर्विहायसः क्वा-
चायादिवाजिविहायश्च दत्त्वपमितयमासः । शीघ्रमपा हरत् अपसा-
रितवान् । उपमा ॥ ६ ॥

कृत्वा शिनेः-शाल्वचमूं सप्रभावा चमूर्जिताम् ।
 ससर्जं वक्त्रैः फुल्लजसप्रभा वाचमूर्जिताम् ॥ ७ ॥
 उल्मुकेन द्रुमम्प्राप्य सङ्कुचत्यत्रसञ्चयम् ।
 तेजः प्रकिरता दिक्षु सप्रतापमदीप्यत ॥ ८ ॥
 पृथोरध्यक्षिपद्रुक्मी यथा चापमुदायुधः ।
 तथैव वाचाऽपगमं यथाचापमुदा युधः ॥ ९ ॥

ज्ञतेति । प्रभावेन सह वर्तते इति सप्रभावा सहावभावा शिनेः
 शाल्वकिपितामहस्य चमू सेना । शाल्वीनाम चैद्यपक्षोरराजा तस्य
 चमूं सेना लिता कृत्वा जिचेत्यर्थः । अतएव वक्त्रैर्चर्चैः । सेनाङ्गदि
 कार इति लक्ष्मीया विकासस्यापि विचारत्वात् । फुल्लजस्य प्रफुल्लार-
 विन्दस्य सप्रभा समानप्रभा हृषीकेश विकाशिततीत्यर्थः । कर्जितास-
 टारा वाचं ससर्जं के दूयमखदध इत्याद्युच्चैर्जतर्जं जगादेत्यर्थः । अथ
 भावनशयो सद्यदि ॥ ७ ॥

उल्मुकेनेति । दिक्षु तेजः प्रभावं प्रकाशय प्रकिरता विक्षिपता
 वृष्टुमुकेन भागवतेन राजा दृष्टातेन च । सङ्कुचन्ती पत्रसम्पदाङ्गन-
 सम्पत्संघनद्विषय यस्तु तम् । सप्रतापं सपराक्रमं प्रकृतापसहितं
 च । द्रुमं द्रुमाख्यं राजानं उल्मुकं प्रप्यादीप्यत प्रजञ्जले । भाषे
 उच्यते । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रस्याद् प्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव
 न श्लेषः ॥ ८ ॥

पृथोरिति । स्वमी भीष्मवाक्कलोरक्षिण्यं भ्राता । उदायुधः
 उदातायुधः सन् । यथा वाचा पृथोराक्षयाधमध्यक्षिपत् धिनिदं
 उदा कथमिति निनिन्द । अथगता सदास्वाकृता व्यसमुदा निरुक्ता-
 यथा तथैव वाचा शुधोमुदादपगमसपहरणं यथा च । भा वाक्षि-
 मचादमानं ददृशागतोऽस्मीति प्रार्थयामादेत्यर्थः । यत्किञ्चभयपदी ॥ ९ ॥

संसं समन्ततो गज्ञामापतन्तीरनीकिनीः ।

कार्णिकः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानि त्र निम्नगाः ॥ १० ॥

दधानैर्घनसादृश्यं लसद्वावसदंशनैः ।

तत्र काञ्चनसच्छाया ससृजे तैः शराशनिः ॥ ११ ॥

॥ निरोष्ठ्यः ॥

नखांशुमञ्जुरोकीर्णामसौ तरुरिवोच्चकैः ।

वभौ विभ्रद्भुनः शाखामधिरूढगिलीमुखाम् ॥ १२ ॥

प्राप्य भीममसौ जन्यं सौजन्यन्दधदानते ।

हमिति । समं युगपत्समन्तत आपतन्तीरागच्छन्तीराशां । चन्द्र-
पदाशामनीकिनीः केनाः । अश्लुषामयं दुषान् कार्णिकः प्रद्युम्नः ।
अत इत् । निम्नगाः नदीः सरस्वान् ससृज् इवैकोऽसच्छायं प्रत्यप-
हीत् प्रकवररोष ॥ १० ॥

दधानैरिति । ससृजि आवृष्टानि त्रयोपदानि दंशनानि चकोपि
देशं तैः । तत्रुत्वं वन्दे दंशनमित्यपरः । अतएव एत सादृश्यं का-
ण्डिकांशुवनाय दधानैकैः सैनिकैः तत्र कार्णिकः काञ्चन सच्छाया
सुवर्णवर्षा शर एवशनिः निद्रासदृशे ततश्च । उदमा रूपकयोः
संसृष्टिः । कोक्यास्यैरिहासिरौष्यं चित्तभेदः शब्दानुहारः ॥ ११ ॥

नखेति । नखांशुमञ्जुर्य इव ताम्रिः कीर्णां अङ्गां अधिरूढाः
शिवीसुषा भाषा चक्यश्च यस्यां ताम् । अत्रिवापौ शिवीसुषावित्य-
भरः । धनुः शाखेव तां विभ्रद्भु वभौ कार्णिकं रज्ज्वैरुद्धततरुरिव वभौ ।
तरुरिवेति निद्रातुर्मात्तोर्मितसुषासः । शिवीसुषेति शिवीसुषेव
सुषमा ॥ १२ ॥

प्राप्येति । अरिपुमानां प्रवृत्तानामन्ततः अरिपुमान्कोऽप्यौ कार्णिकः
भीमं धरद्भुत्वं जन्यं युद्धं प्राप्य । युद्धमायोधनं सत्यं मिथ्यभरः ।

विध्यन्मुच न रिपूनरिपूपान्तकः शरैः ॥ १३ ॥

कृतस्य पूर्वचित्तिपैर्विजयासंशया पुरः ।

अनेकस्य चकारासौ बाणैर्बाणस्य खण्डनम् ॥ १४ ॥

या वभार कृतानेकमाया सेना ससारताम् ।

धनुः स कर्पणूहितमायासेनाससारताम् ॥ १५ ॥

श्रीजोमहौजाः कृत्वाधस्तत्क्षणादुत्तमौजसः ।

कुर्वन्नाजावमुख्यत्वमनयन्नाम मुख्यताम् ॥ १६ ॥

आनते मन्त्रे लीलया धौहार्हं दधत् न तु विध्यन् । न क्षीयं न
कृताङ्गुलिमिति निषेधादिति भावः । रिपून् प्रतिपद्यान् शरैर्विध्यन्
शरान् न समोच न ररचेत्यर्थः । वन्दंशयमन्त्रभेदः ॥ १३ ॥

कृतस्येति । अथौ कार्ष्णिः पूर्वचित्तिपैर्विजयासंशया इत्यादि-
रूपे कृतस्य निशुक्तस्य प्रमुक्तस्य वा अनेकस्थानेकार्थिनः सवङ्गायस्ते-
त्यर्थः । अन्त्यानेकस्य बहुसङ्कास्य बाणस्य बाणसुरस्य यस्मात्स्य
च बाणैः खण्डनं भेदं चकार । अत्र बाणयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वान्
कैवल्यमकृतयोः भेदः ॥ १४ ॥

येति । या सेना कृतानेकमाया कृतबहुकपटा शरीरे ससारतां शरैश्च
वभार तां सेनां च कार्ष्णिः धनुः कर्पणू धनुषं विध्यन्त्यर्थः ।
आयासिन रहितमनायासं यथा तथा आसकार्थमि युक्तवानित्यर्थः ।
बाणं भङ्ग्या तत्सेना वभञ्जेत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीज इति । महौजामहाबलः प्रदुम्नः उत्तमौजसोनाम राज्ञः
श्रीजस्तत्क्षणादेवाद्य सदाभिभूय आजौ युद्धे अमुख्यत्वमप्रधानत्वं
कुर्वन् अथ वा अमुख्यत्वं अमुख्यत्वार्थं तस्मान्न कुर्वन् नाम निजं
प्रदुम्ननामधेयं मुख्यतां प्रधानतां प्रविहार्यताञ्जानयन् । प्रकृतं दुम्नं
वचं मरुतेति प्रदुम्न इति ज्ञानी ॥ १६ ॥

दूरादेव चमूर्ध्वः कुमारोहन्ति स स्रयाः ।
 न पुनः सांयुगीन्ताः स्र कुमारोहन्ति सस्रयाः ॥ १७ ॥
 निपीड्य तरसा तेन मुक्ताः काममनास्थया ।
 उपाययुर्विचक्षत्वं विद्विषोन शिन्नीमुखाः ॥ १८ ॥
 तस्यावदानैः समरे सहस्रा रोमहर्षिभिः ।
 सुरैर्यसि व्योमस्थः सह सारोमहर्षिभिः ॥ १९ ॥
 सुगन्धर्विभिः शुभ्रमस्त्रानि कुसुमन्दिवः ।

दूरादिति । स कुमारः प्रह्लादः सस्रयाः सर्गाः यावन्मूर्ध्वेण
 देव मूर्ध्वोपरिगोहन्ति स्र लघान तावन्तः इवमूर्ध्वः संयुगस्तेषां
 संयुगीन्ताः इत्येते रथस्यनिर्वाहः । गोत्रा कुः प्रथिनी पृथ्वीत्यमराः ।
 न कारोहन्ति स्र पादुकाः ॥ १७ ॥

निपीड्येति । तेन प्रह्लादेन तरसा अनेन कामं विपीड्य अनास्थया
 अनादरेण हस्तः । आर्त्ता न परिहृत्वया इति निषेधेना यथा इति जी-
 वन्तोस्रता इत्यर्थः । अस्त्रानि चिप्राः विद्विषोविचक्षत्वं हस्तपतनाययु ।
 विचक्षत्वं तपोनिष्ठ इत्यमरः । शिन्नीस्रयावापान्नु विचक्षत्वं स्रस्र-
 दत्तं नाययुः । अत्र श्रुतीरपि विचक्षत्त्वयोर् भेदाभ्युपगमादयं अति-
 रेकोविद्विषा विचक्षत्त्वार्त्ता च प्रकृतत्वानुसृत्य वीरिणीयस्यावित इति
 चरतः ॥ १८ ॥

सहस्रैः । समरे तस्य प्रद्युम्नस्यावदानैरत्सुयुक्त्भिः करणैः सहस्र-
 षट् रोमहर्षिभिः रोमास्त्रविद्भिः व्योमस्थैः सुरैः सहस्रैः स्र सारो
 सारो रथमर्षिभिः संसितः ॥ १९ ॥

सुगन्धर्वदिति । दिशः सुगन्धर्वत् सुगन्धः इति । सुगन्धर्वत्सरो-
 मीति अस्त्रान्नाहटः यत्तादेयः । सुम्भं धरत् चक्षानि स्त्रानि रहितं धृति
 प्रतम् दिशोऽनरोधाचत् प्रह्लादे कथितम् तस्य प्रह्लादाव्यायुषः पूर्वोक्तं

भूरि तत्रापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥

सोदुन्तस्य द्विषोनालमपयोधरवारणम् ।

ऊर्ध्वनाव यशश्च द्यामपयोधरवारणम् ॥ २१ ॥

केशप्रचुरलोकस्य पर्यस्कारि विकासिना ।

शेखरेणैव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्षणा ॥ २२ ॥

'ज्ञापयुक्तं' दिवमन्त्रिण प्रति चरुपात । अत्र इन्द्रश्चन्द्रयो कृष्णमय
शोभ्यानन्दोऽन्योपष्कारजननादन्वोऽन्या लङ्कार । परस्परं क्रियाजन-
नेऽन्योऽन्यमिति लक्षणात् ॥ २० ॥

सोदुन्ति । अपगताभवाद्द्विषतायोधामां रवा विह्वनादा शेषा ते
अपयोधरवा द्विष शत्रव तस्य काष्ठी रण सोदु नानमयता । अ
तएव ययव अनिद्रनाम अपयोधराणा वारण्य शेषप्रतिपातोयस्य तस्य
अपयोधरशरण सप्त द्वाभूर्धुभाव शेष मण्डल यच्छत्र संग्रहात्काद
यासादित्यर्थः । ऊर्ध्वोत्थितं । अजादेहितीयस्येति द्वितीयस्याधोहि
भाव । ह्यङ्गावादान्मूर्त्तयेति । यमकशार्धार्थहेतव काष्ठीः कृष्णो
र्षष्टा ॥ २१ ॥

केशेति । विकासिना विविधमार्गचारिणा, विकस्वरण च कुसुम
लक्षणा पुष्पकेतना प्रद्युम्नेन अन्यत्र कृष्णमण्डलेन, तस्यनेत्यर्थः ।
कथयत्पशुरा प्रभृता लोका जना यकिनु तस्य युद्धस्य शिरःप्रभुनि
अन्यत्र केशे प्रचुरस्य केशाढ्यस्य लोकस्य जनस्य शिर मूर्त्ति शेषरेणापी-
हेनेव शिषामाल्येनेत्यर्थः । शिखास्त्रापीठशेषराधित्यपर । पर्य-
स्कारि परिष्कृत भूषितमित्यर्थः । परिपूर्वात्करोते ऊर्ध्वेण द्विष्ट सम्प-
र्युपेभ्य करोती भूषणे इति सुडागम अङ्गव्यासव्यायोगधीति नियमा-
त्परिनिमित्त इत्यादिना धत्वे शिखादीना नाङ्गव्यायोगधीति
उपमा ॥ २२ ॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम् ।

सा दरम्यतनानिन्ये हीयमाना रसादरम् ॥ २३ ॥

इत्यालिङ्कितमालोक्य जयलक्ष्म्या अपध्वजम् ।

क्रुद्धयेव क्रुधा सद्य प्रपदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥

अदितानभि वाहिन्या स मानो चतुरङ्गया ।

षष्वाल वल्गात्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

सादरमिति । सादरं चाभिनिवेशं युद्धप्रसङ्गापि सम्पुङ्गवस्यपि धरं
 हुतं हठादिति वाक्त् रसात् रचे रागात् हीयमाना अपकल्पमाणा
 प्रदुःखमहिम्नेति भावः । अतएवात्र विरोधानामोऽनङ्कारः । जहातेः
 कर्मणि षटः घामजादेशः । सा प्रथमा चैदत्र सेना तेन प्रदुःखेन
 अन्येषां तदव्यग्रात्मनि मरणां सादं निषेधतां रतिं ददातीति अन्य-
 मरणादरम् । आतोऽस्तुपरमं कः इति अत्रागतः । दर्शनं दतोऽस्त्वया
 भवे प्रभवे इत्यमरः । निन्ये गीता । नयतेः प्रधाने कर्मणि षट् ।
 प्रधानकर्मण्यस्याप्येव सादीन्दाष्टहिकर्मण्यमिति इत्यमात् । विरोधाना-
 दयमशयोः संसृष्टिः ॥ २३ ॥

इतीति । इतीत्यं अयत्तत्प्रा । आलिङ्कितं भयध्वलं मवस्येत-
 ष्टुङ्गम् । ट्पुरीमा भयोमत्स्य इत्यमरः । आलोक्य सद्य क्रुद्धया
 मन्त्रागमात्कीर्णदेवेभ्यस्तुष्ट्या । क्रुधा प्रदुःखादितया समा कर्त्तव्यं
 वेदिभूपति प्रपदे प्राप्नोते विज्ञायेति शेषः । कामिन्यः मायेषु वाहिन्यः
 'रुपत्रीगन्धमसहमानाः षट्ः इत्यनरमानन्दने इति भावः । विल-
 विनं प्रदुःखं इहा सद्यचैदुक्तुकोरेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अदितानिति । मानो अतिमानवान् न क्रुद्धयेद्वाः षट्गलः लुव-
 मानाः अयमशयोः अयमशयोः अतएवाभीषा चक्षुस्तुङ्गादस्यां
 तदा सद्यचैदुक्तुकोरेत्यर्थः । चतादेहाणि हृत्पादीनि वस्तुः

भूरि तत्रापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥

सोढुन्तस्य द्विपोनालमपयोधरवारणम् ।

जर्णुनाव यशश्च द्यामपयोधरवारणम् ॥ २१ ॥

केशप्रचुरलोकस्य पर्यस्कारि विकासिना ।

शेखरेणैव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्षणा ॥ २२ ॥

कृष्णयुक्तं दिवमन्त्रिण प्रति उत्पपात । अत्र इन्द्रमन्त्रयो कुसुमय
शोभ्यामन्योऽन्योपकारजननादन्योऽन्या चङ्कार । परस्पर क्रियाजन
नेऽन्योऽन्य प्रति लक्षणात् ॥ २० ॥

सोढुन्ति । अपमताभयासिंहतायोधाना रया सिंहनादा यथा ते
अपयोधरवा द्विप मत्स्य तस्य काष्णं रण्य सोढु नालमशक्ता । अ
शय्य यशश्च अविद्यमान अपयोधराणा वाग्य केवप्रतिपातोद्यस्य तत
अपयोधरवारणं चम् द्वांमर्षुं भाव मेघ मण्डल चक्रेत् स्वर्गमाकाट
यामाह्वयार्थं । ऊहोतेलिट । अजादेद्वितीयक्षेत्रे द्वितीयस्याचोद्वि
भाव । सुवङ्गावादाभ्युत्थे । यमकाकायार्थे तत्र काव्योक्तयो
र्षुहं ॥ २१ ॥

केयेति । विकासिना विविधमार्गचारिणा विकस्तरण च कुतम
लक्षणा पुष्पकेठना प्रद्युम्नेन अन्यत्र कुसुमचिह्नेन तत्रयनेत्यर्थं ।
अथवत्प्रचुरा मभूता शोका जनाभक्तिनु तस्य युद्धस्य शिराऽपभूमि
अन्यत्र केरु प्रचुरस्य केशाद्यस्य लोकस्य जनस्य शिर मुहुरं शेखरेष्यापो
हेनेव शिखांमाह्वेनेवेत्यर्थः । शिखांस्त्रायोडयेषटावित्यभर । पर्य
स्कारि परिष्कृत भूषितमित्यर्थः । परिपूर्वात्करोते कर्मणि द्विट् सम्प
र्युपभ्य करोती मूषण इति मुडागम अडभ्यावव्यथावेऽपीति नियमा
त्परिनिदिभ्य इत्यादिना मत्से शिखादीना वाडभ्यवावेऽपीति विकस्य ।
उपमा ॥ २२ ॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम् ।
 सा दरस्यृतनानिन्ये हीयमाना रसादरम् ॥ २३ ॥
 इत्यालिङ्गितमालोक्य जघलक्ष्म्या अपध्वजम् ।
 क्रुद्धयेव क्रुधा सद्य प्रपदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥
 अहितानभि वाहिन्या स मानो चतुरङ्गया ।
 चचाल बलगात्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

सादरमिति । सादरं सामिनिवेशं युध्यमानापि सम्पुङ्गवत्स्यमि धरं
 द्रुतं वृष्टादिति वायव्यं दशात् एषे दशात् हीयमाना अपकथयत्यो
 प्रदुग्धमर्हन्तीति भावः । अतएवाम् विरोधाभासोऽलङ्कारः । अहातेः
 कर्मणि षट्ः यागलादेशः । सा इत्यत्र चैद्य सेना तेषां प्रदुग्धेन
 धन्येसां तटस्थानामपि नराणां सादं निश्चेततां रानि ददातीति अन्त-
 रसादरम् । आगोऽस्तुपकर्म क इति कप्रत्ययः । दरं मयं दरोऽस्त्वया
 भवेऽपभे दद्वारः । निन्ये नीता । नयतेः प्रधाने कर्मणि षट् ।
 प्रधानकर्म्यस्यास्येवे सादीत्याङ्गिर्कर्म्यामिति वचनात् । विरोधाभा-
 सवचनयोः संसृष्टिः ॥ २३ ॥

इतीति । इतीत्यं जघलक्ष्म्या आलिङ्गितं अपध्वजं मरुशकेण-
 प्रदुग्धम् । दृष्टुरोमा अधोवत्सल दद्वारः । यागोक्त्यं सद्य मुञ्जया
 कपत्रयागमात्कोपितवेनेष्टुत्वेष्टा । क्रुधा प्रदुग्धश्चित्तया एषा चतुरी
 चेदिभूपतिः प्रपदे प्राप्तः तं दिङ्मावेति शेषः । आदिभ्यः प्रायेण साङ्गिनियः ।
 'कर्मणिगन्तव्यमपह्वयानाः सद्यः पुद्वानरमाश्रयमे इति भावः । नि-
 शिं प्रदुग्धं वदा सादरं चैदं युद्धोपेत्यः ॥ २४ ॥

अहितानिति । आगो अभिमानवानु च क्रुद्धयेद्यं मन्मना प्रप-
 मानाः अमभययाः अमभययायाः अतएवामीचर ललासुराद्वारा
 ददा वद्वत्कलभवमा नीचतुरङ्गया । चचालक्ष्म्या च चतुरी न मरु-
 शकेण

धृत्प्रत्यग्रद्वारसररागैरपि द्विपैः ।

सरोपसम्भ्रमैर्वधैरौद्र एव रणे रसः ॥ ३७ ॥

न तस्यौ भर्तृ तः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु ।

रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥ ३८ ॥

षाणाद्विपूर्सत्त्वणोरकोटरैर्धन्विशाखिभिः ।

गोधाश्लिष्टभुजाशाखैरभृङ्गीमा रणाटवी ॥ ३९ ॥

इति । धृतः प्रत्यः स द्वाररस एव रागोर्मर्कं रपीति । विरोधः ।
 रौद्रद्वारयोर्बिरोधित्वात् धृतस्मिन्दूरद्वारैरित्य विरोधः । अतएव
 विरोधानाशोऽवधारः । द्वारः स्रते नाथे रसे च गज-
 मरुते । द्वारं पूर्वास्मिन्दूरे स्रद्धकुसुमेऽपि वेदिं विप्रः । सरो-
 पसम्भ्रमैः द्विपै रणे । रौद्र एव कोधरस एव वधे भंतः । स
 र्गोऽपि सिद्धः ॥ ३७ ॥

नेति । भर्तृ तः स्वानिभ्यः प्राप्ते मानसम्प्रतिपत्तौ पूर्वाशौभनस्यै
 सैलौषु प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु रणे एकसर्गेषु भियतोत्साहेषु नियत-
 निवसेषु वा । सर्गोस्तु स्वकनाश्यायसमाशौत्साहनिशवा इति वैज-
 ग्रन्थी । प्रतिषु, सदातिषु, मानसम्प्रति पत्तौर्वा मानसेषिन्वर्ष-
 र्कं प्रवचनीयमुक्ते इति वा । भयं न तस्यौ पूर्वोप चारकारिषोर-
 ध्याय निर्भीकाः प्रातिहन्वेत्यर्थः । अन्यथा यस्तु भीतिपरदहर्तः सङ्क्रामे
 नश्यते परै । 'भर्तृवैद्वृष्टत' द्विश्रितत्त्वं प्रतिपद्यते । यदस्य सैकत-
 विद्विदुषाचंभमार्कगतम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते येषदहत्तस्ये तिति
 निषेधकरवादिति भावः । अत्र मानसम्प्रतिपत्तौर्बिरोधैर्बलत्या भय-
 नस्तानहेतात्मादायहेतुर्ब कार्यावर्त यमकेन संसृज्यते ॥ ३८ ॥

वाचति । रणमेवाटवी रणाटवी वाचरिवाङ्गिभिः पूर्वो द्वेषीरा-
 निष्ठा एव कोटराः कुहराशेवानीः गोधाश्लानि निष्ठाकाय ।
 गोधा तले निष्ठावावाचिति शिप्रः । तत्रं व्दावात वारयम् । लो-

नानात्रावदज्ञानानां सा जनौषधनौजसा ।

परानिदृशानिराप तान्वियाततयाश्चिता ॥ ४० ॥

प्रतिलोमानुलोमपादः ।

विषमं सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः ।

श्लोकैरियं महाकाश्यं व्यूहैस्तद्भवद्द्वलम् ॥ ४१ ॥

संहत्या सात्वताञ्जैद्यमति भास्वरसेनया ।

ववले योद्गुमुत्पन्नप्रतिमा स्वरसेनया ॥ ४२ ॥

शेषा एव शेषा इति द्विदृश्यम् । तान्विराहृष्टाः हुजा इव
शापावेगं वैर्हन्विभिरातृष्टैरेव शाधिभिर्हृष्टैर्भीरुमवहरा कभृष्टः ।
वमहाः सुखंभक्त्यायवददम् ॥ ४६ ॥

मानेति । एहासां नानाविधायां शास्त्री चित्रदुष्टे शोभया ते
सदा चरन्तानाया कर्मणि इवती । एवमंशाद्येत्याशनेपदम् । जनौ-
षधेनां चान्द्रा जनौषधना वज्रसन्निभः । एहाविरुधवा विवाततया
बैदाद्येन शास्त्रेणानिना हृष्टेवयः । एहोदृष्टु विद्यातयेस्वरः । ॥
चैद्येना तानुं पतन् करीन् काम दाप । कल प्रतिपादं पादाङ्क-
होहाहोत्पादमडिबोदददम् ॥ ४० ॥

विरममिति । तद्वत् चैद्येना सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः शा-
स्त्रिदृष्ट्यासुरजन्मादिदृष्टुः श्लोकैर्ब्रह्मज्ञानं मिथुणस्य तथादि-
कथितं श्लोकैः सर्वतोभद्रादिभिरेव कथयित्वाहैः । व्यूहसु बंधविद्याय इ-
त्यर्थः । निजमं इत्यर्थदृष्टयवत् । एव नानादिवस्तेनयुक्तवचनं वा-
च्यमस्मि ॥ ४१ ॥

हंशयेति । भास्वरा तेषां हुजा बलात्तया भास्वरसेनया वा-
त्तानं कुरुतां केशव्या वरेण चैदां प्रति यवले प्रवेत्ते । कथयन्ते
तीरतोषीरे विद् व यवदृष्टा दीति कथरादिवाहेत्याम्बाय शोभनीः

विस्तीर्णमायामवती लोललोकनिरन्तरा ।

नरेन्द्रमार्गं रथ्येव पपात द्विपतास्त्रुलम् ॥ ४३ ॥

वारणागगभीरा सा साराऽभीगगणारवा ।

कारितारिवधा सेना नासेधा वारितारिका ॥४४॥

युग्मम् ।

अधिनागस्यजविनोविक्रम्यत्यक्चरवः ।

प्रतिषेधः । वा ददूनां संज्ञितः अरसेन स्वभावेन बोहुत्त्वप्रतिभा
 श्रुताप्रतिभा वा सद्यं रथ्यच्छ्रुता वा मरादूता अथं निवर्तत
 ; इति भाषः ॥ ४२ ॥

अथ बहुसेनायाः प्रतिवर्तमियोगं कुम्भेनाह । विस्तीर्णं भिक्षादि ।
 आयाभवती इत्येतयो लोललोकनिरन्तरा अलङ्कनसङ्घुला वा सुने-
 त्प्रसरल्लोकान्तरः । सा बहुसेना विस्तीर्णं द्विपतां वलं नरेन्द्रमार्गं
 राजपथं रथ्या विधिषेव पपात शङ्खगान् । उपमानेऽपि विशेषणं
 योज्यम् ॥ ४३ ॥

वारणेति । कीदृशी सेना वारणैरेवामैरचरन्तीतीरा दुरय-स्तहा
 वारणागभीरा वा सारायां श्रेणानां न भिद्यं गच्छन्तीत्यभीगानां
 निर्भीशका । गुणानां जन्तु-कृानाभारवोयस्यां सा सारा भीमगणा-
 रवा कारितारिवधा शतयत्नवधा । रामोराज्यमकार वदितिवदत्त स्यादौ
 चित् । नास्यासेवः प्रतिषेधोयस्यां वा नासेधा नञ्जर्णे नरत्नेन
 बहुश्रीङिः । अनासेधा वा वारितारिका रक्षितप्रलुधा अनेनाहं
 योत्स्ये इति अथं इतप्रतिभटेत्यर्थः । यैविकः कम्पयः । वा सेना
 पपातेति पूर्वोच्यते । अत्र प्रातिभोस्येन अहं प्रविशोमयमत्तमेतत् अर्च-
 यन्तुं निध्वनदित्यादिस्तोत्रप्रतिबोधयमके ॥ ४४ ॥

अथोति । प्रज्जन्तीति प्रज्जन्-योगविज्वनाः प्रज्जोरिभिरिति इति-

पेतुर्वर्हिणदेशीयाः शङ्खवः प्राणहारिणः ॥ ४५ ॥

प्र वृ त्ते वि क स द्वा नं सा ध ने ष्य वि पा दि मिः ।

व पृ पे वि क स द्वा नं यु ध मा प्य वि पा णि मिः ॥ ४६ ॥

पुरः प्रयुक्तैर्युद्धन्तच्चलितैर्लब्धशुद्धिभिः ।

आलापैरिव गान्धर्वमदीप्यत पदातिभिः ॥ ४७ ॥

केनचित्स्वासिनान्येषां मण्डलाग्रानवद्यता ।

‘प्रत्ययः’ । विक्कशङ्खः पिच्छैः कलापैश्चारवः । अतएव रैपदसमाप्तवर्हिण-
देशीयानयूरकलाः । रैपदसमाप्तावित्वादिना देशीयवृक्षवः । प्राणहा-
रिणः शङ्खवः मल्लायुधानि । वा उर्वि मल्यं शङ्खुर्वा इत्यमरः ।
भातेष्वधिनानाम् । विभक्तार्थेऽव्ययीभावः । गजेषु, सर्पेषु, च निपेतः
सर्पेषु, वर्हिषा इत्येत्वर्थः । अतएवोपमाद्वारः । यद्दोषरहिण्यजा-
भागा इति वैजयन्ती ॥ ४५ ॥

महत्तेति । विक्कशङ्खं सुश्रमाथोभ्रानोभ्रनिर्यस्मिन् तद्वया तथा
साधने सम्पुद्गारे महत्तेऽव्यविनादिभिर्निनाडरहितैर्विवापिभिर्हृन्निभि-
र्भुंभं व्याप्य प्राप्य विकसत्प्रभृतं दानं मदोदरधे । युद्धारम्भे घनहा-
नस्य ध्वन्यते सत्वसम्पत्तत्वात् साधनेऽपि अविनादस्या त्रिदोषाद्दोषा-
भासः । गोमूत्रिकविलम्बोऽयम् । वर्यानामेकरूपत्वं यदेकान्तरम-
ह्ययोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राकृतं पुकरन्नादिदो विदुरिति अचानात् । यो
‘इयकोऽद्वये पङ्क्तिद्वयेऽर्द्धद्वयं क्रमेण विनिष्कलान्तरविनिर्भवेन वाचने
लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥ ४६ ॥

पुर इति । तत्पुद्ग पुरः प्रयुक्तैः गजादिभ्यः प्राक्प्रवृत्तितैः ।
अन्यत्र गानान्पूर्वसुचारितैः चलितैः भगवन्वचरिभिः अन्यत्र सुड-
रावर्त्तितैरित्यर्थः सन्धशुद्धिभिः कातर्यैकपटादिदोषरहितै रित्यर्थः
अन्यत्रास्तैरागातुगुणैरित्यर्थः पदातिभिः पत्तिभिः करणैः । गान्धर्व

प्रापे कीर्त्तिंश्रुतमहीमखड्गायाऽनवद्यता ॥ ४८ ॥

विद्वन्तुं विद्विपस्तीक्ष्णः समग्रेव सुसंहतेः ।

परिवारात्पृथक्चक्रे खड्गश्चात्मा च केनचित् ४९

अन्येन विद्वधेऽरोणामतिमात्रा विलासिना ।

उद्गच्छेन चमूस्तूर्णमतिमात्राविलासिना ॥ ५० ॥

सहस्रपुराणः कश्चिन्नूनमूर्धाऽसिना द्विपः ।

केनचिदिति । खासिना खड्गेन अन्येषां मण्डलापानुं चवद्यता खड्गयता । अंतेर्हटः शलादेशः । केनचिद्दीरेण कीर्त्तिंश्रुतं यथो-
 द्याप्तं महीमण्डनापं भृष्टं यथाः सा कीर्त्तिंश्रुत महीमण्डनाप-
 यनवपुता अनिन्दुता प्रापे प्राप्ता ॥ ४८ ॥

विद्वन्तुमित् । केनचिद्दीरेण विद्विपोविद्वन्तुलीक्ष्णोनिमित्तः परि-
 ख्येता च खड्गः सुसंहतेः सुवटिनाम् सुदु सङ्गी भूताश्च परिवारात्को-
 यात् परिजनाश्च । परिवार परिजने खड्गशोभे परिच्छद इति विद्वः ।
 समग्रेव पृथक् चक्रे उद्गतः । आत्मा च पृथक् चक्रे विभक्तः । खड्ग-
 सुतस्य सत्त्वैर्द्विर्गत्वारि मध्ये पपातेत्यर्थः । अत्र खड्गात्मनोः प्रह-
 तयोः समानक्रियायोगात् केवनसहताप्यदा तुन्दयोविता ॥ ४९ ॥

अन्येनेति अन्येन दीरेण विनाविना विद्वत्तनशीलेन उद्गच्छेन उद्ग-
 तेन अमिनः खड्गेन मात्रं मानमतिक्रान्तातिमात्रा अपरिचितता अ-
 रोणां चमूः सेना त्वर्षे येषु अतिमात्रमत्यन्तमाविज्ञा कथुषा अति-
 मात्राविना अत्याविदा विद्वधे कता ॥ ५० ॥

सहस्रपुराणः । पृथगतीति पुराणः । पृथासनपुराणयोः कर्त्तरि ष्टुट् ।
 सहस्रार्था पुराणः सामयिना पूर्यिता वा सहस्रपुराणः सहस्ररत्नी स्र-
 ष्टुणा वा कश्चिद्दटः कवचसु सहस्रपुराणः सहस्रसङ्ख्यापुराणः स्र-
 ष्टुमारेवः कवचोत्पत्तौति प्रविद्धः । अविना खासिना द्विपोन्नमूर्धां
 नूनमूर्धुर्धा । प्रापे प्राप्तेऽपि गमकादात्ममायः । कवचसु द्विपोविना

वपुषामद्यापातादिमानामभितोऽगलत् ॥ ६८ ॥

॥ असंयोगः ॥

एणाङ्गण सर इव सावितम्वदवारिभिः ।

गजः पृथुकराकृष्टशतपत्रमलोडयत् ॥ ६९ ॥

शरक्षते गजे भृङ्गैस्त्रिविषादिविषादिनि ।

रुतव्याजेन रुदितन्तत्वासीदतिसीदति ॥ ७० ॥

अन्तकस्य पृथौ तत्र शयनीघट्वाहवे ।

हेतो मियोनिसीदनादिभ वस्त्रादिनिषीदनादिनेत्यत्रमेव । अनारतम-
 आन्त दानतोयममितीऽनन्तम् वस्त्रात् निर्हृत्वा पातेऽग्नि जदातिरेक इति
 गजानासंख्याङ्गातिशयोक्ति । अत्र संयोगाभावादसंयोगचित्तभेद ।
 मूलोऽनन्तरा संयोग ॥ ६८ ॥

रथेति । गजोमदवादिषां सावितकृच्छित रथारुह्यं समरं पृथुगा
 करेषाङ्गणानि शतपत्राणि अमितवाहनाणि अम्यत्र कुपययानि च
 शक्तिनु कर्मणि तस्यैव रथाङ्गणमलोडयत् -रथाशोभयत् । शेषविशेष्ये
 प्रसङ्गः ॥ ६९ ॥

शरक्षते इति । गजे शरैश्च क्षते भङ्गते अतएव विषादिना विषादयता
 विषादिना वस्त्रा सह वर्जते इति तस्मिन् सविषादि विषादिनि तत्र रथे
 प्रतिषीदति अतिशब्दे सति श्रुते सतीत्यर्थः । सदेकं शरश्रेयः । भृङ्गैः
 कर्तृभिः । न लोकेत्यादिना पञ्चो मतिपेयः । रुतव्याजेन रुतच्छेन
 र्दितं रोदनभाषीत । खान्धयनाग्रदुःखाद्रोदनं कृतमिवेत्यत्रमेव
 स्पृष्टकामयोगाङ्गणम् । सा च रुतव्याजेनेत्यत्रपञ्चपूर्वकत्वात्सामङ्ग्येति
 अर्थस्त्वकार ॥ ७० ॥

अन्तकस्येति । अन्तकस्य मृत्यो संव्यस्यनि सेतेऽसिद्धिति शयनीये
 तस्यैव स्थितइत्यर्थः । अत्राप्युदीवञ्जलमित्यधिकरथेऽनोयत् । पृथौ
 विषाते तत्राहने अतद्गजाः दन्त्यथसनादिवाण्य महाह्वेतोः भृङ्गैश्चतुर्भ्युः

दशनव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वम्मतङ्गजाः ॥ ७१ ॥

अ भी क म ति के ने द्वे

भी ता न न्द स्य ना श ने ।

क न त्म का म से ना के

म न्द का म क म स्य ति ॥ ७२ ॥

॥ अर्द्धभ्रमकः ॥

दधतोऽपि रणे भीममभीक्ष्णम्भावमासुरम् ।

हृताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥ ७३ ॥

मत्कुण्ठादव दृष्टात्पर्ययः । अमरक पायिनः अट्टाश्रयाः कीटविशेषः म-
त्कुण्ठाः । काष्ठोद्यजातदन्ते च यस्याजन्तौ च मत्कुण्ठाः । तत्काठ-
स्याददन्तौ तथात्वद्वयम् । अन्तःकलु ययनीव इत्येवमन्तेष्वप्येषामेवमिति
सङ्हरः ॥ ७१ ॥

अथ युक्तेराह । अभीक्ष्णत्वादि । अभीक्षा निर्भीका मतिर्यस्य ते-
नाभीक्ष्णमतिक्रान्तिर्निर्भयचित्तेन । शैषिकः 'व्यङ्ग्ययः । इदं दीप्ते ।
भीतानामामन्दस्य मायने । मयेत्यन्ताशुकर्त्तरि ल्युट् । हनन्तो दीप्य
माना शशामा विजयित्वात्पूर्वकावत् सेना यत् तस्मिन् हनन्तु काम-
सेनात् । पूर्वभ्रमम् । मन्दसामर्थं मन्दोत्साहम् । पूर्वभदेव हम् ।
अस्ति निराशुवाचे रथ इत्युत्तरेषु सन्त्यः । अत्र ध्वस्तो महत्सु-
मर्षपादभ्रमस्यामावात्तदाह्वानमेव भ्रमयादर्द्धभ्रमकम् । उद्धारस्तु ध्व-
स्तोभ्रमस्य स्यादेव ॥ ७२ ॥

दधत इति । रणे पूर्वोक्तवचारे अभीक्ष्णमत्तनं भीषं मयङ्करं
आसुरमसुरदम्बान्धिनं भावं पुरयकारत्तस्यम् । भावो बीषाक्रिया-
पेटाभ्यभिमायजन्तुषु इति वैजयन्ती । असुरत्वञ्च दधतः दधाना अपि
परैः मत्सुभिः अभिमुखा यत्र स्थिताः हृताः वीरा इति मेरः हत-

॥ युग्मम् ॥

येनाङ्गमूढे व्रणवत्सुखा परतोमरैः ।

समत्वं स ययौ खड्गवत्सुखापरतोऽमरैः ॥ ७४ ॥

निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलम् ।

पाणिनीयमिवालोकि धोरैस्तत्सुमगाजिरम् ॥ ७५ ॥

एव सुरार्णा भावं सुरभूयं सुरत्वं देवत्वसुपाययुः । स्वर्गं वान्त्वम-
राङ्गसुखा इति कुर्यादिति भावः । सुवोभावे इति व्यप्यं । अत्रासु-
रभार्येऽपि सुरभूय सुपाययुरिति विरोधस्य भावशब्दस्यासौन्दर्येण परि-
हारा द्विरोधाभावः ॥ ७४ ॥

येनाङ्गमिति । रूपा बहु वर्धते यज्ञेन यद्वर तेजस्विना येन
वीरेण परतोमरैः अमुचस्त्रैः अणवत्सुखमङ्गमूढे ऊढम् । मूढैः क-
र्माणि लिट् सम्प्रसारणम् । खड्गवत्सुखी खड्गवत्सुखी चापि च रतः
खड्गवत्सुखापरतः खड्गेषु प्रहारेषु युद्धं त्वं विजित्य । अरः
खड्गादिषुही स्वादित्यभरः । स वीरोऽमरैः समत्वं ययौ पौरुषे-
योति भावः । उपमायसकयोः संवृष्टिः ॥ ७५ ॥

निपातितेति । निपातिततर वीरव्यथाङ्गमिताः सुहृदादयोयत् तत्त
वीरम् । अमिषुखमञ्जोरमि रणे बध्यत्वादिति भावः । अन्यत्र निपा-
तिताः लक्षणाभावे शब्दशुभ्रत्वाय सुलक्षिता सुलक्षरूपेषो चारिता सुहृ-
दादियन्दा यत् तदित्यर्थः । अतएव तत्सुमगाजिरं रथाङ्गयम् । पाणिनिना
प्रोक्तं पाणिनीयं अष्टाध्यायीव्याकरणमिव । तेन प्रोक्तमिति व्यत्ययः ।
धीरैर्हं देवेदाजोकि उच्यते । उभयत्रापि धीरैर्हं रथगाहत्वादिति भावः ।
शोभनं हृदयं यद्य स सुहृत् । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति हृद-
यशब्दस्य हृद्भावोनिपातित । स्वसखासोति स्वामी देखरः । स्वामिनै-
श्वर्यं इति मत्सर्षीव निपातः । पितृभ्राता पितृव्यः स्वान्नातृभ्राता त मा-
तृव इत्यमरः । पितृव्यमातृवभावापहृषितामहा इति व्यदुलजन्नि-
पाता । विभर्त्तीति भ्राता । मृनेदादिस्त्रादौषादिको निपात ॥ ७५ ॥

अभावि सिन्ध्वा सन्ध्याभ्रसदृग्रुधिरतोयया ।
 हृते योद्गुञ्जनः पांशौ स दृग्रुधि रतो यया ॥ ७६ ॥
 विदलत्युष्कराकोर्णाः पतच्छङ्खकुलाकुलाः ।
 तरत्यवरयानद्यः प्रासर्पन्नुक्तवारिजाः ॥ ७७ ॥
 असृग्जनोऽस्त्रक्षतिमानवमज्जवसादनम् ।
 रक्षःपिशाचं मुमुदे नवमज्जवसादनम् ॥ ७८ ॥
 चित्तञ्चापैरपेतज्यैः स्फुरद्भक्तशतहृदम् ।

अभावीति । सन्ध्याभ्रसदृग् सन्ध्यामेघसदृशं रुधिरमेघं तोयं यस्या-
 क्षया सिन्ध्वा रक्तमद्या अभावि भूतम् । भावे बुद्धिं विष् । यया
 सिन्ध्वा इयोदथाङ्गोति इयुधि इति लोके । रुधेः क्रिप् । पांशौ र-
 क्षति हृते सति स जनो वीरलोकोयोश्च रतः अतृप्तः अभूदिति शेषः ।
 उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

विदलति । विदलं द्रुविदीर्घमाथैः पुष्करैः कटिहस्तायैः शक्य-
 रिकसङ्घैः पद्मैराकोर्णाः ध्याप्ताः । पतद्भिः शङ्खकुलैः लक्षाटाभ्य-
 यतैः कन्दुषट्कैः साकनाः । तरन्ति अवमानानि पतन्ति वाहमानि
 रवाय अन्वत् पतन्त्या अरुज्जा वासु ताः रक्तवारिजावधिरतोयनिन्याः
 अन्वत् रक्तानि वारिजावि वासु ताः वयः प्रासर्पन् प्रावहन् ।
 अत्र नदीनां रक्तनदीनां च शेषः ॥ ७७ ॥

असृगिति । अस्त्रक्षतिमान् अस्त्रपहारवान् जनोवीरजनोऽसृपक्तं
 स्रष्टादनं सप्रय वेदावेगस्य सादनं सादकं यथा ध्यात्तया अथमत
 नवयोर्भक्षनयोर्भेदोरेवयोरेदनं भक्षकम् । कर्त्तृत्वे च्युट् । रक्षासि
 च पिशाचस्य रक्षःपिशाचम् । समाहारे इन्द्रोक्तं वदाम । उच्यते
 लक्ष्म । अत्र भेदस्य वचनवाक्यादेहेतवाद्वाक्यादेहेतकं चाध्वनिर्ह
 तश्च यमभेन संसृज्यते ॥ ७८ ॥

चित्तमिति । अथेतज्जैरपगतभीर्भीः । भीर्भी ज्या विह्विगी इत्य

पयोदजालमिव तद्दीराशंसनमावभौ ॥ ७९ ॥

बन्धौ विपन्नेऽनेकेन नरेणेह तदन्तिके ।

अशोचि सैन्ये घण्टाभिर्नरेणेह तदन्तिके ॥ ८० ॥

कृत्तैः कीर्णा मद्यो रेजे दन्तैर्गात्रैश्च दन्तिनाम् ।

क्षुण्णलोकासुभिर्मृत्योर्मुसलोन्मुखैरिव ॥ ८१ ॥

युद्धमित्यं विधूतान्यमानवानभियोगतः ।

चैत्यैः परान्पराजिग्ये मानवानभियोगतः ॥ ८२ ॥

इत्यमरः । चामैरित्वां विचित्रं स्फुरन्ति रक्ताभ्येन यतस्तदाः यस्या
यस्मिन् नतः । यस्या यतस्तदा ह्यादिनोत्थमरः । तत्प्रकृतं धीरः ।
व्याघ्रं ह्यते यत्नेति वीराशंसनं मयद्दृष्टा युद्धभूमिः सा वीराशंसनं युद्ध-
भूमिर्वातिभयप्रदेत्यमरः । पयोदजालमिवावभौ ॥ ७९ ॥

बन्धाविति । इह सैन्ये बन्धौ विपन्ने अस्ते सति अनेकेन नरेण
अनेकेनैर्नरैरित्यर्थः । आतावेकवचनम् । तदन्तिके तस्य अतस्य बन्धोर-
न्तिके अशोचि किञ्च हतादन्तिनोवत् तस्मिन् हतदन्तिके सैन्ये घण्टा-
भिर्नरेणे न दध्ने । रणतेभ्यो लिट् । यत्न हतदन्तिके इति विशेषे-
न यथात्या घण्टानामरणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं ह्याभ्युच्चिन्तं यमकेन संख-
यते ॥ ८० ॥

कृत्तैरिति । कृत्तैः शिखैः दन्तिनां दन्तैर्गात्रैश्च कीर्णां मद्यो रण-
भूमिः क्षुणाः पिष्टाः लोकासु जनमाद्यायैस्तैः अतस्यो मुसलोन्मुखैः
कीर्णैरेजे । अयोऽयं सुसलोऽस्त्री स्थादुन्मुख मित्यमरः । अत्र सुस-
लोन्मुखैरिति राजदन्तादिपाठेषु सर्वकृताभ्येत्यादिस्त्रतादेव व्यभि-
चारज्ञापकात्परनिपातव्यत्ययः ॥ ८१ ॥

युद्धमिति । मानवानभिमानवान् चैद्योयुद्धमतं प्राप्तः सन् इत्यं
विधूता अभिभूता अन्ये चैद्यातिरिक्ता मानवा यैस्तान् । विधूतान्यमान-

अथ वक्षोमणिच्छायाक्षुरितपीतवाससा ।

स्फुरदिन्द्रधनुर्भिन्नतडितेव तडित्त्वता ॥ ८३ ॥

नीलेनानालनलिनिलीनोत्तलनालिना ।

ललनालालनेनालं लीलात्तोलेन लालिना ॥ ८४ ॥

हाचरः ।

अपूर्वयेव तत्कालसमागमसक्तामया ।

वान् अभियः निर्मीकान् परानरीन् अभियोगतोऽभि योगादभ्यवरोधात्
परालिङ्ग्ये जिगादेश्वर्यैः । विपराम्भ्यां सेरित्यात्मनेपदम् । वृद्धिर्लो-
रितं कृतम् ॥ ८२ ॥

अथ भगवदभियोगं पञ्चभिः कुलकेनाह । अथेत्यादि । अथ चैद्यज-
यामकरं वदुया राजन् परः पुमान् अहग्रतेति पञ्चमेन सम्बन्धः । तद्-
पुस्तारन्निभिर्विदितेति । वक्षोमणेः वीक्षुभ्यश्च क्लृप्ताया क्षुरिताणि व्या-
प्तानि पीतवासांसि पीताम्बराणि यस्य तेन । अतएव स्फुरता इत्यत्र
तुवा भिद्यः सङ्गतास्तदतो यस्य तेन वृद्धिश्चता सेवेनेव म्पितेने-
त्यर्थः ॥ ८२ ॥

नीलेनेति । पुनः कीदृशेन वदुया नीलेन श्यामलेन तथा मार्शं नाम-
रहितं यद्यनिनं तल्लि निखीना आरुद्धाः उद्धमन्तीत्तुद्धवनापतापान-
योयस्य तेन देनावनलिनिलीनीशोद्धवनालिना सुषुधीरभनोमपरिभ्य
महृहभभरेत्येत्यर्थः । ललनानां विना विनीयां स्त्रीणां लालनेन उपधा-
चनेन वशीकरणेनेत्यर्थः । अथ सम्बन्धं लीलात्तोलेन मोहानोन्दनेन
लीलादानेनेति पाठे लीलानां विद्यादानामादानेन व्याख्येनेत्यर्थः । ना-
नयति भक्तानिति चाचिना भक्तानुवम्पिनेत्यर्थः इत्युत्तरानामोऽह-
कारः ॥ ८३ ॥

अपूर्वयेति । विदुश्च अपूर्वयेव अपूर्वसमागमेन तत्कालं समागमे
सक्तामया भाभिवाशया विजयत्रिशा चैद्यविरक्तयेति भावः । कृतादर-

दृष्टेन राजन्वपुषा कटाक्षैर्विजययिया ॥ ८५ ॥

विभावी विभवी भाभोविभाभावो विवोविभिः ।

भवाभिभावी भावावोभवाभावोभुवोविभुः ॥ ८६ ॥

द्वाक्षरः ।

उपैतुकामैस्तत्पारन्निश्चितैर्योगिभिः परैः ।

देहत्यागकृतोद्योगैरदृश्यत परःपुमान् ॥ ८७ ॥

माङ्गलैरेनालोकितेन वपुषा राजन् दीप्यमान । अत्र प्रस्तुतजयश्री
विशेषणवाच्याद् प्रस्तुताहुरक्रमानिनी प्रतीते रुमाशोक्ति प्रतीयमा
नाभद्राध्यवसायादमाङ्गदर्शगोतम चा च ॥ ८५ ॥

विभावीति विभावोऽस्यास्तीति विभावी प्रभावसम्बन्ध विभवोऽस्या
स्तीति विभवी ऐश्वर्यवान् भक्ष्याभेवाभा यस्य च भाभोगच्छत्रवडुष्णच
दृश्यते । विभा विशिष्टाभा भावयति सम्बन्धयति विवोस्त्विति विभाभावी
तस्य भावा सर्व्वमिदं विभावीति श्रुते । भुवोऽप्यन्तान् स्थिति । विना
पक्षिणा वाति गच्छताति स्थि । पक्षिशब्दम दल्लभं । यातोऽनुपस-
गोक्त्वा विभीनिर्भोक्त भव सकार व्यभिभवतीति भवाभिभावी भक्ताना
सकारनिर्भक्त दृश्यते । भुवा स्थिति । भावान् जानून् खवीति भावाव
विभक्त ज्ञाता । भावोऽतीवात्रिवाचेदाभूत्त्वभिप्रायार्थेन स्थिति वैजयन्ती ।
कवते कामं शि शब्द । भवाभावोऽस्यास्तीति सकारद्वयैस्त्वृत्त दृश्यते ।
अर्थवादिवाद्च प्रत्यय । भुवोभूमेर्दिभुभंसां ॥ ८६ ॥

उपैति । यत्रभूत पर पुमान् परमपुरुषोद्धार । तत्पार तस्य
हरे पार व्यक्तसुपैतुकामैक जिगीषुभि । अन्यत्र टिड्द्युभिरित्यर्थ ।
उद्धाममनसोरपोति अकारलोप । निश्चितैर्योग्ज् जतनिश्चयैरित्यर्थ ।
अन्यत्र निश्चितत्वे । परकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि क्त । यदा पीता-
गाव विभक्ता भ्रातर इत्यादिवदूहायतस्य स्फुटीकृत चैतत घण्टापथे च
सिद्धिं विद्वी विदितवत्त्वत् । रेचकानामनोटोगैर्नैरलोदते । अन्यत्र

तं श्रिया घनयाऽनस्तरुचा सारतया तथा ।

यातया तरसा चारुस्तनयाऽनघया श्रितम् ॥ ८८ ॥

गतप्रत्यागतम् ।

विद्विषोऽद्विपुरुद्वीच्य तथाप्यासन्निरेनसः ।

अरुच्यमपि रोगघ्निसर्गादेव भेषजम् ॥ ८९ ॥

सप्तशुभिरिष्यैः । योगिभिः सखाङ्गद्विरपायवद्विर्वा । अन्त्य ध्यान-
वद्विः । योग सखहमोपायध्यानवद्वितिसन्निविल्लभरः । परैः यत्नुभिः ।
अन्त्य परमयोगिभिः अद्वयत परेभ्योऽतिउत्तेत्यर्थं अन्त्य० साक्षात्-
क्षणः । तमेव विदित्वातिमत्तमेतीति श्रुते । अयान्तरप्रतीतिर्धनिरेव न
स्येव अभिधायाः पक्षार्थे नियन्त्रयात् ॥ ८७ ॥

युक्तेनाह । तमिति । घनया आनन्दगान्द्रया । जनसदृशा वृत्ती-
यशान्दा । सारतया सारत्वेन सर्वोत्कर्षगुण्येन यातया व्याप्तया । चारु-
क्षमया रस्यकृपया । स्वात्मानुपसर्जनभट्टसंयोगोपधाटिति विप्रत्यादनी-
वारः । अमपया निर्होत्वा तथा प्रविष्टया श्रिया रमया तत्सौ तरया
त्रिनमन्विद्धितं तं० हरिसुद्वीच्ये त्वात्तरेण अन्त्यः । अद्यापि प्रातिषो-
ष्येनाहृदितोर्द्धप्रतिभोम यमकम् । यतस्तत्तन्तु प्रागेशोक्तम् ॥ ८८ ॥

विद्विष इति तं पूर्वोक्तं हरिं उद्वीच्य विद्विषः यत्नुभिः । अद्विषुः
द्विषन्ति स्म । अद्वि द्विषत्येति द्विषत्येव भेदुं सादेयः । तथापि द्विषन्तोऽपि
निरेनशोनिष्पायाः आसन् । द्वेषीसखस्याप्येकोनिदसंख्यं दृष्टानो-
नाह । अरुच्यमिति । रोचत इति अरुच्यम् । राजसूत्रवेत्तादिना कवचनो-
निपातितः । अरुच्यन्तरोचमान मयि भेषजभोधम् । भेषजोपधभै-
ष्यान्तोदमतः । निरुग्णात् स्वभावरमज्ञेरेव रोगं हन्तीति रोगघ्नं चारो
प्यभाटि । हरिर्हरति पापानोति वचनार्दिति भावः अमत्तुयत्तत्तं

युगमम् ।

विदितन्दि वि कोऽनीके तं यातन्निजिताजिनि ।

विगदङ्गविरोद्धारोयोद्धारो नतिभेति न ॥ ६० ॥

प्रतिलोमेनायमेवार्थः ।

नियुज्यमानेन पुरः कर्मण्यतिगरीयसि ।

आरोप्यमाणोरुगुणमूर्त्वा कार्मुकमानमत् ॥ ६१ ॥

तत्र बाँगाः सुपरुषः समधोयन्त चारवः ।

द्विषामभृत्सुपरुषस्तस्याल्लयस्य चारवः ॥ ६२ ॥

विदितमिति । किञ्च योद्वा शीरो यो हृदिः नतिं परेषां मन्त्रतां
भेति भाषेति । नितरां जिता यज्ञयो येन तस्मिन् निजिताजिनि अने-
कार्जिभिरिन्द्रियि अनीके सैव्ये । इह्यमि वरं सैव्यं चक्रं कामो-
कमस्त्रियामिन्द्रियः । यामं योद्वाभागतम् । दिवि सन्तोऽपि विदितं प्र-
ख्यातं विगदं निरामयं तं हृदिं गवि मुनि । रोद्धारो जेतारः को न
कोऽपीत्यर्थः । प्रातिजोव्योऽथेतर्ह्ये घटार्थं वाक्यार्थाः । एतदपि लोका-
प्रतिभोभयमकत्रेव पदपदाद्योदि संवाटस्तु वैचित्रीविशेषः । लक्ष्यन्तु
निधनदित्यल्लोकाभनुबन्धेयम् ॥ ६० ॥

नियुज्यमानेनेति । पुरोऽपि अतिगरीयसि कर्मान् इत्यत्रापि
अन्यत्र दुष्करे कश्चित् कल्पस्तुनि नियुज्यमानेन व्यापारविषयता यात्रा-
धियपता च भलां साभिवा आरोप्यमाणोरुगुणमूर्त्वा चरुमङ्गान्
गुणोक्त्या यस्मिन् तत् । अन्वयव वर्यमानसौन्दर्यार्थिकः । इत्येते प्रभव-
तीति कार्मुकं धनुः । कर्मण्य सकञ् । धामयत् गुणार्थं यादाकृष्ट-
कोटिकमभृत् । अन्यत्र प्रपतन्मूर्त्वा । अत्र प्रपत कार्मुकविशेषपताभ्याद्
प्रस्तुतमयोव्यपुष्टपतीते । समाशोक्तिः ॥ ६१ ॥

तत्रेति । तत्र कार्मुके शोभनानि पदेषु येषां ते सुपरुषः सुपदंणः ।
अतएव चारुशोऽतिरमशा वाप्याः समधोयन्त निहृताः चारुः इत्य तस्य

पश्चात्क तानामप्यस्य नराणामिव पत्त्रिणाम् ।
 धीयोगुणेन संयुक्तः स स कर्मान्तमाययौ । ६३ ॥
 प्रापे रूपी पुराऽरेपाः परिपूरी परःपरे ।
 रोपैरपारैरुपरि पुपूरेऽपि पुरोऽपरैः ॥ ६४ ॥

॥ इन्द्रः ॥

• दिङ्मुखव्यापिनस्तोत्थान् ह्यादिनोमर्माभेदिनः ।
 विद्येपैकक्षणेनैव सायकानिहतांश्च सः ॥ ६५ ॥

शार्ङ्गद्वारमव द्विगं सुदु परम सुपरबोऽतिर्धर्मोऽमृत । यमश्च
 विद्येपैकक्षणेनैव ॥ ६५ ॥

मवादिनि । नराणां उंचामिदं मवातकताया निवृत्तार्थं तदा
 पृथक्सापितामार्थं चन्द्रावधीरितानामपि । पत्त्रिणा निवृत्ता मध्ये
 इत्यर्थे । धीयः पत्त्रोत्तरं सुद्येन ज्ञया दाक्षण्यादिना च सुदुः
 चरं च सपत्नी नराणां इरे कर्मान् कर्षं समीपमायवो आगतः
 पुत्रयोगदाकर्षमात्रं चन्द्रान्निवृत्तगते इत्यर्थे । सैववृत्तीर्षो-
 मना ॥ ६५ ॥

प्रापे इति । पुरा पूर्वं रूपी आत्मार्याद्यनेकरूपवान् परेषां नि-
 व्याप परिपूरयति अर्धभङ्गानिति परिपूरी मङ्गवरद । पुरयतेर्षमि ।
 परः परमऽतिरोग्दरिः परै शत्रुभि प्रापे प्राप्य चरद्वरदत्तुष । अप
 रंरन्वै शत्रुभि कर्षंति अपारेरन्नेरोर्षे रिधुभि पत्नी रोपदबुर्धवो
 रित्प्रमद । पुरोऽप्ये उपरि च पुपूरे पूरत । पृथक्ते कर्मणि विद् ।

• इन्द्रराहुनाशोऽवहार ॥ ६४ ॥

दिगिति । स इतिदिङ्मुखव्यापिनोदिगन्तव्यापकान् । अति मः
 ज्ञान् निदितान् मूराव । ह्यादने इति ह्यादिन पञ्चनाशत
 सिद्धनादतत । अर्धभेदिनोमर्मास्तानविदारकान् ह्यादनाश्रुत्-
 तानरिष्य इत्यर्थेनैव विद्येपैकक्षणेनैव निराव । अत्र सादकना
 सिद्धिना

शरवर्षी महानादः स्फुरत्काम्बुककेतनः ।
नीलच्छविरसौ रेजे केशवच्छलनीरदः ॥ ६६ ॥

॥ गूढचतुर्थः ॥

न केवलञ्जनैस्तस्य लघुसन्धायिनोधनुः ।
मण्डलीकृतमेकान्ताद्बलमैच्छि द्विषामपि ॥ ६७ ॥
लोकालोकी कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः ।
कालोऽकलोऽकलिः काले कोलकेलिकिलः किल ६८

अ प्रकृतानामेव तृणधर्मयोगादौपम्योपममाशुखयोगिताभेद ॥ ६५ ॥

धरति । शरवर्षी माधवर्षी नीरवर्षी च । धरं भीरे शरोबाण इति
विश्वः । महाम् नाद सिङ्गनादोयजितं च यस्य स महानाद ।
स्फुरन्ती काम्बुककेतने धनुर्वज्जी यस्य सः । अन्धमेन्द्राय चिह्न
इत्यर्थः । नीलच्छवि श्यामकान्ति । यस्य केशवस्य हवः कपर्दं यस्य
स नीरदः केशवच्छलनीरदोहरिमेवोऽसौ रेजे इत्येव रङ्गात्प्रतीतकवेण
दिदीपे इत्यर्थः । अत्र अथशब्देन इतित्वापञ्चनेन निवृत्तारोपणाच्छु
चादिपञ्चैरसत्त्वप्रतिपादमरूपोऽपञ्चवालङ्कारः । द्विषाद्यन्वर्गतधनुर्ष
पादात्तरथाद्बलचतुर्थीच्छिन्न विशेष शब्दालङ्कारश्चेति पञ्जरः ॥ ६६ ॥

नेति । लघु शीघ्रं ध्वजते यस्य लघुसन्धायिनस्य इति धनु-
रेव केवलं एकान्तात् मण्डलीकृतं शीघ्राकर्षाच्चित्रमेव पश्यतीकृतं
जननीं च । कर्माण्यनुद् । किन्तु द्विषा वदामपि मण्डलीकृतं त्वासा-
देकल उल्लिखितमैच्छि । अत्र धनुर्षलयो प्रकृतयोरेव तुल्यधर्मयोगार्थ
केवलप्रकृत्यादा तुल्ययोगिता ॥ ६७ ॥

युग्मेनाह । लोकेति । लोकानालोकेति इति लोकालोकी त्वेचोक्त-
दयो कथोभपुरमापी कल्केन पापेन दम्भेन वा अनिन्देन भवतीति
अहत्ककलिलः । कल्क. पापपापये पापे दम्भे इति विश्वः । अतिक

ह्यक्षरः ।

अक्षिनारासु विव्याध द्विपतः सै तनुत्रिणः ।

दानेषु स्थूलं लक्ष्यत्वन्नहि नस्य शरासनै ॥ ९९ ॥

युग्मम् ।

धरगोऽविवरो वैरिविवारी वारिरारवः ।

• विववार यरोवैरं वीरोरविरिवौर्वरः ॥ १०० ॥

साहचः अक्षिणारासुमसुंज इत्यर्थः । काक्षीनीलस्यैः कानात्तवीणा
 भासि यत्ना दत्त सोऽक्षरः निरय इत्यर्थः अक्षिविरवसुहः सद्यम-
 ददहदीम इत्यर्थः काटे प्रत्यवाते धोतकेत्या ददाहवीदया विवति
 शोडति शोनकेटिद्विषः । विवरासु यत्तयै । विव्याधेत्यक्षरेण व-
 श्वस्यः । इत्यक्षरमात्रः ॥ ९९ ॥

यश्नीति । य पूर्वोऽक्षरपविशिष्टो हरिः तन्मूलस्य दद्या हनीति
 ननुत्तियो वनिषः । तद्वत् वदं ददन्मिदमरः । तान् द्विपत य
 त्नु अक्षिनारासु नेत्रकनीनिद्यासु विव्याध प्रथकार । तथा हि तस्य
 हरे दानेषु वितरयेषु एव सूक्ष्मत्वं विपुलविषयत्वम् । अत्रैता-
 म्पुनश्चदानशौल्या वदन्ते इत्यन्तर । इत्यस्ये वरस्ये त्वं न विवृ
 छन्दस्यवमेव कृतोऽक्षिनारासुवितरकस्य युक्तमस्यै । यतोवाक्यार्थ-
 हेतुवः कासुः ॥ ९९ ॥

वदर इति । वरान् रातीति वररोवरः । इत्यस्ये यतोऽनुप-
 शर्गे वः । अक्षिनारासुवितरकस्ये । वैरिव- इत्यु विवारदति
 वैरिविवारी । वारोऽस्य रातीति वारिरः । पूर्ववत् । तस्ये वारोदस्य
 व वारिरारवः । वरः योरोवैरं मूर व इत्युः । तस्यै वरं दद्या-
 दाम्पौ म्पुनश्चदानशौल्या वदन्ते इत्यन्तर । तस्यै वरः योरोवैरः
 योरोवैरं वैरिविवारी इत्यु विववार विवारदायात् लघात्वेत्यर्थः ।
 इत्यक्षरमात्रः ॥ १०० ॥

हाक्षरः ।

मुक्तानेकशरम्भाणभिक्षरङ्गुयसान्द्रिषाम् ।
 तदीयन्धनुरन्यस्य न हि सेहे सजीवताम् ॥ १०१ ॥
 राजराजोरुजाजेरजिरेऽजोजरोरुजाः ।
 रेजारिजूरजोर्जाज्जी रंराजर्जुरजर्जरः ॥ १०२ ॥

हाक्षरः ।

उद्धतान्द्रिपतस्तस्य निघ्नतोद्वितयं ययुः ।

उक्तंति । मुक्तानेकशरं शिष्यवङ्गवाच्यम् । तस्य हरेरिदं तदीयं
 धनुः भूयसां द्विषा प्राधान्यहरत् । तथा हि अन्वयस्य परस्य सजीवतां
 न सेहे । अथ वा अन्वयस्य घट्टयः सजीवतां सन्वयाकालं न सेहे ।
 लिट्, जीयति जीयः छाग्रीर्षी स्त्रीति वैजयन्ती । वाक्यार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गम् ॥ १०१ ॥

राजेति । न जायते इत्यलोऽनादिः । अन्वेष्यपि दृश्यते इति
 अनेर्हप्रत्ययः । न जीर्यते इत्यक्षरः अगन्तः । पचाद्यच् । नास्ति
 इतोयस्येत्तरजारजोयुष्परहितः । रेजनीति रेजाः तेजिवाः । रेजुदीप्तौ
 मचाद्यच् । ते च ते अरयश्च तेषां ऊरोर्हिंसवः तेन जातं रेजा-
 रिजूरजम् । तदूर्कं यत् सर्कयतीति रेजारिजूरजोर्जाज्जी । अजो-
 र्हिंसिः अजुरार्जववान् । जर्जरो नभरतीति अजर्जरोददः षं ह्रिः
 आजेरजिरे रण्यङ्गवे राजराजोः राजशेष्योः इरोज यभङ्ग । राज
 भङ्गे लिट् । अतएव रराज दिदीमे । दृश्वरास्तुपाठः ॥ १०२ ॥

उद्धतानिति । उद्धतान् रणाम् द्विपतः यत्नून् निघ्नतो हिंसवः ।
 आसिनिप्रहनेति सूत्रे निघ्नतिषट्पातविपर्ययस्यस्य अङ्गोपदेशादि-
 हनेरेवेकस्मिन् द्वितीयैव । तस्य हरे मराः । पानार्थे धातो पा
 पाने इति धातो इति अक्षरं रजाहे धातो पा रक्षणे इति सुवर्ण
 जगन्नेति द्वितयं ययुः अक्षरमपिबन् सुवनभरणांयेति श्लेषार्थः । अत्र

पानार्थं रुधिरन्धातौ रक्षार्थं भुवनं शराः ॥ १०३ ॥

क्रूरारिकारी कोरेककारकः कारिकाकरः ।

कोरकाकारकरकः करीरः कर्करोऽर्करक् ॥ १०४ ॥

द्वन्द्वः ।

विधातुमद्यतोर्णोऽपि लधिमानमसौ भुवः ।

अनेकमरिसङ्घातमकरोद्भूमिवर्द्धनम् ॥ १०५ ॥

दारी दरदरिद्रोऽरिदारुदारोऽद्रिदूरदः ।

पानवीरभेदाभ्यवसादेन रुधिरं भुवनयोस्तुन्दयोर्गितावह्वारः । तत्र पा
नार्थं रक्षादिवाक्यस्य यद्गुणं कथेन भुवनपरसहोति लक्ष्मणार्थगर्भवाद्
बोधोद्भवाम् शुभः । अतः बल्लस्यरूपतं रक्षानां वीर्यस्यैव
इति वदन्त्यात् ॥ १०२ ॥

अथ क्रमेणाह । क्रूरोति । क्रूरान् धरीन् किरति विधिपति
इति क्रूरारिधारी । किरतेर्हनिप्रत्ययः । धोर्भूमेरेवधारणः एक प्रसङ्गः ।
करोतेर्लुम् । कारिका यातनाः करोति क्रुदानामिति कारिकाकरः । का
रिका यातनाहृत्प्रोदिभरः । हृत्प्रोदिभ्यादिना ताप्प्रोत्थे टच्च्प्रत्ययः ।
कारिकाः क्रियाः । यातयेनिर्हृत्प्रुत् । तत्पर इति केषित् । कोर
काकारी कर्तुं यत् यं कोरका कारकरः कर्मसङ्घातस्यैवधारि-
त्विष्यः । शैविष्टः उद्भवः । करिषोदवान् ईरयति धिपतीति
करीरः । उद्भवत् । कर्करोरेव वर्ज्य इत्यर्थः । कर्करोरेव इत् दण्ड
लोऽर्करिष्यपत्न्या । कर्करोरेव वर्ज्य इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

विधातुमिति । भुवनोर्भेदविधानं उच्यते । कारावतरणं विधातुम-
द्यतोर्णोऽपि लधिघातोऽन्वयो पूर्वोक्तशुभो भगवान् इति कथेनं बल-
परिहृतात् भूमिवर्द्धनं भूधारणपर्येत्य इति शिरोधः मूलवहतेर्द-
त्त्वशिरोधः । कर्करोरेव वर्ज्य इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

दारीति । दारो बहुदारवान् । भूयार्थं भवतीति । दत्ते

दूरादरौद्रोऽददरद्रोदोरुहाकरादरी ॥ १०६ ॥

एकेपुणा सङ्घतिथान् द्विपोभिन्दन्नुमानिव ।

स जन्मान्तररामस्य चक्रे सदृशभात्मनः ॥ १०७ ॥

शूरः शौरिरग्निगिरैराशाशैराशु राग्निशः ।

शरारुः श्रीशरीरेशः शुशूरेऽरिगिरिः शरैः ॥ १०८ ॥

हरिश्चोर्निर्भीकः । दुरोर्गङ्गा मये खभ इत्यमरः । उदारो महान्
दाता वा । उदारोदात्तमङ्गोरित्यमरः । अद्रिस्तु इत्येव दद्यते वृ-
रदोहर्भेदोऽद्रिदूरदः । इदं विशेषेण चङ्गप्रत्ययः । अरौद्रः साधुना
शौच्यः रोदरी रण्यीति रोदोरुत् विज्ञवशापी । रणे, क्रिप् । ददा-
तीति दाददाता । ददातेरौणादिको रप्रत्ययः । आदरोऽस्वास्तीति
आदरो सन्नागोदरवान् स हरिः अरिरेव दाद काङ्गनरिदाद दूरा-
देर अददरत् दारवति च । दारवतेत्येव चडि अदृत्परमपचदल-
स्य शाभित्यभ्यासस्यात्वम् । अरिदारिति रूपकमर्थाङ्कारोद्देश्यरात्
मास्य ॥ १०६ ॥

एकेषु चेति । स हरिरेकेषु च एकेनैव यरेषु बहुभाना पूरयानु
सङ्घतिथान् सङ्घयः स्थितानिन्वर्थः । बहुभूतमप्यसङ्घस्य त्रिभुगिति ति-
भुगागमादेव आपकादसङ्घशात्वेषि बहुभान् उट्प्रत्ययः । द्विपः यत्नू-
नुमानिवेत्तरमना । भिन्दन् विदारयन् जन्मान्ते रीमस्य दशरथेरा-
त्मनः सदृश चक्रे । सदृशरेणानेकारि, शुभभेदस्य जन्मान्तरभावमवा-
यात इति भावः । विभेद य इत्यस्मात् । स एकेन महेषुषेति
रामादये ॥ १०७ ॥

शूर इति । शूरार्थोति शरारुः इत्यमरः । शरारुर्धातुको हिंस्र
इत्यमरः । शूरन्दुरोरारुद्वारप्रत्ययः । श्रीशरीरेशः श्रीशरीरेशः
उच्छ्रीमाद्यनाय, शूरोपीरः गौरिः अण्यः अग्निगिरै श्रीरुह्ये त्र्यामादि-
शोऽशुवत इत्याशाशैर्दिगन्तभ्यापकैः । अशोतेः कर्म यद्यथाशरैर्वाप्यैः ।

॥ द्वयत्तरः ॥

व्यक्तासीदरितारीणां यत्तदीयास्तदा मुहुः ।

मनोहतोऽपि हृदये लेगुरेपान्न पत्रिणः ॥ १०६ ॥

नामाचराणाम्मलिता मा भूद्भर्तुरतः स्फुटम् ।

अगृह्यत पराङ्गानामखनखन्न मार्गिणाः ॥ ११० ॥

॥ अतालव्यः ॥

आच्छिद्य योधसार्थस्य प्राणसर्व्वस्वमाशुगाः ।

अतिद्विष्टः शत्रुशिरांसि । ज्ञातानेवचनम् । राशिप्रः बह्व्यः प्याह
श्रीमं मुन्नेरे जवान । नृर हिंसात्मनयोरिति धातोर्बिद् । इत्य
शास्त्रमाद्यः ॥ १०८ ॥

अत्रेति । तदा मरिचु उच्यते एषां शरीरापरित्यागं यत्कृत्वा उच्छिद्यन्ता
व्यापीत् । यद्यथाचस्य हृदयेति तदीयाः पत्रिणोवाप्याः मनोहरनि
कायादुहरनि इति मनोहतोमारका इत्यर्थः । हृदयेः क्षिप् । मनोहाः
प्रतीवने । अतएव मनोहतोऽपि हृदये मनसि न लेगुर्न बन्नाः इति वि-
रोधः दधोनिर्भियु निर्लम्पु रित्यर्थः । हृदयं दधमि खान्ने इति द्विष्टः ।
निरोधाभासोऽचद्धारः ॥ ११६ ॥

नामेति । मर्तुः सामिनोनामाचरार्थां यत्रेयु लिखितानां मन्दिता-
माशिव्यं तिरोधानं ना मृदिति बुद्धेर्लक्ष्यः । अतः मार्गिणाः हृदिमराः
पराङ्गानां अतिशरीराणां यस्तन् प्राणान् कष्टकृत । यद्येवं । माधुं
रक्तम् । रक्षाशिवेपस्य । आशुमाशिमिचित्तस्य सामिनामाचरमाशिव्य-
परिहारायैव उच्येयते स्फुटमिति । अत्र तास्यव्यवस्थाभावादतास्य
इति विश्वभेदः । एषुवधानां कालिदि इत्यर्थस्तुति तामुत्प्रेषि व्यञ्जनायेत्
एवायं नियम इति न दोषः ॥ ११० ॥

आच्छिद्येति । आशुगाः वाप्याः योधसार्थस्य शीरसर्गस्य मादसर्गस्य
आच्छिद्यं शिवागारिकाश्रीरा । शीरकागारिकाश्रीरा । शीर-

दुहादं दददे दुहे ददाददददोऽददः ॥ ११४ ॥

॥ एकाक्षरः ॥

स्रुतेभकुभोरसिजैर्हृदयक्षतिजन्मभिः ।

प्रावर्त्तयन्नदीरक्षैर्द्विषान्तद्योपिताञ्च सः ॥ ११५ ॥

ददत इति इहइहादी । दद दाने इति धातोश्चिनिः । दादादः ।
 दाः दृष्टिः दैप् सोपने क्षिप् । तां ददत इति दादादः । दद दाने
 धर्म्मण्यप् । दूददीददोः । दूः परिनामः । दूञ् परिनामे क्षिप् । तां
 ददातीति दूदाः दुषाः । टी षयः । टीच् चने क्षिप् । तां दत इति
 दीदौ नावदौ । दमवत्प्रतोऽनुपचर्गे वः । दूदात्तां दीदौ दूदम-
 हेभौ दीदौ तुजौ यण्य वः । दूददीददोः इदमञ्जुवमञ्ज र्ण्ययः । ददा-
 ददददः । ददने इति ददाः दातारः न ददने इति धददा धदा-
 तारः तेषां हयानामपि ददोदात्ता ददाददददः । धर्म्म दद दाने
 मभाद्यप् । धदनेऽप्यदा वधात्तरुतनाप्रभतय । धदः मभाद्यप् । तान्
 द्यति धदइदति इति धददः । टीऽऽषण्यने आतोऽनुपचर्गे वः ।
 एभ्यतो हरिः । इदं ददातीति इहः इ-धदः र्क्षिन् इहे र्मौ ।
 इदं ददत इति इहादं यस्मिन् । दद दाने धर्म्मण्यप् । दददे ददौ
 प्रयुक्ताभिर्द्धः । दद दाने धर्म्मणि विट् । ददाद्यत्तुनासो-
 ऽदहारः ॥ ११४ ॥

स्रुतेति । स्रु हरिः स्रुताः चक्षिताः रभट्स्थाः धरणि जाता धर-
 वित्रा इव रभट्स्थाः एवोत्सिक्ताश्च यैस्तैः । हृदयक्षतिभिर्द्धः मङ्गारैः
 मगोभङ्गैश्च विषादात्पादजैः सक्त देवां तैः । हृदयं वक्ष्यति सान्नि-
 इति विभ । द्विषां तद्योर्विदां वाप्यैः योर्विनेरयुधिष । रक्षत-
 युधि योर्विद इति विभ । नदीः मान्मेयन् मनाह्वयम् । अर्द्ध-
 मभेन तदात्तेरतेत्यद्विद्वयः । अथ हयानामयस्यायां प्रकृतान् प्रकृत-
 शेषः । तैरर्द्धविषां तद्योर्विदां ददाद्यत्तुनासोऽदहारः ।
 ददुपत्रीयनेन द्विषान्तद्योर्विदां वाप्यैः योर्विदः छेवदूराभेदादिद-

सदामद्वलप्रायसामुद्धृतरसोवभौ ।

प्रतीतविक्रमः श्रीमान्हरिर्हरिवापरः ॥११६॥

योऽङ्गिभङ्गिन्ना अस्वरूपतुल्यधर्मो भवतामुन्ययोगिता अङ्गाङ्गिभावेनैवा
बद्ध ॥ ११५ ॥

सदेति । सदा मदीयस्य स सदासद निरन्तरसक्तं बलं बलं भद्रं
प्रीत्यातीति सदासदबन्धमाय । यदस्मान्बन्धं सत्यमसत्य । ससद्बन्ध-
रसा मूर्ध्नि स मसद्बन्धस्य प्रतीता प्रसिद्धा विक्रमा पादन्यासा यस्य
स त्रिविक्रम इत्यर्थः । श्रीमान् रमापति हरि लण्ठोऽपरोऽग्योऽह
रिर्हिन्द्र इव बभौ सोऽपि सतामामदोऽह सदी यो बनावुरस्य प्राया
नायस्य करोतीति सदासदबन्धमाय । जनकरोतीति सत्यनात्मचादृशः ।
ससद्बन्धस्य अस्मन्मनेन सस्वमप ब्रह्मविष्य अङ्गारादौ विप्रैर्वीर्ये इवे
रागे सुष्ये रस इत्यमर । प्रतीतविक्रम प्रसिद्धपरदात्मन श्रीमान्
स्वाराध्यशक्त्योयुक्त । तथाऽपरोऽग्योऽहरि इत्यर्थ इव बभौ । सोऽपि याम
सोम द्रुति खड्गयतीति यामद । बलं प्रुणातीति बलद । मूलवि
भुजादित्वात् कः । सता मङ्गानामामदीयस्यस्य अय उदयोऽस्य स स
दामदबन्धमाय । सोदयेन सतामारोग्यबलकारीयैव । उदयस्यै
न्नादि सुतेरिति भाव । ससद्बन्धस्य । बन्धं तास्यवधीप्रितसिद्धय ।
प्रतीतविक्रम प्रसिद्धस्यगत । यमानिसेन्द्रचन्द्राकेऽङ्गिष्णुसिद्धा सुवर्जियु
शुक्ताङ्गिष्णुभेदेषु हरिर्ना कपिले त्रिविक्रमर । तदेवसुप्रमानयोः
प्रभेदे चार्थसद्वयवनाट्यैवयवाप्येऽपि चित्रभेद । एताभदेव कर्मेर्षिदक्षित
मतोऽन्यत्सुवाच्यसौमेध्यमेव । अत्रापरो हरिर्हिन्दुपरघण्डप्रयोगाद्
वृमेऽये भोपभा । अपरमेन्द्राकेऽस्य दाऽप्रसिद्धं । प्रसिद्धसादृश्यवर्ण
नसुपभा । प्रसिद्धताद्रूपारोमे रूपकता । प्रसिद्धताद्रूपभावमसत्प्रमेजा ।
अतएव सत्ययन्नि । अमयत सुप्रक्रियाभिसन्धानादप्रकृतत्वेन प्रकृतसम्भा
वमसुप्रमेचेति तथाद् परशब्देन प्रकृतस्याप्रकृतत्वाध्यवसायप्रतीतेरिवश
ब्देन तस्य साध्यत्वं प्रतीतवृत्तेऽप्येति सर्वसङ्कार । तन्मूर्द्धिद्वयमन्दा-

॥ समुद्रः ॥

इष्टं त्वार्थमत्रिणः शाङ्गपाणे

रेत्याधोमुख्यम्राविशन् भूमिमाशु ।

शुद्धा युक्तानां वैरिवर्गस्य मध्ये

भर्त्रा क्षिप्रानामेतदेवानुरूपम् ॥ ११८ ॥

सत्वम्मानविशिष्टमाजिरभसादालम्बर भव्यः पुरो

लब्धवत्तयशुद्धिरुद्धुरतरधीवत्सभूमिर्मुदा ।

प्राप्तपाट सप्तद्वारगानि नितान्त स्तारि विस्तीर्णं मङ्गलौजोदधे
धारवाम्नास । अर्द्धाध्यासलक्ष्यसप्तद्वयमत्रभेद । अर्द्धाध्यास सप्त
स्यादस्य भेदास्त्रयोमता इत्यत्र दृश्यते । उपेन्द्रव्या इत्यम ॥ ११८ ॥

इतिमिति । शार्ङ्गपाणौ यस्य शार्ङ्गपाणे लक्ष्यस्य । मङ्गलपाणौ अ
धरे निवासप्रभृतौ भवत इति पाण्ये परनिपात । पत्न्यो वाणा इष्ट
मथै यत्प्रथमात्मकं कृत्वा व्याधोमुख्यं अधोमुख्यत्वमेव प्राप्य आशु भूमि
माविशन् शुद्धा लोहशुद्धा पवित्रतया च युक्तानां तथापि भला ज्ञा
निना वैरिवर्गस्य मध्ये क्षिप्रानां पातिताना एतदेव व्याधोमुख्येन क्षि
प्रानामेतदेवानुरूपमुचितम् । सामान्येन विशेषमर्थं न कुर्यात्प्राप्तव्यास
आगत वैश्व देवी इत्यम । पञ्चाखण्डिका वैश्वदेवी ममो युष्मिन् तत्र
प्राप्तम् ॥ ११८ ॥

इतिमिति । भव्यं कल्याणमूर्तिं लब्धोऽवत्तय शुद्धिश्च येन स ल
ब्धवत्तयशुद्धिं श्रीवत्सला लब्धनविशेषस्य भूमिर्त्रयं वा उद्धुरतरा उद्ध
तरा यस्य स उद्धुरतरधीवत्सभूमिं काममपास्तमो निर्भीक परे
शैलेश्वरस्य मृगाक्षीया व्याधं हृद्यशुद्धिश्चिष्टं रूपकम् । व्याधोऽष्टगव-
धाजोऽष्टगवत्पुत्रोऽष्टोऽपि जेसपरः । उद्धुरेति विश्वाम्बुदेवगान् । सि
त्ययोगे मत्वर्थायः । स इति पुरं पृथ्व्याजिरभसात् एवरागात् ना

वहतः स्कन्धगतञ्च तस्य मृशुम् ।

अभिशौरि रथोऽथ नोदिताश्वः

प्रयथौ सारथिरूपया नियत्या ॥ २ ॥

अभिवैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे

रवनिञ्जागुडकुङ्कुमामिताम्रैः ।

गुरुनेमिनिपीडनावदीर्णं

व्यसुदेहसुतशोणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥

स निरायतकेतनांशुकान्तः

कलनिष्काणकरालकिङ्किणीकः ।

सम्पृतीयत इति घितचक्रविभातसम्पृतीयम् । ईक्षतेः कर्ण एषश्च ।
स्कन्धगतं मृशु वहतः तस्य वैद्यस्य रथ सारथिरूपया नियत्या विधि-
नेति रूपकम् । भाष्यं स्त्री नियति विधिरित्यन्तर । नोदिताश्वः प्रेरित-
ताश्वः इत् अभिशौरि शौरिमभि । आभिमृश्वोऽप्ययीभावः । एव-
यादास्तुव इति सुपोस्तुक् । प्रयथौ प्रत्यये ॥ २ ॥

अमीति । अथ शौरेः कृष्यस्य रथोऽपि जाशुदोदेशविशेषः तत्
सत्कुङ्कुमं तद्वदमिताम्रैरश्चैरित्युपमा । यावकेति पाठे यावकश्च कुङ्कु-
मश्च ताभ्याममिताम्रैरिदर्थः । शुरुषां नेगीया चक्रपारायां निपी-
डनेन नोदनेनावदीर्णं भ्योव्यसुता विगत भावानां देहेभ्य सुतेः शोषि-
तैरसृग्भिररवनिं विलिम्पन् उपदि हानः सन् । अभिवैद्यं चैव-
मभि । समाशोव्याशोवा विकल्प्यात् । अगात् । रथोगा बहुव्रीहि
गादेशः ॥ ३ ॥

स इति । निरायतोऽतिदीर्घं केतनांशुकान्तः ध्वजपटास्तुतो यस्य सः
थैः सधुरस्तरैः कराबा. कुडाः मगज्याः किङ्किण्यः दुह-

विष्णुः सर्गः ।

मुखमुल्लसितविरेखमुच्चै
 भिदुरभ्रयुगभीषणन्दधान ।
 समिताविति विक्रमानमृथ्यन्
 गतभीराहृत चेदिराट् मुरारिम् ॥ १ ॥
 श्रितचक्रनियतसम्प्रतीच

अथ हृदिमिष्टुमासयोर्द्वयं बर्षं विद्वत्सपोहान् करोति । सखमिति ।
 प्रतीय समितावाजी । समित्वाजिसमिद्युष इत्युपर । विक्रमान्
 सरारे पराक्रमान् फलप्यन् अचक्षमान अतएव तिसोरेखाक्षिरेखा ।
 दिक्चक्षुः सन्नायामिति समाव । ता अक्षयिता क्रोधादङ्गता यकिन
 तदुल्लसितविरेखम् । कश्चिन्निकोक्तमल्पि माठ । तथा भिदुरथ स
 म्येन ५ युगेन भीषण भयहूर उद्भूयत सखं दधानः चेदिषु राजते
 चेदिराट् । सम्प्रदादिभ्यं क्षिप । यहा । चेदीना राट् चेदिराट् । अ
 न्येभ्योऽपि इत्यते इति क्षिप । राजा राट् परमिष्व ष्ठाभदित्यु पर ।
 गतभी निर्भीक अनु सरारि हृदि आहृत । अथमहर् कासि नामभ्यु
 भेहि इति अर्था अमर्षादाकारयामासेत्यर्थे । विनाशकाले विप्ररीतम्
 छेदुं वारतादिति भाव । अर्थायामाह इति ह्यवतेर्गुडि तद् अात्मनेप
 देयन्यतरस्यामिति चुरटादेश । अतमर्षस्य विशेषणतया आह्वान
 र्हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् सर्गे उद्विष्यौपच्छन्दविषक हृत्तम् । वेतालीये
 प्रधाधिक्यात् । तदुक्तं वेतालीये हि स्तराज्युक्तादे सुफलभोगेऽन्ते तयो
 पद्वद्विषमिति ॥ ॥

मितेति । अथ आह्वानानन्तर श्रितचक्रनियत श्रितचक्रनियतं

वहतः स्कन्धगतञ्च तस्य मृथुम् ।

अभिधौरि रथोऽथ नोदिताश्वः

प्रयथौ सारथिरूपया नियत्या ॥ २ ॥

अभिवैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे

रवनिञ्जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ।

गुरुनेमिनिपीडनावदीर्घं

व्यसुदेहसुतशीणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥

स निरायतकेतनांशुकान्तः

कलनिकाणकरालकिङ्किणीकः ।

सम्पृतीघत इति घितवक्रभिमातसम्पृतीघम् । ईदृशतेः कर्मण्यम् ।
स्कन्धगतं मृथुं वहतः तस्य चैद्यस्य रथ सारथिरूपया नियत्या विधि-
नेति रूपकम् । भाग्यं स्त्री नियति विधिर्विरत्यपरः । नोदिताश्वः प्रेरित-
ताश्वः सगु अभिधौरि शौरिमभि । आभिहृष्टोऽप्यधीमापः । अय-
यादाद्युप इति सुभोलुङ् । प्रयथौ इत्ये ॥ २ ॥

अभिधौ । अर्थे शौरेः कथस्य रथोऽपि तामुद्रोदेपरिधेयः तत्-
वत्कुङ्कुमं तद्वदभिताम्रैरथैरित्युपमा । यावकेति याठे यावकञ्च कुङ्कु-
मञ्च ताम्बामभिताम्रैरिदृशैः । गुरुणां नेमीणां चक्रधारणां निपी-
डनेन नोदनेनावदीर्घं श्लोथसूत्रं विगत प्राणाणां देहेभ्यः सुतैः शोषि-
तैरस्यगुभिरवनिं विलिम्पन् अर्पादि हानः सन् । अभिवैद्यं चैद्य-
मभि । सभासोव्याधोवा विकृत्यात् । अयात् । इथोगा बुडपेति
गादेयः ॥ ३ ॥

स इति । निरायतोऽविदोषं केतनांशुकान्तः ध्वजपटासुबो यस्य सः
कलनिकाणैः मधुरसरैः कलाबाः कुण्डाः मगजराः किङ्किण्यः कुङ्कु-

विरराज रिपुक्षय प्रतिज्ञा
 मुखरोमक्तशिखः स्वयन्नु मृत्युः ॥ ४ ॥
 सज्जलाम्बुधरारवानुकारी
 ध्वनिरापूरितदिङ्मुखोरथस्य ।
 प्रगुणीकृतकेकमङ्गकण्डैः
 श्रितिकण्डैरुपकर्णयाम्बभूवे ॥ ५ ॥
 अभिवीक्ष्य विदर्भराज पुत्री
 सुचक्राश्रीरजचिह्नमच्युनोरः ।

अष्टिकावस्य च तथोक्त । नद्युतयेति कम् । किङ्किणी च्युद्रवष्टिकेत्य-
 मरः । स कण्ठस्य रथ रिपुक्षयस्य शिशुपालवधस्य प्रतिज्ञया सुखरोमा
 चाह अतएव सुज्जलाम्बुधरारवानुकारेण विरराज । मासुमेवमङ्गला शिखा
 मन्त्रे करिष्यामीत्युद्धोषयन्निर्गन्धं स्वयं वाचाञ्च, अतएव नरकः किमिच्छु-
 यमेत्या ॥ ४ ॥

वजयेति । सप्तलो योऽम्बुधर तस्मादेव तस्मिन् तमसुकरोतीति तथोक्त
 तद्वदभीरु इत्यर्थः । उमसाकङ्कार । आपूरितदिङ्मुखो व्याप्रदिगनोरथस्य
 हाण्यरथस्य ध्वनिं जगुं कण्ठा येषां तैर्हृद् अण्डैः र्थाकपिकण्ठनरथस्यो
 भाङ्गप्रयत्नोऽध्वनितकन्धरैरित्यर्थः । श्रितिकण्डैर्नीचकण्डैः प्रगुणीकृताः
 व्यतितारीतता । केसा यस्मिन् कर्माणि तद्वशा तथा । केसा वास्यो
 मधुसूतेत्यमरः । उपकर्णयाम्बभूवे मेवारथभ्रान्त्या दत्तकर्णैरित्यर्थः ।
 अनेन भ्रान्तिमदधङ्कारोऽव्यञ्जित इति वस्तुनाकङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥

* * * अभिति । अदिराजः शिशुपाल । गजाङ्गसखिभ्यदङ् । विदर्भरा-
 जपुत्रा । इति एता कुत्रयोर्वतुकाश्लोरथ कुहु मन्त्रश्चिह्नं यस्य तद-
 च्युनोर मन्त्रस्य अभिवीक्ष्य विररवितया चिरोप जुजापि इति
 चोद्गरथात् तद्वति सभ्यतयापीत्यर्थः । इया रोवेव तदेव तटाभीमवे

चिरसेवितयापि चेदिराजः
 सहसावाप रूपा तदैव योगम् ॥ ६ ॥
 जनिताग्निशब्दशङ्कुमुच्चै
 र्धनुरास्फालितमध्वनन्नुपेण ।
 चपलानिलचोद्यमान कल्प
 चयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्ज्वलम् ॥ ७ ॥
 समकालमिवाभिलक्षणीय
 ग्रहसन्धानविकर्षणापवर्गैः ।
 अथ सामिसरं शरैस्तरुणी
 स निरस्कर्तुमुपेन्द्रमभ्यवपत् ॥ ८ ॥

तद्वृत्तेषां । सृष्ट्या शेषं सम्भवन्वाप । यथा काली काञ्चनभोग-
 चिद्दर्शनोद्दीप्तः कान्तया संकुञ्जने दृष्टदिग्दर्शः परमार्थस्वरूप एव
 कोपो रं दभीकुचकुचमदर्शनोद्दीप्त इत्यर्थः । अथ प्रकृतस्त्रियेष्व-
 थाभ्यादप्रकृतकालाप्रतीतेः समाशोक्तिः चक्रीत्प्रेक्षा तद्वत्कथाः ॥ ६ ॥

जनितेति । अथैव चेदिपेन कास्कादितं कर्तुं इति अतएव अथ
 चानिसेन तीर्णैरेन चोद्यमानस्य संदर्भमानस्य कल्पस्य काहा २
 मेवां दिष्टा ज्वाला तथा समाना तर्द्धया । इति निरुपमायः ।
 सा स्फुरन्ती दीप्यमाना ज्या भीर्षी यस्य तत्तपोक्तं धनुः जनिता
 एतादिना अग्निशब्दशङ्कु यस्मिन् अस्मिन् तत्तपोक्तम् । उच्चैस्तराम-
 ध्वनत् । इत्याग्निशिखानिभेत्तुपमाया अग्निशब्दशङ्कुति भ्रान्तिकत्
 कास्कादितमध्वनदिति पदार्थहेतुककथाव्यतिष्ठस्य च शेषेत्तत्तादृशः ॥ ७ ॥

वमेति । अथ धनुरास्फालनानन्तरं तरुणी वलान् स चन्द्रः
 संकटावभिवेत्प्रेक्षा । अतन्संयोगे द्वितीया । अमित्रक्षणीया इत्या-

ऋजुताफलशुद्धियोगभाजा
 ऋरूपक्षायचिणं शिलीमुखानाम् ।
 गुणिना नतिमागतेन सन्धिः
 सद्य चापेन समञ्जसोक्भूव ॥ ८ ॥
 अत्रिपक्षतमे कृताधिकारं
 वशिना कर्मणि चेदिपार्थिवेन ।

यद्वा पक्षेणं स्यात्तं शीर्षं दोषनं विष्वक्दशाह्वं दसपथो भो-
 द्य मेरा तैः सरैः साभितरं सात्तपरं समेत्तं हरिं तिरस्कर्तुं
 माध्यादयितुमध्यर्षम् ॥ ८ ॥

ऋजुतेति । ऋजुता अथवायं अकृदिरुद्धित्वञ्च कर्तुं यत्तं श्रेयस-
 तेन योगः शुद्धिर्होदशुद्धिर्निर्विषयत्वञ्च कर्मस्य वासाभ्यन्तरशुद्धिस्त-
 भजन्तीति तद्भाजा शुरोर्महतः परस्य कृत्वादिपक्षस्य मङ्गावस्य चा-
 ययः पदाश्रयणमेवावसीति पुत्रपञ्चाश्रयिषां पिनीपुत्रानां ददा-
 दाम् । गुणिना कदापता नतिमागतेन सात्तर्षणाकृष्टित्तोदितं वि-
 धेयत्वं प्राप्तेन चापेन सद्य संधिः यत्तस्यः सप्तदशः पार्थिवानु व-
 भूय अर्धवशां वनिना वसंश्च सन्धिरचोच्यतेति भावः । यत्तं प्रस-
 त्तचामयिषीमुपसो विधेयदशाभ्यादस्मृत्तारिदि जगोदुवस्मृतीति दशा-
 ह्वोक्तं । तद्द शर्मन् माध्यादतीवमानशोरभेदाध्ववशाशादिदम् । न
 यत्तं सप्तमा कृत्वादिपक्षे वासां वमानाः कृत्वात्तर्षोते दसुभोत्तदपसो
 दिग्ददपसोतेन वसुभोर्षोतेन ततोदध्यापनादिदत्तुत्तमेव जगोदु-
 पुत्रयोगिनोरिह भेदाम् ॥ ८ ॥

अत्रिपक्षेति । अत्रिपक्षेण चेदिपार्थिवेन अत्रिपक्षतमे उपरदे
 वसंयदिदशवशापते कर्तापक्षत्वं कर्तानिदोषं विद्युत्तवावसिदधं
 ददपरा इहोर्षोताः कोषोः प्रथमावर्षेण वेपमाना दोषवमाना
 सांश क्वा सद्य सद्यः । अथवा ददवशापतां तावुमेन ददमावर्षेण

दृष्टे कुपितान्तकोन्नमद्भ्रू
 युगभीमाकृति कार्मुकञ्जनेन ॥ १२ ॥
 तडिदुज्वलजातरूपपुङ्खैः
 खमयः श्याममुखैरभिध्वनद्भिः ।
 जलदैरिव रंहसां पतद्भिः
 पिदधे संहतिशालिभिः शरीरैः ॥ १३ ॥
 शितशक्यमुखावदीर्णमेघ
 क्षरदम्भः स्फुटतीव्रवेदनानाम् ।
 स्रवद्स्रुततीव चक्रवालं
 ककुभामौर्षविपुः सुवर्णपुङ्खाः ॥ १४ ॥

केष यस्मिन् तप्तघोरम् । कुपितस्यान्तकोन्नमद्भ्रू युगं त-
 द्भीमा आकृतिर्यस्य तप्तस्य चैतस्य कार्मुकं जनेन दृष्टे इष्टं समयनिकय
 भिति भावः । उपमासङ्कारः ॥ १२ ॥

तडिदिति । तडिदुज्वलजातरूपस्य पुङ्खैः पुङ्खाः रसं यो-
 त्नेषां तैः । खमयस् श्याममुखै श्यामायैरभिध्वनद्भिर्भूमिभिः स्र-
 वद्स्रुततीव्रं रंहसा वेगेन पतद्भिर्ध्वनद्भिः संहतिशालिभिः सङ्घा-
 त्तिभिः शरीरैर्जलदैरिव अवाकाशं पिदधे पिद्वितम् । कर्णयि निट् ।
 वटि भागुरिरहोपमवाप्योरुप समयोरित्यपेरकारभोपः । उपमाल
 द्वारः ॥ १३ ॥

• पितेति । सुवर्णपुङ्खाः सुवर्णकर्णिकाः यदा यितैर्भिपितैः य-
 त्तुष्टैः कषायैः अश्वदीर्णा अश्वभिद्यां च भेषासोभ्यः क्षरता क्षरता
 अश्वेषा स्फुटा ध्यक्ता मीमा वेदना यासां तासां कटुभां स्रवन्ति
 स्रवन्ती स्रुतति रच अन्तिर्यस्य तडिव ररहजारवेदमया दृष्टेव स्थि-

अमनोरमतां यती जनस्य

क्षणमालोकपथान्नमः सदां वा ।

रुधे पिहितार्द्धिमद्युतिर्द्यौ

विंश्रिखैरन्तरिता च्युता धरित्री ॥ १५ ॥

विनिवारितभानुतापमेकं

सक्तलस्यापि सुरद्विपोवल्लस्य ।

शरजालमयं समं समन्ता

दुरु सद्मेव नराधिपेन तेने ॥ १६ ॥

तमित्युत्प्रेक्षा । अत्रवाचं मण्डलसौख्यं ग्निः । आच्छादयामासुः । अ-
सौतेर्नु इतीहामने तस्य विभाषोर्षोरिति डिच्वाभाषणे उख्येतेर्विभा-
षेति उल्लिखितत्वात्तन्ने युगं अजादित्वादाटश्चेति इति ॥ १४ ॥

अमन इति । पिहितार्द्धिर्द्युवाप्यं कर्त्तुं भिः पिहितार्द्धिमद्युतिर्दि-
रोहिताक्षा । अतएवामनोरमता यती प्राप्रवती । इत्य यतरि उगित-
श्चेति डीप् । दग्रीराकाशं तमस्य भौमलोकस्य आलोक पथात् इतिभा-
गात् क्षणं रुधे रुद्धा । रुधः कर्त्तुं षि लिट् । अत्र प्रयोरीषाण
यात्वात् भुवमपाये इति रश्मिः । तथान्तरिता च्युता तिररोहिता नष्टा
अतएवामनोरमतां यती अरित्री नम सदा वा आलोकपथात् रुद्धं
वाकारोजनसमुच्चयार्थः । अत्र इत्यर्थित्योः प्रकृतयोरेव रोधात्प्रत-
त्यधर्म्मयोगात्तुल्ययोगितानेदौ ताभ्यामेव जनस्य नमःसदा दद्यात्तद्व्या-
न्ययादप्रथामह्वारात्कारं सापेक्षतया सङ्कीर्यते ॥ १५ ॥

विनिवारितेति । नराधिपेन सकलस्यापि सुरद्विपोहरेर्रेचस्य सैन्त्य
विनिवारितो भानुतापो येन तदेकमहितोयं शरजालमयं वायव्यन्दात्कं
अरु सद्मेव सदनमिवेत्युत्प्रेक्षा । समं युगपतममन्तात्तेने इत-
मित्यर्थः । तनेतेः कर्त्तुं षि लिट् ॥ १६ ॥

इति चेदिमहीभृता तदानी
 न्तदनीकं दनुसनुसूदनस्य ।
 वयसामिव चक्रमंक्रियाक
 म्परितोऽग्नि विपाटपञ्चरेण ॥ १७ ॥
 द्रुपुवर्षमनेकमेकवीर-
 स्तदरिप्रच्युतमच्युतः पृथक्कैः ।
 अथ वादिक्तमप्रमाणमन्यैः
 प्रतिवादीव निराकरोत्प्रमायैः ॥ १८ ॥
 प्रतिकुञ्चितकूर्परेण तेन
 अवनोपान्ति कनोयमानगव्यम् ।

इतीति । इतीत्यं चेदिमहीभृता चेदेन तदानीं तत्काले दनु
 सनुसूदनस्य दानपालकस्य हरेस्तदनीकं बलम् । वरुणिवी बलं तैर्न्य
 चक्रं चानीकमस्त्रियामिन्द्रमरं । वयसां चक्रं पश्चिक्वु इव अस्त्रि
 यत्कं निखेर्षं यथा तथा विपाटयन्तीति विपाटा० घराः । पचा-
 द्द्रुप् । तैरेव पञ्चरेण परितः सर्वतः अग्नीधि इदम् । अथे कर्मणि
 ० लुङ् । उपमा ॥ १७ ॥

इच्छति । अथानीकरोधनात्तरं एकवीरो महाशूरोऽप्युतो हरि-
 ररिप्रच्युतं गत्कुञ्चितं तदनेकमपरिमितमिषुवर्षं पृथक्कैर्बाणैः वादि-
 क्तं वादिना मयुक्तं प्रमाथमनुमानं अन्यैः प्रमाथैः प्रत्यनुमानैः
 प्रतिवादीव निराकरोत् । इमेन समसोविभक्त्युपोपयेति समासान्
 समासगता श्रौती पूर्वोपमा ॥ १८ ॥

इतीति । प्रतिकुञ्चितकूर्परेण कुञ्चितकफोषिणा । अगत् कफोषित् कूर्पर
 इत्यमरः । तेन हरिणा अवनोपान्ति कनोयमाना अकुञ्च्यमाण

ध्वनति स धनुर्धनान्तमत
 प्रचुरक्रौञ्चवानुकारमुच्चैः ॥ ९१ ॥
 उरसा विततेन पातितांसः
 स मयूराञ्चितमस्तकस्तदानीम् ।
 क्षणमालिखितोनु सौष्ठवेन
 स्थिरपूर्वापरमुष्टिरावभौ वा ॥ २० ॥
 ध्वनतो नितरां रयेण गुर्व्य
 स्तडिदाकारचलद्गुणादसङ्घाः ।
 इषवोधनुपः सशब्दमाशु

गद्या ष्टा यस्य तत् । गयं गता इति गद्या ष्टार्या चीरादिके
 त्रिविधे विद्यते । धनुर्धनान्ते ध्वनन्ते ध्वनिः ये मत्ता मशुरा मुरय-
 शौष्मासेषा रत्नमशुरोतीति तदनुकारं क्रौञ्च शूजितसदृशं यथा तथे
 त्पर्य । शर्मा ग्यस्य । उच्चैः स्तारं ध्वनति स दध्वान । नटने इति
 भूते लट् । सप्तबोक्रुपमयो रद्वर ॥ १९ ॥

उरसेति । तदाभी धनुर्धनान्तमये विततेन विस्तारितेनोरसा लमन-
 क्षित पातितासो निमित्तकन्व मयूरवदञ्चितं मनोहरं मस्तकं यस्य स
 लक्ष्मिन्मूर्धेऽप्येव । स्थिरी इती पूर्वापरौ व्यपिन चरमौ छटी स्तडौ
 तसस्तकमौर्वीकी पाथो यस्य स इति । मुष्टु भावः सौष्ठवं तेन
 सौष्ठवेन स्थानकपाटनेन हेतुना क्षणमा लिखितोऽनु लिखित इष व्या-
 चमो वाचभासे किम् । तुषड्ये वितर्काये । तु वृष्ठाया वितर्के चेत्य-
 भर । शशब्दोऽपि तादृश इतराभे चालद्वारोऽयम् ॥ २० ॥

ध्वनत इति । ध्वनयोगजतः वदित इवाकारो यस्य स तडिदा
 कारः । चउनात्तेष्वोमयत्वाच्चाचिरप्रभाकारश्चन् गुणो सौर्वी यस्य
 तस्यात् । और्वीऽद्यापिऽनुनीगुणा इत्यमर । धनुप शार्दात् सुर्वी-

न्यपतन्नम्बुधरादिवाम्बुधाराः ॥ २१ ॥

शिखरोन्नतनिष्ठुरांसपीठः

स्यगयन्नैकदिगन्तमायतान्तः ।

निरयर्षिं सहस्रसारितोऽस्य

क्षितिभर्त्तेव चमूभिरेक वाहुः ॥ २२ ॥

तत्पकुपटमुखाः सुपर्णकेतो-

रिपवः क्षिप्रमिषु ब्रजम्परेण ।

विभिदासनयन्त कृत्यपत्त

इत्य अथङ्गारा अर्परिमिता एषोऽम्बुधरात्केषान अम्बुधारा इत्याद्य
स्यल्ल न्यपतन् । अत्रोपमानोपमेययोरेक निष्ठुरान्वयादिषु दब्धोद्विनि
प्रोऽपि स्त्रीलिङ्गएव प्रयुक्त इति प्रापसाय यु-यै इति विशेषणम् ॥ २१ ॥

शिखरेति । शिखर इत्यभिधेयत निष्ठुर आसपीठ यस्य च एकदि
गन्त एकदिग्भाग स्यगयन् आयतान्तो द्वाविधस्वरूप । अन्तोऽध्यवहिते
पृथ्वी सहस्रे निचोऽन्तिष्ठ इति लैजयन्तो । समप्रवर्तित न तु पुन
पुनरिति, स्वार्थोक्ति । अस्य इरेरेक वा-वापरोमितो बामबाहुः
त्यर्थं चमूभि । क्षितिभर्त्तेव भूधर इति निरयर्षिं साधु निरीक्षित
इत्यर्थं । निर्वर्णमन्तु निध्याम दर्शनानोकनेच्छामिर्त्सर ॥ २२ ॥

० तन्निष्ठा । अत्रष्टमुखा निमित्ताद्या प्रमलभगिरश्च सुपर्युक्तोर्गद
उध्वजस्य इरेरिपव परेवारिणा क्षिप्र सक्त इत्युत्पन्न अयद्यर्थं वरुणां च
सतराजरा कर्मवचना उभयवेत्तार इत्यर्थं । अत्रुत्पद्यो यथा वर्ण
सार 'पथधिरेव चेत्यत्यलभाना । नेत्रसायकस्य जिगीषो न्यपते ।
अत्रपत्त यमान्यादभेदप्रवर्गमिव । अत्रा क्रियादेव तस्योक्षिणु भेदे
धनादिभि रत्यमर । विभिदा भेदसू । पिङ्गिदादिभ्योऽङ् । अथयन्त ।
स्वरित इत्यात्मनेपदम् ॥ २३ ॥

दयितैरिति । उच्छ्रया स्फुटा यद्गेषु सेषाश्चि-सेषा नखरेणाय

नृपतेर्नेतुरिवायथार्थवर्णाः ॥ २३ ॥
 द्यितैरिव खण्डिता मुगारे-
 विंश्रिखैः सम्मुखमुज्वलाङ्गलेखैः ।
 लघिमानमुपेयुषी पृथिव्यां
 विफला शत्रु शरावलिः पपात ॥ २४ ॥
 प्रमुखेऽभिहताच्च पत्रवाहाः
 प्रसभन्माधवमुक्तवत्सदनैः ।
 परिपूष्णतरम्भुवोगतायाः
 परितः कातरवत्प्रतीपमीयुः ॥ २५ ॥

देवां तैः सरारैर्विश्रिखैर्देवितैः प्रियैरिव सम्मुखं समक्षमेव खण्डिता
 तुष्ठा अन्वलावमानिता अतएव विफला विषया अरुच्यकामा च ।
 अतएव लघिमानमप्युष्यं अल्लठाश्लेषेयुषी शरावलिः पृथिव्यां पपात ।
 अत्र प्रहतशरावलिविशेषणसाक्षाद् प्रहङ्खण्डिता नायिकाप्रतीतिः समा-
 धोक्त । द्यितैरिवेत्यपमा खण्डिताविशेषणान्नः पातित्वद्भ्रमेव ।
 अतएव तच्च विशेषण सत्यं स्मृततया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च भव-
 तीत्युक्तं सर्वस्य चकारः चात्तेऽन्यासङ्कविलते खण्डितेऽप्यीकयादितेति
 साधेवं पृथिव्यां पततीति भावः ॥ २४ ॥

प्रमुख इति । पत्राणि वहन्तीति पत्रवाहाः पतिपक्षेद्यवताः ।
 कर्मण्यम् । माधवमुक्तवत्सदनैः यौरिचिन्नयरैः प्रसभं वचात् प्रमुखे
 शन्याप्ते वदने चाभिहता- खण्डिताः सन्तः अतएव कातरैः लक्ष्म-
 स्तुत्यां कातरवत् । लक्ष्मणैर्बतिप्रत्ययः । परिपूष्णतरं गतायाः गर्भस्यै
 गताया इत्यर्थः । भ्रुवोऽन्तरम्भुमेः परितः प्रतीपं प्रतिकूलमीयुः प्रापुः
 प्रत्यागताश्च । माधवान्निकात् प्राटित्य लक्ष्मुरित्यर्थः । चकारः पूर्वलो-

इतरेतरसन्निकर्षजन्मा
 फलसङ्घट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः ।
 पटलानि लिहन्वलाघकाना
 मपरेषु क्षणमज्वलत्कृशानुः ॥ २६ ॥
 शरदोव शरथिया विभिन्ने
 विभुना शत्रुशिलोमुखाभ्रजाले ।
 विकसन्मखवारिजाः प्रकास
 न्नभुराशाइव यादवध्वजिन्यः ॥ २७ ॥
 स दिवं समचिच्छदच्छरौघैः

पृथगः प्रतिनिष्टता इत्यर्थे । कातरवदित तद्विषयता श्रीमती पूर्यो-
 धर ॥ ३४ ॥

कृतनिग्मद्युतिमण्डलापलापैः ।
 ददृशेऽथ च तस्य चापयष्टा
 इपुरेकैव जनैः स्रष्ट्विदृष्टा ॥ २८ ॥
 भवति स्फुटमागतो विपत्ता
 न्न सपत्नोऽपि हि निर्वृतेर्विधाता ।
 शिशुपालवल्गानि कृष्णमुक्ताः
 सुतरान्तेन तताप तौमरीषः ॥ २९ ॥
 गुरुवेगविराविभिः पतत्रै
 रिपवः काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः ।

धिनतासुतवत्तलम्भुवः स्त

रिपवः । परीषैर्हि दमाकार्यं च इतिः सर्वाश्च दत्त्वा ददतिश्च चादेही
 चद्रुपधादा हस्तः उच्यते इत्यभ्यास श्लेषम् । युक्तं चैतत् । सप्तस्रष्टादा-
 श्लेषाशयेनोत्प्रेक्ष्यते यथासिद्धवरे तस्मिन् इरेषामयद्या इपुः सदेकदा
 विपत्ता कृष्णा एवैव जनैर्दृष्टये इति । इपुः प्रह्लादप्रह्लादगणपत्प्राचीया-
 नेव एवैवरेकदैव गच्छतीत्युत्प्रेक्षा । इत्यथ सप्तस्रष्टाकाशयच्छादनं
 युक्तमिति भावः ॥ २८ ॥

भवतीति । विपत्ताकृष्णवल्गुकाठ्यगतः सपत्नः कृष्णादि पत्नवान् स-
 र्वत्र निर्वृतेर्विधाता सुखकरो न भवति हि यतः स्फुटम् तेन कारणेन
 कृष्णस्रष्टाकौमरीषः शिशुपालवल्गानि सुतरा तताप ददात् । अतः एव-
 इत्यादागतः । सुतनोऽपि न विपत्तनीय इत्यर्थः । सपत्नोऽप्यनिर्वृतेः इति
 विरोधेऽपिशब्दः । विपत्तादागत इत्यविरोधाहिरोधभासः । २९ ॥ * *

युर्विति । गुरुवेगविराविभिः गुरुणा वेगेन विभवन्ति धननीति
 तथोक्तैः । तौतेस्त्रिभिः । श्रीगुरुवेगविरावद्विभिः पतत्रैः पक्षैः सपत्नैश्च
 काञ्चनेन पिङ्गलाङ्गभासः । अन्यत्र काञ्चनवदिति विपत्तः ।

व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं विशन्ति ॥ ३० ॥

शतशः परुषाः पुरोविशङ्कं

शिष्टुपालेन शिलीमुखाः प्रयुक्ताः ।

परमन्मभिदोऽपि दानवारे

अपराधाइव न व्यथां वितेनुः ॥ ३१ ॥

विहितान्नु तलीकसृष्टिमाये

जयमिच्छन् किल मायया सुगरौ ।

भुवनक्षयकालयोगनिद्रे

नृपतिः स्वापनमखमाजहार ॥ ३२ ॥

। इष्य शीरिषरा. विनतासुतवहैकतेयै सुख्यं व्यथिता भीषिताः अत-
एव भ्रान्तासुता भुजङ्गमा यस्मिन् तत्तथा भुवस्तलं पाठाखं विद्यन्ति ए
तद्विगतता श्रौती युष्मभमा पाठाख प्रवेशाश्चन्वातिवयोक्त्या चङ्को-
र्यते । ३० ॥

यतश्चरति । विशुपालेन पुरोऽप्ये विशङ्कं निःशङ्कं शतशः प्रयुक्ताः
विष्णा चञ्चारिताश्च परुषाः निरुराः परमन्मभिदोऽपि शिलीमुखा
श्रुताः । यतश्च अपराधा पञ्चदशसर्गोक्ताः अभिगार्था इव दानवारेण-
रेक्षेया इव न वितेनु खलापकारा सृष्टता सर्कश्चित्करा ईति भावः ।
अभासगतीपमा ॥ ३१ ॥

विहितेति । नृपतिश्चैदो विहितान्नु तलीकसृष्टिरेव माया
यस्मिन् तस्मिन् भुवनक्षयकाले प्रवेशकाले न त्विदानीमिति भावः उ
थितायोगनिद्रा । यस्मिन् तस्मिन् सुगरौ मायया जयमिच्छन् किल न
न जेष्यतीति भावः । ज्ञापयतीति ज्ञापनं अस्मिन् व्याजहार प्रयुक्तवानि-
त्यर्थः । अनादिमायाधारे सकलभुवनसृष्टिर्ब्रह्मणः सृष्टानाटकसृष्टधारे
सर्गोद्भवनिधाने सकलकालुषकषण्डतरा भिधाने पुराणैर्ब्रह्मणिके

सलिलार्द्रवराहदेहनीलो

विदधद्भास्करमर्थशून्यसंज्ञम् ।

प्रचलायतलोचनारविन्दं

विदधे तद्वलमन्धमन्धकारः ॥ ३३ ॥

गुरवोऽपि निपद्य यन्निदद्रु

द्वैनुपि क्ष्मापतयोन वाच्यमेतत् ।

क्षयितापदि जायतोऽपि नित्य

न्ननु तत्रैव हि तेऽभवन्निपणाः ॥ ३४ ॥

अनयति हरावपि माधवा जिगीषेत्यहो महाकस्य व्यामोह इति भावः । अत्र हरिविभेषणस्य दुर्जन्यवर्षिणेः वाक्यनिर्णयः ॥ ३३ ॥

सलिलेति । सलिलेनाहो योवराहदेहस्तदसौव भवत् प्रकाशं करोतीति भास्करः । दिवाविभेषादिनाऽपमन्धः । तमर्चन्म्या भास्करस्य ममर्चयित्वा चित्तान्या संज्ञा भास्कराख्यायस्य तं विदधन् शौरसोक्तमभिभवद्विदधेः । अन्धद्रुतीति अन्धकारः क्षापनात्प्रभवतमः । कर्मण्यम् । प्रचलानि निद्रा क्षयितानि आयतलोचनान्येवार्विन्दानि । यस्मिन् कर्मणि तत्तमः सूर्यतिरोधानेऽरविन्दसुजानीभावस्याशयभावादिति भावः । तद्वत् 'हरिसैव' अन्धमपश्यं विदधेनिद्रा प्राविपदित्यर्थः । अन्धमन्धेति ससङ्गजनगुण्यपौष्टकात् इत्यनुमासभेदः । तस्य वराहदेहनीनसौवनारविन्देक्ष्मपमाह पश्योः संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

गुरव इति । गुरवोचोराः क्ष्मापतयोऽपि धतुपि निपद्य ययिता-निदद्रुः उपपुरिति यत् एतत् धतुपि निद्राणं वाच्यं निन्द्यं न भवति । इतः हि सकात्ते क्ष्मापतयोऽप्यतोऽपि प्रबुद्धा अपि । क्षामतेः यतरि अत्र जित्वाद्यः बहिस्तद्वत्संज्ञा नाभ्यस्तात्परिति तुम्पति-प्रेषः क्षयितापदि क्ष्मापतिशरत् इत्यर्थः । तत्रैव धतुपि नित्यं नि-

प्रलयतां व्रजतस्तथा परेषा
 मगलद्वारणशक्तिमुज्झतः स्वाम् ।
 सुगृहीतमपि प्रमादभाजा
 म्मनसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणेः ॥ १५ ॥
 उचितस्वपनोऽपि नीरराशौ
 स्ववलाभोनिधिमध्यगस्तदानीम् ।
 भुवनत्रयकार्यजागरूकः
 स परन्तत्र परः पुमानजागः ॥ १६ ॥

वंशा म्मिता यमवन्वह । यत्र सदाधतुराश्रयवशकार्यंसावाच्यताहे-
 त्वाद्वाङ्मार्गहेतुकं काव्य विदुम् ॥ १४ ॥

जयतामिति । तथेति पूर्वोक्तधतुराश्रयवशकार्ये तथा तेनां धतु-
 र्नाश्रयत्वं तद्यान्वेषा धतुर्गणनस्याभूदित्यर्थः । कथता प्रयत्नं श्री-
 यित्यं व्रजतः भजत स्तं निजा धारणशक्तिं बाह्यनवान्तर्गम्यं उ-
 ज्झत त्यजत परेषा राक्षाम् । अथञ्चाशौ पाण्डित्येति । समानाधि-
 करणसमाप्तं । कृत्वायापहसादस्योत्पुण्ड्रिणोभेदाभेदादिति वामनवच-
 नात् । तस्मादग्रपाणे ह्यग्रहीतं सुगु हृतमपि अन्यत्र स्वभक्तमपि
 प्रमादभाजा गुणनिकादग्रवधानरहिताना मनस्यसिर्त्तात् । यस्मिन् विदेव-
 र्थस्त्रयगलदभ्रशयत् निद्रापादवस्थादित्यर्थः । इत्थेन सप्त निन्दसमासात्स-
 मासयता श्रीमो पूर्वोपमा ॥ १५ ॥

उचितेति । नीरराशौ सप्तरे उचितस्वपनोऽपि परिचित निद्रोऽपि
 तदानीं सर्वं निद्रावशरे स्ववलाभोनिधिमध्यगः स्वसेना सामर्थ्यमध्यगतः ।
 वनपाशोनिधीत्यधि पाठः । भुवनत्रयकार्यं त्रैलोक्यारण्यविधौ जाग-
 रूकः प्रबुद्धः । जागतेहृत्कजित्कज्ज प्रलयः । परः पुमान् परमपुरुषः
 परं क्षेत्रं हृदिरेवेत्यर्थः । परमव्ययनिष्कन्ति केवच इति श्रितः । तत्र

अथ सूर्यरुचीव तस्य दृष्टा
 बुद्धत्कौस्तुभदपेणङ्गतायाम् ।
 पटु धाम ततो न चाङ्गुतन्त
 द्विभुरिन्द्रर्कविलोचनः किञ्चासौ ॥ ३७ ॥
 महतः प्रणतेष्विव प्रसादः
 स मणेरंशुचयः ककुम्भुखेषु ।
 व्यकसद्विकसद्विन्नोचनेभ्यो
 दद्दालोकमनाविलम्बलेभ्यः ॥ ३८ ॥

निद्रापरोके कजाग जागृति क । सर्वांश्वकारहारिणो निद्रापराय
 विद्यात्मन तत्रापि कार्यफलस्य जगतोविद्मेति भावः । जागृते दुर्दि
 तम् अदादित्वा अयोषुकि धारंघातक्युषे रपरे हृदङ्गाङ्गिततिथोमे
 च रेफस्य विवर्णनीयः । अत्र सप्तनिद्रानोक्तैव जागरे विरोध परि
 हारस्येन कार्यनागद्वयपरमप्रत्यक्षवोर्विषयेष्वयस्या तास्त्रिकजागरण
 हेतुत्वादिरोवाभासकहीर्ष काव्यनिद्राम् ॥ ३६ ॥

अयेति । अदायकारथाश्रयान्नर तस्य हरेदंशौ चन्द्रमितेजसो
 त्वर्ष । सूर्यरुचीव सूर्यतेजसोव । कौस्तुभो दंष्ट्रारवेन्द्रममित समाम ।
 सूर्यरुचीवेतिनिद्रात् । त कौस्तुभदर्पण यथाशा प्रविष्टाया सदा ता
 कौस्तुभात् पटु सर्वांश्वकारहारणे समर्ष धाम तेज उद्भूत् उदगात्
 तदाभोद्भवत न चाङ्गुत इत अशौ विभुसंगशान् अङ्गुन्दू विनोदने
 यस्य स विर सनु अतस्तद्दुषो सूर्याङ्गुत्तटभिहतात् कौस्तु
 भादर्पणदेख धाम यादुसोको व्यज्जते इत्यर्ष । अतो जाग्रापहेतु-
 द्वायनिद्राम् ॥ ३७ ॥

महत इति । स पूर्वोक्तस्य कौस्तुभस्यायुष्यः विवर्णनि चन्द्र-
 टनि विषोषमानि देवा तेष्योवनेभ्योऽनाविरं प्रसप्त सान्द्रोऽ दंष्ट्र-

प्रकृतिस्प्रतिपादुकैश्च पादै
 च्छकृपे भानुमतः पुनः प्रसक्तुम् ।
 तमसोऽभिभवाद्पास्य मूर्च्छा
 मुद्जीवत्सदसैव जीवलोकः ॥ ३९ ॥
 घनसन्तमसैर्जवेन भूयो
 यदुयोधैर्युधि रेधिरे द्विपन्तः
 नून वारिधरोपगोधमुक्तः
 सुतरामुत्तपते पतिः प्रमाणाम् ॥ ४० ॥

शतज्ञानञ्च ददत्प्रतियच्छन् । महतीकहात्मनः प्रसादोऽस्तु यज्ञः प्रथतेऽ
 मक्रोपु इह ककुम्भुखेषु ककुभामयोषु व्यकसदमूर्च्छत् । पूर्वोपमा ॥ ३८ ॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वभावं प्रतिपादुकैः प्रतिपद्यमानैः । उपप-
 तपदेत्यादिना अकञ्प्रत्ययः न लोकेत्यादिनाः षष्ठीप्रतिषेधः । भानुमते-
 ऽस्तुमतः पादैर्दृष्टिभिश्च पुनर्भूयः प्रसक्तुं च्छकृपे येके । अप् सामर्थ्ये
 भावे लिट् लपोरौल इति षकारस्यापि रेफस्य षकारः । जीवलोकः
 प्राणिवर्गश्च तमसोऽन्वकारस्याभि भवादिभूतत्वादित्यर्थः । कर्त्तृकर्मणीः
 कर्त्तौति कर्त्तृषि षष्ठी । सहसैव मूर्च्छामपास्य उदजीवत् उदश्लषीत् ।
 अलोष्णीवनस्यार्ककर प्रसारहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकत्वाद्दिङ् ॥ ३९ ॥
 ० वनेति । घनं चान्द्रं सन्तमसमन्वकारोवेषु । अथपमर्शेभ्यस्तमस
 इति समासान्तोऽष्टप्रत्ययः । गतेति पाठे 'गतं सन्तमसं वेपान्तै यदुयो-
 धैर्यादवभट्टंभूयः पुनरपि जनेन युधि द्विपन्नोरेषरे जिह्विरे हता
 इत्यर्थः । राध्यतेः कर्त्तृषि लिट् । राधोर्हिंसावा भित्तोत्वाभ्यासोपौ ।
 तथाहि वारिधरोपरोधान् । मेघापवरण्यात् सक्तः प्रमाणा दुर्गतीना
 पतिरर्क्षः, सुतरामुत्तपतयवन्तु प्रकाशतएव चन्तु । उद्विभ्यान्तप दद्या-
 मनेपदम् । अत्र यदुयोधानां दुर्गतिपतेषु वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणा
 दृष्टान्तालङ्कारः । न चोपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वदीय शोभे चन्द्रा-

व्यवहार इवानृताभियोग

न्तिमिरन्निर्जितवत्यथ प्रकाशे ।

रिपुरुत्वणमीमभोगभाजा

न्मुजगानाञ्जननीञ्जजाप विद्याम् ॥ ४१ ॥

पृथुद्विभृतस्ततः फणीन्द्रा

दियमाशीभिरनारतं वमन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा

युगलोढोभयस्रक्भागमाविः ॥ ४२ ॥

कौटीनासुपयाना नामवह्निरेऽपि चन्द्रानना इति इन् प्रलेख्यौप-
प्यात् ॥ ४० ॥

अःकार इति । अःकारे आद्यशब्दे अन्ताभियोगं विद्याभि-
यन्तमिव प्रकाशे कौमुभतेर्जितं निमिरं प्रस्तापनाञ्जकारं निर्जित-
वति निरस्ताति मन्तं यद्वैवहिरहमाननरं रिपुर्वैद्य एवञ्चानु मच-
नो भीमाव भोगानु मचानु चाद्याव भजन्तीति तद्गुह्य । भोगः सुखे
स्व्यादिभ्यश्चक्षेप कण्ठशाययो, रत्नवरः । मुजगाना जवनोमुन्नादिषा
विदुः मन्तं अत्राप अयति अ मुञ्जवास्त्रमात्रकारेन्दः । उन्नेदेव
अचिदुत्सवेति चण्डः । एवमात्रकारः ॥ ४१ ॥

पृथुद्विभृतः । ततोमुजगानामुपयोगान्नरं पृथुद्विभृतं यथा मर्त्या-
चारिण एवयं । अतएव दर्शयती दीर्घशरत्तत्र दर्शयन्तः मचरव
चरोहस्तोदनेति प्रकाशटी कास्तातम् । चायीमिष्टेऽभिः । चारोः
एवमट्ट द्वाद्याभिरि वैलयनी । अतएवमचान विभं वचन ए, रत्न
मर्त्यान्दा मचाकर्जाः तिमोर्वैद्यस्यै निर्हादुर्गर्भीदावासादिताभो
सुहृभागाशोचमानदेहीवकिन् कर्मणि एतदा । मान्वाशोच्य सुहृत्वा
एवपरः । चाःरिभन् । चलोभादुदाकोऽन्तिविति निहृपदृपदाप-
सात् इतिवित्ते एमरन्द्य स्थानेऽप्यददन्त्यै मदीदा । इत्युत्त

पृथुवारिधिवीचिमण्डलान्त
 विलसत्फेनवितानपाण्डुराणि ।
 दधति स्रु भुजङ्गमाङ्गमध्ये
 नवनिर्मोकरुचिं ध्वजाशुकानि ॥ ४७ ॥
 कृतमण्डलवन्धमुल्लसद्भिः
 शिरसि प्रत्युरसं विलम्बमानैः ।
 व्यरुचञ्जनता भुजङ्गभोगे
 दलितेन्दोवरमालधारिणीव ॥ ४८ ॥

व्याहृतदेहाः शूलः घातु शष्पिगच्छेत्, योदकसङ्घेत्, बन्धभाव यम
 प्रायेस्तुल्यं यमपावच्यु कावपाववदित्तुपमा । न्यपतन् निपत्य बन्ध-
 रित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पृथ्विति । भुजङ्गमाङ्गमध्ये दृयोर्वादिधिवीचिमण्डलान्तर्गणे वि-
 लसन्तः फेना इव वितानपाण्डुरङ्गुलीनि शुभ्रवर्णावीर्यपमा । ध्वजा-
 शुकानि नवनिर्मोकरुचिं नवकञ्चकयोर्भा दधति स्रु । यमौ कशुकानि-
 र्मोकादिशमर । निर्मोकरुचिमिलत्वाम्बुधर्म्यं सार्यर्थाः, सन्ध्वनेन निर्मो-
 कूमेवेति सादृश्यात्पेरादवृग्भवत्सुशुभ्रञ्चनित्येना फेनेपण्डुस्तोपमया-
 द्धेन चर्होर्धते ॥ ४७ ॥

कृतेति । जनता जनसमूहः । यामञ्जनेत्यादिना यामुद्दिहजन
 मन्धयः । शिरसि कनोमण्डनवन्धो वल्योभायो यस्मिन् कर्मणि तप्तया
 धुङ्गसद्भिः प्रत्युरसं चरति चरति । प्रतेवरसं सप्तमीभ्यादिति ममा-
 मानोऽवपत्यया । विदम्बमानैर्निशेधेन अत्यमानैः भुजङ्गभोगैरदि-
 श्यते दलितेन्दोवरमालधारिणी इति शिशुपालोत्पत्तयमारुचिंवेत्त-
 र्मेषा । अरुचत् अरोचिष्ट । इत्यङ्गोमुक्तोति विदस्तात्परसं पत्रम् ॥ ४८ ॥

परिवेष्टितमूर्त्तयश्च मूला
दुरगैराशिरसः सरत्नपुष्पैः ।
दधुरायतवस्त्रिवेष्टिताना
भुपमानम्ननुजामक्षीरुहाणाम् ॥ ४९ ॥
बहुलाञ्जनपङ्कपट्टनीलं
द्युतयोद्देहमितस्ततः श्रयन्तः ।
दधिरे फणिनसुरङ्गमेषु
स्फुटपल्याणनिबद्धवद्भ्रूलालाम् ॥ ५० ॥
प्रसृतं रभसादयोऽभिनीला
प्रतिपादस्परिनोऽभिवेष्टयन्ती ।

परिवेष्टितेति । कश्चेति चार्थः मूलात्पादमारभ्येत्यर्थः । लघ्वर्णोपे
पद्युमी । आशिरसः शिरोऽन्तम् । अशिविधावाडिति विकल्पादसमाप्तः ।
रत्नैरेव पुष्पैः सह वस्त्रेभ्य इति सरत्नपुष्पैः । तेन वस्त्रेति तत्त्वयोगे
इति बहुव्रीहिः । उरगैः परिवेष्टितमूर्त्तयो वेष्टिताङ्गाः मनुजा आद्य-
ताभिवेष्टीभिर्लताभिर्वेष्टितानां कक्षी रुहाणा उपमानं साहस्रं दधु-
रित्युपमा ॥ ४९ ॥

बहुलेति । बहुलाञ्जनस्य सान्द्ररज्ज्वलस्य पङ्कपट्टः पङ्कपनस्तदक्षी-
न्दुरतयः श्यामभासः । देहं शरीरमितस्ततः पुच्छपात्रादि स्थानेषु
अश्वत्थोभजनः फणिनसुरङ्गमेषु स्फुटाभि उज्ज्वलानि यानि पल्याणेषु
पल्याणेषु निबद्धानि बद्धाणि सरत्नाः । बहुं तदुपरत्नयोरेति विदुः ।
तेषां भीष्मां क्रोमां दधिरे दधुः । बहुभीष्माभिरुहाणाम् सुमन्त्र्या
ऽर्धभोक्तृसङ्घा ॥ ५० ॥

प्रसृतमिति । अथवा अथोक्तृ अभिनीला पादेषु प्रतिपादम् । वि-

दलघूर्शीरितनादमुत्पतन्तः ।

क्षणमैक्षिपतोच्चकैश्चभूमि

ज्वलतः सप्ररुचेरिव स्फुलिङ्गाः ॥ ५३ ॥

उपमानमलाभि लोलेपक्ष

क्षणविक्षिप्तमहाम्बुवाहमस्यैः ।

गगनाख्वमन्तरा सुमेरोः

कुलजानाङ्गुडैरिलाधराणाम् ॥ ५४ ॥

पतताम्परितः परिस्फुरद्भिः

परिपिङ्गीकृतदिङ्मुखैर्मयूखैः ।

रितनाद' उद्गरितघोष' यथा 'वचा' खोन्म्रात् गरुडतः उत्पतन्तः ।
उद्भवन्तः घगा' सुपस्थाः ज्वलतः सप्ररुचेः सप्रार्द्धमोऽ-
ग्नेरुच्चकैरुच्च' प्रक्षताः स्फुलिङ्गा इव चभूमिः क्षणमैक्षिपत रक्षिताः ।
रक्षतेः कर्मणि षुच् । यत्प्रोपमयोः सङ्करः ॥ ५३ ॥

उपमानमिति । गगनमख्वं इव गगनाख्वं वक्षामन्तरा तस्य मध्ये
इत्यर्थः । अन्नरान्मरेण युक्ते इति द्वितीया । अत्रार्थे च स्यैर्नलोपि त-
देकदेशापेक्षया भेदयन्तेन मध्यमतिवोगित्यसम्भवाच्च द्वितीयासुपमतिः ।
लोलेः पक्षि' ल्युण्ठाः द्विक्षिप्तमहाम्बुवाहामतुल्या इव यैस्तैर्गुरुदैर्गरुडभिः
सुमेरोः कुलजानां हेमाङ्गि' ग्यानां अन्धेषामहिरण्यमयतया गरुड-
साश्यासम्भवादित्यर्थः इलाधराणां भूधराणां अख्वंवान्धराणामित्यर्थः ।
गोरिद्धा कुम्भिनी क्षमेति कोपः । उपमान' तादृशमनाभि अलम्भि ।
समे कर्मणि षुच् विभाषा चिखुसुलोरिति विश्वस्याद्युपमावः । यत्प्रो-
वाधराणासुपमानमिति व्यसोपमाया अन्वयाभ्यां समासमताभ्यामहा-
ङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५४ ॥

पततामिति । परिस्फुरद्भिः सविश्वसद्भुवाङ्गुडैर्गुरुदैर्गुरुभिः अतएव

सुतरामभवहरोद्व्यविम्ब

स्तपनस्तत्किरणैरिवात्मदर्शः ॥ ५५ ॥

दधुरम्बुधिमन्थनाद्रिमन्थ

भ्रमणायस्तफणीन्द्रपित्तजानाम् ।

रुचमुष्मसमानवैनतेय

द्युतिभिन्ना फणभारिणोमणोनाम् ॥ ५६ ॥

अभित. क्षुभिताम्बुराशिधीर

अनिराह्वयसमूलपादपौषः ।

वदिपिज्ञीकृतानि शोषकानिगणकृतानि दिडकृतानि यैस्तैः पतता
प्रचिष्या मयूकैः तपन सूर्यकात्किरणैस्तपनकिरणैः बहुनामैरिति
भाव । आत्मा स्वल्प इत्यनेनैव दृष्ट्यात्मदर्शोद्व्यविम्ब इव सुतरा इरी
द्व्यविम्ब इवभवत् । स्तपन इव दर्शनदानीमतिदुर्हर्षोऽस्मदित्यर्थ । अत्र
तपनस्य इरीक्षणसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरिति शयोक्ति ॥ ५५ ॥

दधुरिति । उल्लसकानामभिर्द्वेष्यमानामभिषेनतेवानां द्युतिभिर्भिन्नाः ।
स वदितः फणभारिण फणाभ्रत शम्बुधिमन्थने सत्तद मन्थने यद्दे
मन्दराद्रेरेव मन्थस्य मन्थनदृष्टस्य भ्रमणनावकास्तैः शृण्वोडितस्य फणो
रुद्व्यस्य वामुके पित्तगत पित्तघातोर्जातास्तज्जासोर्णाम् । वैपास्यमन्थ
मन्थनमन्थानोमन्थदृष्टके इत्यमरं । अथभौवादिक्लोदिक्वात्त्वत्त्वं
सुमागम । तेषां अचीना अरकतानां इवदधु वैनतेयपीतिमसमिदात्
कथोरगामरीशतश्यायाभाससिद्धये । अत्राम्बुधिमन्थनायोगेन इव
नित त मादृश्यापेपाद मन्थवदस्तुसम्बन्धा निदर्शनानुद्धार ॥ ५६ ॥

अभिति । अभित समवत क्षुभितोयोऽम्बुराशि अहेनाम्बुराशि
सुहृदीरध्वनिमंगीरध्वनिरित्युपमा । आलस्यः पाटिता समुत्रा
पादपौषास्तदनुहादन च । अत्र पादपौषः कनासम्बन्धेऽपि सम्बन्ध

जनयन्नभवद्यु गान्तशङ्का

मनिलोनागविपक्षपक्षजन्मा ॥ ५७ ॥

प्रचलत्यतगेन्द्रपत्रवात

प्रसभोन्मूलितशैलदत्तमागैः ।

भयविक्कलमाशु दन्दशूकै

विवशैराविविशे स्वमेव धाम ॥ ५८ ॥

खचरैः क्षयमक्षयेऽहिसैन्ये

सुहृत्तैर्दुष्कृतवत्तदोपनीति ।

श्लोकोऽतिशयोक्तिः । युगान्तबद्धं जनयन् कस्यच्योत्प्रेक्षां जनयन्न
स्वपि वैवादिशयोक्तिः । नागविपक्षपक्षजन्मा नरकमक्षोद्भवोऽनिष्टोऽ-
भवदुदभवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्रचलदिति । प्रचलतां प्रतोग्द्वार्यां वे पत्रवाताक्षैः प्रसभं सन्मू-
हितं तातद्वैत्यादितैः शैलदत्तोनागोऽन्मू' देभक्तैः विवशै परवशैर्नि-
चेष्टैरित्यर्थः । गहितं दद्यन्ति भयमिति दन्दशूकैः शर्पैः । दन्दशूको-
विशेषय इत्युपरः । सुपसदचरेखादिना दंशे भांनगहंया यद्वै । अप
अमदददंयमप्यमप्येति कस्यास्य सुमायमः यजसपदंयपद इति दंशे-
यंनानादुहम्प्रत्ययै । भवेन विह्वलं विशिष्टं विचित्रं यथा तथा चार्थं
स्वमेव धाम पातास मेव विवेक । शार्क्यमक्षयमोन्मूलितयैः कस्यच्योत्प्रेक्षां नि
पातास' प्रसिद्धमित्यर्थः । विषे कर्मणि छिद् । दन्दशूकानां रन्मूमेवशा
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोऽतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

खचरैरिति । खे चरतीति खचरैर्वेनतेयैः । चरेष्टः तदुत्प्रेक्षा
इति बहुवचनिति सुग्निरुक्तः । अक्षये क्षयमे कद्विधेयं क्षयं सङ्घे
सुहृत्तैः हरिहरादिदुष्टैर्दुष्कृतवत्तदुहन्तादोऽनोक्तम् । तत्र तन्मे
वेति तत्रादौ वतियस्यः । खदसपतीते नायकचिते इति तदा तत्रादौ

अयुगाच्चिरिव ज्वलन्नुपाथो

रिपुरौर्दच्चिपमाजुचाव मन्त्रम् ॥ ५९ ॥

सहसा दधदुद्धतादृहास

श्रियमुत्त्रासितजन्तुना खनेन ।

विततायतचेतिवाहुर्दुश्चै

रथ वेताल इवोत्पपात वक्रिः ॥ ६० ॥

चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौ

रभसादम्बररोहिरोहिनाश्रुः ।

द्रुतमारुतसारथिः शिखावान्

कनकस्यन्दनसुन्दरश्च चाल ॥ ६१ ॥

अथो रिपुर्यैव । उदच्चिप इममौर्दच्चिपमान्नेव मन्त्रं व्याजु
चाव व्याजुतपाम् जजापेत्यम् । इवतेर्द्विट्, अम्भरास्य चेति द्विर्वच-
नात्प्रानेव सम्पुषारणम् । दुग्धुतपदिति तद्वितगता श्रीती पूर्णो
पमा ॥ ५९ ॥

सहसेति । अथान्नेवास्त्राह्वानानन्दत् सन्नासितजन्तुना भीषित-
प्राणिकेन खनेन भ्रमिना उद्धतादृहासश्रियं सर्वादृहासु सम्पदं
द्वत्त् तैर्नैवादृहासवान् 'तस्युत्पनाद्वानित्यर्थः । वितताः प्रसारिताः
आवतारदीर्घाः हेतयो ज्वालावाहय इव हेतिवाहवो यस्य स वक्रि-
तालोभूतविधेयः स इव सहसा भर्तति उन्मैर्दुर्ध्वं, घत्तपात उत्सर्प्यो ।
उपमा ॥ ६० ॥

चलितेति । चलिगतयस्यैव उद्धत उद्धतव धूम एव केतनं केतयस्य
सः रभसाद्देगादम्बररोहिरोहिरोहितावाहनमृगा अश्रवा इव यस्य स
द्रुतमारुताः शीघ्रवाता एव सारथियस्य सः कनकस्यन्दनसुन्दरः कन-
कदन्तवदस्य इत्युपमा । अथो शिखाज्वाला यस्य वृन्तीति रिसागान् ।

ज्वलदम्बरकोटरान्तरालं

बहुलाद्रांस्वुदपत्रवद्बधूमम् ।

परिदोषितदीर्घकाष्ठमुच्चै

स्तस्वद्विशुभुवोष जातवेदाः ॥ ६२ ॥

गुरुतापविशुष्यदम्बुशुभाः

क्षलमालग्रहशानुताम्बमासः ।

स्वमसारतया मसीभवन्तः

पुनराकारमवापुरन्नुवाचाः ॥ ६३ ॥

ज्वलितानललोम्बपञ्चान्ताः

स्तुरदष्टापदपत्रपीनभासः ।

ज्वलदिति । जातं वेदो धनं वखाख्यातवेदास्तनूनपात् । कम्बरं
कोटरमिव तस्मान्नरासमभ्यन्तरं ज्वलद्यस्य तत् । बहुलाः सान्द्राः
बहुलाद्राः मलापीय तेषु बहुधूमम् । परिदोषिताः प्रज्वलिताः काष्ठा
दिग्गः काष्ठानीय यत् । तदुच्चैरुच्चं निम्नं जगत् । तस्या तस्य
तरस्य तदुच्चैरुच्चैः तस्यायं वति मलयः । उवोष उदाहृतम् । यत्र दग्धे
सिद्धे कर्तृपद्युष्ये प्रवत् दिग्गः कन्वासस्ता सवर्षे रत्नप्रदादेशः
अनादितादृशं रति शुभस्य स्वाविवन्ताभावात् अष्टोपमासिक्तात् सुद-
लोपमितसमासः ॥ ६२ ॥

गुर्विति । गुरुतायेनातिदाहेन विपुलदम्बरः लीयमासोदकाः अतएव
गुभाचेति विशेष्यसमासः । ततः क्षयमासम्बने लशानुना ताम्बमासो
रोहितवर्णाः कषासारतया ज्वलशोभाभिः सारतया मसी भवन्-
त्यम्बुवाचाः पुनः स्वमाकारचीकरूपमवापुः । जल मेषान्तरं मसी-
भावादासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

ज्वलितेति । ज्वलितेन प्रज्वलता अत्रसेव अत्रलपातेन अगताः

क्षणमात्रभयामभावकाले

सुतरामापुरिवायतिम्यताकाः ॥ ६४ ॥

निखिलाभिति कुर्वतश्चिराय

द्रुतचामीकरचरुतामिव द्याम् ।

प्रतिघातसमर्थमस्त्रमग्रे

रथ मेघङ्करमस्त्ररन्मुरारिः ॥ ६५ ॥

चतुरम्बुधिगर्भधीरकुक्षे

र्वपुषः सन्धिषु लीनसर्वसिन्धोः ।

उद्गः सलिलात्मनस्त्रिधाम्नो

जलवाहावलयः शिरोरुहेभ्यः ॥ ६६ ॥

कनकरचनाभिः प्रोक्तभाषः पिङ्गलवर्णाः घताकावैजयन्तः अभावकाले
विनाशकाले क्षणमात्रभयं क्षणमात्रभाविनीं क्षणमात्रं स्यादितिमित्यर्थः
आयतिं दैव्यं सुतरामापुरित्तर्यः प्रदीपनदिति भावः । अष्टसु लोहेषु पदं
अस्त्रेणैव पदम् । अस्त्रः संज्ञायामिति दीर्घः । अस्त्रं 'जास्र' अस्त्रं जा-
स्त्रमदपटाप्रदोऽस्त्रिवाभित्यभरः ॥ ६४ ॥

निखिलाभिति । अथानन्तरं चरारिः इतीत्यं निखिलां व्याभाकार्यं
द्रुतचामीकरचरुतां प्रतप्तं हेमकुं रानिवेत्तवृत्तं च । वादतामित्यत्र ।
चिराय कुर्वतोऽग्नेः प्रतिघातसमर्थं प्रथमं निखलं भेषान् करोतीति मेघ-
ङ्करं मेघजनमम् । मेघचित्तं भयेषु लज्जः अम्बुधयः अर्द्धिदजनस्य
समिति सुभागमः । अस्त्रं वारुणास्त्रं अथारत् अथ्याङ्गरत् ॥ ६५ ॥

चरारिति । अत्वारोऽम्बुधयएव गर्भास्त्रेण श्रीरो गम्भीरः कुक्षिर्यस्य
तस्य रूपः सन्धिषु लीनाः सर्वाः सिन्धो मद्योयस्य तस्य सलिलात्मन
स्तोयात्मकस्य । त्रीणि धामानि स्थानानि मृदादीनि सत्त्वादीनि वा यस्य
मस्य त्रिधाम्नोऽङ्गरेः शिरोरुहेभ्योजलवाहा वलयः भेषपरम्परा एतद्यु
एवमुक्तं । इत्योना लतीति भादेपे मातिल्लेयादिना सिन्धोमक । म

ककुभः कृतनादमास्तृणन्तं
 स्तिरयन्तः पटलानि भानुभासाम् ।
 उदनं सिपुर्वभ्रमवभ्रसङ्घाः
 सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥ ६७ ॥
 तपनीयनिकर्पराजिगौर
 स्फुरदुत्तालतडिच्छटाट्टहासम् ।
 अनुबद्धसमुद्धताम्बुवाह
 ध्वनिताडम्बरमम्बरम्बभृवं ॥ ६८ ॥
 सवितुः परिभावकैर्मरोची

केपेऽपि जीमूतानद्यः सञ्जाङ्ग सन्धिः । कुचो ससद्राश्वत्थारम्भे तोया-
 क्कने ममद्व्याग्मोक्तं प्रमाद्यमिति मावः ॥ ६६ ॥

ककुभ इति । कृतनादं कृतगच्छारारं यथा तथा ककुभः काकाफलः
 प्राञ्जलदयलः । स्तिरयन्तेऽः यज्ञादेशः आभ्यक्षयो रित्याकारभेदः ।
 भानुभासामर्काभूनां पटलानि तिरयन्ति स्फुरन्तः । तिरः गन्ता-
 सतुवरोतीति खलनाल्लटः यवादेशः क्वचित् बद्धावाङ्मोपः । अम्ब-
 भाकारं श्यामलिमानमानयन्तः श्यामलतं प्रापयन्तः । अनुबद्धाः
 भेचोषाः सपदि मुद्गा उदनं धिव रत्येत । उत्सृष्टमतेर्नुटि यदर-
 मन्मातां सके ति सगिहामनौ नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः समावोक्तिः ॥ ६७ ॥

तपनीयेति । तपनीयस्य हेतुर्भ्रमवभ्रसङ्घः कपल्लेपाद्गौरीः
 पीताः । गौरीऽक्षये शिते पीते इत्यम्बरः स्फुरन्त्य उत्तावा उद्धतास्तडि-
 च्छटादिद्वयलताएवाट्टहासं तत्तयोक्तं अतुबद्धोऽतस्तुतच्छाण्डतका-
 रोऽम्बुवाहानां ध्वनिताडम्बरोर्गर्जिताडम्बरोयस्य तदम्बरं यम्बुव तटा-
 म्बुवाहोऽद्गुत्तमर्गाभर्गोऽज्ञताडम्बरैवाट्टहासं कुर्वोद्गौरीवाम्बरज्या-
 विलसं । व्यङ्गकाप्रयोगाद्भ्योत्प्रेषा ॥ ६८ ॥

सवितरिति । सवितर्मरोचीन् यदुष्मान् परिभावकैस्तिरस्फुरन्तिः ।
 ककुभेऽस्तिरयन्तः न सोकेऽस्तिरयन्तः न सोकेऽस्तिरयन्तः । सवितरा-

त्रुटितस्मृतिपतेरिवैकपत्रम् ॥ ७३ ॥

व्यगमन् सुक्षसा दिशाम्मुखेभ्यः

शमयित्वा शिखिनङ्घ्रिनाघनौघाः ।

उपकृत्य निसर्गतः परेषा

मुपरोधन्न हि कुर्वते मत्तान्तः ॥ ७४ ॥

कृतदाहमुदञ्चिर्षः शिखाभिः

परिपिक्तम्पुचुरम्भसा नवेन ।

विंगताम्बुधरत्रणम्पेदे

गंगनन्तापितपायितासिलक्ष्मीम् ॥ ७५ ॥

इति नरपतिरस्त्रं यद्यदाविश्वकार

त्रुटितं छिन्नं पत्रिपते पश्चिराजस्य गदकृत एकं पत्रं पञ्चमिव
कषिदाहस्यत अहस्यत इत्यपमा । पुरा मातृदास्य विमोकायास्यत
माहृता गदहेनेन्द्रभ्युक्तवशुगीरवादेकं पत्रं तद्विभक्त्यागमः ॥ ७३ ॥

व्यगमन्प्रति । यना घनौघाः कर्तुं कान्दसञ्ज्ञा । शमयित्वा नमने भव
र्षिकान्दापुनाधना इत्यमर । शिखिनमग्निं शमयित्वा मच्छसा दिशा
सुषेभ्योव्यगमस्यपमस्यः । शमेर्मुञ्चि पुपाटित्वात् कुरेदादेशः । तथा हि
पुजान्मोनिवर्गतः स्वभावादेश परेषां उपकृत्य उपकृतं लक्ष्मीं उप
रोधं न हि कुर्वते । मर्कतां निष्कलवस्थानं परोपरोधादेति भावः ।
शान्तायेन विमोक्तमर्कतरूपोऽर्चान्तरम्यायः ॥ ७४ ॥

कतेति । उदञ्चिर्षोऽग्नेः शिखाभिः श्वाभाभिः कृतदाहं विहित
तपमं ततो नवेनाश्रया सुष्ठु परिपिक्तं विमता नम्यधरा एव मन्दा-
दोषः यस्य तद्वगमं मन्दापितकापं प्रापित न चासौ पायितः पानं
कारित । पितृतेर्णमात्कर्मणि क्त । पायितामाह्यादेशेर्षा मुगिति
मुगागमः । तस्य तापितपायितस्य तद्वगमनासेः यद्वगम्य यद्वरी
मपेदे प्राये । इति निदर्शनाहकारः अम्बुधरमखेति उपकृत्योर्णः ॥ ७५ ॥

प्रकुपितइव रोगः क्षिप्रकारी विकारम् ।

भियगिव गुरुदोषच्छेदिनोपक्रमेण

क्रमविदथ मुरारिः प्रत्यहंस्तत्तदाशु ॥ ७६ ॥

शुद्धिङ्गतरपि परानृजुभिर्विदित्वा

वाणैरजय्य सविषट्टितमर्म्मभिस्तम् ।

मर्म्मतिगैरनृजुभिर्नितरामशुद्धे

वाक्सायकैरथ तुतोद् तदा विपक्षः ॥ ७७ ॥

इतीति । इतीत्यं क्षिप्रं करोतीति क्षिप्रकारी श्रीमप्रयोक्ता
 अन्यत्र विकारकारी नरपतिश्चैतः प्रकुपितः प्रकुपितः सन् यद्
 यदस्त्रं यावद्विकार रोगोविकारमिव सद्यः क्रमवित्तरिपाटी वेदो सु-
 रारिर्भियग्वैद्य इव गुरुदोषच्छेदिना गुरुदोषप्रतिपातकेन दोषनिवर्त्त-
 केन चोपक्रमेणोपादेन मन्त्रस्त्रमयोगेच्छेद्यैः अन्यत्र सहीपधयोगेण
 तत्तदस्त्रं यावु शीघ्रं तद्विकारमिवेति भावः प्रत्यहं प्रतिजपान ।
 इत्येतेषु अदादित्याद्यमोनुक् कुम्भ्या विवित्तिकोपे । उपमा ॥ ७६ ॥

शुद्धिमिति । शुद्धोत्तफिन्नु यमने विपक्षोत्तरिचैद्यः पराशुद्धस्तं
 शुद्धं श्रेष्ठशुद्धिं गतैस्तंजुभिरप्यविषट्टितमर्म्मभिरभ्युद मर्म्मस्वानंः तं
 इतिमजय्यं जेतुमशक्यम् । अथशेषौ शक्यायै विद्यात । विदित्वा-
 यावद्विषयसरे मर्म्मसि अतिगच्छतीति मर्म्मतिगैर्मर्म्म भेदिभिरनृजु-
 भिर्विक्रैः नितरामाशुद्धैरपवितैः ताव एव सायकैः वाक्सायकैरिति
 रूपकं तुतोद् व्यद्ययाभास । अक्रमयोगस्याव उपोद्घात इति भावः ।
 अत्र वाक्सायकानां प्रविष्टसाधनव्यतिरेकोक्त्यतिरेकस्वरूपकयोः सद्वरः ।
 पवनतिशया इत्यम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोशाचलमहिषाष्टकविरचिते भाव

राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येमास्रथालिङ्गन
व्यापारैकविनोद्दुर्ललितयोः काकं श्यलक्ष्मीर्हृथा ।

तेनाक्रोशतएव तस्य मुरजित्तत्काललीलानल

ज्वालापल्लवितेन मूर्ध्वं विकलं चक्रेण चक्रे वपु ॥ ७८ ॥

श्रिया जुष्टन्दिभ्यैः सपटहरवैरन्वितम्पुष्यवर्षे

वैपुष्ट्यै यस्य क्षणमृषिगणैस्तूयमानन्निरीय ।

प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्वित्त्रिपहिम्निताचै

नरेन्द्रैर्येन्द्र वपुरथ विशदाम वीक्षाग्भूर्व ॥ ७९ ॥

॥ अथ कविवंशवर्णनम् ॥

सर्वधिकारी सुकृताधिकारः शोधशैनाभस्य बभूव राज्ञः ।

आसक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा ॥ ८० ॥

काले मितं वाक्यमुदर्कपथ्यन्तथागतस्यैव जनः सुचेता ।

विनानुरोधात्स्वहितेच्छयेव महीपतिर्यस्य वचयकार ॥ ८१ ॥

तस्याभवदत्तकद्रव्युदात्तः क्षमी मृदुर्धम्मपरस्तनूजः ।

यं वीक्ष्य वैयासमजातशर्वायचोगुणयाहि जनैः प्रतीये ॥ ८२ ॥

सर्वेण सर्वाशयद्रव्यनन्दमानन्दभाजा जनितस्त्रनेन ।

यद्यद्वितीय स्वयमद्वितीयो मुख्यः सताङ्गोऽण्मवापं नाम ॥ ८३ ॥

श्रीशब्दरम्यकृतसंग्रहसमाप्तिलक्ष्म

लक्ष्मीपतेसरितकीर्त्तनचार् माघः ।

तस्यात्मजः सुकविकीर्त्तिदुराशयादः

काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम् ।

इति शिशुपालवधे सप्तमोऽध्यायः

श्रीदत्तकस्तुतकविश्रीमाघविरचिते

शिशुपालवधोनाम विंगतितमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥